

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FESTSKRIFT TIL
H. P. HANSSEN

PAA HANS 70 AARS DAG

DEN 21. FEBRUAR

1932

AABENRAA · SØNDERJYDSKE AARBØGER
I KOMMISSION HOS GYLDENDALSKE BOGHANDEL
KØBENHAVN

1932

**FESTSKRIFT TIL
H. P. HANSEN**

FESTSKRIFT TIL
H. P. HANSEN

PAA HANS 70 AARS DAG

DEN 21. FEBRUAR

1932

AABENRAA · SØNDERJYDSKE AARBØGER · 1932

I KOMMISSION HOS GYLDENDALSKE BOGHANDEL KBHVN.

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND,
SPROGFORENINGEN OG SØNDERJYDSK SKOLEFORENING
MED UNDERSTØTTELSE AF
DEN GREVELIGE HJELMSTIERNE-ROSENCRONESKE STIFTELSE
OG CARLSEN-LANGES LEGATSTIFTELSE

INDHOLD

	Side
AMMUNDSEN, VALDEMAR: Kirkeliv i Haderslev omkring 1864.....	206
APPEL, JACOB: Klosterpolitikken.....	174
CLAUSEN, H. V.: Fra Køllerpolitikens dage	330
DAHL, SVEND: H. P. Hanssen-Bibliografi.....	450
FABRICIUS, KNUD: Det slesvig-holstenske Kancelli og Reskriptet af 15. Decbr. 1810	27
FRIIS, AAGE: Grev Frijs og Bismarck i 1869.....	318
GRIBSVAD, FRODE: Aabenraa 1864—71.....	256
HANSEN, HANS: Landbruget i Sønderjylland før og efter Genforeningen.....	374
HANSEN, NIELS: Tyske Udtalelser mod Grænserevisionskravet.....	425
HJELHOLT, HOLGER: Hilsepåbudet i Angel.....	164
KRISTENSEN, MARIUS: De sønderjyske købstadmål	342
LA COUR, VILH.: Dahlmanns Forgænger.....	14
LARSEN, SVEND: Pressen i Aabenraa og dens Kaar ved Nationalitetskampens Begyn- delse.....	103
LAUSTEN-THOMSEN, H.: En hilsen til H. P. Hanssen	9
LINVALD, AXEL: Landstormen ved Brøns	134
LUND, HANS: Fra 1864 til Vælgerforeningens Dannelse.....	301
MACKEPRANG, M.: Oldsagskommissionen i København og Oldsagssamlingen i Kiel	94
MOLTESEN, L.: De nationale Mindretal efter Verdenskrigen.....	398
NISSEN, NIS: De nationale Forhold paa Nordals i min Ungdom.....	253
PETERSEN, CARL S.: Stemninger i København under Krigen 1864.....	218
PETERSEN, H. F.: Grænsepræsten Thomas Hoyer Jensen.....	125
PETERSEN, JAKOB: Danske Folkebiblioteker i Sønderjylland i Tiden mellem Krigene	188
PETERSEN, THADE: L. B. Poulsens Erindringer.....	239
REFSLUND POULSEN, M.: Hans Krügers Samtidige i Haderslev Vesteramt.....	229
SVENDSEN, NICOLAI: En vestslesvigsk Egn.....	346
WORSØE SCHMIDT, G.: Uwe Jens Lornsen og Christian Paulsen.....	48

EN HILSEN TIL H. P. HANSSEN

AF

H. LAUSTEN-THOMSEN

DR. MED., AMTSLÆGE I TØNDER AMT, TØNDER

★

Louis Levy har tilegnet H. P. Hanssen et af sine børnerim, som han kalder „Hjertet“. Det lyder:

„Et hjerte banker dag og nat,
jeg lytter tit dertil.
Det er så trofast, hjertet,
det vil, det vil, det vil.
Det banker lystig i sin krog,
tit undres jeg derpå.
Og spørger jeg, så svarer det:
Jeg må, jeg må, jeg må!“

Således har H. P. Hanssens gerning været i Sønderjylland, han har villet og måttet. Først har han måttet. Hans slægts historie og hans oprindelse, hans hjem og hans opvækst, hans barndom og ungdom har sat ham selvsagt ind i arbejdet. Han har måttet gå den foreskrevne vej, udføre det foreliggende arbejde. Der har været noget naturbestemt over ham; tvivlen stikker sjældent eller aldrig sit hoved frem i hans minder. Dermed hænger hans historiske interesse naturligt sammen, stærk nok til at bære nye tanker og gerning, styrket ved den nære forbindelse med det nationale arbejde, der er H. P. Hanssens store og historiske dåd.

Som få har H. P. Hanssen været bundet af sit lands og sin slægts fortid. Han begynder sine minder: „Min Slægt har brede Rødder i Sønderjylland. Stærkest forgrenede er de i Sundeved. Min Tipoldefader ligger begravet paa Dybbøl Kirkegaard.“ Dør begynder, hvad han selv ved at fortælle om sin vej. I sit hjem oplevede han 1864; skønt han har været for ung til selv at kunne huske ulykkesåret, har dets skygge hvilet over hans barndom:

„Disse Fortællinger om Krigen, hvor har de dog i min Barndom hørt til mit

daglige Brød!“ Det var stedets tale, det var slægtens sind, der prægede hans udvikling, der skrev på hans vej: Du må, du må, du må!

Så bliver han voksen, han har lyttet til begge dele, og så stærkt er hans hjerte fyldt af mindernes selvfølgelige rigdom, af Sundeveds danske sind, at dets tale bliver til: Jeg vil, jeg vil! Og ud fra denne tale søger han at dygtiggøre sig. Fra friskolen i Hejls husker han bedst Lorenz Birkedals historieundervisning. Mørk Hansens bog om „Sønderjydernes Kamp for Modersmaalet“ og Allens „Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland“ får betydning for den unge mand.

I en af sine første, måske i sin aller første avisartikel i „Dybbølposten“ skriver H. P. Hanssen om Danmarks historie: „Spørg os, hvad vi har til fælles med Danmark, da kan vi svare: Da aabner der sig for os et udtømmeligt Væld af rige Fædreminder, herligere og herligere, jo mere vi vider Synet mod vor Oldtid graa.“ Han fortæller, hvor forbavset C. P. Wolff blev ved en vinteraften at finde ham fordybet i et værk om Roms historie. H. P. Hanssen har i et tit holdt, meget åndfuldt og stærkt personligt præget foredrag om A. D. Jørgensen skildret denne som våbensmeden, der dannede de blanke sværd til den nationale kamp. Selv har han i fuld forståelse af dens værd og tillid til dens brug iført sig den historiske videns gode rustning til den kamp, der skulde blive hans. Det er ikke nok at måtte og at ville, det gælder også om at kunne. Det opnås kun igennem arbejde, og en ikke lille del af H. P. Hanssens ungdomsarbejde var tilegnelse af den viden — historisk, juridisk, nationaløkonomisk, politisk, som han kunde bygge sin gerning på.

I 10 år, fra 1887 til 1897, stod H. P. Hanssen i nær forbindelse med A. D. Jørgensen „og følte sig som hans elev“. I nærmeste samarbejde med ham skabtes „Sønderjydske Aarbøger“, hvis første bind udkom 1889, „udgivne af H. P. Hanssen-Nørremølle, Gustav Johannsen og P. Skau“. Det var Hanssen, der gjorde det daglige arbejde, han var teknikeren og den ansvarshavende overfor de tyske myndigheder, medens A. D. Jørgensen var „uden at træde frem for Offentligheden den altid virksomme indflydelsesrige Medredaktør“. Ingen har været flittigere medarbejder ved årbøgerne end H. P. Hanssen. Hans artikler og afhandlinger spænder i årenes løb over mange områder, tiest er det meddelelser og bearbejdelser af statistik, der er hans emne, sat i nationalitetskampens tjeneste, skrevet som en del af hans nationalpolitiske arbejde.

Thi i disse år før krigen — fra 1888 til 1914 — står Hanssen i dagens stræb, i uafsladeligt nationalt og politisk arbejde. Da organiserer han, skriver, taler, forhandler. Da er ingen som han hele landsdelens tillidsmand, da har få en så stor venskabs- og bekendtskabskreds som han. Kanhænde Gustav Johan-

sens folkelige yndest kunde give sig stærkere udslag, måske var Jessens pen skarper, ingen gjorde trofastere arbejde, ingen bar større del af dagens byrde. Vælgerforeningens dannelse var hans første nationale bedrift. Få år senere var han med i det forberedende arbejde for „Den nordslesvigske skoleforening“, skrev dens første love, var den stærkeste talsmand for foreningens oprettelse på det stiftende møde i Skærbæk den 30. november 1892, og han var i disse år medlem af bestyrelsen for alle de tre store nationale foreninger i Sønderjylland: „Vælgerforeningen for Nordslesvig“, „Foreningen til det danske sprogs bevarelse“ og „Den nordslesvigske skoleforening“.

Ved siden af sit daglige bladlige arbejde ved „Hejmdal“, som H. P. Hansen havde overtaget i 1893, var Hansen som ingen anden sine folkefællers rådgiver i hele Nordslesvig, han var medlem af kredsagen i Åbenrå, og han blev i mange år vor repræsentant i Prøjsens landdag og Tysklands rigsdag. Frejdig og flittig, båret af sit folks tillid, selv bærer af dets bedste tanker. Tavs, når der taltes højt om håb, ihærdig i arbejde for dets udfoldelse. Medens han selv i skrift var med til at fæstne Sønderjyllands historie, gjorde hans gerning hjemme og i den fremmede hovedstad hver dag landets historie rigere. Igennem de trange år og midt igennem den aller mørkeste tid blev han et samlingsmærke, som det kun undes de aller færreste. Bosat i Åbenrå by gjorde han hver dag i sin gerning og sin livsførelse Junggreens ord af oktober 1868 til virkelighed: „Gensidig trøste, styrke og opmuntre hverandre, værne om vort sprog med alle til vor rådighed stående midler og på enhver lovlig måde vise, at vi holder fast ved vort håb, det vilde være opgaven, og den ånd, der er vågnet i vort folk, er os borgen for, at den vilde blive fyldestgjort.“

Naturligt og i alle henseender fyldende pladsen stod Hansen i den række udmærkede mænd, der blev det bundne Sønderjyllands ordførere, klog i overlæg, udholdende i gerning, æggende og støttende, brydende modstand, tryk i sit eget væsen, vennesæl mod andre. Aldrig skal det glemmes, hvorledes han i de onde år var til trøst for de trængende, til lise for dem, der led.

Og en dag i oktober 1918 nåede han at blive tolk for hele sit folks længsel og dyreste håb. Da krævede han i den tyske rigsdag som repræsentant for den danske befolkning i Nordslesvig i rettens og retfærdighedens navn udførelsen af Pragfredens § 5 og derved ved den forestående fredsslutning det nordslesvigske spørgsmåls endelige løsning på grundlag af folkenes selvbestemmelsesret . . . „Thi retfærdighed ophøjer et folk“.

Den dag knyttede H. P. Hansen tråden tilbage til Hans Andersen Krügers gerning. Som han havde stået ene i Rensborg og vidnet om sønderjydsk dansk-

hed, stod Hanssen nu over for den tyske rigsdag og talte om Krügers gamle emne, men talte med større myndighed, med større virkning og større lykke. Kort tid efter stod han på „Folkehjem“ i Åbenrå og vidnede om den kommende folkelykkes gry.

H. P. Hanssen har altid levet stærkt med i nordisk åndeligt liv; han har holdt utalte foredrag i Sønderjylland om litterære emner, om Mads Hansen, om Bjørnson — så vidt spændte hans optagethed på dette område. Hans danskhed er en overlevering, glødet i dansk tankes esse, uopløseligt sammenvokset med dansk sind.

Stejlt stod han på sit stade, rokkedes ikke fra, hvad han holdt for rigtigt og gavnligt; kun efter det rettede han sig. Han mødtes tit af modsætninger, der kunde ikke rejses tvivl om hans sinds renhed, om hans higen efter retfærd. Således førte han sit folk ind under Danmarks flag, lagde Sønderjylland ind til Danmarks hjerte, mødtes med jubel og hæder af det danske folk. Således blev han i genforeningstiden atter organisator, tilrettelægger, hjælper og rådgiver, sad med ære i kongens råd.

Og medens årene gik under Danmarks styre, var han endnu sit folks grænsevagt, var han med til at lede Sønderjylland ind i ny tryghed, var han stadig i forreste række, når nye opgaver kaldte. Som en selvfølge blev han Sprogforeningens formand, leder han hvert år Landeværnets årsmøder, er med i økonomiske og sociale foretagender, skabte og leder han det nye „Historisk samfund for Sønderjylland“ og kaldte atter „Sønderjydske Aarbøger“ til live. I disse år har han samlet sine historiske og politiske afhandlinger, har udgivet sine dagbøger fra krigen og har i to bind minder fortalt om sin vej og sit virke. Han har der fortalt sin egen historie og dermed et stort og smukt kapitel af Sønderjyllands historie, en fortælling om troskab og fædrelandskærlighed, om uselvsk arbejde og brændende ildhu, fortalt det jævnt og redeligt og derfor således, at denne fortælling sent vil glemmes.

Endnu lever og virker H. P. Hanssen iblandt os, årvågen og rede til at løfte sin del af dagens ansvar og byrde, ukuelig frisk og i åndelig vækst op under de hvide år. Når han en gang ikke er mere, vil hver af os være fattigere.

Naturligt bringer da „Sønderjydske Aarbøger“ tak, hilsen og gode ønsker fra de to gamle nationale foreninger, Sprogforeningen og Sønderjydsk skoleforening, og fra „Historisk samfund for Sønderjylland“.

Tit har „Sønderjydske Aarbøger“ bragt bud og vidnesbyrd fra gamle dage. I dag tolker de en hel befolknings sindelag, dens tak og ønsker for H. P. Hanssen.

Han har måttet, han har villet, han har kunnet gøre vor tids største gerning i vort lands tjeneste.

Hans værk vil gro i Danmarks historie, hans navn og minde vil leve og æres, så længe der er mennesker til, der taler dansk.

Kære H. P. HANSEN!

„Sønderjydske Aarbøger“ lægger i dag et festskrift i Din hånd. Med det følger vor dybeste ærbødighed, vor inderligste tak og hengivenhed og vore ønsker om alt det gode, der kan times et menneske.

DAHLMANNNS FORGÆNGER

EN KIELSK HISTORIKER FRA TIDEN FØR DEN SLESVIG-HOLSTENSK
TANKES GENNEMBRUD

AF

VILH. LA COUR

DR. PHIL., LEKTOR, BIRKERØD

★

Det er en kendt Sag, at Kontrastvirkninger ofte er af megen Betydning, naar man skarpt vil opfatte to indbyrdes forskellige Fænomener. De faar Ejendommelighederne til at træde tydeligere frem. Set paa en lys Baggrund faar den mørke Tegning dobbelt kraftige Konturer, og man føler i forstærket Grad de Afvigelser, som betinger dens særlige Præg. Erfaringer af denne Art kan i rigt Maal gøres, naar man betragter den historiske Udviklings Gang. En ny Epoke med nyt Ideindhold og nye Førertyper bliver mest levende, naar den umiddelbart jævnføres med de Tanker og Skikkelser, som fyldte det forudgaaende Tidsrum, og det er ofte forekommet mig ejendommeligt, at man ikke hidtil har tegnet den Historieopfattelse, der var gældende i Kiel i Slægtleddet før Dahlmann; thi først ad denne Vej vilde man blive i Stand til fuldt ud at forstaa den skæbnesvangre og afgørende Indsats, som hans Virke betød. Et saadant Forsøg kan naturligvis ikke gennemføres i en enkelt lille Afhandling. Her skal der kun i meget korte Træk gives et Indtryk af, hvorledes hans nærmeste Forgænger i den historiske Lærerstol betragtede det Skæbnefællesskab, som endnu bandt de forskellige Nationaliteter inden for Helstaten sammen.

Som Professor extraor. i Historie ved Universitetet i Kiel ansattes i 1780 en Mand, som ikke tidligere havde været knyttet til Hertugdømmerne. Det var DIEDRICH HERMANN HEGEWISCH.

Hans Interesse havde gennem flere Aar samlet sig om historiske Studier, men først tre Aar i Forvejen havde han udgivet et Arbejde, som gjorde hans Navn kendt i videre Kredse og dannede Grundlaget for hans Kaldelse til Kiel: *Versuch einer Geschichte Karls des Grossen* (1777)¹, et i Samtiden meget anset Værk,

¹ Autobiografisk Optegnelse, cit. i Allg. Deutsche Biographie XI, 278 f.

der viste hans Evner baade som Forsker og Fremstiller¹. Forøvrigt var han en alsidigt begavet Mand, hvis livlige Sind tidligt var blevet fanget af Tidens store Begivenheder og Problemer. Da han i 1758—59 gik i Gymnasiet i Osnabrück — han var født i det nærliggende Quakenbrügge den 15. Decbr. 1746 — slog Syvaarskrigens Bølger ind over Byen og tvang Skolen til Lukning. Saa drog han da til Göttingen, studerede Teologi ved Universitetet her, indtil Kriegen var endt, og søgte derefter Plads som Huslærer, først i Hannover, saa hos den daværende danske Generalkommerceintendant i Hamburg, den senere Finansminister Heinrich Carl Schimmelmänn, for hvis Søn, Traugott, han blev Hovmester. Takket være Schimmelmänn's Velvilje skulde Hegewisch have haft let Adgang til at faa en lønnende Ansættelse i dansk Statstjeneste; men Indfødsretsloven af 1776 spærrede ham Vejen², og han maatte i Slutningen af 1770'erne privatisere i Hamburg, hvor han bl. a. redigerede et Par af de stedlige Blade. Fra Redaktørstolen var det, han i 1780 hentedes til Lærestolen i Kiel.

I Virkeligheden faldt den skriftlige Udformning af hans Tanker ham hele Livet igennem langt lettere end den mundtlige. Han talte daarligt, ofte i Anakoluter, gik i Staa og stammede, og han havde en klar Følelse af denne sin Mangel³. Men alligevel forstod han at samle Tilhørere om sig. Niebuhr, der hørte hans Forelæsninger i 1794, kaldte dem „fortrinlige“⁴, og en senere kendt Skolemand, Prof. Schumacher, fremhævede med stor Varme, hvad han skyldte Prof. Hegewisch. Han anslaa hans Auditorium til gennemgaaende at have talt over 60 Deltagere⁵, et efter vore Tiders Forhold i Kiel overordentlig betydeligt Antal.

Grunden maa søges i Hegewisch's egen Personlighed og i hans Fremstillings Indhold.

Han var en nidkær Tilhænger af Oplysningstiden med dens Humanitetsideal, dens sociale og politisk-filosofiske Interesser. Overalt i hans Afhandlinger og Essays møder man disse Tanker, og de kan ofte give sig Udslag, der maa fore-

¹ Ny, stærkt omarbejdet Udgave 1791, fransk 1805, svensk 1816, tredje tyske Udgave 1818.

² I et Brev af 28/1 1798 fra Hegewisch til Prof. P. C. Abildgaard (Ny kgl. Saml. 1299e Fol.), hvori han takker for Udnævnelsen til Medlem af Det kgl. danske Videnskabernes Selskab, meddeler han, at Indfødsretsloven har forhindret ham i at slaa ind paa den politiske Løbebane og henvist ham til den litterære. Han havde 1/7 1774 faaet Bestalling som Sekretær i tyske Kancelli: „Es war dies kein blosser Titel; ich sollte damals wirklich in diesen Geschäften gebraucht werden. Durch das Indigenatgesetz wurde mir alle weitere Beförderung auf dieser Laufbahn abgeschnitten“ o. s. v. ³ Kleine Schriften (1786), 107. ⁴ Lebensnachrichten über Barthold Georg Niebuhr I (1838), 60. ⁵ Genrebilder aus d. Leben eines 70 jähr. Schulmannes (1841), 173 ff.

komme os underligt naive, meget fjerne fra al Realitet. Hans egentlige Instinkt var Ræsonnørens — den filosofiske Betragters, den „logiske“ Bedømmers, der ingen Trang følte til direkte at tage Del i Dagens Handling. Dette bestemte hans nationale og politiske Standpunkt. Han var af Overbevisning Helstatsmand og kunde til Motto tage Suhms bekendte Ytring, at ganske vist talte Danske, Norske og Holstenerne forskellige Sprog, „men Gud forstaar dem alle, een Konge behersker dem alle“, og han blev ikke træt af at ivre imod Nationalhadet, denne „usalige Frugt af mere barbariske Tider“, dette „Uvidenhedens Barn“, den „sorteste og fordærligste blandt alle de Laster, hvormed hele Folk kan være befængt“. „Hvad er hele Historien andet end et sørgeligt Billede af de Ødelæggelser, som Jorden, og den Elendighed, som Menneskeheden har lidt ved din [o: Nationalhadets] usalige Indflydelse?“¹ Det er i høj Grad karakteristisk for ham, at han trods sin tyske Byrd følte sig hæftigt frastødt af Fichtes glødende Ord om det tyske Folks Nationalstolthed.²

Hans Stilling som Tysker inden for det danske Monarkis Omraade fik ham til Gang paa Gang at undersøge det Forhold, hvori de to forenede Nationaliteter burde staa til hinanden. Han formanede dem til at glemme al tidligere indbyrdes Kiv, han opfordrede dem til at overveje de materielle og moralske Fordele ved Foreningen og til gensidigt at agte og ære hinandens Sprog. Sprogforskellen kunde rigtignok være en Hindring for den virkelige Sammenslutning, og var begge Sprog saa kulturprægede, at der af dem og paa dem var fremvokset en skøn Litteratur, vilde Befolkningerne elske dem med en Lidenskab, som syntes at gøre enhver Tanke om det ene Sprogs Fortrængen af det andet til en Umulighed; men alligevel vilde denne Lidenskab ikke komme til at føre det sidste og afgørende Ord. Naar Folket hævdede sig til den sande, den fuldkomne Kultur, vilde Filosofien (mit allen den praktischen Wissenschaften und Kentnissen) og ikke Skønlitteraturen blive Genstand for dets Attraa, og det vilde da ikke længere lade sig lede af „blind Forkærlighed i Valget af sit Sprog“, men det vilde uden Betænkning vænne sig til Brugen af det højest udviklede.³ Saa livsfjernt kunde Hegewisch tale i 1793. En god halv Snes Aar senere, da Frygten for Frederik Höeg Guldbergs sprogpoltiske Indlæg greb Holstenerne og han i et Flyveskrift „Der Patriot“ (1807) havde prist Holstens „ædle danske Moders-

¹ Alle Citaterne fra hans Skrift: Über die gegenseitigen Pflichten verschiedener unter Einem Oberhaupte vereinigten Nationen. Beym Schlusse eines Collegiums über die vaterländische Geschichte (1784). ² Neue Sammlung kleiner historischer u. literarischer Schriften (1809), 111 ff. ³ Historische, Philosophische u. Literarische Schriften I (1793), 93 ff. Bemærkningen forekommer i en Afhandling om Kalmarunionen.

maal“, tog Virkeligheden sit Tag i Hegewisch, og han opponerede — anonymt — mod denne ukloge Krænkelser af hans og hans Folkefællers tyske Væsen¹. Han kom ikke i Strid med sine tidligere Udtalelser; men han gav — stilfærdigt, uden at nævne Guldberg, ja uden direkte at hentyde til de holstenske Forhold — Øjeblikket, hvad Øjeblikkets var.

Netop denne stilfærdige Maade var karakteristisk for ham. Han afskyede høj-røstet Splid, aaben Krig — inden for det enkelte Land, som mellem Landene indbyrdes. Han var, hvad vi i vore Dage vilde kalde en overbevist Pacifist. Krig hindrede Fremskridtet, lammede Moralen, ødelagde Værdierne; den var de tilbagelagte Aarhundreders blodige Refleks i hans egen oplyste Tidsalders Spejl. Hans Afsky for dens barbariske Haandværk viser sig uhyre mange Steder i hans Produktion, og den fik ham til i 1793, da man frygtede, at Magterne vilde presse Danmark til Deltagelse i Koalitionen mod Frankrig, anonymt at udsende en lille Pièce: *Über die Neutralität bey dem gegenwärtigen Kriege*. Kun hvis en neutral Stats Holdning i sig selv var tvetydig, kunde den med Rette tvinges til at tage klart Standpunkt. „I alle andre Tilfælde er Opfordringer til den neutrale om, at den skal erklære sig, et Misbrug af den stærke.“ Derfor var hans højeste Lovord over A. P. Bernstorff, da han i 1797 holdt Mindetalen over ham paa Kiels Universitet, de simple: „Det var ham, der sikrede os Freden.“²

Man maa ikke glemme dette hans Sind, naar man vil lære hans Fremstilling af Hertugdømmernes Historie at kende. Det farver den paa en lang Række Punkter.

Ved sin Ansættelse som Universitetslærer opfattede han det som en særdeles vigtig Opgave at gennemgaa Hertugdømmernes Historie med de studerende, saa de derved kunde blive bedre egnede til deres senere Embedsvirksomhed. Foreløbig laa det ikke i hans Tanker at *skrive* noget om dette Emne. Prof. Christiani stod i sin fulde Kraft og arbejdede netop nu med Perioden efter 1460. Men ved Christianis Død i 1793 blev Forholdet et andet. Hans store Værk — *Geschichte der Herzogthümer Schleswig u. Holstein unter dem Oldenburgischen Hause* — var ikke ført længere frem end til 1588, og man maatte se sig om efter en Mand, der turde vove at paatage sig Fortsættelsen. Ingen kan undre sig over,

¹ Schreiben an einen Freund über die Folgen, die aus der Vereinigung verschiedener Völker unter Einer Regierung für die Sprachen dieser Völker entstehen können. Hans Flyveskrift optryktes af Falck i Kieler Blätter II (1816), 77 ff. Om Episoden se Otto Brandt: *Geistesleben u. Politik in Schleswig-Holstein* (1925), 328 ff. ² *Historische u. literarische Aufsätze* (1801), 254 f.

at man da rettede en Henvendelse til Hegewisch derom; men lige saa naturligt er det, at han kun meget tøvende gik ind paa at overtage Hvervet¹.

Blandt de Vanskeligheder, et saadant Arbejde vilde medføre for ham, var i første Række at faa Emnet passende afgrænset. „Et lille Land, der er knyttet til en større Stat, ligner en Baad, som maa følge Bevægelserne af det større Skib, til hvilket den er bundet.“ En Skildring af Hertugdømmernes Historie uden en samtidig Redegørelse for det danske Riges Historie vilde være utænkelig; men Rigets Historie maatte paa den anden Side aldrig bortlede Opmærksomheden fra det, der var Fremstillingens Hovedemne. Senere forekom det ham, at han ikke ganske havde kunnet overvinde denne Vanskelighed, og det skal ikke heller nægtes, at f. Eks. Christian IV's Deltagelse i Trediveaarskrigen eller de svensk-danske Krige i det 17. Aarhundrede lokkede ham til adskillige Udmalinger, som strengt taget ikke vedrørte Forholdene i Hertugdømmerne det allerfjerneste. Hans dybe Veneration for den gamle Heltekonge gjorde det næsten umuligt for ham at afbryde disse Skildringer og i Stedet holde sig til de hjemlige Smaabegivenheder, der unægtelig bød paa et langt mindre interessant Stof; thi „det er store Bevægelser, som giver Historien Liv og Tiltrækningskraft“².

En anden Vanskelighed saa han i en ligelig Fremstilling af de regerende Fyrsters — de kongeliges og de hertugeliges — Historie. De stod jo Side om Side og havde samme Krav paa Forskerens Opmærksomhed. Langt vanskeligere maatte dog Sagen have stillet sig, hvis disse Fyrsters bitre Stridigheder ikke havde været afsluttede; men „Harmoniens lykkelige Genoprettelse“ havde ryddet denne Sten af Vejen. „Jeg tror, at der ikke nu vil forlanges mere af den Historieskriver, som skal fremstille dem [ø: Stridighederne] end den Troskab (die nehmlische Treue), som i det hele taget er hans Pligt. Kendsgerningerne skal ikke blive fortiet, Sandheden skal blive sagt, men paa en saadan Maade, at de tidligere Partier, hvis de selv atter stod op, maatte anerkende Fortællerens Upartiskhed og indrømme, at han rigtigt havde haft Øje for de Klipper, paa hvilke deres Endrægtighed led Skibbrud.“³

Det er disse to Grundpiller — Hertugdømmernes uløselige Sammenhæng med den almindelige danske Historie og Skildringens rolige Upartiskhed — der bærer Hegewisch' Hovedværk. Det fremkom som en direkte Fortsættelse (III og IV Bind) af Christianis, men havde ogsaa sine egne Titelblade: *Schleswigs und Holsteins Geschichte unter dem Könige Christian IV und den Herzogen Friedrich II, Phi-*

¹ Se Fortalen til Schleswigs u. Holsteins Geschichte unter dem Könige Christian IV (1801). I det fig. citeret som III. ² III, 322. ³ Fortalen til III, Pag. XII.

lipp, Johann Adolff und Friedrich III oder vom 1588 bis 1648 (Kiel 1801) samt *Schleswigs und Holsteins Geschichte unter den Königen Friedrich III und Christian V und unter den Herzogen Friedrich III und Christian Albrecht oder vom Jahre 1645 bis 1694* (Kiel 1802)¹. Naar han ikke i det sidste Bind førte Skildringen frem til Christian V's Død 1699, hænger det sammen med hans hele Opfattelse af Tidsrummets Karakter. Ifølge denne var det skæbnesvangre Vendepunkt Fredsslutningerne i Roskilde og i København 1658 og 1660. De umiddelbare Følger heraf strakte sig indtil Forliget i Altona 1689 og Hertug Christian Albrechts Død 1694 — de middelbare fulgte med Hertug Frederik IV's Tiltrædelse og varede til dybt ind i det 18. Aarhundrede². Den Vægt, han lagde paa at give sin Fremstilling en pragmatisk Form, røber sig i en saadan Periodedeling, som ellers laa hans Samtid temmelig fjern.

Hvad han havde at bygge paa, var dels Forgængernes — Lachmanns og Christianis — dels andre Historikeres Behandling af Emnerne (Slange, Schlegel, Pufendorf o. m. a.), dels endelig de uudgivne Landdagsakter. I sin Brug af disse Kilder var han som Regel ret selvstændig. Hovedhelten i det første Bind — Kong Christian IV — søgte han efter Evne at frikende for enhver Anklage, der kunde forringe Indtrykket af hans Karakter. Betegnende er i denne Henseende hans omstændelige Redegørelse for de Grunde, der førte Kongen ind i Trediveaarskrigen: det var hverken Ærgerrighed eller egennyttige Hensyn, men en vel afvejet politisk og religiøs-moralsk Overbevisning. Hegewisch Dom over Pufendorfs Fremstilling af Sagen er derfor meget skarp³, og hans Sorg over, at Pufendorfs Ord er bleven taget for gode Varer, saa det tyske Folk har faaet et Vrægebillede af den danske Heltekonge, er oprigtig⁴. Ja, Spørgsmaalet har en saadan Betydning for ham, at han vier det en udførlig Excurs, hvori han for anden Gang polemiserer mod Pufendorf og hans Eftersnakker Schiller, medens naturligvis ikke heller Holberg og Hoier gaar Ram forbi⁵. „Retfærdighed over for enhver Karakter er en af Historieskriverens Hovedpligter,“⁶ siger han, og denne Pligtfølelse præger i høj Grad hans egen Fremstilling af de kongelig-hertugelige Brydninger. Han holder ikke sin Dom tilbage, hvor han mener at turde udtale den med Sikkerhed. Hertug Frederik III's Neutralitet under Wallensteins Indfald i Hertugdømmerne „stred imod de Lenspligter, som han paa Grund af sin Part i Slesvig var den danske Krone skyldig“⁷. Til Gengæld værger han Hertugen imod Beskyldningen for under Torstensonsfejden at have gaaet Svenskerne til Haande, idet han afviser Pufendorfs Fremstilling og stoler paa

¹ Her citeret henholdsvis som III og IV. ² Fortalen til IV, Pag. VI f. ³ III, 273. ⁴ III, 175. ⁵ III, 272, 524 f. ⁶ III, 178. ⁷ III, 250.

Slanges som et i dette Tilfælde uvildigt Vidnes¹. At dele Sol og Vind lige er en væsentlig Opgave for ham. Han fremhæver, hvorledes Partiskhed lader Historie-skriverne bedømme den samme Sag ud fra helt forskellige Synspunkter², saa alle de Lidenskaber, der behersker dem selv, bryder ud i lys Lue hos deres Læsere. „Vi tror,“ siger han, „at Historieskriverens Pligt er den stik modsatte af Digterens. Denne skal opægge Følelserne, Lidenskaberne til den højeste Grad af Heflighed; Historieskriveren skal dæmpe, berolige dem og vænne dem til Agtelse for Fornuftens Tale. Vi gaar til Fortællingen om denne Hændelse [c: Uenigheden, hvortil Landdagen i 1642 gav Anledning] med Bevidstheden om en rolig Upartiskhed, som ikke skal bringes til at vakle ved alle de Følelser, Begivenhederne uimodstaaelig fremkalder. Den eneste Følelse, som vi ikke kan undertrykke, er en dyb Beskæmmelse over den menneskelige Naturs Svagheder, der ogsaa lader de bedre Menneskers Magt komme til kort over for de ringeres Lidenskaber“.³ Han havde Øjet aabent for, hvorledes denne Partiskhed i stigende Grad greb de historisk-politiserende Forfattere fra Midten af det 17. Aarhundrede, og søgte selv efter bedste Evne altid at se Sagen fra begge Sider.

Et talende Eksempel herpaa er hans Behandling af Hertug Frederik III's Optræden under Krigen med Karl Gustav. Havde Hertugen i denne taget svensk Parti, som baade Terlon, Hoier, Gebhardi og Holberg mente? Nej, sagde Hegewisch, ingen af disse Forskere har bedømt Hertugens Holdning rigtigt. Og han søgte derpaa (ved at anføre visse Steder fra Unionerne af 1533 og 1623 og Odenseforliget af 1579) at godtgøre, at Hertugen ikke ved sin Neutralitet havde krænket indgaaede Forpligtelser. Men, tilføjede han, „vi beder vore Læsere om vel at mærke, at vi ved at anføre disse Steder ikke har haft til Hensigt at retfærdiggøre Hertugens Optræden, men kun at vise, at Hertugen meget vel oprigtigt kunde tro, ved disse Steder at blive fuldstændig retfærdiggjort for sin Ikke-Deltagelse i Krigen, for sin Neutralitet . . . Idet vi gør disse Bemærkninger til Gunst for Hertugen for derved at gendrive de Fordomme, der indtil nu har hersket hos Historieskriverne med Hensyn til hans Optræden, saa tør vi ikke undlade at tilføje, at denne Apologi for Hertugen er langt fra at indeholde en Misbilligelse af Kongens Optræden over for Hertugen. Kongen forstod Meningen med Unionen og Odenseforliget helt anderledes“⁴.

Det kan ikke nægtes, at Fremstillingen hos Hegewisch paa denne Maade ofte bliver underlig blodløs. Skarpest viser dette sig, hvor han skildrer Perioden fra

¹ III, 384. ² Se den karakteristiske Bemærkning III, 377 vedr. Slange og Olearius.

³ III, 333. ⁴ IV, 134 f.

1675 til 1689. Hans Fremgangsmaade er den simple, at han først udførligt citerer, hvad der fra officiel hertugelig Side blev meddelt Offentligheden om de indtraadte Begivenheder¹, og derpaa giver et tilsvarende udførligt Citat af den kongelige Parts Redegørelser². Det gælder ikke alene Bruddet i Rendsborg, det gælder hele Tidsrummet indtil Forliget i Altona. Hans egen Opfattelse forsvinder aldeles bag denne Sky af Referater, som intet har med historisk Fremstilling at gøre. Men den fuldkomne Upartiskhed triumferer.

Denne hans Holdning er en Følge af, hvad vi tidligere har kaldt hans „Pacifisme“. „Stridigheder — det være mellem Privatpersoner eller Hoffer eller Stater — er det billigt helt at glemme, saa snart de er udjævnede. Ved en gentagen, omstændelig Mindelse om alle de Retskrænkelser, som den ene tror at have lidt af den anden, bliver Sindene kun bevarede i Tilbøjeligheden til under fremtidige nye Stridigheder at forbitres endnu mere ved det fornyede, klare Billede af de gamle. Til en saadan ond Virkning skal Historien ikke misbruges. Den skal altsaa i sin Fremstilling ikke optage mere om endte og bilagte Stridigheder, end hvad der er uundgaeligt nødvendigt til Forklaring af de vigtige Følger, der er udsprunget af disse Stridigheder — som Virkningerne af deres Aarsager. Historien skal være tilfreds med kun historisk at anføre de Grunde, hvormed enhver af de stridende har forsøgt at retfærdiggøre sin Sag over for Modparten. Det er unødvendigt, det er uklogt efter en lykkelig ophørt Strid atter at undersøge, hvem af Parterne der har haft mere eller mindre Ret. Det er unødvendigt, fordi ingen fornuftig Hensigt kan opnaas derved; det er uklogt, fordi enhver af de udsonede Parter, hvis de endnu en Gang kommer i Strid, vil være alt for tilbøjelige til at genkalde i Erindringen tidligere lidt Uret — de have lidt den paa virkelig eller kun paa indbildt Vis — og paa den Maade lade sig endnu mere forbitre ved den nye Strid.“³

Paa Baggrund af dette vil man forstaa, at de afgørende statsretlige Spørgsmaal ikke bliver fremhævede paa en Maade, som i sig selv svarer til deres Betydning. Hovedpunktet inden for Perioden er selvfølgelig Hertugens Opnaelse af fuld Suverænitet for sin Dels Vedkommende ved Freden i Roskilde 1658. Hvad der i denne Forbindelse interesserer Hegewisch, er at kunne fremstille Sagen, som var den skæbnsvangre Bestemmelse truffet Hertugen halvvejs uafvidende. Forud for Suveræniteten ligger ikke nogen bestemt formuleret Plan om at opnaa den. Den blev udelukkende vundet, „fordi Kongen af Sverige paa Grund af sin Vaabenlykke (bey seinem Waffenglück) fandt det stemmende med sin svenske Interesse at skaffe ham den“⁴. Dermed er Spørgsmaalet i Realiteten

¹ IV, 249 ff.   ² IV, 259 ff.   ³ IV, 185 f.   ⁴ IV, 142.

udtømt. En nøjere Karakteristik af Suverænitetens Indhold og Rækkevidde — som allerede kort efter Hegewischs Død var Genstand for livlig historisk Debat — fandt han det ganske upaakrævet at give. Han nøjedes med at fastslaa, at Overenskomsten mellem Kongen og Hertugen ifølge hele sin Form maatte blive en Kilde til nye og endnu heftigere Stridigheder. Hvad der hidtil havde voldt den største Ufred, var den rette Forstaaelse af den herskende Union. Man burde altsaa først og fremmest have klargjort sig dennes Indhold; men man undlod det, og man henskød Spørgsmaalet om Fællesregeringens Udøvelse til senere Forhandlinger — uden at fastsætte nogen Basis for en kommende Forstaaelse. Naar hertil føjes, at begge Fyrster for Fremtiden stod suveræne over for hinanden, at den ene havde vundet sin Suverænitet takket være den andens Nederlag, og at han ikke kunde vente at have Styrke nok til selv at hævde den, men i givet Fald maatte se sig om efter fremmed Hjælp, forstaar man, at Hegevisch ingen blide Følelser kunde nære for Afgørelsen i 1658. „I over hundrede Aar har Hertugdømmerne erfaret de ulykkelige Følger af denne Traktat.“¹

Der er en afgørende Forskel mellem denne Fremstilling og saa den, som faa Aar senere blev gjort gældende fra slesvig-holstensk Side af Dahlmann og — endnu mere — af Falck. Men Forskellen mellem gammelt og nyt træder lige saa klart frem paa et andet Punkt: Opfattelsen af de slesvig-holstenske Landdage.

Den snævrere Landshistorie var for Hegewisch's Vedkommende i alt overvejende Grad Landdagens Historie². Han følger her Lachmanns og Christianis Eksempel og redegør for de førte Forhandlinger fra Aar til Aar, lidenskabsløst og forholdsvis udtømmende. Kun i Slutningen af første Bind forlader han den rent kronologiske Fremstilling og vælger i Stedet en saglig — for derpaa i andet Bind at genoptage den tidligere benyttede Fremgangsmaade. Han bringer det nævnte Sted i et enkelt Kapitel Oplysninger om Skattespørgsmaal og Afgifter, i et andet og tredje om Militærvæsenet, og hertil føjes i et fjerde en Gennemgang af de Love og Forordninger, som de foregaaende Afsnit ikke har givet ham Lejlighed til at omtale. Det er en skematisk og tør Opregning, men i mange Henseender nyttig, og den er gjort med stor Omhu og Samvittighedsfuldhed, saa man paa denne Maade faar et fyldigt Indtryk af Landdagens Arbejde gennem et af de betydningsfuldeste Aarhundreder i Hertugdømmernes Historie.

Derimod er det ikke meget, man hører om Landdagene om Institution betragtet. Han giver ganske vist til at begynde med en Oversigt over Fælles-

¹ IV, 155. ² Sml. III, 64.

træk ved de Landdage, der ligger forud for den behandlede Periode — samler derved til en vis Grad Hovedlinierne i det Stof, som findes spredt i hans For-gængeres bindstærke Værker; men nogen rigtig Art har denne Oversigt alligevel ikke. Han betragter Stænderinstitutionen som „en urgammel tysk Forfatning“, der har været gældende i Holsten — om Sønderjylland taler han ikke — skønt i ret ubestemte Former¹. Vi hører om de Emner, der kunde komme for paa Landdagene, om de Brydninger, Drøftelserne kunde fremkalde, om Landdage-nes Sammenkaldelse, Sammensætning, Forhandlingsmaade, Sprogbrug o. l., og han kommer lejlighedsvis med et Hjertesuk over det Juristeri, der fylder Land-dagsakterne og gør dem „ikke alene smagløse, men ofte yderst frastødende at læse“². Endelig giver han en Redegørelse for de fire Punkter, der i særlig Grad har behersket Drøftelserne: 1) Holstens Forhold til det tyske Rige i Almindelig-hed og til den nedersachsiske Kreds i Særdeleshed, 2) den i 1533 oprettede „evige Union“ mellem Hertugdømmerne og Kongeriget Danmark, 3) de stats-retlige Stridspunkter mellem de regerende Fyrster og Stænderne og 4) Spørgs-maal vedrørende Hertugdømmernes indre Forhold. Alt har Oversigtens Karak-ter uden dybere, selvstændig Vurdering. Og dette hænger sammen med, at hans egen Opfattelse af Landdagene i Virkeligheden var ret vekslende. Han kunde nok udtale, at Stænderforhandlinger „udbreder Lys over, Kendskab til og Indsigt i offentlige Forhold, de afværger overilede, ensidige Forholdsregler, de fremmer Almenaand“. „Men,“ tilføjer han, „de foraarsager ligeledes ofte en skadelig Langsomhed med Hensyn til de Beslutninger, der skal tages, de foranlediger Misforstaaelser og Stridigheder, de hindrer ofte de nødvendigste og gavnlige Forholdsregler“³. Trods dette giver han Leibnitz Ret i hans For-svar for Stænderinstitutionen lige over for Hobbes Angreb⁴, og Dahlmann understreger meget stærkt dette⁵; men Spørgsmaalet er, hvor stor en Vægt der skal lægges paa Hegewisch's Tilslutning til Stændertanken. Givet er det i hvert Fald, at medens Dahlmann i høj Grad beklagede det praktiske Ophør af Land-dagsinstitutionen i 1675, begræd Hegewisch med tørre Taarer denne Stands-ning. Naar der ikke efter dette Aar indkaldtes nogen virkelig Landdag mere, var det „paa ingen Maade nogen forsætlig, bevidst Forholdsregel af Lands-fyrsterne, men en naturlig, uundgaaelig og nødvendig Følge af enkelte Om-stændigheder, der var fremkaldt ved begge de regerende Liniers Disharmoni“⁶.

¹ Den samme Opfattelse præger Forordet i hans og Jensens Udgave af „Privilegien d. schlesw.-holst. Ritterschaft“ (1797). ² III, 67. ³ III, 74. ⁴ III, 75. ⁵ Kieler Blätter I (1815), 267 f. ⁶ IV, 357.

Denne Opfattelse hænger atter sammen med, at medens Dahlmann lagde en Hovedvægt paa den Lære, at det retlige Grundlag for Landdagene og Kravet om deres Genoprettelse aldrig var blevet forspildt¹, var Hegewisch ganske sikkert af en hel anden Mening. Han udtalte sig ikke direkte derom, fordi Spørgsmaalet endnu ikke paa hans Tid var aktuelt; men han kom lejlighedsvis med en Ytring, der vistnok fuldt ud dækkede hans personlige Opfattelse paa dette Punkt. „Naar der,“ sagde han, „i den ene eller den anden af flere med hinanden forbundne Stater foregaar en vigtig Forfatningsændring, vil den sandsynligvis ogsaa kort eller længere Tid derefter følge i den anden af disse forbundne Stater.“² Heri ligger et tydeligt Vink om, hvorledes han bedømte de slesvig-holstenske Landdages Fremtid efter 1660 — uanset de indre Tvistigheder, der kunde standse dem.

Sammenligner vi i hans Værk den politiske Side af Fremstillingen — Storpolitikken, Fyrstepolitikken, Landdagspolitikken — med den almindeligt kulturelle, forbavses vi uvilkaarligt over, hvor forsvindende en Plads han tilmaaler den sidste. Det er et i sig selv karakteristisk Udslag af hans Stilling som Repræsentant for Oplysningstiden. Hvad Glæde skulde han have af at skildre Sæder og Skikke i et Samfund, der var „raat, vildt og tøjlesløst“? Han siger det selv: „Vi afholder os fra at bringe disse Kendsgerninger (ofte er det sande Rædsler) fra de støvede Papirer, hvorpaa de er nedskrevne, ud i Lyset; vor Følelse modsætter sig det. Kun det, at hine Tider overhovedet havde denne raa og vilde Karakter, denne Usædelighed, som trodsede Loven og Sømmeligheden, kun dette maa ikke blive glemt . . . Det gør os paa Forhaand ondt, at vi dog i det følgende maa anføre enkelte Eksempler, fordi de staar i Forbindelse med offentlige Forhold.“³

De afskrækkende Eksempler er unægtelig ikke mange. Værre er det, at vi paa en stor Del af Kulturlivets Omraader, som godt kunde skildres uden sjælelige Rystelser, savner alle Oplysninger hos ham. Vi savner, for at nævne et enkelt Punkt, en virkelig Redegørelse for Tilstanden i Hertugdømmerne efter Krigenes voldsomme Ødelæggelser. Vi savner ogsaa en tilfredsstillende Skildring af Vestkystens store Drama, hvor Stormfloden i 1634 var den altoverskyggende Begivenhed. Han ofrer ganske vist disse Forhold enkelte Sider; men det er smaat i Sammenligning med, hvad han *kunde* have givet, hvis han havde set det som sin Opgave at fortælle om saadanne Emner. Mest overraskes man egentlig ved, at han ikke har lagt større Vægt paa at karakterisere Tidsrummets frem-

¹ Kieler Blätter I (1815), 286.   ² III, 10.   ³ III, 21.

trædende Personligheder inden for Politikken og Aandens Verden. Vi faar kun nogle flygtige, halvt biografiske Meddelelser i Slutningen af det andet Bind¹. Og hvad vi som Danske savner allerstærkest: en Skildring af de nationale Forskelligheder inden for Hertugdømmet Slesvig ligger *helt* uden for hans Synskreds. Man vil ikke i det hele Værk finde et eneste Ord, som lader ane, at der her laa et aarhundredgammelt Problem, som faa Aar efter hans Død skulde komme til at spille den største Rolle — offentligt og privat. Det vilde være urimeligt at bebrejde ham dette. Han manglede alle naturlige Forudsætninger — indre saa vel som ydre — for at se det, og hans doktrinære Helstatsfølelse gav i hvert Fald, hvis han nu og da i sit stille Sind har anet de dybtgaaende nationale Forskelle, dette Spørgsmaal en ganske underordnet Interesse for ham.

Desuden skal en Mands Arbejde ikke dømmes efter nogen anden Maalestok end den, han selv klart og uforbeholdent har opstillet for sit Værk. Hegewisch var gaaet til sin Fremstilling med store Betænkeligheder, og man træffer rundt om Udtryk for en oprigtig Selvkritik, som viser den Ansvarsfølelse, hvormed han skrev. Da han sendte andet Bind ud i 1802, var han uvis om, hvorvidt han turde fortsætte, skønt dette havde været hans oprindelige Plan. „Der gives Øjeblikke,“ skrev han i Forordet, „hvor jeg synes at høre den Stemme i mit Indre, som advarede Horats fra at fremture paa en Løbebane, hvor Kransen ikke lader sig opnaa, naar Kræfterne er svækkede.“² I hans Livs sidste Tiaar lykkedes det ham da heller ikke at fastholde Studierne, skønt mange ventede utaalmodigt paa Fortsættelsen. Andre Arbejder tog hans Tid og Interesse.

Men hans Betydning ligger ikke alene i det, han fik fuldført. Den maa i lige saa høj Grad søges deri, at han stod som en saa typisk og klar Repræsentant for den gamle Opfattelse, den rationalistiske og den „christianske“, som Guldberg havde kaldt den, og at han gennemførte denne Opfattelse, helt til den nye Tid brød ind. Den romantiske Strømning, som i hans sidste Leveaar begyndte at gøre sig gældende ogsaa paa Historieskrivningens Enemærker, afviste han med Foragt, selv om han — f. Eks. i sin „*Apologie des Mittelalters*“³ — ganske aabent indrømmede den Fejlvurdering, som adskillige af hans Aandsfæller fra Oplysningstiden havde gjort sig skyldige i. Han vilde afgjort ikke have forstaaet den praktisk-politiske og agitatoriske Retning inden for Historieforskningen, som hans Efterfølger i Embedet, Fr. Chr. Dahlmann, repræsenterede. En ny Tid brød frem i disse Aar, og ikke mindst tydelige blev de Spor, den satte sig i

¹ IV, 359 ff.   ² Pag. VIII.   ³ Neue Sammlung kleiner historischer u. literarischer Schriften (1809).

de kielske Professorers Opfattelse af Hertugdømmernes Fortid. Hegewisch havde betragtet det som Berømmelse nok, hvis han kunde vinde sig en Plads Side om Side med Danckwert, Christiani, Schrader og Niemann. Den havde han i fuldt Maal opnaet. Og til den naaede ikke de Storme, som inden længe vakte den „sorteste og fordærveligste blandt alle de Laster, hvormed hele Folk kan være befængt“: det indbyrdes Had mellem Nationerne.

DET SLESVIGHOLSTENSKE
KANCELLI OG RESKRIPTET AF 15. DECEMBER 1810
(OM DANSK SPROGS INDFØRELSE I SØNDERJYLLAND)

AF

KNUD FABRICIUS

DR. PHIL., PROFESSOR VED UNIVERSITETET, KØBENHAVN

★

Kong Frederik VI.s Reskript til det slesvig-holstenske Kancelli af den 15. Decbr. 1810 om det danske Sprogs Indførelse ved Gudstjenesten, Skoleundervisningen og Rettergangen overalt i Hertugdømmet Slesvig, hvor det var „Almeenmands Sprog“¹, har faaet en sørgelig Berømmelse i vor Historie. Forordningens Skæbne er bekendt. Den blev sammen med de indkomne Beretninger om de sproglige Forhold i de enkelte Amter og Stæder „henlagt“ af det slesvig-holstenske Kancelli, og Efterverdenen er ikke bleven træt af at forbavses og forarges over dette Udslag af bureaukratisk Egenmægtighed. Ja, man har generaliseret her ud fra til en Dom over hele Enevælden mellem 1660 og 1848: Saa svag var den enevældige Konge, at han ikke en Gang kunde tvinge sine egne Embedsmænd til Lydighed, men at disse ved passiv Modstand kunde neutralisere snart sagt alle hans Paabud!

I denne skarpe Form fremtraadte Dommen over Reskriptets Behandling ikke i Samtiden. Denne kendte det forøvrigt ikke direkte, men kun fra den Skikkelse, hvori det gengaves i Kancelliets Skrivelse til den gottorpske Overret d. 19. Jan. det følgende Aar. Heri paabødes det Retten at oplyse om de lokale Forhold og at afgive Betænkning om, hvorledes Kongens Vilje bedst lod sig udføre². I denne Skrivelse var der forøvrigt i Stedet for Ordene „hvor det er Almeenmands Sprog“ brugt det langt vagere Udtryk: „Hvor der tales Dansk.“ Denne Kancelliskrivelse blev almindelig kendt, og det er om denne og dens Skæbne, der altid tales i de følgende 40 Aar. Her er det da værdt at lægge Mærke til, at medens en Mand

¹ Ifølge Ordbog over det danske Sprog I, 465 betyder „Almenmand“ „Menigmand, Almuesmand“. ² Som H. Hjelholt har oplyst, blev Reskriptet selv først almindelig bekendt i 1851 (Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene, S. 223 f.).

som Werlauff i sit Prisskrift af 1819 nævner Skrivelsen uden Kommentar, er det først Chr. Paulsen, der i 1832 i sit berømte Skrift „Über Volksthümlichkeit und Staatsrecht“¹, Fanen for hele den slesvigske Sprog- og Nationalitetskamp, rejser den første, svage Kritik mod de tyske Øvrigheder. Meget forsigtigt hedder det heri: „Man har maaske — hvis der tør ytres en Formodning — ikke vist sig helt imødekommende over for Hs. Maj. Kongens velvillige Planer“, og Paulsen motiverer dette, dels med Embedsstandens ringe Kendskab til Dansk, dels med en vis Modstand i den offentlige Mening. Som man ser, er disse Ord endda ikke særligt møntede paa Kancelliet². Endnu da Allen 1848 i „Antislesvigholstenske Fragmenter“ udgav det første Udkast til sit store Sprogværk under Titlen „Om Sprog og Folke-Eiendommelighed i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland“, gik han heri ikke videre end til at bebrejde den danske Regering „Svagthed og Vaklen“ i Sprogsagen 1811. Det var aabenbart først Forbindelsen med Regensburg, som bragte Allen til at anslaa kraftigere Toner og vende Angrebet mod selve Kancelliet. Var det et gammelt Modsætningsforhold mellem de to Kancellier; — Regensburg tilhørte som bekendt det danske; — som fik ham til altid at nære Mistanke til det slesvig-holstenske Kancellis Redelighed? I 1851 mistænkte han det saaledes for med Vilje at have tilintetgjort Reskriptet af 1810, en Mistanke, der ikke vel kunde opretholdes, da det straks efter fandtes indført i Kancelliets Kopibog³. Senere var det sikkert ham, der havde saa stor Indflydelse paa Allen og forsynede denne med det meste af Stoffet til „Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland“ (1857), som ogsaa indplantede ham det Syn paa Kancelliets Behandling af Sprogsagen, der gaar igennem dette Værk: Kollegiet har vel, „som man maa antage“, drøftet Sagen, efter at have modtaget Indberetningerne fra de slesvigske Lokalmyndigheder. Men det har aldrig refereret Sagen for Kongen, thi i Journalen er der ved Siden af dens Indførelse skrevet: „Wegzulegen“. Og derefter gemte det Aktstykkerne saa godt, at de aldrig siden blev fundne. „Det slog ikke blot Sagen ihjel, men det begrov ogsaa hemmeligt den Dræbte“.

„Altsaa“, — opsummerer Allen Sagens Forløb, — „Kongen befaler sit Kancelli: Undersøg denne Sag, indhent Beretninger, som kunne tjene til at oplyse den, drøft den derpaa vel og fremlæg for mig en Plan, hvorledes den efter Eders Skjøn hurtigst og bedst kan fremmes; saa er min Villie. Beretninger indkomme fra alle Slesvigs Amter, Provstier, Kjøbstæder og Sogne, og Betænkninger fra

¹ Samlede mindre Skrifter II, 403. ² I en senere Artikel fra 1839 søger Paulsen Grunden til Planens Stranding — „ausser einzelnen Missgriffen“ — i de politiske Begivenheder 1813—1814 (stds. 440). ³ H. Hjelholt, S. 223 f.

alle Autoriteter. Kancelliet modtager dem, overveier dem, og betænker, hvad følger disse Beretninger og Betænkninger maatte have, naar Kongen blev bekendt med deres Indhold; og da det slesvig-holstenske Kancelli vel har overveiet alt dette, saa beslutter det, at det Hele skal blive en skjult Ting for dets Herre og Konge — det beslutter om Sagen og alle dens Akter sit tørre *Wegzulegen*. Frederik den Sjette blev aldrig bekendt med den“.

Allens Ord kom ganske vist ikke til at staa uimodsagte, ja, Modsigelsen fremkom endda adskillige Aar, før „Det danske Sprogs Historie“ saa Lyset. A. S. Ørsted vendte sig 1852 i sin „Af mit Livs og min Tids Historie“ mod den Opfattelse af det slesvigholstenske Kancellis Optræden i 1810, som allerede da var gængs, og udtaler: „Vel har jeg været aldeles udenfor den Deel af Bestyrelsen, hvorum her er Tale“; — han sad jo i Danske Kancelli; — „men de Personer og de Forhold, som derved kunne komme i Betragtning, vare mig saa nøie bekendte, at jeg ei alene har den fuldkomneste Overbeviisning om, at hiin Mistanke er aldeles ugrundet, men endog seer mig istand til at understøtte denne min Overbeviisning med saa indlysende Grunde, at jeg tør gjøre Regning paa ogsaa at fremkalde lige Overbeviisning hos andre“. Han pegede i denne Hensigt paa, at Reskripterne ikke udtrykte en Befaling fra Kongen, men kun et Formaal hos denne, og han paaberaabte sig den Garanti for Kancelliets Holdning, som laa i, at baade Møsting og Rothe havde Sæde deri. Kancelliet havde aldeles ikke været modstræbende, „skjøndt en eller anden Enkelt kan have været i Tvivl om Omfanget og Maaden“¹.

Ørsteds Argumentation virkede aldrig helt overbevisende i Danmark; — en anden Sag var det naturligvis i tyske Kredse²; — lige til vore Dage er der vedblevet at klæbe en Mistanke ved Kancelliets Holdning, som vore Historikere har udtrykt mere eller mindre skarpt efter deres stærkere eller svagere Interesse for hele det paagældende Spørgsmaal. I 1892 udtalte M. Rubin, at „som bekendt viste det slesvig-holstenske Kancelli ikke samme Iver for at standse Slesvigs Fortyskning“ [som Kongen]³, og Edv. Holm pegede i „Danmarks Riges Historie“ som Forklaringsgrund for den mærkelige Stansning ikke blot paa de følgende Aars politiske Ulykker, men ogsaa paa „den Ulyst, de forskellige tyske Autoriteter . . . viste med Hensyn til Gennemførelsen af Kongens Ønsker“⁴. Lidenskabsfuldt kommer den Allenske Stemning til Orde saa

¹ A. S. Ørsted: Af mit Livs og mine Tids Hist. II, 307 f. (1852). — Paa S. 240—241 synes Ø. endnu ikke at kende Reskriptet af 1810; i hvert Fald var dette ikke Tilfældet, da han 1850 skrev „For den danske Stats Opretholdelse“. ² Se Aug. Sach: Das Herzogthum Schleswig III, 413. ³ 1807—14, S. 411. ⁴ V, 688.

sent som 1911 hos H. Rosendal, naar han udbryder: „Kancelliet . . . havde besluttet at trodse eller bedrage Kongen“¹, mens Axel Linvald mere behersket forklarer Henlæggelsen med „Misfornøjelse med Kongens Hensigter eller Frygt for de praktiske Vanskeligheder“². I afsvækket Form er altsaa Allens og Regenburgs Synspunkt vedblevet at leve, og det maa indrømmes, at det ogsaa kunde søge en vis Bekræftelse i de ovenfor citerede Slutningsord hos Ørsted.

Men iøvrigt maa man undre sig over, at den Tanke, som Ørsted havde fremsat, ikke blev taget op, at se paa de Mænd, som den Gang sad i det slesvig-holstenske Kancelli, og spørge, om man kan tiltro dem en saadan Handlemaade. Præsident for Kancelliet var indtil 1813 den senere Finansminister Møsting, der i dette Aar afløstes af Otto Moltke. Begge hørte til Kongens mest trofaste Tjenere; Moltke havde ligesom Møsting i 1806 været en Tilhænger af de saakaldte Daniseringsplaner over for Holsten. Er Frederik VI bleven ført bag Lyset af Kancelliet, maa det samme gælde om dettes Præsidenter. Af egentlige Kancelliraader fandtes der i denne Tid kun seks. Af disse døde Kr. Jansen allerede 13. Marts 1811, saa at han ikke kan komme i Betragtning i denne Forbindelse; noget lignende maa gælde om v. Eggers, der 1813 blev Overpræsident i Kiel. Han var forøvrigt mangeaarig dansk Embedsmand, nøje knyttet til A. P. Bernstorff, i hvis Skole man ikke lærte at spille Statens Overhoved paa Næsen. Fra Hammerich kan vi sikkert ogsaa fjerne al Mistanke; han blev siddende i Kancelliet lige til 1833, og vilde altsaa være kommen til at bøde for sin mulige Ulydighed i 1829, da Kongens Opmærksomhed efter Allens Mening atter blev vakt for Spørgsmaalet. Tilbage staar tre Kancelliraader, F. K. Jensen, Dahlmanns Morbroder og Medudgiver af Ridderskabets Privilegier, som først fratraadte 1820; Andreas Bjørn Rothe (1809—33) og Spies, som 1821 blev Kansler ved Overretten paa Gottorp. Paa en af disse tre skulde vel Ansvaret falde, og man har virkelig ogsaa søgt at hæfte det ved Spies paa Grund af hans *senere* slesvig-holstenske Sympatier³. Men ved Spies' Side sad altsaa samtidig i Kancelliet Rothe, der ikke blot er bleven kaldt „en Type paa den oplyste Enevældes brave og fuldtro Mænd“, men som heller ikke ved andre Lejligheder veg tilbage for at indtage et kærnedansk Standpunkt, selv naar det bragte ham i Modsætningsforhold til Flertallet af Kollegiets Medlemmer. Skulde han have lukket Øjnene for, at hans Kollega „sylvtede“ Sagen? Og som Chef for Kancelliets første Sekretariatskontor virkede 1811—13 den senere saa berømte Professor Niels Falck,

¹ Træk af Danskhedens Hist. i Sønderjylland I, 91.   ² Det danske Folks Hist. VI, 218.

³ H. R. Hiort-Lorenzen i Dansk Biogr. Lex. XVI, 223.

der endnu i 1838 i Stænderforsamlingen var en varm Ven af det danske Sprogs Beskyttelse i hans egen Hjemegn Nordslesvig.

Intet taler derfor for, at Kancelliet skulde være gaaet uden om Sagen. Grunden til, at den blev opgivet, maa ligge andet Steds. Men ganske vist; ingen har hidtil kunnet følge Sagen længere end til det Øjeblik, da den efter at have gaaet sin Kredsgang i Sønderjylland fra Myndighed til Myndighed vendte tilbage til København og bankede paa Kancelliets Dør. Selv de i Hertugdømmet indhentedede Betænkninger og Forslag kendes ikke længere fra Originalerne, men kun fra de i Overrettens Arkiv bevarede Kopier. Kom det overhovedet til Forhandlinger i Kancelliet om Spørgsmaalet, og hvilken Holdning indtog de ovenfor nævnte Herrer herunder? Vi har intet andet hidtil vidst derom end Ordet „Wegzulegen“. Det maa derfor vist kaldes et interessant Fund, som Forfatteren af denne Afhandling gjorde, da han for faa Aar siden af Kancellipræsidentens Papirer i Rigsarkivet fremdrog et meget omfattende Aktstykke (15 firesidige Folioark), der ved nærmere Undersøgelse viste sig at være Koncepten til Spies' Indlæg under Kollegiets Drøftelse om Udførelsen af Reskriptet af 15. Decbr. 1810. Endnu værdifuldere blev dette Dokument ved at vise sig ogsaa at gengive Hovedtrækkene af to andre Kollegiemedlemmers, Møstings og Rothes, Standpunkter, der refereres af Spies, efterhaanden som han i sit Votum finder Anledning til at polemisere mod dem. Det er herefter muligt i de store Træk at rekonstruere Kancelliets Behandling af Sagen, selv om det ikke bør overses, at vi kun kender Præsidentens og Rothes Standpunkter gennem Spies' Fremstilling. Taler end alt for, at de er gengivne korrekt¹, er det dog sandsynligt, at disse to Indlæg har indeholdt adskilligt værdifuldt, som Spies ikke har fundet sig foranlediget til at imødegaa, og som derfor for bestandig vil blive skjult for os, hvis da ikke et nyt lykkeligt Fund skulde give os ogsaa disse to Dokumenter i Hænde.

Frederik VI.s Interesse var tidligt bleven vakt for det sønderjyske Problem; hans Kammerjunker og fortrolige Johan Bülow har Æren for allerede 1784 at have henledt hans Opmærksomhed paa Betydningen af, at „det danske Sprog straks blev indført i Sønderjylland og lidt efter lidt i Holsten“². De sidste Ord viser allerede Forskellen mellem Nutidens folkelig-nationale og Datidens statslig-nationale Synsmaade. Forbilledet var formodentlig den Gang Kejser Josef II

¹ Spies' Indlæg blev jo ogsaa bekendt for de to andre Medlemmer. Det vil blive trykt in extenso i Danske Magasin 1932. ² Hist. Tidsskr. 7. R. VI, 9.

af Østrig, der søgte at indføre Tysk som Regeringssprog i alle sine Stater for derved at svejtte dem fastere sammen. For Kronprins Frederik blev disse Tanker imidlertid først til Virkelighed, da han 1806 oplevede det tysk-romerske Kejserriges Sammenbrud, der stillede ham over for Spørgsmaalet om Holstens nærmere Tilknytning til den dansk-norske Helstat. Den kraftige Centralisation i fransk Sprog og Aand, som Napoleon da havde gennemført inden for sit Rige i Overensstemmelse med Revolutionens Tanker, maatte nu være det lysende Forbillede. Meget mindre Betydning for Kronprinsen har sikkert den nye aandelige Bevægelse, Romantiken, haft, der paa denne Tid var i Færd med at afløse Rationalismen i alle germanske Lande, og som lagde Hovedvægten paa alt folkeligt, deriblandt ogsaa Sproget. Frederik VI forstod aldrig meget heraf, saaledes som det fremgaar af hans Holdning til vor Guldalderdigtning og dens sceniske Ydelser. Han var helt og holdent det 18de Aarhundredes Mand, ligesom Josef II og Napoleon; for ham var den centraliserede Stat Hovedsagen, selv om han forud for sine store samtidige havde den Egenskab at besidde en vis folkelig Sans.

Til at dvæle ved hans mislykkede Forsøg i 1806 paa en Indlemmelse af Holsten, er der her ingen Anledning. Derimod maa der mindes om hans Reskripter fra de følgende Aar om, at alle Forordninger for Hertugdømmerne skulde udfærdiges baade paa Dansk og Tysk (3. Dec. 1807); at alle Bestallinger sammesteds skulde affattes paa Dansk (2. Dec. 1809); at alle Embedskandidater skulde anføre i deres Ansøgninger, om de besad det fulde Herredømme over det danske Sprog (23. Okt. 1811); at theologiske Kandidater fra Københavns Universitet skulde være fuldt berettigede til Ansættelse i Hertugdømmerne (5. Novbr. 1811); at der skulde oprettes en Lærestol ved Kiels Universitet i dansk Sprog og Litteratur (5. Jan. 1811). Endelig gjordes det 7. Sept. 1812 til Pligt for alle, der ansøgte om Embeder, at godtgøre, at de beherskede det danske Sprog, og dette Krav udstraktes 5. Juni 1813 til ogsaa at gælde for Advokater. Ind i denne Række kongelige Paabud træder ogsaa det betydningsfuldeste, det tidligere nævnte Reskript af 15. Decbr. 1810 om dansk Sprogs Indførelse i Sønderjylland som Kirke-, Skole- og Retssprog overalt, hvor det „er Almeenmands Sprog“.

Efterat Kancelliet i Jan. det følgende Aar havde paalagt Overretten paa Gottorp at fremskaffe Betænkninger i Anledning af Reskriptet fra de lokale Myndigheder, indløb disse i de følgende Maaneder indtil April Maanedes Slutning, hvorpaa Generalsuperintendent Adler udtalte sig, og Overretten og Overkonsistoriet 20. August oversendte samtlige Dokumenter tilligemed sin egen Betænkning til Kancelliet. Der er saa meget mindre Grund til at komme nær-

mere ind paa denne lange Række Udtalelser, som Allen i sit bekendte Værk har ofret ikke mindre end 40 Sider¹ paa at referere deres Indhold. Dog maa der i to Henseender føjes nogle Ord til Allen. Den første gælder hans Omtale af de optrædende Personer. Naar Allen erklærer, at „i det Hele taget er den tydskdannede Embedsstand ogsaa tydsksindet, indtagen imod det Sprog, som Kongen vilde beskytte“, er der — historisk set — nok saa megen Grund til at pege paa det modsatte, at de enkelte retfærdige, som fandtes i Israel, var udgaaede fra Københavns Universitet, hvad der gør deres Holdning mindre overraskende. Dette gælder saaledes om Provst Prahl i Tønder, der som født Bornholmer var Kandidat fra København. Dernæst kan det bemærkes, at de tydskdannede Embedsmænd, som var uvilligt stemte mod Reformen, ogsaa fra dansk Side roses som iøvrigt dygtige og ansete Mænd. Det gælder saaledes om Provsterne Strodtmann i Haderslev, Jacobsen i Flensborg og Boysen i Gottorp Amt, som derfor maa antages at have talt ud fra deres bedste Overbevisning. Heri ligger ingenlunde nogen Billigelse af deres Standpunkt i Sprogsagen. Hvad Amtmændene angaar, — der iøvrigt paa de fleste Steder træder tilbage bag de mere kyndige Provster og følger disses Indstilling, — bør man lægge Mærke til, at naar de stiller sig køligt over for Kongens Ønske, drejer det sig i Reglen om ældre eller svagelige Mænd, der derfor maa forudsættes at have været i Besiddelse af ringe Initiativ. Bertouch i Tønder var saaledes 66 Aar, Jørgen Ahlefeldt i Slesvig 63 og desuden svagelig; Feldmann i Flensborg erklærer selv i sit Svar, at Lægens Forbud „und die Schwäche meiner Augen und Denkkraft“ hindrer ham i at gaa nærmere ind paa Sagen; Kai Werner Ahlefeldt i Haderslev var ganske vist endnu en yngre Mand, men bekendt for sit indsluttede og hypokondre Væsen². Man kan godt forstaa, om saadanne Mænd af personlige Hensyn har gyst tilbage for de med Forandringen forbundne Besværligheder. Omvendt har det sin Interesse at bemærke, at Amtmand Stemann i Aabenraa, der er meget ivrig for at udføre Kongens Tanke, kun er 37 Aar gammel, foruden at vel den Omstændighed, at han var Broder til den senere Statsminister Poul Christian Stemann, kan formodes at have givet ham en mere dansk Indstilling end de øvrige³. Hvad endelig hans jevnaldrende, Amtmanden i Sønderborg Linstow, angaar, er der allerede tidligere bleven protesteret mod Allens Opfattelse af ham som en Modstander af Kongens Reskript og peget paa, at han iøvrigt altid „lagde et udpræget dansk Sindelag for Dagen“⁴. En fordomsfri

¹ II, S. 44—86. ² Om alle de hidtil nævnte henvises til Dansk Biogr. Lexikon, for K. W. Ahlefeldts Vedkommende desuden til L. Bobé: Slægten Ahlefeldts Hist. III, 118. ³ Om ham se Zeitschrift f. s.-h.-l. Geschichte XL. ⁴ G. Kringelbach i Dansk Biogr. Lex. X, 335.

Prøvelse af Linstows Indlæg vil da ogsaa vise, at han ikke mindre end Amtmanden i Aabenraa sluttede sig til Kongens Plan, men at han i højere Grad havde Øjet aabent for Vanskelighederne ved at gennemføre den, nemlig Embedsmændenes mangelfulde Herredømme over det danske Sprog. Han anbefalede derfor først og fremmest at have Opmærksomheden rettet paa Embedsvakancer og sørge for, at de nyudnævnte Embedsmænd var „det danske Sprog fuldkommen mægtige“, for at man derefter kunde skride til „Indførelsen af det danske Sprog som Forretningssprog i de herværende Amter“.

Viser det sig saaledes, at personlige Forhold har haft deres Betydning ved Embedsmændenes Skøn om Reformens Nytte og Gennemførlighed, er der paa den anden Side Grund til at pege paa — hvad Allen har udeladt i sin Gengivelse af Aktstykkerne —, at ogsaa Tilhængere af Reformen, som Stemann og Linstow, var klar over den praktiske Nytte, som Kendskabet til Tysk kunde have for Befolkningen i deres nordslesvigske Amter. Stemann gjorde opmærksom paa, at mange Bønder i Aabenraa og Løgumkloster Amter forstod noget Tysk, navnlig de, der drev Heste- og Kvæghandel og derfor besøgte Markederne. I Staden Aabenraa maatte Tysk bevares i Kantorens Skole, da den besøgte af dem, der vilde gaa den studerende Vej, og denne Vej førte til Kiel. For de øvrige Vedkommende, som vilde slaa ind paa det praktiske Livs Baner, burde der paa Forlangende i deres Skoler gives Undervisning i Tysk. Om Sønderborg siger Linstow: „Helt, forekommer det mig, vilde man ikke kunne afskaffe det tyske Sprog og tysk Præken i Sønderborg, for ikke at udelukke de mange tyske Haandværkere, der sædvanlig samler sig i Byerne, fra Deltagelse i den offentlige Gudstjeneste og berøve dem al Lejlighed til Opbyggelse. Desuden findes der i Sønderborg Embedsmænd og andre Honoratiores, hvem det tyske Sprog er „geläufiger“ end det danske, og som derfor hellere vil høre en tysk Præken“¹. Forholdene var altsaa ikke saa lige til, som man skulde tro efter Allens Fremstilling.

Hovedresultatet af Underinstansernes Førstebehandling af Sagen er bekendt. Medens Amtmand og Provst i Haderslev er enige om at fraraade Forandringen, er de i Aabenraa lige saa enige om det modsatte; i Sønderborg stiller Amtmanden sig, om end med Forsigtighed, paa det samme Stade. Paa alle disse Steder fandtes der dog i Forvejen dansk Kirkesprog og Skolesprog paa Landet, saa at det kun var om Retssproget samt om Stæderne, Reformen drejede sig. Noget anderledes laa Forholdene i Tønder Amt, hvis nordlige Halvdel fulgte Indretningen i Nordslesvig med Hensyn til Kirke- og Skolesprog, mens disse i

¹ De to Amtmænds Indlæg er her benyttede efter Koncepterne i deres Arkiver (Staatsarchiv Kiel: C II, 1 Nr. 11 og C III, 1 Nr. 150).

den sydlige Del, Kærherred, var tyske. I Tønder var, som nævnt, Provst Prahll for dansk Kirke- og Skolesprogs Indførelse i Kær Herred, mens Amtmanden var imod dansk Retssprog i alle Amtets Dele. Endelig var i Flensborg og Gottorp Amter Amtmændene og Provsterne enige om at stille sig imod enhver Forandring; — en anden Holdning indtog dog en Del angelske Godsejere, og navnlig den bekendte Justitiarius Jaspersen paa Runtofte; — mens omvendt i Husum Amt Amtmanden var villig til at gaa med til Dansks Indførelse, ikke blot i de dansktalende, men ogsaa i de frisiske Sogne. Ja, selv Magistraten i Husum By stillede sig velvillig over for en gradevis Indførelse af det danske Sprog.

Fra Underinstanserne gik Sagen sin regelmæssige Gang til Melleminstanserne: Overkonsistoriet og Overretten paa Gottorp Slot. I den første af disse mente Generalsuperintendent Adler efter nogen Vaklen, at man burde indskrænke sig til at indføre Dansk som Kirke- og Skolesprog i Udbjerg Sogn og største Delen af Kærherred, mulig med Tilføjelse af Bov og et Par andre Sogne i Vis Herred, ligesom han kunde gaa med til en Udvidelse af Dansk som Kirkesprog i de fleste nordslesvigske Købstæder. Hertil sluttede Provst Boysen fra Slesvig sig, og dette blev Overkonsistoriets almindelige Standpunkt. Hvad Retssproget og Bestyrelsessproget angaar, udtalte Overretten sig ifølge Allen for, at der heri ikke burde gøres nogen Forandring „paa een Gang eller i Løbet af faa Aar, men kun gradevis“. Allen har imidlertid udeladt Slutningen af Overrettens Betænkning, der viser, at den hermed ingenlunde ønskede Sagen udskudt „ad calendas Graecas“. „Hvad endelig de Forholdsregler angaar“, skriver Retten, „der maa tages, for at Indførelsen og den videre Udbredelse af det danske Sprog kan forberedes og iværksættes gradevis i *den kortest mulige Tid*, vil vi i saa Henseende henvise til de almindelige Forslag, som Provst Boysen har føjet til Slutningen af sin Betænkning, og som synes os meget formaalstjenlige¹. Imidlertid maa vi anbefale som Midler, der *allerede nu* kunde anvendes til at opnaa det tilsignede Maal, at man ved Besættelsen af ledige Embeder, af hvad Art de end er, tog særligt Hensyn til Kendskab til dansk saa vel som tysk Sprog, og at de yngre Præster, Skolelærere, Embedsmænd og Advokater opfordredes og opmuntredes til at lære Dansk, naar Tid og Lejlighed dertil foreligger“².

Hermed var Sagen indanket til den øverste Embeds-Myndighed, Kancelliets, Kendelse. Som man ser, var der ikke fra nogen Side — naar undtages spredte Stemmer i Angel og Amtmanden i Husum — taget til Orde for dansk Kirke-

¹ De gik ud paa Ansættelsen af en Professor i Dansk ved Kiels Universitet, og at theologiske og juridiske Kandidater i begge Hertugdømmer ved deres Eksamen skulde underkastes en Prøve i Dansk. (Allen II, 82). ² Rigsark. SHL Kanc. „Dän. Sprache 1811—49“ I.

og Skolesprogs Indførelse syd for Kær Herred og de nordlige Sogne af Vis Herred. Skulde Kancelliet komme til et for det danske Sprog gunstigere Resultat, maatte det enten bygge paa et yderligere Kendskab til de lokale Forhold, end det sad inde med gennem Embedsmændenes Betænkninger, eller paa almindelige Betragtninger. Kancelliets Resultat vil fremgaa af SPIES' nyfundne Betænkning.

Det var formodentlig i Efteraaret 1811, at Sagen kom for i Kancelliet, men da Spies' Indlæg er udateret, er det ikke muligt at bestemme Tidspunktet nøjere¹. Det maa formodes, at man har begyndt med en mundtlig Drøftelse af Sagen, og at Uoverensstemmelserne allerede herunder har vist sig saa store, at man har foretrukket at udarbejde de forskellige Standpunkter skriftligt. Af disse forelaa Præsident Møstings og Rothes Indlæg, før Spies førte sit i Pennen. Om ogsaa de øvrige Assessorer, v. Eggers, Hammerich og Jensen, har udtalt sig skriftligt eller ej, kan ikke siges. Rimeligst er det vel, at dette ikke er sket; i modsat Fald vil man nærmest tro, at de har sluttet sig til Spies' Opfattelse.

Holsteneren Joachim Otto Friedrich Spies havde 1810 i en Alder af kun 30 Aar opnaaet at blive Assessor i Kollegiet. Allerede dette vidner om hans fremragende administrative Evner, der iøvrigt er almindeligt anerkendte og skaffede ham høj Gunst hos Kongen, ikke mindst fordi de var forbundne med et udpræget enevældigt Sindelag. Dette Indtryk bestyrkes af det foreliggende Aktstykke. Hvilken Dom man end vil fælde over Spies' Standpunkt i den slesvigske Sprogsag, kan der kun være een Mening om den Maade, hvorpaa han førte sin Sag; juridisk Skarpsindighed mangler hans Indlæg saa vist ikke.

Spies begynder med at pege paa en Uoverensstemmelse i Reskriptet af 15. Decbr. 1810 mellem Præmisser og Konklusion, nemlig, at der først tales om de Distrikter, hvor Dansk er Folkesproget, og senere om, at Kancelliet skal fremkomme med en Forestilling til Kongen om Indførelsen hurtigst muligt, men dog gradevis „af det danske Sprogs Brug i alle offentlige Anliggender i Vort Hertugdømme Slesvigs forskellige Amter, Distrikter og underliggende Øer“, hvilket kunde opfattes som: i hele Slesvig. Men denne Uoverensstemmelse er efter hans Mening kun en tilsyneladende, thi der maa gaa den samme Tankegang gennem hele Reskriptet, og Slutningen kan derfor kun tale om de slesvigske Distrikter, hvor de tidligere nævnte sproglige Betingelser foreligger. Dette fremgaar jo ogsaa af Kancelliets Skrivelse til Overretten af 19. Jan., som kun om-

¹ Da der i Spies' Indlæg aabenbart sigtes til Kongens Forordninger af 23. Okt. og 5. Novbr. 1811, kan det ikke være affattet før nogen Tid efter disses Fremkomst.

handler de Distrikter, „hvor der tales Dansk“. Meningen er klar: Det er ikke Kongens Hensigt at udvide det danske Folkesprogs Grænser, men kun at indføre Dansk som offentligt Sprog i de Egne, hvor Dansk er Folkesprog. Derfor skal Kancelliet kun afgive Beretning om Folkesprogets Stilling, men derimod Forslag til det offentlige Sprogs Ændring.

Man maa baade fra juridisk og historisk Synspunkt give Spies Ret i denne Opfattelse, men man mærker tillige, at hans Bemærkning har polemisk Karakter. Den er aabenbart rettet mod Kancellipræsident Møsting og imod Andreas Bjørn Rothe. Man indser ikke let, hvorledes disse to Medlemmer af Kancelliet, hvis deres Opfattelse af Kongens Mening var rigtig, i Begyndelsen af samme Aar havde kunnet gaa med til at skrive til Overretten: „Da det er Hans Kongelige Majestæts Vilje, at i de til Hertugdømmet Slesvig hørende Distrikter, Amter og Øer, hvor der tales Dansk, det danske Sprog lidt efter lidt skal indføres ved Gudstjenesten“ o. s. v. Bordet fangede. De to Mænd kunde ikke et halvt Aar senere hævde en anden Opfattelse af Kongens Vilje, og det Materiale fra de lokale Myndigheder, paa Grundlag af hvilket man nu skulde gøre sin Indstilling til Kongen, var ubestridelig tilvejebragt ud fra andre Forudsætninger.

Spies havde saaledes paa dette Punkt let Spil over for sine to Modstandere. Han behøvede ikke en Gang at polemisere direkte mod dem m. H. t. Opfattelsen af Reskriptet, men indskrænkede sig til at spørge, „om Kancelliet af *Grunde, som laa i Sagen selv*, havde Anledning til at udstrække sin Forestilling til *videre gaaende Forholdsregler* end dem, hvorpaa Kongens Hensigt ifølge Reskriptet var rettet“. Kancellipræsident Møsting har herpaa svaret Ja og ytret, „at en gradvis Indførelse af det danske Sprog i begge Hertugdømmer var at anbefale“. Rothe har derimod indskrænket sig til, „at Dansk skulde gøres til det herskende Sprog i hele Hertugdømmet Slesvig“. Rothe har dog ment, at Kancelliet ogsaa burde udtale sig om Holsten, „da de efter Reskriptet af 15. Decbr. 1810 udstedte allerhøjeste Forordninger synes at antyde det som Kongens Hensigt, ogsaa at indføre det danske Sprog i Holsten“.

Her faar vi altsaa de to andre Medlemmers Standpunkt, men desværre kun i Spies' Referat. Hvad mener Møsting og Rothe med Ordene „dansk Sprog“? Tænkte Møsting sig t. Eks. foruden dansk Regeringssprog at indføre dansk Præken i Holsten? Vilde han gaa saa vidt som til at fortrænge det tyske Folkesprog fra dette Land? Vi véd det ikke. Saa meget er kun sikkert, at Spies i sin Replik drog de yderste Konsekvenser af sin Modstanders maaske kun uklare Tanker og fremstillede dem som rettede mod tysk Kultur og Sprog. Ud herfra havde han saa meget lettere ved ogsaa at faa Ram paa Rothe.

Spies erklærede sig uenig med sine Kollegaer i deres Opfattelse af Kongens sidste Forordninger, hvormed der aabenbart var sigtet til Reskripterne af 23. Oktbr. og 5. Nvbr. om Embedsmændenes Kendskab til Dansk. De afgav altsaa intet Vidnesbyrd om, at Kongen skulde ønske Tysk fortrængt, hvor det var Folkesprog. Og i hvert Fald burde man da i Forvejen have hørt de lokale Embedsmænd, ganske særligt den slesvigske og den holstenske Overret, naar det drejede sig om en saa vigtig Sag som en Forandring af Folkesproget. Men dette var jo slet ikke sket. Derfor kunde man heller ikke gaa ind paa hele dette Spørgsmaal i Indstillingen til Kongen.

Man burde derfor holde sig til Reskriptet af 1810. Men Spies besluttede sig til, før han gik nærmere ind paa dette, at slaa et positivt Slag for Folkesprogets Eksistensberettigelse, saa meget mere, som han herved kunde støtte sig paa Rothes Opfattelse, naar det drejede sig om Holsten. Spies' Udtalelser er paa dette Punkt saa mindeværdige, at de fortjener at gengives i deres fulde Omfang:

„Et Folks hele Dannelse sammenhænger paa det inderligste med Sproget. Sproget er det Middel, hvorved al Kultur skabes, d. v. s. Udviklingen af Menneskets aandelige Indhold. Selv de højeste Ideer, de religiøse saa vel som de sædelige, opfattes og tilegnes kun af Folket i dets oprindelige Sprog. Disse Ideer nedarves fra Generation til Generation og griber ind i Nationens Liv. Naar man paatvinger Folket et fremmed Sprog, bliver deres stadige Vækst afbrudt, den helligste Arv fra Forfædrene gaar tabt for Efterkommerne. Det fremmede, som ikke tilhører dem, bliver ikke grebet med samme Kraft af dem som det ejendommelige (eller: som hvad der er deres Ejendom) (das eigenthümliche). Naar disse højeste Ideer forelægges dem i fremmed Sprogdragt, taber de i Klarhed og Inderlighed; deres velsignelsesrige Indvirkning paa Handling og Liv bliver svækket.

Paa samme Maade forholder det sig med den intellektuelle Udvikling [„Verstandesbildung“], der kun finder Sted gennem Sproget og skrider fremad i Forbindelse med dette. Ogsaa denne bliver afbrudt, naar det nye Sprog indføres, og først naar det fremmede Sprog hos Folket er blevet til Modersmaal, falder den Hindring for Forstandsudviklingen, som var indtraadt, atter bort. Imidlertid vil der gaa Aarhundreder, før Folket — der jo dog kun kan have eet Sprog til sit egentlige Sprog — glemmer dette og lærer det nye i den Grad, at det besidder det som sin Ejendom. De mellemliggende Generationer bliver Aarhundreder igennem hindrede i deres aandelige Udvikling.

Over for saadanne Hensyn maa alle andre vige, og de her fremstillede Følger af et fremmed Sprogs Paatvingen kan ikke opvejes ved de Fordele, som man

maaske vilde haabe at naa ved en fjern politisk Enhed gennem Overensstemmelse i Folkesproget.“ —

Der er om denne Udvikling af Spies kun at sige, at den er saa sand, som den er sagt. Hans Opfattelse falder saa nøje i Traad med Fichtes i „Reden an die deutsche Nation“, der var holdte i Berlin et Par Aar tidligere, at Slægtskabet er umiskendeligt. Nutiden vil ganske knæsette en saadan Betragtning. Kun vil den være tilbøjelig til at mene, at hvad der i 1811 gælder for det tyske, ogsaa i senere Tider maa have Gyldighed for andre Folkesprog.

Spies støtter sig yderligere paa Rothes Indvending mod at indføre dansk Sprog i Holsten, nemlig at dette ikke er nødvendigt for at opnaa den tilstræbte Statsenhed, men at det tværtimod vil modvirke denne, der bygger paa „enig Tilslutning til det fælles Statsbaand“, altsaa paa et Følelsesmoment. De historiske Eksempler, som Rothe anfører paa mislykkede Denationaliseringsforsøg, stammer endda fra Forsøg af Erobrerkonger, mens det jo i dette Tilfælde drejer sig om en lovmæssig Hersker. Det eneste Eksempel paa det modsatte er Josef II's Forsøg over for Ungarn, der som bekendt strandede fuldstændigt. Ydermere kan det tilføjes, at det i saadanne Tilfælde altid har drejet sig om at indføre et højere udviklet eller videre udbredt Sprog, som Romerne i de erobrede barbariske Lande, eller Grev Gert med det tyske Sprog i Jylland og Kejser Napoleon med Fransk i Rhindepartementerne. I de to sidste Tilfælde maa man i hvert Fald indrømme, at Sejrherrens Sprog var mere udbredt eller da lige saa udbredt som de besejredes. Men naar Talen er om Tysk og Dansk, vil vel ingen kunne paastaa, at det tyske Sprog er mindre fuldkomment end det danske, og dertil kommer, at det tales af 19 Gange saa mange Mennesker som dette.

Spies maa derfor fraraade en Forandring af Folkesproget gennem Regeringsforordninger baade nu og i Fremtiden. Selv om en saadan Forholdsregel kun gennemføres gradevis, er og bliver den skadelig. Saa meget om Forholdet for Holstens Vedkommende.

Han vender sig derefter til Slesvig.

Med Hensyn til Folkesprog maa man her skelne mellem tre Dele: De dansk-talende og de tysktalende Distrikter samt endelig „saadanne Distrikter, hvor det daglige Sprog hos Folket hverken er Tysk eller Dansk, men en af begge disse Sprog samt af det engelske og det franske(!) sammenblandet Dialekt, eller ogsaa Frisisk“.

Hvor Dansk er „Almuemands Sprog“, bør det efterhaanden indføres i de offentlige Anliggender, „selv dér, hvor det Danske, som tales af Folket, saaledes som det muligt er Tilfældet i Tønder Amts Geestherreder, er meget provinsielt,

men iøvrigt ikke afviger mere fra godt Dansk, end at det sidste forstaas af Folket“. Paa saadanne Steder er det ubetinget raadeligt, at der indføres dansk Kirkesprog, dansk Retssprog m. m. „At noget andet hidtil er sket, er en øjensynlig Ulempe, hvis Bortrydning ganske vist er forbundet med Vanskeligheder. Men disse er ikke uovervindelige, og de maa vige for Overbevisningen om det overvejende rigtige i Forholdsreglerne.“

Omvendt forholder det sig med det Bælte, „hvor tysk Sprog er Folkesprog og har været det i Aarhundreder“. Her er Forholdene ganske analoge med Holsten, og alle de almindelige Grunde, som er anførte mod Forandring af et Folkesprog, finder deres fulde Anvendelse her. „Beboeren af Hütten Amt, Landskabet Ejdersted og Øen Femern, Borgeren i Ekernførde, Slesvig og Frederiksstad forstaar lige saa lidt Dansk som Landmanden i Ditmarsken eller Steinbeck og Borgeren i Kiel eller Rendsborg“.

Ganske vist har man¹ som Grund for at indføre Dansk i hele Hertugdømmet Slesvig beraabt sig paa, at denne Provins altid har hørt til Danmark, at den er beboet af danske, ikke tyske Stammer, og at det danske Sprog i ældre Tid har været det herskende her. Men disse historiske Grunde rører ikke Spies. Over for den første Omstændighed beraaber han sig paa Rothes Indrømmelse af, at politisk Enhed ikke bygger paa Fællessprog, men paa Fællesfølelse, og de to sidste Beviser finder han „meget tvivlsomme“. Det har ikke megen Interesse for Nutiden at gaa ind paa Spies' historiske Argumentation, da den opererer med gamle og kendte, men for længe siden aflivede Traverser. Det maa dog indrømmes, at de stod i højere Kurs for hundrede Aar siden baade i Tyskland og i Danmark. Vi faar saaledes at høre, at Sachserne, Friserne og — Nederlændere (Nordstrand og Frederiksstad!) er Tyskere, og Angler „snaest“ det samme. „Derfor“ er det ogsaa højst usandsynligt, at Dansk nogensinde har været det herskende Sprog i Slesvig. At „Jyske Lov“ er affattet paa Dansk, er efter Forfatterens Mening intet Bevis herfor, da den galdt for et større Omraade end Sønderjylland. Ikke hundrede Aar efter „Jyske Lovs“ Udstedelse er jo Aabenraa Stadsskraa affattet paa Tysk o. s. v., o. s. v.

Men, slutter Spies, hvordan det nu end forholder sig med Fortidens Folkesprog, er det en Kendsgerning, at Tysk nu er Folkesprog i en Del af Slesvig. Selv om man indførte Dansk som offentligt Sprog her, vilde Tysk dog vedblive at være Folkesprog i Aarhundreder. Et Bevis herpaa har man i, at i Aabenraa Amt og til Dels i Tønder Amt tales der endnu Dansk, skønt disse Amter allerede 1490 tilfaldt den gottorpske Hertug² og ved de senere Delinger blev hos

¹ Altsaa Møsting og Rothe. ² Dette gælder som bekendt ikke om Aabenraa Amt.

ham, der indførte Tysk som offentligt Sprog¹ og „sikkert“ stræbte efter ogsaa at gøre det til Folkesprog. „Hvilket tillige afgiver et Bevis paa, at det nuværende Forhold mellem Sprogene i Slesvig ikke alene er en Følge af politiske Forholdsregler“, tilføjer Spies lidt spydigt. Men Hovedsagen er, at hvis man indfører Dansk som offentligt Sprog i det tyske Bælte i Slesvig, faar man her ganske de samme Ulemper, som Reskriptet af 1810 vil afhjælpe for de dansktalende Egenes Vedkommende.

Tilbage staar det tredje, det mellemliggende Bælte, hvormed Spies altsaa mener Landet fra Kær Herreds Sydgrænse til Danevirke. Her forekommer Spørgsmaalet ham „tvivlsommere“, fordi der efter hans Mening tales den ovenfor nævnte mærkelige Blandingsdialekt. „Denne Dialekt kan man egentlig ikke kalde for et Folkesprog, da den overalt kun tales i det daglige Liv, men ikke bruges som Skriftsprog.“ Heri støtter Spies sig paa Indberetningerne fra Provsterne Boysen i Slesvig og Jacobsen i Flensborg, af hvilke den sidste betegnes som „en født Angler, der kender det tyske og det danske Sprog“. Disse Embedsmænd er endda enige om, at Dialekten staar Tysk nærmere end Dansk. Indbyggerne forstaar ikke „godt Dansk“ [Rigssprog], hvilket viser sig, naar Feltpræster i Angel har forsøgt at holde Prækener for en betydelig Tilhørerkreds. Hvad Frisisk angaar, som Spies henregner til det samme Bælte, anser han det for at staa Dansk endnu fjernere. Men Tysk har i de frisisktalende Distrikter i mange Aar været brugt som offentligt Sprog og som Skriftsprog; Indbyggerne forstaar derfor alle Tysk, „der i denne Henseende (∴ i Kirken og for Retten) og som Skriftsprog egentlig er Folkesprog paa dette Sted“².

Her er vi ved det springende Punkt i hele Spies' Betænkning, Forslaget om, hvorledes man skal gaa frem i det Bælte, som han — i en anden Betydning end senere Regenburg — betegner som „blandet“, og hvortil han altsaa ogsaa regner det frisisktalende Omraade. Paa Grund af det betydningsfulde er der ogsaa her Anledning til at gengive Forslaget ordret, idet det maa forudskikkes, at Spies paa Grundlag af Embedsmændenes Beretninger fremstiller det, som om det her kun er de ældre Folk, som indbyrdes taler dette „Blandingssprog“ eller Frisisk, mens de overfor deres Børn og yngre paarørende betjener sig af Tysk. At dette er en ganske fejlagtig Opfattelse af Forholdene i Angel og Midterlandet ved 1810, behøver ikke at paavises over for danske Læsere. Spies' Forslag lyder saaledes:

¹ Dette gælder som bekendt ikke om Kirkesproget, hvilket er af afgørende Betydning i denne Forbindelse. ² Denne Opfattelse af Begrebet „Folkesprog“ kan næppe siges at stemme synderligt godt med den tidligere af Spies givne, da han talte om det tyske Sprog i Holsten (se ovenfor S. 38—39).

„Vilde man nu her indføre det danske Sprog ved offentlige Anliggender, vilde Indbyggerne lige saa lidt forstaa dette som paa de Steder, hvor der kun tales Tysk. Man maatte altsaa ogsaa i de Distrikter, hvor den blandede Dialekt hersker, *først gøre Dansk til Folkesprog*, hvorved i Grunden alle de ovenfor anførte Ulemper vilde indtræde, og desuden Sprogene i disse Distrikter blive brugt ved hinandens Side, nemlig den hidtidige Dialekt i det daglige Liv, Tysk som det Skrift- og Bogprog, de Voksne har lært, og hvori den opvoksende Ungdom undervises, og Dansk som skal gøres til offentligt Sprog ved de nuværende Foranstaltninger. Følgen vilde blive, at *disse Sprog blev indbyrdes blandede*, men intet af dem forstaaet saa godt, som det ellers kunde være Tilfældet, og der vilde opstaa en Slags Sprogforvirring. Hvor skadeligt dette virker i mange Henseender, hvor meget det navnlig forhaler og vanskeliggør Undervisningen og Ungdommens Dannelse, synes mig at være indlysende.

Derimod vil, hvis man ikke ved Sprogforordninger afbryder *den allerede indtraadte, naturlige Udvikling*, Ungdommens Dannelse og de voksnes Forædling, henholdsvis gennem Undervisning og gennem Præken paa et Sprog, som de allerede nu forstaaer og ikke først møjsommeligt skal lære, faa sin naturlige Fremgang; i det mindste vil denne ikke blive hæmmet ved selvvoldte Hindringer. Navnlig vil den i disse Distrikter brugelige Dialekt mere og mere forsvinde, og det tyske Sprog, der i Egenskab af Skrift- og Bogprog allerede nu er Folkesprog, ogsaa blive Dagliglivets Sprog. Men den Omstændighed, at Folket bruger og forstaaer et Kultursprog (eine gebildete Sprache), er af Betydning for Statens højere Formaal. Om dette i det ene eller andet Distrikt er Dansk eller Tysk, turde ikke være Hovedsagen. Da nu i de Distrikter, hvor den blandede ufuldkomne Dialekt hersker, et af de to Kultursprog; — hvilket af dem, afhænger af lokale Forhold, Handelsforbindelse m. m., maaske ogsaa af Landets tidligere politiske Forhold; — allerede har gjort saadanne Fremskridt, at man med Sandsynlighed tør slutte, snart at ville se det som eneste Folkesprog, vilde Foranstaltninger, som indførte det andet, for Folket endnu ukendte Kultursprog dér, stride mod hint for Staten vigtige Formaal, uden at der ved de Tilbageskridt, som Folket gennem mange Aar maatte lide, paa anden Vis naaedes nogen væsentlig Vinding¹.

Spies maa derfor fuldtud slutte sig til de lokale Myndigheders — med Undtagelse af Amtmanden i Husum — Modstand mod, at Reskriptet af 15. Decbr. 1810 udstrækkes til at omfatte det nævnte Distrikt. —

¹ I en Sidebemærkning gør Spies opmærksom paa de betydelige Omkostninger, som Indførelsen af Dansk paa et større Omraade vilde medføre, uden dog at tillægge dette Hensyn nogen afgørende Betydning.

Bortset fra „Tønder Amts Geestherreder“, d. v. s. Kærherred, ønsker Spies altsaa ingen sproglig Forandring gennemført syd for den nuværende Grænse. Han tror ikke blot paa Provsterne Boysens og Jacobsens Teori om „ein Sprach-Gemisch“ i Mellemslesvig, men han, der i 6 Aar har tjent i Kancelliet og derfor maa formodes at kende noget til Bestyrelsesforholdene, nævner ikke med eet Ord den Omstændighed, at tysk Kirkesprog, tysk Skolesprog, tysk Retssprog og tysk Bestyrelsessprog i umindelige Tider har virket her og kan formodes at have bidraget væsentligt til at frembringe, om end ikke den paastaaede Sprogblanding, saa dog et lidet udviklet og stagnerende dansk Folkesprog. Det tør vistnok siges, at man skal lede efter en Fremstilling, der i den Grad sætter Forholdene paa Hovedet. Spørgsmaalet kan kun blive, om Manden herunder virkelig har handlet i god Tro.

Men ser man paa den anden Afdeling af Spies' Betænkning, der omhandler, hvorledes Dansk skal indføres som offentligt Sprog i de Dele af Hertugdømmet, hvor det efter hans Mening er Folkesprog, kan det ikke nægtes, at den bærer et Præg af Oprigtighed, der ogsaa synes at maatte overføres paa det forud sagte. Spies begynder med at gentage, at „det formaalstjenlige i denne Forholdsregel er i høj Grad indlysende“. Det kommer kun an paa Udførelsesmaaden og Overvindelsen af de Vanskeligheder, som Embedsmændene frembyder. Kongen har selv taget til Orde for en gradevis gennemført Reform.

Hvad Kirke- og Skolesproget angaar, er dette allerede dansk i den største Del af det Omraade, hvormed Spies regner. For den øvrige Dels Vedkommende slutter han sig i det væsentlige til Kancellipræsidentens [tabte] Forslag. Hvor Præster og Skolelærere er tilstrækkeligt kyndige i Dansk, bør dette Sprog straks indføres i Kirken og Skolen, dog maaske saaledes, at man i de første 5 Aar bevarer en tysk Præken hver 3dje eller 4de Søndag. Hvor de ikke opfylder disse Betingelser fuldtud, bør de opfordres til at lære det, saaledes at der for Skolelærernes Vedkommende stilles Præmier derfor i Udsigt.

De i Dansk kyndige Præster bør selv undervise deres Skolelærere, og de fornødne danske Lærebøger bør anskaffes til Lærerne paa offentlig Bekostning. De Præster, som slet ikke kan Dansk, maa ved passende Lejlighed forflyttes til andre Distrikter. Hvor kun Præsten, men ikke Skolelæreren kan Dansk, skal Gudstjenesten alligevel (med den nævnte Undtagelse) foregaa paa dette Sprog, da Børnene lige som de voksne for største Delen forstaar det. Men i det modsatte Tilfælde skal Religionsundervisningen i Skolen foreløbig ske paa Tysk, af Hensyn til den paafølgende Konfirmationsforberedelse hos den tysktalende Præst.

Vakante Præste- og Skolelærerembeder bør kun besættes med Mænd, „der er det danske Sprog fuldkomment mægtige“. Dette kan træde i Kraft efter et Aars Forløb, da der ingen Mangel paa Kandidater findes¹. Men i Byerne bliver det formodentlig nødvendigt at bevare en tysk Præken hver anden eller tredje Søndag af Hensyn til de mange derværende Indbyggere, hvis Sprog er Tysk.

Spies mente iøvrigt, at alle Bøger til Undervisningen og Gudstjenesten burde anskaffes paa den kongelige Kasses Bekostning. Han var ogsaa enig med Møsting i, at der ved Visitatserne burde anstilles Undersøgelser og gøres Indberetninger til Kancelliet om, hvorledes Gennemførelsen skred fremad. De Præster og Lærere, som viste sig aktive for at fremme Reformen, burde lønnes med Befordring. Derimod skulde man ikke ved Trudsel om Straf tvinge de nuværende Skolelærere til at lære Dansk, eller tvangsforflytte Præster, som ikke inden en vis Frist havde tilegnet sig Sproget. Navnlig maatte man vente, at det vilde volde Skolelærerne betydelige Vanskeligheder at lære Dansk i den Grad, at de kunde holde ligefremme Foredrag herpaa, men ogsaa for Præsterne var det ingen let Sag at leve sig i den Grad ind i et fremmed Sprog, saa at deres Prækener kunde gribe Tilhørernes Aand og Hjerte. Her var derfor ikke Haardhed, men Overbærenhed paa sin Plads.

Hvad Indførelsen af Dansk som Rets- og Bestyrelsessprog angaar, skal kun Hovedpunkterne i Spies' Forslag her berøres. Uden for Ærø og enkelte Punkter paa Fastlandet var jo Tysk alene Retsprog. Spies saa ikke nogen afgørende Hindring for dettes Afskaffelse i den Omstændighed, at Lovene og Statutterne var affattede paa Tysk. I hele Tyskland havde jo hidtil Romerretten gældt, uden at man derfor havde Latin til Forretningssprog. Hovedsagen var, at Embedsmænd og Advokater lærte Dansk, hvilket maatte ske, før Retssproget ændredes. Nogen bestemt Frist for Embedsmændene turde Spies dog ikke foreslaa, heller ikke vilde han skride til Tvangsforflytninger, men ligesom ved Præster og Skolelærere mente han, at Vejen maatte være Opfordring og frivillig Forflyttelse. I Lokalstyrelsen holdt han paa, at Sprogforandringen burde indføres herreds-, amts- og købstadsvis, naar de fornødne Betingelser fandtes hos de styrende Autoriteter. Derimod kunde man efter nogle Aars Forløb stille bestemte Krav om fornødent Kendskab til Dansk af de Advokater, som søgte Praksis ved Underretterne, og det samme galdt om Notarerne; de allerede eksisterende Advokater vilde saa nok af egen Interesse lægge sig efter Dansk.

Ved den slesvigske Overret, mente Spies, at der ikke vilde frembyde sig af-

¹ Dette viser, at Spies har skrevet sit Votum forud for den kgl. Forordning af 7. Sept. 1812, som fremsatte Kravet herom.

gørende Vanskeligheder for at behandle de fra dansktalende Distrikter indløbende Retssager paa Dansk; de fleste Medlemmer af Retten havde allerede nu den fornødne Kyndighed i dette Sprog, og ved fremtidige Udnævnelser maatte man stille bestemte Krav om, at en saadan Kyndighed kunde godtgøres. Endelig maatte naturligvis Kollegierne udfærdige deres Resolutioner paa Dansk til de samme Distrikter, saa snart Sprogforandringen her var traadt ud i Livet.

Spies erklærer selv, at han i sine Forslag om at gøre Kundskab i Dansk til en absolut Betingelse ved Embedsbesættelser bygger paa Møsting og Rothe, saa at vi altsaa paa dette Punkt ikke staar over for hans egne Tanker. Prøverne i Sprogfærdighed burde for Skolelærernes Vedkommende aflægges hos Generalsuperintendenten eller den paagældende Provst, hvis han som Prahl i Tønder besad de fornødne Betingelser herfor. Theologiske Kandidater kunde derimod prøves i Dansk i Forbindelse med deres almindelige Eksamen. Med Hensyn til Juristerne anbefaler Forfatteren navnlig at lade Professorerne Jens Baggesen og Claussen deltage i den juridiske Eksamen for den sproglige Sides Vedkommende.

Spies ender sin Betænkning med at udtale, at skønt han altsaa ikke troer at kunne tilraade at gøre det danske Sprog til „Folkesprog“ paa de Steder, hvor det ikke er Folkets Maal, mener han paa den anden Side, at Kendskab til Dansk ved Siden af Tysk bør fremmes paa alle Maader i begge Hertugdømmerne. Derfor bør der træffes Foranstaltninger til, at man kan lære Dansk i Skolerne¹, paa Seminarierne og ved Kiels Universitet, og man maa ogsaa sørge for, at Studenterne og Seminaristerne virkelig benytter disse Foranstaltninger. I saa Henseende kan han nøjes med at henvise til Kancellipræsidentens Votum, der her er udtømmende, men han kan ikke slutte sig til dennes Bemærkning, at der ogsaa i Skolerne paa Landet og de lavere Klasser af Borgerskolerne bør undervises i Dansk i de Distrikter, hvor Dansk ikke er Folkesprog, thi dette forhindres ved den indskrænkede Undervisningstid. „De lavere Klasser af Folket behøver overalt kun at kende eet Sprog. Man maa søge at bringe dem saa vidt heri, som Omstændighederne tillader det. Ved at blive undervist i et andet Sprog, som de dog kun lærer meget lidt af, bliver de adspredte og forvirrede. De nødvendige Læregenstande og navnlig „Modersmaalet“ vil lide derunder, uden at der ad denne Vej vindes noget væsentligt for en formaalstjenlig Udbredelse af det andet Sprog.“

---

¹ Hermed menes, som det fremgaar af nedenstaaende, Latinskolerne og Borgerskolernes højere Klasser.

Spies' lange Indlæg har den Værdi for os, at det ikke blot sætter os i Stand til at lære hans eget Standpunkt i Sprogsagen at kende, men at det ogsaa giver os nogle Træk af hans to Modstanderes Opfattelser. Desværre altfor faa. Vi ser, hvad der blev ført i Marken mod det danske Talesprog i Mellemslesvig, men vi hører intet om, hvad der blev anført til dets Forsvar. Formodentlig har det ikke været synderlig meget, ikke en Gang i A. B. Rothes Betænkning, thi i saa Fald havde Spies næppe kunnet fremsætte sine uhørlige Paastande om, at Folke-maalet her var et Blandingsprog, og at det ikke kunde betegnes som et Folke-sprog, fordi det ikke var noget Skriftsprog. Hvorledes kunde Holstensklare sig over for en saadan Kritiker, da det jo heller ikke ejede noget Skriftsprog? Rothe synes at have indskrænket sig til historiske Betragtninger, som den at det danske Sprog tidligere havde haft en videre Udbredelse i Slesvig end nu. Men med den Slags Stof lod der sig lettere jonglere af hans Modstander, og som vi har set (S. 40), lod Spies ikke Lejligheden gaa ubenyttet hen.

Iøvrigt maa det billigvis indrømmes, at Spies i sin Opfattelse af et Sprogs Betydning indtager et mere moderne Standpunkt end sine Kollegaer, i hvert Fald end Møsting (S. 38—39). Det er allerede paapeget, at han her var i Samklang med Fichte; modsat møder vi i den Møstingske Opfattelse noget, der fører Tanken hen paa Fichtes Modstander, Preusseren Adam Müller, der i disse Aar havde sluttet sig nøje til Metternichs System. For Müller var Sproget først og fremmest et Statsanliggende, et vigtigt Middel til at frembringe den snævert afgrænsede Nationalstat. Han talte om en „preussisk“ lige som om en „øst-rigsk“ Nation, mens Fichte ikke vilde afbryde Forbindelsen mellem sin tyske Nationalstat og Menneskeheden, ja for ham i det hele Kosmopolitisme og Patriotisme var et og samme Begreb¹. Men naar Nutiden vil række Fichte Palmen, bør den ikke glemme, at det 19de Aarhundredes Statsmænd længe efter Møstings Dage var mere tilbøjelige til at følge den Opfattelse, som Adam Müller havde formuleret i Ord.

Det vil nu være temmelig klart, hvorfor der ikke fulgte noget positivt Resultat af Kancelliets Overvejelser om, i hvilket Omfang og paa hvilken Maade Reskriptet af 15. Decbr. 1810 skulde føres ud i Livet. Det er ganske vist sandsynligt, at de Ulykker, som kort efter stormede ind over den dansk-norske Helstat i Form af økonomisk Ruin og Landafstaaelser, har bidraget deres til at vende Kong Frederik VI.s Opmærksomhed i andre Retninger. Det er ogsaa troligt, at den Uvilje, der var traadt tydeligt frem hos mange af de lokale Embedsmænd, har paavirket ham i samme Retning. Men Hovedsagen maatte

¹ Fr. Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*?, S. 115 ff., 152 ff.

være, at det ikke havde vist sig muligt at samle de ledende Mænd inden for det slesvigholstenske Kancelli om et fælles Synspunkt over for Reformen, saa at der ikke kunde følge en eenstemmig Forestilling fra deres Hænder til Kongen. Var man gaaet videre i Sagen, er det vel endda troligt, at der vilde være kommet til at foreligge en Flertalsindstilling til Kongen, der gik imod selve Præsidentens Standpunkt og ikke vilde stemme med Frederik VI.s Ønsker. Resultatet var derfor uundgaaeligt: Man indskrænkede sig til de nævnte Kundgørelser med Kravet om Embedskandidaters Duelighed i Dansk, og selve Sprogsagen blev — formodentlig med Kongens stiltiende Samtykke — „henlagt“. Der skulde gaa 40 Aar, inden den atter blev taget op, og da under helt forandrede ydre Betingelser.

UWE JENS LORNSEN OG CHRISTIAN PAULSEN

FRA DET BEGYNDENDE POLITISKE OG
NATIONALE TØBRUDS DAGE I DANMARK FOR 100 AAR SIDEN

AF

G. WORSØE SCHMIDT

CAND. MAG., DUBORGSKOLEN, FLENSBORG

★

I. UWE JENS LORNSEN

Hundredaarsdagene for Uwe Jens Lornsens Fremtræden i Tiden omkring ved 1. November 1830, gik i Danmark ret ubemærket hen, idet kun Professor K. Fabricius tog dem til Udgangspunkt for nye Synspunkter i en Artikel i Berlingske Tidende¹, mens hele det Forfatningsrøre, som Lornsen i saa høj Grad havde været med til at fremkalde, overhovedet først i Magister Hans Jensens Værk om De danske Stænderforsamlings Historie, hvoraf 1. Dels 1. Halvbind udkom 28. Maj 1831, er blevet gjort til Genstand for en sammenfattende, om end for Hertugdømmernes Vedkommende langtfra udtømmende Behandling — hvad der naturligvis heller ikke kan siges at ligge inden for dette Værks Plan at give².

I Danmark tilhører U. J. Lornsen aabenbart en fjern og afbleget Fortid; men paa den Plads, hvor Kampen for og imod hans nationalpolitiske Ideer stod (og staar), er han ikke glempt. Ønsker man et kraftigt Vidnesbyrd om, i hvor høj Grad hans Gerning og hans Tanker endnu lever i moderne slesvigholstensk Bevidsthed, saa behøver man kun at lægge Mærke til, hvorledes Hundredaarsmindet om denne Pioner for Slesvigholstenismen, Slesvig-Holstens „Provinshelgen“ med „Martyrglorien“³ om sine krusede Lokker, i hans Hjemstavn er blevet

¹ K. Fabricius: Et Hundredaarsminde. Berlingske Tidende, 1/11 1830, jvf. samme Forfatter: Et nyt Hundredaarsminde. Berl. Tid. 29/6 1831. ² Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830—1848, I, Kbh. (1831). (Især 1. Afsnit, S. 73—138.) ³ R. Usingers spotte Ord i hans Kritik af K. Jansens Fremstilling, Zeitschrift, Bd. 4. (1873), S. 176. Jvf. A. Fr. U. L. Thomsen: Lewer duad üs Slaw! [Itzchoe] 1893, S. 27.

fejret, ikke blot med Festtaler¹ og Skuespil², til hans Ære, men lige saa fuldt med Udgivelse af værdifuldt Kildemateriale til Oplysning om hans Liv og Virksomhed, saa vel som med kritiske Vurderinger af hans Personlighed, hans Optræden og hans Betydning for det dansk-tyske Mellemværendes Udvikling fra de Dage, da han paa saa afgørende Maade greb ind deri, og til nu.

Allerede i 1915 var vor Viden om hans Karakter og hans politiske Anskuelse blevet betydelig forøget gennem Landsbibliotekar Dr. Volquart Pauls Udgave af hans Breve til Dahlmanns Svoger, Kielerlægen Franz Hermann Hegewisch,³ der fra Novemberdagene 1830 og til Lornsens Død 1838 paa den smukkeste og mest uegennyttige Maade stod ham bi med Penge, Bøger og den hjerteligste Deltagelse i stort som i smaat. Her ser vi U. J. Lornsen bakke med det historiske Stof, som han med største Ulyst gravede sig igennem, fordi han følte det som en Opgave, der nu engang var lagt hen til ham. Hans mere end almindeligt skarpe Blik for Storpolitikens Maal og Midler — saa vidt hans Erfaring nu strakte — træder overraskende klart frem for os, men tillige med uhyggelig Tydelighed, at denne begavede Mand er syg til Døden, mindre vel paa Grund af legemlig Sygdom end som Følge af nedarvet, sjælelig Belastning.

I Mindeaaet har en lige saa stor og paa sin Vis lige saa værdifuld Samling Breve fra hans Haand i bogstaveligste Forstand set Lyset. Oppe under Taget i hans Fødehjem havde der i mange Herrens Aar staaet en gammel Tønde, fyldt med Breve, som i et Par Menneskealdrer havde faaet Lov at hvile fredeligt i deres Gemmested. Først da en ny Husmoder i 1910 flyttede ind i Huset, fandt hun under sin Oprydning Tønden, og fra nu af blev det hendes Søndagefter-

¹ K. Alnor: Uwe Jens Lornsen, der Lebendige (Marts 1930), i „Der Schleswig-Holsteiner“, 1930, S. 145—149. — H. Hagenah: Uwe Jens Lornsen, der Mann, das Werk, die Wirkung. (1⁵/₈ 1930), „Die Heimat“, Jahrg. 40. (1930), S. 246—250, 265—270. — H. E. Hoff: Uwe Jens Lornsen zum Gedächtnis (20/9 1930), Anf. Sted, S. 478—481. — Volquart Pauls: Uwe Jens Lornsen und die schleswig-holsteinische Bewegung. (21/1 1930.) Zeitschrift, Bd. 60. (1931), S. 436—451. ² Paul Leuchsenring: Kämpfer ohne Schwert. Kiel 1930. Ingeborg Andresen: Kanten und Kehren. ³ Volquart Pauls: Uwe Jens Lornsens Briefe an Franz Hermann Hegewisch. Schleswig 1925. — Om Hegewisch selv, se Wilh. Klüwer: Franz Hermann Hegewisch. Nordelbingen IV (1925), S. 368—466. — Paul Richter: Aus der schlesw.-holst. Verfassungs- u. Verwaltungsgeschichte. Zeitschrift, Bd. 58. (1929), S. 449—593, især i Exkurs 2: Fr. H. Hegewisch und der Dänische Staat um 1830, S. 557—579. Jvf. Historisk Tidsskrift, 8. R., I (1907—08), S. 300—306. Jvf. ogsaa Caroline Hegewisch: Auszüge aus ihren Briefen, Kiel 1882; og Lotte Hegewisch: Erinnerungen früherer Stunden für Letzte Stunden. Kiel 1892.

middags Fornøjelse at hente et Bundt af de gulnede Breve med ned og læse om sine afdøde Slægtinges Færd¹.

Her fandt Mellemskolekonrektor Wilh. Jessen fra Vesterland paa Sild de Breve fra Uwe Jens Lornsen til hans Fader Jürgen Jens Lorensen, som han i Forbindelse med Statsarkivraad Dr. G. E. Hoffmann paa saa mønsterværdig en Maade har udgivet og kommenteret². Da de spænder over Aarene 1811—1837 (fra Lornsen som knap attenaarig bliver „Seminaristeleve“ i Tønder Borger-skole til faa Maaneder, før han begaar Selvmord ved Genfersøen), aabner de værdifulde Indblik i hans Oplevelser og Anskuelser under Skolegangen i Tønder, Studenteraarene i Kiel og Jena og Kancellitiden i København, tre Perioder, hvorom vor hidtidige Viden var yderst ringe, saa at hans ældre Biografer: C. P. Hansen, K. Jansen, R. Usinger og Th. Graae i alt væsentligt enten har maattet udfylde Hullerne ved at berette Træk om Tiden, hentede fra andre Kilder, eller ved rent ud sagt at gætte sig frem.

De to Udgivere har imidlertid ikke nøjedes med at fremdrage dette rige Stof. I Tidsskriftet „Der Schleswig-Holsteiner“ for 1930 har de trykt et Par andre, hidtil ukendte, Breve fra U. J. Lornsen (til Søsteren Erkel³, til de to Professorer i Kiel N. Falck⁴ og A. L. J. Michelsen⁵, samt Lornsens Ansøgning om at blive flyttet fra Friedrichsort til Rendsborg Fæstning⁶), og i tre Artikler har Wilh. Jessen gennem Uddrag af Breve givet et meget levende Billede af U. J. Lornsens kraftige og dygtige Fader, der som modig og besindig Kaptajn tjente sig en helt anselig Formue sammen i den blomstrende Handelsperiode⁷. Af mindst lige saa stor Betydning er dog en Samling Kildesteder og Aktstykker til Belysning af U. J. Lornsens Deltagelse i Studenterlivet i Kiel og Jena⁸, som Wilh. Jessen har sammenstillet og ladet trykke i det førnævnte Tidsskrift. Det er først dem, der — i Forbindelse med Lornsens egne Breve samt de mere malende Skildringer, som forskellige, allerede tidligere kendte, Erindringer frembyder, — kaster det rette Lys over U. J. Lornsens Studenteraar.

Har disse Brev- og Aktstykkksamlinger saaledes i rigt Maal øget vort Kendskab til Ungdomsaarene som til Tiden efter, at Tæppet, med Lornsens Fængsling, var

¹ Wilh. Jessen: Lornsen und seine Biographen. „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 416. ² Wilh. Jessen — G. E. Hoffmann: Uwe Jens Lornsens Briefe an seinen Vater. Breslau 1930. ³ Skrevet i „Skovlyst“ (ved Kbh.), 14/11 1826. „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 330—332. Ved Wilh. Jessen. ⁴ Friedrichsort, 18/7 1831. Anf. Sted, S. 387. Ved G. E. Hoffmann. ⁵ Rendsburg, 10/12 1831. Anf. Sted, S. 338. Ved G. E. Hoffmann. ⁶ Friedrichsort, 14/10 1831. Anf. Sted, S. 389. Ved G. E. Hoffmann. ⁷ Anf. Sted, S. 133—137, 199—202, 283—287. Ved Wilh. Jessen. ⁸ Anf. Sted, S. 526—531.

faldet for Dramaets mest bevægede Akt, saa er det netop denne Periode, som unægtelig set fra statshistorisk Synspunkt er den interessanteste, vi føres ind i ved en overordentlig vægtig Afhandling af Arkivdirektør Dr. Paul Richter, Kiel: Aus der schleswig-holsteinischen Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1815—1835¹. Heri skildres saa vel det (slesvig-)holstenske Forfatningsspørgsmaals Historie til og med Lornsenrøret, saadan som man saa paa det i Regeringskredsene og blandt Embedsmænd og maadeholdne Frihedsvener i Kiel, som ogsaa de Overvejelser og Forhandlinger, der gik ud paa at skabe Grundlaget for en tredje Instans, en Højesteret, for Hertugdømmerne, ved at skille Administration fra Domsmagt², og som her for første Gang drages frem til grundig Behandling, samt i et yderligere Tillæg den allerede nævnte Læge Fr. H. Hegevisch's ufortrødne Klager til Konge og Kancelli over Administrationens Mangler og Misgreb³.

Afhandlingen bygger paa en righoldig Samling Arkivalier, hentede fra: Rigsarkivet i København, Statsarkivet i Kiel dels fra vort tidligere tyske Kancellis Arkiv m. m. og ganske særligt fra den Deputerede i det slesvig-holstenske Kancelli, Etatsraad (senere Kurator for Universitetet i Kiel) Johann Friedrich Jensens efterladte Brevsamling⁴, fra Byarkivet i Kiel og Rigsarkivet i Frankfurt a. M. (den tyske Forbundsdags Arkiv). Som Bilag er aftrykt fuldstændigt: Lornsens Brev til Etatsraad J. Fr. Jensen fra Sild, d. 2. Marts 1829, vedlagt et Par Lægeattester⁵, hans Ansøgning om Landfogedembedet paa Sild⁶, Kancelliets Indstilling⁷ med den meget rosende Omtale af ham samt to Breve til Etatsraad Jensen, et fra Professor N. Falck⁸ og et fra Professor Twesten⁹.

Om Kongens og Regeringens Stilling til Forfatningsrøret har vi allerede tidligere været ret vel underrettede. Der skal her kun ganske kort henvises til K. Jansens Uddrag af en Række Breve vekslende mellem Frederik VI og flere af de ledende Statsmænd og mellem disse indbyrdes, offentliggjort i Zeitschrift, 1894¹⁰. De tilhører den Kancelli-Deputerede J. P. Høpps efterladte Brevsamling. En lignende Samling Breve til og fra Frederik VI er blevet fremdraget af Etatsraad H. R. Hiort-Lorenzen i Sønderjydske Aarbøger 1901¹¹, og af samme Art er nogle Breve fra Præsidenten i det slesvig-holstenske Kancelli, Grev Otto Moltke, til den holstenske Kansler C. L. v. Brockdorff¹².

Endvidere har Professor Aage Friis gennem en Samling Breve om „Grev Otto

¹ Førnævnte Sted, se Side 49, Note ³. ² Anf. Værk; se især Exkurs I, S. 523—556. ³ Anf. Værk se Side 49, Note ³. ⁴ Anf. Værk, S. 450. ⁵ Anf. Værk, S. 580—583. ⁶ Anf. Værk, S. 583 f. ⁷ Anf. Værk, S. 584 f. ⁸ Anf. Værk, S. 586—588. ⁹ Anf. Værk, S. 589 f. ¹⁰ Bd. 24., S. 193—236. ¹¹ S. 169—229. ¹² Zeitschrift, Bd. 34. (1904), S. 171—177.

Blome og den Lornsenke Bevægelse 1830¹ fremlagt et Bidrag til Forstaaelse saa vel af den holstenske Adels Stilling til Forfatningsbevægelsen som af den udenrigspolitiske Side af Sagen. Først ved Dr. G. E. Hoffmanns Uddrag af den senere Statholder i den provisoriske Regering, Fritz Reventlous efterladte Brevsamling², kan det dog siges, at vi har faaet nogenlunde fyldig Besked om de højst forskellige Anskuelser, som Ridderskabets Medlemmer og de øvrige Godsejere nærede, baade om Lornsen og om, hvilken Stilling Ridderskabet burde tage til Bevægelsen. Ikke mindst viser disse Breve, at Muligheden for en kraftigere Optræden fra Ridderskabets Side har været til Stede i noget højere Grad, end man tidligere har kunnet regne med.

Paa det udenrigspolitiske Omraade bringer Magister Hans Jensens Bog om „De danske Stænderforsamlings Historie“ en hel Del nyt, omend det fra anden Side hævdes, at Behandlingen og Vurderingen af de diplomatiske Indberetninger ikke er helt fyldestgørende³. Ogsaa for Regeringskredsens Vedkommende er nyt Stof til Belysning af Lornsenrøret her fremdraget fra Arkiverne og sammenarbejdet med det allerede kendte, hvorved især den Betydning, som Landgreven af Hessens og Hertugen af Augustenborgs Breve fik i Retning af at virke ophidsende paa Kongen og gøre ham saa ængstelig, at det slesvig-holstenske Krav om en fælles Forfatning for Hertugdømmerne nær havde faaet Kongens Tilslutning, og at kun Grev O. Moltkes energiske Modstand afværgede det, træder stærkt i Forgrunden⁴. Helt klart kan det dog ikke siges, at Linierne i den holstenske Bevægelse er trukket op. Billedet flimrer lidt.

Hvad nyt byder disse Kilder os da til Forstaaelse af Uwe Jens Lornsens Person og Optræden og til Vurdering af Begivenhedernes Gang i de bevægede Dage i Slutningen af Oktober og Begyndelsen af November 1830 i Kiel.

Forskellige Spørgsmaal melder sig af sig selv for os som for det Slægtled, der oplevede Begivenhederne i 1830.

Var der inden for det danske Monarki i 1830 en saadan Nød eller en saadan Utilfredshed at spore, at den kunde varsle politisk Storm for Frederik VI.s landsfaderlige Styre? Svaret maa blive et afgjort: Nej!

Det økonomiske Tryk, der i en Aarrække havde hvilet over Erhvervslivet og jo da ganske særligt over Landbruget, viste netop nu Tegn til saa smaat at lette

¹ Danske Magazin, 5. R. V (1904), S. 17—39.   ² G. E. Hoffmann: Zur Geschichte der Lornsen-Bewegung im Herbst 1830. „Der Schleswig-Holsteiner“ 1931, S. 81—84, 103—106.

³ K. Fabricius's ovennævnte Artikel i Berlingske Tidende, 20/8 1931.   ⁴ Hans Jensen: Anf. Værk, især S. 103—110.

gennem stigende Kornpriser¹. Misvækst i Marskegnene havde vel fremkaldt ret stor Nød og en Del Bitterhed²; men Bønderne besad næppe nok Midler til at gøre sig politisk gældende, og det nødlidende Omraade var ikke større, end at Regeringen ved Toldlettelser og anden Støtte kunde afværge den haardeste Nød³. Betegnende nok anede man i de politisk vaagne Kredse i Kiel intet om dette Forhold, før en ung Student, den senere saa kendte Agrarhistoriker Georg Hanssen, i Kieler Correspondenzblatt skildrede Tilstanden blandt Bønderne i Viding Herred og paa Pelworm. Ja, den mest ihærdige Forkæmper for en fri Forfatning, Lægen Fr. Hegewisch, var endda ret fortørnet over, at G. Hanssen kunde foreslaa at bruge de Penge, der samledes ind til et Mindesmærke for Frederik VI. i Anledning af 25. Aarsdagen for Livegenskabets Ophævelse, til Lindring af Nøden blandt Bønderne i de nævnte Egne, mens Frederik VI. selv ikke tøvede med at give Tanken sin Tilslutning; „thi kun i Vore elskede Under-saatters Hjerter ønske Vi at reise os et blivende Mindesmærke“⁴.

Hvor stærk var vel Uviljen mod det enevældige Styre i dette Øjeblik hos det slesvig-holstenske Ridderskab, saa noget nær den eneste Klasse af Befolkningen, der tidligere i Kraft af sin Grundbesiddelse og sine Traditioner havde voget at handle ud fra en selvstændig politisk Opfattelse?

Heller ikke det lod høre fra sig mere, efter at Forbundsdagen i 1823 havde afvist dets Klage over, at den danske Regering ikke vilde anerkende dets formentlige Ret til at repræsentere den gamle „Landdag“. Da det i særlig Grad var Gods-ejerne, der led under Landbrugskrisen, og Regeringen i mange Tilfælde havde maattet yde dem økonomisk Støtte⁵, har vel ogsaa dette Forhold bidraget til at dæmpe Oppositionslysten noget. Endnu en Grund, der skulde have bevirket, at Ridderskabet foretrak at stille sig afventende, nævnes i Wit v. Dörrings Pjece:

¹ Anf. Værk, S. 71. — Det danske Folks Historie VI A (1928), S. 388—389. ² Georg Hanssen: Lebenserinnerungen. Zeitschrift, Bd. 40. (1910), S. 37—41. — Notizen, S. 25. — Sønderjydske Aarbøger 1901, S. 175, 212 f. — Zeitschrift, Bd. 24. (1894), S. 205. — Hans Jensen: Anf. Værk, S. 93 f. — Af Schleswig-Holsteinische Anzeigen vom Jahr 1830, Glückstadt, fremgaar det, at der har været talrige Udpantninger og Tvangsauktioner i Marskegnene syd for Tønder og paa Pelworm fra August 1830 og det meste af Efteraaret, især i Slutningen af Oktober og Begyndelsen af November, indtil man i København, opkræmt af Lornsenrøret, gav Ordre til saa vidt muligt at undgaa Tvangsforanstaltninger (jvf. Zeitschrift, Bd. 34. (1904), S. 172; O. Moltke ¹⁰/₁₁ 1830 til Kansleren i Holsten, C. L. Brockdorff). ³ Zeitschrift, Bd. 24. (1894), S. 196, 198, 202, 206 f. — Sønderjydske Aarbøger, 1901, S. 182. — Hans Jensen, Anf. Værk, S. 94. — Schlesw.-Holst. Anzeigen, Stück 45, ⁹/₁₁ 1830, ang. midlertidig Ophævelse af Rugtolden. ⁴ Georg Hanssen: Anf. Sted, S. 39 f. — Sønderj. Aarb. 1901, S. 209. ⁵ Marcus Rubin: Frederik VI's Tid. Kbh. 1895. S. 208—220.

„Was uns Noth thut“¹. Den offentlige Mening skal i Følge denne Pjece have anset Kronprinsen, den senere Kong Kristian d. VIII for en „bestemt Modstander af den absolute Regeringsform“, men tillige have regnet med, at han holdt et aristokratisk Grundlag for den kommende Forfatningsordning for absolut nødvendigt². Og heri tog man jo vist ikke saa ganske fejl, idet vi nu af hans egne Breve og Dagbogsoptegnelser kan se, at han under Forhandlingerne i Statsraadet om Stænderanordningen har kæmpet kraftigt for at lade Godsejerne og Ridderskabet blive stærkere repræsenteret i Stænderforsamlingerne, end Statsministrene vilde gaa med til³. Hvis Ridderskabet da blot roligt ventede de faa Aar, der kunde være tilbage, til Prins Kristian afløste Frederik VI, vilde de kunne faa en Forfatning efter deres Hjertens Ønske, mens de ved at slutte sig til Forfatningsbevægelsen nu blot vilde opnaa at spille Magten i Hænderne paa „den store Masse“, som de saa ned paa⁴.

Gennem de Reventlouske Breve har vi nu imidlertid faaet fast Grund under Fødderne ved Bedømmelsen af Ridderskabets Stilling i Efteraaret 1830.

Det, de ledende, politisk skolede Mænd inden for Ridderskabet frygter mest af alt, er faktisk, at Regeringen skal gøre Alvor af „at bage en Stænderforfatning sammen“⁵ nu paa dette Tidspunkt. De føler det som en Ulykke, fordi de regner med, at den kun vil komme til at omfatte Holsten⁶, og fordi det nuværende Øjeblik er ugunstigt for Ridderskabet, der er indbyrdes uenigt, og hvis Krav hverken finder Tilslutning hos Regeringen eller hos Folket, men nærmest blot vil vække Fortrydelse hos begge Parter. Nej, Overretsraad, Friherre E. v. Heintze mener, at det rette Tidspunkt til at føre Kravet frem vil først være inde, „naar Folk, der i Kraft af deres personlige Stilling og Sindelag bar Landets sande

¹ [Hamburg 1831.] ² Anf. Værk, S. 6 f. — Den nævnte Pjeceforfatter Wit (genannt) v. Dørring er ganske vist en politisk (og vist ogsaa i andre Retninger) noget upaalidelig Herre. Han er Lornsens samtidige og drager med ham fra Kiel til Jena, hvor han i Kraft af sin ypperlige Begavelse straks kommer til at spille en Rolle og er en af de mest yderlig-gaaende radikale. Siden slaar han fuldstændig om og beskyldes endda for at have ladet sig bruge som Politispion mod sine tidligere Kammerater. Men en skarp Iagttagelse er han, og hans Opfattelse af de psykologiske Momenters Indflydelse paa det politiske Omraade gør Indtryk af, at han har en fin Sporsans og en hurtig Opfattelsesevne, der sætter ham i Stand til at dømme klart, naar blot ikke hans egen Forfængelighed er med i Spillet. Jvf. hans egne Memoirer og Pjece. — H. Leo: Anf. Værk, S. 179 ff. — „Der Schleswig-Holsteiner“, 1930, S. 421 f. ³ Hans Jensen: Anf. Værk, S. 146, 179, 205 f. ⁴ Danske Magazin, 5. R. V, S. 39. — Jvf. „Der Schleswig-Holsteiner“, 1931, S. 82. ⁵ Overretsraad E. v. Heintze ^{22/11} 1830 til Fritz Reventlou. „Der Schleswig-Holsteiner“, 1931, S. 83. ⁶ Landraad Fr. H. A. von Rumohr ^{20/11} 1830 til Fr. Reventlou, Anf. Sted, S. 82.

Interesse i Hjertet, var stillet ved Roret eller dog udrustet med saadan Indflydelse, at der af deres Tilkaldelse til Raadslagningerne om en Forfatning lod sig vente en virkelig Effekt“¹.

I øvrigt findes inden for det holstenske Aristokrati alle Anskuelser repræsenteret lige fra den unge C. Moltkes yderst konservativt loyale Standpunkt til det mest højkrøstet „demagogiske“.

Mens E. v. Heintze er højlig forarget over, at „Kieler Philistrene“ synes at ville optræde paa hele Holstens, ja, endda paa Slesvigs Vegne² gennem deres paatænkte Petition, kunde Fritz Reventlou godt tænke sig at løse Spørgsmaalet om, hvordan man skal kunne faa indgivet Petitioner fra alle interesserede Parter i en uangribelig Form, saaledes, at Ridderskabet lod sig overrække Opfordringer fra de ikke-Reciperede Godsejere, og hvem der ellers vilde petitionere, og traadte frem for Fyrsten med dem³.

Fritz Reventlou, der i Sommeren 1818 samtidig med Lornsen har studeret i Jena og ivrigt taget Del i Burschenschaftbevægelsen, har aabenbart til en vis Grad taget Lornsen i Forsvar mod de haarde Domme over hans Færd, som flere af hans Standsfæller gav Udtryk for⁴, men lige saa fuldt tager han Afstand fra dem, der aabenlyst koketterer med de „Revolutionære“, ud fra den Betragtning, at det er uforsvarligt at puste til Ilden, men lige saa taabeligt at lukke Øjnene for den Bevægelse, der er i Gang, i Stedet for at prøve at faa det bedst mulige ud af den⁵. Men som det vil ses, ønsker han ingenlunde, at Ridderskabet skal „gribes af den almindelige Svindel“⁶ eller prisgive sin Stilling som eneste lovlige Repræsentant for Landet over for Kongen. Hans yngre Broder Ernst Reventlou var derimod villig til at ofre Privilegierne for at overvinde de andre Stænders Mistro til Ridderskabet⁷.

Det lader da til, at Fritz Reventlou og hans nærmeste Venner, som ønskede, at Ridderskabet skulde føre en rolig og velovervejnet Politik, har indtaget et formidlende Mellestandpunkt mellem den loyalt-konservative Fløj paa den ene Side og dem, der var Fyr og Flamme, saa snart der var Mulighed for at gaa angrebsvis til Værks over for Regeringen, paa den anden. Thi at der ogsaa var en hidsig og højkrøstet venstre Fløj, som til Tider var lidt svær at bringe til Fornuft og faa til at holde Trit og Retning med de øvrige, skinner tydeligt igennem⁸.

¹ Heintzes ovennævnte Brev, Anf. Sted, S. 83. ² 8/11 1830, Anf. Sted, S. 82. ³ 19/11 1830, til Grevinde Charlotte Rantzau; Anf. Sted, S. 104. ⁴ Anf. Sted, S. 81 ff. ⁵ Anf. Sted, S. 103 f. ⁶ Anf. Sted, S. 103. ⁷ Brev til Hertugen af Augustenborg, 9/12 1830. J. H. Gebauer: Christian August von Schleswig-Holstein, Stuttgart.-Leipzig 1910, S. 62. ⁸ „Der Schleswig-Holsteiner“, 1931, S. 103 ff.

Men det fremgaar ogsaa klart, at der var et Stykke Vej fra de stærke Ord og til at handle planmæssigt efter dem.

At et enkelt uroligt Hoved, en Verdensmand som Grev Otto Blome til Salzau¹ satte Skræk i Frederik VI og en Række af vore Diplomater ved sine meget temperamentsfulde og alt andet end velovervejede Udtalelser om den danske Regering, til hvem der gad høre paa dem, — maaske ogsaa lidt for at nyde Virkningen af sine Ord, naar den genspejledes i et Diplomats sigts noget uofficielle Forfærdelse eller for at lade skinne igennem, hvilke fine og indflydelsesrige Forbindelser han havde — behøver ikke at skuffe os. 14 Dage efter at den frygtede Greve, der havde sat saa mange Penne i Bevægelse, var vendt hjem til sit Gods, var han i fuld Gang med at konspirere, blot ikke mod Konge og Regering, men mod — Ræve og Harer². Saaledes endte det Tilløb til Oprør. Og selv om Blome ganske givet har haft enkelte Meningsfæller blandt den øvrige Højadel, saa veg Størsteparten af dem ængsteligt tilbage for udfordrende Skridt af Skræk for Revolutionerne i Udlandet og af Uvilje mod den hjemlige Forfatningsbevægelses udpræget „demagogiske“ Karakter. Da Ridderskabet, som den førende Stand i Landet, d. 22. Nov. 1830 skulde tage Stilling til Lornsenrøret og Forfatningsspørgsmaalet, faldt der 10 Stemmer paa C. Moltkes, efter de andres Mening „højest servile“, Forslag til en Adresse, 6 paa det, der til sidst gik af med Sejren og var forfattet af den ledende inden for Ridderskabet, „Verbitter“, Grev Chr. Rantzau, Rastorf, og 9 paa et, der var stillet af Fritz Reventlous Svoger, Grev Joseph Baudissin, og som indeholdt bestemt formulerede Ønsker om, at Kongen vilde lade kgl. Kommissærer træde sammen med Deputerede af alle Stænder for at høre Landets Ønsker. I anden Omgang enedes man nu om Rantzaus Forslag, der ganske vist efter Baudissins Mening hverken var Fisk eller „Flæsk“ („nicht Fisch, nicht Fleisch“), og i lidt for høj Grad kunde tydes paa flere Maader, men som han dog trods alt egentlig fandt mere passende end sit eget³. Den Adresse, Ridderskabet vedtog d. 22. Nov. 1830, tager da i stærke Vendinger Afstand fra den Lornsenske Bevægelse og vover sig først til Slut frem med et meget forsigtigt formuleret og i den dybeste Ærbødighed fremført Ønske om, at Hans Kgl. Majestæt i sin Visdom vil befale at ville høre

¹ Danske Magazin, 5. R. V, S. 17 ff. ² Anf. Værk, S. 32 (Broderens Ord). ³ Baudissin ²⁵/₁₁ 1830 til Fr. Reventlou, „Der Schleswig-Holsteiner“, S. 105. — Grev Rantzau, Breitenburg, der var udsendt af Kongen for at udforske Stemningen, har ikke faaet fat paa alle Nuancer; jvf. Sønderj. Aarb., 1901, S. 201. — C. Moltkes Optræden blev paaskønnet paa højeste Sted; jvf. O. Moltkes Brev til C. L. Brockdorff, ⁴/₁₂ 1830 i Zeitschrift, Bd. 34. (1904), S. 176.

Landets Ønsker¹. At Kongen ogsaa var ret veltilfreds med Adressen, er let at forstaa².

Det var nu heller ikke alene de ledende Mænd inden for Ridderskabet, som for Øjeblikket havde opgivet at prøve Kræfter med den danske Enevælde; ogsaa Professor Dahlmann³, der som Ridderskabets Sekretær havde formet dets Indlæg, og som klarere og mere maalbevidst end nogen anden havde søgt at samle alle de Kredse, der betød noget, foruden Adelen, Professorerne ved Universitetet i Kiel og Borgerskabet i de større Købstæder, til fælles Stræben i Retning af en friere og mere selvstændig Stilling for Hertugdømmerne, ogsaa han havde tabt Troen paa, at der i Frederik VI.s Rige var nogen Vej frem for de politiske Idealer, som han ønskede at vie sine Kræfter, og forlod skuffet over Holstenernes Træghed og „forbandede Smigreri“⁴ Landet i 1829, da der aabnede sig en Stilling for ham ved Universitetet i Göttingen.

Blandt hans Venner og Meningsfæller i Kiel var der ikke saa faa, der ligesom han var fuldt og fast overbeviste om, at Slesvig-Holsten baade retsligt og moralsk havde Krav paa en fælles Landdag, og paa at blive styret som et selvstændigt Led inden for Monarkiet uden Ret til Indblanding fra kongerigsk Side; men der var ingen, som baade følte Trang til og evnede at stille sig i Spidsen for en politisk Bevægelse. De slesvigholstenske Retsteorier kunde Professor N. Falck, Bondesønnen fra Emmerlev, udforme i lærde Afhandlinger og mere populære Tidsskriftsartikler; paa det videnskabelige Omraade veg han ikke en Tomme fra, hvad han ansaa for Ret; men naar han stod over for Kongemagten, bøjede han af. Dens Bud var ham den længste Del af hans Liv højeste Ret, uanset hvilke videnskabelige Resultater han gennem sin Forskning var naaet til⁵.

¹ Sammlung der wichtigsten Actenstücke die gemeinsamen Angelegenheiten des Corps der Schlesw.-Holst. Prälaten und Ritterschaft und der übrigen Gutsbesitzer betreffend. Neue Folge, von November 1830 bis Julius 1831. Kiel [1831], S. 2—3. ² Frederik VI i Brev til Höpp 27/11 1830, Zeitschrift, Bd. 24. (1894), S. 200; til Rantzau-Breitenburg, 1/12 30; jvf. Sønderj. Aarb. 1901, S. 200. — Hans Jensen: Anf. Værk, S. 115. ³ De nyeste Arbejder om F. C. Dahlmann er O. Scheel: Der junge Dahlmann, Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitätsgesellschaft, IV, Jahrbuch 1925 (ogsaa Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel, II, 1926); og O. Brandt: Zur Vorgeschichte der schlesw.-holsteinischen Erhebung, i Archiv für Politik und Geschichte 1926, Heft 10—11, S. 470 ff. (Ogsaa: Einzelschriften zur Politik und Geschichte, 16. Schrift, Berlin 1927.) — Jvf. Carl Petersens Arbejde om N. Falck (se Note ⁵), Exkurs, S. 103—111. ⁴ Dahlmann har brugt Udtrykket i et Brev af 18/9 1830. Se A. Springer: Fr. Chr. Dahlmann, I. Leipzig 1870, S. 286. ⁵ Om Falck, se Werner Carstens: Nicolaus Falck, Schlesw.-Holst. Jahrbuch (Kunst-Kalender), Hamburg 1924, S. 71—73. — Carl Petersen: Nicolaus Falck und die Entstehung des slesvigholsteinischen Gedankens. Veröffentlichungen der Schlesw.-holst. Universitätsgesellschaft Nr. 10. Breslau 1926. S. 1—102.

Heller ikke Dahlmanns Svoger, Lægen Franz Hegewisch¹, der i Aarene efter 1830 er U. J. Lornsens nærmeste Ven og Støtte, var en Mand, som Fr. VI behøvede at frygte. Vist var han et uroligt Hoved, der hele sit Liv sværmede for en Forfatning efter engelsk Mønster, og Gang paa Gang af Hjertens Lyst rettede en meget nærgaaende Kritik baade mod Bystyret i Kiel og ikke mindre mod Regeringskollegierne, som han nærmest vilde paastaa førte Kongen bag Lyset. Men saa lidt som Falck lod han nogensinde Handling følge paa Ordene, undgik tværtimod omhyggeligt al virkelig Deltagelse i det politiske Liv, f. Eks. da Byen Kiel havde valgt ham som sin Repræsentant til den første holstenske Stænderforsamling², og var med al sin sværmeriske Frihedsbegejstring en yderst kongetro Mand, der, naar alle andre Veje syntes ham spærrede, ikke tog i Betænkning ved en personlig Henvendelse til Landsfaderen at søge at faa sine Planer ført igennem. Det var da kun rimeligt, at Frederik VI paa sin Side gerne var villig til at bære over med „den gode Hegewisch's Exaltationer“³.

Naar Præsidenten for det slesvig-holstenske Kancelli Otto Moltke saa sent som 28. Sept. 1830 turde forsikre Kongen, at „enhver betydelig Folkebevægelse i Hertugdømmerne“ maatte regnes for „det urimeligste af alt, hvad der kan indtræffe“⁴, saa stilles hans Ord ganske vist i en højst ejendommelig Belysning ved Lornsens Optræden knap en Maaned senere; men hele Bevægelsens Forløb viser dog, som vi senere skal se, at han i Hovedsagen havde bedømt Forholdene og Personerne i Hertugdømmerne rigtigt.

Og følte man sig paa ledende Sted tryk mod, at der skulde være noget ondt i Gære i Hertugdømmerne, hvorfra dog al Uroen i Aarene efter 1814 var kommet, saa nærrede nok selv den noget mistænksomme Frederik VI ingen Bekymringer for Stemningen i Kongeriget. Thi i Danmark, havde en engelsk Diplomat (?) skrevet et Par Aar før, gik det ned ad Bakke med alt, undtagen med Kunst, Litteratur og — Nationens Hengivenhed for sin Konge⁵. I København greb man den første Lejlighed, der frembød sig, til at bevidne sin oprigtige Hengivenhed for Landsfaderen, og den nysgerrige Interesse, hvormed man i mindre Kredse fulgte de store Begivenheder, der gik for sig i Europa, gav sig meget spagfærdige Udslag⁶.

Udenrigspolitisk set var Himlen ganske vist knap saa skyfri. Den franske Juli-revolution affødte det belgiske Oprør i August, og i September Maaned kom det

¹ Se S. 49, Note ². ³ Wilh. Klüwer: Anf. Værk, S. 417 ff. ⁴ I Brev fra Frederik VI til Höpp, ²⁶/₁₀ 1830. Zeitschrift, Bd. 24. (1894), S. 196. ⁵ Hans Jensen: Anf. Værk, S. 88. ⁶ J. Møller: Mnemosyne, I, 1830, S. 83 (efter Constable's Miscellany 22. vol.; den anonyme Forfatter formodedes at have været i diplomatisk Tjeneste her i Landet). ⁶ Hans Jensen: Anf. Værk, S. 80 f.

til Uroligheder i Sachsen, Brunsvig og Kurhessen. Alle tre Steder lød der Krav om Forfatningsreformer, og af Frygt for, at Urolighederne skulde gribe om sig, begyndte Regeringerne i de andre tyske Stater og deres Gesandter paa Forbundsdagen at røre paa sig. De af de tyske Stater, der vidste med sig selv, at de havde sikret sig paa bedst mulig Maade mod en saadan Ildebrand ved at opfylde Forbundspagtens § 13 og anskaffe sig en lille nem Lynafleder, nemlig en fri Forfatning, oftest blot i Form af raadgivende Provinsialstænder, saa med stigende Bekymring, hvad det kunde føre til, at flere Medlemmer af deres gensidige Forsikringselskab havde forsømt at faa denne lille Sikkerhedsforanstaltning i Orden.

Skønt man ikke gerne greb ind i de andre Staters indre Anliggender, drev Frygten for nye Oprør dog Forbundsdagen til at lade de forsømmelige Stater forstaa, at man nu ikke burde opsætte længere at indføre noget i Retning af en raadgivende Stænderforfatning. Ogsaa Danmark modtog underhaanden en saadan Henvendelse fra ingen ringere end den østrigske Gesandt ved Forbundsdagen. Den naaede til København d. 24. Sept¹. Dog synes det at være lykkedes vore Gesandter at faa saa vel den østrigske som den preussiske Regering til at forstaa og godkende den danske Regerings Synspunkt, at den daværende urolige Tid ikke egnede sig til at sætte Forfatningsforhandlinger i Gang, da det let vilde kunne udtydes, som om Regeringen var bange, og føre til, at man fra urolige Elementers Side mødte med vidtgaaende Krav. Vi undgik da lykkeligt, at man fra Forbundsdagens eller de to tyske Stormagters Side stillede bestemte Krav til os eller satte nogen bestemt Frist for Opfyldelsen af Forbundspagtens § 13; den danske Regering mente atter selv at kunne være Herre over, hvornaar og hvordan Sagen skulde gribes an². At der imidlertid nu inden for en overskuelig Tid maatte findes en Løsning paa Spørgsmaalet, turde det dog ogsaa nok være berettiget at slutte.

Allerede inden den udenrigspolitiske Himmel var blevet nogenlunde klar igen, trak der Skyer op over den holstenske, og slemme Rygter naaede Kongens Øre. Hemmeligt Politi kendte vi ikke til i Frederik VI.s Monarki; men det var ogsaa saa inderlig overflødigt. De Indberetninger, som i andre Lande det hemmelige Politi besørgede, var herhjemme overladt til det private Initiativ, og det svigtede heller ikke den Tillid, Majestæten viste det. Der var baade smaa Nattergale, og især mange større Fugle med mere spraglet Fjerdragt, men knap saa melodiske Stemmer, der kappedes om at synge Bynyt i Øret paa den gode,

¹ Anf. Værk, S. 81 f.   ² Om den diplomatiske Forhandling, se anf. Værk, S. 80—88. — Jvf. K. Fabricius anf. Artikler i Berl. Tid. 1/11 1930 og 29/5 1931.

gamle Konge, som helst vilde „høre alle“¹. Alle Embedsmænd maatte endvidere ved deres Tiltrædelse af Embedet aflægge Ed paa, at de vilde indberette ethvert Attentat mod Enevælden, og at det blev taget alvorligt, viser Harms's Anmeldelse af Rygterne om Lornsenrøret². Som oftest var Frederik VI da underrettet om Døgnets store og smaa Begivenheder tidligere og udførligere end hans Ministre, og det slog ogsaa til i dette Tilfælde. Gennem Breve til og fra Frederik VI og et Par af hans betroede Mænd, Gesandten i St. Petersborg Otto Blome og Kancellideputeret J. P. Höpp, Okt. 1830, faar vi at vide, at der i Kiel har været Stemning for at samle Underskrifter paa en Petition til Kongen om en fælles Forfatning for begge Hertugdømmerne, men at Oprørene i Tyskland havde virket saa skræmmende, at man havde ladet Planen falde³. De sidste Meldinger til Kongen lød paa det Punkt absolut beroligende.

Men Frederik VI, der af Natur og gennem Erfaring var noget mere mistroisk end adskillige af dem, der omgav ham, øjnede allerede da Faren ved, at Meddelelser fra Forbundsdagen i Frankfurt muligvis kunde naa ned til de Kredse i Holsten, der ønskede en Forfatning, og give dem Mod til paa ny at rejse Kravet⁴. Paa en Maade var det virkelig det, der skete; thi naar Hans Jensen i Værket om de danske Stænderforsamlinger bemærker, „at saafremt dette Motiv [Rygterne om, at Forbundsdagen havde stillet Krav til den danske Regering om nu at gøre Alvor af at give Holsten en Stænderforfatning] havde været meget fremtrædende, vilde vi sikkert ikke nu have behøvet at søge til Arkivgemmerne for at finde, at det holstenske Spørgsmaal ogsaa i Efteraaret 1830 havde en udenrigspolitisk Side“⁵, saa kan dertil siges, at det kunde man være naaet til Klarhed over alene ved en Gennemgang af det trykte Materiale fra den Tid.

En af U. J. Lornsens nærmeste Venner fra Studenteraarene, baade i Kiel og Jena, og tillige en af de ivrigste i hele Petitionsbevægelsen i 1830, var en Dr. A. Binzer. Han var en frisk og aaben Fyr med et Overskud af Kræfter og lidt Hang til at vise sig og drive alt paa Spidsen efter Turnvater Jahns Forbillede. Schumacher giver et Par baade morsomt sete og i det store og hele ganske tiltalende Situationsbilleder af ham i sin Bog⁶. Iøvrigt var han en af de yderst faa,

¹ Hans Jensen: Anf. Værk, S. 119. ² Cl. Harms: Lebensbeschreibung verfasst von ihm selber. Kiel 1851, S. 138. Jvf. K. Jansen: U. J. Lornsen. Kiel 1872, S. 234 f. ³ Hans Jensen: Anf. Værk, S. 90. — Sønderjydske Aarbøger 1901, S. 172 f. og 175, jvf. S. 220. — Neues staatsbürg. Magazin, I, Schleswig 1833, S. 360 f. ⁴ Hans Jensen: Anf. Værk, S. 86. — Zeitschrift, Bd. 24. (1894), S. 196. ⁵ Hans Jensen: Anf. Værk, S. 95. ⁶ Om A. Binzer, se G. F. Schumacher: Genrebilder aus dem Leben eines siebenzigjährigen Schulmannes. Schleswig 1841. S. 474—477. — Sønderj. Aarb. 1901, S. 203. — K. Jansen: Anf. Værk, S. 268 Noten.

der turde staa ved, hvad han havde gjort og sagt, og kæmpe med aaben Pande lige saa fuldt som Lornsen selv. Kort efter at Lornsen er blevet fængslet, da de fleste kryber i Skjul, udsender han en Pjece til Forsvar baade for Lornsen og hele Bevægelsen, og vel at mærke — under Navn¹. Heri nævner han blandt andet, at Ønsket om en Forfatning havde været levende, allerede før det forlød, at man i København ikke ugerne vilde se Petitioner om passende Reformer netop paa dette Tidspunkt².

Og hvad dette Rygte, som Binzer her omtaler, i Enkeltheder er gaaet ud paa, det faar vi Besked om i Wit v. Dörrings allerede nævnte Pjece: „Was uns Noth thut“. „For at rydde enhver Anledning til Uroligheder i de tyske Stater af Vejen, skal Forbundsdagen have fastsat en uigenkaldelig sidste Frist, inden for hvilken Hans Majestæt Kongen af Danmark, som Hertug af Holsten, skal have bragt Forbundspagtens § 13 til Udførelse“³. Hermed har man (stadig i Følge Wit v. D.) sat mange, maaske rent tilfældige Hændelser i Forbindelse, saaledes navnlig Etatsraad Höpps Ankomst til Kiel (samtidig med Lornsen), idet man troede, at hans officielle Hverv, at undersøge Nøden i Marskegnene, nærmest var et Paa-skud for at skjule hans egentlige Ærinde (hvad det jo ogsaa virkelig var). „Snart hed det sig, og det vilde maaske være svært at bestemme, om denne Opfattelse var blevet lavet og udbredt kunstigt, eller om de, der havde udformet den, havde handlet i god Tro, at Kongen havde sendt dette udmærkede Medlem af det højeste Kollegium til Hertugdømmerne for virkelig at lære Stemningen i Landet og Undersaatternes Ønsker og Begæringer at kende, og at Kongen skulde være beredt til at give Landet en Forfatning, hvis den offentlige Mening ellers udtalte sig afgjort i den Retning, og at han derfor ønskede, at man udtalte sig frit herom“⁴. Ogsaa Lornsens Optræden blev naturligvis sat i Forbindelse med disse Rygter, og hans Udtalelser betragtet som halvvejs officielle.

Og dersom man endnu ikke efter ovenstaaende føler sig overbevist om, at Rygtet om et Tryk fra Forbundsagens Side har spillet en vis Rolle for Lornsen-røret i Kiel, saa findes der endnu en Beretning om det samme, hvis Ophavsmand nyder den mest ubetingede Tiltro for sin Sanddrthed; den stammer fra N. Falck og foreligger trykt i hans „Neues staatsbürg. Magazin“ under nogle Notitser om Begivenhederne i Aaret 1830⁵. Med Udgangspunkt i den officielle Meddelelse om Lornsens Fængsling og Dom giver han en kort Oversigt over Petitionsbevægelsen og dens Forhistorie. Efter stærkt at have betonet, at For-

¹ Dr. A. Binzer: Ein Wort zur Verteidigung in Betreff der schlesw.-holst. Petitions-Angelegenheit, Kiel 1830. Jvf. K. Jansen: Anf. Sted, S. 268 ff. ² Binzer, Anf. Sted, S. 17. ³ Anf. Sted, S. 8. ⁴ Anf. Sted, S. 9. ⁵ Anf. Værk, Schleswig 1833, S. 360—361.

fatningsønskerne ikke just var skrinlagt i Hertugdømmerne, fordi den offentlige Drøftelse af dem var forstummet, og vedgaaet, at Julirevolutionen baade forstærkede Interessen hos tidligere Forfatningsvenner og skaffede Ønskerne Indpas i videre Kredse af Befolkningen end før, oplyser han, at der allerede paa dette Tidspunkt var Tanker fremme om at indgive en Petition, og at de fandt Sangbund hos mange. Og saa fortsætter han: „Dertil kom endnu den Efterretning, som virkelig ogsaa blev bekræftet i de offentlige Blade i Slutningen af November Maaned, at den tyske Forbundsdag havde tilstillet samtlige Regeringer en Opfordring til at opfylde de Forpligtelser mod deres Undersaatte, som paahvilede dem efter Forbundets Love. En saadan Beslutning var virkelig blevet fattet d. 21. Okt. 1830¹. Nu troede flere — og de kunde maaske ved Rygter, der saa let opstaar i mere bevægede Tider, uden at man rigtig ved hvordan, have fundet Bekræftelse herpaa, — at det vilde være selve Regeringen kærere, hvis Forfatningssagen paa ny blev bragt paa Bane gennem Undersaaternes Bønner, frem for hvis det skete gennem en Opfordring fra Forbundsdagen. Saaledes kom Spørgsmaalet frem om Affattelsen af et Bønsskrift til Hans Majestæt Kongen, og Kancelliraad Lornsen var ganske vist den, som under sit Ophold i Kiel i Slutningen af Oktober og Begyndelsen af November især interesserede sig for Sagen.“

Endelig har ogsaa Graae efter Procesakterne kunnet paavise, at Lornsen har hørt Rygtet senest om Bord paa Damperen fra København til Kiel². Efter dette turde det ligge klart for Dagen, at Rygterne fra Frankfurt virkelig har spillet en ikke uvæsentlig Rolle i Kielerrøret, hvad enten Lornsen er den, der har udbredt dem dernede eller ej.

Et andet Spørgsmaal er der samtidig blevet kastet Lys over, det nemlig, hvorvidt der allerede havde været en Petitionsbevægelse i Gang, før Lornsen greb ind, saaledes som det saa tidligt som d. 9. Okt. blev indberettet til Frederik VI³. Baade Binzer⁴ og Wit von Döring⁵ bekræfter jo, at der var ved at komme Ønsker frem, fra det Øjeblik Julirevolutionen naaede Hertugdømmerne, og Wit vil endda vide, at Ridderskabet vilde have indgivet en Petition, hvis ikke Begivenhederne i Belgien havde virket saa skræmmende⁶. Disse Ønsker nævnes ogsaa hos Falck i den omtalte Artikel⁷ og ligeledes i en Bemærkning i den Redegørelse,

¹ Jvf. Th. Graae: U. J. Lornsen. Kbh. 1891. S. 96, Anm. 2. ² Anf. Sted. — Jvf. ogsaa Kancellipræsidenten O. Moltkes Dementi af Rygtet i Brev til Höpp ^{6/11} 1830; Zeitschrift, Bd. 24. (1894), S. 205, og Hans Jensen: Anf. Værk, S. 87. ³ Hans Jensen: Anf. Værk, S. 90. ⁴ Binzer: Anf. Sted, S. 17. ⁵ Wit: Anf. Sted, S. 9. ⁶ Anf. Sted, S. 4. — Jvf. Brev fra Gesandten i Rusland Grev O. Blome til Frederik VI, ^{19/10} 1830, Sønderj. Aarb. 1901, S. 175. ⁷ Neues staatsbürg. Magazin, I (1833), S. 360 f.

han d. 9. Nov. sender sin Ven i Kancelliet, den Deputerede J. Fr. Jensen¹, saa vel som i den Erklæring af 25. Nov., som han har afgivet til Höpp: „Som jeg i disse Dage har erfaret, var der allerede før Lornsens Ankomst (19. Oktober) i et Selskab her udkastet en Ide om at petitionere“². Grev Carl Schimmelmänn vil have lokket ud af den unge Historieprofessor fra Kiel, A. L. J. Michelsen, der er paa et Besøg i København Sept.—Okt. 1830, at nogle Advokater i Kiel (Witte og Preusser, som ogsaa tager stærkt Del i Lornsen-Bevægelsen) allerede hemmeligt lod en Petition om en slesvig-holstensk Fællesforfatning cirkulere og haabede at have mange Tusinde Underskrifter endnu inden Kieler Omslag næste Aar³. Alt tyder dog paa, at det ikke er kommet saa vidt⁴; hermed stemmer ogsaa den mundtlige Tradition hos Jansen om Ordskiftet i København og paa Skibbroen i Kiel, hvorefter Lornsens første Spørgsmaal til Vennerne er: „Har I petitioneret?“⁵

Og hermed er vi naaet til den Kraft, der skulde tænde Gnisten paa ny, netop, som det meldtes fra alle Sider, at den var helt slukket. Thi kom Forfatningsrøret i Kiel ikke just som Lyn fra en klar Himmel, saa trak Uvejret dog op fra en Kant, hvorfra man mindst havde ventet det. Den Mand, der skulde faa Forfatningsbevægelsen til at blusse op paa ny og skabe et Røre, som kom til at volde Konge og Regering og mange brave Borgere adskillige urolige Timer, var en af Regeringens egne betroede Mænd, Kancelliraad, hidtilværende Kontorchef, Uwe Jens Lornsen, der ved hver ny Forfremmelse inden for Kancelliet var blevet rost for sin mønsterværdige Flid, utrættelige Iver og store praktiske Dygtighed, hvorved han havde kunnet udføre selv de vanskeligste Arbejder til Kancelliets fulde Tilfredshed⁶, og som var blevet anbefalet af samme Kancelli til den ledige Post som Landfoged paa hans Fødeø Sild med Vidnesbyrd om, at han ejede en sjælden skarp Forstand og usædvanlige aandelige Anlæg og Kundskaber, ja med Garanti for hans Redelighed og moralske Værd⁷.

Hvor er det muligt, at alle hans Foresatte kan have taget saa grundigt fejl af hans Paalidelighed og Skikkethed til at bestride en ret selvstændig Post som en af Hans Kgl. Majestæts tro Tjenere? Og hvordan kan det gaa til, at en Mand, der i ni Aar tilsyneladende har fundet sig ret vel tilpas „inden for Murene“ som et Led i Enevældens Embedsmaskineri og aabenbart en Tid lang har haft sin Ærgerrighed rettet mod at naa op i selve de styrendes Kreds som Kancelli-

¹ Zeitschrift, Bd. 58. (1929), S. 586. ² Sønderj. Aarb. 1901, S. 220. ³ Anf. Sted, S. 172 f.

⁴ Anf. Sted, S. 175 f. ⁵ K. Jansen: Anf. Værk, S. 202. ⁶ W. Jessen (og G. E. Hoffmann): Uwe Jens Lornsens Briefe an seinen Vater. Breslau 1930, S. 105⁴ og S. 124¹. ⁷ P. Richter: Anf. Værk, S. 585.

deputeret¹, nu pludselig bryder ud og uden at tage Hensyn til, hvad der var gældende Opfattelse af Embedspligter, hvad Konge eller Overordnede maatte tænke, hvordan det vilde berøre hans Nærmeste, saa lidt som til, hvilke Følger det vilde faa for hans egen Fremtid, sætter sig i Spidsen for en Forfatningsbevægelse, som han med Sikkerhed maa vide, vil bringe ham i den skarpeste Mod-sætning til Landets Konge og Regering?

At det har været en højst pinlig Overrumpling for hans Foresatte² (saa vel som for hans Fader³) lyser ud af deres Breve fra den Tid. Kun en enkelt synes allerede tidligere at have følt sig frastødt af Lornsens selvbevidste Optræden⁴. Naar man vil søge at forstaa, hvordan Kancelliembedsmanden U. J. Lornsen ligesom skyder Ham og med eet staar som Fører for det unge Slesvig-Holstens politiske Krav, er det i hvert Fald nødvendigt at fremdrage et Par Træk af hans Udvikling, før han nødtvungent slog sig til Ro blandt de gulnede Akter i Kancelliet.

Den kæmpestore Skikkelse og den vældige Naturkraft i ham havde han i Arv fra frisiske Forfædre paa Sild. Noget uregerlig og vild havde han været som Dreng, hvad Legekammeraterne fik at føle, naar de ikke vilde lystre ham som deres selvskrevne Fører⁵. Krigen med England hindrede ham i at gaa til Søs som hans Fader og øvrige Slægt før ham, og mens Aar efter Aar sled sig hen med Venten paa, at Krigen skulde høre op, fik han nok i højere Grad, end godt var, Lov at være sin egen Herre uden alt for strengt Arbejde. I Efteraaret 1811, da han næsten var 18 Aar gammel, blev det omsider afgjort, at han skulde gaa den læsende Vej. De første to Aar tilbragte han i Tønder som „Seminaristelev“⁶ ved Byens Borgerskole, de næste Par Aar (med ret store Afbrydelser) i Slesvig, og uden egentlig Studentereksamen⁷ blev han i Foraaret 1816 22¹/₂ Aar gammel indskrevet som Student ved Universitetet i Kiel. Baade som Skoleelev og Student maa han, alene i Kraft af sin Alder, men jo ikke mindre ved sin naturlige Begavelse, i mange Maader have været de fleste af sine Kammerater betydeligt overlegen. Dermed hænger vel noget sammen, der allerede saa smaat spores i Brevene fra Skoleaarene: de lidt flotte Vaner, han begyndte at lægge sig til⁸, og som faar

¹ Anf. Sted, S. 581. ² Zeitschrift, Bd. 24. (1894), S. 209 og 212 f. — Sønderj. Aarb., 1901, S. 189. — Hans Jensen: Anf. Værk, S. 97. ³ Jansen: Anf. Værk, S. 287. — Jvf. „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 372. ⁴ Zeitschrift, Bd. 24. (1894), S. 213. ⁵ Notizen, S. 9 f. ⁶ Jessen: Briefe, S. 1, Anm. 6. ⁷ Anf. Værk, S. 24, Anm. ⁸ Han lejer Ridehest; anf. Værk, S. 8. Jvf. Notizen, S. 13. — W. Jessen vil derimod ikke indrømme, at det har sin Rigtighed med Flotheden. Se „Der Schleswig-Holsteiner“, 1930, S. 416.

Regningerne, som Faderen skal bestride, til bestandig at overskride de fastsatte Beløb¹. Sin Selvstændighedstrang lægger han for Dagen ved at ræsonnere over, hvilke Fag det vil være nyttigst for ham at give sig af med (Tønder)²; eller over, hvor det vil gaa bedst med hans Studier, i Slesvig eller hjemme paa Sild³. Ogsaa smaa psykologiske Studier⁴ forekommer (Værtsfolkene i Tønder⁵, Rektoren sammesteds⁶). Endelig træder endnu et Træk tydeligt frem: hans hyppige Betragtninger over sin egen Sundhedstilstand og Beskrivelse af de Sygdomsanfald, som med Aarene blev flere og kraftigere og endte med at nedbryde Legeme og Sjæl.

I det hele taget maa det siges, at han har været en flittig Brevskriver og holdt sin Fader underrettet om sine øjeblikkelige Forhold, ligesom han altid, hvor større Afgørelser skal træffes, ærbødigt udbeder sig Faderens Tilladelse, og ogsaa langt op i Aarene bøjer sig for Faderens Afgørelse, selv naar den gaar stik imod hans Planer, hvad der dog muligvis kan bunde noget i hans økonomiske Afhængighed af Faderen. Men selv en saa aaben og ærlig Natur som U. J. Lornsen, der omfatter sin Fader baade med Hengivenhed og Ærbødighed, betror nu engang ikke til sit Hjem alt, hvad der rører sig i ham, eller alt, hvad han tager sig for. Det er vi i Stand til at kontrollere baade for Kiel- og Jenatidens Vedkommende. Hverken om Duellen i Kiel⁸ eller om sin personlige Deltagelse i Ledelsen af Burschenschaftbevægelsen i Kiel og Jena⁹ meddeler han Faderen det mindste. Derfor behøver man næppe at tage den „Normalarbejdsdag“ fra Opholdet i Kiel, som han til Beroligelse for Faderen skildrer saa indgaaende¹⁰, alt for højtideligt. Hvis Studenterlivet i Kiel havde formet sig saa regelmæssigt, havde han næppe to Aar senere behøvet at udrede for sig selv og Faderen, hvorfor Juraen ikke var blevet dyrket tilbørligt¹¹. Hermed skal ingenlunde være sagt, at han bevidst har fortiet noget, som han mente at skyldte Faderen Regnskab for, saa lidt som, at han har sløset al sin Tid bort i Svir og Letsindighed. Kunde det siges om Studenterlivet i Kiel, som Lornsen selv, bortset fra den nævnte „Normalarbejdsdag“, kun giver yderst sparsomme Oplysninger om, mens Burschenschaftsprotokollerne fra den Tid lader os skimte adskilligt mere, at Fornøjelser og Selskabelighed virkede stærkt spredende paa Studenternes Arbejde, og at Studiet nærmest var en Biting¹², saa stemmer alle Beretninger fra den

¹ Anf. Værk, S. 13 f., S. 19 f. og talrige Gange siden. ² Anf. Værk, S. 11 f. ³ Anf. Værk, S. 23 f. ⁴ Anf. Værk, S. 15. ⁵ Anf. Værk, S. 12 f. ⁶ Anf. Værk, S. 15. ⁷ Anf. Værk, S. 8, 10, 22. ⁸ Anf. Værk, S. 32 Noten. ⁹ „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 526—531. ¹⁰ Jessen: Briefe, S. 28 f. ¹¹ Anf. Værk, S. 56. ¹² Georg Beseler: Erlebtes und Erstrebtes. 1809—1859. Berlin 1884. S. 8.

Tid¹ overens med Lornsens Fremstilling, naar han paa Bekostning af de ældre Studentertraditioner og sin egen Livsopfattelse og Levevis i Kielertiden priser den Aand, der raader blandt Studenterne i Jena². Han føler det, som denne Aand er blevet lutret ved de „høje og ædle Maal“, som Professorer og Studenter i Samdrægtighed arbejder henimod, at gøre de „saa længe despotisk undertrykte Menneskerettigheder og Fædrelandsfølelsen“³ gældende og opretholde dem.

Det, der gjorde Studenterlivet, og ikke mindst i Jena, saa værdifuldt i disse Aar, var først og fremmest det, at de yngre Professorer og de ældre Studenter gennem fælles Deltagelse i Frihedskrigen mod Napoleon var kommet i et halvt kammeratligt Forhold til hinanden, og følte sig knyttede sammen ikke blot af de fælles Oplevelser, men ogsaa i fælles Haab og Stræben for Tysklands Fremtid⁴. Dette lod dem se deres Liv og Virke i et Skær, som ikke kunde forenes med det gamle Studenterlivs Raahed og Udskejelser. Paa den anden Side steg Selvfølelsen hos disse Krigsdeltagere til en undertiden uhyggelig Højde⁵. Ligesom man ved egen Kraft havde brudt Trældommens Lænker udadtil, vilde man nu bryde dem indadtil og tilkæmpe sig indrepolitisk Frihed. Lige saa brændende utaalmodigt man havde kæmpet for at tage Hævn over fransk Undertrykkelse, lige saa haardt og hensynsløst vilde man nu føre Kampen mod Frihedens Fjender i selve Tyskland, Fyrsterne og deres hele Slæng af lejede Tjenere.

At der i den brogede Studenterflok brødes højst forskellige Meninger og fandtes et Utaal af Afskygninger, naar det gjaldt Vurderingen af politiske Maal og Midler, siger sig selv. Paa Torvet i Jena vilde man have kunnet træffe baade den stokkonservative, adelige Korpsstudent og den radikaleste af de radikale, Dr. Karl Follen⁶, for hvem Burschenschaft-Bevægelsen kun var romantisk Barneleg.

¹ Schumacher: *Genrebilder*, S. 472 ff. — Wit v. Döring: *Fragmente aus meinem Leben und meiner Zeit*. Leipzig 1833, S. 5 ff. — H. Leo: *Aus meiner Jugendzeit*. Gotha 1880, S. 143 ff. — H. v. Treitschke: *Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert*. II. 8. Oplag. Leipzig 1917, S. 416. — P. Wentzcke: *Geschichte der deutschen Burschenschaft, I, Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Burschenschaft . . . Bd. VI, Heidelberg 1919, S. 152 ff. Se især S. 161 f.*
² Jessen: *Briefe*, S. 38 f. og 48 ff.   ³ Anf. Værk, S. 48.   ⁴ Anf. Værk, S. 39. — Wit v. Döring: *Fragmente I*, S. 5 f. — Wentzcke: *Anf. Værk*, S. 113 ff.   ⁵ Wit v. Döring: *Anf. Værk*, S. 7 f.   ⁶ Wit v. Döring: *Fragmente, I*, S. 22 ff. Samme Forfatter: *Mein Jugendleben und meine Reisen*. Leipzig 1833, S. 49 ff. — H. Leo: *Anf. Værk*, S. 176 ff. — Treitschke: *Anf. Værk*, S. 437 ff. Jvf. Graae: *Anf. Værk*, S. 63 ff. — Wentzcke: *Anf. Værk* (se Registret), især S. 134 f., 304 ff., 311 ff. — H. Haupt: *Karl Follen i „Hundert Jahre Deutscher Burschenschaft. Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Burschenschaft . . . Bd. VII, Heidelberg 1921, S. 25—38.* — Wilh. Jessen, „Neues über den jungen Lornsen“, „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 419—422. (I de tre sidstnævnte Værker ogsaa fyldige Litteraturhenvisninger.)

U. J. Lornsen var nu allerede i Kiel begyndt at fatte Interesse for de nye Tanker, der hurtigt vandt Indpas i Studenterverdenen, idet vi kan se, at han havde meldt sig som Deltager i Wartburgfesten, uden dog at gennemføre Planen (det var vel Pengene det kneb med?¹). Men April 1818 kommer han til Jena som en af Kieler Studenternes officielle Repræsentanter for at tage Del i Grundlæggelsen af det almindelige tyske Burschenschaft. Her i den fuldkomne frie og ubundne, gærende Studenterverden med dens højtspændte Forventninger og begejstrede Drøftelser af, hvordan de store, straalende Maal hurtigst lader sig gennemføre, føler Lornsen sig som genfødt; her faar han sit aandelige Hjem. I hans Breve til Faderen viger den nøgterne, berettende Tone for begejstrede Udbrud af de Tanker og Følelser, der nu giver Livet nyt Værd for ham².

I den Beretning angaaende Stiftelsen af det første almindelige Burschenschaft, som han og Rejsefællen M. W. Reiche sender hjem til Kammeraterne i Kiel³, hedder det, „at intet vil binde os tyske Burscher saa meget sammen, som Overbevisningen om, at alle vi, der taler Tysk, er Sønner af Eet Fædreland, og derfor nu og i Fremtiden kan bidrage uendelig meget til i vor Virkekreds at fremme Kærligheden til vort Folk og Vækkelse af folkelig Sæd og Skik“. Det er den berusende Følelse af det tyske Folks Enhed trods al sin øjeblikkelige Splittethed, der slaar Rod i Provinsstudenten, som i sin Hjemstavn kun har haft det nære og daglige for Øje.

Men mindst lige saa dybt og lige saa varigt gennemtrænges han af et andet Sæt af Tanker, som allerede kom til Orde i det tidligere nævnte Brev til Faderen. Det er Ønsket om og Arbejdet paa ved Siden af Fædrelandskærligheden at vække Sansen for de „saa længe despotisk undertrykte Menneskerettigheder“⁴, at fylde alles Hjærter og Hjærner med Kærlighed til Retsfærdighed, Fædreland og Frihed⁵. Det er det offentlige Liv, der lokker ham, vel at mærke ikke i vindskrænkede Monarkier, hvor Undersaatterne i politisk Henseende er at regne for kastrede Væsener⁶, allermindst „det snævrere Fædreland, Slesvig-Holsten“, hvor al Sans for offentligt Liv enten er uddød eller aldrig har eksisteret, hvor man, naar Dagens Pligtarbejde er til Ende, ikke ved noget bedre end at gaa i Selskab og der for ikke at kede sig sætter sig til at spille Kort eller drikke — med det Resultat, at alle (Akademikere) paa faa Undtagelser nær synker uhjælpeligt ned i Dagliglivets Dynd og mister Sansen for alt skønnere og højere her i Livet⁷.

¹ „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 526. Jvf. S. 417. ² Betydningsfulde er især de to Breve Nr. 50 og 52, skrevet henholdsvis 27. April og en af de første Dage i August 1818. Jessen: Briefe, S. 37—45 og 47—55. ³ „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 527 f. ⁴ Jessen, Briefe, S. 48. ⁵ Anf. Værk, S. 49. ⁶ Anf. Værk, S. 50. ⁷ Anf. Sted.

Lornsen har næppe været en Maaned i Jena, før han i et Brev til Faderen bekender, at han har tabt Lysten til at studere Jura¹ (om den nogensinde havde været synderlig stor, tør vist betvivles). Det, der drager og lokker ham til sig, jo mere han lærer, erfarer og overvejer, og ansporer ham til at udvide sine Kundskaber, saa meget der er ham muligt og Juraen tillader det, er: det offentlige Liv, og Ønsket om paa dette Felt at kunne sætte sine Kræfter ind med Udsigt til et godt Resultat². Men da han ikke synes, der frembyder sig nogen Mulighed for et daadkraftigt Liv i den slesvig-holstenske Smaaaborgerlighed derhjemme, spejder han videre ud. Og i det nævnte Brev af 27. April 1818 forelægger han sin Fader en Plan, der nok tør siges at gaa noget ud over det almindelige³: Befolkningen paa Haiti har for nogle Aar siden revet sig løs og gjort sig selvstændig. Dens Konge Henry er efter alt, hvad man ved, en overmaade viis og god Konge, men Folket er naturligvis ukultiveret, og der vil kunne gaa over 20 Aar, før der er nok af kundskabsrige og dannede Mænd, der kan hjælpe ham med at organisere hans Rige, og for saadanne Mænd maa der da paa Haiti frembyde sig enestaaende Chancer.

Hver Mand, der ikke hører til Nitterne, men overhovedet fortjener en Plads her i Verden, har nu efter Lornsens Mening Pligt til at prøve sig selv alvorligt og strengt, indtil han med Bestemthed kan sige: Paa denne Plads vilde jeg kunne gavne Verden mest og gøre mig saare nyttig; og naar først han er naaet til Erkendelse heraf, er det lige saa fuldt hans Pligt at stræbe efter at opnaa denne Plads. Dette mener Lornsen nu at gøre ved at udbede sig Faderens Billigelse af, at han søger sin Lykke paa Haiti, saa snart han er vel forberedt dertil. Slægtens Søfarerblod kræver sin Ret. Han er 25 Aar og har ikke som Faderen og de andre faaet Lov at prøve — og tæmme — sine Kræfter i Kamp mod en jævnbyrdig Fjende.

Da Faderen mærkværdigvis ikke i mindste Maade gaar ind paa hans Ideer, men anfører en Række afskrækkende Modgrunde, opgiver Lornsen ikke just Planen, men lader den bero indtil videre, og bedyrer, at han vil sætte alt ind paa at uddanne sig saa alsidigt og grundigt som muligt⁴.

Ogsaa mod de nordamerikanske Fristater retter han sit Blik; thi her alene paa den ganske Jord er der sand Frihed og Menneskelighed, her, hvor ingen Fyrste og ingen Adel saa lidt som andre Privilegier gælder noget, her bedømmes en Mand efter Værd og Fortjeneste. Dog endnu skønnere end at føre saa frit og herligt et Liv her [i Amerika], er det at være behjælpelig med at hidføre en saa-

¹ 27/4 1818. Anf. Værk, S. 39 f.   ² Anf. Værk, S. 50.   ³ Anf. Værk, S. 41.   ⁴ Anf. Værk, S. 51.

dan Tilstand i andre Lande og især i Fædrelandet. Men, sukker han, man maa jo tabe Mod og Lyst, naar man har den sikre Udsigt for Øje, at selv et Liv fuldt af Virken og Taalen ikke vil føre os synligt nærmere til dette Maal¹.

Hvor faar Lornsen disse nye Tanker fra? Vist stemmer de godt med hans kraftige, selvstændige Natur, men alligevel maa de jo være strømmet ind over ham i utrolig kort Tid, som en Flod, der efter Snesmeltningen gaar over sine Bredder, skummer og bruser, men efterlader et Lag frugtbar Jord, hvoraf ny Sæd kan spire frem.

Straks ved sin Ankomst er han midt inde i Burschenschaftbevægelsen, hvis Idealer han giver Udtryk for paa et Par Stambogsblade. Det ene² slutter (i Oversættelse): (lige meget fra hvilken Egn i Tyskland vi end er) „Dog omslynges vi alle af Eet Broderland, Alle er vi Stridsmænd for Eet og det samme Fædreland“. Og nedenunder de tre Ord: „Gud, Frihed, Fædreland!“, som samme Dag højtideligt var blevet fastslaaet som det almindelige Burschenschafts Valgsprog, medens et halvt Aar senere „Gud“ gled ud og erstattedes af „Ære“³.

Det andet⁴, skrevet til en Student ved Navn Haupt over det kendte Bibelord, er maaske endnu mere betegnende for den Aand, der raadede, og ikke mindst for, hvad den officielt fastslaaede Tilknytning til den kristne Tro betød. Det lyder paa Dansk: „Lucifer Haupt! gaa ud i Verden: belær og omvend Hedningerne; døb dem i det tyske Fædrelands Æres, Friheds og Enheds Navn!“

Ogsaa fra Universitetslærerne udgik der imidlertid Impulser, som virkede fængende og ansporende paa Studenterne. Som allerede nævnt stod flere af Professorerne paa en ret fortrolig Fod med Studenterne, og gennem Forelæsninger med et vist aktuelt Tilsnit, som Fries's⁵ over historisk-filosofiske Emner eller Ludens⁶ over historisk-politiske, kunde de paavirke et stort Antal af Studenterne; endnu flere fik de maaske i Tale gennem deres „populærvidenskabelige“ Afhandlinger. I det lille thüringske Hertugdømme, der var det sikreste Fristed i Tyskland for frisindede Anskuelse, udkom der i Byerne Weimar og Jena ikke mindre end 7, efter den Tids Aand folkeligt skrevne, Tidsskrifter⁷,

¹ Anf. Værk, S. 50.   ² Skrevet 2. April 1818. Anf. Værk, S. 36 og Anm. 3.   ³ Wentzcke, Anf. Værk, S. 264 og 286. Om den sidstnævnte Affattelse synes der dog ikke at være fattet nogen formelig Beslutning.   ⁴ Den samme Haupt, som senere sagde god for Lornsen ved Under søgelsen. Skrevet den 30. Marts [1819]. „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 528.   ⁵ Treitschke: Anf. Værk, S. 414 f. — Wentzcke, Anf. Værk, S. 145, 164, 295 o. fl. Steder.   ⁶ Treitschke: Anf. Værk, S. 407 f. — Wentzcke: Anf. Værk, S. 89 f. o. fl. Steder.   ⁷ Treitschke: Anf. Værk, S. 406 ff. — Wentzcke: Anf. Værk, S. 166 f.

som virkede i demokratisk Retning, og navnlig var Luden utrættelig til at foreholde de andre tyske Stater det selvmorderiske i ikke at opfylde Forbundspagtenes Forfatningskrav.

Graae vil¹ i Overensstemmelse med Treitschke, der igen delvis bygger paa H. Leo, føre Lornsens frisindede Tanker tilbage til Paavirkningen fra den radikale Republikaner Dr. K. Follen², der fra Efteraaret 1818 virkede som Privatdocent i Jena og søgte at skaffe sig Indflydelse hos de mest politisk interesserede blandt Studenterne ved at indgyde dem sin egen fanatisk republikanske Aand. I Modsætning til den almindelige Burschenschaftbevægelses mere eller mindre udprægede, romantiske Sværmeri for det Oldgermanske og særligt Tyske med det dertil svarende Had til alt, hvad der var Fransk, arbejder K. Follen sig nemlig i bevidst Tilslutning netop til de franske Friheds- og Lighedsideer bort fra de snævert nationale Bestræbelser, som han saa ned paa og drev Spot med, og mere og mere i Retning af Tanken om en international Samling af alle revolutionære Kræfter og hemmelige, republikansksindede Forbund i Europa.

Med ham og hans Kreds, der er udgaaet fra Forbundet af de saakaldte „Sorte“ i Giessen, tilføres der da Burschenschaftbevægelsen i Jena et nyt Gærstof, der saa langt Follens Indflydelse naar, forstærker og radikaliserer Frihedskravene, men som ellers virker opløsende og splittende, baade naar det gælder Studenterbevægelsens indre Sammenhold og Arbejdet for dens nationale Maal.

Nu paapeger W. Jessen, at de to betydningsfulde Breve, hvorfra ogsaa de tidligere nævnte Uddrag stammer, er skrevet henholdsvis 27. April og en af de første Dage i August 1818, medens K. Follen som sagt først Efteraaret 1818 skal have habiliteret sig i Jena³. Saa sent som den 16. December hører Lornsen aabenbart heller ikke til Follens fortrolige Kreds, hvad den lille barokkomiske Skildring hos H. Leo tydeligt viser. Ved en Fest, arrangeret af K. Follens Tilhængere paa Blüchers Fødselsdag, d. 18. Dec. 1818, for at skaffe Follen Lejlighed til at paavirke et Par indbudte, unge tyske Fyrster, forarges Lornsen, der aabenbart ikke er indviet i Planen, over at se Follen tilsyneladende svigte sine Grundsætninger, og han gør da Skandale ved — med et Citat fra en af Follens egne Viser — at udbringe, ikke et Leve, men det modsatte, for „alle tredive eller treogtredive tyske Fyrster“⁵. Follens „hemmelige Forbund“

¹ Graae: Anf. Værk, S. 66; Treitschke, Anf. Værk, S. 441. ² Jvf. S. 66, Note ⁶. ³ Wentzcke: Anf. Værk, S. 311. — H. Haupt: Anf. Værk, S. 29. — „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 419.

⁴ H. Haupt: Anf. Værk, S. 32 f. ⁵ H. Leo: Aus meiner Jugendzeit. Gotha 1880. S. 181—183. Udførligt gengivet hos Graae, Anf. Værk, S. 67 f.

af „Ubetingede“ synes iøvrigt ved nærmere Prøvelse at svinde ind til en dels meget snævrere og dels meget løsere Kreds, end Leo og Treitschke skildrer det¹.

Allerede i Maj 1818 dannede der sig, hvad vi nu vil kalde en Diskussionsforening, blandt de mere vaagne og modne Studenter; i Slutningen af Juni omdannedes den til den saakaldte „videnskabelige Forening“², voksede fra 20 til 50 Medlemmer, — hvoriblandt en af de mest populære Professorer, den godmodige, noget uklare Filosof Fries, som var halvvejs Kammerat med Studenterne, og som til Brug ved Diskussionerne forfattede en politisk-idealisk „Trosbenedelse“, der mundede ud i Kravet om Tysklands Enhed med republikansk Rigsforfatning og lokalt Selvstyre³ — og samledes som før skiftevis i Medlemmernes Boliger til Diskussioner om Historie, Filosofi og Statsvidenskab (d. v. s. Politik). Endelig samledes atter godt 20 af Medlemmerne fra „den videnskabelige Forening“, da Vintersemestret 1818—19 begyndte, til en snævrere Forening med det samme Formaal. I Følge flere Deltageres Udsagn, hvoraf de fleste stammer fra Forhørene over politisk mistænkelige Studenter, efter at Regeringerne var blevet skræmt op ved Sands Mord paa Kotzebue, var Lornsen nu Medlem baade af „den videnskabelige Forening“ i Sommeren 1818 og af den snævrere Forening den følgende Vinter; han betegnes af en af de andre Deltagere udtrykkeligt som en af „de mere rolige“⁴.

Ganske vist synes K. Follen ogsaa at optræde som Medlem allerede i den videnskabelige Forening⁵, saa at man, dersom denne Kilde holder stik, maa antage, at han dog er kommet noget tidligere til Jena, end W. Jessen, som selv anfører den, vil indrømme. Iøvrigt fremstilles i disse Forhør Formaalet med „Foreningen“ selvfølgelig som ganske uskyldigt, hvad det vel ogsaa i det store og hele har været; det hævdes, at der ikke var Tale om det mindste hemmelighedsfulde: Enhver, der havde Lyst, kunde gaa med. Der var ingen egentlig Forening med Medlemsliste og Formand el. lign. Og hvad der maa anses for det vigtigste: Follen søgte vel at føre sine radikale Ideer til Sejr; men adskillige af de unge tog til Orde mod Follens fanatiske Ensidighed og Jesuitermoral, som til sidst havde til Følge, at Kredsen ved Paasketid 1819 opløstes, uden at Follen skulde have vundet mere end en 2—3 Stykker, som var villige til blindt at lyde ham⁶.

¹ „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 421. Især herfra det følgende om „Foreningerne“. Jvf. P. Wentzcke: Anf. Værk, S. 306, hvorefter de „videnskabelige Selskaber“ skulde være stiftede under Paavirkning af de „Sorte“ i Giessen, og 311 ff. ² P. Wentzcke: Anf. Værk, S. 308. ³ Anf. Værk, S. 312. ⁴ „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 422. ⁵ Anf. Sted, S. 421. ⁶ Anf. Sted, S. 422. — Wentzcke: Anf. Værk, S. 311 ff.

Naar alt dette sammenfattes, kan man vel uden at gaa Sandheden for nær sig om Lornsens Udvikling i Jenatiden: Gennem Studenterlivet i Jena, Professorernes historisk-politiske Forelæsninger og endnu mere aktuelt politiske Tidsskriftartikler og endelig gennem Diskussionsaftenerne vinder Lornsen en Kærlighed til Friheden, som stemmer med hans inderste Natur, og som han derfor aldrig senere kan slippe, og en Sans for det offentlige Liv, for de Statsanliggender, som betyder mere end de enkelte Menneskers Skæbne; ogsaa dette bliver medbestemmende for hans senere Livsbane.

Hvilken Plads bliver der nu i alt dette for K. Follen? Er Lornsen slet ikke paa-virket af ham? Jeg skulde mene jo; men et afgørende Svar herpaa vilde kræve en hel Specialundersøgelse. Kun enkelte Træk kan her antydes.

Der er i hvert Fald eet Omraade, hvor saavel Lornsen som de andre Studenter, hvad enten de hørte til Follens Omgangsfæller eller ej, vanskeligt vil have kunnet frigøre sig helt for Paavirkning af hans Aand, i højere eller ringere Grad. K. Follen og hans Brødre skrev Digte og Viser, der prædikede Had og Mord og Ødelæggelse over Fyrster og Tyranner og alle deres Lejetjenere¹. Selv om de fleste af de umodne unge har slugt de blodtørstige Udgydelser raat og sunget dem uden Gnist af Tanke eller Vilje rettet mod at udføre det, de sang om, har disse friheds- og bloddrukne Ord ikke kunnet undgaa at give de unges Sind en Retning hen imod det voldsomme og løsrevne. Mens de store Ord jo nok hos de fleste tilsyneladende dunstede væk med den øvrige Rus, bundfældedes der dog altid noget, som hos enkelte uforvarende kunde stige frem paa ny, naar Anledningen dertil meldte sig. Det er en Linje fra K. Follens saakaldte „store Vise“, Lornsen ved Studentergildet, hvor han synes, Follen handler stik imod sin egen Overbevisning, slynger i Ansigtet paa Visens Ophavsmand².

At Lornsen kan have noget hensynsløst i sit Væsen og sin Optræden, behøver man derimod ikke at gaa til K. Follen for at finde Forklaringen paa; hele Studenterlivet dengang førte det med sig, og Lornsen selv havde gode Anlæg herfor³. Det maa endvidere stærkt betones, at Lornsen, hvad alle Beretninger stemmer overens om, uanset sin Skarphed i Ord og bratte Beslutsomhed i Handling var godmodig af Natur og et Menneske, der trængte til at slutte sig nøje og fortroligt til sine Venner som til sine nærmeste Slægtninge⁴. K. Follen synes at have været en kølig, skarpttænkende Fanatiker med Hang til Begrebskløveri, for hvem den enkeltes Skæbne, om det saa var hans mest lærvillige Elevs, intet betød i

¹ Treitschke og Graae anf. Steder. ² H. Leo: Anf. Værk, S. 182. — „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 419 f. ³ Notizen, S. 9 f. — Jansen: Anf. Værk, S. 171. ⁴ Jansen: Anf. Værk, S. 190. — Brevene til Hjemmet vidner stærkt herom.

Sammenligning med Spørgsmaalet, om Frihedens Sag vandt eller tabte derved¹. Koldblodigt vurderede han Chancerne, hyttede sig selv, — for Sagens Skyld — men saa roligt paa, at de unge, han havde ægget frem, gik deres Undergang i Møde². K. Follens Indsats synes fortrinsvis at have været rettet mod det nedbrydende, mod at vække Hadet i de unges Sind og rydde alle moralske Hæmninger hos dem bort, for at gøre dem til brugbare Redskaber i den skaanselsløse, ja man fristes til at bruge Ordet, Klassekamp, som han stiler imod. Lornsen har fra første Færd haft en positiv Indstilling, i hvert Fald fra det Øjeblik han kommer til Jena og opdager, at Livet er mere end et Spil, at det er rettet mod et højere Maal, hvad han hidtil kun svagt har anet og slet ikke har levet efter.

Follens Jesuitermoral³ — eller er det blot den almindelige Studentermoral, den, der gælder, naar man ellers fra Studenterkorpsets Side udfægter sine smaa Skærmydsler med Myndighederne? — synes ogsaa at have smittet Lornsen og hans nærmeste Venner. Den 20. April 1819 afgiver Lornsen og fire andre „Forstandere“ for det jenensiske Burschenschaft deres Æresord paa, at de til Forhørs-kommissionen har udleveret samtlige Papirer, der tilhørte det nævnte Burschenschaft, og at der efter deres bedste Overbevisning ikke eksisterede andre⁴.

Den 24. April skriver saa en af disse fem Studenter W. Wesselhöft til sin Broder i Berlin: „Tag Vare paa jeres Burschenschaft-Papirer, især dem, der angaar det almindelige Burschenschaft. Vi har udleveret alt, hvad der var uskyldigt, men tilintetgjort det øvrige . . . I gør bedst i at tilintetgøre alt, for at der ikke skal forekomme Modsigelser, og blot udlevere jeres Konstitution, men jo ikke Protokollerne“⁵. Dette Brev bliver nu uheldigvis beslaglagt i Berlin, og giver jo straks Anledning til nye Forhør i Jena, d. 27. Aug.; men da er Lornsen over alle Bjerger, paa Vej hjem. De tilbageblevne søger at redde sig ud af det ved at hævde, at de havde forstaaet det, som om de kun skulde udlevere, hvad der vedrørte det jenensiske Burschenschaft, men ikke, hvad der blot angik fremmede Universiteter, som de nødtigt vilde have draget med ind i Undersøgelsen, da det almindelige Burschenschaft jo alle andre Steder var forbudt, men trods det overalt havde konstitueret sig hemmeligt. En husker, at Lornsen og to af de andre dengang, d. 20. April, havde siddet ved et Bord og gennemgaaet en Række Breve, hvori de havde gennemstreget enkelte Navne og skaaret dem ud⁶.

Det ser ikke ud til, at man i Jena har gjort sig nogen Anstrengelse for at faa Lornsen fundet og forhørt paa ny; men det skulde vel ikke være denne Sag, der

¹ Wit v. Döring: Fragmente I, S. 35 f.   ² Anf. Værk, S. 42.   ³ „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 422.   ⁴ Anf. Sted, S. 528 f.   ⁵ Anf. Sted, S. 531.   ⁶ Anf. Sted.

har givet Anledning til, at man efter hans Optræden i 1830 vil paastaa, at han fra Tyskland har været efterlyst for „demagogiske Optøjer“, men at den danske Regering har taget ham under sine beskyttende Vinger ved at erklære, at han var ansat i Statens Tjeneste her?¹

Hvis den førnævnte A. Haupt har Ret i, at det, der inden for den snævrere Kreds skilte Follen og hans nærmeste Tilhængere fra dem, der tog Afstand fra ham, var, at Follen og „de Ubetingede“ „ansaa deres [egen] Overbevisning for ufejlbarlig og [derfor] satte sig ud over alt det i Historien givne“, mens de andre „ganske vist ligeledes ansaa det, som for Tiden var det bestaaende, for slet, men kun ventede en Bedring ved en rolig Byggen videre („Hervorbildung“) ud fra Livets egne Kilder“ („aus dem Inneren des Lebens“)², saa er det for den, der kender lidt til Lornsens senere Anskuelse og Handlemaade, ikke vanskeligt at se, hvilket af de to Standpunkter der har været bestemmende for hans politiske Livssyn og Gerning.

Er der noget, der kan bringe ham i Harnisk, saa er det den historiske Skoles Grundidé, der „altid har staaet for ham i et latterligt Skær“, at man ikke, naar man vil grundlægge noget nyt, uden videre maa vælge det, som man erkender for det mest hensigtsmæssige, men skal holde det Maal, man tilstræber, og hvad der hidtil har eksisteret af den Art, op imod hinanden, tage sit Udgangspunkt umiddelbart i det bestaaende og bygge videre derfra Trin for Trin. Nej, hans Mening er den, at, „hvad hver Generation erkender og erklærer for hensigtsmæssigt,

¹ Fr. H. A. von Rumohr: Noch einige Worte veranlasst durch die Schrift des Canzeleiraths Lornsen . . . Schleswig 1830, S. 5. Allerede ²⁰/₁₁ 1830 indrømmer v. Rumohr i et Privatbrev, at han har taget fejl. („Der Schleswig-Holsteiner“ 1931, S. 81.) — Den samme Beskyldning findes hos U. von Brockdorff: Betrachtungen, veranlasst durch die Schrift des Herrn Kanzleiraths Lornsen . . . Schleswig 1830, S. 36, — mens C. F. Schmidt-Phiseldeck: Ueber die neuerlichen Aufregungen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Kopenhagen 1830, S. 5, giver Anklagen en videre Adresse, idet han uden at nævne Navne beskylder flere af Ophidserne (Binzer?, Olshausen?) for, at de har været indviklet i Forlegenheder, som de kun er blevet reddet ud af ved Kongens faderlige Omsorg og Mildhed. — A. Binzer: Die letzte Schrift des Herrn Conferenzraths u. Ritters von Schmidt-Phiseldeck . . . Braunschweig 1831, S. 9 f., protesterer mod Udtrykkene „Ophidser“ og „Svindel“, men benægter ikke direkte selve Paastanden. — Derimod søger [A. J. L. Michelsen:] Sendschreiben an Herrn Dr. C. F. von Schmidt-Phiseldeck. Hamburg 1831, S. 7, at rense Lornsen for enhver Beskyldning af denne Art, og Lornsen selv benægter i et Brev til Hegewisch, skrevet under Fængselsopholdet i Friedrichsort [Juli 1831] paa det bestemteste, at han nogensinde „har taget Del i demagogiske Optøjer eller skulde være blevet reklameret“ (fra Udlandet). Jvf. Volquart Pauls: Uwe Jens Lornsens Briefe an Fr. H. Hegewisch, Schleswig 1925, Nr. 12, S. 27. ² P. Wentzcke: Anf. Værk, S. 312 f.

lad det saa afvige nok saa meget fra det bestaaende, det er historisk og intet Spring“¹.

Og ikke mindre betegnende er hans Svar i 1830 paa Chr. Paulsens Indsigelse mod hans Planer ud fra historiske Synspunkter: „Gamle historiske Forhold angaar os ikke, saadan vil vi nu have det; hver Tid (maa og) skal danne sig sin egen Tilstand. . .“².

Paa eet Punkt har Lornsen dog maaske især lært af Follen. Naar Follen kalder den Mand fejg, der i Kampen for sine Idealer bøjer af og tilpasser sine Idealer efter det, der synes opnaaeligt, i Stedet for at lade sig anspore af Vanskelighederne til at spænde sine Kræfter endnu mere og stræbe endnu højere, i fast Tro paa, at det er Idealet, der er det sande, at det er det, der repræsenterer den Virkelighed, som ogsaa i Livet nok skal blive den herskende til sidst³, saa vil dette Ord til andet kunne bruges om Lornsens senere Stræben. Og naar Follen ligeledes hævder, at den, der føler sig overbevist om, at han af „en sædelig Nødvendighed“ drives til Handling, maa rive sig løs fra alle hæmmende Baand, af hvad Art de end er, ogsaa Hensynet til ens Nærmeste, og at, naar man staar over for en saadan højere Nødvendighed, alle Midler er tilladt⁴, uanset, hvad der er gældende Moral, saa er det ikke fri for, at Lornsen har handlet ud fra den Aand i lige saa høj Grad, som Follen selv gjorde det.

Skal man uddrage Resultatet af det her anførte, maa det blive følgende:

Det kan ikke bevises, at Lornsen har hørt til K. Follens „ubetingede“ Tilhængere, som aldrig udgjorde noget stort Tal; men lige saa vanskeligt vil det blive at godtgøre, at han skulde have været blandt dem, der inden for den snævrere Kreds har taget bestemt Afstand fra Kærnen i Follens politiske Grundanskuelse. I Betragtning af Lornsens udprægede Selvbevidsthed kan man paa Forhaand vanskeligt tænke sig, at han, der var tre Aar ældre end K. Follen, skulde være traadt i noget egentligt Elevforhold til ham, som Wit von Döring⁵ gjorde det, og der vilde ikke være noget mærkeligt i, om Follens anmassende Optræden til syvende og sidst havde virket lige saa frastødende paa Lornsen, som paa flere af Lornsens nære Venner⁶. Der findes ikke mindste Antydning af, at Lornsen skulde have været indblandet i nogen hemmelig, revolutionær Sammensværgelse, om der paa det Tidspunkt overhovedet har eksisteret noget, der kunde gøre sig

¹ Volquart Pauls: Anf. Værk, S. 34, Nr. 15. [Friedrichsort], 8/9 [1831]. ² H. N. Clausen: Slesvigeren Chr. D. Paulsens Livshistorie i Omrids. Kbh. 1857, S. 19. ³ K. Follen paa et Stambogsblad i Jena; H. Haupt: Anf. Værk, S. 30 f. ⁴ Wit v. Döring: Fragmente I, S. 42. P. Wentzcke: Anf. Værk, S. 306. — H. Haupt: Anf. Værk, S. 31. ⁵ Wit v. Döring: Fragmente I, S. 42. ⁶ Wentzcke: Anf. Værk, S. 312 f. — Wilh. Jessen: „Der Schleswig-Holsteiner“ 1930, S. 422.

fortjent til dette Navn. Men hvad man kan fastslaa med saa stor Sikkerhed, som der nu engang efter Sagens Natur lader sig skaffe, er, at Lornsen i hvert Fald i den snævrere Diskussionsforening maa have hørt Follen udvikle sine Meninger, og at de politiske Grundanskuelser, ud fra hvilke de to Mænd taler og handler, paa flere afgørende Punkter falder meget nøje sammen. Skønt Lornsen er den ældre af de to, er det da næppe uberettiget at mene, at Follen, som er udgaet fra et Advokathjem, og hvis aandelige Horizont baade har været større og tidligere er blevet udvidet, mens han i Retning af Skarphed og Klarhed i Tanken mindst har været Lornsens Ligemand, er den, fra hvem Paavirkningen udgaar, og at Lornsen bevidst eller ubevidst har været den modtagende¹.

Ogsaa i Lornsens Sind trænges Burschenschaftbevægelsens tysk-nationale Maal da noget tilbage, mens Frihedsideerne en Tid lang bliver den stærkeste Strøm og gør det vanskeligt for ham at finde sig til Rette i de hjemlige, stillestaaende Forhold. Saa tvinger de ydre Forhold ham til ogsaa at lade Frihedstrangen bundfælde sig i Dybet af Sindet, og først da den i 1830 er blevet udløst, er det, som om de første Studenterdages tysk-nationale Begejstring under Fængselstidens Læsning og Eftertanke for Alvor bliver stærk og levende igen².

Da Lornsen kort før sin Afrejse skal gøre op for sig selv og sin Fader³, hvad Jenaopholdet har betydet for ham, kommer han til det Resultat: At Livet har faaet et højere Værd for ham, at han derved er blevet reddet fra at styrte i den Afgrund, hvor han ellers uhjælpeligt vilde være havnet, om han var vedblevet at betragte det blot som et Spil, og endelig, at han har faaet et Maal at stræbe imod, som han vil vie hele sit Liv til, og dette Maal er: Friheden — „Friheden i hele dens Omfang, uden hvilken intet Sandt, Stort og Skønt i Livet kan opstaa og bestaa“⁴. Til at løse den Opgave skal ogsaa Retsvidenskaben være ham et godt og brugbart Middel, og derved bliver det ham ogsaa muligt, skriver han til Faderen, at overvinde sin Uvilje mod den.

„Med Fortrøstning, Mod og Fasthed gaar jeg nu Fremtiden i Møde“⁵. Det er Lornsens selvsikre Afskedsord, da han staar i Begreb med at forlade det Samfund, der har præget ham for Livet og rakt ham de skarptslebne Vaaben, der skulde gøre det muligt for ham at øve den Gerning, hans Sind higede mod, selv efter at han havde maattet vente i over ti Aar, før hans Tid var inde.

¹ Wilh. Jessen (Anf. Sted, S. 419—422) gør sig Umage for at rense Lornsen for enhver Mistanke om, at han skulde have gaaet i Lære hos K. Follen. Som det vil ses af ovenstaaende kan jeg ikke helt slutte mig til ham. ³ Brev til Faderen, d. 10/3 1819. Jessen: Briefe, S. 58 f.

⁴ Anf. Sted, S. 59. ⁵ Anf. Sted.

II. CHRISTIAN PAULSEN

Den unge Professor, der i April 1826 drog fra Roskilde til Kiel for at tage en Gerning op som Lærer i Retsvidenskab ved Universitetet der, følte sig som en saare lykkelig Mand. Fra sine mange gode Venner paa Sjælland drog han nu med sin elskede Brud, som han en Tid lang næsten havde mistvivlet om at kunne vinde, til deres nye Hjem for at vie sine Kræfter til et Arbejde i og for sin snævrere Hjemstavn. Da der faa Aar efter aabner sig Mulighed for ham til at opnaa en baade mere anset og bedre lønnet Stilling¹, afviser han Tanken, fordi han føler, at der paa ham hviler en Opgave af særlig Art, som han ikke har Lov til at svigte.

„Min Embedsstilling“, skriver han, „har den vigtige Betydning for mig, at jeg bidrager til at gøre de to Hoveddele af Riget mindre fremmede for hinanden, ved at fremhæve mit nærmere Fødelands (Slesvigs) danske Grundbestanddele, og derved at vise Slægtskabet med Kongeriget, medens jeg til samme Tid søger upartisk at udvikle det Tydske i dets Aand².“ Lignende Tanker kommer frem i Slutningen af Fortalen til det første Skrift, hvormed han offentligt tager til Orde for det dansktalende og dansksindede Sønderjyllands Ret: Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig³, imod de Anskuelser, som Lornsen og hans slesvig-holstenske Meningsfæller havde udviklet i deres Pjecer.

Han fremhæver her, hvordan han, der i Kraft baade af sin indre og sin ydre Livsførelse føler sig knyttet til hele Fædrelandet (altsaa ikke bare enten til den tyske eller til den danske Del af det), føler det „som sin skønneste Opgave at mildne de Modsætninger, der unægtelig er til Stede mellem Hertugdømmerne (og da især mellem Holsten) og Kongeriget, hvad der ene og alene kan opnaas, ved at de to Dele gensidigt bliver bedre kendt med hinanden, og ved at de gensidigt bedømmer og behandler hinanden med den yderste Retfærdighed“. Han slutter da med det Ønske, der ligger ham saa stærkt paa Hjerte, at det maa lykkes ham at fremme Velvilje og Samfølelse mellem Tyske og Danske i den fælles Stat.

Og som et indtrængende Vidnesbyrd om, at det er i Lyset af disse Fortalens sidste Ord hele Skriftet skal forstaas, virker Underskriften: Kiel, Juleaften 1831⁴.

¹ 1830 ved Københavns Universitet, 1831 Kaldelse til Dorpat paa overordentlig gunstige Vilkaar i økonomisk Henseende. Jvf.: Forfatterens Livshistorie i Omrids af Dr. H. N. Clausen. S. 15 (Chr. Paulsens samlede mindre Skrifter I, Kbh. 1857). Ogsaa udgivet som selvstændigt Skrift samme Sted med Titel: Slesvigeren Chr. D. Paulsens Livshistorie i Omrids. Citeret: Livshistorien. ² Anf. Sted. ³ Skrevet Efteraaret 1831. Fortalen sluttet Juleaften 1831; udgivet Kiel Jan. 1832. Her citeret efter Samlede Skrifter II, S. 353—429. ⁴ Anf. Værk. Samlede Skrifter II, S. 361.

Og da han i 1848, fordrevet fra sit Hjem og sin Gerning af Oprøret, lader sin Røst høre ved Københavns Universitet¹, som den første Slesviger, der paa dette Sted holder Forelæsninger over den særlig slesvigske Ret², og søger at klarlægge for Tilhørerne de personlige Forudsætninger, som har ført ham derhen, hvor han nu staar, da mindes han ogsaa de Tanker og Følelser, hvormed han som ung tog sin Gerning op i Kiel. Naar han, den iøvrigt rent tyskuddannede Mand, i sin Tid havde ønsket at afslutte sin juridiske Udannelse ved Københavns Universitet, var det ikke blot som Følge af en direkte Tilskyndelse fra Göttingerprofessoren Eichhorns Side, men Chr. Paulsen gjorde det bevidst med den Plan for Øje derigennem at kunne „bidrage til at gjøre den danske og nordiske Ret tilgængeligere for den tydske Retsvidenskab“, og, fortsætter han, „da jeg omsider blev ansat ved Kiels Universitet som Professor i den danske og tillige den slesvig-holstenske Ret, turde jeg nære det Haab ogsaa at kunne forplante dansk Retsvidenskab derhen, saa at Hertugdømmerne skulde danne Broen for tysk og nordisk Videnskabelighed ogsaa i denne Henseende³. Naar Chr. Paulsen her ønsker Samarbejde ikke blot mellem tysk og dansk, men mellem tysk og nordisk Videnskab, er det ikke et tilfældigt Udtryk, der er løbet ham i Pennen. Saa tidligt som 1826 føler han „hele det gamle Norden“ som den danske, norske, svenske og islandske Oldgranskers Fædreland, som sit Fædreland i videre Forstand, paa samme Maade, som han med Forstaaelse og Beundring ser hen til, at der af tyske Videnskabsmænd er skabt et fællestysk aandeligt Fædreland, uanset alle smaastatslige Skel⁴. Og dette Maal, som han i det længste holder fast ved, Slesvig ikke blot som Bindeled mellem Danmark og Holsten, statspolitisk set, men det langt dybere: Slesvigerne som Formidlerne mellem de to Naboer, Nedsakserne og Danerne, mellem tysk og nordisk Folkeejendommelighed⁵, Slesvig som Folkebroen, hvor tysk og nordisk Aand mødes og gensidig befrugter og beriger hinanden, dette Maal stod dengang ingenlunde for ham som en virkelighedsfjern Drøm, men som noget, der var godt paa Vej til at virkeliggøres. „Dette Haab syntes i det første Femaar⁶ fra 1826—1831 at gaa i Opfyldelse. Det lod virkeligen, som om de tydske og danske Rigsdele vilde kunne nærmes hinanden ved Udbredelsen af Bekjendtskab med den danske Literaturs og Videnskabeligheds forskjellige Grene; men da tog pludseligen efter den franske

¹ 21/11 1848; Samlede Skrifter I, S. 694; opr. trykt i „Dannevirke“, 10. Aargang, Nr. 156.

² Anf. Sted, S. 698. ³ Anf. Sted, S. 695. ⁴ Fra hans Afhandling: Om Gavnigheden af Kundskab om Oldtiden i Almindelighed og om den ældre Retstilstand i Særdeleshed (Opr. trykt i det nordiske Oldskrift-Selskabs Tidsskrift, Bd. 2, Kbh. 1826). Samlede Skrifter I, S. 60.

⁵ Samlede Skrifter II, S. 426 f. ⁶ Paulsen har det latinske: lustrum. Samlede Skrifter I, S. 695.

Revolution [Julirevolutionen 1830] Folke- og Statslivet et nyt Opsving, og den danske Regjering greb ikke det rigtige Middel til at holde Staten sammen ved en dengang mulig fælleds fri Forfatning“.¹ Ja, i disse unge Aar haaber Chr. Paulsen paa en endnu mere omfattende Udsoning af hidtil modstridende Interesser. Vel maa han indrømme, at med Hensyn til Folkeretten var Menneskene ikke paa langt nær naaet saa vidt som paa de fleste andre Omraader², i Retning af at opfylde deres Bestemmelse her paa Jorden „at skride frem til en højere Fuldkommenhed“³. Naar det gjaldt Staternes indbyrdes Forhold, var man ikke naaet saa forfærdelig langt ud over Naturtilstanden, hvor gensidig Frygt og Mistro var de Følelser, der bestemte enhvers Optræden over for andre, og hvor man søgte at opretholde sin Magt ved kun at tage Hensyn til sin egen Sikkerhed og Interesse. Og han indsaa ogsaa nok, at den interstatslige Magtfaktor, der maatte skabes, for at man virksomt kunde tilbagevise ethvert Brud paa en Folkeret, der byggede paa Retfærdighed, vilde være saare vanskelig at indrette. Men trods alt er hans Syn paa den stigende Linie i Menneskehedens Udvikling, „Fuldkommengørelsen“,⁴ saa lyst, at han i den hellige Alliance øjner den første svage Spire til et Folkenes Forbund, selv om han langtfra er blind for, hvor meget der maa ændres i de enkelte Stater, før man for Alvor kan haabe noget af dette Forsøg⁵.

Naar Chr. Paulsen i 1848, da ethvert, selv det mindste Resultat af hans mangeaarige Taalmodighedsarbejde for at bygge Bro mellem de folkelige og politiske Modsætninger synes at være styrtet sammen og tilintetgjort for stedse, skal gøre sig klart, hvad det er for Kræfter, der paa saa afgørende en Maade har krydset hans Stræben, ja umuliggjort Haabet om, at et videre Arbejde i den Retning vil bære mindste Frugt, saa nævner han Julirevolutionen. Og ikke uden god Grund. Det er Aaret 1830, der ogsaa herhjemme sætter Skel paa det politiske som paa det nationale Omraade, og den fjernere Anledning hertil maa utvivlsomt søges i Julirevolutionen og de Opstande, den afføder rundt om i Europa.

Men naar dens Følger straks i første Omgang blev saa skæbnesvangre for det nationalpolitiske Spørgsmaals Udvikling inden for det danske Monarki, saa skyldes det i ganske overvejende Grad en enkelt Mand, Friseren fra det velstaaende Kaptajnshjem i Keitum paa Sild, Uwe Jens Lornsen.

¹ Anf. Sted.   ² Anf. Sted, S. 57 (fra ovennævnte Afhandling: Om Gavnligheden osv.).

³ Anf. Sted, S. 58.   ⁴ Anf. Sted. En af Chr. Paulsens Yndlingstanker, der atter og atter dukker op paa mange forskellige Steder. Jvf. f. Eks. Livshistorien, S. 10. — Samlede Skrifter I, S. 6 f. og S. 68.   ⁵ Anf. Sted, S. 58.

Som en fejende Foraarsvind for hans frimodige Ord¹ hen over Landet, sprængte de første dybe Revner i det enevældige Styres Isdække, der allerede var begyndt at udhules saa smaat indvendigt fra, og afløstes saa hurtigt af tilsyneladende stille og smukt Vejr igen.

Ogsaa i Chr. Paulsen havde Frihedstankerne slaaet Rod. I det allerede nævnte Skrift fra 1832 bekender han, at ogsaa han paa tyske Skoler og Universiteter har levet med i Frihedsaandens Sejrgang fra første Begyndelse og af ganske Hjerte, uden at dette dog har hindret ham i at bevare sin medfødte Følelse af at høre til det danske Folk².

Som Studieaarene i Jena gjorde U. J. Lornsen til glødende Frihedsven, har Chr. Paulsens Skolegang i Schnepfenthal, Gotha og Lybæk og hans Universitetstid i Göttingen, Berlin, Heidelberg og Kiel³ ladet ham leve med i de Strømninger, som rørte sig i det unge Tyskland, og vakt en lignende Begejstring for Frihedstankerne i hans Sind. Lidt ilter som han var af Gemyt, kunde han i de unge Aar tage Sagen „med Ynglingens Opbrusen og Letsindighed“⁴ og komme i Fyr og Flamme, naar han mødte overlegne Advarsler mod „alle demagogiske Omdrifter“.

I et Brev til sin Ven, cand. jur. Abrahams⁵, skrevet i Kiel d. 18. Juni 1820, beretter han om en politisk Diskussion med Professor Stenersen⁶. Ud fra den store Skandale, som Opdagelsen af den Finansdeputerede, Konferensraad Birchs Bedragerier havde vakt⁷, saa vel som fra de mange andre Underslæb hos Statens Embedsmænd, der opdagedes i de Aar, søgte Chr. Paulsen at godtgøre, at noget saadant ikke vilde have været muligt, „hvis en godtvalgt Folkefortrædning havde gaaet den gode, nu naturligvis sig ulykkelig følende Konge tilhaande i at controlere hans Embedsmænd, hvad aldrig saa godt kan skee ved høiere Embedsmænd“, mens „det værste er, at de høieste Embedsmænd, hvilke have det hele under sig, slet ikke controleres, saa at under deres Egennyttighed hele Folket maa lide“. Han haaber inderligt, at denne sidste Skandale maa have „bidraget i at gjøre det flere indlysende, at en Forandring i Bestyrelsesmaaden var det nødvendigste og eneste Medicin for vore syge Finantser“.

¹ Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein. Kiel 1830. Gedruckt bei C. F. Mohr. Jvf. „Die Heimat“, Jahrg. 41 (1931), S. 120. Jvf. forrige Afhandling. ² Samlede Skrifter II, S. 358. ³ Livshistorien, S. 5. — Samlede Skrifter II, S. 358. ⁴ Brev til Professor Kolderup-Rosenvinge, Kiel ²⁷/₁₂ 1830. Kgl. Bibl. Ny kgl. Samling 3101 4¹⁰. ⁵ Den senere Professor i Fransk og Notarius publicus N. C. L. Abrahams (1798—1870). Venskabet er sluttet i Heidelberg under Abrahams's Udenlandsrejse, Eftersommeren 1819. Jvf. N. C. L. Abrahams: Meddelelser af mit Liv, Kbh. 1876, S. 104. ⁶ Kgl. Bibl., Abr. 7. — St. Johs. Stenersen (1789—1835), Prof. theol. i Christiania. ⁷ Marcus Rubin: Frederik VI's Tid. Kbh. 1895, S. 236.

Men han protesterer paa det heftigste mod af den Grund at blive kaldt Demagog.

„Er det ikke afskyeligt, at de, som føler sig gennemtrængt af den høieste Fædrelandskjærlighed, som føle en hellig Iver i deres Bryst at fremme saa meget de formaae, Fædrelandets Vel, men netop derfor ønske og arbeide paa Forandringer, hvis Nødvendighed de ere overbeviiste om, for at komme ud af den gamle trævne Slendrian, at disse kaldes Demagoger, Revolutionære? Dette Navn passer dog kuns paa de faae, (hvis Tilværelse jeg hverken vil eller kan nægte) hvilke uden alt Hensyn paa den bestaaende Tilstand agte paa engang at indføre i Virkeligheden deres philosophiske Bygninger paa en Maade hvilkensomhelst det end var.“

Er der maaske næppe saa voldsom en Glød i Chr. Paulsens Kærlighed til Friheden som i U. J. Lornsens, saa flammer den heller ikke op i saa urolige Blaf (med tilsvarende Pauser, hvor Flammen truer med at slukkes) snart i den ene, snart i den anden Retning. Mens Lornsen fra Tid til anden bliver begejstret for at tjene Frihedens Sag snart paa Haïti eller i Nordamerika¹, snart i den græske Frihedskamp², før han endelig efter ti Aars Ventetid gør sit store Fremstød paa hjemlig Grund, saa er al Chr. Paulsens Higen lige fra Studieaarene i Tyskland rettet mod at komme til at tjene sit Fædreland³.

Og det er ogsaa dettes Vel han tror at kunne fremme ad Frihedens og Forfatningsudviklingens Vej, baade naar det gælder det større Fædreland Danmark og den snævrere Hjemstavn Slesvig.

„Saadan en Forandring [Forfatningsf.] er ogsaa den eneste lovlige Vei at bringe mit specielle Fædreland atter i det gamle Forhold til vort fælleds Fædreland, vort elskede Danmark, at forvandle Hertugdømmet Slesvig under Hertug Friedrich atter i Sønder-Jylland under Kong Frederik af Danmark, og gjerne vilde visligen de fleste Sønderjyder møde med Nørrejyderne, Fyenboerne og Sjellandsfarerne paa Danmarks Althing“ for sammen med Regeringen at pleje Raad om Danmarks Vel⁴.

Mens U. J. Lornsen hjemmefra hverken har taget nogen stærkt udpræget Velvilje eller Uvilje mod Danmark i Arv, og derfor helt kan lade sig fylde af det nye, der møder ham i Kiel og Jena og i Omgangen med hans slesvig-holstensk prægede jævnaldrende ogsaa i København, saa er Chr. Paulsen gennem sin Slægts og sin Fødebyes Traditioner og sine egne Barndomsoplevelser ved utallige

¹ Wilh. Jessen (og G. E. Hoffmann): Uwe Jens Lornsens Briefe an seinen Vater. Breslau 1930, S. 41, 50 f.   ² Anf. Værk S. 74 ff.   ³ Livshistorien, S. 7.   ⁴ Brevet til Abrahams.

Baand knyttet til det danske Fædreland¹ og dets Konge, som han uden at forfalde til overdreven Smiger viser skyldig Ærbødighed². Derfor kan Frihedsbegejstringen, der hos dem begge udspringer fra eet og samme Kildevæld, lede U. J. Lornsen til at kræve et frit Slesvig-Holsten, men Chr. Paulsen til at ønske et Danmark, som ad Frihedens Vej atter har knyttet Sønderjylland til sig.

Frihedstrangen har hos Chr. Paulsen aldrig været af den primitive Styrke, et saadant Grundelement i hele Personligheden som hos U. J. Lornsen.

Men som alle Frihedsvener glæder han sig over Efterretningerne om Julirevolutionen i Frankrig og skriver i sin Dagbog³: „I Politiken har Franskmandenes tappre Forsvar af deres Frihed, og deres hurtige Oprettelse af en ny fast Statsorden straks efter de heltemodige Pariseres tre Kampdage den 27.—29. Juli vakt min som alles høieste Deltagelse og Begeistring. Hvilket gavnligt Exempel paa Folkenes Fordring af en retlig Fremgangsmaade fra Statsmagtens Side.“

Chr. Paulsens Stilling til U. J. Lornsen og hans Forfatningsplaner i Oktober — November 1830 har i Hovedsagen været kendt, siden H. N. Clausen i 1857 byggede sin Skildring af Chr. Paulsens Liv og Gerning⁴ paa Grundlag især af Paulsens egne Breve og Skrifter og ganske særligt af hans Dagbøger, hvoraf to nu tilhører det kgl. Bibliotek⁵. Fra Dagbogen (indført under Datoen: Søndagen den 14de November) er det Afsnit hos H. N. Clausen taget⁶, der giver os Paulsens Opfattelse af de to unge, frisindede Slesvigeres Møde, hvor det danske og det nyere slesvig-holstenske Standpunkt for første Gang tørner haardt sammen paa den politiske Kampplads.

Chr. Paulsen lægger ikke Skjul paa, at Lornsens „grundige og overbevisende Klarhed“⁷ og imponerende Personlighed ogsaa i første Omgang har gjort et dybt Indtryk paa ham, saa at Ungdommens Frihedsideal træder frem for ham paa ny „i liflig Glands“⁸. Allerede Hensynet til den gamle Konge dæmper dog straks Iveren noget⁹, og hvad der især hjælper Chr. Paulsen til at komme „til fuldkommen Klarhed og Enighed“ med sig selv, er den „gavnlige Indflydelse“, som det har haft paa ham, at han „som i næsten alle Anliggender, saa og i dette“ har „staaet i den nærmeste Berøring“ med sin gode Ven og ca. 14 Aar ældre

¹ Livshistorien, S. 4 og Anm. 2. — Ueber Volksthümlichkeit osv. (1832), i Samlede Skrifter, II, S. 360. — Indledningsforedrag Kbh. ²¹/₁₁ 1848, Samlede Skrifter I, S. 694 f. ² Livshistorien, S. 8. ³ Søndagen den 5te September (1830). ⁴ Se S. 77, Note 1. ⁵ D. kgl. Bibliothek. Ny kgl. Samling 2897 4to. ⁶ Livshistorien, S. 18 f. ⁷ K. Jansen: U. J. Lornsen. Kiel 1872, S. 223. Lornsens selvbevidste Udtalelse i Brevet til Kancellipræsidenten, Grev O. Moltke, om sine egne Evner. ⁸ Livshistorien, S. 18. ⁹ Anf. Sted.

Kollega Niels Falck¹, og den „Rolighed og Besindighed, hvormed han veiede Midlerne for den jo ogsaa af ham yndede Sag“².

Det skyldes da utvivlsomt ogsaa i nogen Grad den besindige, roligt prøvende Falcks Indflydelse, at Chr. Paulsen, da de bevægede Dage i Slutningen af Oktober og Begyndelsen af November 1830 sætter ind, „er blevet betænksommere og mener, at man ikke skal ved alle muelige Midler ville forandre en taalelige god Tilstand for en haabet bedre, og at man bør betænke, at Idealet ikke paa een Gang lader sig indføre i Virkeligheden“, selv om han stadig „holder et godt repræsentativt Monarchie for et uskatteerligt Gode og for vor Nutids store Maal“³.

Det er iøvrigt ikke blot over for Chr. Paulsen, at Falck har øvet en beroligende og afdæmpende Indflydelse i hine afgørende Dage. Paa Falck⁴ og dermed paa hele det noget ældre Slægtled af slesvig-holstenske Liberale i Kiel er Lornsens bydende Optræden og overlegne Veltalenhed, der bøjer de yngre og mindre selvstændige⁵ ind under hans Vilje, spildt.

Og det er da i første Række Falck, der har Æren (eller Skylden) for, at Lornsenrøret mistede sin Stødkraft, inden det endnu var naaet videre end til Starten, selv om allerede den flensborgske Købmandsstands Holdning gjorde Lornsen usikker og fik ham til at opgive sin første Plan om et Massemøde i Kiel⁶. Falck og den ældre Liberalismes Repræsentanter nægter at gaa med til den paa-tænkte almindelige Petition, underskrevet af en større Kreds af Mænd fra begge Hertugdømmer, Falck, dels fordi han overhovedet var imod en Petition paa det Tidspunkt, dels fordi han fandt denne Form for Petition ulovlig⁷. Den kunde ikke bringes i Overensstemmelse med Patentet af 11. Sept. 1795, hvorefter man skulde vende sig med alle Bønner og Begæringer til sin Øvrighed eller sine Foresatte og ikke gøre fælles Sag med andre for at trodse noget igennem, men vogte sig omhyggeligt for alt, hvad der kunde tage sig ud som Opstand, og ikke lade

¹ Om Falcks politiske Betydning jvf. især W. Carstens: Niels Falck. Schlesw.-holst. Kunstkalender 1924, S. 71—73, og Carl Petersen: Nicolaus Falck und die Entstehung des schlesw.-holst. Gedankens. Veröffentl. d. Schlesw.-holst. Universitäts-gesellschaft. Nr. 10. Breslau 1926. S. 1—102. ² Citaterne fra Brevet til Professor Kolderup-Rosenvinge, Kiel 27/12 1830. ³ Anf. Sted. — Ang. Chr. Paulsens politiske Anskuelser, jvf. Fortalen til Skriftet: Ueber Volksthümlichkeit osv., Samlede Skrifter II, S. 355—358. ⁴ Jvf. Falcks Indberetning til Kancellideputeret J. Fr. Jensen, Zeitschrift, Bd. 58. (1929), S. 586—588. — Sønderj. Aarb. 1901, S. 220 ff., jvf. S. 182 og 202. ⁵ Georg Hanssen: Lebenserinnerungen. Zeitschrift, Bd. 40. (1910), S. 42. — K. Jansen: Anf. Værk, S. 221. — Paul Richter: Aus der schlesw.-holst. Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte, Zeitschrift, Bd. 58. (1929), S. 487. ⁶ K. Jansen: Anf. Værk, S. 220. ⁷ Zeitschrift, Bd. 58. (1929), S. 587.

sig forlede af Oprørere ved Overtalelse eller forføreriske Skrifter til Fejltrin eller Forseelser¹.

Da Lornsen opgiver Planen om det store Møde i Kiel og vender om fra Flensborg med uforrettet Sag, har han vel nok allerede forspildt Muligheden for en Sejr; men da han giver efter for Falcks Indvendinger og gaar med til, at lokale Petitioner til den stedlige Øvrighed skal træde i Steden for den ene fælles, da besegler han uden at vide det sit eget Nederlag. Nu kan Regeringen trøstigt gribe ind med de kendte og prøvede Midler, hvormed man lykkeligt afværger alle Petitioner, undtagen een fra Sild. Offentligt udnytter man Folkets Hengivenhed for Kongen og slaar paa, at man dog sikkert ikke vil gøre noget, som maa volde ham Sorg²; men i et Reskript fra det slesvig-holstenske Kancelli til samtlige Embedsmænd af 23. Nov. bliver de alle kraftigt mindet om deres Pligt til at modvirke fælles Petitionsbevægelser af utilladelig Art³.

Under dette Tryk fra oven er det ikke engang muligt at faa Magistrat og Byraad i Kiel til at indsende nogen Petition, skønt et ret stort Antal af Borgere, hvoriblandt ogsaa Chr. Paulsen,⁴ med Falck og Advokat Balemann i Spidsen har andraget derom. Dette Skridt er dog nærmest udsprunget af Frygt for de mulige Følger, hvis de unge „Demagoger“ af Lornsens Type beholder Førerskabet og faar Lov at løbe Linen ud⁵. Herved bliver det ogsaa lettere forstaaeligt, at Borgmester Wieses meget behændige Tale og Stadtsyndicus Dreyers noget grovere Argumenter⁶ virker saa overvældende, — maaske ikke mindst, fordi man mere end aner, hvem der taler igennem deres Munde — at ikke een Stemme løfter sig for at hindre, at Tanken falder uden mindste Modsigelse, og det, skønt flere af Underskriverne har Sæde i Byraadet⁷.

Ejendommeligt er det, at Falck, som i 1830 ikke kan forene det med sin Samvittighed at gaa med til at indsende en Fællespetition, i 1818 ikke blot har underskrevet en saadan, men selv forfattet Udkastet til den. 1823 aftrykker han den som et historisk Dokument i sit Staatsbürgerliches Magazin⁸. Den omtales atter i samme Tidsskrift X, 1831⁹, og for nylig har Paul Richter fremdraget den

¹ Chronologische Sammlung der im Jahre 1795 ergangenen Verordnungen und Verfügungen. Nr. 46, S. 82—84. Kiel 1796.   ² T. F. Wiese und A. Dreyer: Vorträge in der Versammlung des Magistrats und der deputirten Bürgerschaft der Stadt Kiel am 26sten November 1830 über die an dieselben gerichtete Bitte einer Anzahl Kieler Einwohner um Einreichung einer Petition. (Trykt som Manuskript, Kiel 1830), S. 9.   ³ Paul Richter: Anf. Sted, S. 496.   ⁴ Livshistorien, S. 19.   ⁵ Zeitschrift, Bd. 58. (1929), S. 587. — Sønderj. Aarb. 1901, S. 220 f. og 224 f.   ⁶ Wiese u. Dreyer: Anf. Skrift, S. 9 ff. og 16 ff.   ⁷ Wiese u. Dreyer: Anf. Skrift. Paul Richter: Anf. Sted, S. 499—502.   ⁸ N. Falck: Staatsbürgerliches Magazin III. Schleswig 1823, S. 210—213.   ⁹ S. 840—842.

i sin Afhandling om den slesvig-holstenske Forfatnings- og Forvaltningshistorie¹; men ellers leder man forgæves efter andre Meddelelser om dens Modtagelse og videre Skæbne. Da Politimester Christensen i Kiel henviser til den over for det slesvig-holstenske Kancelli, kan selve Kancellipræsidenten ikke finde noget om denne Sag. Og det er dog ikke noget ganske ligegyldigt Aktstykke. Skrevet i Falcks rolige, men fastformede Sprog fremfører den i kraftige Vendinger Ønsket om, at den daværende Forfatningskommission for Hertugdømmet Holsten maa blive forøget med Mænd fra Slesvig, og at en fornyet og forbedret Stænderforfatning snart maa træde i Virksomhed. Den er underskrevet af 150 Mænd, saa vel Godsbesiddere og Godsforpagtere som Borgere baade fra Slesvig og Holsten, tildels under Omslaget i Kiel, og afsendt til København af den ivrigt liberale Læge Franz Hegewisch, Lornsens mest trofaste og uegennyttige Ven i Aarene efter 1830².

Efter Chr. Paulsens egen ovennævnte Fremstilling i Dagbogen er der tre Synspunkter, der har hindret ham i at slutte sig til Lornsen. For det første, som allerede nævnt, Hensynet til „vor gode Konges Personlighed“, og for det andet — og her var det, at Falcks Ord virkede afklarende paa Paulsens Standpunkt — den Opfattelse, at Tidspunktet var uheldigt valgt „i dette Øjeblik, da ingen ny indvortes Grund“ „for de lidenskabelige Ønsker og for de hæftige Skridt“ var til Stede „og Nøden i Landet fraraadte enhver Folkebevægelse“³. Det hensynsløst fremstormende hos Lornsen, hans nordiske Bersærkernatur⁴, har virket skræmmende paa den hensynsfulde Paulsen som paa den besindige Falck, begge af Natur som af Profession lovlydige Mænd.

Hvis Chr. Paulsens Ord skal staa til Troende, har han i Vidners Nærværelse aftvunget Lornsen den aabne Bekendelse, at Vold stod som det sidste Middel i Baggrunden for hans Plan⁵. Naar Jansen ikke kan bringe denne Udtalelse i Samklang med Paulsens Vidneforklaring i Lornsensagen i Følge Procesakterne, hvor han nemlig udtaler, at Lornsen, skønt Drøftelsen blev heftig, „ikke skulde have talt om noget andet Middel [til at opnaa sin Hensigt] end Petitioner, navnlig ikke om Anvendelse af Vold“⁶, er det forstaaeligt nok. Paa det samme

¹ Paul Richter: Anf. Sted, S. 498—499 (og Anm. 1).   ² Om Franz Hermann Hegewisch jvf. Afh. om U. J. Lornsen, S. 49, Note 3.   ³ Livshistorien, S. 18.   ⁴ Caroline Hegewisch i et Brev Jan. 1831. Caroline Hegewisch: Auszüge aus ihren Briefen . . . Trykt som Manuskript. Kiel 1882. S. 63, jvf. S. 62.   ⁵ Livshistorien, S. 18. Samtalen har fundet Sted Søndag d. 7. Nov. 1830, en Uge før Dagbogsoptegnelsen er skrevet.   ⁶ K. Jansen: Nachtrag zu U. J. Lornsen. Zeitschrift Bd. 3. (1873), S. 396.

Grundlag mener K. Alnor¹ at kunne frikende Lornsen for at have næret Planer om Vold, medens K. Th. Strasser, omend ikke just ud fra Paulsens Beretning, paa det bestemteste hævder, at det karakteristiske for Lornsen i Modsætning til hans Forgængere og de fleste af hans Samtidige blandt de Liberale, er, at han er fuldt og fast overbevist om, at Magtanvendelse i det politiske Liv er et ganske nødvendigt Middel. Strasser vil endda vide, at Lornsen i Følge Procesakterne har tænkt baade paa et bevæbnet Oprør og paa Dannelse af Kommunalgarder².

Den tilsyneladende Modsigelse i Paulsens Udtalelser opklares uden større Vanskelighed ved Dagbogens Hjælp. Under Søndag d. 27. Febr. 1831 har Paulsen indført en Beretning om sin Vidneforklaring for Undersøgelseskommissionen en Ugestid før. Han skriver her: „Min mærkværdige Samtale med Lornsen var da Hovedgjenstanden for Afhørelsen . . . ; men som Vidne turde jeg naturligvis kun udsige det mig bestemt af ham Meddeelte og om en af ham fattet Plan til at bruge Vold kunde jeg derfor ikke tale“.

Det vil altsaa sige, at da Lornsen ikke har meddelt Paulsen nogen som helst Enkeltheder i Forbindelse med en Plan om at bruge Vold, men kun i Almindelighed indrømmet, at Forfatningskravet skulde gennemføres, om fornødent ogsaa med Anvendelse af Vold, saa skønner Paulsen, at en Fremdragelse af disse Ord i Retten vil være uden mindste positive juridiske Betydning for Bedømmelsen af Lornsens større eller mindre Grad af Strafskyldighed, men langt snarere faa Karakteren af upaakrævet Angiveri. Man maa jo vel gøre sig klart, at det kun er sin Dagbog, Paulsen betror de farlige Ord om Vold, og at han næppe har næret mindste Ønske om at styrte Lornsen dybere i Ulykke, end Lornsen selv havde bragt sig.

Har Lornsen da mon for Alvor i Novemberdagene 1830 haft Planer om at bruge Vold, at fremkalde Oprør? Efter alt, hvad der foreligger, kan man vanskeligt forestille sig, at Lornsen skulde have tænkt sig stort mere ved disse Ord end O. Lehmann i 1848 ved Udtrykket „Fortvivlelsens Selvhjælp“. I begge Tilfælde har de bevægede Forhold og den indre Spænding affødt de stærke Ord, uden at der i Bevidstheden har været nogen klart udformet Plan, som svarede dertil. Senere, efter Fængselstiden, kommer det til at staa klart for Lornsen, at uden Anvendelse af Magtmidler, ja Blodsudgydelse,³ kan Frihedens Sag ikke gennemføres. Hver paa sin Vis har da baade Alnor og Strasser Ret.

¹ K. Alnor: Uwe Jens Lornsen. Eine historisch-politische Skizze. Zeitschrift, Bd. 54. (1924), S. 422. ² K. Th. Strasser: Uwe Jens Lornsen, der Demagoge. Preussische Jahrbücher, Bd. 191. (Jan.-Marts 1923), S. 345. ³ Volquart Pauls: Uwe Jens Lornsens Briefe an Franz Hermann Hegewisch. Schleswig 1925, S. 122, 133, 150.

Og saa er der endelig det tredje Punkt, hvor Paulsen ved Gennemlæsning af Lornsens Pjece har følt sig nødsaget til at fremkomme med en bestemt Indsigelse.

„Jeg gjorde ham endvidere opmærksom derpaa, at han aldeles ikke havde agtet Slesvigs og Holstens forskjellige Forhold, at Kongen af Danmark aldrig kunde tilstede Slesvigs fuldkomne Adskillelse fra Danmark og Sammensmeltning med Holsten.“

Et med fæl Lidenskab udtalt: „Alte geschichtliche Verhältnisse gehen uns nicht an, wir wollen es nun so; jede Zeit soll sich ihren Zustand bilden, ich setze Alles daran“, var Svaret¹.

Som i et skærende Glimt belyses her det historiske Møde ikke blot mellem de to Slesvigere, som banede Vej for den tyske og den danske Nationalitetsbevægelse inden for deres fælles Hjemstavn, men lige saa fuldt mellem Repræsentanterne for to modsat rettede, politisk-farvede Livsopfattelser, der den Dag i Dag kæmper med hinanden om Overtaget.

Med U. J. Lornsens Fremtræden finder det moderne Gennembrud Sted i Danmark paa det politiske Omraade. Med sin Foragt for de „gamle historiske Forhold“, baade for gamle Privilegier og for uskrevne Traditioner, for den tilvante Blanding af Underdanighed og Hengivenhed for Kongen og Respekt for ens Overordnede som for alle de andre utallige Hensyn til Folk og Forhold, der indsnævrede den enkeltes Handlefrihed og kun levnede ham Plads til at „lære sin egen Lektion“² uden at bekymre sig om de andres, er Lornsen en ganske moderne Aand. Og hans Synspunkt, at det er den nulevende Slægts øjeblikkelige Tarv set i Lyset af Trangen til dens Fremtidsudvikling, der skal være enebestemmende for Indretningen af Statsstyrelsen, havde vel nok i vore Dage større Mulighed for at gøre sig gældende, end da han udsendte sit Skrift.

Over for ham staar nu Chr. Paulsen ganske vist ogsaa som Fremskridtsmand, men som den, der vil knytte det nye til det gamle, bygge paa de gamle Traditioner og undgaa et Brud i den historiske Udvikling³.

Det lader til, at Lornsen har kunnet tage sin juridiske Eksamen i Kiel uden at Falcks og Dahlmanns Virksomhed, deres Forelæsninger saa lidt som deres Tidsskriftartikler har gjort mindste Indtryk paa ham⁴. Naar han i Fængselstiden

¹ Livshistorien, S. 19.   ² [Pastor Vent, Hademarschen]: Worte der Beruhigung und Ermunterung an das Volk. Schleswig 1830, S. 24. — Overbibliothekar Cramer, Kiel: Ein Wort an Freunde und Bekannte . . . 1830, S. 13. — Jvf. K. Jansen: U. J. Lornsen, henholdsvis S. 264 og 265 f.   ³ Jvf. Th. Graae: U. J. Lornsen, S. 149.   ⁴ K. Jansen: Anf. Værk, S. 173. Han har i Kiel, da han indstiller sig til Eksamen, hverken hørt Forelæsninger over Verdens- eller Fædrelandshistorie, hjemlig Ret, tysk Privatret eller Retshistorie.

og de sidste Aar af sit Liv kaster sig over de „gamle historiske Forhold“, som i November 1830 ikke har Gnist af Interesse for ham, saa er det ingenlunde af Kærlighed til historisk Forskning eller for selv at naa til Klarhed over Maal og Midler, nej, han mener, at „hvad hver Generation erkender og erklærer for hensigtsmæssigt, lad det saa afvige nok saa meget fra det bestaaende, det er historisk og intet Spring“¹ og han protesterer udtrykkeligt mod at gaa frem Skridt for Skridt ved at knytte det nye til det bestaaende, saadan som Historikerne (blandt Frihedsvennerne) ønsker det. Ja, for ham selv personligt betyder det historisk givne saa lidt, at han kan udbryde: „Jeg er nu ganske vist af den Mening, at selv om Historien vilde have leveret et modsat Resultat, vilde vore Krav dog alligevel ikke være mindre velbegrundede, eftersom de jo udspringer af Sagens Natur“².

Han slider sig kun gennem de indviklede statsretlige Udredninger og tunge historiske Fremstillinger, „fordi det større Publikum lægger mere Vægt paa den historiske Ret, end man sædvanligvis antager“, og fordi disse samme brede Lag handler mere tillidsfuldt ud fra Bevidstheden om at have den historiske Ret paa deres Side, end hvis de maa indrømme over for sig selv, at de kun stræber efter de ønskede Maal, fordi det nu engang passer dem³.

Med andre Ord: Lornsen har intet tilovers for den historiske Skole i Videnskab saa lidt som i Politik. Han vender sig kun til de historiske Studier, fordi han i 1830 har gjort den bitre Erfaring, at uden Bevisgrunde hentede fra Historien kan han ikke klare sig i Diskussionen med de Mænd, der behersker den offentlige Mening i Landet, og hvis ikke han kan fremføre de historiske Retskrav i populær Form, saa kan han ikke vinde den nødvendige Tilslutning hos de brede Lag af Befolkningen.

I sin Pjece 1830 anfører U. J. Lornsen som Bevis for, at hans Krav er berettigede, kun, at de stemmer med „indsigtsfulde Landsmænds Overbevisning“⁴, og Tanken om en Adskillelse af de to Hertugdømmer i forfatningsmæssig Henseende fejler han flot til Side uden anden Begrundelse end den, at noget saadant er „simpelthen utænkeligt for enhver Slesvigholstener“⁵.

Men allerede Sommeren 1831 tegner det sig saa heldigt for ham, at han mener at kunne slaa fast, at det, „som vi gør Krav paa, nemlig en fælles Repræsentativforfatning for begge Hertugdømmer er fuldkommen begrundet i Historien og Hertugdømmernes Rettigheder“⁶.

¹ Volquart Pauls: Anf. Værk, S. 34 (Nr. 15, 9/9 [1931]). ² Anf. Værk, S. 23 (Nr. 10, [Juni el. Juli 1831]). ³ Anf. Sted. ⁴ Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein. Kiel 1830, S. 6. ⁵ Anf. Sted, S. 4. ⁶ Breve til Hegewisch, S. 22 (Nr. 10).

Og et halvt Aar senere gentager han den samme Paastand udførligere: „. . .den Stilling, som vi maa tilstræbe for Hertugdømmerne inden for det danske Statsforbund, dersom vi vil lade Landets Vel og Folkets Ære og Værdighed være vor Rettesnor, nemlig Forbundsforholdet, som det [ganske] kort er udtalt i min lille Pjece, det er tillige den [Stilling], hvorpaa vi i Følge Historien har et fuldkommen begrundet Retskrav, hvorefter vor Historie bestandig har kæmpet, som den ogsaa har naaet og ikke paa ny opgivet“¹.

I det Sæt af Tanker, som ligger til Grund for Lornsens Pjece, er en af de væsentligste Forudsætninger den, at Slesvigholstenerne (d. v. s. alle Beboerne i de to Hertugdømmer) og Danskerne er to forskellige Folk, som i Øjeblikket paa Grund af den kraftesløse og ubehjælpomme (unbehü(l)fliche?) administrative Forbindelse ligner et sammenvokset Tvillingpar².

Om en fuldstændig Sammensmeltning gennem en Danisering kan der ikke være Tale; ethvert Forsøg i den Retning vil blive vist eftertrykkeligt tilbage fra tysk Side. Lornsen kræver tværtimod en fuldstændig Adskillelse af Hertugdømmernes Administration fra Kongeriget, saa at hver af de to Tvillingbrødre kan faa sin egen frie, selvstændige Udvikling og med Kongen i Spidsen gaa Fremtiden imøde. Fælles Konge og fælles Fjende skulde da blive de eneste, men efter hans Mening ogsaa fuldt tilstrækkelige Baand, der binder dem sammen³.

I dette Syn paa Hertugdømmernes Stilling til hinanden og over for Kongeriget faar Lornsen Tilslutning fra det yngre Slægtled af slesvig-holstenske Jurister og Historikere i de Indlæg i Form af Pjecer, der snart myldrer frem.

Advokat Beseler⁴ betoner stærkt Lornsens Ord om, at en Adskillelse af Hertugdømmerne er simpelthen utænkelig for enhver Slesvigholstener; den vilde vække den dybeste Sorg, mens en nøjere Forbindelse af Hertugdømmerne med Kongeriget ingen Lykke vilde bringe, fordi de to Parter var for grundforskellige. Advokat Bremer⁵ fremhæver det historisk begrundede Retskrav paa en fælles Stænderforsamling for Hertugdømmerne, mens U. J. Lornsens nære Medarbejder under Drøftelserne og Agitationen i Kiel, Professor A. L. J. Michelsen⁶

¹ Anf. Værk, S. 48 f. (Nr. 22, ²⁹/₁₁ 1831). ² Anf. Sted, S. 11. ³ Anf. Sted, S. 10 f.
⁴ Ein Schleswiger [W. Beseler]: Beleuchtung der Brochure: Einige Worte über . . . [Lornsens Skrift]. Leipzig 1830, S. 12 ff. — Jvf. K. Jansen: U. J. Lornsen, S. 255 f.; Th. Graae: U. J. Lornsen, S. 140 f. ⁵ J. Bremer: Ueber den Verfall und die Wiederherstellung der landständischen Freiheit in Schleswig-Holstein. Braunschweig 1831. Jvf. Jansen: Anf. Værk, S. 273 f.; Th. Graae: Anf. Værk, S. 143. ⁶ Ein Schleswig-Holsteiner. [A. L. J. Michelsen]: Sendschreiben an Herrn Dr. C. F. von Schmidt-Phiseldeck . . . betreffend das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein. Hamburg 1831, S. 8. Jvf. Jansen, S. 272 f.; Graae: S. 141 f.

slaar paa, at Ophævelsen af Slesvig-Holstens Enhed vilde krænke baade Holstenernes og Slesvigernes Nationalfølelse paa det dybeste.

Syndikus Klenze, Uetersen¹, der iøvrigt imødegaar alt det i Lornsens Pjece, der kunde pege i Retning af en Sønderlemmelse af Staten, og lige saa lidt vil høre Tale om en Adskillelse som om en Sammensmeltning af Hertugdømmerne og Kongeriget², giver i meget stærke Ord Udtryk for Slesvig-Holstens Samhørighed. Slesvig og Holsten, siger han, er ved Sprog(!), Familieforbindelser, Handel og Repræsentanterne for den højere Intelligens (gennem Landsuniversitetet i Kiel) saa sammenflettede og sammenvoksede, at de ikke kan skilles. De er eet Liv, een Sjæl³.

Paa den anden Side er det ikke blot Skribenter fra Kongeriget⁴, der gør Indsigelse mod, at Slesvig og Holsten betragtes som eet, uanset afvigende statsretlige og sproglige Forhold; men ogsaa fra Hertugdømmerne selv lyder Protester herimod.

Hvor meget man skal lægge ind i Arnæs-Præsten Wilh. Thiess's „Wir Schleswig-Dänen“⁵, kan være ret tvivlsomt. Hans Skrift har ikke nationalt, men religiøst Sigte. Wit v. Dörning⁶ bebrejder Lornsen, at han puster til Hadet mellem Danske og Tyske og vil gøre Slesvig til en Provins af et drømt Tyskland. Det samme slaar U. v. Brockdorff⁷ paa og nævner tillige imod Lornsens Betragtninger, at i den større Halvdel af Slesvig tales der Dansk, saa at Slesvig snarere skulde forbindes med Danmark end med Holsten, hvis man lagde de sproglige Forhold til Grund for Afgørelsen⁸. En fuldstændig Sammensmeltning af Slesvig med Holsten til en Stat for sig vilde derimod let kunne give Anledning til de samme Kla-

¹ Syndikus Klenze in Uetersen: Ueber das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein, eine Beleuchtung. Altona 1830. Jvf. Jansen, S. 261 f.; Graae: S. 143 f. ² Anf. Skrift, S. 38 f. ³ Anf. Skrift, S. 41. ⁴ I. C. Lausen: Beleuchtung der irrigen Ansichten einiger Holsteiner über das sogenannte schl.-holst. Verfassungswerk. Kbh. 1831. Forfatteren hævder, at Sproget ned til Husum og Slien er dansk, og at kun ca. 50 Ord afviger fra det øvrige danske Sprog; kun er Accenten og Udtalen af Selvlydene anderledes end i Nørrejylland. ⁵/₃ af Slesvigerne taler altsaa Dansk. Stednavnene er næsten alle danske. Jvf. Graae, S. 140. — C. F. v. Schmidt-Phiseldeck: Ueber die neuerlichen Aufregungen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Kbh. 1830. Der fremhæves (S. 13 f.), at Slesvig aldrig har hørt til Tyskland. Jvf. Jansen, S. 270 f.; Graae: S. 139. ⁶ Wilh. Thiess: Arznei wider das Revolutions-Fieber. Schleswig 1830, S. 14. Skriftet er ogsaa oversat paa Dansk af J. P. Rasbech. Kbh. 1830, der i Tilknytning til dette Udtryk giver en udførlig Note om Slesvigs og Slesvigernes Stilling inden for Monarkiet. Jvf. Jansen, S. 263 f. ⁷ Wit von Dörning: Was uns Noth thut! Hamburg 1831, S. 27. Jvf. Jansen, S. 274 f.; Graae, S. 136. ⁸ U. Frhn. von Brockdorff: Betrachtungen veranlasst durch die Schrift des Herrn Kanzleiraths Lornsen . . . Schleswig 1830, S. 7. Jvf. Jansen, S. 259 f.; Graae, S. 137 f. ⁹ Anf. Skrift, S. 8.

ger, som Belgierne anførte mod Holland, at man vilde forene to Folk med hinanden, der hvad Oprindelse og Sprog angik, var ganske forskellige¹.

De slesvig-holstenske statsretlige Teorier, som de i Hovedsagen allerede tidligere var udformede af Dahlmann² og Falck, blev som før nævnt fremført i ret sammentrængt og overskuelig Form af Advokat Bremer, men tillige af Lornsens nære Venner, Lægen paa Sild G. N. Wülfke³ og Professor Michelsen⁴.

Mod disse Skrifter vender den halvt tyskfødt og tyskuddannede, men ivrigt dansksindede Herredsfoged C. v. Wimpfen sig i en historisk-statsretlig Undersøgelse⁵, hvorved han bl. a. mener at kunne fastslaa, at der ikke eksisterede noget gyldigt Retskrav, hvorved man vilde kunne begrunde Ønsket om en forfatningsmæssig Forbindelse mellem Slesvig og Holsten, og at en saadan Forbindelse iøvrigt heller ikke vilde stemme med Hertugdømmet Slesvigs Interesser⁶. Men Wimpfens Bevisførelse, der frembød nogle saarbare Punkter, blev straks efter tilbagevist af Falck⁷, for hvis Autoritet som retshistorisk Forsker de fleste bøjede sig uden nærmere selvstændig Prøvelse. Den rent statsretlige Drøftelse var endnu paa dette Tidspunkt ikke egnet til at sætte Sindene i dybere Bevægelse. Det er ogsaa fra et ganske andet Synspunkt, at Grundtvig, i det ejendommeligste af alle de mange Indlæg i Striden, tager Spørgsmaalet Danmark og Holsten (og Slesvig usikre Mellemstilling) op til Behandling⁸.

Grundtvigs Udgangspunkt for Forstaaelsen af det, der begynder at røre sig herhjemme, er hans intuitive Fornemmelse af, hvordan „Folke-Aanderne i Europa“ vaagner „efter en lang Slummer og staae enten op med forklarede Legemer, eller gaa igien i Skygge-Hamme og gjør da stor natlig Uro i deres gamle Hjem-Stavne“⁹, altsaa af det 19. Aarhundredes langsomt vaagnende Nationalitetsbevægelser. Lige saa stærkt han føler, at han ikke for alt i Verden vilde eller kunde gaa ud af sit gode Skind og blive en Tysker, lige saa lidt vil

¹ Anf. Skrift, S. 8 f.   ² Nyere Litteratur om Dahlmann: Jvf. Afhandlingen om U. J. Lornsen, S. 57, Note 3.   ³ [G. N. Wülfke]: Zur Würdigung des Strebens nach Verfassung in Schleswig-Holstein. Deutschland, Nov. 1830. Jvf. Jansen, S. 267 f.; Graae, S. 143.   ⁴ A. L. J. Michelsen: Ueber die vormalige Landesvertretung in Schleswig-Holstein. Hamburg 1831. Jvf. Graae, S. 141 f.   ⁵ C. von Wimpfen: Ueber die staatsrechtlichen Verhältnisse der Herzogthümer Schleswig und Holstein. Kiel 1831. Jvf. Jansen, S. 274; Graae, S. 145 f.   ⁶ C. v. Wimpfen: Anf. Skrift, S. 39.   ⁷ N. Falck: Handbuch des schlesw.-holst. Privatrechts. II, Altona 1831. Vorrede, V ff. Jvf. Graae, S. 146 f. — Chr. Paulsen: Samlede Skrifter II, S. 359, Note 3.   ⁸ Nik. Fred. Sev. Grundtvig: Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen. Kbh. 1831, IV. Om Danmark og Holsteen, S. 56 ff. Jvf. Jansen, S. 275 ff.; Graae, S. 156 f. Endvidere K. Fabricius: Folkenes Forbund og N. F. S. Grundtvig, Gads danske Magasin, 15. Aarg., 1921, S. 353 ff.   ⁹ Grundtvig: Anf. Skrift, S. 59.

han forlange nogen Tysker til at blive Dansk¹. Og han fortænker ikke Holstenerne i, at de bestemt frabeder sig en S sammensmeltning med Danmark, om den saa aldrig saa meget kan synes at være til deres eget Bedste²; thi „Sprog-Forskiel er et Skille-Rum, ingen Menneske-Haand har opført, og derfor heller ingen Menneske-Haand kan nedrive, men lettelig fortage sig paa“³.

Mens Grundtvig saaledes ikke er i Tvivl om, hvad han skal mene om Holstenerne og deres Krav, nemlig at de virkelig er „opsatte paa at faae en stands-mæssig Forfatning, og at have *saa lidt som mueligt* med Danmark at skifte“, og at Kongen sagtens snart vil opfylde i hvert Fald en Del af deres Ønsker⁴, er han anderledes usikker over for Slesvig. Allerede dets Dobbelt navn „Slesvig eller Sønder-Jylland“ „klinger lidt tvivlsomt og tvetydigt“⁵ i hans Ører, og hvad enten man „raadfører sig med Folkesproget eller med Historien, immer faar Man det dobbelte, eller tvivlsomme og tvetydige Svar, som ligger i Navnet“⁶. Da Grundtvig nu indser, at det næppe længere gaar an, som de danske Konger hidtil har gjort, at lade Slesvig blive staaende i denne uklare Mellestilling og skyde Afgørelsen af, hvor det skal høre hen, ud i en uvis Fremtid, saa finder han det „naturligst at lade Slesvig eller Sønder-Jylland sige, til hvilken Side det helst gad hørt, thi Selvgjort er Velgjort og Man finder sig bedst i at ligge, som Man selv har redt, om det end i Grunden er daarligere gjort end Man ellers kunde havt det.“ Det er ikke just nogen Folkeafstemning Grundtvig tænker paa; nej, i Overensstemmelse med hans daværende Syn paa Forfatningsspørgsmaalet afskyer han al den Slags og ønsker i Stedet, at „den Danske Regiering, efter god gammel Vane, foranledigede *de Slesvigere*, der har lært at skrive, til under deres Navn paa Prænt, at sige deres Mening kiønt, hvis de havde nogen, om det, i vor lille Verden, vigtige Spørgsmaal: enten Slesvig helst vil have Lands-Fader tilfælles med os, eller Konge-Hertug med Holsteen?“⁷ Hvad Slesvigerne vil svare paa dette Spørgsmaal, skal Grundtvig lade være usagt; men han formoder dog stærkt, „at Slesvigerne vilde føle sig *Kongen mest forbundne*, naar Han vilde forbinde dem med Holsteen“⁸. Og naar Grundtvig skal angive, hvorpaa han bygger denne Formodning om, at Slesvigerne vil vælge Forbindelsen med Holsten, saa anfører han, foruden den gejstlige og verdslige Sammenhæng, „der altid har været mellem Hertugdømmerne, og er endnu“, „at alle de Slesvigere, jeg har

¹ Anf. Sted, S. 57.   ² Anf. Sted, S. 58.   ³ Anf. Sted, S. 57.   ⁴ Anf. Sted, S. 61.   ⁵ Anf. Sted, S. 59.   ⁶ Anf. Sted, S. 60.   ⁷ Anf. Sted, S. 60 f.   ⁸ Anf. Sted, S. 62. Udtalelsen hos K. Fabricius: „Folkenes Forbund og N. F. S. Grundtvig“, Anf. Sted, S. 354: „Paa Forhaand tror Grundtvig, at Sønderjylland vil vælge det første Alternativ“, maa vel bero paa en Fejlskrivning. Jvf. det efterfølgende.

mødt, eller hørt Tale om, havde, *efter deres eget Sigende*, hjemme i Holsteen, og naar de frittedes nøiere, dog altid i *Dansk Holsteen*“, og som det tredje, at de, der har Lyst til at faa „en standsmæssig Forfatning“, ikke kan vente at opnaa den i Forening med Danmark, der frivilligt har givet sig ind under det enevældige Styre og efter Grundtvigs Mening nødigt skulde fortryde saa klog en Beslutning¹.

Saa lidt kendte altsaa den Mand i Danmark, der havde det skarpeste Blik for de nationale Spørgsmaal, til, hvad Sønderjylland gemte bag sit officielle, tysk-prægede Ansigt, saa sløret og fjernt stod Mennesker og Forhold i „Dansk Holsteen“ selv for den, der mest vaagent spejdede efter, hvad der rørte sig i Folkebevidstheden. Eller rettere, saa ubestemmelige og ufærdige var Trækkene i Sønderjyllands Ansigt endnu, at ikke engang den, der dog besad en vis Evne til at læse ud i Fremtiden, kunde raade, hvad Skæbne der ventede det skønne, ombejlede Land.

Først gennem Chr. Paulsens Skrift traadte det danske Sønderjylland frem for den kongerigske som for den slesvigholstenske, ja, for selve den sønderjydske, Bevidsthed med sit eget Ansigt. Vidste man ikke bedre, kunde man fristes til at tro, at det var Grundtvig, som havde manet det frem med sin Opfordring til Slesvig om at slaa Sløret til Side, saa man kunde se det ind i Øjnene.

Thi vel var der før skrevet af andre om Sønderjyllands skiftende Skæbne og nuværende statsretlige Stilling, ogsaa om Sproget, dets Herkomst og Udbredelse og Vigen tilbage for Kultursproget sydfra; men saa levende og indtrængende, af en, man umiddelbart følte havde Ret til at tale med, fordi denne Bostavn var hans, og fordi han elskede den højt, havde endnu ingen kunnet føre Ordet paa Danskhedens Vegne. Det er Chr. Paulsens uvisnelige Fortjeneste, at han tog Opgaven op, sagtmødt, men varmt og fast, paa en Tid, da ingen anden havde Vilje og Evne dertil, og med nænsom Haand samlede alle de smaa Træk sammen til et Billede af det danske Sønderjylland, som hans jævne Landsmænd vilde kendes ved og kunde hente Styrke og Fortrøstning af.

¹ Grundtvig, Anf. Sted, S. 62.

OLDSAGSKOMMISSIONEN I KØBENHAVN OG OLDSAGSSAMLINGEN I KIEL

ET STYKKE DANSK-TYSK MUSEUMSHISTORIE

AF

M. MACKEPRANG

DR. PHIL., DIREKTØR FOR NATIONALMUSEET, KØBENHAVN

★

Nedenstaaende lille Skitse, der næsten helt bygger paa Aktstykker i Nationalmuseets Arkiv, har ikke til Hensigt at give de to Institutioners Barndoms- og Ungdomshistorie. Dens Formaal har ene været at skildre deres indbyrdes Forhold i en Periode, hvor Forudsætningerne for den gamle dansk-tyske Helstat brister, at vise hvorledes Tilstanden, selv paa Tider, hvor Bølgerne gik højest, ikke har været en „Alles Krig mod Alle“, men at der selv da har været smaa, fredfyldte Oaser, hvor det gamle venskabelige Samarbejde mellem de to Nationer fortsattes.

Den 22. Maj 1807 nedsattes Den kgl. Kommission til Oldsagers Opbevaring, der først ophævedes 1849, og hvis Hovedværk blev „Museet for de nordiske Oldsager“, „Oldnordisk Museum“, Kærnen i det nuværende Nationalmuseum. Navnlig efter at den 28-aarige Købmand og Samler Christian Jürgensen Thomsen 1816 var bleven dens Sekretær, tog Udviklingen Fart. Museet blev fra 1819 tilgængeligt for Publikum, og i dets Nyopstilling gennemførte Thomsen først af alle den Tredeling i Sten-, Bronze- og Jernalder, der senere gik sin Sejersgang Verden over. Ogsaa Samlingerne voksede stærkt, men geografisk set var Genstandenes Fordeling saare ujævn. Museet skulde efter sit Program omfatte hele det daværende Monarki og havde da ogsaa saavel før som i de nærmeste Aar efter 1814 modtaget en Del Sager fra Norge — senere ogsaa fra Island —, hvorimod Hertugdømmerne var meget sparsomt repræsenterede. Af de c. 3200 Numre, Samlingen omfattede ved Udgangen af 1831, stammer kun 5 pCt. fra disse Dele af Monarkiet, nemlig 70 Numre fra Slesvig, 90 fra Holsten. Selvom der mellem dem fandtes saa anseelige Stykker som den store, af Brüggeman skaarne St. Jørgen fra Husum og to Altertavler fra Preetz, var der unægtelig

her et Misforhold tilstede, og den Maade, Kommissionen søgte at raade Bod herpaa, bærer Vidne om den ideelle Tankegang, der laa bag dens hele Virke i disse Aar. Dens Hovedformaal var jo efter Kommissoriet fra 1807 at sørge for Oldsagernes „Opbevaring“, og vilde Bjærget ikke komme til Muhamed, maatte Muhamed komme til Bjærget!

Paa sit Møde d. 31. Juli 1831 besluttede den derfor „at virke til, at en offentlig Samling af nordiske Oldsager indrettedes for begge Hertugdømmerne om mulig i Kiel“ samt i den Anledning at sætte sig i Forbindelse med Professor Falck „som en med de forskjellige Forhold i Hertugdømmerne bekjendt Mand“¹. Officielt stilledes Forslaget af Kommissionens Formand, den stærkt videnskabelig interesserede Overhofmarskal A. W. Hauch, dets Ophavsmand var dog Thomsen, der allerede i Forvejen stod i Forbindelse med Falck og fra dansk Side blev den drivende Kraft i Arbejdet². Som Sekretær paahvilede det ham at affatte den officielle Henvendelse til Falck, men selvom man ikke havde vidst dette, vilde man kunne læse det ud af følgende Passus, der er saare karakteristisk for det Syn paa Museumsvirksomheden, han aldrig blev træt af at gentage:

Da man hier aus Erfahrung reden kann, so glaubt die Commission äussern zu dürfen, dass es bei weitem nicht bloss Geld ist, was die Sache befördern würde, sondern dass es von weit grösserer Wichtigkeit ist, Männer zu finden, welche sich der Aufbewahrung und Erhaltung der Alterthümer annehmen wollen und können, und die auf Anderen in den verschiedenen Gegenden des Landes zu wirken wissen.

Forøvrig gjorde han opmærksom paa, at man antagelig vilde kunne faa den lille Oldsagssamling, „Det patriotiske Selskab“ havde i Altona, ligesom han stillede Dubletter i Udsigt fra Kommissionens egen Samling³.

Hos Falck faldt Tanken i god Jord, og i Efteraaret 1831 indsendte han en Skrivelse til Kommissionen, i hvilken han foreslog, at der skulde dannes et Selskab med Sæde i Kiel og med en foreløbig Bestyrelse, der foruden af ham selv skulde bestaa af Professorerne Flor, Paulsen og Twesten og Oldsamleren Kammerherre, Overvejinspektør Warnstedt i Plön. Selskabet skulde i det hele tage sig af Fortidsminderne i Hertugdømmerne og oprette en Samling, der skulde være offentlig tilgængelig, og for hvilken man skulde ansøge Kongen om nogle Værelser paa Slottet⁴.

¹ Kom. Mødeprotokol. ² Dette fremgaar bl. a. af det nedenfor citerede Brev til Kammerherre Warnstedt. ³ Sept. 1831. Kom. Brevbog II, 248 f. ⁴ Falcks Brev findes ikke i Kommissionens i det hele ikke altfor velbevarede Arkiv, men kendes fra et udførligt Referat i Mødeprotokollen for 1832 9/2, jfr. Cirkul. af 1831 4/12.

Kommissionen fandt i det hele Forslagene „ligesaa hensigtsmæssige som nyttige“, men gjorde opmærksom paa det uheldige i, at Samlingen tilhørte et privat Selskab, og raadede derfor til, at man fra første Færd skulde betone, at den var „det offentlige Ejendom“. I Overensstemmelse hermed fastslog de endelige Statutter da ogsaa, at Samlingerne skulde betragtes som et „Pertinens“ til Universitetsbibliotheket i Kiel. De Mænd, Falck havde udpeget til den midlertidige Bestyrelse, „anseer Kommissionen for meget heldigt valgte og lover sig af deres Bestræbelser de bedste Følger“. Endelig gentog den nu i bindende Form sit Løfte om, naar Indsamlingen af Oldsager var paabegyndt, „ved en Suite af Doubletter at kunne bidrage til Forøgelsen af en Samling, som den ønsker al mulig Fremgang“¹. Skrivelsen havde forøvrig givet Anledning til et lille Intermezzo, som der vil være saa meget mere Grund til at omtale lidt nærmere, som det er det eneste i sin Art. Da Thomsen var utilfreds med sin Koncept, havde han ikke forinden Cirkulationen villet sørge for, at den blev oversat paa „rigtigt Tydsk“, hvortil et Medlem af Kommissionen, Bispem og Historikeren Peter Erasmus Müller, imidlertid bemærkede: „Mig synes, at det hverken er nødvendigt eller passende at tilskrive Etatsraad Falck paa Tydsk, da denne meget godt forstaar det danske.“² Som Følge heraf afgik Skrivelsen paa Dansk, ligesom den senere Korrespondance i d. m. delvis er ført paa dette Sprog.

Forsaaavidt var alt i Orden, men der skulde dog endnu hengaa et Par Aars Tid, inden Selskabet officielt traadte i Virksomhed. Uvist hvorfor synes man en Tid lang at have ligget stille i Kiel, men ved en Rejse, Overhofmarskal Hauch i Sommeren 1833 foretog i Hertugdømmerne, er som Thomsen skrev „den længe paatænkte Sag atter kommen paa Bane og vil blive udført“³. Kommissionen indhentede derfor Kongens Tilladelse til, at de tidligere lovede Doubletter, i alt o. 300 Stykker, afgaves til Selskabet, der takket være Hauch nu fik indrømmet et Par Værelser i Overappellationsrettens Bygning, og fra Fonden ad usus publicos stilledes der 500 Rdlr. til Raadighed for Samlingernes Installering⁴. Alligevel kunde man ikke komme i Gang. En Ansøgning, man havde indsendt til det slesvig-holstenske Kancelli om kgl. Approbation paa Statutterne, lod dette nemlig ganske rolig ligge et Aars Tid, og før den forelaa, kunde man ikke udsende de offentlige Indbydelser til Selskabets Stiftelse. I et Brev til Thomsen fra Foraaret 1834 klager Flor sin bitre Nød. Selv kunde han ikke henvende

¹ Skr. af 1832 ²⁴/₃ i Brevbog II, 259 f.   ² Cirkul. af ⁷/₃ 1832.   ³ Cirkul. 1833 ¹⁰/₁₀.

⁴ Afgivelsen: Kgl. Resol. af 1833 ¹²/₁₁. — Lokale og Tilskud: Skr. fra Flor af 1834 ¹⁶/₃ jfr. Erster Bericht d. Kgl. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesellsch. f. d. Samml. u. Erhalt. vaterl. Alterth., S. 2.

sig til Kancelliets 1. Deputerede, Frederik VI's højtbetroede Mand, den almægtige Høpp, „da jeg er meget ilde anskreven hos denne Mand, saa at jeg maaske snarere vilde skade end gavne.“ Han havde derfor „hyppig plaget“ saavel Falck som Universitetets Curator Jensen „om at purre Høpp“, men hidtil havde dette ikke hjulpet. Samme Dag, den 18. Marts, som Flor udstødte dette Nødraab, havde Kancelliet imidlertid taget sig sammen og sendt Kommissionen Statutterne til Erklæring. Dennes Udtalelse aandede kun Velvilje. „Med Glæde,“ skrev den, havde den set sit Ønske om Oprettelsen af en frivillig Forening gaa i Opfyldelse, hvorfor den paa „det varmeste“ anbefalede Sagen til Kancelliet¹. Den 27. Maj forelaa da endelig den allerhøjeste Stadfæstelse af Statuttet for „Die königliche Schleswig-Holstein-Lauenburgische Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer“, som Selskabets officielle Navn kom til at lyde, og i Efteraaret og Vinteren begyndte Hvervingen af Medlemmer, der lykkedes saa godt, at man i Løbet af et Aars Tid naaede det efter Datidens Forhold anseelige Antal af 366, hvoraf 25 i København, væsentlig Embedsmænd, Officerer og Videnskabsmænd, deriblandt næsten alle Kommissionens Medlemmer². Museet, hvis Grundstamme foruden af Kommissionens Gave bestod af den ret anseelige Oldsagssamling, Kammerherre Warnstedt tidligere havde skænket Selskabet, opstilledes i Sommeren 1835, og paa den første ordinære Generalforsamling i Januar 1836 valgtes den endelige Bestyrelse. Bortset fra Professor Twesten, der som bortflyttet erstattedes med Historikeren Professor A. Michelsen, kom den til at bestaa af de Mænd, der havde udgjort det forberedende Arbejdsudvalg. Falck blev selvfølgelig Formand; mere overraskende er det, at Chr. Paulsen blev Kasserer og Flor Sekretær, i hvilken Egenskab han havde Opsyn med Samlingerne. Tilmed blev han et af de tre Medlemmer, der valgtes paa Livstid³. Paa os virker det ejendommeligt at se disse to Navne Side om Side ikke blot med den i national Henseende relativt fredsommelige Falck, men ogsaa med Balemann, Ridderskabets Sekretær, og Michelsen, „Augustenborgernes statsretslige Sagfører“, som A. D. Jørgensen har kaldt ham. Man maa imidlertid ikke glemme, at endnu ved Midten af Tredverne var det, der bandt, stærkere end det der skilte, og at netop dengang havde den nye Stænderforfatning, som Ørsted senere skriver, vakt en Erkendelse af, „at

¹ Brevbog II, 308 f. Det kan bemærkes, at den nedenfor omtalte kgl. Reservation vedrørende Danefæ ikke er fremkommen paa Foranledning af Kommissionen, men er en simpel Konsekvens af, at Danefæ betragtedes som et kgl. Regale. ² 1. Bericht, S. 2—3, jfr. Medlemslisten. Det kan nævnes, at saavel Kronprinsen som Hertugen af Augustenborg var Medlemmer. ³ 1. Bericht, S. 5—6.

det paa den nye Bane var nødvendigt at søge alt bortfjernet, som kunde være i Vejen for en samdrægtig Virken¹. Snarere kan man undre sig over, at Samarbejdet kunde vedblive, efterat de nationale Modsætninger i Fyrreerne var traadt klart og skarpt frem. Paulsen blev imidlertid ved med at være Kasserer og forestaa Selskabets Møntsamling lige til 1848, og da Flor 1844 forlod Kiel, bragte hans Kolleger ham en varm Tak:

Die Gesellschaft verdankt ihm die ganze innere, so viele Zeit und Mühe kostende, Einrichtung und Ordnung des Museums, so dass es sein Werk genannt werden kann. Mit der grössten Uneigennützigkeit hat er auf vielen Reisen den Zwecken der Gesellschaft gedient, oder eigends deswegen manche unternommen; auch unterhielt er theils dadurch, theils brieflich eine beständige Verbindung mit unseren bedeutendsten Alterthumsforschern (namentlich dem Herrn Justizrath Jaspersen in Nordskov und Herrn Etatsrath Thomsen in Kopenhagen). Sein Verlust ist daher schwer zu ersetzen².

Om det daglige Samarbejde just har formet sig saa helt ideelt, som man efter disse Ord maatte formode, er dog vist tvivlsomt. Allerede i et Privatbrev til Thomsen fra Vinteren 1835 klager Flor stærkt over, at det er ham, der maa trække hele Læset, og tilføjer: „Hertil kommer, at jeg i Grunden (Tand for Tunge!) er som Secretair meget ilde lidt baade af Falck og Warnstedt, hvilket, al Politik fra min Side uagtet, er uundgaaeligt, da Aarsagen er vore forskellige Anskuelser om vores første Pligt, som jeg anseer for at være at frelse, bevare, ordne o. s. v. alle Landets Antiquit.; de andre to derimod for at udtale vore Formodninger om disse og andre Antiquiteter.“³ Dette er jo imidlertid saglige Modsætninger, som heller ikke var ukendte i København, og hvad de nationale angaar, har de i hvert Fald ikke, hverken direkte eller indirekte, sat sig Spor i den Privatkorrespondance, der førtes mellem Thomsen, Flor og Paulsen. Den er altid af hel saglig Art, og naar det kommer højt, kan Paulsen paa en — naturligvis tysk — officiel Skrivelse til Thomsen tilføje: „En dansk Hilsen foruden dette ved Siden af andre skrevne Embeds Brev!“⁴

Til Oldsagskommissionen i København vedblev Forholdet lige til 1848 at være det bedste, og i dens Sekretær havde det nye Museum en klog, hjælpsom og uegennyttig Ven. Den største Tjeneste gjorde han det vistnok under Starten, da man i Kiel tænkte paa at ansøge om at faa Oldnordisk Museums Sager fra Hertugdømmerne udleverede. Denne, heller ikke i vore Dage ukendte Maade at oprette Museer paa, fraraadede Thomsen indtrængende. Et saadant Andragende,

¹ Danmarks Riges Hist. VI, 1, S. 214—15.   ² 11. Bericht, S. 26. En lignende Tak til Paulsen, „der in Folge der Ereignisse des vorigen Jahres Kiel zu verlassen sich bewogen fand“ (!) i 14. Bericht, S. 32.   ³ Thomsens Breve i Nationalmuseets Arkiv.   ⁴ Skr. af 1843 ²/₃.

skriver han til Kammerherre Warnstedt i et ogsaa for hans københavnske Museumsplaner vigtigt Brev, vil „strax i Begyndelsen sætte ondt Blod og vil dog intet Væsentligt nytte, men maaske forhindre Planer, som jeg har for Fremtiden og som vilde være langt vigtigere. Jorden, Moserne, Kirkelofterne, de gl. Herregaarde, Raritets- og Curiositetssamlingerne, dér har De de rige Skatkamre, hvorfra den vordende Samling skal danne sig, og rører(!) man sig hensigtmæssigst og forstaaer at vinde Publicums Yndest, da skal De kun see, at disse Kilder ere uudtømmelige“. De „Planer“, hvortil han hentydede, var hans kære, stadige Tanke, en Indlemmelse af det gamle Kunstkammers Sager fra Oldtid og Middelalder i Oldnordisk Museum. Sker dette, fortsætter han, „giver jeg Dem at betænke, om der ikke ved den Leilighed kunde, naar de stod dem godt med os, være en ganske anderledes Fangst at gjøre“¹. Men ogsaa direkte hjalp han dem under Starten, og det var med fuld Føje, at Kieler Selskabet sluttede den Skrivelse, med hvilken det oversendte ham deres Hverveopraab, med følgende varmtføjte Ord:

Ew. Wohlgeboren haben die Güte gehabt, unserm Unternehmen eine so ausgezeichnete thätige Theilnahme zu schenken, dass Sie Sich uns zu einem ganz besonderen Danke verpflichtet haben, den wir Ihnen abzustatten uns gedrungen fühlen. Dabey dürfen wir uns zugleich der Hoffnung überlassen, dass Sie auch ferner fortfahren werden, unserer Gesellschaft und ihrer Sammlung Ihre geneigte Theilnahme und Unterstützung angedeihen zu lassen².

Han gjorde saavist heller ikke deres Forhaabninger til Skamme. Ikke blot var han i d. m. i Begyndelsen deres Agent i København, der sørgede for Fordelingen af deres Aarsberetninger og Opkrævning af Medlemskontingentet — selv var han kontingentfri som Tak for en Samling Mønter, han havde foræret dem — men han stod dem ogsaa bi i videnskabelig Henseende. Først og fremmest da med sin rige Viden i middelalderlig Numismatik, saaledes som det fremgaar af hans talrige Breve til Flor³ og af to Afhandlinger om Møntfund i deres Aarsberetninger⁴. Med en næsten faderlig Interesse fulgte han det nye Museums første famlende Skridt: „Det har sine Vanskeligheder,“ siger han, „at faa Musæet frem, men disse vil overvindes, og om nogle Aar vil man ogsaa i Hertugdømmerne indsee Vigtigheden af en saadan Samling, og der vil indkomme mere til den i en Maaned end nu i et Aar.“⁵ Foreløbig gik denne Spaa-

¹ Udat. Koncept, der efter Indholdet maa være fra Slutn. af 1833. W's Brev, paa hvilken den er Svar, er ikke bevaret. ² Skr. af 1835 ²⁶/₁. ³ Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 1766, 2°. ⁴ 4. Bericht, S. 48 ff.; 9. Bericht, S. 18 ff., jfr. 11. Bericht, S. 21 N. 21. ⁵ Cirkulærskr. 1837 ⁴/₂.

dom dog ikke i Opfyldelse. Tværtimod syntes Publikums Interesse at tage af, og saa meget gladere blev man i Kiel for en værdifuld Gave fra Kommissionen i 1845. Allerede tidligere havde man ved flere Lejligheder betænkt dem. I 1835 havde man saaledes, forøvrig stik mod den gode gamle Regel, at et Fund ikke bør splittes, foræret dem et anseeligt Udvalg af et i Vaalse paa Falster gjort Sølvfund fra Oldtidens Slutning¹, og da man 1836 „med sand Fornøjelse“ havde modtaget deres første Aarsberetning, kvitterede man for Modtagelsen ved at sende en paa Fyen funden Halsring fra Broncealderen og nogle Guld-fingerringe. Endnu betydeligere var dog Gaven fra 1845. Den bestod i to kostelige Smykker fra Broncealderen, en i Nærheden af Kiel funden Guldring, en „Edsring“, som de dengang kaldtes, og et spiralformet Guldarmaand fra Aabenraa Amt². Et smukt Vidnesbyrd om Thomsens hele dybt forstaaende Tankegang er hans Udtalelse i det Cirkulære, hvormed han omsender Kielernes Takkebreve:

„Det har fornøjet mig . . . at see, at de til Kiel oversendte Guldoldsager have fundet en udmærket god Modtagelse. Jeg erindrer meget vel, hvor haard en Prøve det var i Begyndelsen naar noget kostbart blev fundet, dette da forbeholdtes Kunstkammeret og alene de tilsyneladende mindre betydelige Sager bleve overladte til Commissionens Samling, som dengang omtrent stod paa samme Trin som den Kieler nu.“³

Og da Museets Erhvervelser i 1846 havde været meget magre — man „behøver desværre ikke at blive misundelig over de vigtige Oldsager, Samlingen er bleven forøget med“, skriver han i et Cirkulære —, overvejer han, hvorledes man kunde komme dem lidt til Hjælp med Afstøbninger⁴.

Gaverne til Kiel viser tilfulde, at Thomsens Kolleger i Kommissionen delte hans Syn paa den yngre Samling; thi selvom han efterhaanden ubestridt stod som Kommissionens første Mand, var han dog ingenlunde eneraadende. Et godt Indblik i dens hele Indstilling overfor Museet i Kiel endnu saa sent som i Efteraaret 1847 giver Behandlingen af et gennem Rentekamrets tyske Afdeling indsendt Jordfund, det i Worsaaes „Nordiske Oldsager“ som Nr. 564 afbildede Sølvbeslag fra Oldtidens Slutning fra Helved paa Als (Mus. Nr. 14201). Thomsen erklærede det for „nyttigt og velkomment“ for Oldnordisk Museum, men ikke „af største Vigtighed“, og Formanden, Overhofmarskal Levetzau, foreslog derfor, at det efter Rentekamrets Henstilling skulde afgives til Kiel. Herimod pro-

¹ 1. Bericht, S. 42 f., 54. Jfr. Takkeskr. af 7/8 1836.   ² 11. Bericht, S. 9—10.   ³ Cirkul. af 10/12 1845.   ⁴ Cirkul.skr. af 13/6 1847. Antagelig staar det i Forbindelse hermed, at Rafn 1847 sender nogle Afstøbninger — samt en Del indianske Pilespidser! (13. Bericht, S. 89).

testerede imidlertid et andet af Kommissionens Medlemmer, den meget energiske Professor Rafn, men vel at mærke udelukkende af videnskabelige Grunde, da Stykket vilde komme bedre til sin Ret i København end i Kiel, som man i Stedet for skulde give „et eller to anseelige Stykker, Guldringe eller deslige“. „Thi“, fortsætter han, „det er vistnok i flere Henseender særdeles ønskeligt, at vi herfra viser, at vi interesserer os for de offentlige Samlinger i Kiel, og saavidt jeg skjønner staae vi os særdeles godt med disses Bestyrelse, hvilket venlige Forhold vi ville gjøre os Umage for at vedligeholde.“ Af Frygt for, at det efterhaanden skulde blive Praxis — („det er allerede skeet et Par Gange“) — at Kiel skulde have alt Danefæ fra Slesvig¹, sluttede Thomsen sig hertil, hvor meget han end „ønsker Samlingen i Kiel op“, og hvor vel han vidste, „hvor opmærksom man er paa alt, hvad der fra Hertugdømmerne kommer til Kjøbenhavn“².

Kort efter blev Kommissionens velvillige Holdning overfor Kiel dog udsat for en ulige haardere Belastningsprøve. Det var ved Spørgsmaalet om den Jaspersenske Oldsagssamling, en Sag der fik en saa indgribende Betydning for dansk Museumshistorie, at den fortjener en særskilt Behandling, hvorfor den her kun skal omtales i al Korthed³. Selskabet i Kiel ønskede meget at erhverve den betydelige Samling af slesvigske Oldsager, der var tilvejebragt af den som Talsmand for det danske Sprog kendte, 1847 afdøde Justitsraad Cl. Jaspersen paa Nordskov i Angel, men da det ikke af sine egne Midler kunde klare de 1600 Rdlr., Enken forlangte, ansøgte det Kongen om Beløbet. Andragendet blev sendt til Kommissionens Erklæring, der imidlertid efter mange og lange Drøftelser endte med at indstille, at Samlingen skulde købes til Oldnordisk Museum, hvilket bifaldtes af Kongen. Den kgl. Resolution faldt d. 20. Marts.

¹ I sin Approbation af Selskabets Statutter havde Kongen udfra Retsreglen i Jydske Lov forbeholdt sig Bestemmelsesretten over „Danefæ“, jordfundet Guld og Sølv, fra Slesvig — derimod naturligvis ikke fra Holsten, hvor Jydske Lov jo ikke gjaldt. Forholdet er nøjagtigt som i Kongeriget, hvor jordfundet Guld og Sølv dengang af de lokale Embedsmænd indsendtes til Rentekamret, der disponerede over det paa Kongens Vegne. Det er derfor ganske ugrundet, naar Professor Graef i sin Afhandling om Flensborgmuseet (Zeitschr. f. schl.-holst. Gesch. 58. Bd., S. 2) i denne Reservation ser et Tegn paa „die erwachende Spannung“ mellem Dansk og Tysk, ligesom det er ganske ulogisk, naar han fortsætter, at Selskabet „trotsdem“ i den ikke saa nogen Hindring for „at optage hele Hertugdømmet Slesvig i sit Arbejdsomraade“. Selskabet hed jo det slesvig-holstenske og var jo netop paa dansk Initiativ stiftet for at tage sig af Oldsagerne i begge Hertugdømmer! ² Efter Cirk. fra Okt. 1847. ³ De paagældende Aktstykker findes dels i Museets Arkiv (J. Nr. 1848/4), dels i Assignationskontoret (J. Nr. 666/48) og Finansministeriets Forestillinger og Kgl. Resol. 1848 Nr. 53 i Rigsarkivet. Jeg haaber at kunne give en mere udførlig Fremstilling i et i Anl. af Nationalmuseets Nybygning paatænkt Skrift.

Samme Aften afholdtes det berømte Kasinomøde, Dagen efter sejlede den slesvig-holstenske Deputation fra Kiel til København for at kræve Slesvigs Optagelse i det tyske Forbund, og en Uge senere stod de to Dele af Monarkiet i Vaaben mod hinanden. Man forstaar derfor godt, at der paa Finansdeputationens Koncept til Fru Jaspersen er noteret: „Maa beroe indtil roligere Tider i Angeln.“ Først efter Krigen gik Handelen i Orden, og Samlingen kom til at danne Grundstammen i den 1852 oprettede „Kgl. Samling af nordiske Oldsager“ i Flensborg.

Gik Kommissionen end efter skarpe indre Brydninger mod Selskabets Andragende — antagelig fordi det under Sagens Behandling var bleven oplyst, at Jaspersen havde ønsket, at hans Samling kom til København — søgte man dog paa anden Vis at holde Kiel skadesløs. Ligesom man allerede tidligere, hedder det i Indstillingen til Finansdeputationen, „har afgivet ikke ubetydelige Bidrag til Samlingen i Kiel“, „saaledes havde man, forinden denne Sag tilstilledes Commissionen til Betænkning, vedtaget i Løbet af tilstundende Sommer, naar Museet her havde erholdt de af Kunstmuseets antiquariske Samlinger, som ifølge kongelig Resolution dertil skulle afgives, da at oversende til Samlingen i Kiel en større Suite af værdifulde Oldsager. Men forsaavidt den kongelige Finansdeputation maatte tiltræde og Hans Majestæt Kongen allernaadigst approbere Commissionens Forslag . . . vil Commissionen, naar det herværende Museums Omflytning er tilendebragt, oversende til Samlingen i Kiel en endnu værdifuldere Suite af Oldsager end den allerede tilsigtede, og deriblandt flere af Guld.“ Det er altsaa Thomsens 1833 bebudede „Fangst“ (jfr. ovfr. S. 99), der nu skulde blive til Virkelighed. Den strandede i Tidens Storme, men om den vilde have tilfredsstillet Kielerne, er vel tvivlsomt. Til Gengæld fik de en halv Menneskealder senere ikke blot den Jaspersenske Samling, men adskilligt mere, nemlig hele Flensborgsamlingen — Nydambaaden inclusive.

PRESSEN I AABENRAA OG DENS KAAR VED NATIONALITETSKAMPENS BEGYNDELSE

AF
SVEND LARSEN
CAND. MAG., ODENSE

✱

Ved Læsningen af P. Lauridsens Fremstilling af den danske Vækkelse i Nordslesvig og af den Modstand den unge Danskhed mødte, fristes man til at spørge, om virkelig de slesvigske Byers Embedsmænd og Advokater, den slesvigholstenske Regering paa Gottorp og slesvigholstenske Kancelli i København allerede i 1838 dannede en fælles Front mod Danskheden, bunden sammen af en bevidst slesvigholstensk Indstilling. Var Modstanden mod Kochs og Fischers Blade i 1838—40 virkelig bestemt af Myndighedernes slesvigholstenske Følelser, og skyldtes Kampen mellem Borgmester Schow i Aabenraa og Redaktøren af det derværende, efter P. Lauridsens Opfattelse ret ubetydelige, „Wochenblatt“ kun indbyrdes Drillerier uden ideel Baggrund?

Spørgsmaalets Besvarelse kræver dyberegaaende Undersøgelser af Slesvigholstenismens Sammensætning og Udvikling. Det følgende er et beskedent Bidrag til Problemets Løsning, idet Undersøgelsen blot rettes mod Pressen i Aabenraa og dens Levevilkaar; men den Kamp, som det lille Blad førte mod Myndighederne, har, som det skal vises, videre Perspektiver end almindeligt antaget¹.

I 1812 døde Købmand Kopperholdt i Aabenraa og efterlod Enke og otte uforsørgede Børn. En af Sønnerne, Hans Kopperholdt, hjalp Moderen med at føre Forretningen videre, men det var ikke let. Allerede ved Faderens Død var Forholdene tvivlsomme, de følgende Aars Konjunkturer i Forbindelse med ikke velberegneede Spekulationer og Tab af et Skib fuldendte Familiens Ruin, og

¹ Denne Undersøgelse er bygget paa Akter fra Slesvig-Holstenske Kancelli og den slesvigholstenske Regering paa Gottorp (Acta A. XVIII, Nr. 685 og S-H. Presse, Nr. 15) i Staatsarchiv i Kiel, samt paa Akter fra Aabenraa Raadstuearkiv og enkelte Breve fra Rigsarkivet og det kgl. Bibliothek i København.

Enken maatte ofre hele sin Formue til Kreditorerne. Sønnen Hans forsøgte at grundlægge en ny Forretning ved Hjælp af sin Hustrus Formue og Støtte fra sin Familie, men det gik ham ikke bedre; Forretningen ødelagdes, og saa stod han da i 1823 ganske uden Midler til at forsørge Kone og fire Børn¹.

Som Familiefader maatte han søge nye Indtægtskilder. Det er ikke utænkeligt, at formaaende Venner har henledt hans Tanker paa Muligheden af at udgive et Blad. Kopperholdt var Nabo til Byens Borgmester Schow; fra et senere Tidspunkt vides det, at baade Schow og Provst Paulsen ydede ham virksom Bistand ved Bladets Redaktion, og det kan være Venner fra disse Mænds Kredts, han hentyder til, naar han i Ansøgningen om Privilegiet siger, at han har Forbindelser, hvorved Indsamlingen af de nødvendige Materialer fortræffeligt lettes².

Der var i alle Tilfælde Plads for et Blad i Aabenraa. I Haderslev, Tønder og Sønderborg udkom der smaa „Intelligensblade“, men deres Betydning rakte ikke ud over den By, de udkom i. Vilde man i Aabenraa følge med i det Liv, der rørte sig udenfor Byen, læste man Hamborgaviserne, især „Altona Merkur“, men „da jene deutschen Blätter nur von wenigen hiesigen Bauern gelesen und verstanden werden“³ vilde et lokalt Blad for Aabenraa og Omegn være nyttigt.

Siden 4. Maj 1820 gjaldt imidlertid den Bestemmelse, at ingen Dag- eller Ugeblade maatte udkomme, uden at Udgiveren var forsynet med et Privilegium⁴. Kopperholdt indsendte derfor en Ansøgning til Kongen, hvori han fremførte, hvad der talte for at han fik et saadant Privilegium, og for at Bladet kunde sikre hans Familie Underhold, bad han om, at det maatte blive et „udelukkende“ Privilegium, d. v. s. et Privilegium, der gav ham Eneret paa at udgive et Blad for Aabenraa og Løgumkloster Byer med tilliggende Amter, og endelig bad han om at faa Privilegiet gratis⁵.

I den følgende Tid blev Ansøgningen overvejet af de forskellige Myndigheder: Herredsfoged Suhr, Amtmand Stemann, Magistraten i Aabenraa, Statholderen Carl af Hessen, og endelig indgav slesvigholstenske Kancelli sin Forestilling til Kongen⁶, hvorefter Kongen resolverede, at Kopperholdt skulde

¹ Kopperholdts Ansøgning om Privilegium, ³⁰/₆, 1823 (Acta A. XVIII. Nr. 685) Magistratens Betænkning desang. ²/₇, 1823. (Smst.) ² Kopperholdts anf. Ansøgning. ³ Amtmand Stemanns Betænkning om Kopperholdts Ansøgning ²/₇, 1823 (Smst.). ⁴ Chronologische Sammlung der im Jahre 1820 ergangene Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein (cit. „Chron. Samml.“). ⁵ Kopperholdts Ansøgning ³⁰/₆, 1823. ⁶ ⁵/₄, 1825. (Acta A. XVIII. Nr. 685).

have et gratis og udelukkende Privilegium paa Udgivelsen af et Blad for Aabenraa og Løgumkloster med tilliggende Amter. Privilegiet blev underskrevet d. 26. April 1825¹.

Der var dog knyttet visse Betingelser til et saadant Privilegium. De Myndigheder, der havde givet Betænkning om Ansøgningen, var enige om, at Redaktøren skulde optage kgl. Bekendtgørelser gratis, og dette indføjedes i Privilegiet. Derimod havde der været afvigende Meninger om Betingelserne for Myndighedernes officielle Annoncer, Herredsfoged Suhr havde tænkt sig Muligheden af helt at nægte ham Betaling for saadanne Annoncer, der i de andre Byer var meget dyre², og Magistraten i Aabenraa havde stillet sig paa samme Maade³. Amtmand Stemann mente derimod, at der skulde betales 1½ Sk. Kurant pr. Linie, naar Annoncen bestaar af 5 Linier, men 1 Sk. Kurant, naar den bestaar af mere end 5 Linier, hver Linie paa 13 Stavelser⁴. Men Kancelliet tog ikke Hensyn til nogen af disse Forslag. Det bestemte, at den stedlige Øvrigheds Annoncer skulde optages for 3⅓ Sk. pr. Linie, og derved blev det.

Et Punkt i Privilegiet, der er af særlig Vigtighed og Interesse, er Spørgsmaalet om Bladets Forhold til de politiske Efterretninger. Da Spørgsmaalet senere atter og atter kom frem, er det paa sin Plads her at give en kort Udsigt over den bestaaende Presselovgivning.

Grundlaget for denne er Forordningen af 14. Sept. 1770, der tilstod uindskrænket Frihed for Pressen, saaledes at ingen skulde være forpligtet til at overgive deres Bøger og Skrifter til Censur. Men dog maatte, iflg. Forordn. af 18. Oktbr. 1771, Forfatteren staa til Ansvar for, at Skrifternes Indhold ikke stred mod Lovene, og alle Injurier og oprørske Skrifter er undergivet Straf. Denne Pressefrihed indskrænkedes 1. Novbr. 1799. Det paalagdes Øvrigheden at have Opmærksomheden rettet imod de modvillige Forfattere og advare dem, eventuelt paalægge Beslag af det trykte, og i visse Tilfælde overgive Sagen til retslig Afgørelse. Trods disse Indskrænkninger havde det samlede danske Monarki dog Pressefrihed. Bruddet med den hidtil fulgte Linie kom først omkring 1820. I Overensstemmelse med den reaktionære Bevægelse i Udlandet, den skarpe Forfølgelse af alle politiske Frihedsrørelser, indskærpede en Kancelliskrivelse af 19/5 1818, at Myndighederne maatte vaage over, at Pressen ikke benyttedes til Injurier mod fremmede Regeringer, og da det tyske Forbund d. 20/9 1819 nærmere havde bestemt Grænsen for Pressefriheden, kom disse Bestem-

¹ Privilegiet ligger som Bilag til Skrivelse fra Slesvigs Overret til S-H. Regering 27/3, 1839. (S-H. Presse 15.) ² Suhrs Betænkning, 25/6, 1823. (Acta A. XVIII. Nr. 685.) ³ Magistratens Betænkning 2/7, 1823 (Smst.). ⁴ Stemanns Betænkning 2/7, 1823 (Smst.).

melser ogsaa til at ramme Holsten. $\frac{9}{11}$ 1819 maatte Kongen forordne, at fremtidig maatte ingen Skrifter under 20 Ark udkomme i Holsten uden at være censurerede; der ansattes Censorer i Kiel og Altona for Skrifter, medens Uge- og Dagblade censureredes af det stedlige Politi. Dermed var der sat et Skel mellem Slesvigs og Holstens Presseordning. Fra nu af havde Holsten virkelig Censur; i Slesvig vedblev Pressefriheden at bestaa af Navn. Men „paa Grund af de nuværende Tidsomstændigheder og de i andre Stater trufne Forholdsregler“ skærpedes Tilsynet med Pressen i Slesvig $\frac{22}{2}$ 1820. Før Fordelingen af et trykt Skrift skulde Bogtrykkeren sende et Eksemplar til Politimesteren, og hvis Politimesteren fandt, at Skriftet overtraadte de bestaaende Love eller krænkede en fremmed Stats Forvaltning, skulde han beslaglægge det og indberette Sagen til Overretten til videre Behandling. Det var unægtelig et betydeligt Minus i Slesvigs Pressefrihed, ja, i Virkeligheden var Slesvig nu daarligere stillet end Holsten. Thi det var dog bedre for en Redaktør, at han i Holsten før Trykningen af sit Blad kunde forelægge Manuskriptet for Censor til Godkendelse, end at han, som i Slesvig, først efter at Bladets Oplag var trykt skulde have det godkendt og saa kunde risikere, at Oplaget blev beslaglagt.

Yderlig vanskelige blev Forholdene efter at Kancellipatentet af $\frac{4}{3}$ 1820 var udstedt. Thi ikke blot krævede det, som før sagt, at alle Udgiverne af Dag- og Ugeblade i Slesvig og Holsten fra nu af skulde være forsynede med et Privilegium, men det forbød ogsaa Udgiverne at optage „politiske Efterretninger eller Artikler, der beskæftiger sig med politiske Genstande“ uden speciel Tilladelse i Privilegiet¹. Her var et Punkt, der kunde blive Grundlag for adskillige Stridigheder.

Kopperholdt havde ikke i sin Ansøgning bedt om Lov til at optage politiske Efterretninger, men Magistraten havde foreslaaet, at han fik Lov at bringe politiske Meddelelser fra andre Blade². Dette nærede Statholderen Carl af Hessen Betænklichkeiten ved³, Kancelliet stillede sig paa samme Standpunkt⁴, og i Overensstemmelse dermed forbød Privilegiet ham at optage politiske Efterretninger. Dette blev, som vi senere skal se, skæbnesvangert for Kopperholdt.

Kopperholdt havde nu Privilegium som Bladudgiver; tilbage stod at faa Bladet trykt.

Det har nok været i hans Tanker selv at anskaffe sig en Bogtrykkerpresse⁵,

¹ Disse og de tidligere anførte Forordninger er optaget i Chronol. Saml.   ² Magistratens Betænkning $\frac{2}{7}$, 1823. (Acta A. XVIII. Nr. 685.)   ³ Carl af Hessens Betænkning $\frac{17}{11}$ 1824. (Smst.).   ⁴ S-H. Kancellis Forestilling $\frac{5}{4}$ 1825. (Smst.).   ⁵ Carl af Hessens Betænkning. (Smst.).

men det blev der lagt Hindringer i Vejen for, thi den 15. Marts 1825, altsaa en god Maaned før Kopperholdt fik sit Privilegium, havde een af hans Medborgere Rathje faaet Privilegium som Bogtrykker i Aabenraa¹. Rathje havde i Altona bestilt de nødvendige Apparater til Trykkeriet og haabede paa, at han nu ved at udgive et lille Intelligensblad kunde skaffe sig et passende Udkomme. Stor var derfor hans Overraskelse, da han, der en Dag i Maj Maaned var gaaet op til Borgmester Schow for at vise ham Privilegiet som Bogtrykker, af denne fik at vide, at Kopperholdt netop havde faaet Privilegium som Bladudgiver. I sin Nød indsendte Rathje en Ansøgning om at maatte udgive et Intelligensblad², men Kancelliet afslog Ansøgningen fuldstændig³. Det naturligste var da, at Kopperholdt og Rathje gik i Samarbejde. Den Kontrakt de sluttede, er oplysende for de Kaar, hvorunder Pressen dengang virkede i Aabenraa.

Rathje forpligter sig paa sin Side til at trykke Ugebladet passende og prompte; han maa ikke have for store Mellemrum mellem Artiklerne, og navnlig skal Annoncerne trykkes saa tæt som muligt. Spalterne skal være paa 55 Linier, og Kopperholdt maa bestemme, hvordan de forskellige Bogstaver, Tal og Linier, der findes i Trykkeriet, skal anvendes. I det hele taget skal Rathje følge Kopperholdts Anvisninger, hvis han da ellers som Bogtrykker kan anerkende dem som rigtige⁴.

Paa Grund af Foretagendets Usikkerhed maa Kopperholdt udgive Bladet under hvad Titel han lyster og større eller mindre, som han vil, men han skal meddele Rathje et kvart Aar i Forvejen, naar der skal ske Forandringer. Iøvrigt maa Kopperholdt udgive Bladet to Gange om Ugen, eller ogsaa een Gang. Rathje faar 6 Mark Kurant for Trykningen af hvert Oplag under 300 Eksemplarer, og dette Beløb skal Kopperholdt betale kontant, hver Gang han modtager Bladet. Papiret skal Kopperholdt levere, og det skal være godt skikket til Trykning, det maa ikke være kornet. Manuskripterne skal være korrekte og læselige, og da Bladet hovedsagelig er bestemt for Meddelelser af Efterretninger, der kommer med Hamborg Posten og den danske Post, bestemmes der om Tiden for Manuskripternes Indlevering, at der til hvert Nummer skal holdes en Reservespalte rede til Indrykning, og alt, hvad der *kan* sættes før Hamborg Posten kommer, skal sættes. Til Sætning af de Efterretninger, som indleveres Onsdag og Lørdag Aften efter Hamborg Postens Ankomst, har Rathje tre Timer til hver Spalte, men til Efterretninger, som kommer med den jydsk Post, kun en Time, men Kopperholdt er forpligtet til at lade Manuskripterne følge saa

¹ Kopi af Rathjes Privilegium ¹⁵/₈ 1825. (Acta A. XVIII. Nr. 685.)   ² Ansøgning fra Rathje ²⁷/₈ 1825. (Smst.)   ³ ¹⁸/₈ 1825. (Smst.)   ⁴ Kontrakt mellem Kopperholdt og Rathje ²³/₈ 1826. (Smst.).

hurtigt efter hinanden, at Rathje ikke skal tøve. Til Korrektur og til Trykning af Bladet fastsættes $2\frac{1}{2}$ Time. Endelig forpligter Rathje sig til at hemmeligholde Manuskripterne, og Overenskomsten fastsættes til at vare i 10 Aar fra 1. Jan. 1826.

Trods disse udførlige Bestemmelser blev Samarbejdet mellem Redaktør og Bogtrykker ikke uden Rivninger. Kopperholdt havde utvivlsomt de bedste Kort paa Haanden efter Kontrakten, og da Rathjes Privilegium ikke gav ham Eneret som Bogtrykker i Aabenraa, kunde Kopperholdt altid true med enten selv at ville oprette et Trykkeri eller lade Bladet trykke et andet Sted.

Allerede i 1829 paastod Rathje, at Kopperholdt ikke overholdt Kontrakten. Sagen kom for Overretten, som imidlertid lagde den hen¹. Men i 1834 henvendte Rathje sig til Kancelliet med en Besværing. Han paastod, at Kopperholdt var urimelig i Kravene til ham, og for at hindre, at Kopperholdt skulde faa Lov at trykke Bladet selv, bad han om at faa et udelukkende Privilegium som Bogtrykker i Aabenraa². Kancelliets Svar blev imidlertid et Afslag³, thi ikke blot beklagede Kopperholdt sig i kraftige Udtryk over Rathjes løgnagtige Beskyldninger, men han paastod ogsaa, at Trykningen baade var slet og forsinkedes⁴, og Magistraten saavel som den slesvigske Overret støttede Kopperholdt⁵. Ganske vist, bemærker Magistraten, stiller Redaktøren store Krav til Trykkeren, men det maa dog bemærkes, at Rathje med et ubegribeligt Egensind slet ikke vil anerkende nogen Fejl; Tryk og Sværte er daarligt, og ofte forsinker han Trykningen for at gøre sine Fordringer gældende. Trods disse Stridigheder fornyede Kopperholdt og Rathje dog deres Kontrakt 30. Dec. 1835 for fire Aar. Denne Kontrakt afviger fra den foregaaende ved i højere Grad at sikre Rathjes Stilling. Tryk og Format skal være som før, og Kopperholdt skal udgive Bladet to Gange om Ugen: Tirsdag og Fredag, hver Gang et halvt Ark, og hvis det skal blive nødvendigt, kun at udgive det een Gang, skal det komme om Fredagen. Op-
laget er ogsaa bleven noget mindre, men Prisen for Trykningen noget højere. Medens Kopperholdt i 1826 skulde betale 6 Mk. for Trykning af 300 Ekspl. skal han nu betale 7 Mk. 8 Sk. Kurant for 200 Ekspl. Bestemmelserne om Tiden for Manuskripternes Indlevering er udeladt, men i Stedet er der fastsat Priser for Korrekturer, og Kopperholdt maa ikke mere bestemme, hvordan Trykkeriets forskellige Typer skal anvendes⁶.

Denne Kontrakt bestod indtil Kopperholdt i 1839 lod Bladet trykke i Flensborg.

---

¹ $\frac{2}{11}$ 1832. (Acta A. XVIII. Nr. 685.)   ² $\frac{18}{3}$ 1834. (Smst.).   ³ $\frac{8}{7}$ 1834. (Smst.).
⁴ $\frac{28}{4}$ 1834. (Smst.).   ⁵ $\frac{30}{4}$ og $\frac{16}{8}$ 1834. (Smst.).   ⁶ $\frac{30}{12}$ 1835. (Afskrift i Aabenraa Raadstuearkiv.)

I de første 8—9 Aar af sin Levetid adskilte „Allgemeines Wochenblatt“ sig ikke synderligt fra de andre slesvigske „Intelligensblade“. Udgivelsen af Bladet var nærmest en Forretning, der skulde skaffe sin Redaktør Udkomme; det var ikke, saaledes som „Dannevirke“ senere, oprettet for at tjene en Idé. Dets Opgave var kun den at bringe Borgerne i Aabenraa og Omegn Handelsefterretninger og Skibslister, samt at give Plads for Øvrighedens Bekendtgørelser og private Annoncer. Disse Rubrikker er saa vidt muligt faste, og som Regel fylder de Halvdelen af Bladets 8 Spalter. Resten af Bladet optages af meget blandet Stof. Der kan være Nyheder fra København eller andre Byer i Kongeriget, men det har Tilfældighedens Præg, og oftest er det taget fra andre Aviser, eller der kan være Meddelelser hentede fra tyske Aviser især fra „Børsen-Halle“, som udkom i Hamborg, eller fra „Allgemeine Anzeiger der Deutschen“, som udkom i Leipzig, og den Plads, Nyhederne levnede, fyldtes ud af Beretninger om alle Slags mærkelige Fænomener, Rejsebeskrivelser og moralske Fortællinger, som Redaktøren kunde finde i „Literarische Miscellen“, „Blätter für literarische Unterhaltung“, „Lesefrüchte vom Felde der neuesten Literatur“, „Der Eremit“ og andre tyske periodiske Skrifter. Bag alt dette søger man forgæves ledende Tanker, Ideer, der kæmpes for, og som kan give Bladet en Tendens. Men følger man Bladet fra Aar til Aar i Trediverne, vil man se, hvor forholdsvis hurtigt det omkring 1834 skifter Karakter, og hvorledes alt det, der før var Fyldekalk, forsvinder, og i Stedet bliver det et politisk Organ, et Redskab for en ny Tids Tanker, som i lidenskabelig Polemik ikke staar tilbage for „Kieler Correspondenzblatt“ eller „Kjøbenhavnsposten“, og som ufortrøden tager Kampen op mod Myndighederne.

Bladets farveløse Præg i de første Aar betød næppe, at Kopperholdt var ligegyldig for offentlige Anliggender, men skyldtes mere, at han ikke vovede at lægge sine Meninger for Dagen. Hans Stilling til Lornsensagen i 1830 kan tyde paa det.

I de første Dage af November 1830 havde Lornsen sammen med liberale Mænd i Holsten forberedt Udsendelsen af sit Programskrift „Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein“ med Kravet om en repræsentativ Forfatning for Slesvig og Holsten, og Hertugdømmerne i Personalunion med Kongeriget. Skriftet blev godkendt af Censor og i Dagene omkring 5. November spredt ud over Slesvig og Holsten.

En Aften sad Professor Michelsen i et Selskab hos Advokat Witte i Kiel. Han blev da af de tilstedeværende Venner opfordret til at skrive til en Bekendt i Aabenraa, hvor Michelsen havde henlevet sin Barndom, for at faa Lornsens

Skrift udbredt der. Først agtede han at skrive til Borgmester Schow om Sagen, men da han ikke vilde bebyrde ham med Skriftets Fordeling, skrev han til Kopperholdt¹, antagelig 5. November. Men et Par Dage efter sendte han ogsaa Schow et Brev, der giver et levende Udtryk for de bevægede Dages Stemning². Michelsen skrev til ham „i højvigtigt Anliggende“ i Følelsen af, at han nu stod Schow ganske nær! „Thi netop i Deres Hus er der ganske tidligt gaaet et Lys op for mig, eller i det mindste vakt en rigtigere Følelse for Stat og Folkeliv, thi mere kunde det ikke være i min daværende Alder. Jeg hørte hos Dem frisindet Underholdning, var altid til Stede ved Forelæsningen af „Kieler Blätter“, hvoraf hvert Hefte blev hilst med Jubel, og meget af M. Arndts Skrifter gemte jeg i mit Hjerte.“ Michelsen minder videre om, hvorledes Schow gik i Spidsen for en Petition fra Aabenraa Magistrat om Opretholdelse og Ukrænkelighed af Enigheden mellem Slesvig og Holsten. Denne Enighed skal, om vi forbliver dygtige og patriotiske, aldrig sønderrives. Nu indsamles der Underskrifter paa en Petition om en Forfatning. Den er allerede underskrevet af mere end hundrede i Kiel, men fra alle Land- og Bykommuner maa der indgaa Petitioner, for Tiden kan ikke nøjes med en landstændersk Forfatning, den maa have virkelig Folkerepræsentation.

Brevet giver et Indtryk af Schows Hjem som Samlingssted for en Kreds af Mennesker, der frisindet har drøftet Hertugdømmernes Anliggender i Aarene omkring 1816. Brevet er et Vidnesbyrd om, at Slesvigholstenismen havde Grund ogsaa udenfor Kiel. Men nu i 1830 er Schows Stilling bleven en anden. Uden at fornægte sit tidligere Standpunkt svarer han køligt, at Michelsen tager forkert, hvis han tror, at han, Schow, vil virke for den omtalte Sag. Ikke blot hindrer hans Stilling som Embedsmand ham deri, men han anser ogsaa Tiden for uskikket og hele Planen for ordensstridig og højst farlig paa Grund af Tidens Tendens. Lignende Uroligheder som i Belgien vil man dog vel ikke udbrede i vort elskede Fædreland, spørger han, og han formener, at de, der staar i Spidsen for den i Landet forvoldte Ophidselse, ikke har betænkt, hvad det kan føre til³.

Saa køligt Schow end svarede Michelsen, betød det ikke, at han ganske misbilligede de Ideer, der bar Lornsens Skrift. Det viste hans Stilling til Kopperholdt.

Michelsen havde sendt en Ekspres til Aabenraa med Opfordring til Kopperholdt om at meddele Læserne Lornsens Skrift, og han ledsagede det med en

¹ Ekstrakt af Protokollen for Undersøgelseskommissionen i Lornsensagen. Rendsborg d. 12/1 1831. (Aabenraa Raadstuearkiv.) ² Brevet er dateret d. 9/11 1830. ³ Schow til Michelsen 12/11 1830. (Koncept i Aabenraa Raadstuearkiv.)

Følgeskrivelse¹. Derefter meddelte Kopperholdt i Bladet for 8. November, at Lornsens Skrift var kommen, og dets sejrende Kraft gjorde sig gældende. Der forberedtes Petitioner, og de slesvigske Byer maatte mindst af alle staa tilbage, da Holsten vel nu faar en Forfatning og saaledes rykker op i de tyske konstitutionelle Staters Række, „men for Slesvigs Vedkommende kan der ovenfra rejses en Tvivl, som vi nedenfra ikke maa lade komme frem“.

I Bladet for 11. November skrev Kopperholdt yderligere, at Lornsens Skrift har skabt en stærk Bevægelse, da det har gjort opmærksom paa Faren for, at Slesvig muligvis kan blive skilt fra Holsten og forbunden med Danmark; det har tændt et Lys for Slesvigholstenerne over deres vigtigste Anliggende, som aldrig mere kan slukkes. Højt og almindeligt udtales det Ønske, at begge Hertugdømmer i Fællesskab skal have en repræsentativ Forfatning. Og hvorfor skulde Kongen ikke give det, han, der er Fader for sine Undersaatter, han, der er Oplysningens virksomste Fremmer, han, der billiger Udsættelsen af Præmier til Fællesaandens og Nationalaandens Oplivelse, skulde han ikke gerne høre et elskende Folks Ønsker, som det frembærer, idet det beder om en bedre Indretning af Statshusholdningen. „Gud bevare Kongen!“ slutter Kopperholdt.

I nervøs Iver havde Regeringen straks efter at Lornsens Skrift udkom, foranstaltet omfattende Undersøgelser for at skaffe Klarhed over Bevægelsens Omfang og Karakter, og Artiklerne i „Allgemeines Wochenblatt“ undgik ikke dens Opmærksomhed.

Dagen efter at Schow havde sendt Svaret til Michelsen afkrævede Overretten Schow en Erklæring om, hvorledes han havde kunnet tillade, at et Blad med en Artikel som den i Nummeret for 8. November kunde udbredes, og den anmodede Borgmesteren om at tage Kopperholdt i Forhør². I Forhøret den 14. November erklærede Kopperholdt, at han havde læst Lornsens Skrift og oprigtigt maatte tilstaa, at det havde givet ham den Overbevisning, at en repræsentativ Forfatning maatte faa lykkelige Følger for begge Hertugdømmer. Han havde gennem den høje kongelige Embedsmands Skrift faaet den Opfattelse, at Regeringen ikke vilde have noget imod en saadan Forfatning, naar blot Undersaatterne viste Interesse derfor; ja, agtværdige Mænd havde endog fortalt, at Kongen selv havde læst Lornsens Skrift og havde tilladt Trykningen. I Tvivlstilfælde plejede Kopperholdt at hente Raad hos Provst Paulsen og Borgmester Schow, og sidstnævnte var da ogsaa bleven spurgt i dette Tilfælde³.

¹ Schow til Overretten 4/11 1830 og Michelsen til Schow 10/11 1830. (Aabenraa Raadstuearkiv.)

² Overretten til Schow 13/11 1830. (Aabenraa Raadstuearkiv.) ³ Ekstrakt af Aabenraa Retsprotokol 14/11 1830. (Smst.)

Schow erklærede for sit Vedkommende, at han ikke havde fundet noget at indvende mod Artiklens Opfordring til at indsende Petitioner, saalidt som mod Artiklens Omtale af Lornsens Skrift, da dette allerede havde passeret Censuren i Kiel og nu var udbredt over hele Byen¹.

Sagen forfulgtes videre af Regeringen, indtil den havde faaet oplyst, at Artiklen i Bladet for 8. November var et Brudstykke af Michelsens Følgeskrivelse, men noget ændret af Kopperholdt². Det er saaledes vanskeligt at sige noget bestemt om Kopperholdts Stilling til Lornsen-Bevægelsen paa Grundlag af Artiklen d. 8. November; men til Gengæld er der en saa stor Overensstemmelse mellem Artiklen d. 11. November og Kopperholdts Udtalelser i Forhøret d. 14. November, at man vist kan fastslaa, at denne Artikel er et virkeligt Udtryk for Kopperholdts Overbevisning og et Vidnesbyrd om, at Lornsens Skrift har sat Tanker og Følelser saa stærkt i Bevægelse hos ham, at det, for at tale med hans egne Ord, har tændt et Lys, som aldrig kan slukkes. Overfor dette kan det næppe tillægges saa stor Betydning, at han i sit Blad for 15. November med alle Tegn paa Anger meddeler, at det af „flere agtede Mænd“ er bebrejdet ham, at han har indrykket Artiklen i Bladet for 8. November, og at han forsikrer, at han har indset, at han har handlet overilet og beder Læserne om at forstaa, at det skyldes kun en fejlagtig Anskuelse, ikke et slet Sindelag, og at han er gennemtrængt af den dybeste Ærbødighed for den milde og retfærdige Konge, saa han „sammen med alle taknemlige og trofaste Undersaatter glad vil ofre sit Hjerteblood for den elskede Landsfaders hellige Person“. Denne Artikels Tone har en paafaldende Lighed med et Udkast til en Artikel af Provst Paulsen dateret 13. Novbr., som ligger blandt denne Sags Akter³.

Spørgsmaalet om Kopperholdts og Myndighedernes Stilling til Lornsensagen er behandlet saa udførligt, fordi det giver Indblik i Bevægelsens Virkning og Karakter i Aabenraa og tjener til bedre at forstaa Myndighedernes Stilling til Kopperholdts Blad senere. Det er dog først efter 1834 at der igen kommer Konflikt mellem Redaktøren i Aabenraa og Regeringen, og det skete først da der var oprettet en ny Forvaltningsinstitution i Slesvig og Holsten.

I Forordningen om Provinsialstændernes Oprettelse (28. Maj 1831) havde Kongen ladet bekendtgøre, at i Hertugdømmerne skulde Forvaltningen skilles

¹ Schows Erklæring til Overretten ¹⁴/₁₁ 1830. Aabenraa Raadstuearkiv. ² Schow til Overretten ⁴/₁₃ 1830. (Smst.), smlgn. Ekstrakt af Protokollen for Undersøgelseskommissionen i Lornsen-Sagen, Rendsburg ¹²/₁ 1831. (Smst.) ³ (Smst.)

fra Retsvæsenet. Dette skete 1834. Samme Dag, som Forordningen om den nærmere Ordning af Stænderne i Hertugdømmerne udstedtes (15. Maj 1834), kom ikke alene Forordningen om Oprettelsen af en Overappellationsret med Sæde i Kiel, men ogsaa en provisorisk Instruktion for en Provinsialregering for Slesvig og Holsten, som skulde have til Huse paa Gottorp. Provinsialregeringen fik overdraget Forvaltningen af Hertugdømmerne med enkelte Undtagelser. Ogsaa for Pressen fik det Betydning. Instruktionens § 19 lød nemlig saaledes:

„Regeringen fører Tilsyn med Pressen og søger at modvirke Misbrug af den. Den har derfor at beslaglægge Skrifter, der er forbudt og strider mod de nu gældende Presselove, og den skal uopholdelig indsende en Anmeldelse om hver Beslaglæggelse til Kancelliet, gøre de ansatte Censurembedsmænd opmærksom paa Pligtforsømmelser og afgøre eventuelle Besværinger over disses Handlinger.“

Naar en Censurmyndighed — som Reglen Politimesteren — beslaglagde et Blad, blev Forretningsgangen for Slesvigs Vedkommende efter Regeringens Oprettelse den, at Censor sendte Meddelelse om Beslaglæggelsen til Gottorpregeringen¹; derefter kunde Udgifveren enten selv, eller ved en Sagfører henvende sig til Regeringen og besvære sig over Beslaget.

Ved denne Ordning, som ved Presseordningen i Slesvig i det hele taget, var der dog Mangler, som viste sig, da Kampen mod Liberalismen i Tredivernes sidste Halvdel begyndte.

Forordningen om Stændernes Indførelse havde i de politisk interesserede Kredse vakt en livlig Drøftelse af offentlige Anliggender. Ifølge Kancellipatentet af 4. Marts 1820 og i Henhold til Privilegierne var det forbudt Bladudgifverne at beskæftige sig med politiske Anliggender. Kun „Altona Merkur“ og „Glückstadt Fortuna“ dannede i denne Henseende en Undtagelse². Jo længere man kom hen imod den første Stænderforsamlings Aabning i 1835, jo mere mærkede man imidlertid, hvorledes det politiske Stof sivede ind i Aviserne, og det skete længe uden Indgreb fra Myndighedernes Side.

Det førende Blad var i denne Henseende „Kieler Correspondenzblatt“, som var oprettet i 1830 alene for at tjene en politisk Idé, Liberalismen. Ved Siden af det kom i Løbet af Trediverne til at staa „Eckernförder Wochenblatt“ og lidt senere Kopperholdts Blad „Allgemeines Wochenblatt“. 26. September 1835 meddelte det slesvigholstenske Kancelli imidlertid Gottorpregeringen, at Meddelelser om Stænderforhandlinger kun maatte tilstedes, naar de toges fra Stændertidende, og Meddelelser i Udtog fra disse, som indeholder Forvanskninger,

¹ Saaledes betegnes i det følgende den slesvig-holstenske Regering paa Gottorp. ² Gottorpregeringen til S-H. Kancelli, 19/12 1835. (Acta A. XVIII. Nr. 685.)

skal forbydes¹. Dette Reskript gav straks Anledning til en Beslaglæggelse af „Eckernförder Wochenblatt“, skønt den beslaglagte Artikel var taget fra „Kjøbenhavnsposten“ og indeholdt nogle teoretiske Betragtninger over Statens finansielle Tilstand, altsaa en rent politisk Artikel, men ikke en Artikel, der kunde siges at stride mod Reskriptet af 26/9, og dertil kom ydermere, at Artiklen var bleven tilladt i „Allgemeines Wochenblatt“. Censor holdt sig imidlertid til Reskriptet, og Beslaglæggelsen foraarsagede en betydningsfuld Drøftelse af Presseforholdene i Slesvig. Uden at komme nærmere ind paa Beslaglæggelsen skal der her gøres Rede for det Standpunkt, Gottorpregeringen og Kancelliet indtog, da det er bestemmende for disse Myndigheders Holdning i den følgende Tid.

Gottorpregeringen fremhævede Nødvendigheden af at faa faste Regler for Behandlingen af Pressesager. Efter dens Instruktion kan den nok ophæve et Beslag, men det er tvivlsomt, om Regeringen kan bekræfte et Beslag definitivt. Reglerne maa tages fra Lovene. Før Gottorpregeringens Oprettelse var disse klare nok, thi da skulde Overretten afgøre Beslaglæggelsen, men efter at Retsvæsen og Forvaltning er bleven adskilt, stiller Sagen sig anderledes. Instruktionen siger, at Regeringen har Ret til midlertidigt at beslaglægge, men Tvivlen opstaar derved, at Instruktionen ogsaa paabyder, at Beslaglæggelsen skal meddeles Kancelliet, og fordi de bestaaende Love taler om, at Sagen kan henvises til Afgørelse af Retten. Imidlertid taler det, at Instruktionen tildeler Regeringen Opsyn med Pressen, for, at Gottorpregeringen ogsaa har den endelige Afgørelse af Beslaglæggelsessager, og det tilkommer den at afgøre Besværinger over Censurmyndighederne, og det maa saaledes afhænge af Regeringen, om den vil overvise Sagen til retslig Kendelse. Dog maa man for Dagspressens Vedkommende huske paa, at Redaktørerne skal have et Privilegium, og de fleste af Privilegierne siger, at Udgiveren er ansvarlig for Bladets Indhold; med Hensyn til Privilegiets Fortolkning maa han underkaste sig Kancelliets Kendelse, og naar Gottorpregeringen derfor finder, at en Bladudgiver skal straffes med at miste sit Privilegium, skal Sagen ikke henvises til Retten, men til Kancelliet.

Men vanskeligt er Spørgsmaalet om, hvorledes man skal stille sig til de politiske Artikler. Det er jo i de fleste Bladprivilegier forbudt Udgiverne at beskæftige sig saavel med indre som med ydre Politik. Gottorpregeringen erkender, at man ikke hidtil har taget det saa nøje med dette Forbud, men dermed er ikke sagt, at Regeringen ikke kan lade denne Overbærenhed ophøre overfor Blade, som viser en fjendtlig Tendens, men Regeringen finder det ingenlunde tilraadeligt at forbyde de andre Blade politiske Artikler.

¹ Chron. Samml.

Kancelliet var i Hovedsagen enig med Gottorpregeringen¹, men det betoner stærkt, at efter Adskillelsen af Retsvæsen og Forvaltning, gik alle Politisager over til Gottorpregeringen, og til disse hører Presseforholdene. Som Middel til at hindre Misbrug af Pressen har Regeringen faaet Myndighed til Beslaglæggelse, og derom skal der kun gives en „Meddelelse“ til Kancelliet. Gottorpregeringen kan altsaa bekræfte et Beslag definitivt, og Regeringens Kendelse udelukker Henvendelse til Retten; kun naar Regeringen vil have en yderligere Straf end Beslaglæggelse paalagt, maa denne paadømmes af Retten. Men, bemærker Kancelliet, Regeringen er utvivlsoomt enig med os i, at uden tvingende Nødvendighed maa Rettens Indskriden ikke foranlediges.

Hvad Redaktørernes politiske Efterretninger angaar „kan den kongelige Regerings Ret til at føre dem tilbage indenfor de af dem delvis overskredne Grænser ikke drages i Tvivl“, og Kancelliet har derfor intet imod, at Regeringen truer enkelte genstridige med Tab af Privilegiet.

Denne Fortolkning af Gottorpregeringens Instruktion tjener til Forstaaelse af den Holdning, Myndighederne indtog overfor „Allgemeines Wochenblatt“ i Aabenraa.

Siden Lornsen-Affæren havde Kopperholdt saa temmelig haft Fred for Myndighederne. Forholdet til Rathje voldte derimod Vanskeligheder, og Bladet var nok i Tilbagegang, thi det var hans Tanke fra 1. Juli 1835 at indskrænke Bladet, saa det fra at udkomme to Gange fremtidig kun skulde udkomme een Gang ugentlig — en Indskrækning, som dog først fandt Sted April 1836. Tanken om Indskrækningen foranledigede imidlertid Rathje til at ansøge om ogsaa at faa Privilegium paa at udgive et Blad². Han motiverede den med, at Indtægterne ved Trykningen af „Allgemeines Wochenblatt“ gav ham saa ringe Fortjeneste, at han, selv gennem en eksemplarisk Levemaade, næppe kunde skaffe det nødvendige til Livets Ophold for sig og sin Familie. Efter hans Mening bekymrede Kopperholdt sig ikke stort om Bladet, og hvis Bladet bliver yderligere indskrænket, kan Rathje ikke klare sig. Derfor vil han nu udgive et nyttigt Blad uden al politisk Tendens.

Rathje har vel ment, at der i den sidste Bemærkning laa en Anbefaling. Kopperholdts Blad var nemlig ved at blive en hel Del politisk. Den tidligere Fyldkalk af moralsk og belærende Læsning hentet fra tyske Tidsskrifter var ved at afløses af politiske Artikler hentet fra „Kieler Correspondenzblatt“, „Eckernförder Wochenblatt“ eller „Kjøbenhavnsposten“.

¹ S-H. Kancelli til Gottorpregeringen ²³/₈ 1836. (S-H. Presse, 15.)   ² Ansøgning fra Rathje ¹²/₄ 1835. (Acta A. XVIII. Nr. 685.)

Denne politiske Tendens syntes imidlertid at stemme med Ønsker i Bladets Læsekreds. Allerede i 1834 havde Kopperholdt udtalt i Anledning af Rathjes Ansøgning om at faa udelukkende Privilegium som Bogtrykker i Aabenraa, at hvis Rathje fik et saadant Privilegium, vilde „den ganske naturlige Følge deraf vel være, at mit Blad ophører at komme i dets nuværende Tendens og maa udkomme som rent Intelligensblad“¹. Ligesaa karakteristisk er Magistratens Betænkning om Rathjes Ansøgning om at faa Privilegium paa at udgive et Blad, thi næsten spottende bemærkes det, at der næppe er Plads for et Blad uden al politisk Tendens, hvori blot Skønlitteratur, Historie og Fædrelandsbegivenheder, korte Digte, Biografier af fortræffelige Mænd, Landbrugets Kultur og Økonomi, passende Anekdoter og Intelligens optages, thi man er saa overfyldt af Lese-früchte, Abendzeitung, Zeitung für die elegante Welt, Modejournale, Pfennig-Magazine, at man ikke ønsker flere af den Slags². Derfor fik Rathje Afslag paa sin Ansøgning³.

Det vides ikke, at Borgmester Schow nogensinde beslaglagde Bladet, trods det voksende politiske Stof. Han fik tværtimod en Tilrettevisning fra Gottorp-regeringen i Anledning af, at han havde ladet en Artikel passere, som omtalte en Pressesag mod Professor David, og det betydedes ham, at den Omstændighed, at en Artikel var trykt i et andet offentligt Blad — som i dette Tilfælde — ikke gjorde Optagelsen tilladelig⁴.

Tilrettevisningen medførte, at Kopperholdt en Tid forelagde Manuskriptet til Godkendelse *før* Trykningen⁵, men den Ordning var kun en privat Aftale mellem Schow og Kopperholdt, som kunde ophæves, naar det skulde være. Det skete imidlertid først i 1837, da Schow var gaaet af og hans Søn Georg Schow var bleven konstitueret Borgmester.

Medens den ældre Schow, som omtalt, synes at have haft Sympati for de liberale Ideer, faar man af den yngre Schow det Indtryk, at han, der hidtil havde været ansat i Regeringskontorerne paa Gottorp, var en til det yderste pligttro Embedsmand og overordentlig nidkær i Tjenesten, i hvert Fald i de Aar, han var konstitueret. Derfor tørnede han hurtigt sammen med Kopperholdt.

En Dag i Juni 1837 fik „Allgemeines Wochenblatt's“ Læsere foruden det sædvanlige Eksemplar af Bladet et litograferet Bilag. Det var et Motto, der ind-

¹ Kopperholdt til Magistraten ²⁰/₄ 1834. (Acta A. XVIII. Nr. 685.)   ² Magistratens Betænkning ²⁰/₅ 1835. (Smst.)   ³ ²³/₆ 1835. (Smst.)   ⁴ Gottorp-regeringen til Schow ¹⁰/₂ 1835. (S-H. Presse, 15.) Smlgn. Allg. Wochenbl. Nr. 1164 ⁵/₂ 1835.   ⁵ Schow til Gottorp-regeringen ¹³/₂ 1835. (S-H. Presse, 15.)

lededes med Ordene „Den sande Frihed er intet andet end Lovens Herredømme“. Dette Motto havde dannet Indledning til en Artikel i det foregaaende Nr. 1342, men Schow havde slettet det¹. Paa Foranledning af Gottorpregeringen og Schow blev Kopperholdt forhørt, men han erklærede, at efter hans Mening, kunde det ikke forbydes ham at sende saa mange Breve til sine Abonnenter, som han vilde, og han var ikke pligtig til at forelægge Bilaget til Godkendelse². Schow stillede sig paa det Standpunkt, at Kopperholdt frivilligt havde givet sig under Censur i hans Faders Tid, saaledes at han skulde sende Manuskripterne til Godkendelse før Trykningen³. Herimod protesterede Kopperholdt skarpt, idet han hævdede, at den tidligere Borgmesters Gennemsyn af Manuskriptet kun var en Venlighed mod Kopperholdt, men ikke Censur⁴. Da Schow saa fandt en Artikel i det følgende Nr. 1344 uegnet til Optagelse fordi den dadlede Regeringen og omtalte statsretslige Forhold mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, som hellere maatte være uomtalt, strøg Schow den i Korrekturen. Han fandt den alligevel i selve Bladet, og beslaglagde derfor hele Oplaget. Kopperholdt erklærede derpaa, at han kun ønskede de i Slesvig bestaaende Presselove bragt i Anvendelse, og Schow mente, at han derefter kunde forbyde Kopperholdt alle politiske Artikler⁵.

Gottorpregeringen fandt dog, at Schow var gaaet for vidt, naar han vilde forbyde politiske Efterretninger, dels fordi man vanskeligt kan sige, hvilke Efterretninger der er politiske, dels fordi Bladudgiverne stiltiende har faaet Lov til at optage Politik⁶. Derfor fik Kopperholdt en udtrykkelig Tilrettevisning, og han truedes med, at han skulde miste sit Privilegium, hvis han i Fremtiden optog anstødelige Artikler, men videre mente Regeringen ikke, at der var Grund til at gaa denne Gang⁷.

Dermed kunde denne Sag være endt, hvis ikke Kopperholdt havde forbeholdt sig at indgive en Forklaring. Det er formentlig paa dette Tidspunkt, at han har overdraget Advokat Heiberg i Slesvig at tage sig af hans Sag. Heiberg havde allerede i to Aar været Sagfører for „Eckernförder Wochenblatt“ og var saaledes fortrolig med de bestaaende Presselove. Han var endvidere udpræget liberal Slesvigholstener, og som saadan kæmpede han nu i to Aar mod Myndighedernes Fremfærd mod Bladet i Aabenraa⁸.

¹ Følgebladet ligger som Bilag til Schows Indberetning 25/8 1837. (S-H. Presse, 15.) ² Ekstrakt af Aabenraa Retsprotokol 23/8 1837. (Smst.) ³ Schows Indberetning 25/8 1837. (Smst.) ⁴ Kopperholdt til Schow 29/8 1837 (Smst.) ⁵ Schow til Gottorpregeringen 1/7 1837. (Smst.) ⁶ Spies's Votum. (Smst.) ⁷ Gottorpregeringen til Schow 5/7 1837. (S-H. Presse, 15.) ⁸ Om Heiberg henviser jeg til min Afhandling i „Sønderjydske Aarbøger“ 1931.

Heiberg gav i Kopperholdts Navn en Fremstilling af Sagen, som sendtes til Regeringen paa Gottorp, og han krævede, at Beslaget blev hævet, at Kopperholdt fik en Skadeserstatning og Schow en Irettesættelse, fordi han ikke havde opfyldt sin Embedspligt¹. Besværingen forandrede imidlertid Gottorpregeringens tidligere mere velvillige Holdning. Regeringspræsident Spies mente, at der ikke skulde tages Hensyn til Besværingen, fordi Kopperholdt i 1830 havde misbrugt Pressen ved at opfordre til at bevirke de Reformer i Statsforvaltningen, som ikke billigedes „ovenfra“, „fra neden“. Senere havde der flere Gange været Grund til at gribe ind „wenn nicht humane Rücksicht auf eine bis zur Lebensgefährlichkeit krankhafte Reizbarkeit des die Aufsicht führenden Beamten eine für diese mildere Weise hätte vorziehen lassen“. Saaledes blev Kopperholdt vænnet af med Tilsyn og kunde nu ikke finde sig i strengere Forholdsregler. Spies finder imidlertid, at Kopperholdt har forhaanet Love og Embedsmænd, og selv om Spies ikke vilde have slettet de omstridte Artikler, finder han dog, at Ansøgningen fra Heiberg burde afslaaes, saa meget mere som den er holdt i en usømmelig Tone². I Overensstemmelse hermed meddeltes der Afslag paa Ansøgningen (²¹/₇, 1837).

Men Sagen var ikke sluttet endda. Kopperholdt lod Heiberg indsende en Besværing til selve Kancelliet. Han fremstillede, hvorledes Gottorpregeringen havde forbudt Fordelingen af det litograferede Blad og hævdede, at Gottorpregeringen ikke havde Myndighed til at udstede et saadant administrativt Forbud, kun Retten kan afgøre, om Loven er krænket. Gottorpregeringen kan ikke tiltage sig en lovgivende Myndighed. Heller ikke Truslen om Tab af Privilegiet mente Heiberg, at Gottorpregeringen havde Myndighed til at udstede, og derfor anmodede han om, at Reskriptet fra Gottorpregeringen maatte blive taget tilbage, og at Retten maatte faa Sagen til Afgørelse³.

Gottorpregeringen og Kancelliet drøftede Spørgsmaalet. Gottorpregeringen fremhævede de Vanskeligheder, som den kom i, naar nogle Blade viste en genstridig Tendens, thi den kunde ikke paalægge Bøder uden retslig Afgørelse, og Truslen om Tab af Privilegium kunde Gottorpregeringen ikke virkeliggøre; derfor mente den, at den maatte lægge Vægten paa at forbyde politiske Efterretninger⁴. Den Tanke havde været fremme hos Regeringsmedlemmerne at anklage Kopperholdt for Retten, men Retten kunde have en anden Mening, og hvis Kopperholdt blev dømt ved Underinstansen og han saa appellerede, kunde hele

¹ Heibergs Ansøgning ¹³/₇ 1837. (S-H. Presse, 15.)   ² Spies's Votum ¹⁸/₇ 1837. (Smst.).

³ Heibergs Besværing (udat.) (ca. 4/8). (Acta A. XVIII. Nr. 685.)   ⁴ Gottorpregeringen til S-H. Kancelli ²⁸/₇ 1837. (S-H. Presse, 15.)

Sagen trække i Langdrag og derved medføre Ubehageligheder. Derfor var Regeringen stemt for at undgaa retslige Afgørelser¹.

Kancelliet mente, at det laa uden for Regeringens Myndighed at tildele Kopperholdt en Tilrettevisning i Spørgsmaalet om det litograferede Følgeblad, da den ikke havde anden Straf end Beslaglæggelse, men iøvrigt var det enig med Regeringen i, at det vigtigste Middel til at hindre Misbrug af Pressen var Overholdelse af Kancellipatentet af $\frac{4}{9}$ 1820 med det deri indeholdte Forbud mod politiske Artikler.²

Krigen mellem Kopperholdt og Myndighederne var dermed erklæret. Den Velvilje, han havde mødt hos den ældre Borgmester Schow, var afløst af Fjendskab hos den konstituerede Borgmester, og den Overbærenhed, som Gottorpregeringen havde vist, var, dels paa Grund af Sagen i 1830, dels paa Grund af Heibergs kraftige Indlæg og Klage til Kancelliet, bleven erstattet af en nyvakt Agtpaaagivenhed.

Den Diskussion mellem Kancelliet og Gottorpregeringen, som Sagen om Følgebladet affødte, viste, at Heiberg i Virkeligheden havde ramt et centralt Punkt, naar han krævede Sagen afgjort af Retten. Den viste, at der raadede Usikkerhed indenfor Regeringskredse i Spørgsmaalet om Tilsynet med Pressen, og hvilken Frygt navnlig Gottorpregeringen havde for at foranstalte Rettens Indgriben. Diskussionen fastslog to Ting, som blev retningsbestemmende for Myndighedernes Stilling til Kopperholdts Blad: at Gottorpregeringen havde Myndighed til at bekræfte en Beslaglæggelse, men ikke til at tildele nogen anden Straf, og at man til enhver Tid havde det Middel at forbyde Udgiveren alle politiske Efterretninger. Den yderste Straf: at fratage Udgiveren Privilegiet, kunde anvendes for meget grove Forseelser, men først efter Kongens Resolution.

Sagen havde imidlertid ogsaa medført, at Kopperholdt var kommen i Forbindelse med Heiberg og derigennem med Kredsen af liberale Mænd i Hertugdømmerne, denne Kreds, der allerede var begyndt at føle sig som et Parti og rummede Personligheder som Hiort Lorenzen i Haderslev og Olshausen i Kiel, disse Mænd, for hvem Lornsens Navn var et Bannermærke, og som i Tale og Skrift bekæmpede Enevælde og Myndighedsmisbrug.

Heller ikke i Aabenraa stod Kopperholdt alene. I 1830 havde Lornsens Skrift funden Genklang ogsaa der. Der var bleven afholdt Møder, hvor man diskuterede Spørgsmaalet om Petitioner, og Advokaterne Reuter og Bruhn samt Købmand Detlefsen havde været de ledende Mænd³. Senere sporede vi hos Magi-

¹ Gottorpregeringen til Kancelliet ²⁰/₈ 1837. (S.-H. Presse 15). ² S.-H. Kanc. til Gottorpregeringen ²/₁₀ 1837. (S.-H. Presse, 15.) ³ Schow til Undersøgelseskommissionen ²⁰/₁ 1831. (Aabenraa Raadstuearkiv.)

straten et Ønske om, at „Allgemeines Wochenblatt“ skulde bringe politiske Efterretninger. Da Stænderne var traadt i Virksomhed, fik de liberale Krav Tag i Befolkningen. Til det første Valg til Stænderne synes der ikke at have knyttet sig særlig Interesse, men den følgende Stænderforsamling blev imødeset med Forventning. Der afsendtes Petitioner om Skattebevillingsret, Pressefrihed og Forening af Slesvigs og Holstens Stænder¹. Schow kom ogsaa her paa Kant med de liberale. Da den tidligere Stænderdeputerede Lüders sammen med Lorenzen og A. H. Hartmeyer havde indbudt Borgerne i Aabenraa til et Møde paa Raadhuset, for at man kunde aftale at indsende en Petition til Kongen om snarlig Offentliggørelse af et detailleret Statsbudget, fandt Schow sig foranlediget til at forbyde Mødet for at hindre, at en saadan Petition indsendtes².

Den 17. August var Bladets Nr. 1351 bleven beslaglagt, fordi Kopperholdt efter „Den Frisindede“ havde taget en Artikel, hvori det hed, at „der hører mere til at gøre en Dag betydningsfuld for det ganske Land, end at Kongen indtager en Frokost paa Skydebanen“³. Artiklen var imidlertid ogsaa optaget i „Eckernförder Wochenblatt“; det forsømte Kopperholdt ikke at gøre opmærksom paa i sit Blads Nr. 1354. Men Gottorpregeringen meddelte Borgmester Schow, at paa Grund af denne Oplysning burde Bladet have været beslaglagt, thi det stred mod en Forordning af $\frac{3}{12}$ 1830, hvorefter der i offentlige Blade ikke maatte aftrykkes Censurhuller eller Bemærkninger, der refererer sig til saadanne⁴. Med Rette gjorde Heiberg i hvasse Ord opmærksom paa, at det var en noget haardhændet Fortolkning af Loven⁵. Men det frugtede intet.

Til Gengæld begyndte de Liberale i Hertugdømmerne at lægge Mærke til „Allgemeines Wochenblatts“ Stridigheder. Heibergs Besværing vandt Bifald hos Venner af Pressefriheden i Kiel, selv Professor Falck var interesseret i denne Sags Afgørelse. Man haabede paa, at Stillingen vilde vende sig til det bedre, naar Kongen var død, og at man i alle Tilfælde saa kunde opnaa at Retten fik Lov at afgøre Sagen. Det var paa denne Tid, at Kopperholdt søgte Forbindelse med Hiort Lorenzen for at bede ham om Bidrag til Bladet⁶. Hiort Lorenzen efterkom Opfordringen, og det gav Anledning til en Forbindelse mellem de to Mænd, som bestod, saalænge Kopperholdt var i Aabenraa.

Kaarene var ikke lette for den liberale Presse; netop i Efteraaret 1837 blev

¹ Allgemeines Wochenblatt, Nr. 1392 $\frac{30}{12}$ 1838. ² Schow til Gottorpregeringen $\frac{30}{12}$ 1837. (Aabenraa Raadstuearkiv.) Smlgn. Allg. Wochenbl. $\frac{3}{1}$ 1838. ³ Schow til Gottorpregeringen $\frac{17}{8}$ 1837. (S-H. Presse, 15.) (Beslaglagt Nr. vedlagt.) ⁴ Gottorpregeringen til Schow $\frac{8}{9}$ 1837. (Smst.) ⁵ Heiberg til Kancelliet $\frac{1}{10}$ 1837. (Acta A. XVIII. Nr. 685.) ⁶ Kopperholdt til Hiort Lorenzen $\frac{19}{10}$ 1837. (Hiort Lorenzens Privatarkiv, Rigsarkivet.)

det forbudt „Eckernförder Wochenblatt“ at bringe politiske Efterretninger; man paatænkte at grunde en Presseforening, men Ideen blev ikke virkeliggjort. I Aabenraa fulgte Beslaglæggelserne Slag i Slag. Saa længe det af Politiet blev meddelt Udgiveren, hvorfor Bladet blev beslaglagt, kunde Heiberg i alt Fald forsøge et Forsvar, der altid mandede ud i dette, at Beslaglæggelsessagen skulde afgøres af Retten, men da Schow erklærede, at han fremtidig ikke vilde meddele Udgiveren Aarsagen til Beslaglæggelsen¹, var Angreb og Forsvar fra Heibergs Side saa godt som umuligt.

Det er ufrugtbart i Enkeltheder at gennemgaa disse talrige Beslaglæggelser; som Eksempler skal blot anføres, at Nr. 1386 blev beslaglagt for en Omtale af Lornsens Død, Nr. 1396 for Gengivelse af en Petition om Skattebevillingsret og Stændernes Forening, Nr. 1404 for en Adresse til det Mindretal i Stænderne, der stemte for Skattebevillingsret, Nr. 1407 fordi der blev gengivet nogle Skaaltaler, hvis Indhold ikke stemte med Stændertidende, idet de bl. a. gik ud paa Adskillelse af Hertugdømmernes og Kongerigets Finanser. Fra den første Beslaglæggelse i Sommeren 1837 til 10. Oktober 1838 blev 16 Numre beslaglagt. Man vil imidlertid ved at betragte denne Række Eksempler bemærke, at Beslaglæggelserne sker ud fra et ganske bestemt Synspunkt: Kampen mod den slesvigholstenske Liberalisme, saaledes som den nu var udformet til at være et Partis Anskuelse. Kampen om „Allgemeines Wochenblatt“ var altsaa ikke en Strid mellem Kopperholdt og Schow alene, den var ogsaa en Kamp mellem den unge Liberalisme og Enevældens konservativt indstillede Regeringsbureaukrati.

I det lange Løb maatte Tilstanden dog være uholdbar; de mange Beslaglæggelser vakte en for Regeringen pinlig Opsigt, og derfor begyndte den at overveje, om man ikke skulde anvende kraftigere Midler overfor Kopperholdt. Da fjorten Numre af Bladet var beslaglagt, var man klar over, at nu var det Tid at gøre Brug af den Magt, som Regeringen havde faaet tillagt ved at kræve Bladet redigeret i Overensstemmelse med dets Privilegium, altsaa uden politiske Efterretninger². Da et Par nye Overtrædelser fra Kopperholdts Side fulgte, besluttede Regeringen at lade Forbudet mod politiske Efterretninger træde i Kraft. ³⁰/₁₀ meddeltes Forbudet Kopperholdt, efter at man forinden havde indhentet Kancelliets Billigelse. Virkningen deraf blev i første Omgang, at Kopperholdt besluttede fremtidig at udgive to Numre samtidig, et politisk og et upolitisk Blad. Han forsøgte at indskrænke det politiske Stof til kun at være taget

¹ Schow til Gottorpregeringen ²⁶/₁₁ 1837. (S-H. Presse, 15.) ² J. Rist's Votum ²⁵/₁₀ 1838. (S-H. Presse, Nr. 15.)

fra Stændertidende, men alligevel ramte Beslaget ham — og det maatte gøre det i Henhold til hans Privilegium.

Da Prins Christian saa i November 1838 kom til Aabenraa, benyttede Kopperholdt Lejligheden til at søge Audiens hos ham. Han medbragte Korrekturen til alle de beslaglagte Blade og forklarede Prinsen den Stilling, han var i. Prinsen raadede ham til at indsende en Naadesansøgning til Kongen for at faa Forbudet mod Optagelse af politiske Artikler ophævet, men Kopperholdt afslog det med den Motivering, at Forbudet var givet af en ukompetent Myndighed og hvilede paa en forkert Udlægning af Privilegiet¹.

Hvad Kopperholdt sigtede til, fremgaar tydeligt af den Besværing over Forbudet, som Heiberg indsendte til Kancelliet ⁵/₁ 1839². Han minder indledende om Indholdet af Kopperholdts Privilegium, hvorledes det ved dette var bleven ham forbudt at optage politiske Efterretninger, og at han skulde underkaste sig Kancelliets Udlægning af Privilegiet. Men hvad det første Punkt angaar, da er det efter Heibergs Mening klart, at Kancellipatentet af ⁴/₃ 1820 støtter sig paa Forordningen af 22. Februar 1820 og derfor kun angaar *udenrigspolitiske* Efterretninger. At det forholder sig saaledes ses ogsaa indirekte af Kancelliskrivelsen af 26. Sept. 1835, hvorefter Stænderforhandlingerne kun maatte meddeles efter Stændertidende; ved sit Forbud har Gottorpregeringen altsaa tilintetgjort hin Skrivelse. For det andet har Gottorpregeringen slet ikke Myndighed til at udstede et saadant Forbud, da det indeholder en Fortolkning af Privilegiet, som kun kan tilkomme Kancelliet.

Denne Udlægning af Privilegiets Forbud mod at optage politiske Efterretninger forklarer Heibergs og Kopperholdts Kamp mod Myndighederne, men den stred ganske mod Regeringens Anskuelse, idet den fortolkede det som gældende *baade* indre og ydre Politik. Heiberg havde imidlertid indanket Sagen for Kancelliet. Dets Kendelse faldt ²²/₁ og Forbudet mod at optage politiske Artikler stadfæstedes.

Slaget var nu i Virkeligheden tabt for Kopperholdt. Ganske vist kom Kopperholdt i Forbindelse med Orla Lehmann. I længere Tid havde de københavnske Aviser, og især „Kjøbenhavnsposten“ bragt Artikler, som berørte Pressesagen i Slesvig. Det var i den Anledning, at Lehmann gennem Kandidat Sick opfordrede Kopperholdt til at give en historisk Fremstilling af Pressesagens Forløb³. Kopperholdt følte sig smigret ved denne Henvendelse; han fremhævede, at han

¹ Kopperholdt til Heiberg ²⁴/₁₁ 1838. (Afskrift i Ny. Kgl. Saml. Fol. 1477. Kgl. Bibliothek.)

² Acta A.XVIII. Nr. 685. ³ Kopperholdt til Hiort-Lorenzen ²/₁₁ 1839. (Hiort-Lorenzens Privatarkiv, Rigsarkivet.)

ikke havde gjort andet end hvad der var hans Pligt i den Sag¹, men han var glad for den Bistand, som Lehmann vilde yde ham. Forbindelsen med Lehmann blev imidlertid ikke af lang Varighed, ejheller af Betydning. Et Par Artikler om de slesvigske Presseforhold, dels af Kopperholdt, dels af Lehmann², var de synlige Resultater.

Schow var imidlertid ikke bleven mildere mod Kopperholdt, og Kopperholdt var naaet til det Punkt, hvor han blev unødvendigt udfordrende. Det viste sig ved den Maade, hvorpaa han meddelte Kancelliets Afslag af 22/1. I det Nummer (1442), hvori Afslaget meddeltes, var Bladets „Hoved“ omgivet af en Sørgerand, og i en Note stod „Meddelt af Politiet d. 28. Januar“, som var Kongens Fødselsdag³.

Det fik Bægret til at flyde over. Allerede 7. Januar havde Gottorpregeringen meddelt Schow, at han skulde true Kopperholdt med, at han skulde miste sit Privilegium⁴, og samme Dag sendte Regeringen Kancelliet en Fremstilling af Kopperholdts Forseelser i den sidste Tid⁵. I Tilslutning til denne Beretning fulgte d. 8. Februar en ny samlet Fremstilling af Kopperholdts Redaktørvirksomhed⁶. Regeringen mindede om, hvordan Kopperholdt allerede i 1830 havde fremsat ophidsende Udtalelser, og hvordan Bladet siden fremfor alle andre havde omtalt de offentlige Anliggender paa en anstødelig Maade. Det nævntes endvidere, hvorledes Bladet havde unddraget sig Politiets forudgaaende Gennemsyn af Manuskriptet og bestandig havde vist Trods mod Politiet. De Forsøg, der havde været gjort paa at holde Kopperholdt indenfor Lovens Rammer, havde været frugtesløse, og derfor havde Flertallet af Regeringsmedlemmerne vedtaget at foreslaa, at Udgiveren skulde miste sit Privilegium.

Kopperholdt, der anede, at hans Privilegium var i Fare⁷, besluttede at forsøge at unddrage sig Schows formentlige „Vilkaarlighed“⁸ ved at lade Bladet trykke i Flensborg. Derved kunde han tillige faa Ram paa Rathje. Endnu i 1838 havde denne benyttet sig af de Vanskeligheder, som Kopperholdt havde været i, idet han havde ansøgt endnu engang om at faa et Bladprivilegium⁹, men han havde faaet Afslag¹⁰. Nu kunde Kopperholdt skrive triumferende:

¹ Kopperholdt til Lehmann 18/1 1839. (Ny kgl. Saml. Fol. 1477. Kgl. Bibl.) ² Kjøbenhavns-posten, Nr. 17 og 39, 1839. ³ Nummeret ligger som Bilag til Beretning fra Schow. (Aabenraa Raadstuearkiv.) ⁴ Aabenraa Raadstuearkiv. ⁵ Acta A. XVIII, Nr. 695. ⁶ Smst. ⁷ Kopperholdt til Hiort Lorenzen 1/3 1839. (Hiort Lorenzens Privatarkiv, Rigsarkivet.) ⁸ Kopperholdt til Orla Lehmann 3/3 1839. (Ny kgl. Saml. Fol. 1477, Kgl. Bibl.) ⁹ Rathjes Ansøgning, 2/8 1838 (Acta A. XVIII, Nr. 685. ¹⁰ 19/8 1838 (Smst.).

26. Februar 1839, Flensborg.

„Herr Bogtrykker Rathje!

Jeg indser, kære Rathje, Omfanget af det Tab, der opstaar for Dem og Deres Familie ved vor Overenskomsts Ophør. Men de Grunde, som har bevæget mig til fremtidig at lade mit Blad trykke *her*, er for tungtvejende for mig til at jeg desuagtet kan være tvivl-raadig. Gud give Dem snarlig Erstatning for en saa uventet Indskrænkning af Deres Indtægter; og vær overbevist om, at jeg vil glæde mig over lejlighedsvis at kunne bidrage mit dertil.

Deres hengivne

*Kopperholdt.*¹

Rathje beraabte sig imidlertid paa, at Kontrakten med Kopperholdt gjaldt til Udgangen af 1839². Men i den Sag blev der aldrig truffen nogen Afgørelse. 26. Februar 1839 havde Kancelliet indgivet en Forestilling til Kongen og i Overensstemmelse med Gottorpregeringens Ønske andraget om, at Kopperholdt skulde miste sit Privilegium³. Den 2. Marts 1839 resolverede Kongen, at Kopperholdts Privilegium skulde kasseres.

Et Afsnit af Aabenraa Pressens Historie var afsluttet. Ved at beskæftige sig med det, har man set, hvilken Modstand den havde at kæmpe imod. Det var ikke saa meget fordi den var slesvigholstensk, som for dens Liberalismes Skyld, at Myndighederne slog den ned. Det nationale spillede endnu ikke nogen væsentlig Rolle. Derfor havde Kopperholdt med saa stor Tillid kunnet nærme sig Orla Lehmann, derfor følte han Sprogsagen som noget ulyksaligt og skæbnesvangert, derfor saa han i „Dannevirke“ et Blad, der var kaldt til Live af „Tvedragtens Djævel“. Han forstod ikke, saalidt som de andre slesvigholstenske liberale, hvad det var der bar den nye Aandsstrømning, den folkelige Danskhed, der nu skød sig ind over Nordslesvig, og som snart skulde mærkes i selve Aabenraa, og der forkyndes af hans Efterfølger som Redaktør, af Krøblingen Frederik Fischer.

¹ Bilag til Rathjes Skrivelse til Schow ²⁷/₂ 1839. (Aabenraa Raadstuearkiv.) ² Rathje til Schow ²⁷/₂ 1839. (Smst.) ³ Acta A. XVIII, Nr. 685.

GRÆNSEPRÆSTEN THOMAS HOYER JENSEN

AF

H. F. PETERSEN

PRÆST VED DEN DANSKE MENIGHED I FLENSBORG, FLENSBORG

✱

Paa Nordsiden af „Mindestøtten for 18 af den danske Sags civile Forkjæmpere i Sønderjylland“ (rejst 1863 paa Skamlingsbanke) læses sammen med 3 Sydslesvigere ogsaa Navnet „T. Hoyer-Jensen, Bov“. Den, som i sin Tid overvandt Modstanden mod at tage dette i Offentligheden — den Gang som nu — kun lidet kendte Navn med, var Professor C. F. Allen, der ogsaa i „Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland“ omtaler Hoyer Jensen særdeles velvilligt.

Da der nu er gaaet en lang Tid siden da, uden at der er givet en Fremstilling af denne Sønderjydes Liv og Gerning, skal jeg her paa den knappe Plads, der staar til min Raadighed, forsøge at tegne et — naturligvis kun ufuldstændigt — Rids af hans Levned paa Grundlag af baade utrykte og ukendte Kilder¹. Bag dette Navn skjuler sig nemlig en typisk Grænsepræst, der hele sit Liv virkede ved den saakaldte Sprogrænse — først som dansk Præst i Flensborg og siden som Præst i Bov —, og en ihærdig Grænsevagt for det danske Sprog fra Tiden, da Sønderjylland vaagnede.

Thomas Hoyer Jensen er Nordslesviger af Fødsel; han er født i Tønder den 27. Maj 1771. Paa mødrene Side nedstammer han fra Præsten Nicolaus Ewald i Højst, hvis Sønsøn var Digteren Johannes Ewald. Johannes Ewalds Fader var Broder til Hoyer Jensens Mormor. Til Trods derfor voksede han op uden Kendskab til det danske Sprog; end ikke Sønderjysk kunde han tale, efter hvad han selv fortæller. Forældrene, den senere Borgmester Nicolai Jensen (død 1790) og hans 3. Hustru, Metta Magdalene Hoyer, hørte til Herrnhuterne paa Vesterengen, som ikke havde Sans for at opdrage Børnene paa Folkesproget, men udelukkende tog religiøst Sigte. Iøvrigt fik han en god Opdragelse og holdtes tidlig

¹ Som Hovedkilder er benyttede Hoyer Jensens 2 haandskrevne Selvbiografier, som begge hviler paa ældre Optegnelser, samt hans ikke fuldstændige Dagbog fra Trøjborg 1796, Kirkebøger, Breve og andre Arkivalier i Aabenraa, København og Kiel.

til Kirke og Skole. Ved Siden af Skoleundervisningen modtog han Privatundervisning i Fransk, Tegning, Klaverspil og — Dans. Konfirmationsaltermgangen gjorde et dybt Indtryk paa ham, et Indtryk, som dog ikke holdt sig længe. I hele sin Ungdom stod han i en stærk Modsætning til Forældrenes pietistiske Livssyn.

Det var derfor heller ikke religiøse Grunde, som fik ham til at slaa ind paa det theologiske Studium, da han 19 Aar gammel, et Par Maaneder efter Faderens Død, kommer til Kiels Universitet. Han har ikke let ved at finde sig til Rette i Kiel: at koncentrere sig om Theologien og føle sig hjemme i Studenterlivet. Han dyrker særlig Litteratur og Musik og forlader efter 2 Aars Forløb Kiel for at drage til Jena, hvor der paa den Tid syntes ham at være den sundeste Forening af Kristendom og Kultur, og hvor han vilde leve sig ind i *tysk* Aandsliv.

I denne i Oplysningstiden særlig stærkt besøgte Universitetsby, hvor hans Forelæsningsliste omfatter alle Fakulteter — Medicin, Naturvidenskab og Litteraturhistorie indbefattet — er han mest optaget af Filosofen K. L. Reinhold, Jens Baggesens gode Ven. Overhovedet faar man det Indtryk, at Hoyer Jensen var en levende Student — opladt for den skønne Natur, for historiske Mindesmærker og for, hvad han hørte af Datidens store Personligheders Mund.

Paa en Tid, hvor han altsaa skulde synes at gaa helt op i det tyske Aandsliv, bliver det imidlertid af indgribende Betydning for hans senere Liv og Virksomhed, at han nede i Jena slutter Venskab med den noget ældre nordslesvigske Studenterkammerat, Christian Petersen fra Tinglev (død som Præst i Højer 1818). Denne havde, hvad der paa hin Tid var usædvanligt, først studeret i København. I Modsætning til Hoyer Jensen var han derfor det danske Sprog mægtig; dertil var han et frejdigt Sangmenneske, som elskede den nyeste danske Poesi (bl. a. „Høstgildet“). Langt nede i Tyskland giver han sig til at lære Hoyer Jensen og en tredie Nordslesviger, den senere Provst i Sønderborg, Mommensen, at læse og synge Dansk.

Dette nordslesvigske Trekløver holdt sammen med andre Landsmænd Aviser fra København, og naar de samledes til Gilde, gjorde de sig til Gode med røget Flæsk og Boghvedegrød, Vennegaver derhjemmefra. I Lighed med, hvad i 1821 Flensborgeren Christian Paulsen oplevede i Göttingen, fik Tøndringen Hoyer Jensen her i det tyske Kulturcentrum Grunden lagt til sit Kendskab og sin Kærlighed til *dansk* Sprog og *dansk* Kultur.

Efter 2 Aars Ophold i Jena vendte han hjem og tiltraadte i 1794 Stillingen som Huslærer paa den vestslesvigske Herregaard Trøjborg, som paa den Tid ejedes af Kancelliraad Bendix Holst. I denne Stilling, hvor han bl. a. underviste Husets Datter Marie (senere gift med Ejeren af Kobbermøllen ved Krusaa,

Justitsraad Josias thor Straten), forblev han hele 4 Aar. Efter at han i Oktober 1795 havde bestaaet theologisk Embedseksamen paa Gottorp, søgte han det ene Præstekald efter det andet, men uden Held. Efter sin Afsked fra Trøjborg foretog han Sommeren 1798 sammen med en Søster en Sørejse til København, en Rejse, som fik ikke ringe Betydning for hans aandelige og nationale Udvikling. Han fulgte fra nu af særdeles godt med i, hvad der foregik i Hovedstaden, og da den unge Grundtvig i 1810 vakte Røre derovre, bl. a. ved sin Dimisprædiken „Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?“, udgav han det følgende Aar denne Prædiken i tysk Oversættelse.

Nogen Tid efter sin Hjemkomst fra København i 1798 tog han Plads som Huslærer paa Faargaard ved Løgumkloster hos Herredsfoged Autzen i 2 Aar. Af og til prædikede han paa Dansk i Omegnens Kirker og forberedte sig derved til sit første Præsteembede, nemlig som dansk Præst i Flensborg. Vinteren 1800—1801 tilbragte han i Tønder hos Moderen, opfyldt af Mismod over, at det trak ud med at faa Præstekald, og uvis med Hensyn til, hvad han nu skulde tage fat paa. „Men netop da det saa allermørkest ud for mig,“ siger han selv, „brød der en Lysstraale gennem Skyerne, fra en Side, hvorfra jeg slet ikke havde ventet det.“ I Begyndelsen af April Maaned 1801 fik han nemlig fra Magistraten i Flensborg en Meddelelse om, at han uden forudgaaende Valgprædiken enstemmigt var kaldet til dansk Præst i Flensborg.

Hoyer Jensen havde i 1796 sammen med 2 andre Ansøgere holdt en Valgprædiken i Helligaandskirken, men Autodidakten fra Østerby, Medelby Sogn, Lorenz Nissen, var blevet valgt. Nu, da denne flyttede til Kegnæs, blev han hans Efterfølger. Da han — forinden at være blevet ordineret i Slesvigs Domkirke af Generalsuperintendent Adler den 31. Maj og indsat den 28. Juni — sammen med sin Moders gamle Pige Maren flyttede ind i det gamle Præstehus bag Kirken, forefandt han Byen i Krigstilstand og Gaderne spærrede af Kanoner og Soldater. Hvor stærkt Slaget paa Rheden den 2. April optog ham, viser den Nytaarsprædiken (holdt 1. Januar 1802), som han udgav hos Bogtrykker Jäger i Flensborg under Titlen „Hvilken Værdi har vor nuværende Fred og hvad kan og skal vi gøre for at beholde den længe?“ og til Bedste for „2. Aprils Enker og Faderløse“. I de 19 Aar, han tilbragte i Flensborg, kom han gentagne Gange til at opleve alvorlige Krigsscener, ikke mindst under Kosakkernes og andre Troppers Gennemmarche i 1813, og en kort Tid var den danske Kirke beslaglagt, dels til Lasaret og dels til Soldaterkvarter. Om hans private Forhold i Flensborg er endnu at bemærke, at han ved en Begravelse forelskede sig i Postmesterens Datter Maria Dorothea Petersen, med hvem han

den 22. Oktober 1802 holdt Bryllup paa Posthuset, og med hvem han i Aarenes Løb fik 14 Børn (deriblandt 2 Gange Tvillinger), indtil hun døde den 14. November 1820, 5 Maaneder efter at de havde forladt Flensborg.

Af større Interesse er hans Virksomhed som Præst og Forfatter. Han var en nidkær Præst, som elskede sin Gerning, sin Menighed og sin gamle graa Kirke. Og det hørte til hans Væsen, at han kunde ofre til det, han elskede, selvom han selv havde det smaat. Fra Trøjborg-Tiden elskede han at færdes i Haven og plante og saa. Præstegaardshaven for Enden af Helligaandsgangen var forsømt, men 2 Aar efter sin Tiltrædelse lod han Haven istandsætte for egen Bekostning.

Kirkedøren ud til Storegade lod han ogsaa forny for sine egne Penge. For at fremme dansk Salmesang tilvejebragte han ved en Indsamling i Byen Midler til Anskaffelse af et Orgel og anskaffede for det tiloversblevne Beløb en Del nye danske Salmebøger (1805). Desuden fik han ansat en Forsanger — ganske vist var „Degnen“ ikke Lærer, men Natvægter ved Siden af.

Foruden at prædike Dansk i Helligaandskirken hver Søndag skulde han vikariere i Marie og Nikolaj Kirke og maatte derfor ofte prædike 2 Gange — Dansk og Tysk — samme Søndag. Desuden prædikede han af og til i Tugthuset og virkede en Tid som Feltpræst. Men den ringe Løn og efterhaanden de mange Børn voldte ham Næringssorger, saa han maatte se at tjene noget ved Siden af ved Undervisning i Dansk og ved Skriveri. Skønt han vandt sig mange formuende Venner i Byen (ikke mindst Familien v. Wimpffen), og skønt han fra tidlig Morgen til sent Aften skaffede sig Bifortjeneste, var det i økonomisk Henseende en meget trang Tid for ham og hans Hustru. „I Flensborg satte jeg min Kones og min Formue til; og alligevel maatte jeg plage mig med Næringssorger,“ sukker han.

Ogsaa senere hen bevarede han en levende Interesse for Grundtvig, medens han synes at have været ret uberørt af det aandelige Liv, som kom sydfra, i 1820'erne ikke mindst til Flensborg gennem Pastor Asschenfeldt og andre Harmsianere. Claus Harms end ikke nævnes i hans Levned. I 1815 udgav han en anden af Grundtvigs Prædikener, nemlig „Hvorfor kaldes vi Lutheranere?“ paa Tysk. Forordet, dateret Januar 1815, slutter med Henblik paa Grundtvig med følgende Ønske: „Forøvrigt er dens fortræffelige Forfatter . . ., efterat Faderen, hos hvem han virkede som Kapellan, er død, uden offentligt Embede. Gud anvise ham snart, til Kirkens Gavn, særlig i hans Fædreland, en større Virkekreds, hvor hans Evner kan komme til deres Ret!“ At han ogsaa følger med i Samfundsforholdene, viser hans lille Skrift om „Midlet til at forhøje Papirpengenes Værdi“ og — 1831 fra Bov — hans „Belæring, Opmuntring og Trøst til Borger og Bonde i Anledning af Koleraen“.

Men af ulige større Interesse er hans Bøger til Hjælp for Danskundervisningen. I 1814 udkom hans danske Sproglære for Tyskere og hans danske Læsebog til Brug i slesvig-holstenske Folkeskoler. Og særlig sidstnævnte Bog, som i 1829 udkom i 2. Oplag, afspejler hans Forhold til det nationale og danske. I Forordet til 1. Udgave af Læsebogen, dat. 22. Juni 1814, skriver han varmt for det danske Sprogs Ret: „At det danske Sprog nu skal læres i Folkeskolen, maa under nærværende Omstændigheder anses for baade nødvendigt og nyttigt. Vor Regering beskytter og begunstiger dette Sprog og ønsker (efter Sprogreskriptet i 1810), at det bliver mere kendt og anvendt i Hertugdømmerne, hvilket visselig ikke fortjener Dadel. Thi det danske Sprog er ikke blot et kraftigt, dannet, velklingende Sprog, som egner sig til at udtrykke alle Stemninger, men det er ogsaa et nationalt Sprog, ja tales endog i Størstedelen af Fædrelandet. Paa dette Sprog er udkommet mange saa fortræffelige Bøger, saa det alene af den Grund er Umagen værd at lære Dansk . . . Lige saa uretfærdigt som det vilde være at undertrykke det tyske Sprog i Hertugdømmerne og tvinge de tyske Indbyggere til ikke at bruge deres Modersmaal i alle offentlige Forhold, vilde det være at fortrænge og foragte det ganske vist ikke saa fuldkomne(!), men dog værdifulde danske Sprog.“

I Bogen findes Oversættelsesøvelser ved Hjælp af Fortællinger, Bibelsprog, Breveksempler og Kundskabsmeddelelser. Af Sange findes bl. a. en „Kriegsgesang“, som begynder med „Vi alle dig elske, livsalige Fred“ og slutter med:

Saa gjorde de Fædre, saa gøre vi end,
 naar Fiender mod Danmark sig hæve.
 Den Fierde (Frederik) saae Fædrene staae som Mænd,
 den Sjette (—) skal ei see os bæve.

Inden 2. Udgave udkom, var Hoyer Jensen (i 1820) blevet Præst i Bov. I Forordet, som er dateret 14. December 1828, fremhæves til at begynde med, at Maalet med Bogen er for en billig Penge at fremme Kendskabet og Kærligheden ikke blot til det danske Sprog, men ogsaa til Fædrelandet — sammen med at udbrede andre nyttige Kundskaber og Leveregler. Medens Oplaget ellers er et nogenlunde ordret Optryk af første Udgave, er det saa meget mere iøjnefaldende, at de to nye Stykker, Nr. 11 og 12, er overskrevne dels „Om det danske Sprog“ og dels „Om Fædrelandskærligheden“.

Stykkerne er skrevne i Samtaleform med Spørgsmaal og Svar paa baade (ufuldkomment!) Dansk og Tysk. I Nr. 11 hedder det: „Kundskab i Landets (danske) Sprog er saare nyttigt og for flere Embedsmænd i Provindserne nød-

vendig, ikke at tale om, at den sømmer sig for hver dansk Patriot (zu geschweigen, dass dieselbe sich für jeden dänischen Patrioten geziemt)“. Stykke Nr. 12 er endnu mere betegnende for Forfatterens stedse klarere og klarere danske Standpunkt. P. forsøger i Samtalen at faa N. overbevist om, hvorfor man skal holde mest af Danmark og det danske Folk. P. siger bl. a.: „Her vide vi intet af alt for stor Hede eller Kulde, Jordskielv, Skyebrud, Pest, Hungersnød og flere Plager, der finde Sted i andre Lande; her hører man sielden noget om Tyverie og endnu sieldnere om Røverie; her har vi Overflødighed af alt, hvad der hører til Livets Næring og Nødtørftighed; her hersker Orden, Roelighed, Ret og Frihed; her straffes ikkun den Skyldige og det retfærdig og naadig; her tør hvermand, endog den Ringeste i Folket, selv forestille Landsfaderen sine Begieringer og haabe deres Opfyldelse, hvis de ere velgrundede og blive sømmelig forestilte. — Her til Lands er det godt at være, og hvor er det bedre? — Og dette gode Land, hvori vore Forfædres Been hvile og vi har øinet Verdens Lys, hvori vi har nydt og nyde endnu saa meget godt, det burde vi ikke elske fortrinlig? — Saa ville vi da med fuld Siel hænge ved Kongen og Fædrelandet, bevise det med Ord og Gierning og befordre det almindelige Bedste, hvor og saa tidt vi kan.“

Saaledes var da Hoyer Jensen, der var vokset op i Tønder, og for hvem det tyske Sprog syntes at være det dannede Sprog, saa han førte sin Dagbog paa Tysk, men nede i Jena havde faaet Øjnene op for det danske Sprogs Ret og derefter selv var kommet i Forbindelse med dansk Aandsliv, i Flensborg gradvist ført til at være Vogter for dansk Sprog og dansk Vilje. Som Sønderjyde havde han staaet mellem begge Folk og havde nu taget sit Staasted i det danske. Han var vaagnet som Dansk, og da han nu i 50 Aarsalderen drager til Bov Præstegaard, hvor Vejene mødes fra Syd og Nord og skærer dem fra Vest og Øst, var det ogsaa for at bo i et rent dansktalende Sogn og — som Tiden viste — for at tage mere aabenlyst Del i den begyndende dansk-tyske Nationalitetskamp.

Som omtalt døde hans Hustru kort efter Overflytningen til Bov, ligesom han havde mistet en Del af sine Børn. Den 20. December 1822 indgaar han et nyt Ægteskab, denne Gang med Anna Maria Margretha Lützen fra Hanved Præstegaard. Hun døde den 12. Marts 1845, saa ogsaa hende maa han begrave. Hoyer Jensens 26 Aar i Bov blev ingeniunde lette; han led under Gælden, han havde maattet stifte, og under mange legemlige Smerter. Alligevel er han ligesaa virksom i Bov som i Flensborg; i Præstegaarden indretter han nye Kamre, lader nye Gulve og Vinduer lave og opsætter Kakkellovne. En ny Lade, Stald og Vognremise skyldes ogsaa ham, og ikke mindst Haven nyder godt af hans Pleje;

han planter Frugttræer og Buske, og efterhaanden regnes den for at være en af de smukkeste i Provstiet. Kirkegaarden lignede en Ørken, da han kom til Bov; han planter Træer og sørger for, at den holdes ren. Rundt omkring i Haven og paa Kirkegaarden anbringer han smaa Tavler med korte Fyndord eller Vers — formodentlig dog paa Tysk.

Ved Gudstjenesten indfører han Orden og Bestemthed. Skriftemaalet henlægges til Lørdagen; derimod afskaffer han Altergangen til andre Tider end de aarlige Altergangssøndage og Ombæringen af Lig omkring Kirken ved Begravelser. Desuden indfører han Offersedler, lader Altret forsyne med en ny Skranke og anskaffer et Arkiv-Skab. Som rimeligt er, laa ogsaa Skolen ham meget paa Sinde. Ikke blot oprettede han en Søndagsskole og gav Menighedens Børn gratis Undervisning i Tegning og Dansk hver Onsdag og Lørdag, men han sammenkaldte ogsaa Lærerne en Gang om Maaneden og stiftede et Lærerkonvent med dem. Desuden sørgede han for, at der kom danske Bøger i Skolebibliotheket og var sammen med cand. theol. Nis Hanssen med til at oprette et dansk Sognebibliothek. Da denne i 1841 besøgte „den gamle erfarne Landsbypræst“ i Bov, gentog han for ham sin ofte udtalte Beklagelse over de uretfærdige Sprogforhold i dette dansktalende Sogn.

Fire Aar i Forvejen, den 30. Juli 1837, havde en Kreds Sønderjyder med Professorerne Paulsen og Flor i Spidsen besluttet at udgive det danske Ugeblad, som fik Navnet „Dannevirke“. I et Brev fra Flor til P. C. Koch og Nissen i Haderslev, dateret 11. Oktober 1837, hedder det: „... Ansøgningen til Cancelliet haaber jeg at faae underskrevet af Prof. Paulsen, Dr. Manicus, Herredsfoged v. Wimpfen, *Pastor Jensen i Bau m. fl.*“, og i et Brev fra April 1838, hvor Flor paa Gennemrejse til Pastor (senere Biskop) Jørgen Hansen paa Als gæstede Bov Præstegaard, læses: „... Jeg vilde saa gjerne have et Par Slesv. Præstevogne endnu til at paradere paa Subscr.planen foruden Jensens, men nu faaer den gaae, som den er...“ Altsaa, Hoyer Jensen er sikker nok, ja en af de allersikreste Støtter, skønt Præsterne ligesom andre Embedsmænd paa den Tid endnu var bange for at melde sig til „Dannevirke“.

Ligesaa finder vi hans Navn, da man før Stænderforsamlingens Aabning den 21. Maj 1838 samler Underskrifter paa en Petition til Fordel for det danske Sprog, som ogsaa paa den offentlige Indbydelse til at stifte en Forening til Udbredelse af dansk Læsning i Slesvig (19. Juli 1839).

Da saa Ugebladet „Dannevirke“ endelig kunde udkomme (fra 15. Juni 1838), bliver Hoyer Jensen dets frivillige og trofaste Medarbejder, omend han ikke egnede sig til at træde frem for den bredere Offentlighed. Det er derfor kun

mindre Stykker af lokal eller historisk Betydning, han selv indsender til dette Blad ligesom til „Provinzialberichte“ og „Itzehoer Wochenblatt“.

Om hans Iver for og Sognefolkenes Trang til „Dannevirke“ vidner et Par Udtalelser i de Breve, han sendte til Redaktør P. C. Koch. 14. Juli 1839 hedder det: „. . . Hvorledes skal det forholdes med det Ex. af Dannevirke, som salig v. Wimpfen besørgede og formodentlig ogsaa betalte — for mine Skolelærere? Paa en Fortsættelse af denne Gave er vel ligesaa lidt at tænke som paa en (Fortsættelse) af den Gunst, at visse Landmænd i min Nærhed fik et Ex. for halv Betaling? Da jeg nu har læst ovennævnte Ugeblad i 1 Aar, saa sender jeg her Betalingen, nemlig 3 Mark 12 Skilling med Begjering om, at faae en lille Quitting og de No. som siden No. 53 ere udkomne, iligemaade ogsaa de fire allerførste No., da jeg for at fremme Bladets Læsning har udlaant, men ikke faaet dem tilbage . . . Naar Tiden tillader det, vil jeg sende et Bidrag til Dannevirke (i mit sidste Brev var Et angaaende Wimpfens Død) . . . Nyelig var Prof. Flor her — og formodentlig har ogsaa De talt med ham; jeg fik kun lidt angaaende vor fælleds Sag at vide af ham; behag at fortælle mig noget mere . . .“

Den 20. Januar 1840 skriver han bl. a.: „. . . Nyelig læste jeg med Ærgrelse Maaden hvorpaa Alton. Mercur bekientgjorde Deres Berigtigelse angaaende den Hadersl. Petitionssag. Udgifveren tilstod tilsidst, at han af Mangel paa Kundskab i det danske Sprog ikke kunde indestaae for sin aldeles rigtige Oversættelse; han som nok forstaaer at oversætte af fremmede Sprog, Engelsk og Fransk, forstaaer ikke Landets Sprog tilstrækkelig. Hvilken Animositet viser denne Mand ved alle Leiligheder mod det Danske, hvor udførlig meddeeler han Marquardsens (min forrige Discipels) Anticritik over Dannevirke. Gid jeg kun havde flere Stunder, saa vilde jeg gribe til Pennen imod disse Ultragermaner.“

Og i et tredie, sidste Brev af 1. Febr. 1842 læser vi: „. . . Gerne vilde jeg vedblive at tage Deel i Dannevirke, men da jeg ellers læser saa meget og ikke kan finde Medlæsere, saa vilde de 2 Specier aarlig blive mig for meget. — Ihvordant det end er, jeg vil vedblive endnu til St. Hans Dag, og finder jeg en Medlæser, indtil Aarets Ende, vil og meddeele Dem Corresp. Efterretninger og Bemærkninger, saa ofte mine Embedsforretninger giver mig Stunder. Jeg talte om Medlæsere, de ere vanskelige her at faae, thi de Allerfleste kunne ikke læse Dansk (neppe Tydsk, jeg taler ikke om Skolebørn), end ikke forstaae noget Skrivtlig, der er over deres lave Horisont — og interesserer sig ikke for Lectüre. Det er tildeels en Følge af den ringe Skolegang, men mere af den herværende Conflict af Dansk og Tydsk. Det Første kan ogsaa ikke undertrykkes, det Sidste er nyttig, dette skulde være en Bisag i Skolerne og hiint Hovedsagen, ja! *det Danske skulde*

dominere i Kirken og Skolerne. Saa vilde vore Sognemænd, end de Anseeligste, ikke være saa ukyndig og uduelig, at det falder svært om ikke umuelig at faae Communal-Embederne med passende Subjecter besat, hvilket Erfaringen igien nyelig har lært . . .“

Medens Generalsuperintendent Adler udtalte sig rosende om Pastor Hoyer Jensen i 1821, 1824 og 1827 og i 1833 kun bemærker om Børnene: „De har Vanskelighed med det tyske Sprog“ („Die deutsche Sprache ist ihnen hinderlich“), forlanger Kancelliet under 16. Maj 1840 hos Kirkevisitatoriet Oplysning om, hvorledes det forholder sig med den i Stænderforsamlingen omtalte danske Gudstjeneste i Bov med tysk Salmesang. I den Anledning fremkommer Hoyer Jensen med den aabne, skriftlige Bekendelse af sin Danskhed, som er refereret i Allens ovennævnte Bog (II, 161 ff.), Sognemændene derimod giver til Protokols, at de ikke deler hans Ønske om at faa indført dansk Kirkesprog, og Kirkevisitatoriet andrager paa, at de af Præsten egenmægtigt indførte 2 danske Gudstjenester om Aaret skal forbydes ham. Regeringen paa Gottorp slutter sig hertil i sin Indberetning til Kancelliet, hvorefter hele Sagen ender med Blyants-paategningen „Vorläufig ad acta.“

I 1843 faar Hoyer Jensen paa Grund af Alderdomssvaghed sin Afsked med Pension — noget imod sin Vilje, men efter en af en Del Beboere indsendt Ansøgning, hvor efter hans Udtalelser Bagtalelse og Kabaler havde spillet med ind. Den 13. December 1846 døde han i Bov, hvor han ogsaa henlevede sine sidste Aar. Han oplevede derved ikke at se, hvorledes Nationalitetskampen kort Tid efter blev til Trearskrig med Sværd og Kanoner og ved Afstemningen i 1920 skulde ende med, at Bov som det eneste af Flensborg Provstis Sogne ifølge sit danske Flertal kom til Danmark.

LANDSTORMEN VED BRØNS

AF

AXEL LINVALD

MAG. ART., RAADSTUEARKIVAR, KØBENHAVN

★

Vaabenstilstanden i Malmø d. 26. August 1848 var bleven afsluttet under Misfornøjelse hos begge de stridende Parter¹. Trods den danske Regerings fortsatte Indrømmelser traadte Hertugdømmernes midlertidige Overbestyrelse, Fællesregeringen paa Gottorp, da ogsaa i den provisoriske Regerings Fodspor og gjorde sig ringe Ulejlighed for at skjule eller tilsløre sit Sindelag. Embedsmændene fulgte dens Eksempel. Gensidige Protester øvede ingen Virkning og medførte efterhaanden Udstedelsen af højtidelige Erklæringer om begge Parter, Fællesregeringens og det danske Ministeriums, Misligholdelse af Vaabenstilstandens Bestemmelser.

Blandt de dansksindede Nordslesvigere blev Stemningen stadig mere opirret. Fra over 1200 Bønder modtog den danske Konge Adresser, som klagede over Forholdenes Udvikling², og endnu værre blev det, da Fællesregeringen vilde inddrive Skatter ved militære Eksekutioner. Allerede i Begyndelsen af December 1848 maa Stiftamtmanden i Ribe, Grev M. S. V. Sponneck, forberede Ministerpræsidenten, Grev A. V. Moltke, paa, at Befolkningens „Had og Forbitrelse mod de slesvigske Embedsmænd og Fjendskab mod de til Skatternes Inddrivelse omstrefende slesvig-holstenske Dragoner“ kan bevirke, „at jo Lidenskaben i enkelte Øieblikke bruser op hos Almuen og lader denne glemme Følgen“³.

Smaarivninger havde allerede indvarslet alvorligere Begivenheder, da Sindene baade i Nordslesvig og Kongeriget blev sat i voldsom Bevægelse ved Underretningen om et krigerisk Sammenstød ved Landsbyen Brøns d. 22. Januar 1849.

¹ Om Forholdene under Vaabenstilstanden se Alex. Thorsøe: Kong Frederik den Syvendes Regering. I, S. 389 ff. og N. Neergaard: Under Junigrundloven. I, S. 316 ff. ² Jvnf. Konseilpræsidiets Journalsager 1848 Nr. 187. Brev fra Minister H. N. Clausen til A. V. Moltke 27/12 1848. ³ Skrivelse 9/12 1848. Jvnf. næste Note.

Om denne Episode, „Landstormen ved Brøns“, som den fremtræder efter danske samtidige, delvis officielle Kilder, handler efterfølgende Studie¹.

I.

Allerede i Løbet af Mandagen d. 22. Januar naaede de første Efterretninger frem til Ribe. Stiftamtmanden, Grev Sponneck, lod dem omgaaende gaa videre til sin Regeringschef².

Ifølge Budets Fortælling, skriver han, har der fundet et Slagsmaal Sted i Rejsby 1¹/₄ Mil syd for Ribe mellem Sognets Beboere og et Kommando fjendtlige Dragoner. Samme Hjemmelsmand — fremgaar det af Sammenhængen — berettede, „at Dragonerne begyndte Striden med at hugge ind paa nogle Enkelte, just som de vilde træde ud af deres Boliger“. „Flere skulle være saarede,“ tilføjes der. Aabenbart af anden Kilde har Stiftamtmanden bragt i Erfaring, at Dragonerne var bleven understøttet af 150 Jægere fra Løgumkloster. Som naturligt er, voksede Begivenhedens Dimensioner i Dagens Løb. „Rygtet, som gjerne forstørret Alt — erklærer Sponneck i samme Beretning — siger, at Bønderne i flere Timer have kjæmpet med det Militaire saavel paa dansk som paa slesvigsk Grund, der her er indblandet mellem hinanden.“ Som post scriptum tilføjes Meldingen af en Mand, som skal have været til Stede ved Affæren. Sammenstødet, hedder det, er forefaldet mellem Rejsby og Brøns, „og Anfaldet skede af en Kommando under en Officier ved Navn Rumohr, som lod hugge ind paa de forsamlede Bønder, der samtidig bleve anfaldne af en Deel skjulte Jægere. Der er Døde og Saarede paa begge Sider, men Bønderne have dog lidt meest, da de vare for svage, idet de overrumpledtes, før de vare samlede Alle“.

I Grænsebyen har der været gærende Uro. Mellem Ribe og Landsbyerne i dens Omegn var der knyttet mangfoldige Traade og gik der stadige Forbindelser. Sindene var i Forvejen oprørte over Begivenhederne under Vaabenstilstan-

¹ Hvor ikke andet meddeles, findes Akterne til den følgende Fremstilling i Rigsarkivet i det slesv. holst. lauenb. Kanc. Pk. Krieg und Verwaltung 1848—49. III, 5 b. Som det vil fremgaa af Skildringen, maa det formodes, at der ogsaa har eksisteret slesvig-holstenske Aktstykker, Indberetninger fra de paagældende Militærafdelinger og fra Amtmand Bruun i Haderslev samt Udskrifter af Forhør over de fangne Slesvigere i Haderslev og Slesvig. Efter velvillig Meddelelse fra Statsarkivet i Kiel har saadanne Akter dog ikke der kunnet findes, og skal — efter Oplysning fra Arkivdepotet i Aabenraa — heller ikke være tilstede i Haderslev Amts Arkiv eller andetsteds. For de saaledes foretagne Undersøgelser beder jeg de paagældende Arkivmyndigheder, Hr. Arkivdirektør Stephan i Kiel og Hr. Arkivar Frode Gribsvad i Aabenraa modtage min bedste Tak. Førstnævnte takker jeg tillige for Tilsendelsen af Afskrifter og Uddrag af Avisen „Börsenhalle“, der ikke findes i København. ² Indberetning 22/1 1849.

den og er yderligere bleven oppisket ved Fortællingerne om Sammenstødet. Flygtninge er kommen strømmende til, Deltagere i Begivenhederne og andre, og har fortalt om det forefaldne. Stadig nye Meddelelser er indløbne. Utallige Rygter og Fortællinger har krydset hverandre. Trods den officielle og embedsmæssige Form mærkes det paa Sponnecks Indberetning, hvor vanskeligt det har været at faa paalidelige Efterretninger.

Allerede Dagen efter har han dannet sig et tydeligere Billede.

Saasnart Meddelelser var indløbet med Underretning om, at der var Saarede, tog Ribe-Lægerne af Sted for at bringe den første Hjælp¹. Da de i Løbet af d. 23. vendte tilbage, kunde de give Stiftamtmanden nærmere Oplysninger. Desuden fik han Underretning af flere Mænd, som personlig havde deltaget i Affæren, og søgte ogsaa selv at indsamle paalidelig Viden. Skønt en Mand paa over 60 Aar begav han sig af Sted paa Vejen mod Brøns „for at nærme mig dette Sogn saa vidt muligt uden at udsætte mig for at blive anholdt af de fjendtlige Patrouiller, men kom ei videre frem end lidet over en Miil fra Ribe, hvor jeg af Flygtninge til Ribe erfarede, at Reisby var besat ved Fjenden, af hvis Patrouiller jeg ogsaa i en Afstand af $\frac{1}{4}$ Miil saae en Styrke af 20 til 30 Mand“.

Resultatet blev en udførlig Indberetning, afsendt d. 23. Januar.

Om Begivenhedernes Gang fortæller den følgende:

„ . . . I den Formening at kunde imponere det Militaire havde en Deel Bønder og deres Tjenestefolk forenet sig om at samles, naar de fjendtlige Tropper nærmede sig til Brøns for der at inddrive Skatter, og heri skulde deeltage ikke blot Beboerne i Brøns, men i flere nærliggende Sogne. Men Fjenden kom tidligere til Brøns, end en ordentlig Plan var lagt af Bønderne, og før de kunde samles. Der blev vel strax ringet med Stormklokken i Brøns, men den saaledes sammenkaldte Styrke, der samledes nord for Byen, dels af Brøns, dels af Reisby og Westervedsted, skal kun have været omtrent 200 Mand, hvoraf kun en liden Deel var bevæbnet med Geværer, Forker og Pikker. Staaende i en uordnet Klynge paa Landeveien strax nord for Brøns By, slesvigsk Territorium, saae de sig snart omringede af slesvigholstenske Dragoner og Jægere. Nu traadte ubevæbnede Gaardmændene Anders Thomsen fra Haved i Reisby Sogn, Ribe Amt, og Jens Taysen, fra Westervedsted, Haderslev Amt, frem af Folkemassen og gik hen mod Ritmester Ruhmor for at tale Folkets Sag, og formaae Soldatesken til at holde sig rolig, men i samme Øieblik svingede nogle Dragoner ud af Linien og huggede ind paa de værgeløse Mænd, hvoraf førstnævnte modtog flere dødelige Saar, og den anden blev saaret flere Steder, men undslap. Strax faldt et Skud fra Folkemassen og fældede en Jæger, hvorpaa der af disse blev givet Ild, og Dragonerne huggede ind, enkelte Skud bleve løsnede og fældede en Dragon, hvorefter Folkemængden flygtede, men forfulgtes og nedsabledes af Dragonerne.

¹ Meddelt i Stiftamtmand Sponnecks anf. Indberetning ²²/₁ 1849.

Affairen fandt Sted Klokken mellem 3 og 4 om Eftermiddagen, paa et Terrain, der frembød aaben Mark for Kavalleriet, og paa den ene Side af Veien Grøft og Gjerde for Jægerne. Dragonerne anførtes af fornævnte Ruhmor, derimod vides ikke, under hvem Jægerne stode; den samlede Styrke har omtrent været 220 Mand.

Paa vores Side er, saavidt det er kommen til Kundskab, dræbt 3 Mand, Saarede og under Lægebehandling 30, og Fangne 17 Sunde og 7 Saarede, der ere førte til Haderslev.

Af Fjenden er, foruden ovenmeldte Jæger, endvidere skudt en Dragon, derimod skal denne ikke have Saarede, hvilket hidrører fra, at intet Forsvar skal have fundet Sted.

De Saarede blandt Bønderne ere i Almindelighed frygtelig mishandlede, da de intet Værge have havt, og de fleste Saar ere Hoved- og Armsaar, nogle ere indbragte hertil Byen, som for Øieblikket er opfyldt med den flygtende Landbefolkning, der her søger et Fristed.

Efter hvad Ritmester Ruhmor har yttret til Stiftsphysicus Kjær, som i Nat har i Brøns forbundet de Saarede, skal han have havt til Hensigt at oplæse for Bønderne en Proclamation mod Oprør, men at han deri blev forhindret, idet et Skud faldt fra et Huus i Brøns By, hvorved en Jæger blev skudt, og dette var da Signal til en Jægersalve og Indhug af Dragonerne, ligesom hans Skjøn om Bønderhobens Størrelse ogsaa er forskjellig fra den Angivelse, jeg har modtaget . . .“

To Dage senere, d. 25. Januar, sendte Stiftamtmand Sponneck en ny — den tredje — Skrivelse til Ministerpræsidenten.

Han mente sig nu i Stand til at fastslaa endelige Konklusioner:

„. . . Det kan bevises, at Bondehoben gjorde Holdt paa Landeveien og forholdt sig der aldeles rolig, medens dens Fører, riberhusisk Gaardmand Anders Thomsen fra Haved ubevæbnet med blottet Hoved traadte frem for at tale med Dragonerne, men at nogle af disse, uden at lade ham komme tilorde, strax huggede ham ned, medens de øvrige paa begge Sider af Veien holdende Dragoner paa samme Tid huggede ind paa Folkehoben.

Der er desuden al Grund til at antage, at kun meget faae Bønder have løsnat Skud, men i intet Tilfælde, før Dragonernes Anfald fandt Sted . . .“

II.

Til Oplysning om Landstormen ved Brøns foreligger foruden Amtmandens Indberetninger en Række andre officielle danske Kilder. Et Par Embedsmænd, Sognepræst H. N. T. Friis i Brøns og Birkedommeren ved Riberhus Birk, Byfoged og Borgmester G. A. R. Stricker i Ribe har henholdsvis 30. Januar og 6. Februar afgivet Erklæringer, førstnævnte om sine personlige Iagttagelser under Sammenstødet d. 22., sidstnævnte om sit Forhold til Begivenhedernes Udspring og Forberedelse. Endnu vigtigere er de Retsforhør, som paa Stiftamtmandens Foranledning i Dagene 27. Januar—2. Februar blev afholdt ved

Riberhus Birk paa Ribe Raadhus og paa Amtssygehuset over ialt 18 nordslesvigske Bønder.

Selvfølgelig kan disse Vidnesbyrd have deres Mangler. Har Stiftamtmandens første Hjemmelsmænd fortalt om Sammenstødet, endnu behersket af Indtrykkene af den overstaaede Livsfare, er Forhørene til Gengæld afholdt fra 5—11 Dage efter Begivenhederne. Paa Forhaand kan man vide, at de paagældende tit og mangfoldige Gange har maattet skildre Venner og Bekendte deres spændende Oplevelser. Som altid i slige Tilfælde kan deres Erindringer have forskudt sig, deres Fantasi arbejdet med og en ubevidst Trang have gjort sig gældende til at give logiske og sammenhængende Beretninger.

Farligere er et andet Forhold. Samtlige Vidnesbyrd, Stiftamtmandens Indberetninger og hans Hjemmelsmænds Udsagn, Embedsmændenes Erklæringer og Bøndernes Forhørsforklaringer, er alle uden Undtagelse afgivet af dansksindede Mænd for dansksindede Myndigheder. Deres Sandhedskærlighed kan have været nok saa udpræget, deres Ønske om at afvise alle uvedkommende Indflydelser nok saa bevidst, sikkert er det dog, at intet Menneske er i Stand til helt at gøre sig uafhængig af sit Hjertes Stemninger. Alle Danske og navnlig Beboerne i Grænseegnene nærede paa Forhaand Had til Slesvig-Holstenerne. Begivenhederne ved Brøns havde yderligere styrket disse Følelser, ikke mindst hos Deltagerne, som følte sig overfaldet, mishandlet og undsluppet Livsfare. Ingen kan bebrejde Vidnerne, at de har været tilbøjelige til at skildre Modpartens Optræden i de mørkeste Farver. Enhver vil indrømme, at det paa Forhaand maatte blive saaledes.

I enhver Retssag høres begge Parter. Vidnesbyrdene vejes mod hinanden, Modsigelser drages frem, trækkes op og prøves mod hverandre. I givet Fald konfronteres Vidnerne.

I de foreliggende Undersøgelser er det kun den ene Part, som fører Ordet.

Bevidst og ubevidst kan der ogsaa have gjort sig politiske Betragtninger gældende. Som det senere skal omtales, fik Begivenheden politiske Virkninger og blev benyttet til Fremme af politiske Formaal. Sikkert nok maatte det være i dansk Interesse at fremstille Slesvig-Holstenernes Optræden i det uheldigste Lys, benytte deres Handlinger som Bevis for Hensynsløshed overfor den indfødte Befolkning og som Vidnesbyrd om Tilstandenes Uholdbarhed. Ligesaa afgjort maatte det være de kongerigske Myndigheder magtpaaliggende at kunne fremstille Begivenhederne som Udslag af de nordslesvigske Bønders spontane Forbitrelse, opstaaet uden kongerigsk Paavirkning, uden danske Myndigheders Viden, endsige under deres Medvirken.

Om Landstormen ved Brøns foreligger en udførlig „historisk Fremstilling“ offentliggjort i Sprogforeningens Almanak for 1901¹. Allerede den blotte Gennemlæsning vækker visse Betænkeligheder. Forfatteren ved tilsyneladende for god Besked, angiver kun i enkelte Tilfælde sine Hjemmelsmænd og gør det saaledes umuligt at bedømme Værdien af deres Udsagn. Ifølge Overskriften hviler Skildringen paa „Deltageres og Øjenvidners Beretninger“. Da den først er offentliggjort over et halvt Hundrede Aar efter de skildrede Begivenheder, ligger Slutningen nær, at den heller ikke er nedskrevet meget før, muligvis dog paa Grundlag af tidligere indsamlet Materiale. Selvfølgelig har Beretningen alligevel sin Kildeværdi, Forfatteren — betegnet som „Asker“ — er vistnok tidligere Lærer MARCUS SKOV i Vodderbro², som efter Kendinges Vidnesbyrd var en overmaade troværdig Mand, der sikkert med største Omhu har hørt sig for og indsamlet alle de Oplysninger, den stedlige Befolkning har raadet over. Som det følgende vil vise, bliver hans Meddelelser da ogsaa paa de afgørende Punkter bekræftet af de officielle samtidige Beretninger.

Endelig kan tilføjes, at der i Sønderjydske Maanedsskrift, 3. Aarg. (1926)³ er bleven offentliggjort en Skildring af Landstormen, nedskrevet af et Øjenvidne, den i 1916 afdøde Lærer THOMAS KNUDSEN, født i Vester Vedsted. Noget nyt meddeler den ikke og omtaler væsentlig det lille Sammenstød i Rejsby, som gik forud for Brøns-Kampen, samt Fangernes Oplevelser under Transporten til Haderslev, Slesvig og Rendsborg.

I de første Dage efter d. 22. Januar paastod Slesvig-Holstenerne, at Begivenhederne ved Brøns skyldtes et Indfald af danske Friskarer fra Ribe og Jylland⁴. Begivenheden blev fremstillet som en Følge af den danske Regerings Ønske om at fremskaffe Beviser paa Befolkningens Uvilje mod Slesvig-Holstenerne og om muligt fremkalde et saadant Anarki i Nordslesvig, at det kunde retfærdiggøre en eventuel dansk Okkupation af Hertugdømmet. Allerede en Maaned senere maa dog en Beretning fra Amtmand Bruun i Haderslev⁵ i væsentlig Grad modificere disse Paastande. Ganske vist, erklærer han, er det bleven „constatirt“, „dass der Aufruf sowie die Aufreizung . . . von dänischer Seite ausgegangen ist“.

¹ S. 1—19.   ² Iflg. Meddelelse af Hr. Amtslæge Lausten-Thomsen i Tønder. Om Lærer Marcus Skov se Nekrolog i Sprogforeningens Almanak 1925, S. 60 ff.   ³ S. 17—24.   ⁴ „Börsenhalle“ ²⁴/₁ 1849 Nr. 11384 (dat. Schleswig den 23. Januar) og ²⁵/₁ 1849 Nr. 11385.   ⁵ Efter „Schlesw.-Holst. Zeitung“ meddelt i „Börsenhalle“ ²²/₁ 1849 Nr. 11409. Indberetningen er dat. ¹⁰/₁ 1849.

Den følgende Forklaring viser dog, at dermed kun skal siges, at Landstormen har været sammensat af „grossentheils“ „dänische Untergehörige“. Anføreren — hedder det — var saaledes „Besitzer einer Ripener Hufe im Kirchspiel Reisbye“. Naar der samtidig fra dansk Side blev gjort opmærksom paa, at slesvig-holstenske Soldater krænkede Enklavernes Omraade og ikke gjorde Forskel paa jydsk og slesvigsk Territorium, er det ligesaa naturligt, at Modparten har betragtet det som et vigtigt Moment, at ogsaa kongerigske Undersaatte har taget Del i Sammenstødet.

Paastanden om et „Indfald fra Danmark“ er dog ikke derved bleven ryddet endelig af Vejen. I sin Skildring af Krigen med Danmark 1848—49 taler Feltmarschal MOLTKE endnu om et „Einfall des Ribeschen Landsturms in Schleswig“¹.

Allerede tidligt blev der fra slesvig-holstensk Side fremsat Udtalelser om, at de danske Embedsmænd i Ribe havde deres Part af Ansvaret for Bøndernes Demonstration. Amtmand Bruun i Haderslev og „Officererne i Hovedkvarteret“ — indberetter Stiftamtmand Sponneck d. 30. Januar — har saaledes „yttret til Stiftsphysicus fra Ribe, som har de 2de i Brøns værende Saarede under Behandling, at Amtmanden i Ribe var den, som havde reist Folkevæbningen“. „Men,“ erklærer Sponneck, „at jeg ikke i fjerneste Maade, hemmelig eller offentlig, har understøttet et saadant Foretagende, kan vel ikke drages i Tvivl, tværtimod har jeg bestandig bestræbt mig for at afholde fra ethvert Udbrud af Voldsomhed og vil fremdeles vedblive paa denne Vei, fordi jeg kun deri seer Fare for Kongens troe Undersaatte.“

Inden længe naaede Beskyldningen frem for Offentligheden.

Sagtens paa Grundlag af Indberetninger fra Officerer i Militærafdelingerne, som deltog i Sammenstødet ved Brøns, skal den Øverstkommanderende for de slesvig-holstenske Tropper, Generalløjtnant von Bonin, have anklaget de danske Øvrigheder i Ribe for systematisk at have opfordret Beboerne i den vestlige Del af Haderslev Amt til Ulydighed mod Hertugdømmernes Fællesregering². Uden at fremsætte en ligefrem Beskyldning har han utvivlsomt derigennem villet tillægge de danske Statsmyndigheder et større eller et mindre, direkte eller indirekte Ansvar for Begivenhederne ved Brøns.

I Overensstemmelse med dette Ønske siges det ogsaa at have været Hoved-

¹ Moltkes militärische Werke, III. Kriegsgesch. Arbeiten. 1. Theil, S. 243. ² Fremgaar af Byfoged og Borgmester Strickers nedenfor gengivne Erklæring 9/2 1849. Generalløjtnant v. Bonins Indberetning skal være aftrykt i „Oberpost-Amts-Zeitung“. Denne findes dog hverken paa det kgl. Bibl. eller paa Universitetsbiblioteket i Kiel.

formaalet for Slesvig-Holstenernes Forhør over Fangerne „die Beteiligung von Dänen und vermeintlich dänischen Soldaten festzustellen“¹, at fremkalde Bøndernes Tilstaaelse om at have faaet udleveret Kugler og Krudt² samt skaffe paavist, hvem der havde forledt „de stakkels Bønder, som selv ere meget vel tilfredse med den nuværende Regjering“³.

Til Gendrivelse af de slesvig-holstenske Paastande afgav Byfoged og Borgmester Stricker d. 6. Februar 1849 en tjenstlig Erklæring, som — bortset fra forskellige polemiske Talemaader — havde følgende Indhold:

„. . . Naar jeg som dansk Embedsmand stedse har følt Sympathie for og Deeltagelse i de troe Slesvigeres, navnlig de nordslesvigske Landbeboeres Skjæbne under Krigen og senere under Vaabenstilstanden, da er dette noget, der er saa naturligt, at jeg derom ikke behøver at yttre mig videre, og har jeg derfor ogsaa selvfølgelig lagt denne min Tænkemaade for Dagen, naar stundom enkelte af hine Beboere have henvendt sig til mig, ligesom jeg ogsaa, naar de have spurgt mig til Raads, om de skulde betale de dem affordrede Skatter, har henviist dem til Indholdet af den kongelige Proclamation af 15de December f. A., men det er paa den anden Side saa langt fra, at jeg har raadet, endsige opfordret dem til, med Magt eller paa en activ Maade at modsætte sig, at jeg tvertimod har anseet det som en Samvittighedssag udtrykkelig at fraraade dem en saadan Fremgangsmaade, der aabenbart ikkun maatte føre til deres egen Ulykke.

Forsaavidt General v. Bonin nu i denne min Fremgangsmaade vil finde nogen gyldig Grund til Anke, da bekymrer saadant mig ikke i fjerneste Maade, efterdi jeg i saa Henseende har handlet efter Eed og Pligt, og saaledes som Forholdene og min egen Følelse og Overbeviisning bøde mig at handle.

Naar hans Beretning derimod, som ommeldt, gaaer ud paa, at de slesvigske Beboere paa Vestkysten, af den danske Øvrighed ere blevne systematisk opfordrede til Ulydighed, da maa jeg, for mit Vedkommende, erklære saadant for en aabenbar Usandhed. Bemeldte Beboere have aldrig behøvet nogen Impuls fra dansk Side, de ere med Liv og Sjæl den danske Sag hengivne, og en Opfordring fra den danske locale Øvrighed i den omtalte Retning vilde desaarsag have været ligesaa latterlig som unødigt, og har heller ingensinde fundet Sted.

Hvad dernæst specielt angaaer Affairen ved Brøns, da er det endvidere saa langt fra, at Bønderne fra min Side ere blevne opæggede til at handle, som de gjorde, at jeg tvertimod endog udtrykkelig har fraraadet det, da jeg ved Samtale paa mit Contoir med en af Egnens Bønder bragte i Erfaring, at disse havde til Hensigt at modsætte sig Militairet, naar dette ankom for at inddrive Skatterne, ligesom Bønderne af Ribe Byes civile Øvrighed hverken have forlangt eller erholdt Hjælp af Vaaben eller paa nogensomhelst anden Maade til deres Forehavendes Udførelse. Det er mig bekjendt, at de have henvendt sig til den Høistcommanderende for den herværende Garnison med Bøn om at erholde

¹ „Børsenhalle“ 6/2 1849 Nr. 11395. ² Nedenfor anf. Skr. fra Komitéen for de betrængte Slesvigeres i Haderslev 13/2 1849. ³ Nedenfor anf. Brev fra Pastor H. W. Hertel 6-9/2 1849.

Geværer tillaans, men det er mig ligesaa bekjendt, at han paa det bestemteste har nægtet at kunne eller ville opfylde saadant, samt at han tvertimod udtrykkeligen har formanet dem til ikke at inklade sig paa at vise nogensomhelst activ Modstand, og raadet dem til hellere at betale de dem affordrede Skatter end, ved at tilbagevise Executanterne med Magt, at udsætte sig selv for de ulykkelige Følger, der fornuftigviis maatte resultere af en saadan Fremgangsmaade.

Foranstaaende har jeg saaledes troet paa Embedsvegne at burde tilmelde Stiftamtet, for ved sammes gunstige Foranstaltning at forelægges Ministeriet med Henstilling, om dette maatte finde Anledning til at foretage noget videre i denne Sag.“

Da Stiftamtmand Sponeck d. 9. Februar tilsendte Grev A. V. Moltke ovenstaaende Udtalelse, tilføjede han for egen Regning:

„... Forsaavidt Deres Excellence maatte finde det hensigtsmæssig at see Over- og Underøvrighed i Ribe disculperet for enhver Deeltagelse i den sørgelige Affaire ved Brøns, da underskriver jeg i Eet og Alt vedlagte Erklæring i denne Henseende fra Borgmesteren i Ribe ...“

Om Sandfærdigheden af de danske Embedserklæringer er der ingen Grund til at tvivle. Som Stillingen var — i Nordslesvig og mellem den danske Regering og Slesvig-Holstenerne — vil heller ingen kunne bebrejde Borgmesteren de Udtalelser, han meddeler at have fremsat overfor nordslesvigske Landboere. Noget andet er det, at Henvisningen til den kgl. Proklamation af 15. December 1848 unægtelig ikke har været egnet til at virke beroligende paa ophidsede Gemytter. Mænd, som var i Tvivl om, hvorvidt de burde betale de forlangte Skatter, blev neppe mere tilbøjelige til Eftergivenhed ved at blive mindet om deres Konges Ord: at der ikke i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten fandtes „nogen lovlig, i Landherrens Navn og efter Vaabenstilstandens Ord og Aand styrende Øvrighed, som vore Undersaatter kunne være pligtige at agte og lyde“¹.

Mere tvivlsom er Berettigelsen af Stiftamtmandens Tilføjelser d. 30. Januar og 9. Februar. I den første: „Det er mere et Tilfælde end en ordnet Plan, som fremkaldte Affairen ved Brøns.“ Eller som Paastanden formes i sidstnævnte Skrivelse — „Overalt var det Tilfældet og ikke nogen overlagt Plan, som foranledigede Sammenstødet.“

Selvfølgelig kan det altid være tvivlsomt, hvad der skal forstaaes ved en „overlagt Plan“. Af Borgmesterens Erklæring fremgaar det dog, at nordslesvigske Bønder i Forvejen har talt med ham om at sætte Magt mod Magt og endogsaa været saa langt fremme, at de har henvendt sig til Chefen for Ribes Garnison med Anmodning om at faa Vaaben udleveret.

¹ Alex. Thorsøe: Anf. Arb. I, S. 426.

Et Par Spørgsmaal bliver endda tilbage, om de nordslesvigske Bønder, da Myndighederne stillede sig afvisende, har skaffet sig Vaaben hos private Ribeborgere eller maaske truffet Aftale med dem om aktiv Understøttelse.

Til Besvarelse heraf kan man først og fremmest henvise til Stiftamtmandens Indberetninger af 22. og 23. Januar: „Sandsynlig — udtaler han i den første — have hjempermitterede Soldater og endeel Indvaanere fra Ribe deeltaget i Kampen, thi her fra Byen skal være hemmelig udført Geværer af Borgernes.“ Den første Del af Paastanden dementerer han dog allerede den følgende Dag: „Ingen fra Ribe — skriver han nu — har taget Deel i Affairen.“ Hans Tilføjeelse: „dog nærmest, fordi de kom for sildig,“ er dog et Vidnesbyrd om, at der har foreligget visse mere eller mindre faste Aftaler om Ribeborgeres Medvirken.

Ifølge Lærer Skovs Fremstilling har det da ogsaa været en given Sag, at en Samvirken skulde have fundet Sted. I Løbet af Søndagen d. 21., dog muligvis først om Formiddagen d. 22., var der gaaet Bud til Ribe, fortæller han, „hvorfra et Borgerkorps havde lovet at gøre fælles Sag med Bønderne“. Da Landstormen samledes i Rejsby, ventede man imidlertid forgæves paa Hjælpen fra Ribe og kom derfor senere af Sted end beregnet.

Som man ser, en Bekræftelse paa Amtmandens Ytring.

Om Begivenhederne paa Vestereggen i Dagene forud for Landstormen indeholder de officielle danske Akter forskellige Meddelelser. Ifølge Indberetningen fra Stiftamtmand Sponneck af 9. December 1848 skal det allerede d. 7. i samme Maaned være kommet til et Sammenstød i Rejsby mellem Beboerne og 10 til 12 slesvig-holstenske Dragoner, som indsatte et Par Toldkontrollører. Da Indbyggerne ringede med Kirkens store Klokke, var Militæret fortrukket. Forinden havde der dog i Kroen været Skænderi mellem Soldater og Bønder, som forlangte, at de skulde tale Dansk, og kaldte dem menederske Kæltringer. Mundhuggeriet skulde være bleven fortsat paa Vejen, hvor en af Dragonerne — fortælles det — med den flade Klinge slog en gammel Mand, hvis Søn til Gengæld hentede sin Riffel og lagde an paa Soldaten. Forbitret over Beboernes Skældsord og Piben skal en Dragon have afskudt sin Karabin, men ingen truffet.

Ogsaa i Medolden var Militæret i de samme Dage bleven fordrevet af Klokke-ringning. Paa lignende Maade gik det nogle Uger senere, d. 20. Januar, i Skjærbæk¹, hvor en Løjtnant Mathiesen med 60 Dragoner af flere Hundrede bevæbnede Bønder blev tvunget til at begive sig bort, „da Bønderne erklærede

¹ Stiftamtmand Sponnecks anf. Indberetning 22/1 1849.

at ville fordrive Magt med Magt“. Lærerne Marcus Skov og Thomas Knudsen kender endnu flere Enkeltheder og giver dramatiske Beretninger om de forskellige Sammenstød. Om deres Fortællinger i Enkeltheder er rigtige, faar staa hen. Saa meget er dog sikkert paalideligt, at det bliver forstaaeligt, at Slesvig-Holstenerne har faaet en alvorligere Opfattelse af Stillingen, end Landstormen ved Brøns taget for sig alene kunde give dem Anledning til.

Som ovenfor berørt kan der være Grund til at nære Tvivl om adskillige Enkeltheder i Lærer Skovs Skildring af selve Sammenstødet d. 22. Januar. Blot som Eksempel anføres Fortællingen om Afmarschen fra Rejsby: „Inden Bønderne forlod Rejsby, lod A. Th. Stavener [deres Fører] dem opstille foran Hans Jessen Bejers Gaard. Her traadte han frem for dem, og idet han oprev Klæderne indtil sit nøgne Bryst, raabte han: „Jeg vil være Eders Fører, følger mig, ingen svigte nu vor fælles Sag, lader os forsvare vort Hjem og vor Arne, selv skal jeg være den første, der ofrer Liv og Blod, og nu fremad i Herrens Navn!“

Med god Grund har man Lov til at være skeptisk overfor Beretningen om en slyg dramatisk Optræden, som kun lidet svarer til nordslesvigske Bønders Naturel.

Paa enkelte Punkter er man ogsaa i Stand til at kontrollere Martin Skovs Fortælling om de enkelte Bønders Oplevelser. To af dem, Gaardmand Hans Jessen Beyer i Rejsby og Kromand Jes Thaysen Jensen i Vester Vedsted — har nemlig afgivet Forklaring ved Retten i Ribe.

Companten havde en Kæp i Haanden, fortæller den første ved Forhøret — og befandt sig omtrent midt i Bøndernes Klynge, da Dragonerne omringede dem og huggede ind paa dem, „hvisaarsag Comp. tilligemed en Mængde andre toge Flugten mod Vest . . . Comp. blev selv forfulgt af 2 Dragoner og kunde tilsidst ikke længere undvige, han standsede derfor og parerede Huggene med sin Stok, og da den ene Dragon paa Tydsk befalede ham at kaste denne, efterkom han saadant og bad om Pardon, men da Dragonen alligevel vedblev at hugge ind paa Comp. og navnlig efter dennes Hoved, holdt han den venstre Arm i Veiret for at afbøde Huggene, hvilket gav Anledning til, at han som han udtrykker sig, fik den lille Albue afhugget, hvorpaa Dragonen yttrede, at nu kunde han tage Stokken igjen, hvornæst Comp. fortsatte sin Vei hjemad . . .“

Marcus Skov fortæller Gaardmandens Oplevelser i følgende Form:

„En Gaardmand fra Rejsby, Hans Jessen Bejer, forfulgtes længe af to Dragoner: Da han naaede en Grøft, løb han langs denne, sprang snart til den ene og snart til den anden Side, Huggene afparerede han med Stokken. Tilsidst tilbød de ham Pardon, naar han vilde kaste Stokken. Det gjorde han, men vilde alligevel ikke give sig tilfange, hvorfor

de bleve ved at hugge efter ham; han afbødede Huggene med Armen for at skærme Hovedet og modtog derved et farligt Saar i Armen, saa den forblev ufør, saalænge han levede.“

I Hovedsagen stemmer Beretningerne overens. Som man kunde vente det, er dog den nyere Fortælling rigere paa Enkeltheder — Bondens Spring frem og tilbage over Grøften — har bedre Sammenhæng — Dragonernes fortsatte Angreb skyldtes, at Modparten ikke vilde give sig fangen — og lader Danskeren fremtræde modigere, Slesvig-Holstenerne brutalere: ifølge Retsforklaringen beder Bonden om Pardon, ifølge Skovs Beretning faar han den tilbudt, men bliver alligevel angrebet.

Paa lignende Maade forskydes Skildringen af Kromand Jes Thaysen Jensens Oplevelser.

Forhørsakten har følgende Ordlyd:

„. . . For Retten mødte, frivillig, haderslevhusisk Kromand i Westervedsted Jes Thaysen Jensen, der paa given Anledning deponerede saaledes: Afvigte Mandag, den 22. dennes om Morgenen red Comp. hjemmefra for at besøge en i Reisby boende Broder, og vidste dengang endnu aldeles ingen Besked om, at Bønderne havde til Hensigt at ville drage ned for at bevæge det ankomne Militair til at drage bort, hvilket han først bragte i Erfaring i Reisby, hvor en Deel Bønder, navnlig fra Westervedsted, ankom op ad Formiddagen og anmodede Comp. at følge dem. Comp. vægrede sig nu derved, dels fordi han var ubevæbnet, dels fordi han i det hele taget ikke vilde have noget dermed at gjøre, men da Bønderne gjorde ham opmærksom paa, at de ikke agtede at bruge Magt, men at de antog, at det var tilstrækkeligt, naar de talte med Militairet, og at de derfor ønskede, at Comp., der er det tyske Sprog mægtig, skulde følge med for at tale deres Sag, indvilgede han omsider heri, og fulgte saaledes tilligemed flere Bønder ned ad Landeveien til Brøns, idet allerede en Deel andre vare gaaede forud, og atter andre kom bagefter.

Da Comparenten saaledes kom ridende i Nærheden af Brøns, bemærkede han, at Dragoner holdt paa begge Sider af Veien, og at nogle enkelte havde omringet Anders Thomsen, ogsaa kaldet Anders Thomsen Stavner, fra Haved og vare ifærd med at stikke til ham med Sablerne, samt at han, der var ubevæbnet, vinkede med Haanden ad Comparenten. Comp. red nu alene hen til Dragonerne, der havde omringet Stavner, og sagde til dem paa Tydsk: „kan dette ikke afgjøres paa anden Maade ved at tale fornuftig, thi jeg antager ikke, at Bønderne ere komne hid for at gjøre Modstand.“ Comp. fik imidlertid ikke Tid til at yttre mere, idet 4 Dragoner strax omringede ham og huggede ham med Sablerne, saa at hans Klæder bleve sønderhuggede paa Ryggen og i Siderne. Comp. dreiede nu sin Hest og sprængte bort fra dem, men fik i det samme et Stiksaar i Hovedet. 3 à 4 Dragoner forfulgte ham derpaa over en Mark, indtil han ankom til en Grøft, som han satte over, hvorved han undkom, idet Dragonerne vendte tilbage. Paa denne Flugt kunde Dragonerne ikke naae ham, men saarede ved Hug hans Hest i Bagdelen, saa at den blødte stærkt . . .“

Om samme Mand fortæller Marcus Skov:

„Thaysen Jensen fra V. Vedsted, der var en af Høvdingerne, havde forsynet en Del af Bønderne med skarpe Patroner. Han forfulgtes ligeledes af tvende Dragoner; de naaede engang at komme saa nær, at de huggede hans Hest over Rumpen og ham selv over Skuldre og Ryg; men siden blev Afstanden mellem ham og de tvende Forfølgere bestandig større; da drillede han dem ved haanlige Tilraab. De fik hverken Hest eller Karl. Under det vilde Ridt havde han tydelig hørt deres vilde Raab: „Hätten wir das Pferd gehabt, den Kerl hol der Teufel“. Da han naaede hjem, hang Hestens Hale fuld af størknet Blod, og Vattet hang i Laser ud gennem Rifterne i hans Overfrakke.“

Begge Kilder fremstiller Jes Thaysen som en af Bøndernes Ledere. Ved Forhøret fremhæver han Demonstrationens fredelige Karakter og i Overensstemmelse dermed sin egen Rolle som ubevæbnet Talsmand for sine Landsmænds Ønsker. Ifølge Marcus Skovs Fortælling har hans Optræden derimod været adskillig mere krigerisk, har han uddelt Patroner til Bønderne og formentlig ogsaa selv haft Bøssen med.

Vigtigere er det at konstatere Begivenhedernes Hovedtræk.

Som et Kuriosum skal først gengives en Skildring, indflettet i Pastor G. HORSTMANN'S — tidligere Præst i Brøns — *Erinnerungen aus verlornem Land*. Udgivet vistnok i 1925¹.

I denne Skildring bliver Landstormen til et lumsk Franc-tireur-Overfald, dens Ofre en Trop preussiske og østrigske Dragoner!

„Es war im ersten schleswig-holsteinischen Krieg, da näherte sich im Jahre 1849 ein Trupp preussischer und österreichischer Dragoner von Süden her dem Dorfe Bröns. Langsam ritten sie heran und freuten sich an dem Anblick, wie das grosse, wohlhabende Dorf mit seinen stattlichen Höfen auf der anderen Seite der von der Bröns Au durchströmten Wiese sich dehnte und in seiner Mitte die mächtige langgestreckte Kirche sich erhob. Es war still in dem Dorf, die Soldaten hörten keinen Laut, auf den Wiesen weidete ruhig das Vieh, aber einen Menschen sahen sie nirgends. Jetzt ritten sie über die hölzerne Brücke, die über den Bach führte, dumpf klangen die Hufe der Rosse. Nun waren sie im Dorf, passierten den Engpass zwischen dem ersten Bauernhof und dem Friedhof; auch auf der Dorfstrasse ist kein Mensch zu sehen.

Da plötzlich heben die Dragoner die Köpfe in die Höhe. Hoch über ihnen beginnt die Kirchenglocke zu läuten — und plötzlich saust ein Hagel von Steinen auf die Dragoner herab, Schüsse krachen, Gestalten springen auf hinter dem Kirchhofswall und den Häusern und dringen mit geschwungenen Sensen und Heugabeln und Morgensternen auf die

¹ S. 214 f.

Dragoner ein. Ein furchtbarer Tumult, Pferde stürzen und scheuen, Degen blitzen, Kommandorufe. Aber bald ist die Schar geordnet, mit kraftvollem Hurrah geht's zum Angriff, und bald fliehen die mutverlassenen Bauern in alle Winde, verschwinden in den Häusern. Vergebens durchsuchen die Dragoner Häuser und Scheunen, durchstechen das Heu mit ihren Säbeln, verwunden dabei sogar den einen der Fraktireurs, aber da er keinen Laut von sich gibt, gehen sie weiter.

Zwei Dragoner aber lagen tot in ihrem Blut; meuchlerisch ermordet, aber dem Dorfe geschah nichts als Strafe für den Ueberfall: keine Plünderung, keine Einäscherung, niemand wird an die Wand gestellt. Es waren eben noch ganz unaufgeklärte, barbarische Zeiten damals.

Aber auf dem Friedhof in Bröns ruhen in einer würdigen Grabstätte die Gebeine jener beiden, des Preussen und des Oesterreichers — nun in fremder Erde!“

Saa vidt gaar ikke engang de samtidige slesvig-holstensksindede Avismeddelelser.

I „Börsenhalle“ d. 24. Januar 1849 offentliggjordes følgende Skildring, dateret Slesvig d. 23. Januar:

„. . . Dem Rittmeister von Rumohr, welcher unsere Truppen im Westeramte Hadersleben commandirt, ward gestern Morgen gemeldet, dass ein 5—600 Mann starker, mit Piken und Flinten bewaffneter Haufe von der jütischen Grenze her in Schleswig eingefallen, und bereits bis Reisbye gekommen sei. Er zog sogleich mit einer Schwadron Cavallerie und einer Abtheilung Jäger (lauter schleswigsche Truppen) den Dänen entgegen, und traf bei Bröns mit ihnen zusammen. Während er durch gütliches Zureden die Auführer zum Niederlegen der Waffen bewegen wollte, fiel von dänischer Seite ein Schuss, durch den einer unserer Dragoner, Namens Jansen, getödtet wurde. Nun wurde sofort zum Angriff commandirt, und nach einem kurzen Gefecht waren die Dänen gänzlich geschlagen und zerstreut. Ausser dem erwähnten Dragoner ist auf unserer Seite noch ein Jäger gefallen. Von den dänischen Freischärlern sind 3 gefallen, 4 schwer und 22 leicht verwundet und gefangen, die Uebrigen in die Flucht geschlagen; ausserdem sind auch einige Pferde und Waffen erbeutet. Die Verwundeten sind nach Tondern ins Hospital, die übrigen Gefangenen nach Hadersleben geschickt . . .“

Amtmand Bruuns Beretning af 16. Februar¹ indrømmer, at „Oprørsakten“ ikke er bleven opløst, men fastholder,

„dass die Cavallerie erst nach vergeblichen Warnungen und Drohungen, und nachdem der Dragoner Janssen durch einen Schuss vom Pferde gestreckt worden, auf die Bauern eingehauen hat. Es ist so gut wie unzweifelhaft, dass erst nach dem Einschreiten der Dragoner einige Schüsse von Seiten der Jäger und überall nur wenige gefallen sind, während unter den eingebrachten 20 Schiesswaffen des Landsturms 16 abgeschossen und nur 3 geladene Gewehre, sowie eine geladene Reuterpistole sich gefunden haben.“

¹ „Börsenhalle“ ²²/₃ 1849 Nr. 11409.

Danske Øjenvidner giver en anden Fremstilling af Begivenhedernes Gang. Først skal refereres — stærkt forkortet — Marcus Skovs Fortælling:

Lidt over Middag d. 22. Januar begyndte Brøns' Kirkeklokker at ringe. Hvem der har sat dem i Gang, er ikke sikkert. Flere nævnes. Omtrent ved samme Tid ankommer ca. 100 Dragoner under Ritmester Rumohrs Kommando. En Del af dem blev holdende paa Vejen, som østfra fører ind til Byen, men sluttede sig senere til den anden og større Part, som var redet Nord om Byen for at tage Opstilling paa begge Sider af Landevejen til Rejsby. Lidt før Landstormen naede frem, rykkede 200 Jægere ind i Byen, snusede rundt i Husene, standsede Klokkeringningen og tog Opstilling i den nordlige Udkant af Byen ligeledes paa begge Sider af Landevejen, som fører mod Nord, bag ved Dragonerne og bag Havediger og Volde og langs en Hulvej, som gaar til Havervad, overalt med Dækning mod Nord. Bønderne, ca. 200 Mand, som var i Fremmarsch fra Rejsby, var bleven underrettet om, at der var kommet Soldater til Brøns, men fortsatte Fremrykningen. Stillingen er derefter tydelig nok. Bønderne drager frem ad Landevejen, som er ladet dem fri, men paa hvis to Sider inde paa Marken Dragonerne har taget Opstilling. Bag dem ligger Jægerne. Da Bønderne gaar frem mellem Soldaterne, bliver de omringet i en Halvkreds, og „Kampen“ — om det skulde komme dertil — var paa Forhaand haabløs.

Dragonerne skal derefter i Skridtgang have nærmet sig Bønderne, og Kommandoraabet „Halt“ have kunnet advare dem. De ventede intet Angreb, hedder det paa dette Punkt af Beretningen, og haabede, at Militæret vilde lade sig skræmme eller overtale til at drage bort. Glippede denne Forventning, var det deres Tanke at vende tilbage. Om denne Opfattelse er rigtig, faar staa hen; den stemmer i hvert Fald ikke helt med Fortællingerne om Bøndernes Forberedelser.

Ifølge Lærer Skovs Skildring træder Bøndernes Fører, A. Th. Stavener, fulgt af Snedker Peder Muusmand fra Rejsby, ud af Bøndernes Rækker og gaar frem for at tale med Ritmesteren, vaabenløs, med Hatten i den ene Haand og et hvidt Klæde i den anden. Dragonerne giver ham med Haandbevægelser til Kende, at han skal standse, men han fortsætter sin Gang fremad. Der blæses til Angreb, og Dragonerne hugger ind. Mange af Soldaterne, både Dragoner og Jægere var berusede, hedder det. Medens Dragonerne slaar løs paa Bønderne med den skarpe eller den flade Klinge „gik det Knald i Knald fra Jægerne“. Om der er skudt først fra Soldaternes eller fra Bøndernes Rækker, oplyses ikke. Derimod, at der var Faldne paa begge Sider: Af Slesvig-Holstenerne en Dragon

og en Jæger, blandt Bønderne Gaardmand Søren Andersen fra Øster-Aabølling, Tjenestekarl Kristian Engelstoft fra Rejsby og Tjenestekarl Didrik Jørgensen fra Sønder-Farup. Sidstnævnte skal have skudt Dragonen, medens Jægeren skal være bleven fældet af Jens Brorsen fra Hviding.

Efter Kampen døde som Følge af Saarene Gaardmand Adser Hansen Søndergaard fra Rejsby og Andreas Gram fra Havervad.

Et Hovedpunkt kan straks blive fastslaaet: Meddelelserne om de Faldne og Døde er i Hovedsagen korrekte¹. Ifølge Raaager Kirkebog er Gaardbesidder Søren Andersen i Obling død d. 22. Januar, 38 Aar gammel. Lærer Skovs Fortælling om, at hans Enke, der var højt frugtsommelig, 6 Uger efter Landstormen døde under en mislykket Fødsel, stadfæstes, for saa vidt samme Kirkebog oplyser, at Ane, Enke efter nævnte Søren Andersen, døde 12. Marts 1849, ligeledes 38 Aar gammel. I Rejsby Kirkebog er indført, at Peter Christian Engelstoft, Søn af afdøde Hendrik Engelstoft i Armhuset, er død 22. Januar 1849, 19 Aar gammel. „Blev gennemskudt af en Kugle af Oprørerne“. Sammesteds meddeles Gaardbesidder Adser Hansen Søndergaards Død under 29. Januar med Tilføjelsen: „Blev saa frygteligen lemlæstet af Oprørerne, at han efter 8te Dages haarde Lidelser opgav sin Aand.“ Endelig meddeler Brøns Kirkebog, at Didrich Jørgensen, Søn af Jørgen Andersen i Sønder Fardrup, døde 22. Januar 1849, 23 Aar gammel, og at Andreas Thomsen Lindholm, Søn af afg. Thomas Andersen i Havervad, Tjenestekarl, døde 25. Januar, 42 Aar gammel. Om sidstnævnte tilføjes det, at han „faldt i Landstormen ved Brøns 22. Jan.“. Formentlig er han identisk med den ovenfor nævnte Andreas Gram fra Havervad².

De to Slesvig-Holstenere, Dragonen og Jægeren, blev begge begravet paa Brøns Kirkegaard d. 25. Januar.³

Det ovenfor gengivne Resumé af Lærer Skovs Oplysninger stadfæstes i det hele og store af en Erklæring, dateret 30. Januar 1849, afgivet af Sognepræst Friis i Brøns efter Stiftamtmand Sponnecks Anmodning, men stilet til Grev A. V. Moltke. Den giver et udmærket Billede af Situationen, mangler dog vigtige Enkeltheder, som Anders Thomsens Optræden, men bestyrker Indtrykket af Bøndernes fredelige Opførsel og fremhæver, at det første Skud er faldet efter Dragonernes Attaque, efter hans Skøn fra Jægerne.

Pastor Friis Beretning lyder saaledes:

¹ Det følgende paa Grundlag af Meddelelser fra Hr. Arkivar Frode Gribsvad ved Arkivdepotet i Aabenraa. ² En saadan har i hvert Fald ikke kunnet findes i Kirkebøgerne. ³ For Jæger Biehl udgjorde Begravelsesomkostningerne 22 $\frac{1}{2}$ 14 β , som blev betalt af Haderslev Amt. (Haderslev Amtsarkiv, Journalsag ²⁷¹/1849).

„ . . . Den 22. d. M. forlod jeg Ribe omtrent Kl. 12 for at vende tilbage til mit Hjem. Jeg var Dagen forud kommen til Ribe. Allerede ved Reisby, $\frac{1}{2}$ Miil fra Brøns, kjørte jeg forbi flere Smaaskarer af Bønder, som gik med Veien til Brøns, og paa den sidste Fjerdingvei kjørte jeg idelig forbi saadanne, af hvilke de fleste vare ubevæbnede. Jeg maa antage, at kun faa af disse Smaaskarer have naaet Hovedmassen, den saakaldte Landstorm, som jeg *indhentede omtrent 400 Alen fra Brøns*, og som efter mit Skjøn maa have bestaaet af 150 til 200 Mennesker. Af disse vare nogle bevæbnede med Høeforke, Pigge og andre lignende Redskaber, andre, dog kun faa, med Geværer, men de fleste havde kun en Stok i Haanden. Dette var navnlig Tilfældet med den Mand, der ansees som Landstormens Anfører, nemlig Anders Thomsen fra Haved. Nogle faa Skridt nærmere mod Brøns bugter Veien, dog ikke meget, og gaaer da lige mod Syd ned til Byen, der, som Landsbyerne her paa Egnen, er tæt sammenbygget og har en dobbelt Række af Huuse beliggende i en lang Linie fra Øst mod Vest. Tæt ved Byen vare de Slesv. Holsteenske Dragoner opstillede, vel henimod 30 paa hver Side af Veien, og lige ved Huusene, hvor Veien fører ind i Byen, stode omtrent 140 Jægere. Da jeg kom til Landstormen, blev jeg af Anders Thomsen opfordret til at blive holdende paa Veien, der rigtignok efter Omstændighederne ikke kunde passeres. Jeg kunde ingeniunde tænke mig, at Bøndernes Demonstration mod Militaeret skulde faae et saa sørgeligt Udfald, men da jeg dog maatte befrygte en eller anden Ubehagelighed og jeg desforuden havde min Datter, et Barn paa 10 Aar, paa Vognen, ønskede jeg at komme bort, og kjørte derfor over Marken til Vester hjem til min Præstegaard, saa hurtig jeg formaaede. Hjemkommen stillede jeg mig ved Indkjørslen til min Gaard for at see Sagens Udfald. Jeg saae da Landstormen, som maa have bevæget sig langsomt fremad, tæt ved Dragonerne. Disse galloperede nu mod Nord for at afskjære Bønderne Retraiten. Jeg kan ikke forestille mig, at der herefter har fundet nogen Parlateren Sted, thi Dragonerne havde næppe omringet Bønderne, førend de begyndte at hugge ind paa dem; men da de paa deres Heste skjulte Bønderne for mig, kan jeg ikke bemærke, om der faldt nogen for de første Hug. Men snart begyndte den tætte Klynge at adspredde sig, *og jeg hørte da det første Skud falde*, der saavidt jeg kunde skjønne kom fra Jægerne, hvilket jeg dog ikke ganske bestemt tør paastaae. Bønderne flygtede til alle Sider forfulgte af Dragonerne, der ubarmhertig huggede dem ned, skjøndt ingen gjorde Modstand. Imidlertid maa jeg dog tilstaae, at ikke faa Dragoner lode Bønderne undslippe. Det er øiensynligt, at Bønderne, som næsten ubevæbnede og uden engang at være samlede, rolig gik ind imellem Dragonerne, kun have paatænkt en Demonstration og intet andet; jeg kan derfor ei heller tænke mig nogen værre Militær Skandale, end den, jeg her har været Øievidne til. En Dragon og en Jæger ere faldne. Jeg har ikke seet Dragonen falde og kan derfor ikke angive Tiden, da det er skeet, og Jægerne kunde jeg ikke see for Huusene. Det er ikke usandsynligt, at den sidste er faldet ved et Vaadeskud fra hans egne Folk.

Da jeg kun her vilde berette, hvad jeg selv har været Øievidne til, vil jeg ikke denne Gang omtale, hvad jeg siden efter har hørt af Beboerne her.

Den 25. Jan. tog Major Seelhorst, med 2 Adjutanter, v. Sperling og v. Gelpcke, Qvarter i Præstegaarden. Da hiin ulykkelige Affaire naturligviis kom paa Tale, og Majoren paastod, at Bønderne havde først angrebet og skudt en Dragon, gav jeg ham een, med

hvad jeg her har nedskrevet samstemmende, Forklaring, som han ikke lod til at ville tage videre Notits af. Da siden efter endnu 2 Officerer vare tilstede Hauptmann Fuchs og Lieut. Schulin, og Sagen atter kom paa Bane, yttrede jeg mig derom med nogen mere Varme, og tilføiede, at jeg herved maatte erklære Majoren i de 4 Officerers Nær-værelse, at jeg kun havde talt Sandhed, og var rede til med min Eed at bekræfte, hvad jeg havde sagt, naar det skulde være. Paa samme Maade har jeg yttret mig for Amtmand Bruhn, som den 26. var hos Majoren; men ingen af disse Herrer have forlangt noget Forhør optaget over mig.

Jeg tvivler ikke om, at jeg ved at anstille nærmere Undersøgelse, vil blive istand til at meddele Oplysninger, som ikke vilde være uden Interesse. Denne Gang har jeg kun villet forklare, hvad jeg selv var Øievidne til . . .“

Forhørene ved Riberhus Birk havde til Formaal at fastslaa det formelle An-svar for det blodige Sammenstød. En Skrivelse fra Stiftamtet af 25. Januar til Borgmester, Byfoged Stricker formulerede de afgørende Spørgsmaal¹:

„Til Oplysning om den beklagelige Affaire, som den 22. dennes stedfandt norden for Brøns By, hvorved flere ere saarede og dræbte, vilde Deres Velbyrdighed behage at optage et Forhør og derunder isærdeleshed søge godtgjort: 1, Om nogen civil Øvrighed har været nærværende, 2, om noget Forbud er udgaaet enten fra en saadan eller fra den militaire Befalende til den paa Landeveien samlede Folkehob til at adskilles, 3, om et saadant Forbud er gjentaget flere Gange uden at blive efterkommet, eller om der er anvendt noget andet Middel til at formaae Forsamlingen til i Fred og Ro at drage bort, 4, om der fra Folkehobens Side er skeet Brug af Vaaben eller Anvendelse af Magt, før de to Mænd, som ubevæbnede traadte frem af Folkeklyngen for at tale Folkets Sag, bleve nedhuggede af Dragonerne, 5, om en Oprørslov er bleven oplæst eller en høitidelig Advarsel er skeet til at adspredde sig, 6, om Hoben ved givet Signal med Tromme, Horn eller Trompet er opfordret til at høre Advarslen kundgjøre, endelig 7, om der er nogen Grund til at antage, at det Skud, hvorved en Dragon blev fældet, er udgaaet fra den paa Landeveien staaende Folkehob —, med det videre, som kunde tjene til at constatere det Skete.

Jeg har foranstaltet, at paalidelige Mænd, som kunne forklare om det passerede, møde hos Dem i denne Anledning saa snart muligt, men forøvrigt ere flere Flygtninge her i Byen, der have været tilstede.“

Forhørsdommeren synes ikke at have lagt Vægt paa at skaffe Oplysninger om Bøndernes oprindelige Planer eller tilvejebringe Holdepunkter for Bestem-melsen af de Tanker, der ved Afmarschen fra Rejsby ledede deres Skridt. 7 af de 18 Øjenvidner erklærer dog alle, i varierende Udtryk, men i Hovedsagen overensstemmende, at det alene har været Hensigten ved fredelige Overtalelses-

¹ Skrivelsen er tilført Retsprotokollen og optaget i Forhørsudskrifterne.

midler at formaa de slesvig-holstenske Soldater til at rømme Egnen. Gaardmand Hans Sørensen Schmidt fra Rejsby havde saaledes kun villet „tale Bøndernes Sag og om muligt afgøre den i Mindelighed med Militairet“. Det samme, tilføjer han, var Tilfældet med Lederen Anders Thomsen Stavener og andre. Kromand Jes Thaysen Jensen fra Vester Vedsted var, som ovenfor meddelt, draget hjemmefra for at besøge en Broder i Rejsby og først ved Ankomsten bleven bevæget til at gaa med, „da Bønderne gjorde ham opmærksom paa, at de ikke agtede at bruge Magt, men at de antog, at det var tilstrækkeligt, naar de talte med Militairet“. I Overensstemmelse hermed vidner Degnen Carsten Peter Haas af Rejsby allerede ved Samlingen i Rejsby at have hørt „fra alle Sider“, at Bønderne ikke vilde gøre Modstand eller indlade sig i Slagsmaal med Militæret, „men ikkun at tale sig tilrette med dette“. Ved Synet af Soldaterne finder han det da ogsaa „mest tilraadeligt at vende tilbage, men da Hoben vedblev at gaae fremad, og Comp. vidste, at de ikke havde noget ondt i Sinde, fulgte han ligeledes med“.

Alle 3 kunde til Støtte for deres Paastand henvise til, at de havde været ubevæbnet. Mod Udsagnene af de andre 4 er det et væsentligt Argument, at de var forsynet med Vaaben, de tre med Bøsser, den fjerde med en Pik eller Lanse.

Naar 2 af Deltagerne, Gaardmand Anders Lassen af Sønder Fardrup og Tjenestekarl Niels Jørgensen Beck af Seem, udtrykkelig bevidner, den første, at Bondetroppens Leder Anders Thomsen Stavener havde forbudt dem at anvende Magt eller gøre Brug af Vaabnene, sidstnævnte, at han havde forbudt Bønderne at skyde, „førend de bleve angrebne“, er det sagtens rigtigt, naar man lægger Hovedvægten paa den sidst anførte Passus.

Rimeligvis træffer Hans Peder Brodersen fra Raahede Kærnepunktet. Da han i Spidsen for Toget med Anders Thomsen ved sin Side fik Øje paa det store militære Opbud, skal han overfor sin Ledsager have erklæret, „at det efter disse Omstændigheder ikke kunde nytte at bruge Vold, men at det var bedre, at han [Anders Thomsen] og Comp. gik hen og talte med Militairet“.

Har Bønderne oprindeligt haft Tanke om Magtanvendelse — som alt tyder paa — er den hurtig forduftet ved Synet af det militære Opbud.

Af Begivenhedernes videre Gang kan man med uomstødelig Sikkerhed fastslaa et Par enkelte Hovedpunkter: ingen civil Øvrighedsperson har overværet Sammenstødet, og ingen Advarsel er gaaet forud for Militærets Angreb. Som Hans Peder Brodersen forklarer og samtlige Vidner stadfæster: „Comp. maa med Bestemthed benægte at have seet nogen civil Øvrighedsperson paa Stedet, eller at der er udgaaet nogensomhelst Opfordring fra det Militaires Side til Folke-

hoben til at skilles ad, hverken ved Ord eller ved Oplæsning af Noget eller ved Signal, eller paa nogen som helst anden Maade.“

Mere tvivlsomt er det, om Brøns Kirkeklokker har været sat i Gang. Det nævnes af Amtmand Sponneck¹, omtales vidt og bredt af Lærer Skov, men har ikke sat fjerneste Spor i Forhørene. Selvfølgelig er det en Mulighed, at Klokkerne har været i Gang, men er blevet standset, inden Bondetoget naaede indenfor Hørevidde.

Forhørene viser, at Sammenstødets Hovedtræk — som skildret af Lærer Skov — staar urokkelig fast. Bondetroppens Fører, Anders Thomsen Stavener, er traadt ud af Flokken og har nærmet sig Dragonerne ubevæbnet med Hatten i Haanden. Peder Muusmand, som ifølge Lærer Skovs Beretning skal have ledsaget ham, nævnes derimod intetsteds under Forhørene. Anders Thomsen er ikke kommet til Orde, er blevet vinket bort og umiddelbart efter anfaldet af Dragonerne. Samtidig med, at Rytterne angriber Mængden, og alt opløser sig i en Række enkelte Sammenstød, falder de første Skud, sandsynligvis fra Jægerne, muligvis fra Bondeskaren. Hvem der har fældet de 2 Slesvig-Holstenere oplyses ikke, Venners Vaadeskud eller Modstanderes Bøsser. Om egentlig Kamp er der ikke Tale. Bønderne flygter ud over Markerne paa begge Sider af Landevejen, anfaldes af Dragonerne og faar alvorlige Knubs, delvis farlige Saar.

Af alle Vidneforklaringerne er Hans Peder Brodersens den mest oplysende. Da han var i Togets Fortrop og ved Anførerenes Side, har han særlige Betingelser for at følge Slagets Gang.

Om sine Iagttagelser fra det Øjeblik han — som ovenfor nævnt — havde advaret Anders Thomsen, har han givet følgende Forklaring:

„ . . . Da Anders Thomsen imidlertid svarede, at de gjerne kunde gaae længere fremad, og at det var tidsnok, naar de kom derhen, at tale med Militairet, fortsatte de i Spidsen for Hoben deres Gang ned ad Landevejen, saa at de kom ind midt imellem Dragonerne, der imidlertid havde fordeelt sig paa begge Sider af Veien, imellem hvilken og de tilstødende Marker, der enten ingen Grøft findes eller i alt Fald dog kun en høist ubetydelig saadan. Da Hoben saaledes var kommen midt imellem Dragonerne, standsede den, og gik da Anders Thomsen, efter foregaaende Aftale, ubevæbnet som han var, alene frem over Grøften paa den østre Side af Veien ind paa Marken for at tale med Dragonerne; men da han saaledes var kommen nogle faa Skridt bort fra Hoben og begyndte at sige noget, uden at Comparenten dog hørte hvad det var, vinkede en Dragon, der, saavidt Comp. bemærkede, nok var en Officeer, med Sablen; om han nu dermed vilde give et Signal eller tilkjendegive, at han ikke vilde tale med Stavner, veed Comp. ikke, men i det samme fore 4 Dragoner frem og huggede Anders Thomsen ned. Øieblikkelig derpaa, men vel at

¹ Se foran S. 136.

mærke, først efter at dette var skeet, iagttog Comp. at den Jæger, der stod paa høire Fløi af Linien, affyrede sit Gevær paa Hoben og svingede med Huen, hvorpaa Jægerne gavede en Salve, imedens Dragonerne, der i det Øieblik Anders Thomsen gik frem havde omringet Hoben, huggede ind paa denne. — Comp. har vel ikke selv seet, at den faldne Dragon blev truffen, men han maa med Bestemthed paastaae, at det først var efter at Jægerne havde affyret deres Geværer, at han saa en Dragonhest løbe ledig omkring. — Om han nu maatte være truffen af Jægerne eller af en af Bønderne, fra hvis Side der faldt Skud, efter at Jægerne havde skudt, kan Comp. vel ikke sige, men han anseer det dog for meget sandsynligt, at det Første kan have været Tilfældet, idet Jægernes Kugler gik over Folkhobens Hoveder, hvilket formeentlig havde sin Grund deri, at Bønderne stode i en Lavning, Jægerne derimod paa et høiere Terrain, saa at deres Kugler lettere maatte kunne træffe Dragonerne end Bønderne . . .¹“

8 Vidner har iagttaget, at Anders Thomsen har nærmet sig Militæret med Hatten i Haanden; derimod fortæller ingen, at han i den anden har haft et hvidt Tørklæde². 6 af Deltagerne har bemærket, at han af en Dragon, de fleste formoder af en Officer, er bleven vinket bort, medens 11 fastslaar, at han — og de øvrige Bønder umiddelbart derefter — er bleven overfaldet af Rytterne. Kun 1 af Vidnerne har lagt Mærke til, at den paagældende Officer — efter at have gjort Tegn til Thomsen, men inden Attaquen — har „uddelt en Ordre til Dragonerne, der havde til Følge, at disse strax omringede Hoben og huggede ind paa denne og nedrede Bønderne“.

En enkelt, ikke uvigtig Episode — forud for Anders Thomsens Forsøg paa at komme i Forbindelse med Soldaterne og altsaa ogsaa forud for Dragonernes Angreb — er alene bleven iagttaget af Hans Peder Brodersen:

„Imidlertid kan Comp. dog ikke lade ubemærket, at han, førend Anders Thomsen gik frem, bemærkede, at 3 ham ubekjendte Bønder, der ikke fulgtes med Hoben, stode paa Marken i Nærheden af Dragonerne, at 2 af disse rede hen imod dem og trak Sablen, men at de, da den ene af de 3 Bønder truede Dragonerne med en Pistol, atter vendte om og rede bort fra dem, uden at der blev løsnet noget Skud . . .“

Er Fortællingen rigtig — Peder Brodersen viser sig som en god Iagttager — og Episoden er bleven bemærket af Dragonerne, kan den nok have skærpet deres Opfattelse af Situationens Alvor.

Et lille Træk er ejendommeligt til Belysning af Spørgsmaalet om Øjenvidners Opfattelsesevne.

Ifølge H. P. Brodersens Vidnesbyrd er Anders Thomsen gaaet frem over Grøften paa den østre Side af Vejen ind paa Marken for at tale med Militæret

¹ Rigtigheden af denne Terrænskildring og Konklusionen deraf benægtes udtrykkelig i Amtmand Bruuns Beretning ¹⁸/₂ 1849. „Börsenhalle“ ²²/₂ 1849 Nr. 11409. ³ Jvnf. ovenfor S. 148.

og er der bleven angrebet af 4 Dragoner. Dermed stemmer 4 andre Forklaringer. I Virkeligheden synes der at være foregaaet mere. Tjenestekarl Jens Nielsen Rasmussen fra Sønder Fardrup, der befandt sig „i den foreste Rad af Folkeshoben, og saaledes gik „i Nærheden af A. Thomsen Stavner“, har ikke alene set denne gaa ind paa Marken Øst for Landevejen, men yderligere lagt Mærke til, at han straks kom tilbage, gik over Vejen ind paa Marken mod Vest, hvor Overfaldet fandt Sted. Ogsaa denne Forklaring bekræftes af 4 Øjenvidner.

Degnen Carsten Peter Haas har alene bemærket den Del af Begivenhederne, som blev udspillet paa den vestre Side af Vejen.

Da Forhørsdommeren — hvem det aabenbart var magtpaaliggende at faa denne dog ret uvæsentlige Modsigelse ryddet af Vejen — paany udspurgte H. P. Brodersen, ændrede denne kun for saa vidt sin Forklaring, som han indrømmede, at Anders Thomsen havde været paa Tilbagevejen og var naaet ind paa Landevejen, da Overfaldet fandt Sted: „Om han dernæst atter maatte have reist sig og være gaaet over paa Marken til Vest af Veien og dersteds atter været bleven hugget af Dragonerne, kan gjerne være muligt, men saadant har Comp. i saa Fald ikke iagttaget, idet han selv, som ommeldt, strax derefter blev angrebet.“

De følgende forvirrede Begivenheder er det vanskeligere at udrede. Kun eet lader sig med Sikkerhed fastslaa: forud for Dragonernes Anfald er der ikke fra Bøndernes Side bleven øvet fjerneste Vold eller anvendt Magt (den forhen omtalte lille Episode fraegnet).

Med Hensyn til det vigtige Spørgsmaal, fra hvilken Part det første Skud er faldet, forklarede H. P. Brodersen, at det stammede fra Jægernes højre Fløjmand og var bleven efterfulgt af en Salve.

Adskilligt tyder paa, at han har Ret.

Mindst 12 Vidner forklarer overensstemmende, at det første Skud er falden *efter* Dragonernes Anfald. Adskillige af dem er derimod ikke klar over, hvorvidt det kom fra Jægerne eller Folkeshoben.

Kun et enkelt Vidnesbyrd, Tjenestekarl Niels Jørgensen Becks, kan tyde paa, at et Skud er gaaet forud for Dragon-Attaquen: „I det samme,“ udtaler han, „Anders Thomsen var kommet hen til Dragonerne, faldt der et Skud ved Brøns,“ „altsaa i betydelig Afstand sønden for Folkeshoben.“ Om det kom inde fra Byen eller fra Jægerne, ved han ikke, „men i samme Øjeblik at Skuddet faldt, huggede Dragonerne ind paa Folkeshoben fra alle Sider og faldt der nu en Mængde Skud, saavel fra Jægernes som fra Bøndernes Side“.

Rimeligvis skal man ikke tillægge dette Udsagn altfor stor Betydning. Begivenhederne er gaaet saa hurtigt — efter Udsagn af Ock Fischer, Kromand i Birke-

lev — er der kun forløbet „omtrent 1 Minut“ efter Dragonattaquen, da Skuddet falder — at en enkelt Deltager med største Lethed kan have taget fejl af Rækkefølgen. For Gaardmand Anders Lassen af Sønder Fardrup har det set ud, som om de to Afsnit, Overfald og Skydning, har været samtidige.

H. P. Brodersen har udtalt en Formodning om, at den faldne Dragon er bleven ramt af en Kugle fra Jægerne. Nogen Vished for det blev ikke tilvejebragt ved Forhørene. Nævnte Gaardmand Anders Lassen, der som den eneste af Bønderne havde set Soldaten falde, har dog fremhævet den samme Mulighed, medens 2 andre Bønder anfører Udtalelser af slesvig-holstenske Dragoner, som de har opfattet som Forbandelser over Jægerne, „fordi de havde skudt“, eller fordi de „vedblev at skyde“. Dette være, som det vil. Udtalelserne er meget ubestemte og svækkes — med Hensyn til Dragonernes Forbandelser — ved den Omstændighed, at i hvert Fald det ene af de danske Vidner, som hørte dem, havde lidet eller intet Kendskab til Tysk.

En stor Del af Forhørsudsagnene beskæftiger sig med de enkelte Vidners Oplevelser paa Flugten fra „Valpladsen“ og under Sammenstødene med de følgende Dragoner. Indholdet er ret ensartet og uden særlig Interesse. Medens enkelte af Soldaterne har været forholdsvis skikkelige, synes andre at være optraadt med unødigt Brutalitet. Lad være, at Demonstrationen til en Begyndelse havde haft en forholdsvis truende Karakter. Dens Forløb maatte i hvert Fald hurtigt have overbevist Soldaterne og deres Befalingsmænd om dens Ufarlighed. Under alvorlige Krigsforhold, lad gaa. Under en Vaabenstilstand stilles der større Krav til Militærets Selvbeherskelse.

Endnu skal alene nævnes, at et enkelt Vidnesbyrd, men ogsaa kun eet, Gaardmand Anders Lassens, i Overensstemmelse med Lærer Skovs Meddelelse erklærer, at Dragonerne „efter deres Udseende at dømme vare beskjenkede“.

III.

Efter den voldsomme Udladning — og dens ulykkelige Følger — vendte Roen tilbage i Nordslesvig¹. Befolkningens Forbitrelse var yderligere vokset, men blev holdt i Tømme af de mange slesvig-holstenske Militærafdelinger, som gennemstrejfede de vestlige Sogne, og uden videre, eller dog for utilstrækkelig Betaling, rekvirerede Spise og Drikke og afsøgte Husene for at finde Vaaben. Overalt blev der lagt militære Indkvarteringer, som inddrev de omstridte Skatter. Alene

¹ Indberetning fra Stiftamtmand Sponeck ³⁰/₁ 1849 med vedlagte Erklæringer fra Borgmester og Byfoged Stricker i Ribe ²⁸/₁ 1849 og Sognefoged Piinborg i Vester Vedsted ²⁵/₁ 1849. Jvnf. Lærer Skovs anf. Skildring i Sprogforeningens Almanak 1901.

i Vester Vedsted skal der have været omtrent 60 Dragoner og 300 Jægere. I deres Indberetninger understregede de danske Myndigheder med særlig Styrke, at Slesvig-Holstenerne ikke gjorde Forskel paa slesvigsk og kongerigsk Grund, hjemsogte Enklaverne og endogsaa var naaet frem til $1\frac{1}{2}$ Mil fra Ribe.

Vesteregns Trængsler blev dog forholdsvis kortvarige. Allerede d. 9. Februar kan Stiftamtmand Sponneck meddele, at de slesvig-holstenske Soldater pludselig har rømmet Brøns og Rejsby¹.

Om Stemningen i den østlige Del af Amtet foreligger en længere Skrivelse fra den bekendte Pastor H. W. Hertel til det slesvig-holstenske Kancelli dateret 8. og 9. Februar 1849². Ogsaa han fortæller om Befolkningens trofaste Sindelag mod Konge og Rige og dens voksende Forbitrelse over Slesvig-Holstenernes Optræden. Bønderne her var dog mere besindige og lod sig ikke henrive til Voldsomheder. Til almindelig Fortrydelse havde Beboerne i Vonsbæk frivilligt betalt de udskrevne Skatter. Alle andre holdt sig tilbage, men vilde uden Modstand bøje sig for de ventede Militæreksekutioner. „Da maae vi jo betale — hed det — men vi ville dog først see dem komme. Vi blive jo ikke endnu ødelagt, fordi vi betale; men det er saa krænkende, at det Røverpak skal have den Masse af Penge, som vor Konge saa haardt kunde behøve.“

Af de saarede fra Brøns blev Anders Thomsen og en Lidelsesfælle, Gaardmand Anders Vodder fra Raahede — ifølge Meddelelse fra Pastor Hertel³ og Stiftamtmand Sponneck⁴ — taget med af Jægerne ved deres Opbrud, men naaede kun til Højrup Præstegaard⁵, hvor de, i hvert Fald Anders Thomsen, blev liggende under militær Bevogtning, men plejedes paa det bedste af Præstefamilien under Tilsyn af Lægen i Ribe. Nogle og tredive Saarede, fortæller Amtmanden, var den 30. Januar i Sikkerhed i Ribe⁶.

En Række fangne Bønder blev ført til Haderslev og videre til Slesvig og Rendsborg for at underkastes Forhør. Pastor Hertel fortæller, at de under Transporten er bleven ilde medhandlede af deres Vogtere og navnlig i Aabenraa forhaanet af slesvig-holstensksindede Borgere. For ikke at udsætte dem for en lignende Medfart i Flensborg — efter den almindelige Mening dog snarere for at forhindre, at de blev befriet, tilføjer han — havde man ført dem uden om denne

¹ Endnu $7\frac{1}{2}$ 1849 tilskrev Chefen for 2. Jægerkorps, Major Seelhorst, Amtmand Bruun i Haderslev, at han ved Tilbagemarschen til Tønder havde efterladt 1 Officer, 3 Overjægere og 50 Jægere i Brøns til Bevogtning af de Saarede og til Understøttelse for Politimester v. Fischer-Benson. (Haderslev Amsarkiv, Journalsag 246/1849). ² Brudstykker af den er meddelt i Ludvig Hertel: Hans Wilhelm Hertel, S. 255 ff. ³ Anf. Brev 6-9/2 1849. ⁴ Indberetningen 9/2 1849. ⁵ Iflg. Lærer Skovs Skildring blev Anders Thomsen taget i Pleje hos Lorens Rostgaard. ⁶ Indberetningen 30/1 1849.

By. Efter alt at dømme skal man ikke tage Fortællingen om disse Oplevelser altfor alvorlig¹. I hvert Fald har Komiteen for betrængte Slesvigere i Haderslev, hvis Repræsentant d. 10. Februar havde talt med Fangerne, udtrykkelig oplyst overfor den danske Regering², at de var bleven godt behandlet baade i Slesvig og i Haderslev.

For den danske Regering var Affæren ved Brøns højst ubehagelig. Naturligvis kunde man, som Stiftamtmand Sponneck fremhævede i sit allerførste Brev, med Rette betragte og under de diplomatiske Forhandlinger benytte Sammenstødet som Vidnesbyrd om den nordslesvigske Befolknings „Had“ „mod alt Tydsk og mod Slesvig-Holstenerne“. Adskilligt mere betød det, at trofaste danske Mænd var prisgivet Modstanderens Straf og Hævn. Som Stiftamtmand Sponneck dristigt fremhævede nogle Dage senere overfor Ministerpræsidenten Grev A. V. Moltke³, havde den danske Regering tilmed paadraget sig et vist Medansvar ved Kongens Proklamation af 15. December, som erklærede Hertugdømmernes Regering for ulovlig og dermed i Virkeligheden udtalte, at de militære Skarer, som strejfede om i Landet, savnede „enhver lovlig Hjemmel“, og at „hver tro Undersaat altsaa [var] berettiget til at modsætte sig disse paa hvad Maade, han bedst veed og kan“. „Saaledes kan den danske Regjering ikke desavouere et Foretagende, der retfærdiggjøres ved hiin Proclamation.“ „Jeg henvender — slutter han sin Skrivelse — den Begjæring til Regjeringen, at allerede nu Skridt maatte foretages til at hindre enhver irregulair Indskriden mod de ulykkelige Fanger. Ikke at vise Folkets Sympathi ved denne Leilighed den muligste Deeltagelse ville være det samme som at give den danske Sag et føleligt Knæk i Slesvig.“

For Regeringen⁴ vilde det ikke blive tilstrækkeligt at fralægge sig og sine Embedsmænd ethvert Ansvar for det ulykkelige Sammenstød. Samtidig med, at den maatte tage Hensyn til den ophidsede Folkestemning — i Kongeriget og i Nordslesvig — var det dens selvfølgelige Pligt at gøre sin Indflydelse gældende til Fordel for de fangne Bønder og deres Fæller i Kampen. Med det altsammen havde den til yderligere Opgave, om muligt selv at benytte, i hvert Fald forhindre, at Modparten brugte Affæren i det storpolitiske Spil.

¹ Ogsaa iflg. Marcus Skovs Skildring er Fangerne bleven daarligt behandlet under Transporten. Fortællingen herom synes dog lidet afhjemlet. ² I Skrivelse 13/2 1849. Dermed stemmer ogsaa Lærer Thomas Knudsens Beretning i Sønderjydsk Maanedsskrift, 3. Aarg., S. 20 ff. ³ Anf. Skrivelse 25/1 1849. ⁴ Den iflg. Skildring af Regeringens Optræden hviler paa Akter i Udenrigsministeriets Arkiv i Rigsarkivet. Alm. Korr. Sager. Krigen 1848—50.

Først og fremmest søgte den at virke beroligende paa Folkestemningen i Nord-slesvig, gendrev Stiftamtmandens Udtalelser om dens moralske Medansvar og paalagde ham at gøre sin Indflydelse gældende i Overensstemmelse med dens Ønsker.

Allerede den 29. Januar sendte Grev A. V. Moltke følgende Skrivelse til Stiftamtmanden¹:

„... Idet jeg takker Herr Greven for Deres godhedsfulde Meddelelser af 22., 23. og 25de, behøver jeg vel ikke at fremhæve de sørgelige Følger slige Folkedemonstrationer, som dog desværre ere alt for naturlige ved det Tryk, Oprørsregjeringens Voldsmænd øve imod en tro Befolkning, kunne have ikke allene for Befolkningen selv, men for hele Sagens Udfald. Det er tidligere ved flere Leiligheder herfra bleven udtalt, og den kongelige Proclamation af 15de December f. A. siger det tydeligt, at Befolkningen i Slesvig kun maa modsætte Slesvig-Holstenernes Fordringer og Anordninger en passiv Modstand, at Befolkningen ikke maa lade det komme til det yderste, at den ikke maa bruge Selvtægt; thi Regjeringen vilde bortkaste alle de Fordele, der allerede ere opnaaede, og endnu vil opnaaes ved Underhandlingerne, naar den i dette Øieblik med væbnet Magt kom Slesvigerne til Hjælp. Jeg kan derfor ikke dele den af Deres Høivelbaarenhed i Begyndelsen af Deres Skrivelse af 25de dennes yttrede Anskuelse, som om den stedfundne Bevægelse kan ansees fremkaldt ved den kongelige Proclamation af 15de December, idetmindste kan det kun antages at være skeet ved en urigtig Opfattelse af samme. Vel er det vanskeligt at berolige en Befolkning, der i Følelsen af dens retfærdige Sag har begyndt at reise sig, i Særdeleshed, da et ikke lille Parti, saavel her som i det nordlige Slesvig selv, seer det bedste Middel i en Folkeopstand sammesteds, og gjør alt for at fremkalde en saadan, men Regjeringen maa søge at forhindre Gjentagelsen af Begivenheder som den, vi nu beklage, og Herr Greven beder jeg om at anvende al Deres Indflydelse i denne Retning.

Navnligen ville De træffe de nødvendige Foranstaltninger, at ingen Indvaanere fra de nørrejydske Byer blande sig i Slesvigernes Anliggender, deels fordi Slesvigerne deri vilde finde en dem selv skadelig Støtte for deres Bevægelser, deels fordi vore Modstandere vilde benytte en saadan Deeltagelse til Beviis for deres Paastand, at man fra Danmarks Side beforder en i al Fald ubetimelig Folkeopstand. Fremdeles turde det være hensigtsmæssigt at gjøre Redactionen af Ribe Avis² opmærksom paa disse Regjeringens Anskuelser og isærdeleshed bede den vogte sig for, at optage saadanne Artikler som den tidligere indrykkede, der gav Anviisning paa Vaaben, Krudt m. v. og saaledes opfordrede til væbnet Modstand eller endog Angreb, hvilket vil kunne give Oprørernes Foregivende, at Modstanden ledes fra Danmark, nogen Styrke. . . .“

D. 11. Februar kan Stiftamtmanden forsikre sin Chef, at Redaktionen af Ribe Stiftstidende havde lovet for Fremtiden at iagttage større Forsigtighed.

¹ Koncept i anf. Pk. i Slesv. holst.-lauenb. Kanc. (Se S. 135, Note 1). ² Som naturligt er, findes der i Ribe Stiftstidende en Række Skildringer af og Betragtninger over Begivenhederne i Vesteregnet og ved Brøns.

Samtidig søgte Regeringen at berolige Gemytterne i Nordslesvig, advarede mod Voldsomheder og gav Løfte om ikke at ville søge Vaabenstilstanden forlænget ud over den fastsatte Tidsfrist. En Tilkendegivelse i Overensstemmelse hermed blev underhaanden fordelt blandt Landsdelens Befolkning:

„Regjeringen opfordrer i Kongens Navn Slesvigs troe Befolkning til i sin Modstand imod uretmæssige Fordringer ikke at møde Magt med Magt, idet den kan holde sig forvisset om, at Kongen ei ud over det Tidsrum, som oprindeligt er foreskrevet for Vaabenstilstandens Varighed, vil indrømme en Forlængelse af den utaalelige Tilstand, som er en Følge af hiin Overenskomsts mangelfulde Udførelse.“

Stemningen i Kongeriget paavirkede man ved i Berlingske Tidende¹ at offentliggøre Stiftamtmand Sponnecks Fremstilling (af 23. Jan.) af Sammenstødet med Tilføjelse af de redaktionelle Bemærkninger, at det passerede gav det haandgribelige Bevis for, at Malmøkonventionen, som den var bleven iværksat, havde tilvejebragt utaalelige Tilstande i Hertugdømmet. Regeringen vilde derfor sikkert ikke „undlade med fornødent Alvor at holde sine Medcontrahenter og de Magter, som væsentligt have medvirket til Vaabenstilstandsconventionens Afslutning, hiin Begivenhed for Øie“.

Aabenbart har man ogsaa anset det for nødvendigt at overbevise Kong Frederik VII om Umuligheden af at lade danske Tropper rykke Nordslesvigerne til Hjælp. En Redegørelse til Kongen — af 30. Januar — fremhævede i hvert Fald, at Landet ved et saadant Skridt vilde gaa Glip af alle Fordele, som allerede var opnaaet eller yderligere kunde opnaas ved Underhandlingerne.

Samtidig tilrettelagde Regeringen sin diplomatiske Aktion.

Foreløbig blev et Uddrag af Artiklen i Berlingske Tidende d. 27. Januar tilsendt Gesandterne i Paris, London og Petersborg, Frankfurt og Berlin. For de sidstnævnte to, Baronerne Dirckinck Holmfeld og Plessen fremhævede Følgeskrivelsen, at Regeringen, hvor dybt den end beklagede det skete, dog ansaa det for sin Pligt „ikke ved positive Skridt mod hine Voldsomheder end mere at vanskeliggjøre de alt for længe forhaalede Fredsunderhandlinger“.

Allerede de følgende Dage gik den videre og benyttede Affæren til overfor de venskabelig sindede Magter, Sverige og Rusland, England og Frankrig, at fremstille Situationens Uholdbarhed². Den beklagede „les mesures de fait auxquelles les populations du Slesvic se sont laissées entrainer“, men gjorde først og fremmest opmærksom paa Sammenstødets Virkninger paa den danske Folkestemning. Saavidt det stod i dens Magt, vilde den søge at forebygge en

¹ 27/1 1849. ² Note til de nævnte Landes Gesandter i København 28/1 1849.

Gentagelse, men havde — under Vaabenstilstandens Vilkaar — ingen virksomme Midler til at forhindre Befolkningens Demonstrationer eller øve Indflydelse paa Landsdelens Administration.

I Overensstemmelse hermed instrueredes ogsaa de danske Repræsentanter i Udlandet. Et almindeligt Cirkulære¹ paalagde dem at fremhæve, at Sammenstødet ikke kunde tilskrives nogen „commerce de la part du gouvernement“, som tværtimod gjorde alt for at undgaa nye Komplikationer. Regeringen havde dog ingen Anledning til at undskylde sig, hvorfor de paagældende Gesandter særlig skulde benytte Lejligheden til at fremstille Situationens Uholdbarhed. Med større Tydelighed udtalte man sig overfor den danske Repræsentant i London. Affæren ved Brøns, der „har gjort og maattet gjøre et dybt og almindeligt Indtryk paa ethvert dansk Hjerte“ — hedder det i Skrivelsen — bevirker, „at Forholdene under visse Eventualiteter kunne udvikle sig paa en Maade, som ikke ville tilstæde andet Alternativ“ end Vaabenstilstandens Opsigelse.

Da Udenrigsministeren to Dage senere — d. 31. Januar² — forberedte Gesandterne paa, at Vaabenstilstanden ikke vilde blive forlænget, henviste den bl. a. til Begivenhederne ved Brøns.

Det siger sig selv, at Regeringen heller ikke undlod at gøre opmærksom paa Slesvig-Holstenernes Krænkelse af jydsk Omraader³.

Under alt dette havde Regeringen heller ikke glemt de fangne Slesvigere.

Allerede i den første Skrivelse til Repræsentanterne for de venskabeligt sindede Magter⁴ var de bleven anmodet om at bevæge deres Regeringer

„à intercéder auprès du Gouvernement Central afin qu'il interpose toute son autorité en faveur des personnes dont la force militaire des duchés s'est emparée, et qui sont exposées à expier cruellement une action, qu'on ne saurait qualifier de criminelle qu'en méconnaissant entièrement la noblesse et la loyauté des sentiments qui leur ont fait oublier un instant les conseils de la prudence“.

Den danske Gesandt i Frankfurt fik ligeledes Paalæg om at vække Centralregeringens Interesse for de ulykkelige Fanger⁵.

Disse Skridt fik hurtigt den ønskede Virkning.

Centralmagtens Udenrigsminister Heinrich von Gagern⁶ undlod vel ikke at fremhæve den slesvig-holstenske Opfattelse af Begivenhedernes Udspring,

¹ Af 20/1 1849. ² Cirkulære til Gesandterne i Stockholm, Petersborg, London og Paris. — Vaabenstilstanden blev dog først opsagt 26. Februar. ³ Se f. Ex. Noter til den engelske Gesandt i København 2/2 og 8/2 1849. ⁴ Anf. Note 28/1 1849. ⁵ Ved Skrivelse fra Udenrigsministeren 20/1 1849. ⁶ Skrivelse til v. Bismarck, Rigsforstanderens Geschäftsträger, 9/2 1849 (Kopi). Jvnf. Skrivelse fra v. Bismarck til A. V. Moltke 15/2 1849.

gjorde opmærksom paa deres formentlige Sammenhæng med de „so lange fortgesetzten offenen und versteckten Aufreizungen zum Widerstande“ og erklærede sig forvisset „über die Gesinnungen und Gefühle der grossen Mehrzahl der Bewohner Schlesiens“. Forhaabentlig, tilføjede han, vilde den danske Regering opgive sin tvetydige Holdning og betræde Forsoningens Baner. Alt sammen som Indledning til Erklæringen om, at han allerede havde intervenseret til Fordel for de fangne Deltagere i Sammenstødet ved Brøns:

„Eine Verwendung zu Gunsten der gefangenen Theilnehmer an dem Gefechte zu Bröns habe ich mich beeifert eintreten zu lassen, indem ich die gemeinsame Regierung der Herzogthümer ersucht habe, jede mit dem Gange der Rechtspflege und der Rücksicht auf die öffentliche Ordnung irgend vereinbare Erleichterung des Looses der Gefangenen, und ins besondere die bald möglichste Freilassung der keines besonderen Vergehens angeschuldigten Theilnehmer sich angelegen sein zu lassen.“

Faa Dage senere kunde den danske Oberstløjtnant Schlegel, som i officios Sendelse opholdt sig i Slesvig By, forsikre sin Regering¹, at der hverken var eller vilde ske Fangerne noget ondt. Ifølge Meddelelse af Regeringskommisær Stedtmann var de bleven yderst mildt og humant behandlet og var nu bleven sendt tilbage til Haderslev. Der vilde heller ikke dér ske dem nogen Molest, og antagelig vilde de hurtigt faa Tilladelse til at vende tilbage til deres Hjem. Naar de var bleven ført til Slesvig, skyldtes det Ønsket om at faa konstateret Anledningen til Konflikten; naar de var bleven holdt tilbage i Haderslev var det, for at Forhørene kunde blive fortsat under Ledelse af Amtmand Bruun. Til denne Erklæring føjede han nogle Meddelelser om Forhørenes Resultat — at der var bleven beslaglagt 21 Geværer, hvoraf de 18 var nylig afskudt og de 3 endnu ladt². Tillige havde man gjort gældende, at det første Skud, som havde fældet en Dragon, var faldet fra Bøndernes Side. Paa Grundlag af Ribeforhørene havde Schlegel benægtet Rigtigheden heraf og benyttet Lejligheden til „som Militair“ at udtale sin „Indignation over den i alle Tilfælde uværdige og uhæderlige Handlemaade fra det Militaires Side at nedhugge værgeløse Mennesker; thi endogsaa i selve Krigen er det anset som Pligt ikke at nedhugge den Soldat, der kaster sit Vaaben og værgeløs overgiver sig“.

---

¹ 18-20/2 1849. ² 1/10 1849 svarer Haderslev Amt Pastor Buntzen Kock i Skjærbæk paa Anmodningen om at faa de beslaglagte Vaaben udleveret, at der paa Amtshusets Loft henlaa nogle Geværer, men at de bedste i sin Tid skulde være afsendt til Rendsborg. (Haderslev Amtsarkiv. Politisager ¹²³⁹/1849).

Landstormen ved Brøns hører ikke til de store Begivenheder. Selv om den har medvirket til Vaabenstilstandens Ophør og Fjendtlighedernes Genoptagelse, var det dog andre og vigtigere Forhold, som var afgørende for Begivenhedernes Gang. Alligevel har Erindringen om den med god Grund holdt sig levende blandt Vesteregnens Befolkning, og kan det forhaabentlig forsvares, at det ovenfor er forsøgt paa Grundlag af de bevarede Kilder at give en Redegørelse for Sammenstødets Gang. Som naturligt var, maatte Datidens danske Myndigheder stræbe efter at fastslaa det formelle Ansvar. Eftertiden vil ikke derfor glemme, at Landstormen ved Brøns først og fremmest var et Udslag af den Troskab mod Land og Konge, af den stejle Selvhævdelse og det danske Sindelag, som indtil denne Dag har været de bærende Kræfter i den nordslesvigske Nationalitetskamp.

Med Rette bærer Mindestenen ved Brøns sin Indskrift:

For Troskab mod
Konge og Fæderneland

*

Ej Minde om en Glimredag
Kun om et trofast
Hjærtteslag.

HILSEPÅBUDET I ANGEL

AF

HOLGER HJELHOLT

DR. PHIL., ARKIVAR I RIGSARKIVET, KØBENHAVN

✱

I en afhandling om Christian VIII i et tysk tidsskrift var der som motto sat et par linjer af et Heidenstamsk digt: „. . . men där jag går, jag ser, att rätt och heder — min ovän ock på skölden skrivet bär“¹. Selv om afhandlingen efter mit skøn ikke fuldt ud svarede til mottoet, gjorde den det dog i adskilligt, og allerede det, at en tysk ved behandling af et nationalt meget omstridt emne vælger disse linjer som motto, tør måske næsten regnes for lidt af en bedrift.

Et andet emne, overfor hvilket man fra dansk side meget kunde ønske, at tyske skribenter vilde holde sig et sådant motto for øje, er det danske styre i Slesvig i tiden mellem krigene (1850—1864). Dette styre blev i samtiden af den tyske agitation udskreget som et ligefremt rædselsstyre, og de tyske agitatorer gjorde alt for at piske den nationale stemning i Tyskland op imod Danmark. Hertil forekom dem tilsyneladende intet middel for lavt og intet angrebspunkt for småligt. Til visse kunde man som dansk udbryde med digteren: „Vi kun hovslag fornam af den pilsnare hest, der bar løgnen blandt folkene hen“. H. P. HANSEN fortalte mig også, da jeg i sin tid arbejdede på min bog om den danske sprogordning i Slesvig, at selv socialistføreren Bebel (f. 1840) fra sin ungdom havde bevaret opfattelsen af det danske styre mellem krigene som et tyranni.

Af den tyske agitations mange angrebspunkter skal i det følgende kun et enkelt behandles, men ganske vist et, som i høj grad udnyttedes. Endog af den russiske kejser blev det foreholdt danske diplomater². Bedømmelsen af det og af, i hvilken grad man måtte finde det karakteristisk for det danske styre, skal overlades læseren af det følgende.

¹ Linjerne findes i digtet „Begynd vandring“ (i Nya dikter 1915). Den nævnte afhandling er Johs. Krumm: Christian der Achte, eine tragische Gestalt der Landesgeschichte (i Nordelbingen. Bd. 7. 1928). Han citerer linjerne på tysk: „Doch wo ich gehe, seh ich Recht und Ehre — Auch auf des Feindes Schild geschrieben steht“. ² N. Neergaard: Under Junigrundloven. I. 548.

Den 2. juli 1850 sluttedes den såkaldte „simple“ fred mellem Danmark og det tyske forbund. Den 11. juli udnævnte kongen sin kabinetssekretær F. F. TILLISCH til som overordentlig regeringskommissær at overtage den civile styrelse af hertugdømmet Slesvig. Den 25. juli vandtes sejren ved Isted, hvorved også Sydslesvig kom under dansk styre. Oprørshæren gik tilbage til det tyske forbundsland Holsten, medens danskerne blev stående ved Ejderen, hvor deres stilling i den følgende tid blev genstand for flere angreb. Først i 1852 førte forhandlingerne mellem Danmark og de to tyske stormagter Østrig og Preussen til, at disse skred ind og afvæbnede den slesvig-holstenske hær.

Allerede denne situation førte med sig, at de danske civile myndigheder ikke straks efter Istedslaget kunde blive enerådende i hele hertugdømmet. En militær besættelse af Sydslesvig var nødvendig, og der herskede her belejringstilstand indtil marts 1852. Så længe den slesvig-holstenske hær stod under våben i Holsten, må der utvivlsomt også i Sydslesvig have været adskillige slesvig-holstensk-sindede beboere, der har tænkt sig muligheden af en vending i krigslykken eller i diplomaternes spil. I en indberetning af marts 1851 til krigsministeriet fra generalkommandoen i hertugdømmet Slesvig¹ hedder det således om forholdene i Angel, at skønt alt viste sig roligt på overfladen, var der dog anledning til en skærpet årvågenhed og „en eventuel hurtig og kraftig optræden mod befolkningen eller rettere mod den del af samme, der endnu er oprørets sag hengiven“. Det var derfor anset for hensigtsmæssigt at pålægge kommandøren for 2. forstærkningsbataillon, oberstløjtnant DU PLAT², at søge orden og rolighed håndhævet i Angel. Om det gjordes fornødent, skulde han i de distrikter, der var under belejringstilstand, optræde med selvstændig politimyndighed. Endvidere var han bleven bemyndiget til at foretage større og mindre forandringer i bataillonens dislokation (fordelingen af tropperne), eftersom det fandtes tilrådeligt; det havde nemlig vist sig, at de forskellige distrikters umiddelbare belægning med militær var et middel, der virkede fordelagtigt på stemningen.

I samme måned, som denne indberetning er fra, var Tillisch fra regeringskommissær bleven udnævnt til minister for hertugdømmet Slesvig. Mellem de civile og militære myndigheder kom det til adskillige rivninger om deres kompetenceområde. Således vekslede det slesvigske ministerium og generalkommandoen i slutningen af april skrivelser herom³. Kommanderende general i Slesvig var G. C. v. Krogh. Ministeriet hævdede, at det ikke var nødvendigt at

¹ Krigsmin. Direktionen for armeens personel. Indk. sager, prtk. IV. ²⁶¹/₁₈₅₁. Denne som de følgende sager findes i rigsarkivet. ² Peter Henrik Claude du Plat, f. 1809. ³ Krigsmin. Direkt. f. arm. pers. Indk. sager, prtk. IV. ³⁶³/₁₈₅₁.

tilstå militærmagten i Sydslesvig en selvstændig og af de civile autoriteter uafhængig stilling. Generalkommandoen holdt derimod på, at under en belejrings-tilstand tilkom der militærmagten en vis diskretionær (d. v. s. udøvet efter et skøn) og selvstændig myndighed. For øvrigt var begge enige om, at forholdene endnu ikke var sådanne, at belejringsstilstanden kunde hæves. Generalkommandoen betonedede, at der endog var distrikter uden civil øvrighed, og hvor således den militære autoritet var absolut nødvendig.

Et afgørende vidnesbyrd om rigtigheden af sin opfattelse af det uheldige i militærmagtens selvstændige myndighed følte Tillisch, at han fik ved nogle sidst i april og i første halvdel af maj af militære befalingsmænd i Angel udstedte bekendtgørelser. Disse bekendtgørelser er det, som indeholder det meget omtalte hilsepåbud.

Der foreligger afskrifter af 3 sådanne bekendtgørelser, der af Tillisch indsendtes til premierministeren¹. Den første er dateret Savstrup (i Nørre-Brarup sogn) 29. april. Det hedder i denne, at i oberstløjtnant du Plats („Dubpla“) navn og efter mundtlig meddelelse af en underofficer er det gjort underskriveren til pligt i sit distrikt at bekendtgøre, at enhver skal aftage hat eller hue „med agtelse“ for enhver officer og overhovedet vise fornøden agtelse for enhver militær. Den anden bekendtgørelse er udstedt af en løjtnant (F. W. I. M. v. Brackel) og dateret Rydde (i Sottrup i Angel) 7. maj. Den er delt i 3 punkter, hvoraf hilsepåbudet er det første. Man skal for enhver officer tage hatten eller huen af således, „at hovedbedækningen ordentlig føres ned efter lænden“. Det var altså ikke nok blot at tage til hatteskyggen. De to følgende punkter indeholdt forbud mod forsamlinger i værtshuse, private huse eller i det fri og imod petitioner samt forbud mod sang eller larm i værtshuse eller private huse, på gader eller andre pladser. Den sidste bekendtgørelse er dateret Nørre-Brarup 14. maj og udstedt af en løjtnant v. Hoppe. Den indeholder i det væsentlige det samme som den foregående. Om aftagningen af hovedbedækningen hedder det dog kun, at den skal foregå „ordentlig“, men dette ord er understreget. Hilsepligten er foruden til officerer udstrakt til alle kongelige embedsmænd. Endvidere påbydes i denne bekendtgørelse, at hvem der endnu besidder uniformsstykker fra den oprørske armé eller andre tegn på oprøret, inden 24 timer skal levere det til den kommanderende officer i Nørre-Brarup. Undladelse heraf trues med streng straf.

Afskrifter af disse tre bekendtgørelser sendte Tillisch den 20. maj til København. Han stiledede sin skrivelse til justitsministeren, C. E. Bardenfleth, der for

¹ Premierministerens arkiv. Brevnr. 94. ²⁸/₈ 1851 (journalnr. ⁶²/₁₈₅₁).

øvrigt var hans svoger, idet han skrev, at han ikke var vis på, at premierministeren var i byen. Det var ham imidlertid vigtigt, at hans skrivelse snarest kom til statsrådets kundskab; derfor fik Bardenfleth den med bøn om at give den til premierministeren, om denne var til stede. Tillisch knyttede til bekendtgørelserne følgende bemærkninger: „At derved er foranlediget en stor forbitrelse iblandt folket, er naturligt, og at sådanne foranstaltninger lægges mig til last, er lige så naturligt, da man ikke kan begribe, at slige bestemmelser kunne gives uden mit samtykke. Den ufordelagtige virkning, som dette har på stemningen, er indlysende og har mere end noget andet skadet vor sag“. Han havde ganske vist anmodet generalkommandoen om øjeblikkelig at tage de givne befalinger tilbage, men, føjede han bittert til, han vidste ikke, hvorvidt anmodningen blev taget til følge, da de militære autoriteter kun adlød de instruktioner, som gaves af krigsministeren¹, og anså sig aldeles uafhængige af ham, Tillisch. Alene af denne sag fremgik det tilstrækkeligt, hvor nødvendigt det var, at forholdet mellem den civile og militære øvrighed ordnedes sådan, som man i statsrådet under hans sidste ophold i København var bleven enig om. Tillisch skriver intet om, hvad denne ordning gik ud på, men den må jo have frembudt garantier mod kompetenceoverskridelser fra de militære myndigheder. Flere andre sådanne, bemærker Tillisch til slut i sin skrivelse, vil han forbigå, da det anførte eksempel sikkert er oplysende nok. At henvende sig til krigsministeren havde han anset for unyttigt, og derfor havde han rettet sin meddelelse til statsrådet.

Tillisch' skrivelse besvaredes allerede den 23. af premierministeren, A. W. Moltke. Denne søgte at mildne bitterheden hos Tillisch overfor krigsministeren, og han var her i det heldige tilfælde, at krigsministeren også absolut brød staven over de udstedte bekendtgørelser. Det var ham, skrev Moltke, „meget behageligt“ at kunne meddele, at krigsministeriet øjeblikkelig havde truffet foranstaltning til tilbagekaldelse af de omtalte bekendtgørelser. Samtidig havde krigsministeriet taget de fornødne forholdsregler til at forebygge andre sådanne beklagelige hændelser. Allerede inden Moltke havde modtaget Tillisch' skrivelse, havde krigsministeren for øvrigt den 21., foranlediget ved et referat i de hamborgske blade, krævet nøjagtige oplysninger af generalkommandoen om sammenhængen med de pågældende bekendtgørelser. Da han så af de premierministeren fra Tillisch tilsendte afskrifter fik stadfæstelse på, at de virkelig var udstedte, havde han straks pålagt generalkommandoen ufortøvet at tilbagekalde dem. Desuden havde han befalet den højstkommanderende i Angel, oberstløjtnant du Plat afløst, fra hvem bekendtgørelserne — „der iøvrigt jo

¹ Krigsminister var C. F. v. Hansen.

vistnok er fremkaldte, men derfor på ingen måde retfærdiggjorte, ved mange forudgående drillerier fra beboerne“ — var udgåede. Krigsministeren beklagede ikke mindre end Tillisch, at sådanne bekendtgørelser var udstedte, og han havde benyttet lejligheden til påny at indskærpe generalkommandoen, „at der imod beboerne skal gås tilværks med al mulig humanitet og søges undgået enhver unødvendig hårdhed eller strengthed og enhver smålig befaling, der uden nødvendighed lægger bånd på beboernes frihed“.

Moltke mente, at Tillisch herved vilde føle sig fuldkommen tilfredsstillet med hensyn til denne sag. Om de beklagelige differencer, der vedblivende fandt sted mellem ministeren for Slesvig og generalkommandoen, udtalte han, at han havde anmodet krigsministeren om at indskærpe generalkommandoen, at der ikke af de militære befalingsmænd gaves bestemmelser, som lå uden for deres kompetence, og at kollisioner med de civile autoriteter af al magt søgtes undgåede. Krigsministeren havde lovet dette. Moltke håbede derfor, at det ved „gensidig imødekommen og lempen“ vilde lykkes at komme gennem den formentlig endnu kun korte tid, belejringstilstanden vilde vare. Ved dens ophør vilde jo de differencer, som nu desværre engang var opståede mellem de militære og civile autoriteter, af sig selv falde bort.

Hvad Moltke i sin skrivelse til Tillisch meddelte om krigsministerens optræden, var fuldkommen korrekt. I den nævnte skrivelse af 21. til generalkommandoen havde krigsministeren krævet indberetning om det i de hamborgske blade givne referat, hvilket han imidlertid ikke forment at behøve at fæste lid til¹. „Skulde imod formodning,“ hed det dog, „nogen officer i den grad have ladet det mangle på behørig konduite, at han har kunnet lade en sådan befaling udgå, er det ministeriets vilje, at der ingen skånsel vises ham. I modsat fald venter man at modtage så fuldstændige og nøjagtige oplysninger, at det omhandlede referat med bestemthed kan modsiges“. Sluttelig henleddes opmærksomheden på vigtigheden af, at afdelingskommandoer og navnlig detachementskommandører på det omhyggeligste instrueredes om den måde og den ånd, i hvilken deres myndighed burde udøves. Der måtte ingen unødvendig hårdhed eller strengthed vises Slesvigs beboere, og man håbede, „at den disciplin, der under de forløbne krigsår har udmærket armeen og erhvervet den et så hæderligt navn, også fremdeles vil bevare sig under de fredelige forhold“.

Krigsministeren skulde ikke komme til ret længe efter afsendelsen af denne skrivelse at svæve i den vildfarelse, at efterretningerne fra Angel var „meget tvivlsomme, om ikke åbenbart opdigtede“. Allerede den følgende dag afgik en

¹ Krigsmin. Direkt. f. arm. pers. Kopibog 1851. IV. Nr. 253. 21/6.

ny skrivelse til generalkommandoen, hvori det hed, at man nu havde fået rigtigheden af de nævnte efterretninger stadfæstet¹. Dette var sket både gennem flere aviser — der nævnes dog kun een — og gennem „andre kilder“. Det ser egentlig lidt mærkeligt ud, at Tillisch' skrivelse ikke nævnes. Imidlertid havde Tillisch jo ikke villet henvende sig til krigsministeren, og måske har denne derfor ikke villet nævne noget om, hvad det var for „andre kilder“, han havde fået stadfæstelsen fra. Krigsministeren beordrede nu alle de omhandlede befalinger ufortøvet ophævede. Medens det imidlertid i skrivelsen af 21. hed, at der ingen skånsel skulde vises ophavsmændene til befalingerne, udtaltes det nu — skyldes dette mulig irritation over Tillisch' indgriben? —, at ophævelsen skulde ske på den for vedkommende befalingsmænd mindst kompromitterende måde. Hvor sådant ikke kunde undgås, skulde generalkommandoen overveje, om ikke en dislokation måtte anses hensigtsmæssig. Endelig betonedes igen, at der skulde vises beboerne al mulig humanitet: „Så længe der ikke vises åbenbar ulydighed eller opsætsighed, må under de nuværende forhold ethvert uformødent bånd på beboernes frihed anses utilrådeligt, og det må især frarådes ved smålige og meget detaillerede befalinger af politiretlig natur at fremkalde en opposition, der kun kan hindre forholdenes orden, og som i det partis hænder, der endnu ikke har opgivet modstanden, altid bliver et våben imod os“.

Ligesom krigsministeren allerede havde sat sig i bevægelse inden Tillisch' klage kom til København, således var også generalkommandoen kommen krigsministeren i forkøbet. Den havde, inden krigsministeren udstedte sine ovennævnte skrivelser, beordret de pågældende bekendtgørelser „som alle lignende“ inddragne². Da den nemlig ved skrivelse af 19. fra det slesvigske ministerium modtog den tjenstlige anmodning at hæve bekendtgørelserne, havde den straks pareret ordre. Den 20. skrev den herom til major C. W. v. Dau, der, da du Plat var på permission i København, var den højeste officer i Angel og Svansø. Den bemærkede, at den allerede sidst i april måned udtrykkelig havde meddelt du Plat, at sådanne formelige bekendtgørelser, der vilde afgive et nyt agitationsmiddel, ikke ansås for hensigtsmæssige. Det havde derfor været den i højeste grad påfaldende, at de alligevel var udstedte, og endog af underordnede befalingsmænd og af et indhold, som man måtte misbillige. Det tilkendegaves, at alle til offentlig kundgørelse bestemte anordninger, der ansås fornødne til ordens og roligheds opretholdelse i den del af Angel, der var i belejringstilstand, skulde

¹ Krigsmin. Direkt. f. arm. pers. Kopibog 1851. IV. Nr. 261. ²²/₆. ² Se om det følgende den indkomne sag nr. 404/1851 Krigsmin. Direkt. f. arm. pers. Prtk. IV.

udstedes af den højstkommanderende officer selv. Generalkommandoen vilde desuden for at kunne våge over form og indhold af sådanne bekendtgørelser have dem indsendt til approbation, inden de udstedtes. Der skulde gøres indberetning om, hvorvidt de løjtnanter, der havde udstedt de omtalte bekendtgørelser, havde været bemyndigede af du Plat til selv at udstede dem, og ligeledes om, hvorvidt den af løjtnant Brackel udgivne endog havde været bekendtgjort i dele af Flensborg amt (der ikke var under belejringstilstand). I en ny skrivelse til major v. Dau dagen efter bemærkede generalkommandoen, at de i Angel udstedte bekendtgørelser havde vakt megen opsigt. Den ønskede derfor at kende motiverne til, at så alvorlige bestemmelser var tagne, „for at kunne imødegå alle påstande om en hensynsløs anvendelse af den militære magt“. Ligeledes vilde den have at vide, om de forskellige bestemmelser i deres hele udstrækning var foranledigede af den højstkommanderende selv.

Den 22. vendte du Plat tilbage fra sin permission, og den 25. besvarede han i en længere indberetning generalkommandoens skrivelser af 20. og 21. Ansvar for de udstedte bekendtgørelser påtog han sig for så vidt, som han erklærede, at deres indhold var overensstemmende med de af ham givne befalinger, „hvorimod måden, hvorpå det er sket, ikke er befalet“. Det havde dog været ham bekendt, at patrouilleførere havde haft en skreven ordre med, hvorpå sognefogden måtte attestere at have gjort sig bekendt med indholdet. Aldeles ubekendt havde det imidlertid været ham, at ordrene var forblevne i fogdernes hænder, ja endog opslåede. Men indholdet var altså som sagt overensstemmende med du Plats befalinger, og han hævdede, at punkterne om, at beboerne skulde være hjemme til en bestemt tid, at ingen dans eller lystighed måtte finde sted uden tilladelse, og at ingen forsamling turde afholdes, var en ligefrem følge af belejringstilstanden. Disse bestemmelser var givne og overholdte lige fra besættelsen i juli 1850 overalt, hvor der var stationeret tropper, og hvor der var erklæret belejringstilstand. Noget i strid hermed synes det dog at være, når han fortsætter, at ikke desmindre var de på landet først indførte lidt efter lidt, og eftersom det viste sig nødvendigt. Som bevæggrund til, at det var befalet beboerne at være hjemme kl. 9, angav han, at præsten i Sottrup (Angel)¹ var bleven fornærmet af nogle fulde folk, der sildig om aftenen gik forbi hans hus. Om tidsbestemmelsen kl. 12 for tilladelser til dans og lystighed bemærkede han, at den skyldtes uordener ved et bal i Kappel, hvor der var givet lov til at danse indtil kl. 3. Sådan havde der i lang tid været forholdt i Kappel,

¹ Præsten var J. C. L. Plenge.

Arnæs og Slesvig, hvorfor han ikke havde kunnet antage, at generalkommandoen misbilligede disse bestemmelser.

Hvad påbudet om, at landbefolkningen skulde hilse alle officerer, angik, så var dette, skrev du Plat, foranlediget ved, at „alle“ ældre folk og en del yngre stadig hilste, hvorimod den opvoksede ungdom og ligeledes nogle ældre ikke blot ikke hilste, „men ved stillinger og miner lagde den største trods for dagen“. Han havde anset det for aldeles nødvendigt at knække denne trods, „som særdeles udmærker befolkningen i dette distrikt“, og derfor havde han påbudt, at alle officerer og embedsmænd skulde hilses. Af alle bestemmelser var der vistnok ingen, skrev han, der havde vakt så megen tilfredshed hos de af regeringen ansatte gejstlige embedsmænd. Før befalingen udstedtes, havde han også talt herom med den eneste politiembedsmand, der boede i hele Angel, nemlig distriktsdeputeret Hagemann¹. Denne havde fundet det meget ønskeligt at „vænne befolkningen til høflighed og respekt, som den alt i mange år havde forglemt“. Du Plat foreslog generalkommandoen eventuelt at indhente Hagemanns udtalelser om de givne befalinger. Sluttelig bemærkede han, at han snarest skulde indberette, hvorvidt den af løjtnant Brackel givne befaling var bekendtgjort i dele af Flensborg amt. Han hævdede, at det var bleven indskræpet, at de indskrænkninger, der var gældende i belejringsdistriktet, ikke kunde udstrækkes til Flensborg amt. Men hilsepligten har han åbenbart ikke ment var en følge af belejringstilstanden, for han nævner selv, at den fandtes blandt bestemmelser, der var udstedte i Flensborg amt.

Den 28. sendte generalkommandoen du Plats indberetning til krigsministeriet og afgav samtidig en længere betænkning om hele sagen. At generalkommandoen i denne betænkning viser nogen stærk uvilje over indholdet af de givne befalinger, kan man næppe sige. Det er mere måden, hvorpå de er udstedt, den misbilliger, og den fremhæver samtidig, hvad der taler til forsvar for befalingsmændene.

Om hilsepåbudet bemærker generalkommandoen, at den allerede i månedens begyndelse havde erfaret, at du Plat på flere steder i Angel havde udstedt et sådant. Generalkommandoen „kunde vel ikke ganske billige denne forholdsregel og anså den navnlig ikke for en til ordens og roligheds opretholdelse nødvendig foranstaltning“, men den havde dog af forskellige grunde indskrænket sig til at anbefale oberstløjtnanten forsigtighed. Som disse grunde anførtes, at du Plat mundtlig havde oplyst, at hilsepåbudet var fremkaldt ved den af en del af be-

¹ Den loyale godsejer M. Hagemann til Udmark (Ohrfeld) i Esgrus sogn (Angel).

folkningen udviste hån og trods; at generalkommandoen ikke kunde tænke sig, at nogen formelig bekendtgørelse blev udstedt; at sagen ikke syntes at have vakt opsigt eller uvilje hos flertallet af beboerne, „der fandt det naturligt, at der skulde vises øvrigheden agtelse“; og endelig, at påbudet ikke kunde hæves uden at kompromittere de militære befalingsmænd. Som grund til den formening, at nogen formelig bekendtgørelse ikke vilde blive udstedt, nævnte generalkommandoen sin tidligere omtalte skrivelse fra sidst i april til du Plat.

Det var derfor, bemærkede generalkommandoen videre i sin betænkning, aldeles uventet, da den fra den slesvigske minister modtog afskrifterne af „nogle yderst uheldigt affattede bekendtgørelser“ med anmodning om at tilbagekalde dem. Hvad man i denne anledning havde foretaget sig, fremgik af de vedlagte afskrifter af skrivelserne til major v. Dau. Du Plat havde i sin indberetning påtaget sig ansvaret for de begåede misgreb, „hvilket formentligen også påhviler ham“. Generalkommandoen fremhævede her, at der vistnok havde været al anledning for ham til at indhente dens bestemmelser, inden han traf en foranstaltning af så betænkelig beskaffenhed som den omhandlede, men han havde iværksat den på egen hånd. Han havde endvidere udstrakt den til Flensborg amt i strid med generalkommandoens ofte gentagne meddelelser om forskellen mellem militærautoriteternes myndighed i og udenfor de i belejringstilstand erklærede distrikter. Endelig havde han, skønt han var vidende om, at de underordnede befalingsmænd skriftligt opsatte de mundtligt givne ordrer for at bekendtgøre dem ved udsendte patrouiller, ingen forholdsregler taget for at forebygge misgreb fra disse befalingsmænd.

Skønt generalkommandoen mente, at løjtnanterne v. Brackel og v. Hoppe havde gjort sig skyldige i malkonduite, fandt den det dog efter det foreliggende urigtigt at drage dem til retsligt ansvar. Hvad du Plat angik, fremhævede den en omstændighed, som den fandt vigtig med hensyn til det slesvigske ministeriums beklagelser over sagen, nemlig den omstændighed, at den af dette ministerium selv ansatte eneste politiembedsmand i Angel, Hagemann, aldeles havde billiget du Plats foranstaltning. Denne fremhævelse var jo lidet venlig mod den slesvigske minister, og dette var heller næppe tilfældet med bemærkningen om, „at den sensation, som sagen vakte her i et par dage, efter at det herværende ministerium så uventet havde grebet ind i samme ad tjenstlig vej, atter har lagt sig“. Både på grund heraf og ved hjælp af den forestående dislokation ventede generalkommandoen at kunne undgå at kompromittere nogen som helst befalingsmand. Den antog ikke, at dette var sket ved den blotte inddragelse af de pågældende bekendtgørelser.

Med denne generalkommandoens redegørelse skal her omtalen af hilsepåbudet sluttes. Som det var nævnt i Moltkes skrivelse af 23. maj, havde krigsministeren beordret du Plat afløst. Dette var sket ved en ordre samme dag, hvorved han ansattes som kommandør for 3. linjeinfanteribataillon, medens major v. Vett blev kommandør for 2. forstærkningsbataillon¹. Du Plat blev senere pladskommandant i Altona. Han faldt i stormen på Dybbøl.

¹ Krigsmin. Direkt. f. arm. pers. Kopibog 1851. Nr. 3626. ²³/₆.

KLOSTERPOLITIKKEN

AF

JACOB APPEL

FHV. KIRKE- OG UNDERVISNINGSMINISTER, ASKOV

★

I Aarene mellem de to slesvigske Krige gav den nærmere Forbindelse mellem Kongerigets og Sønderjyllands Befolkning trods de fortvivlede Forfatningsforhold sig til kende paa en Række Omraader, navnlig paa de kulturelle. Selvsagt kom der med de danske Embedsmænd i Skole og Kirke en Række Paavirkninger, som skyldtes Røre paa Skolens og Kirkens Omraade i Kongeriget, men ad den Vej brød dog intet nyt frem, der betegnede en ny Opfattelse og krævede en ny Ordning af det saa vanskelige Spørgsmaal mellem Dansk og Tysk.

Dette var derimod Tilfældet med den Bevægelse, der har faaet Navn af Klosterpolitikken, som i Historien kun fremtræder som noget symptomatisk, og som ikke fik paaviselige Følger i den nærmest kommende Tid. Egentlig var det fra nogle faa Mænd i Tønder, at Bevægelsen udgik. Det var navnlig Præsten Johs. Matthias Dahl, Cornelius Appel og fra 1857 Chr. Siegfred Ley, der var de drivende Kræfter i det lille Selskab.

Dahl var en lyrisk begavet, varmhjertet, dansk Mand. Han var kaldet som Præst („Archidiakonus“) ved Kirken i Tønder, fordi man ansaa ham for i særlig Grad skikket til en Præstegerning i den vanskelige By. C. Appel, der havde været Lærer i Bodsbøl-Ballum, var kaldet til Borgerskolen i Tønder, ogsaa med de vanskelige Sprogforhold for Øje. De to Mænd var begge stærkt og livligt optaget af den store Opgave, der var stillet Danskheden i de blandede Distrikter efter Treaarskrigen. Dahl kom til Tønder med den Opfattelse, at Sprogordningen var en god Ramme for et dansk Arbejde i Skole og Kirke. „Efterhaanden fik han,“ skriver C. Appel, „Øje paa Kampen hernede fra en mere aandelig og hjertelig Side, og da klaredes det for ham, at Lov og Tvang i og for sig aldrig kan vække Liv og forandre Hjerter, men derimod saare let skade den Sag, der dog skulde fremmes ved dem. Da gjaldt det især for ham at kæmpe med aandelige Vaaben og at fare lemfældigere frem, medens han naturligvis

stedse dybere opfattede og altid inderligere omfattede Danskhedens Opgaver i Sønderjylland.“¹

Med sin personlige Elskværdighed og store Evne til at tale med jævne Folk vandt han sig en stor Vennekreds i Byen. Men hans stærke Paavirkning af Kierkegaard i Forbindelse med noget impulsivt i hans Væsen gav sig Udtryk i hans Tale og Prædiken og bragte ham paa Kant med de kirkelige Myndigheder, saa han endogsaa en Tid blev suspenderet fra sit Embede.

I Chr. Siegfred Ley, der 1857 blev Huslærer hos Knud L. Knudsen paa Visby Hedegaard, fik de et frisk Pust og en stærk Paavirkning fra den grundtvigske Kreds i København. Om Ley skriver Fr. Hammerich, at han som Skolediscipel var „smækker, høj, næsten udvokset ogsaa i aandelig Henseende, skønt han i Skolen var en Sinke; lære vilde og kunde han kun, hvad der tiltalte ham. Trofast hang han ved Grundtvig, og Stivheden og det kantede i hans Væsen ledte ham til mange Yderligheder. — Ofre sig helt for en Sag kunde han og satte senere alting ind paa at føre sin Mesters Tanker ud i Livet“².

Søren Kierkegaards stærke Tale om Sandhed i aandelige Forhold virkede som en Spore paa den lille Kreds, saa de gik i Gang med et Forsøg paa at faa rejst en Stemning for en Reform af et ganske bestemt Forhold, nemlig Konfirmationsordningen. Paa en Række, nærmest kirkelig opbyggelige, Møder blev nu dette Spørgsmaal draget frem. Man kan faa et Indtryk af, hvor stærkt Konfirmationsspørgsmaalet laa disse Mænd paa Sinde, som fik afholdt de nævnte Møder, ved at læse den Udtalelse herom, som det var Tanken at faa fremlagt paa Kirkemødet i Slesvig 1857, men som Mødets Styrelse ikke vilde give Plads for. Tre Mænd, nemlig Dahl, Appel og Ley, var udset til paa Mødet i Slesvig at drage Sagen frem og forelægge en Udtalelse, hvoraf følgende skal meddeles:

„Løftets Paalidelighed, det er Grundvolden for enhver menneskelig Samfundsordning. — Ja vi lever blandt et Folk, paa hvis Hjertes Tavler der staar skrevet, at Ærlighed varer længst, men er det da ikke en Gru, at Folkets Gudeligheds-Anstalt har en Indretning, der undergraver Løftets Paalidelighed og det paa den farligste Maade, idet den, naturligvis uden at saadant er tilsigtet, aabenlyst fjaser med det. Denne Indretning er jo, som man ved, den saakaldte kirkelige Konfirmation, hvori det fra først af var en Befaling og nu tillige en borgerlig Skik og Brug, at Landets Ungdom skal aflægge et Troskabsløfte til en skarpt betegnet overnaturlig Magt.“

Udtalelsen foreslaar en Ordning af Konfirmationen, saaledes at Præsten sam-

¹ Kirkekalender for Slesvig Stift 1862. S. 83.   ² Fr. Hammerich: Et Levnedsløb. 1882. S. 118.

ler de unge til Undervisning i Kristendomskundskab og gør rede for denne Undervisning, idet han samtaler med Børnene, naar de staar frem paa Kirkegulvet, „men uden at tage nogetsomhelst Løfte af dem, fordi dette i denne Forbindelse maa bære mer eller mindre af Paatvungenhedens Stempel, hvilket er Gud en Vederstyggelighed. Føler derimod nogen i hvilkensomhelst Alder Trang til sin Daabspagts Bekræftelse af en Præst, saa lad dette være en Sag mellem Gud og dem, aldeles uvedkommende kongelige Forordninger, ministerielle Magtbud, borgerlig Folkeskik og Sæder.“

„Vi indse siden Søren Kierkegaards Optræden, at hvis Statskirken ikke skal revolutionært omstyrtes, men en Folkekirke udvikle sig af den, da maa Folket ogsaa have Deeltagelse for, at aandelig Frihed kan afløse det paatvungne Væsen, og aabenbar Løgn og Falskhed bortskaffes af Folkets offentlige Gudelighedsanstalt.“¹

Udtalelsen er formet af Ley og bærer stærkt Præget af hans ejendommelige, kantede og haardhændede Udtryksmaade og af Grundtvigs Afhandling „Om Religionsfrihed“ af 1827².

Afvisningen af en Drøftelse af Konfirmationsspørgsmaalet paa Kirkemødet i Slesvig betød dog ingenlunde, at der blev Tavshed om Sagen paa de stadig fortsatte Møder i Vestslesvig, men der blev nu naturligt knyttet til denne Drøftelse Kravet om, at Sprogskripterens Paabud om, at Konfirmationen i de blandede Distrikter skulde foregaa paa Dansk, blev taget tilbage, saadan at der blev Frihed i Valget af Sprog ved Konfirmationshandlingen ligesom ved de øvrige kirkelige Handlinger.

Møderne vandt vedblivende god Tilslutning, og Sagen vakte ikke liden Opsigt, især da ikke alene Spørgsmaalet vedrørende Konfirmationssproget, men hele Sprogordningen i de blandede Distrikter blev taget op til Forhandling paa Møderne og i Dagspressen.

Hvad der saaledes var bragt frem ud fra den lille Kreds i Tønder, blev sat paa en mere officiel Maade paa Dagsordenen ved Forhandlingen paa det store nordiske Kirkemøde i København 1857.

Der forelaa nemlig paa dette Kirkemøde en engelsk Henvendelse fra „den evangeliske Alliance“ angaaende de kirkelige Forhold i Slesvig. Ingen ringere end Lord Shaftesbury var Ophavsmanden til denne Henvendelse, idet han havde modtaget en Anklage mod den danske Styrelse fra Prof. Baumgarten i Rostock, der fra 1846—50 havde været Præst ved Mikkelskirken i Slesvig, hvortil hørte et Landsogn i Angel. Det hedder i Alliancens Skrivelse: „Vi er dybt

¹ Dansk Kirketidende 1857. Nr. 33. ² Se Grundtvigs Udv. Skrifter V, S. 45.

bedrøvede ved at høre, at man med Mulkter, Fængsel og Landsforvisning følger fredelige Kristne, fremforalt Kristi Præster. Endvidere finder Alliancen det at være en uundskyldelig streng Forholdsregel, nemlig at man har berøvet mange tusinde kristne Mennesker deres Gudstjeneste, deres offentlige Bønner og Lovsange og Ordets Forkyndelse, ved at fastsætte, at Tjenesten i Herrens Hus skal ske i, hvad der for dem er et fremmed Tungemaal.“

Paa Kirkemødet blev der naturligvis nedlagt bestemte og velafhjemlede Indsigelser mod de baumgartenske Paastande navnlig af Præsten og Sprogmanden E. H. Hagerup i Store og Lille Solt i Nordangel og af Præsten for den danske Menighed i Flensborg G. F. A. Graae.

Men paa Kirkemødet tog Grundtvig stærkt til Orde for, at der i de blandede Distrikter maatte ske en Ændring i Sprogsagen baade paa Skolens og paa Kirkens Omraade. „Og her var der nu rigtignok een Ting, som han, hvis Omstændighederne forholdt sig, som han troede, vilde bede Regeringen om, skulde det saa være een Gang om Ugen, og det var, ikke at nægte Befolkningen, enten at sørge selv for deres Børns Religionsundervisning paa Tysk, hvor de ønskede det, eller at sende dem til tyske Præster for at blive konfirmerede. At dette nægtedes dem var en virkelig Forurettelse, for hver Mand skulde have Lov til at dyrke Gud paa sit Modersmaal.“

Grundtvig udtrykte sig ogsaa om Sagen saaledes, at han mente, at det bedste var, at der var baade danske og tyske Lærere og Præster i de blandede Sogne.

De kirkelige og folkelige Møder fortsattes af Mændene fra Tønder, som vedblivende havde en god Kampfælle i C. S. Ley, som ogsaa selv sammen med den senere Landstingsmand August Beck i Visby livligt deltog i den rejste Sprogbevægelse. Naturligvis kom der ogsaa paa Møderne Klager frem over den savnede Frihed paa mange forskellige Omraader. Det faldt stærkt i Øjnene, at i Kongeriget, hvor Grundloven havde givet Forsamlings- og Pressefrihed, var Ytringsfriheden brugt bl. a. til at fremme mange folkelige Sager, men i Slesvig opretholdt man stadig de mange indskrænkende Bestemmelser, der naturligt nok var kommet frem i Tiden umiddelbart efter Oprøret; navnlig var man forpint af Bestemmelsernes Administration, naar f. Eks. Forbudet imod at udenlandske Aviser indførtes, endogsaa blev brugt til at forbyde de københavnske Blade „Fædrelandet“ og „Dagbladet“.

Det var en uhyre kortsynet Styrelse, der medførte, at alle Foreninger, der havde Medlemmer baade i Slesvig og Holsten, blev opløste, endog ganske neutrale, fordi der kunde være en enkelt Forening med Medlemmer paa begge Sider af Ejderen, der virkede national- og statspolitisk.

Men først og sidst var det jo Sprogordningen, Mændene fra Tønder vilde til Livs, idet de var fuldstændig klare over, at Ordningen i det blandede Bælte ikke blot var uretfærdig mod de tysksindede, men gjorde Forholdet mellem Danske og Tyske i disse Egne mere og mere uforsonligt for hvert Aar der gik.

Nu kom foruden Tildragelserne paa Kirkemødet i 1857 Sprogordningen under Kritik fra ikke alene Tyskland, men hvad der betød langt mere, fra engelsk Side. De mange Klager fra forhenværende tysksindede Embedsmænd, der kom til Orde i Smaaskrifter, gjorde sig gældende paa en saadan Maade, at det dansk-tyske Spørgsmaal i Slesvig kom paa den europæiske Dagsorden, vel nok først og sidst fordi de Tilsagn, der var givet de tyske Stormagter, om at de to Nationaliteter i Slesvig skulde behandles ligeligt, ikke blev opfyldte, men det var de uheldige Sprogforhold i de blandede Distrikter, der gjorde det dansk-tyske Spørgsmaal brændende og fremkaldte Indblanding fra udenlandsk Side. I Tyskland blev Sagen bragt frem i den preussiske Landdag, navnlig efter Tilskyndelse fra stærkt bevægede nationale tyske Kredse, der senere samlede deres Kræfter i den store „Nationalforening“ af 1859, og Udenrigsminister Schleinitz brugte i Landdagen Udtrykket: „det Danmark, der ikke holder sit Ord“.

I den slesvigske Stænderforsamling 1860 kom Angrebene paa Sprogordningen stærkere frem end nogensinde tidligere, men Forsvaret førtes uforstandigt og kun skadeligt af det danske Mindretal, hvis absolutte Modstand mod det slesvigholstenske Forslag, om at hidføre den gamle Forbindelse mellem de to Hertugdømmer, var fuldt berettiget. Fra Kongeriget kom Takadresser til det danske Mindretal for dets Holdning paa det slesvigske Stændermøde 1860; men desværre toges Adresserne ogsaa til Indtægt for det danske Mindretals Forsvar for Sprogordningen¹.

Herved øgedes i Virkeligheden Spændingen i det sproglige Spørgsmaal, og Tøndermændenes Forsøg paa at bane Vejen for en Ændring i Sprogordningen skærpedes og vakte til Gengæld større Modstand navnlig fra Embedsmændenes Side, der stod uforstaaende over for Kravene om en Ændring.

Den engelske Regerings Opmærksomhed paa Sprogspørgsmaalet i det blandede Bælte førte til en Henvendelse gennem den engelske Gesandt i København, der krævede en Ændring af Sprogreskripterne. Den danske Regering stillede den engelske et Forslag om saadanne Ændringer paa Betingelse af, at man fra tysk Side gav Tilsagn om ikke fremtidig at blande sig i de slesvigske Forhold. England forelagde det danske Forslag i Berlin, men modtog et bestemt

¹ N. Neergaard: Under Junigrundloven II, 1. S. 417.

Afslag, og nu øvedes der fra engelsk Side et nyt Tryk paa Regeringen i København, der efterfulgtes af de slesvigske Patenter af 1861, hvori der blev givet Frihed for Forældrene i det blendede Bælte m. H. t. at lade deres Børn konfirmere paa dansk eller tysk og en lovmæssig udvidet Frihed til at holde Privatskoler.

Patenterne af Jan. 1861 kom imidlertid for sent. I Virkeligheden virkede de kun til at kaste en Slagskygge paa den sproglige Styrelse i Slesvig, idet Patenterne jo var en Bekræftelse af, at der fra dansk Side var øvet uforsvarlige Daniseringsbestræbelser¹.

I Tiden efter Januar-Patenterne var der sendt en Række Korrespondancer fra Sønderjylland til københavnske Blade, navnlig til „Fædrelandet“. Man finder i dette Blads Nr. 114 fra 1861 en typisk Prøve paa disse Korrespondancer. Artiklen har til Overskrift „Om Stykkets Opførelse“ og handler om Konfirmationspatentet af 9. Jan., og om dets Virkning i Hertugdømmet efter den første Konfirmationshandling.

Korrespondenten giver det Udseende af, at der blev øvet Tvang fra Myndighedernes Side i Retning af, at de i Skolen paa Dansk underviste Børn nu ved Konfirmationen skulde bekræfte deres Daabsløfte paa Højtysk, og undlader at gøre det klart, at Patentet netop gav en Frihed til at vælge Sproget ved Konfirmationsundervisningen, hvor der før havde været Tvang til at bruge det danske Sprog, selv om Forældrene absolut ønskede det tyske. Grundtvig, der som nævnt havde nedlagt Indsigelse mod denne Tvang, fik læst og paaskrevet, „han hvem vi hidtil havde set op til som den genfødte Holger Danske“, „han som nylig sang saa lystelig „Fremad for Tyskland i Helvedes Navn“ og „Fremad for Danmark i Himmelens Navn“.“

Det oplyses dog i Korrespondancen, at Resultatet ved den første Konfirmation efter Patentet blev, at i de blendede Distrikter skete Konfirmationen paa Tysk for Halvdelen af Konfirmandernes Vedkommende, og dette viser jo tilfulde, at den givne Frihed blev overmaade stærkt benyttet. Trods dette hævdede Korrespondenten, at Patentet er en Forsyndelse mod Danskheden, der havde sin Forsvarer i Sprogskriptets Bestemmelser.

Korrespondancer af den Art virkede som en Opfordring til Tøndermændene om at fremlægge deres Syn paa Sprogordningen for en større Offentlighed end den, de havde staaet overfor ved de folkelige og kirkelige Møder.

Nu kom der imidlertid store Vanskeligheder for dem. I deres Kreds var der

¹ Se B. Bülow: Indberetning fra Frankfurt 1861. (N. Neergaard).

ingen, der indtog en mere fremtrædende politisk og social Stilling, og de havde ingen Støtte fra de dansksindede officielle slesvigske Repræsentanter, ligesom Professor Flor og Forstander Sofus Høgsbro paa Rødding Højskole ansaa deres Bestræbelser for skadelige og svækkende.

Det blev besluttet at holde et Møde i Løgumkloster, men Tilladelsen hertil blev kun opnaaet derved, at Amtmand Grev Brockenhuus-Schack i Tønder til Politiet afgav en Erklæring om, at han fandt, at der fra Lovens Side intet kunde være til Hinder for Mødets Afholdelse. Forhaandsstemningen mod Mødet kan ogsaa maales deraf, at „Dannevirke“ vægrede sig ved at optage en Bekendtgørelse derom. Imidlertid blev Mødet bestemt til d. 25. April 1861, og i „Vest-slesvigs Tidende“ fremkom følgende Opfordring: „Under den Fare, der truer vort Fædreland, tillader vi os at opfordre vore Medborgere fra Hertugdømmet Slesvig saavel som fra de deri liggende Dele af Kongeriget til et Møde i Løgumkloster hos Hr. Gæstgiver Gissemann d. 25. April, Formiddag Kl. 10, for der at søge at enes om en fælles Udtalelse angaaende den ønskelige Ordning af vore offentlige Anliggender — 15. April 1861.“ Blandt de 14 Underskrivere paa denne Opfordring er kun eet Medlem, der hørte til Appels og Dahls snævrere Kreds. De øvrige Indbydere var folkeligt vaagne og interesserede yngre Bønder, der hørte hjemme dels i den Kreds, som C. Kold havde samlet i „Danske Samfund“ i Forballum og Meolden, og fra en anden Kreds, der til Midtpunkt en Tid havde Morten Eskesen, da han var Lærer i Hyrup, og endelig fandtes ogsaa Elever fra Rødding Højskole, der var Midtpunkt for en livlig folkelig Bevægelse, der i 50'erne blandt andet holdt større Møder i Mandbjerg Skov, ligesom ogsaa Ballum, hvor C. Appel i tre Aar havde virket som Lærer, var repræsenteret blandt Indbyderne. Det gjaldt saa at sige dem alle, at deres vaagne Sans ikke i første Linie angik Statspolitikken, men gjaldt først og sidst et folkeligt og kristeligt Røre af grundtvigsk Oprindelse.

Den mest fremtrædende og kendte blandt Indbyderne var Knud L. Knudsen fra Visby-Hedegaard, ogsaa Ejer af Trøjborg. I 25 Aar havde han boet i Forballum, og det var ham, der fik C. Kold til Huslærer for sine egne og enkelte Børn fra andre Hjem. Senere, da han 1851 flyttede til Visby Hedegaard, blev Chr. S. Ley Huslærer hos ham, og disse Kendsgerninger forklarer let, at han var en af Hovedmændene i den folkelig-kirkelige Bevægelse der paa Egnen, at han fra første Færd hørte til Tøndermændenes nærmeste Kreds. Hans Hjem var Samlingsstedet for dem, hos ham var der baade Husrum og en storstilet Gæstfrihed. Det gjaldt ikke mindre hans udmærkede Hustru Gyde Marie, der bryggede de bedste Thevandsknægte, som en af Deltagerne i de

mange Sammenkomster har fortalt. I taknemlig Erindring om, hvad Knud L. Knudsen havde været for den lille Kreds, skrev C. Appel en Indskrift til hans Gravsten:

Med Frihed, Liv og Lys i Pagt han var saa jævn og sand,
saa tro imod sit Modersmaal og mod sit Fædreland.

Disse Verselinier kunde godt sættes som Tøndermændenes Løsen.

Da i 1892 den nordslesvigske Skoleforening blev dannet, blev dens første Formand J. P. Jensen, Laurup, Søn af P. Jensen, Laurup, der var blandt Indbyderne, og hans Eftermand A. Thyssen Hansen, Randerup, var Søn af en anden af Indbyderne til Klostermødet 1861.

Iøvrigt var Mødet kun svagt bekendtgjort, og Rygter om, at Øvrigheden saa alt andet end velvilligt paa Mødet, havde til Følge, at mange holdt sig tilbage fra dette. C. Appel fik tilsendt en Anmodning om ikke at komme tilstede paa Mødet og en Trudsel om, at, hvis han kom, maatte han være forberedt paa at blive tugtet for sit Forsøg paa at bringe Uro i de politiske Forhold.

Mødet blev holdt 25. April i Løgumkloster, men var kun faatalligt besøgt, ca. 80, men en Række ledende Politikere, der ikke delte Indbydernes Anskuelse, var kommet tilstede, saaledes H. A. Krüger, Laurids Skau, Prof. C. Flor og Højskoleforstander Sofus Høgsbro fra Rødding.

Skønt det oprindeligt slet ikke laa i Indbydernes Plan, var det ganske umuligt at holde Mødet uden at komme ind paa de storpolitiske Forhold, der dengang beherskede Sindene.

Enighed var der fra alle Sider om det ønskelige i at faa Slesvig og Holsten adskilte, men Uenigheden kom saa straks tilsyne, naar Talen blev om Slesvigs Stilling. Her var Indbyderne selvfølgelig enige om, at den Frihed som Grundloven havde givet i Kongeriget, var det paa høje Tid, at Slesvig blev delagtig i. Men om en Indlemmelse af Slesvig i Kongeriget vilde de ikke høre Tale. Slesvig skulde have sin egen Repræsentation, som, hvis Udviklingen blev lykkelig og god, maaske i Fremtiden kunde føre til en Sammensmeltning med Kongerigets. Der faldt paa Mødet tydelige Udtalelser i Retning af, at, naar f. Eks. Lord Russell havde faaet Indtrykket af, at en Deling af Slesvig efter nationale Linier var nødvendig, saa hævdede Indbyderne, at blot man kom bort fra Sprogtvängen og gav Ligeret for Dansk og Tysk i de blandede Egne, var Delingen ikke nødvendig eller ønskelig, idet Slesvig som et Grænseland og et Overgangsland havde haft en betydningsfuld Stilling i Fortiden og maaske ogsaa kunde faa det i Fremtiden. Nogen Indvirkning paa den Holdning, der betød Uvilje eller helt

Afvisning af Tanken om Deling, skyldes vel ogsaa, at det var Førerne af det slesvig-holstenske Oprør, der ved Oprørets Begyndelse direkte havde fremsat Tanken om Delingen, med andre Ord, at denne var en tysk Opfattelse af, hvordan Vanskelighederne skulde løses. Indbyderne havde en stærk og sikker Tro paa, at gav man blot Friheden, saa vilde Slesvigerne besinde sig og finde Vej til den rette Tilslutning, der vilde gaa mod Nord og ikke mod Syd.

Indbydernes Modstandere saavel Krüger som L. Skau og Flor gav stærkt tilkende, at de ansaa Januar-Patenterne for uheldige, og de vilde i det hele ikke gaa ind paa at give yderligere Friheder, forinden enhver Tanke om et Slesvig-Holsten var bragt ud af Verden ved en ny statsretlig Ordning de to Hertugdømmer imellem.

Indbydernes Stilling paa Mødet blev meget svækket af, at de intet bestemt Forslag havde at fremsætte angaaende Sprogordningen. Tøndermændene havde forhandlet med Grundtvig om Sagen, og han veg ikke tilbage for at hævde som den ønskeligste Ordning, at der i de blandede Distrikter blev baade dansk og tysk Skole- og Kirkevæsen og blev givet Frihed for Forældre og Værger til at benytte enten den danske eller den tyske Skole, ligesom der jo alt var Frihed m. H. t. Valget af Kirkesproget ved kirkelige Handlinger. Dette dristige og storslaaede Krav til Sprogordningen, som Grundtvig saaledes havde fremsat, var Indbyderne paa Mødet i Løgumkloster ikke stærke nok til at gøre til deres. De maatte nøjes med en mere almindelig Fremstilling af deres Grundanskuelser, saaledes som C. Appel havde formet Programmet: „Dette var nemlig kort og godt hverken mere eller mindre end at føre Ordet for, at naar den fortyskede, men i Grunden og i Munden danske Del af Slesvig i Aand og Sandhed skulde generhverves for Danskheden, da kunde dette kun lykkes ved en aaben, fri og frigørende Brug af aandelige Vaaben, i hvilken det ærlige og varme danske Vidnesbyrd baade mundtligt og skriftligt — i Forening med en tilsvarende Frihedsfærd i det hele — kunde faa Lov og Rum til at prøve Styrke med den kunstige Fortyskning, der i Slægtled havde tynget som et Mareridt paa Mellemslesvig og havde fundet Ly og Raaderum under selve den danske Regerings Varetægt“ — „C. Appel og hans Venner indsaa godt og billigede tilfulde, at der ved Lov, Institution og Administration burde og maatte rejses et Bolværk mod den hidtil overgribende Tyskhed, men naar Talen var om at vinde Folketsindet for Danskheden, og i Grunden altsaa for Folkets egen Natur, da mente de, at den ydre Magtvej med dens ophidsende og i Reglen fanatiserende Tvangsfærd afgjort var at fraraade som den egentlige Hovedvej og at aflægge Vidnesbyrd imod.“ Saaledes var Grundtanken i den Politik, som Indbyderne gav Udtryk

for paa Mødet i Løgumkloster, en Politik som Pastor Hagen i Stepping kaldte „Klosterpolitikken“. Denne Betegnelse, som er gaaet over i Historien, førte med sig, at Klosterpolitikkenes Mænd blev kaldt „Klosterbrødrene“.

Samme Grundtanker findes nedlagt ogsaa i en anden Udtalelse af C. Appel, der var Bevægelsens mest brugte baade mundtlige og skriftlige Talsmand: „Det var i hine Dage Klosterbrødrenes Opfattelse, at det store Folkearbejde altfor meget blev henvist til at skulle røgtes og fremmes ad Embedsvejen som tvingende Myndighedsvej. Det gaar altid „paa Livet løs“, naar Statens Love, Institutioner og Embedsstel skal lægges gennem Folkelegemet som dettes egentlige Livsorgan og ikke blot til en vis Grad som Regulator for hele Livsbevægelsen. Det egentlige Folkeliv har aldrig sin Kilde i en Statsorganisme, men kan unægtelig paa en frugtbar Maade fredes og fremmes, men ogsaa hæmmes og forkrøbles af en saadan. At advare mod at dette sidste skulde ske var Klosterbrødrenes Mening og Formaal, ihvorvel de godt vidste, at slikt selvfølgelig ikke var tilsigtet og heller ikke laa i den trufne Grundordning, men at det kun var Mangel paa pædagogisk Modenhed, der voldte, at der i mange Enkeltheder og af mange Myndigheder ligefuldt blev syndet mod Folkelivets Naturlove.“ Klosterbrødrene kunde altsaa godt indse, ligesom mange Aar senere Biskop Kaftan¹, at Sprogordningen efter Trearskrigen, hvorved der jo ingen Ændring skete for det rent tyske Bæltets Vedkommende mod Syd og det rent danske Bælte i Nord, men som medførte en Nyordning i det sprogblandede Midtbælte, hviler paa et retfærdigt Grundlag, men de havde Øjet aabent for, at det „indtil videre havde været baade højsindet og i Sandhed formaalstjenligt, altsaa ogsaa til Gavns klogt, om der var givet rundelig Frihed til den private Undervisning, selv om denne væsentlig var bleven tysk og tilmed maaske ofte ført i danskfjendtlig Aand“².

Mødet sluttede paa en for Indbyderne meget nedslaaende Maade, idet Forsamlingen vedtog et af Høgsbro stillet Forslag til en Udtalelse, som endte med: „Ethvert Ministerium, der vil fortjene den danske Konges og det danske Folks Tillid, maa nu stræbe hen til, at Danmark endelig med Ejderen som Rigsgrænse, med Danmarks Riges Grundlov af 1849 som Rigsbanner udskilles fra de tyske Forbundslande Holsten og Lauenborg.“

Denne Udtalelse, som blev vedtaget med stort Flertal, gik jo stik imod Indbydernes Program. I sit Blad „Dansk Folketidende“ skriver Sofus Høgsbro i en Omtale af Klosterpolitikken i Anledning af Chr. S. Leys Død, at „Kloster-

¹ Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen. 1924. S. 30—31. ² C. Appels Optegnelser.

brødrene fandt kun lukkede Øren hos dem, der havde Magten, skønt de senere Erfaringer turde have vist, at de i meget havde Ret¹.

Overvejelser, der gik i samme Retning som Klosterbrødrenes, fandtes ogsaa i andre Kredse end de af Grundtvig paavirkede. Et stærkt Udtryk herfor har man i Biskop Martensens Redegørelse for Grunden til, at han ikke saa sig i Stand til at modtage Embedet som Biskop for Slesvig. Han ansaa Sprogreskripterne for at være „en meget stor Fejl“. „Vistnok antager jeg, at denne Fejl væsentlig grundede sig i Utaalmodighed. Utaalmodighed og Hidsighed er et Særpræg for vore Foretagender i hine Aar. Saaledes blev jo vor politiske Forfatning given, medens Hertugdømmerne endnu vare i Oprørets Forstyrrelse og ikke kunde tages med til den nye Bygning, hvad vistnok var en Fejl af den værste Art — og nu viste sig atter Utaalmodigheden og Hidsigheden, idet man pludseligt og paa een Gang vilde udføre, hvad der maatte have været Frugten af en længere Tids Arbejde.“² Biskop Martensen ytrede sig dog ikke offentligt om sin Opfattelse, og hans Indsigelse mod Sprogordningen i det blandede Bælte blev alene hans ganske vist meget opsigtsvækkende Vægning ved at modtage det slesvigske Bispeembede, skønt han var udnævnt og Dagen for Bispeordinationen fastsat. En Rejse, Biskop Martensen gjorde i Mellemslesvig, hvor han besøgte flere Præster og paa første Haand fik et Indtryk af, hvordan Sprogordningen virkede, efterfulgtes af mange Rygter om, at han havde i stærke Ord udtalt sig mod Ordningen, men Martensen tog ikke til Orde i den Anledning. Det var først i 1883, han i „Af mit Levned 1837—54“ gjorde Almenheden bekendt med sit Syn paa de mellemslesvigske Sprogforhold, et Syn, som man jo udmærket kan betegne som et „klosterpolitisk“, men som højst beklageligt ikke blev offentliggjort i 1853, da det vilde have været af overmaade stor Vægt. Uhyre stærkt falder hans Fremhævelse af, at han ikke kunde gaa til Bispegerningen i Slesvig, fordi den under de givne Forhold ikke af ham kunde røgtes efter den Formaning, Mynster i en Præstevielsestale fornylig havde givet: „Alt hvad I gør, gør af Hjertet“.

Ogsaa i Regeringskredse har der været Forslag fremme om en anden og friere Ordning i Mellemslesvig end den, Sprogreskripterne gav. Sofus Høgsbro antyder noget saadant i sit Blad „Dansk Folketidende“, hvor han skriver: „Vi skulle ogsaa tage meget fejl, om ikke det danske Statsraads Protokoller, naar de engang bliver tilgængelige, vil vise, at Regeringen i København oprindelig tænkte sig en anden og langt mere frisindet Ordning af de slesvigske Sprogforhold end den,

¹ Dansk Folketidende 1874. S. 88. ² H. L. Martensen: Af mit Levned 1837—54. S. 159—60. 1883.

Reskripterne paabød.¹ Senere har Rigsarkivar A. D. Jørgensen i „Danmarks Riges Historie“ 1896—98 oplyst, at Carl Moltke i Statsraadet har foreslaaet „hele det danske Nordslesvigs Henlæggelse under det danske Kirke- og Undervisningsministerium“. Dette Forslag gav A. S. Ørsted offentlig sin Tilslutning. „Men man skulde ganske vist have nøjedes med den virkelige Sproggrænse. Den vilde 1864 af sig selv være blevet Rigsgrænsen.“²

De sidste Par Aar før den anden slesvigske Krig var jo optaget af de store politiske Forhold, navnlig af den tyske Indblanding i de danske Anliggender, ligesom de skandinaviske Stemninger i høj Grad optog Sindene; for Sønderjyllands Vedkommende naaede den skandinaviske Stemningsbølge sit Højdepunkt ved Afsløringen af Isted-Løven paa Flensborg Kirkegaard.

Der blev ikke Plads for den offentlige Forhandling om Klosterpolitikken, selvom Patenterne af 1861 førte til en Udvidelse af tysk privat Undervisning i Hjemmene eller i mindre Skoler. Mærkeligt nok kom der aldrig, mig bekendt, nogen Forbindelse mellem Klostermændene og de Kredse, der bar den danske Kirke og Skole frem i Flensborg, der jo ikke havde faaet samme Ordning som de blandede Distrikter, og hvor Regeringen gav baade Frihed og økonomisk Støtte til den frie danske Menighed og til den frie danske Skole³, endda disse for Flensborg særegne Forhold kom paa Tale ved det nordiske Kirkemøde i København 1857, hvor den udmærkede Pastor Graae gav nogle Meddelelser om den danske Skoles og Kirkes Fremgang i Flensborg, der fremkaldte et Tilraab fra Grundtvig, om at det var jo Friheden, der her virkede. Den eneste Forklaring af, at Klosterbrødrene ikke fik Forbindelse med Flensborgerne, er sikkert den, at Klosterpolitikken Mænd absolut var Modstandere af Slesvigs Indlemelse, Modstandere af de Bestræbelser, der førte til Grundloven af 1863.

Da saa Krigen kom med Nederlaget og Ydmygelsen, var Klosterpolitikken Tid ude. De haarde Fredspræliminærer virkede stærkt i Klosterbrødrenes Kreds, ja saa stærkt, at de ændrede deres Stilling paa et meget væsentligt Punkt, nemlig med Hensyn til Spørgsmaalet om Slesvigs Deling. Denne havde de, saadan som det fremgik af Løgumklostermødet, været en afgjort Modstander af, men i den vestslesvigske Adresse, forfattet af C. Appel, til Konge og Rigsdag, som blev afleveret til Kongen og Konseilspræsident Bluhme, hedder det: „Har det end holdt haardt for mange af os at gøre os fortrolig med Slesvigs Deling, saa dog meget hellere den, end at vi skal overgives i Tyskernes Vold“. Under Audiensen,

¹ Dansk Folketidende. 1883. S. 204. ² Danmarks Riges Historie. VI A. S. 458. ³ H. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene. 1923. S. 167 ff.

hvor Appel oplæste Adressen, var Kongen meget bevæget, men udtalte, at han jo ikke saa Udvej til at komme bort fra Fredspræliminærenes Grundlag. Appel svarede hertil, om det dog ikke kunde udvirkes, at Nordslesvig ikke blev afstaaet uden Nordslesvigernes Samtykke, og denne Henstilling tog Kongen venligt imod og ytrede, at han vilde tale med Udenrigsministeren derom¹.

Naaede Klosterpolitikken saaledes ikke at sætte Frugt i lovbestemte Ændringer i Skolens Forhold i Mellemslesvig, saa var der i Kongeriget i 50erne begyndt en betydningsfuld Lovgivning (under Paavirkning af den af C. Kold rejste Friskolebevægelse) for de frie Skoler, først og sidst Loven af 2. Maj 1855 om private Skoler. Det drejede sig jo ikke her om nationale Mindretal, men om aandelige Mindretal. Den saaledes begyndte Lovgivning er senere fortsat. I 1864 kom der saaledes en Lov, der gav yderligere Frihed og Selvstændighed for de frie Skoler. Til en Begyndelse maatte disse Friskoler arbejde uden offentlig Støtte, men efterhaanden fik de først kommunale og senere Statstilskud. Paa kirkeligt Omraade kom en tilsvarende Frihedslovgivning, efter at Loven om Sognebaandsløsning var givet i 1855. Ved Valgmenighedsloven af 1868 og ved Loven om Kirkers Brug af 1873 var der naaet en stor Frihed, der brød Sognegrænser og gjorde det muligt for en Kreds selv at kalde en Præst og benytte Sognekirken².

Da saa ved Verdenskrigens Afslutning det danske Nordslesvig blev genforenet med Moderlandet, kom Spørgsmaalet om Sprogordningen i det blandede Bælte paa Dagsordenen. Nu var Tiden inde, til at Klosterpolitikens Ideer kunde virkeliggøres. Selv om der ikke var sket andet i 1920, end at Kongerigets Skolelovgivning var blevet udstrakt til det genvundne Land, vilde der dermed være givet det tyske Mindretal saa vidtgaaende Friheder, som intet andet Land, hvis Mindretalsforhold blev ordnede efter Verdenskrigen, havde at opvise. Men man gik fra dansk Side videre; nøjedes ikke med at give absolut Frihed til Oprettelse af Privatskoler med offentlig Støtte, men man traf en Skoleordning, der tog et saa vidtgaaende Hensyn til det tyske Mindretal, at, naar der blot kunde samles 10 skolepligtige Børn, hvis Forældre og Værger ønskede en tysk Skoleafdeling i Kommunen, blev en saadan oprettet med offentlig Støtte.

Paa det kirkelige Omraade blev Ordningen en saadan, at i Købstæderne blev der baade danske og tyske Menigheder med fuld folkekirkelig Støtte, og hvor man i Landsogne ønskede Betjening i Kirken paa Tysk, blev der givet Støtte til, at en tysk Præst kunde tilkaldes. Det blev med andre Ord saadan, at Grundtvigs dristige Plan fra 1857 nu blev virkeliggjort.

¹ J. Appel: Halvhundredaarsminder. Askov Lærlinge. 1917. ² Se J. Appel: Grundtvigske Bevægelser og dansk Mindretalslovgivning fra 1851—1923. Dansk Udsyn 1929.

At dette naaedes skyldes ikke mindst, at der i de to Udvalg, nemlig i Skoleudvalget og i det kirkelige Udvalg, som den nordslesvigske Vælgerforening nedsatte for at forberede den kommende Ordning, var Forstaaelse af, at nu maatte den Frihed, Klosterbrødrene havde krævet for de to Nationer, der mødtes i det blandede Bælte, virkeliggøres. At Sønderjyderne selv forstod dette blev af afgørende Betydning, thi der fandtes ikke faa, som var ængstelige for at give saa vidtgaaende Friheder, navnlig fandt mange, at det vilde være uforsvarligt med en Skoleordning, der ikke krævede et Mindstemaal af dansk Undervisning for alle Børn i de blandede Omraader; thi, sagde man, der kan jo saa vokse danske Statsborgere op, som i Skolen ikke har faaet Undervisning i Statens Sprog. Tyskerne selv havde ogsaa en Fornemmelse af, at den Frihed, man fra dansk Side vilde give, blev pinlig for de tysksindede selv.

Da den udpegede Skoledirektør inden Genforeningen ved Afholdelse af en Række Møder med Skolemyndighederne gav Oplysning om den paatænkte Ordning, spurgte det tyske Mindretals Ordfører ved et Møde i Tønder paa Kredshuset, om det ikke kunde tænkes, at der for Tønder Amt i den kommende Lovgivning blev optaget en Bestemmelse om, at her skulde ogsaa Børnene i den tyske Afdeling have et vist Antal danske Undervisningstimer. „Vi maa jo nødvendigvis lære det danske Sprog, og det vil være en bitter Pille at sluge, hvis vi frivillig skal andrage derom“. —

Jeg nævnede til en Begyndelse, at Klosterpolitikken, da den kom frem i 1860erne, optraadte som noget symptomatisk, der ikke fik paaviselige Følger i den nærmest kommende Tid, var, om man vil, en grøn Plet, der lod formode, at der var et frugtbart Væld i Undergrunden, men at dette Væld ikke brød frem og blev frugtbargørende for den hele Mark. Dette skete altsaa først ved Genforeningen efter Verdenskrigen. Herved har den korte Historie om denne sønderjydske Bevægelse med sine dristige og vidtgaaende Planer og Ønsker faaet en ny Interesse og bekræftet I. P. Jacobsens Ord:

for alle gode Tanker de kan slet ikke dø,
før endnu bedre Tanker er spiret af deres Frø.

DANSKE FOLKEBIBLIOTEKER I SØNDERJYLLAND I TIDEN MELLEM KRIGENE

AF

JAKOB PETERSEN

BIBLIOTEKAR VED DET SØNDERJYDSKE LANDSBIBLIOTEK, AABENRAA

★

Dansk Folkebiblioteksarbejde i Sønderjylland kan føres langt tilbage i Tiden, men det er spredt og lidet sammenhængende. Først i 1838 kommer der Perspektiv i Arbejdet, selvom det blev indledet med den Tale, som Orla Lehmann holdt i „Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug“ den 4. Nov. 1836. Paa Mødet vedtoges det enstemmigt at udvide Selskabets Virksomhed til Sønderjylland, og at Virksomheden skulde bestaa i Udbredelsen af gode danske Bøger. Den gode danske Bog skulde danne Modvægten mod den tyske Kulturs Udbredelse og Indflydelse. Der blev i Aaret efter sendt en Mængde Bøger til Sønderjylland, og de blev alle uddelte som Gaver. Det er denne planløse Fordeling, som harmer „Dannevirke’s“ iltre og iderige Redaktør, P. C. Koch, saa at Tanken om Folkebibliotekerne blev fostret og sat i Værk. Dette Folkebiblioteksarbejde blev senere udformet og støttet af „Foreningen til Dansk Lærnings Fremme i Slesvig“ og kom til at bære rige Frugter i de 10 Aar forud for Treaarskrigen. De førende Mænd i Arbejdet var: Redaktør P. C. Koch, Haderslev; Redaktør Fr. Fischer, Aabenraa; cand. theol. Nis Hanssen Bondesøn fra Ø. Højst og Professor Chr. Flor. Der blev ialt oprettet 62 danske Folkebiblioteker med ialt 20—25,000 Bind. Af disse laa de 32 nordfor Linien Genner Bugt—Ballum, 28 syd for denne Linie og kun 2 syd for den nuværende Grænse, nemlig i Flensborg og Medelby. De Biblioteker, der havde været i Bønstrup, Grumtofte Sogn og i Nr. Haksted, kunde ikke opretholdes og var derfor gaaede ind. En kortfattet, men langt fra fyldestgørende Redegørelse om Bibliotekernes Virksomhed i Tiden forud for Treaarskrigen findes hos P. Lauridsen: „Da Sønderjylland vaagnede“, 3. Bd. S. 7—20.

Det Resultat, der i det korte Aaremaal før Treaarskrigen blev naaet, var unægtelig glimrende. Det vil bedst kunne forstaaes, naar der gøres opmærksom

paa, at en Mand som Fr. Fischer i 1838 kunde skrive, at en dansk Bog var en Sjældenhed i Aabenraa, og P. Chr. Koch samme Aar maa sige, at den danske Litteratur var af Mangel paa Tid og Penge stedse fremmed for ham. Endnu i 1840 kan Koch klagende skrive til Professor Flor: „ . . . I saa Henseende er Haderslev et magert Punkt for en ustuderet og for alle Bøger blottet Redaktør. Jeg lever paa en Hede, en tør Ørken, og skal dog skaffe Vand til alle Sider.“ Der laa paa det Tidspunkt en tysk aandelig Fernis over Sønderjylland, og det er intet Under, at der fra tysk Side kunde skrives og tales om, at alle Dannede i Landet kun læste Tysk og intet paa Dansk. Der kan fremføres Eksempler paa, at danske Bøger, der havde et stort Salg nordfor Kongeaa, slet ikke blev solgte i Sønderjylland, selv om de blev udbudte til Salg. Alt dette falder godt sammen med baade P. C. Koch's og Fr. Fischer's Udsagn, og det var i dette Forhold, at Folkebibliotekerne bragte en Ændring.

Syd for den nuværende Grænse lykkedes det at faa oprettet 2 Biblioteker i Flensborg og Medelby, dette er forstaaeligt, naar der tænkes paa Forholdene, som de var i Aabenraa og Haderslev. Det har været vanskeligt for den danske Bog at trænge frem, jo længere den skulde Syd paa. Vanskelighederne i Angel og Mellemslesvig var mangeartede, og her skal kun nævnes, at ingen lærte at læse Dansk, da Skolens Sprog var tysk; alle kirkelige Handlinger blev udførte i det tyske Sprog, og saa godt som alle Embedsmænd var tysksindede eller hvad værre var: Slesvigholstenere. Tiltrods for dette var Folkesproget dansk i en Række Sogne i Angel og Mellemslesvig, selv om det plattyske Sprog her og der var trængt frem. Her laa en stor Arbejdsmark for et dansk Kulturarbejde, som Redaktør P. C. Koch i Haderslev ofte tænkte paa, men aldrig formaade at faa fat i. Efter Sejren ved Idsted, der gav den vaagnende Nationalfølelse et stærkt Stød fremad, blev det nødvendigt at overveje, hvad der skulde gøres. I Februar og Marts 1851 blev det store Skridt taget, idet de saakaldte Sprogreskripter blev udstedte, der indførte overvejende dansk Kirke- og Skolesprog i de Sogne i Angel og Mellemslesvig, hvor det danske Folkesprog endnu levede. Disse Sprogreskripter har af Eftertiden faaet haarde Domme, men i Realiteten var de et storstilet Forsøg paa at styrke det danske Folkesprog og om muligt fuldstændig fæstne dansk Kulturliv paa de Strøg, hvorom der i Sandhed kunde siges: „at Frø af Ugræs er føget over Hegnet“. Der blev i denne Kulturkamp, der kom til at staa i disse Distrikter, ikke sparet paa Arbejdskraft, ikke heller paa Anordninger; men ved Siden af dette officielle Arbejde løb et uofficielt eller rettere frivilligt Arbejde, der kunde faa en overordentlig stor Betydning, og det var Arbejdet, som blev udført gennem Folkebibliotekerne. Dette Arbejde

er bleven lidet agtet, ja endog overset, og dog var det efter disse Tidens Forhold et storstilet Arbejde, der ogsaa af Eftertiden maa kræve den dybeste Respekt. Det er om dette Arbejde, der her skal skrives.

Da Krigen brød ud i 1848, standsede den alt det folkelige Oplysningsarbejde, der var i Gang, og dermed ogsaa Folkebiblioteksarbejdet. Under Treaarskrigen splittedes Bibliotekerne eller de opløstes. Næppe var Freden en Kendsgerning og ordnede Forhold tilvejebragte, inden Biblioteksarbejdet blev genoptaget. Den 27. April 1851 udsendte en Komitee i Aabenraa følgende Opraab:

Opfordrede af en almindelig anerkendt Trang og mangfoldige lydeligen udtalte Ønsker ere Underskrevne traadt sammen i en Komitee, hvis Hensigt og Formaal er, at tilvejebringe dansk Lectüre for den Del af det slesvigske Folk, vi nærmest staar i Berørelse med. De til sin Tid af „Selskabet for dansk Læsning Udbredelse“ stiftede Folkebiblioteker have givet fuldstændige Bevis for Vigtigheden af danske Bogsamlinger, der er tilpassede efter Folkets Smag og Tarv og tilgængelige for alle. Bøgerne blev søgte og læste med den største Interesse, og skulde der være nogen Tvivl om disse Læseindretningers Gavnlighed, saa kan den hadefulde Iver, hvormed de ansete Tysksindede (f. Eks.; for at nævne Een, Provst Rehhoff) modarbejdede dem, sikkerligen anføres som et Bevis for denne. — Efterhaanden bleve Bøgerne opslidte, og Bibliotekerne kom i Forfald i det de, grundlagde paa en altfor liberal Basis, ikke kunde forsyne sig med nye Tilførsler, og det omtalte Selskabs Kræfter ej heller tillod at vedligeholde dem med stadige Sendelser af friske Bøger. Ikke des mindre bleve de jævnlig afbenyttede, indtil de under Krigen for største Delen bleve adsplittede.

Menigmanden savner nu haardeligen disse ægte folkelige Foranstaltninger og ønsker overalt at nye maatte opstaa. For at virke for dette almindelige Ønskes Opfyldelse, og indseende den store Nytte, Læsningen af gode danske Bøger medfører, have vi Underskrevne derfor forenet os til en

Comitee for dansk Læsnings Fremme

for saaledes at danne et Foreningspunkt for de enkelte Bestræbelser i denne Retning.

Uden endnu at kunne fremlægge en fuldstændig Plan, der først kan udarbejdes, naar vi kender de Midler, der ville blive stillede til vor Raadighed, bemærke vi blot, at vi ville se at faa oprettet et dansk Folkebibliotek til Underholdning for Byens og Omegnens Beboere. — Ved frivillige Bidrag af Penge og Bøger, samt ved velvillig Forudbetaling af et meget moderat Kontingent for et Aars Læsning, haaber vi at blive sat i Stand til at etablere en Bogsamling, der vil svare til det tilsigtede Øjemed.

Vi opfordre derfor vore patriotiske Medborgere til at række Haanden til denne Plans Iværksættelse, hvis Vigtighed i Nationalitetens Tjeneste er udenfor al Tvivl. Vi haaber ogsaa at fædrelandssindede Mænd i Kongeriget velvilligen ville yde vort Foretagende den Assistance, det saa højlig fortjener. Naar dets Virkelighedsgørelse er sikkert, vil en fuldstændig Plan blive offentliggjort; støttede paa tidligere Erfaringer tro vi dog foreløbigen at kunne vedtage, at Læsningen i et helt Aar kan tilstedes for 30 Sk. Cour., i et Halvaar

for 20 Sk. Cour., og enkelte Bøger erholdes for 1 Sk. Cour. Stykket. Uformuende tilstedes Læsningen gratis.

Velvillige Bidrag modtages af enhver af de Underskrevne.

Aabenraa, 27. April 1851.

Fr. Fischer.
Redacteur

M. Bahnsen.
Raadmand

P. H. Petersen.
Sognefoged for Ensted Sogn. Dbmd.

C. H. Møller.
Gaardejer paa Skovgaard.

A. Esschildsen.
Sognefoged for Jordkjær Sogn. Dbmd.

Jørgen Nissen.
Sognefoged for Riis Sogn.

Joh. E. Eschelsen.
Møller paa Ronde Mølle i Løit.

Den 30. Juli 1851 udsendtes en lignende Opfordring fra Tønder underskrevet af Sekretær H. C. Refslund, Rektor N. V. Müller og Branddirektør A. Bauditz. At det netop blev Aabenraa og Tønder, der udsendte disse „Opfordringer“, er ikke nogen Tilfældighed. Det havde i disse to Amter været overordentlig vanskeligt at fremme Sagen før Krigen, og da ganske særlig i Amternes sydlige Sogne. I selve Tønder By fandtes der før Trearskrigen intet dansk Bibliotek. Som det fremgaar af Opraabet fra Aabenraa, havde Folkebibliotekerne været udsatte for Angreb, og det især fra Provstens Side, det samme er Tilfældet med Provsten i Tønder. I deres Følge er saa Præsterne og med dem igen de allerfleste Lærere gaaede. Det har været Folket selv, der bar Bibliotekssagen frem, og det er da ogsaa til Folket, at „Opraabene“ udsendes. Klogeligt havde Mændene fra Aabenraa ikke udeladt Muligheden af Hjælp fra Kongeriget, men netop bejlet til en saadan Hjælp. Det blev ogsaa nordfra, at Hjælpen kom, ja det er et stort Spørgsmaal, om det var bleven til noget synderligt, hvis de to og lignende andre Komiteer skulde have klaret sig selv. Vanskelighederne vilde sikkert være vokset dem over Hovedet, saa det var og blev en Nødvendighed, at der maatte gøres noget fra anden Side. Betydningen af Opraabet fra Aabenraa er da ogsaa denne, at det straks faar Ørenlyd, og at der kunde henvises til, at det sønderjydske Folk var interesseret i, at et Biblioteksarbejde blev gjort. Den 17. Maj 1851, altsaa forud for Tønder Opraabet, blev der gennem „Fædrelandet“ udsendt et Opraab med følgende Ordlyd:

„I Bladet „Freia“ for Løverdagen den 3die d. M. findes en Artikel dateret Aabenraa den 27de f. M., hvori Redacteur Fr. Fischer, Raadmand M. Bahnsen, Gaardejer H. C. Møller, Sognefogederne H. P. Petersen, A. Eskildsen og Jørgen Nissen, samt Møller Joh. E. Eschelsen, efter at være sammentraadt i en Comitee for dansk Læsnings Fremme iblandt en Del af den slesvigske Befolkning, hvormed de nærmest staa i Berøring, opfordre deres Medborgere i Slesvig til at række Haanden til bemeldte Øjemeds Opnaelse og

tillige yttre den Forventning at fædrelandssindede Mænd i Kongeriget ligeledes ville yde dem den i saa Henseende fornødne Understøttelse.

At søge saa vidt muligt at afhjælpe den Trang til god dansk Læsning, som, ifølge ovennævnte Slesvigeres Erklæring og mangfoldige andre paalidelige Vidnesbyrd, nu efter at en lovlig Tilstand er bleven gjenoprettet i Hertugdømmet, paany og med forøget Styrke har begyndt at gjøre sig gjældende i Nord- og Mellemslesvig, maa saa meget mere anses for at være af Vigtighed, som en sand og levende Nationalitetsfølelse tildels er betinget af den Erkendelse, at Modersmaalet fortjener samme Agtelse, som andre Sprog, og at det har en Litteratur, hvorved Folket har Grund til at glæde sig. Da imidlertid „Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug“, der i sin Tid med Nidkærhed søgte at fremme den slesvigske Almues Oplysning, forlængst er opløst, og „Foreningen til dansk Læsnings Fremme i Slesvig“ som i Aarene 1839 til 1847 ligeledes ufortrødent arbejdede til et lignende Maal ogsaa har ophørt at virke, have vi, efter den i ovennævnte Artikel og adskillige andre Meddelelser dertil givne Anledning, samt i Haab om kraftig Bistand, besluttet indtil videre at fortsætte den af bemeldte Forening tidligere udviste Virksomhed for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i de Distrikter af Slesvig i hvilke der findes dansk Folkesprog.

I det vi derfor tillader os at rette den indstændige Bøn til vore Medborgere og Medborgerinder at understøtte et Foretagende, der griber dybt ind i de vigtigste nationale Interesser, nære vi tillige den tillidsfulde Forventning, at det danske Folk, der i tre lange Krigsaar med saa stor Udholdenhed har bragt Fædrelandet saa mange Ofre ikke heller vil staa tilbage ved denne Lejlighed.

Saa kjært det naturligvis vil være os at modtage Gaver af gode danske Bøger, som egne sig til Læsning for Menigmand, naar saadanne tilstilles os portofrit, turde vi dog især gjøre Regning paa Pengebidrag, da det uden disse ikke vil være os muligt at faa Sagen ordnet paa tilfredsstillende Maade. . . .“

Kjøbenhavn, 14. Maj 1851.

G. Borries.
cand. polyt.

A. L. C. de Coninck.
Cancelliraad.

C. Levinson.
Præst.

P. C. Mangor.
Cancelliraad.

Det var nye Mænd, der traadte til, saa at sige overalt. Det eneste af alle de Navne, der findes under de 3 Opraab, der er kendt fra før 1848 er: Fr. Fischer. Der kunde med god Grund spørges om, hvor de andre var bleven af. Der er ingen Tvivl om, at Politiken tog en god Del af dem, andre følte sig maaske tilsidesatte o. s. v. Det kan ogsaa tænkes — det kendes endnu i vore Dage — at man har lagt sig til Ro med Tanken om, at nu er vi Danske, og skulde der gøres noget for det danske ud over det, der bliver gjort, nuvel saa bliver det Præsternes og Lærernes Opgave. Er Mændene ny i Sønderjylland, saa er de det ogsaa i København, det var ganske andre Mænd, der tog sig af Sagen før Treaarskrigen. De fire Mænd i København, der dannede „Den midlertidige Comitee for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig“, er lidet kendte i Modsætning til de Mænd, der udførte et lignende Arbejde forud for Treaarskrigen. Det blev deres

Lod, som saa mange andres i den Tid, der her er Tale om, at da Gerningen var gjort, glemtes den Indsats, som de udøvede. Om selve det Arbejde, der blev udført af Komiteen, er der udsendt 4 Beretninger, af hvilke den ene er aftrykt i „Slesvigske Provindsialefterretninger“ 2. Bd. S. 393—411. Det vigtigste Materiale til Belysning af Folkebibliotekernes Historie i Sønderjylland i det nævnte Tidsrum er de to Protokoller, som Komiteen har ført over alle udgaaede Skrivelser, Boglister m. m., og som findes opbevarede paa Rigsarkivet. Det er paa Grundlag af dette Materiale, at denne Afhandling er skreven. Inden jeg gaar over til Behandling af Emnet, vil det være fornødent ganske kort at give et Omrids af de 4 Mænds Liv, der bar Sagen frem, saa den fik en virkelig Betydning.

Gustav Borries er født den 1. Juli 1812 i København. Han var cand. polyt. Studerede i nogle Aar Fabriksvirksomhed i Tyskland, særlig Kattuntrykkeri og Stearinlysfabrikation. Han blev efter sin Hjemkomst Inspektør ved den polytekniske Lærestanstalt og Meddirektør ved „Fredens Mølle“. Han døde i en ung Alder kun 48 Aar gammel, den 2. April 1860. Ved sin Død testamenterede han Komiteen 500 Rbd., der skulde udbetales med 50 Rbd. aarlig i 10 Aar. Hans Eftermæle giver ham det smukke Lov, at han var en for vor nationale Udvikling og Selvstændighed varmt følede Mand. Lige til sin Død vedblev han at skænke Rødding Højskole sin virksomme Deltagelse. Han var et utrætteligt Medlem af den midlertidige Komitee for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig; Dannelsen af denne Komitee skyldes væsentlig ham. Han indtager en værdig Plads i Rækken af Danmarks bedste Sønner.

Adolph Louis Charles de Conninck er født den 3. Juni 1814 i København. Han var i 1851 ansat som Bureauchef ved Rigsdagen og blev samme Aar udnævnt til Kancelliraad. Var Medudgiver af Juridisk Tidsskrift og blev efter kort Tid Eneredaktør af Tidsskriftet. Blev senere Justitssekretær ved Landsoverretten og døde den 27. Januar 1872. Han var i sin Ungdom en varm Ven af Frihedsbestræbelserne og en flittig Medarbejder ved Oppositionsbladene. Senere ønskede han Valgretten indskrænket. Han var en meget godmodig Mand, der efterlod sig mange Venner. Digteren H. P. Holst har skrevet et lille Mindedigt om Vennen.

Carsten Levinsen er født den 25. April 1812 i Holbæk ved Randers. Var først Bogtrykkerlærling og senere Svend ved et Trykkeri i Randers. Blev derefter Student og tog i 1842 teologisk Embedseksamen. Han vandt i 1847 den af „Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug“ i 1841 udsatte Præmie ved „en populær Fremstilling af den christelige Kirkes Historie“. Blev Præst i 1849, først ved

Fredriks Hospital, senere residerende Kappellan ved Trinitatis Kirke. Han har udgivet en Række Skrifter. Vigtigst er hans „Real-Concordants“, der udkom 1854, og „Verbal-Concordants“, der udkom 1858. Han var Svoger til Pastor Mørk-Hansen i Felsted og opholdt sig hos ham i Ferietiden. Han døde den 9. August 1873. I en Nekrolog i „Fædrelandet“ fremhæves han som en Mand af ædel Tænkemaade, fast Karakter og en stærkt udviklet Pligtfølelse.

Peter Carl Vilhelm Eduard Mangor er født den 17. Nov. 1799 i København. Tog i 1822 juridisk Eksamen, gik Embedsvejen og var i 1845 bleven Justitssekretær ved Kriminal- og Politiretten. Blev Kancelliraad i 1846 og Justitsraad i 1856. Han døde den 7. November 1883. Mangor var Komiteens „faste Haand“. Det er ham, der udførte det store Arbejde. Hans Breve og Boglister viser ham som en omhyggelig og samvittighedsfuld Embedsmand.

I Løbet af kort Tid modtog Komiteen betydelige Boggaver og Pengebidrag. Gennem Aarene blev den ved med at modtage Gaver, og det har været af stor Betydning. En egentlig Forening blev aldrig stiftet, saa Komiteen ofte har været henvist til det Tilfældige, hvad ikke var af det gode. Af overordentlig stor Betydning har det været, at Komiteen blev indsat som Arving til den Gaard, som Professor J. F. Schouw havde modtaget af Jyderne for at gøre ham valgbar til de nørrejydske Stænder. Professor Schouw døde den 28. April 1852. Gaarden blev solgt for 4687 Rbd., og denne Sum sammen med Renterne blev stillet til Komiteens Raadighed. Dette gav den et fast Holdepunkt i Tilværelsen. Arven blev forvaltet af Boets Eksekutorer, der bestod af Professor H. N. Clausen, Professor N. L. Høyen og Konferentsraad P. D. Bruun. Af de Ansøgninger, der Aar efter Aar er sendte til de tre Herrer, kan det ses, at de allerfleste Penge af dette Bo er gaaede til Arbejdet i Angel og Mellemslesvig. Betydelige Pengebidrag modtog Komiteen fra: Kongen, Arveprinds Ferdinand, Direktionen for det Classenske Fideikommis, Overskud fra det nordiske Studentermøde i København (550 Rbd.), Det slesvigske Legat, Embedsmændene under det slesvigske Ministerium, Medlemmer af Folketing og Landsting, Embedsmænd i Slesvig, Flensborg og Aabenraa, fra Byerne: Holbæk, Helsingør, Næstved, Slagelse, Kalundborg, Køge, Viborg, Horsens, Skive og Stubbekøbing, samt Sognene: Boeslunde og Errindlev, Legatet efter afdøde Inspektør Borries; fra danske Købmænd, der var bosatte i Hamborg, London, Hull, Liverpool, Glasgow og Leith (tilsammen en Sum paa 555 Rbd.) m. fl. Det vilde føre alt for vidt at opregne enkelte Personer, nævnes skal kun at Bidragene varierede fra 100 Rbd. til 1 Mk. En betydelig Indtægt har de Penge været, der sendtes Komiteen fra Bibliotekerne i Sønderjylland. Komiteen modtog i Tiden fra 1851—64 alt i alt

15,314 Rbd. Bøgerne kom ligeledes fra meget forskellig Side, nævnes skal her: Indenrigsministeriet, Det slesvigske Ministerium, Den slesvigske Forening, Det kgl. Landhusholdningsselskab, Foreningen til opbyggelige Skrifers Udgivelse blandt Folket, Samfundet til den danske Litteraturs Fremme, Selskabet til Udbredelse af Danmarks Oldskrifter, Det kgl. Teater, Selskabet for Udgivelsen af danske Folkeskrifter i Haderslev, Bladredaktioner, Bogforlæggere og mange enkelte Personer, blandt disse sidste skal kun nævnes: Regenburg og H. A. Kryger. I Tidsrummet 1851—64 blev der ved Hjælp af Gaverne og ved Køb i alt samlet og udsendt til Bibliotekerne i Sønderjylland 66,457 Bøger og Smaaskrifter.

Komiteen i København havde, som det fremgaar af Opraabet, raadført sig med Folk, der havde Indsigt i Forholdene i Sønderjylland. Det nævnes intet Sted, med hvem det er Komiteen har raadført sig, det bør dog antages, at det har været med Professor Flor og Dr. med. Manicus i Flensborg. Manicus er i alle Tilfælde den Mand, der i de første Aar er Mellemed mellem Komiteen og Præsterne i Angel og Mellemslesvig. Der var heller næppe nogen enkelt Mand, der kendte Forholdene i de Egne saa godt som han. Der er en Del, der kan tyde paa, at Komiteen ogsaa har haft Forbindelse med Regenburg, men det kan ikke bevises ud over det, at der af et Brev erfares, at et Medlem af Komiteen har haft en personlig Samtale med ham, og at Regenburg har lovet Komiteen en Del Bøger. Opraabet fra Aabenraa har været en meget kærkommen Opmuntring, det har tilsyneladende været det store Plus, der satte Virksomheden i Gang i København. Om de to Komiteer har haft nogen Forbindelse med hinanden forud for Opraabenes Udstedelse vides intet. Der er intet der taler for det. Opraabet i Aabenraa er skrevet af Fr. Fischer, det er der ingen Tvivl om, da det har en afgjort lokal Karakter. Komiteen følte sig som Arvtager efter „Foreningen til dansk Læsnings Fremme i Slesvig“, hvad ligeledes tydeligt fremgaar af Opraabet; der er dog intet der viser en Forbindelse mellem de to Bestyrelser, ud over det, at Inspektør Borries og Pastor Levinsen har været stærkt med i hele det sønderjydske Røre forud for Trearskrigen. Stor Betydning har det haft at Aabenraaopraabet smittede, og at der sammentraadte lignende Komiteer andre Steder, det skete foruden i Tønder ogsaa i Løgumkloster og Graasten. Disse Komiteer dannede tilligemed, i alle Tilfælde i første Omgang, Bestyrelse for Biblioteket paa Stedet og tog Haand i Hanke med Omegnens Sognebiblioteker. Bestyrelserne eller Komitemedlemmerne i Aabenraa og Tønder er nævnte, her skal endnu kun nævnes, at til Aabenraa sluttede sig Sognene: Ensted, Hjordkær, Rise og Løjt, til Tønder Sognene: Tinglev, Ravsted, Højst, Hostrup, Abild og Emmerlev. Løgumkloster omfattede Sognene: Nr. Løgum,

Brede og Landsognet, altsaa det gamle Løgumkloster Amt, Bestyrelsen bestod af: Købmand Christensen, Præsterne Garde og Krarup og Amtsforvalter Weibach. Biblioteket i Graasten havde ingen Forbindelse med Omegnen udover Adsbøl Sogn, Bestyrelsen for Biblioteket var: Pastor Engel, Dr. med. Boye, Apoteker Henningsen og Farver Jørgensen. Forbindelsen mellem Byerne og Sognene i Oplandet løstes ret hurtigt, idet der blev oprettet selvstændige Sognebiblioteker i alle de nævnte Sogne. Reglen var denne, at Ledelsen laa i Præsternes eller Lærernes Hænder. For de 103 Biblioteker, hvor Lederen er nævnt, stiller Forholdet sig saaledes, at 68 var Præster, 22 var Lærere, 8 var Embedsmænd og kun 5 var Sognefogder eller Gaardmænd.

Af Breve, Indberetninger m. m. ses det tydeligt, at Sjælen i hele Arbejdet i Sønderjylland var Præsterne, i Angel og Mellemslesvig var det dem alene, der havde med Arbejdet at gøre, paa en enkelt Undtagelse nær. Der er saaledes god Grund til at standse ved de Præster, der kom ned til Egnene syd for den nuværende Grænse. Det er en ejendommelig Skare af unge Mænd, af hvilke den ældste var 42 Aar, Pastor Lassen i Adelby, og den yngste H. F. Fejlberg, der var 24 Aar, da han kom ned til St. Solt som Kapellan. Af de 30 Præster, der kom ned til disse Egne, var de 23 under 35 Aar. Det var imidlertid Mænd, der senere hen har vist, at de var dygtige og veluddannede til Gerningen. Mænd, som Pastor Hagerup i St. Solt, H. F. Rørdam i Satrup og H. F. Fejlberg først i Valsbøl, senere i St. Vi, har indskrevet deres Navne i dansk Videnskab. Stærkest blandt dem alle stod vel nok Pastor Graae i Flensborg, der var utrættelig i alt, hvad der kunde fremme den danske Sag. Alle har de tillagt Bibliotekerne en stor Betydning, og alle uden Undtagelse har været glade ved dem, da de var dem en kærkommen Hjælp i deres Arbejde. De har alle følt Vanskelighederne, uden at de til at begynde med har været klar over, hvordan de skulde overvindes. De var kommen til Egne, hvor det danske Sprog blev talt i større eller mindre Udstrækning, eller dog i det mindste blev forstaaet selvom det ikke taltes. Befolkningen ansaa ikke sit danske Samtalesprog for et Sprog, der skulde plejes, tværtimod det var dem generende, saa snart de kom udenfor Sognets Grænser. Befolkningen talte helst tysk, et saakaldt tysk, med Præsten og andre Standspersoner, og det har krævet megen Takt og Klogskab fra Præstens Side at faa den Vane brudt. Det danske Sprog var i disse Egne intet Kultursprog, og den første og største Opgave maatte være at hæve Sproget ud af dets ynkværdige Stilling. Her gaves kun én eneste Vej, og den var at lade det danske Sprogs Kilder, den danske Litteratur, som en frugtbarørende Strøm risle ned over Sindene, saa langt der endnu var Mulighed for det. Dansk Læsning var Midlet, men hvorfra

hente det? I Flensborg fandtes intet dansk Blad, intet dansk Tidsskrift, ingen ordentlig Bogsamling, kort sagt intet udover det dansksindede, men paa tysk skrevne „Flensburger Zeitung“. Danske Bøger var en ukendt Ting, og selv Læsning er paa den Tid bleven betragtet som en daarlig Vane. Her var en gold Ørken, der trængte til levende Vandstrømme. Her blev Bibliotekernes Betydning enorm, intet Under at Præsterne greb disse med Begærlighed, da de blev dem tilbudte.

Den 20. Oktober 1851 kunde Komiteen afsende de første Bøger, de gik til Aabenraa og Flensborg; 4 Dage senere afgik en Sending til Tønder, og den 31. Oktober en til Haderslev. Det lykkedes, inden Aaret var tilende, at faa afsendt 11,789 Bind til 50 Biblioteker, af disse laa 18 sydfor den nuværende Grænse, og de 18 Biblioteker havde modtaget 4,451 Bind. Ved Udgangen af 1855 er der oprettet 90 Biblioteker, af hvilke de 41 ligger syd for Grænsen, og da Krigen brød ud i 1864 var der i alt oprettet 143 Biblioteker, og af disse 56 syd for den nuværende Grænse. Hvis alle disse Biblioteker var indtegnede paa et Sønderjyllandskort, saa vilde det vise sig, at de fleste laa tæt om den nuværende Grænse, saavel nord for som syd for. Hovedvægten for hele Arbejdet var lagt i og omkring Flensborg. Her stod Kampen, og her skulde Indsatsen gøres. Der var planlagt Oprettelsen af et stort Centralbibliotek i Flensborg, med A. D. Jørgensen som Bibliotekar, denne Plan maatte skrinlægges, da Krigen og dens Følger hindrede dens Udførelse. Det er lettere at gøre Rede for, hvor der ingen Biblioteker fandtes, end de Steder hvor de var. I de saakaldte blandede Distrikter, der alle laa syd for den nuværende Grænse, undtagen Bov og Udbjerg og Sogne, der hørte med til dem, var der Biblioteker i alle Sogne undtagen: Enge. Nordfor Grænsen var der Biblioteker i alle Sogne indenfor det nuværende Grænseomraade undtagen i: Ringenis og Uge. Desuden savnedes der Biblioteker i følgende Sogne i Haderslev Amt: Aastrup, Bjerning, Moltrup, Maugstrup, Jægerup, Skrydstrup, Vedsted, Øsby, Oksenvad, Jels, Lintrup, Hygum og Fole. I Tønder Amt: Hvidding, Roager, Rejsby, Vodder, Romø, Ballum, Visby og Møgeltønder. I Sønderborg Amt: Havnbjerg, Svenstrup, Egen, Ketting og Asserballe. Alt i alt 28 Sogne nordfor Grænsen, naar de 2 Sogne i Aabenraa Amt: Ringenis og Uge tælles med. Komiteen var godt klar over dette Forhold, og skriver i et Brev: „ . . . hvorimod vor Opmærksomhed senere ogsaa er bleven henvendt paa følgende Steder, der alle have dansk Kirke- og Skolesprog, men af hvilke nogle have tyskuddannede Præster, nemlig: Kegenæs, Ringenis, Uge, Kværs, Arrild, Vedsted og Maugstrup“. Det lykkedes at faa Biblioteker i nogle af de nævnte Sogne, men som det fremgaar af ovennævnte ikke i alle. Der kunde heldigvis ogsaa ske

noget andet, der var mere opmuntrende. Fra Munkbrarup Sogn meddeles der, at Præsten, der var tysksindet, ikke vilde have noget med de Sager at gøre, ja endog paastod, at ingen gad læse Dansk; her oprettedes et Bibliotek ved Hjælp af Degnen, der hed Wotje. Han gjorde det saa godt, at der var Udlaan ved alle Sognets Skoler. Han modtog Biblioteket i Februar 1852. Pastor Mule i Fjolde har i sine „Minder fra den yderste Sproggrænse“ meddelt, at: „Betegnende er det saaledes, at der i Aaret 1853 i Sterup Sogn, som grænser op til Nr. Brarup og Satrup Sogne, dannede sig en dansk Læseforening, hvis Medlemmer sammenskøde Bidrag til aarlig Anskaffelse af gode danske Bøger. En saadan Forening stiftedes ligeledes af Beboerne i Gumtofte Sogn, hvor forøvrigt Angelboens danske Natur vel kom til kraftigst Gennembrud ogsaa i kirkelig Henseende.“ Sterup fik et Bibliotek i 1851 og Grumtofte fik det i Januar 1852. Det, der er sket her, er det samme, som skete ved en Række Biblioteker i de rent danske Egne af Sønderjylland, at der blev indsamlet Penge, der blev sendt til Komiteen i København, og for hvilke saa denne igen sendte Bøger, der var særlig ønskelige. Blandt de 143 Biblioteker laa en Del udenfor det vi nu kalder Sønderjylland, i de 8 Sogne, paa Ærø og i Egnen omkring Ribe ialt 4. Ligeledes laa en Del udenfor de blandede Distrikter, i de tyske Distrikter, disse var: Kampen og List paa Sild, Vyk, Vriksum og Niblum paa Før, Amrum og Nibøl. En Del af det Omraade, hvor disse 7 Biblioteker laa, hører med til Enklaverne. Her var mange danske Sympatier og et enkelt Sted, som List paa Sild, var dansktalende. 2 Biblioteker i Slesvig og Rendsborg var nærmest Garnisonsbiblioteker.

Bogbestanden var i alle Biblioteker ret ensartet, men der var ogsaa ret afgørende Forskelle. Det ensartede Præg fik de derved, at hele vor Guldalderlitteratur var repræsenteret, selv om det ikke var ved de samme Bøger. Ved at gennemgaa de mange skriftlige Fortegnelser, som findes i de ovennævnte Protokoller, viser det sig, at Ingemanns Romaner, Blichers Noveller og Holbergs Komedier har været Grundstammen i alle Biblioteker. Af særlige folkelige Forfattere, der har været yndede og stærkt efterspurgte, staar T. Rumohr (P. P.) og Carit Etlar, dernæst i Flæng: H. C. Andersen, Hostrup, J. L. Heiberg, Carsten Hauch og M. A. Goldschmidt, ogsaa de fandtes i alle Biblioteker. Endvidere Oversættelser af Walter Scott, Charles Dickens, Marryat og J. F. Cooper. Let Læsning er bleven budt gennem Dansk Folkekalender, Morskabslæsning for den danske Almue, Elmquist's Læsefrugter m. m. Af egentlig oplysende Litteratur findes der yderst lidet, det vigtigste har været Grundtvigs Oversættelse af Sakso og Snorre, om disse to Bøger hedder det til Gengæld, at de næsten er lige saa yndede som Ingemanns Romaner. Endvidere de Skrifter, der blev udgivet af „Dansk

Folkeskriftsselskab i Haderslev“, de Ting, der i sin Tid udkom hos „Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug“, Thiele: „Danmarks Folkesagn“ og Barfods „Fortællinger af Fædrelandets Historie“, samt Allens „Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig“. Den afgørende Forskel laa i de mange vidt forskellige Bøger som skyldes Boggaverne. Boggaver har alle Dage og til alle Tider været et tveægget Sværd. Det viser sig ogsaa her, det er et fuldstændig Virvar af de mest forskellige Ting. Komiteen har taget alt for varsomt paa Tingene, der er ikke kasseret nok af alt det, der er bleven den tilsendt. Naar der saaledes, for at nævne nogle Eksempler, udsendes enkelte Aargange af „Dansk Folkeblad“, „Riises Archiv“ Goldschmidts „Nord og Syd“, saa er det en ren Misforstaaelse. Af religiøs Litteratur sendtes der en utrolig Mængde, det var sikkert rigtigt, men ogsaa her har Tilfældighederne spillet Komiteen mangt et Puds. Hans Tausens udvalgte Prædikener har saaledes ikke været paa sin Plads i Eskriis Sogn, det er ikke Læsning for Menigmand. Værst af alt har den oversatte Litteratur været, Bøger uden Forfatter kun betegnede med „Oversat efter det Engelske“ burde have været overgivet til Ilden, og ikke sendt ud til et folkeligt Pionerarbejde.

Ved en Del af Bibliotekerne var der Børnebogsamlinger, og i Byerne Aabenraa, Flensborg og Tønder var de selvstændige. Børnebøger i Ordets nuværende Forstand har det været usigeligt smaat med. Af dem der blev udsendte kendes nu kun to: Robinson Kruso og Asbjørnsens Eventyr. Marryats og Coopers Romaner var ikke Børnelæsning paa den Tid. Boggaverne har selvfølgelig ogsaa her øvet deres Indflydelse.

De af Komiteen sendte Bøger har selvfølgelig været underkastet en ret stærk Kritik, og det ikke alene af Præsterne, men Menigmand kunde ogsaa tage til Genmæle mod det, der blev sendt. Bøgerne imødekom langt fra de Ønsker, der var fremme. Disse Ønsker var ret beskedne, naar saaledes en Gaardmand, Falle Anker i Skovhus, der ledede Biblioteket i Aller Sogn, ønsker T. Rumohr's Bog: Peder Tordenskjold, og ikke faar den, saa er det en stor Fejl fra Komiteens Side. Paa alle Anker og Kritik svarer Komiteen med stor Ro og Værdighed, i det den gør gældende, at den ikke har faaet den Indflydelse paa Bogvalget, som den kunde have ønsket. Den Plan, den havde lagt, har den maattet afvige fra, da der kom langt flere Bidrag i Bøger end i Penge. Den var godt indforstaaet med, at Bøgerne var af højst forskellig Værd, men det kunde den ikke ændre. Til dette kom, at mange af de ønskede Bøger var udsolgte eller stod i en Pris, som den ikke syntes at kunne give. Dernæst maatte Komiteen altid være rede til at yde Støtte, naar der blev stillet Krav om nye Biblioteker, og have Midler disponible til det.

Endelig kan den konstatere, at det er vanskeligt at tilfredsstille Folk, da det, der ønskedes ét Sted, frabeder man sig at faa et andet Sted. Kritikken ebber dog ud, da det maa siges, at Komiteen i det store og hele søgte at raade Bod paa Manglerne, saavidt det stod i dens Magt. Den har ogsaa søgt at imødekomme ethvert rimeligt Ønske, naar den havde Midlerne til det, eller hvis de blev tilstillet den, og den har altid været rede til at hjælpe med Raad og Daad.

Et svagt Punkt var og blev Bibliotekernes Ordning. Den kendes der næsten intet til. Bibliotekerne har været opstillet i Skolerne, og hvor dette ikke var muligt i Præstegaardene. Kun et Sted har der været Ønske fremme om at faa et Biblioteksværelse, og det var i Flensborg. Da der bliver indsendt et Andragende om en egen Skolebygning, staar der i dette Andragende følgende: „— Hertil kommer endnu, at der maa sørges for Lokale saavel til et Skolebibliotek, som og til et stort Sognebibliotek paa henved 1000 Bind, hvilke begge er skænkede til den danske Menighed af Komiteen for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig og af patriotiske Medborgere.“ Det er alt, hvad der vides om selve Ordningen, den er der tilsyneladende ikke bleven lagt synderlig Vægt paa. Det eneste, der blev lagt Vægt paa, var at der blev optaget en Fortegnelse over Bøgerne, og at den om muligt blev trykt til Brug for Laanerne. Dette Forsøg paa at fremme en lille Smule Orden, er der, saavidt ses kan, ikke taget Hensyn til. Der findes ingen trykte Fortegnelser over Bogsamlingerne i Sønderjylland fra dette Tidsrum.

Om Udlaanet vides ligeledes meget lidt. Der findes ingen Udlaansprotokoller, de er alle gaaet tabt, hvis der da har været nogen. Udlaanet har været gratis; selvom der har været en hel Del Biblioteker, der har forlangt Betaling, saa har denne nok været saa lille, at den har været betydningsløs. Betalingen har sikkert været mere beregnet paa de velstillede, hvad ogsaa er antydnet i Opraabet fra Aabenraa. Syd for Grænsen har Udlaanet været gratis helt fra første Færd, men ogsaa her kunde som alt nævnt samles Penge ind til Styrkelse af Biblioteket. De Tal, der findes, maa behandles med stor Varsomhed, da de alle som det vil ses er omtrentlige eller for at sige det mere præcist takserede. Tallene er for det aarlige Udlaan, men der er ikke angivet i hvilket Aar; de hidsættes dog, da de nu en Gang findes: Rylskov 450 Bd., Grumtofte 450 Bd., St. Solt 750 Bd., Stenbjerg 760 Bd., Eskriis 1000 Bd., Oversø 1300 Bd., Valsbøl 1300 Bd., Vanderup 2000 Bd. og i Flensborg 3000 Bd. En bedre Maalestok for Udlaanet er Tallene fra Fjorde Sogn, her er bleven taget en Statistik, der viser det rigtige. I Beretningen hedder det: „— Bøgerne bliver medtagne af Slid. I Vinteren 1852—53 udlaantes der 341 Bind. Vinteren 1859—60 var det steget til 864 Bind.“ At der

har været en stærk Efterspørgsel, kan ses af, at de stærkest efterspurgte Bøger blev fornyede i 1859 og 1860, det gælder fornemlig Ingemanns Romaner.

Ved Siden af Biblioteksarbejde gik ogsaa et Arbejde med Uddeling af Bøger. Dette Arbejde var baseret paa Tillidsmænd. Komiteen havde mindst én Tillidsmand i hver By, men ingen ude i Sognene. Det er kendte Mænds Navne, vi her møder, men de skal nævnes, ikke alene fordi de fortjener det, men ogsaa fordi disse Mænd har været Komiteens Raadgivere i mange Ting. I Aabenraa var det Amtsforvalter Worsaae, efter ham Rektor Buch, tilsidst Apoteker Stisgaard. I Flensborg: Redaktør Dr. med Manicus, Pastor Graae og Overlærer Monrad. I Tønder: Rektor Møller, Seminarielærer C. Appel. I Sønderborg: Borgmester Finsen og i Haderslev: Pastor Helweg. Der blev gennem disse Mænd sendt en hel Del Bøger ud over Landet, særlig: Det nye Testamente, Salmebøger, Luthers Katekismus m. m. I et stort Antal Eksemplarer udsendtes en Bog af F. H. A. Behrmann: „Anvisning til Skov- og Hegnsplantning især for Landmænd i skovløse Egne.“ Bogen var en Gave fra „Det kgl. Landhusholdningsselskab“. Hvor mange Skrifter der er udsendt som Gave vides ikke. Komiteen har været uhyre forsigtig med, hvad det var, den udsendte. Forstander Høgsbro i Rødding ønskede saaledes i 1853 at faa Beretningen om Rødding Højskole uddelt gennem Komiteen og har vel i god Tro sendt den et Antal Eksemplarer. Da der imidlertid ingen blev uddelt, har Høgsbro henvendt sig til Komiteen med Spørgsmaal af hvilken Grund og faar Svaret: „— — er sket med velberaad Hu, da Komiteen, baade i de tidligere og i de nuværende Omstændigheder har faaet tilstrækkelig Oplysning til at gaa frem med al mulig Forsigtighed og af den Grund har troet at burde forbigaa en Meddelelse, som man befrygter, mer vil interessere den danske Sags Fjender end dens Venner“. De raader Forstander Høgsbro til at sende Beretningerne direkte til Komiteens Tillidsmænd i de 5 Byer, og om muligt faa dem til at udsende Beretningen til Bibliotekerne i deres Omraade. Denne Forsigtighed bibeholdes gennem Tiderne og har sikkert friet Komiteen for mange Vanskeligheder i de politisk bevægede Tider. Der kunde ved denne Sag være noget der tydede paa, at Komiteen var bange for at blive taget til politisk Indtægt, og det har den været klar over, at det kunde den ikke være tjent med, da Midlerne til et fortsat Arbejde gerne skulde tilflyde den fra hele Befolkningen.

I Juli 1863 var Komiteens Midler udtømte, alle Penge fra Legater og lignende var brugte. Den skriver saa et Brev til „Det Classenske Fideikommis“ for om muligt at faa nye Midler. Brevet er en stilfærdig Beretning om Vanskelighederne, der er i Færd med at taarne sig op om hele Arbejdet: „— — Uagtet vor Virksomhed hidtil har haft et heldigt Udfald, staar dog endnu meget tilbage, inden

vi kunne ønske at ophøre med den, i det Trangen til dansk Læsning, tiltrods for den tyske Agitation mod Foreningen, saavel som imod alt Dansk, i den Grad er tiltagen for den slesvigske Befolkning især i Mellemslesvig, hvor Agitationen har sit Arnested, at vi stadig modtager Begjæringer, dels om Oprettelsen af nye Folkebiblioteker, dels om en Forsyning med nye Bøger, og det ikke alene fra blot danske, men ogsaa fra blandede, ja selv tyske Distrikter, hvor en Del af Menigheden taler Dansk . . .“. Dette Brev er sikkert skrevet med blødende Hjerte. Komiteen havde i de sidste Aar faaet mange Meddelelser om den stærke tyske Agitation. Allerede omkring 1860 begyndte Klagerne at strømme ind over, at Udlaanene gik tilbage. Resolut havde Komiteen fornyet de mest læste Bøger, men forgæves. Grunden til Tilbagegangen i Udlaanene var efter Præsternes Mening Regeringens vaklende Holdning, de savnede den faste Haand. I Komiteens Skrivelse hedder det: „Naar undtages et enkelt Sogn i de blandede Distrikter, nemlig Sørup i Angel, hvor den tyske Agitation efter Udfærdigelsen af Confirmationspatentet atter har begyndt sit Uvæsen, lyde Efterretningerne om Frugterne af vor Virksomhed forøvrigt tilfredsstillende.“ Det var desværre, og det vidste Komiteen godt, ikke alene i Sørup at det var galt. Overalt møder det en, selv den selvsikre Pastor Mule i Fjorde maa indrømme, at det gaar tilbage med Udlaanene, da den slesvigholstenske Agitation tager til Aar efter Aar, og at Laanernes Antal synker lidt efter lidt. Der var desværre ikke mange at tabe af. Pastor Mule har i Bibliotekets bedste Tid haft 48 Laanere blandt de Voksne i Sognet, et Sogn paa henved 1800 Indbyggere. I et andet Sogn Tumby-Strukstrup er Udlaanet i 1862 nede paa et til to Børn. Vi havde saaledes allerede inden 1864 lidt et kulturelt Nederlag paa de mest udsatte Strøg, tiltrods for de kønne Ord og den stille Forventning at alt kunde vende sig til det gode. Læses de Beretninger, der findes i C. F. Allen: „Det danske Sprogs Historie i Slesvig“, Bd. 2 Side 637—655, der udkom 1858, saa aander de næsten Sejrens Glæde. Der gaar gennem disse Indberetninger en Tone, der giver Haab om en ny og lykkelig Tid, men hvor ganske anderledes lyder de ikke efter 1860. De Mænd, der i 1851 var rejst ned til dette Land med en levende Tro paa, at et Arbejde i Angel og Mellemslesvig for det danske Sprog vilde bære rige Frugter, faar nu andet at føle. Pastor Hagerup i St. Solt kan endog skrive, at naar der en Gang skulde udgives et Modstykke til Mallings Bog, saa skulde den hedde „frække og lumpne Handlinger udførte af Angelboerne“. Pastor Christiansen i Medelby mener, at Befolkningen nok vilde give en god Sum for igen at slippe af med det Danske. Med dyb Vemod var det altid at Pastor H. F. Fejlberg ser tilbage paa de Aar, han levede i Mellemslesvig. Han kan skrive om et knust Arbejde, om

en Ungdomsdrøm der brast. Er end Varmen for den danske Sag den samme hos ham, som den altid har været, saa forstod han at bøje sig for Realiteter, og dog var og blev det en Gaade for ham, det føles vel nok stærkest i de Ord: „Og nu Forstaaelsen! Ak nej, Folket kunde ikke læse Dansk, ikke forstaa Dansk. Men hvorledes forklares da den underlige Ting at de danske Folkebiblioteker blev saa stærkt brugte? Børnene kom jo og hentede Bøger. „Hvem læser i dem?“ Ja, man fik mange forskellige Svar, sommetider at Forældrene læste, sommetider at Børnene læste højt for Fader og Moder. Og hvorfor havde Civilregeringen saa travlt med at faa alle Bogsamlinger konfiskerede?“ Svaret er og bliver ogsaa paa dette: den alt nedbrydende slesvigholstenske Agitation.

Endnu staar tilbage at skildre Bibliotekernes Skæbne. Da Freden var sluttet den 31. Oktober 1864, forsøger Komiteen at faa Samling paa det, der var. Den kunde godt have nynnnet, hvis Tiden havde været til det: „Det har stormet og pisket i vor Lund“. Det kan roligt siges, at der havde faret et voldsomt Uvejr hen over Landet, naar der er Tale om Bibliotekerne; der var kun Stumper tilbage af fordums Herlighed. Selv om de sidste Aar forud for Krigen havde været nedtrykkende i Angel og Mellemslesvig, saa havde Komiteen vel næppe ventet, at det skulde komme til at se saadan ud over hele Sønderjylland, som det gjorde. I et ligelydende Brev, der er dateret den 28. Sept. 1865 og er tilstillet Grev Juel-Vind-Friis og Brygger Jacobsen, skriver den: „— Vi savner endnu tilstrækkelig Oplysning om vedkommende Bibliotekers og Læseforeningers Skæbne, men har dog Grund til at antage, at adskillige af dem enten er ødelagte af troløse Fjender eller adsplittede eller maaskee solgte af de nuværende tyske Embedsmænd, i hvilken Henseende det nemlig er kommet til vor Kundskab, at en tysk Præst i et Sogn i Mellemslesvig (Hyrup) end ikke har undset sig ved at stille den Sognet tilhørende værdifulde Bogsamling til Salg i en jydsk Købstad (Fredericia), hvilken Raadighed over fremmed Ejendom vi naturligvis have søgt at forhindre.“ Det var netop det, der skete. Bibliotekerne stod enten i Skolerne eller i Præstegaardene, og blev de ikke solgte, adsplittede eller ødelagte, saa blev de ganske roligt stillede op paa Lofterne og dermed satte ud af Virksomhed. De spredte Forsøg, der blev gjorte af Komiteen for at hindre dette, havde ingen som helst Betydning, hverken nord eller syd for den nuværende Grænse. Det blev saa forsøgt at skabe ny Forbindelser, men de fik ingen samlende Betydning. Der var i de første Aar efter Krigen en stærk og god Forbindelse mellem Komiteen og Flensborg, og her var det i særlig Grad Overlærer Monrad, der var den ledende. I 1866 havde Komiteen Forbindelse med 21 gamle Bogsamlinger, men alt eftersom Lærerne gik af eller rejste nordpaa, ebbede Forbindelserne ud;

i 1876 havde den kun Forbindelse med to, og i dette Aar standsede den sin Virksomhed.

Et Par af de Mænds Navne, som Komiteen havde haft Forbindelse med i Tiden fra 1864 til 1876, bør nævnes. Overlærer Monrad stod Komiteen nærmest, da alle Embedsmænd var flygtede, og ved hans Side stod Hans Mikkelsen Tofte, ude i Periferien skimtes Gustav Johannsen. Blandt de andre skal kun nævnes Skrumsager i Københoved og P. Skau i Bukshave. Det eneste, Komiteen kunde udrette, var at være Mellemlid, selv havde den ingen Penge og kunde heller ingen opdrive. De faa Midler, der var i Behold og som den med megen Møje fik, havde ingen Betydning. Til dette kom, at Komiteens Medlemmer døde. I 1876 stod den 77-aarige Justitsraad Mangor ene tilbage. Det var dog lykkedes i dette Tidsrum at sende alt hvad Komiteen havde ned til Sønderjylland, alt i alt 10,273 Bind og Smaaskrifter, det meste var Smaaskrifter. Den gamle Mand havde ingen Kraft til at tage Sagen op, men endnu inden Døden naaede ham, var den ny Tid kommen.

Ved at sysle med Folkebibliotekernes Arbejde i Tiden mellem Krigene er der et Spørgsmaal, der uafbrudt vender tilbage og kræver et Svar. Alle de, der stod i Spidsen for Arbejdet og udførte Arbejdet, var Embedsmænd, sydfør Grænsen var de det alle, det laa i Tiden, men hvad om det nu havde været Folkets kaarne Mænd, der havde baaret Sagen frem, kunde det saa tænkes, at der var kommen den samme Flugt og Fart over Biblioteksarbejdet som i Tiden før Trearskrigen? Ingen ved det. Det er imidlertid vist, at det var en Fejl, at Folket ikke blev draget med ind i Arbejdet, mens Tid var, og det især da Forholdene udviklede sig saaledes som de gjorde. Der har været, det skal ikke nægtes, en dyb Mistro til den menige Mand, som Folket blev kaldt paa den Tid, fra saavel Komiteens som fra de Embedsmænds Side, der kom til at virke henede. Anderledes kan og bør det ikke forstaas, naar Komiteen henvender sig til Amtsforvalter Worsaae i Aabenraa i Stedet for til Fr. Fischer. Worsaae, alle hans gode Sider ufortalte, har ikke haft nogen Forbindelse med Folket, hvilket derimod i høj Grad var Tilfældet med Fr. Fischer. Fischer havde ikke blot Forbindelsen i Orden, men han havde, hvad mere var, en Indsigt og Forstaaelse af Forholdene, som de nye Embedsmænd ikke kunde have. Det samme gentager sig overfor de fire Mænd, der har skreven under paa Aabenraa-Opraabet, de kendes ikke af Komiteen, da der skal oprettes selvstændige Biblioteker i de Sogne, hvor de bor. Af den Grund maatte det hele synke i Grus, da Tiden blev en anden. Det havde været en absolut Styrkelse for hele Arbejdet, hvis Embedsmændene havde forstaaet at drage Befolkningen med ind i Arbejdet, i Stedet for at holde den udenfor.

Denne Mistillid fortsattes efter Krigen, den gamle Tids Mænd — det var og blev hele den nationalliberale Embedsstand, der virkede herved — kunde eller vilde ikke forstaa, at Tiden efter 1864 krævede nye Tilstande. Derfor blev ogsaa alle Drøftelser, hvad enten de holdtes paa Møder eller blev skrevne i Breve, betydningsløse. Dette hører imidlertid ikke med her, men nævnes kun for at forstaa Vanskelighederne der var at overvinde, for atter at rejse det ny Arbejde med Bibliotekerne. Et Held er det derfor, at den gamle Tids Idé om Embedsmanden som den førende stedtes til Graven omtrent samtidig med, at „Comiteen til Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig“ holdt op med at virke.

Der var, selv om de ovennævnte Forhold maa beklages, trods alt udført et stort Arbejde i den Tid, her er omhandlet. Der var gjort et Forsøg paa „at drage Befolkningen umærkeligt hjemad til sit rette Dannelseshjem“. Det glippede i de blandede Distrikter, men efterlod dog stærke Spor. Nordfor Grænsen i de rent danske Egne har det været af enorm Betydning; der var naaet det store, at Kendskab til den danske Bog, til dansk Litteratur, banede Vej for dansk Læsning, og dette Forhold kan ikke vurderes stærkt nok, naar Talen er om det danske Sprogs Bevarelse i det nuværende Grænseomraade. Var Organisationsformen end svag i hele det Arbejde, der var bleven udført, saa har den dog lettet den kommende Tids Mænd Arbejdet, da nye Organisationer skulde skabes. I det store og hele, med visse Forbehold, saa maa det siges, at der blev gjort, hvad gøres kunde for at frelse det danske Sprog fra Tilintetgørelse paa de Strøg, hvor det endnu levede. Det er muligt, at de har Ret, der istemmer Fordømmelsen over det, der skete fra Myndighedernes Side, men paa et Punkt maa denne Dom forstumme, og det er overfor det Arbejde, der blev udført for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker.

Bag dette Arbejde, med alle dets Mangler, laa Idealismen ren og klar. Arbejdet stillede sig ikke i Politikens Tjeneste, selv om det havde en politisk Hensigt. Det sørgelige er, at vi led et Nederlag i Kampen for det danske Sprogs Bevarelse i Angel og Mellemslesvig. Dette Kulturnederlag er skæbnsvangert, da det ikke vil kunne genoprettes, hvad vi her har tabt. 1864 er ikke glemt, og endnu mindre Tiden, der fulgte, hvor Kulturkampen blev endnu haardere og farligere for det danske Sprog. Et vigtigt Led i denne Kamp blev paany den danske Bog, men denne Gang baaret frem af Folket selv; det skete i 1880 ved Oprettelsen af „Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig“.

KIRKELIV I HADERSLEV OMKRING 1864

AF

VALDEMAR AMMUNDSEN

DR. THEOL., BISKOP OVER HADERSLEV STIFT, HADERSLEV

✱

Før 1850 var Ordningen i de nordslesvigske Købstæder jo den unaturlige, at Skolesproget var tysk, og at Førstepræsten prædikede paa Tysk ved Højmessens, medens Andenpræsten prædikede paa Dansk til Aftensang eller Froprædiken. Saaledes ogsaa i Haderslev i Vor Frue Sogn, medens Gammel Haderslev regnedes for et Landsogn og derfor havde dansk Kirke- og Skolesprog. Det kunde da ske, at Førstepræsten kun ufuldkomment beherskede Dansk, hvad der blev særlig uheldigt, hvis han tillige var Provst og skulde have Tilsyn med Skolerne. Dette gjaldt f. Eks. ADOLF HEINRICH STRODTMANN (1753—1839), der fra 1797 var Provst og Førstepræst i Haderslev. Naar Fr. Nielsen siger: „Det danske Sprog mægtede han aldrig, saa gammel han blev, at tilegne sig,“ maa det dog ikke forstaas, som om han slet ikke talte Dansk; han var en født Holstener, men gjorde sig Umage for at lære det danske Sprog; synderlig Færdighed deri naaede han dog næppe¹. Men i de Dage gjorde Sproget jo intet som helst Skaar i Loyaliteten. Da Frederik VI som Kronprins besøgte Haderslev 1802, hyldede Strodtmann ham med et begejstret tysk Digt, og da han som Konge 1831 kom til den nye Skoles Indvielse, modtog han ham med tysk Tale.

Ved Udbruddet af Opstanden 1848 stillede jo næsten alle Præster i Slesvig Stift sig paa slesvig-holstensk Side; de havde ved Universitetet i Kiel tilegnet sig den der docerede Opfattelse af Hertugdømmernes Historie og statsretslige Forhold. De faa dansksindede Præster blev fordrevet.

Til Superintendent for den nordlige Del af Slesvig udnævnte den slesvig-holstenske Regering Provst REHHOFF i Aabenraa. I Fjelstrup var U. S. BOESEN, den senere Biskop², blevet Præst 1846; han blev 3. August 1848 afsat af den sles-

¹ Fr. Nielsen i Brickas Biografiske Lexikon XVI, S. 486. I. S. Strodtmann: Der Consistorialrath A. H. S.s nach seinem Leben und Wirken. 1851. S. 81 ff.; 111 f.; 121. ² Jvfr. herom H. F. Petersen i Aarbøger 1928, S. 161 ff.

vigholstenske Regering, som i Stedet udnævnte CHRISTIAN PETERSEN, der havde været Præst i Hellevad-Egvad, men en Tid havde været fængslet af de danske som mistænkt for Spioneri. 10. November 1849 afsatte den i Frederik VII's Navn regerende Bestyrelseskommission (Danskeren Tillisch, Preusseren Eulenburg og Englænderen Hodges) ham og genindsatte Boesen i Embedet. Petersen gik sydpaa, 1864 blev han Præst i Bov. Denne Sag skulde faa vidtrækkende Følger.

HANS PETER PRAHL (1808—1869) var født i Vedsted, Sydvest for Haderslev, som Søn af en Bornholmer, der før havde været Præst i Sommersted, og som 1809—1830 var Førstepræst og Provst i Tønder; fra herrnhutisk Side skildres han som „ingen Ven af det aandelige Liv“¹; han hørte Oplysningstiden til, omend han var af de mere positive. Sønnen Hans Peter Prahl studerede i Kiel og blev 1840 Sognepræst i Østerløgum. Han blev ret kendt gennem sit vidtudbredte Udtog af Bibelhistorien 1846, hvilende paa en i Calw i Württemberg udgivet Samling bibelske Historier, forsynet med tarvelige Illustrationer. Bogen er tilegnet „Deres Højærværdighed Herr Provst Rehhoff, Kirkeprovst i Apenrade Provsti og Sognepræst for Apenrade Menighed, Ridder af Dannebrogen, Skolevæsenets nidkjære Ven“.

To Aar efter stod baade Prahl og hans Provst i den slesvigholstenske Lejr. Rehhoff blev jo Leder af Nordslesvigs Kirkevæsen, og det er sikkert ham, som foranledigede, at Prahl af den slesvigholstenske Regering 1848 blev kaldet til Sognepræst for Øsby og Provst for Haderslev Provsti. Sammen med det store Flertal af Provstiets Præster underskrev han i Sommeren 1849 en Erklæring i slesvig-holstensk Aand. Han søgte forgæves at hindre Afsættelsen af Pastor Petersen i Fjelstrup. Da han vægrede sig ved at genindsætte den danske Degn i Hoptrup, blev han af Bestyrelseskommissionen afsat 10. Januar 1850; 21. Januar fulgte Rehoffs Afsættelse.

Prahl offentliggjorde en Protest mod sin Afsættelse, som han stemplede som en ren Voldshandling. Han gik til Tyskland og blev Præst i Wetzlar i Rhinprovinsen. En holstensk Præst, Th. Hansen i Lunden, der som Gymnasielærer i Wetzlar havde levet i nær Venskab med Prahl, skildrer ham som en alvorlig, ærlig, ved første Øjekast indesluttet Mand, samvittighedsfuld og nøjagtig, der omhyggelig udarbejdede sine Prædikener; i sin Iver for ikke at lade noget uklart kunde han undertiden gennem en udførlig Slutningspassus noget svække Indtrykket af det oprindelige og selvoplevede².

I Prahls Sted blev Boesen konstitueret som Provst, senere definitivt udnævnt. Men 21. Januar 1850 sendte 17 Præster i Provstiet ham et Brev, hvori de prote-

¹ I. Brodersen: Fra gamle Dage, 1912, S. 276. Om hans Iver for Folkeoplysning C. M. Jensen i Asylvennen Aug. 1930. ² Nekrologen over Prahl i Schleswig-holsteinisches Kirchen- und Schulblatt 1869, Nr. 52.

sterede mod Prahls Afsættelse og Boesens Konstitution; de indrømmede, at hans Navn tidligere havde haft en god Klang, men nu havde han virket med til at nedbryde Kirkens Rettigheder; han burde derfor nedlægge sit Hverv; de ønskede, at Herren vilde ydmyge ham til at gøre dette Skridt. Brevet blev offentliggjort. De kirkelige Myndigheder forlangte nu af de Præster, der havde underskrevet, at de i „Dannevirke“ skulde indrykke en Erklæring om, at de ikke tilsignede at nægte Bestyrelseskommissionen eller den konstituerende Provst Boesen den skyldige Lydighed. Da de gennemgaaende vægrede sig herved, blev de afsat. Ofte var der kommen andre Stridspunkter til. Andenpræsten (Diaconus) ved Frue Kirke H. P. Schlaikier nægtede at fungere i Vakancen efter Prahls i Øsby; i hans Sted konstitueredes Fr. Helweg. Førstepræsten (Hauptpastor) JOHANN SIGISMUND STRODTMANN (1797—1888), Søn af den ovennævnte Provst, havde studeret i Kiel og Halle og været Lærer ved Petri Skole i København og ved Skolerne i Husum og Flensborg; 1830 havde han udgivet en dansk Grammatik. Han fulgte 1840 efter sin Fader som Førstepræst, men blev ikke Provst. Han var en Hovedmand for de Erklæringer, Præsterne udsendte, og han nægtede at fungere sammen med Helweg, ligesaa at virke i den ny udnævnte Fattigkommission og Skolekommission. Efter sin Afsættelse fik han ikke, som de fleste afskedigede, Præsteembede i Tyskland, men levede i yderst knappe Kaar i Wandsbeck, beskæftiget med Privatundervisning og Studier paa forskellige Omraader, især klassisk Filologi; ogsaa Digte offentliggjorde han. 1857 blev han Æresdoktor i Jena¹. Hans Søn Adolf Heinrich Strodtmann (1829—1879) havde været frivillig i den slesvigholstenske Armé; efter et ret æventyrligt Liv, hvor Frihedstrangen havde drevet ham til Amerika, levede han i Tyskland som en meget alsidig Litterat, der bl. a. ogsaa skrev om det aandelige Liv i Danmark, men blev mest bekendt gennem sin Biografi af Heine.

Ogsaa Præsten ved Hospitalskirken H. P. Godt (ikke at forveksle med den senere Generalsuperintendent) blev afsat. Blandt de øvrige Præster i Provstiet, som fik Afsked, maa vi her nævne C. E. MÜLLER (1812—1897, tog Afsked 1890), født i Haderslev; han havde været Kateket i Præstø og paa den Tid staaet i Forbindelse med Brødrene Fenger, P. C. Kierkegaard og Salmedigteren Olden-

¹ Strodtmann har i Skriftet Satura (= Frugtskaal; Blanding) I. 1864 givet en Skildring af Prahls og sin egen Afsættelse, med Aftryk af adskillige af Sagens Dokumenter. Bogen indeholder tillige etymologiske Undersøgelser. Om Begivenhederne desuden I. H. Weiland: Die Geistlichkeit Schleswig-Holsteins während der Erhebung. Schriften des Vereins für Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte II Reihe. 3. Heft. 1898. Især S. 69 ff.; 90 f. Lauridsen: Mellem Slagene. Sønderjydske Aarbøger 1900. S. 741; 97 ff.

burg; han blev 1845 Sognepræst i Hammelev. En dansk Præstekone, der var Søsterdatter af Müller og som ung kom i hans Hus, har skildret mig ham som en from, alvorlig Præst, der ikke var meget politisk, men som nu, da han maatte vælge, dog gik til den slesvigholstenske Side. Efter Afsættelsen blev han snart Provst i Doberan i Mecklenburg.

Arbejdet i Haderslev Vor Frue Sogn begyndte nu under helt nye Forhold. De tre Præster var afskedigede, desuden Kirkens Personale undtagen Graveren og samtlige Lærere; alle havde de stillet sig imod de af Bestyrelseskommissionen trufne Anordninger. Ved Reskripterne af 1850¹ kom Dansk til sin Ret i Sognet. Baade den lærde Skole og Folkeskolerne blev danske; baade Højmessen og Aftensang skulde være skiftevis paa Dansk og Tysk og besørgeres efter Tur af begge Præster; man vilde undgaa, at de politiske Spaltninger paavirkede Menighedens Forhold til Præsterne. I Hospitalskirken — som ogsaa før i Gammel Haderslev — prædikedes der paa Dansk.

Det var tre mærkelig betydelige Mænd, som fik Præstegerningen overdraget².

Først kom HANS FRIEDRICH HELWEG (1816—1891). Han var født i Bordesholm i Holsten som Søn af en Distriktskirurg, der straks efter flyttede til Odense, hvor hans Broder Ludvig, den bekendte Kirkehistoriker, blev født 1818. Fr. Helweg gik i Skole i Odense og Slesvig og blev 1833 Student i Kiel; ogsaa i Erlangen studerede han. 1839 tog han den slesvigske theologiske Eksamen paa Gottorp. Han blev Huslærer i Sønder Højrup paa Fyen, hvor hans Bibellæsninger i høj Grad paaskønnedes af de vakte. Da Sognepræsten i Øster Starup og Vester Nebel ved Kolding Fr. Hammerich var syg, forvaltede han som Kapellan Embedet 1842—43. Birkedal, der da som Præst i Sønder Omme gjorde hans Bekendtskab, siger: „Han var en ualmindelig levende Personlighed . . . en Aandsprædikant . . . Den Gang (o: da han var paa Fyen) stod han endnu i stærk kristelig Gæring og var vist saare uklar; men mægtig henrevet var han selv paa Prædikestolen og henrev ved sin brusende Talestrøm. Man fortæller endnu der, hvorledes hans skønne Aasyn straaled under de bevingede Ord,

¹ H. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850—1864). 1923, S. 18 f.; 21 ff.; 94; 126 ff.; 134. ² Til det følgende jfr.: Johannes Fibiger: Mit Liv og Levned som jeg selv har forstaaet det, udg. af hans Plejesøn Karl Gjellerup 1898. P. P. Jørgensen: H. P. Kofoed-Hansen med særligt Henblik paa Søren Kierkegaard. 1920. Denne 650 Sider store Bog er overordentlig righoldig; her er ogsaa benyttet mange ad privat Vej skaffede Oplysninger og de ved Udgivelsen ikke medtagne Dele af Fibigers Selvbibliografi. J. Johansen: Oplevelser i Sønderjylland. 1899. Desuden Artikler om de omtalte Personer i Brickas Biografisk Lexikon. Om Helwegs Tiltrædelse Strodtmanns Satura, om hans Personlighed V. Birkedal: Personlige Oplevelser i et langt Liv. II. 1890, S. 34 ff.

medens hans lange Haar bølgede om hans Isse under hans stærke Hovedbevægelser . . . Hele store Skarer drog stadig, tit milevidt borte fra, for at høre ham prædike (i Starup), og han stod i den Tid som den Præst, de Opvakte helst vilde høre, og som de saa op til med Beundring; thi der var en Ild og henrivende Magt i hans Ord, der susede hen over Forsamlingen.“ 1846 blev han Forstander for Rødding Højskole, 1848—49 fungerede han som Feltpræst. Saadan en Mand skulde synes vel skikket til Gerningen i Haderslev. Han var en dybt tænkende Mand og en stor Prædikant, lige fortrolig med tysk og dansk Sprog og Aandsliv, ja egentlig mest bundende i Tysk; Birkedal kom til at høre ham holde sin private Andagt; da læste han højt af Bibelen paa Tysk; og Johansen finder, at han talte smukkere Tysk end Dansk. Og dog blev hans Gerning for en stor Del en Skuffelse; især blev hans tyske Gudstjenester daarlig besøgt. Fra Begyndelsen blev han modtaget med de voldsomste Angreb i de tysksindede Aviser, som Nord-slesvigsk Tidende. Man stemplede ham som en Renegat, der som Student i Kiel havde været ivrig tysk for saa at blive fanatisk dansk Agitator; særlig beskyldtes han for ved Krigens Begyndelse at have medvirket til Fængslingen af en Dr. med. Marcus. Unægtelig hørte han til det ivrigt nationale Parti; sammen med Rektor Thrige og Lembcke indmeldtes han i Efteraaret 1850 i „Harmonien“¹. Hertil kom hans Dunkelhed. Han tumlede altid med høje Spekulationer og Syner. Hans Læremestre var dels den dybsindige, men vanskeligt forstaaelige Erlanger-Professor Hofmann, der stræbte efter et Totalsyn paa Historien og fordybede sig i Profetien, dels Grundtvig. Hans vidtløftige Bøger, som han tildels skrev i Haderslev-Tiden (saaledes „Spaadommene eller Gud i Historien“ i 3 Bind 1855—62) er kun blevet lidet læst. Birkedal forklarer maaske noget af det tragiske i hans Væsen ved at sige: han var egentlig tysk anlagt, men overbevist om Danmarks Ret har han *villet* være dansk; herved har hverken Tyskheden eller Danskheden faaet Lov til helt at udfolde sig efter sit ejendommelige Væsen. Man kan hertil føje, at han havde særlig ugunstige Betingelser for, at de to Kulturer i ham paa naturlig Maade kunde befrugte hinanden, ja gaa organisk sammen. Han var ikke opvokset i Grænselandet, hvor de paa historisk begrundet Maade mødes, men dels paa rent tysk, dels paa rent dansk Grund; og da han kom hertil, var det midt i en oprivende national Kamp, hvor der fra hver Side krævedes et Enten-Eller og kun var liden Sans for Forsoning.

Helweg blev 1850 Andenpræst og var udset til Førstepræst efter Strodtmann. Men da der var rejst en saa voldsom Agitation imod ham, foretrak han at undgaa en pinlig Valghandling og blev foreløbig i sin mere beskedne Stilling.

¹ M. C. Matthiesen: Harmonien gennem 60 Aar. 1909, S. 16.

Førstepræst blev da HANS PETER KOFOED-HANSEN (1813—1893). Han var en Mand, der allerede kunde opvise et ikke ubetydeligt Forfatterskab af æsthetisk, religiøs-filosofisk og national Art, havde været Adjunkt i Odense og en kort Tid Præst paa Christianshavn. Han brændte efter at komme til at virke i Slesvig; helst vilde han have det Embede som dansk Præst i Flensborg, der blev besat med Graae. 1854, da Boesen udnævntes til Biskop, blev Kofoed-Hansen Provst. Men han trykkedes af de mange Forretninger, hvorfor han 1855 med Glæde tog Embedet som Sognepræst for Gammel Haderslev; det mindre Sogn kunde han lettere forene med Provstegerningen; han foretrak ogsaa det rent danske Kirkesprog for den tvesprogede Menighed, omend han gennem Studier, Rejser og Lærergerning var fortrolig med tysk Sprog og Aandsliv. Helweg blev da Førstepræst ved Mariekirken. (Embedet som Andenpræst blev besat med G. W. Møller, der 1863 afløstes af C. H. Bruhn, som 1877 blev Sognepræst i Gram).

Johannes Fibiger siger, at der blandt Præsterne kun var én Mening om, at Kofoed-Hansen var dem alle overlegen, en af dem, der uden at man ved hvorfor, altid kommer til at gaa i Spidsen. Han var en alvorlig Præst, ogsaa Formand for det Haderslevske Bibelselskab. Han var en noget tungsindig Mand; hvad han producerede var vægtigt og tog Tid; han var grundig studerende, en grublende Mystiker. Der var noget aristokratisk over ham; han passede godt til at være gift med en Komtesse Moltke. De levede i Omgang med Thriges, Lembckes, Fr. Helwegs, Fibigers og Apotheker Aggersborgs; den begavede Fru Pauline Aggersborg siger dog, at han ikke egnede sig til Selskabelighed, men uvilkaarlig lagde et Tryk over Stemningen. I det nationale og politiske Liv tog han ikke videre Del. Han havde stor Hengivenhed for Frederik VII og undslog sig end ikke, da det saa at sige paa Embedsvegne tilfaldt ham at tale for Grevinde Danner ved den Frokost, der efter Kongens Ønske blev holdt paa Rødding Højskole efter Indvielsen af Kirken i Jels 1854. Oprindeligt var han nationalliberal, men skiftede stærkt Anskuelse. Han blev Modstander af Demokratiet og mente, at den nationalliberale Politik voldte Danmarks Ulykke, ved „paa ti Aar at sætte Planer i Værk, hvis Udførelse krævede et halvt Aarhundrede“; Grundloven 1849, der ved Friheden gav Kongeriget helt andre Kaar end Slesvig, og dernæst Novemberforfatningen 1863 overskar i hans Øjne Baandet ved Kongeaen. Hans Hustru var i Slægt med Carl Moltke, med hvem han kom i personlig Forbindelse; han blev ham nu Idealet af en Statsmand.

Præst ved Hospitalskirken og tillige Lærer ved Latinskolen blev JOHANNES FIBIGER (1821—1897), en fin, indadvendt, frisindet Præst, tillige Digter og optaget af religionshistoriske Studier, en nær Ven af Lembcke.

Ejendommelig er den stærke Indflydelse fra SØREN KIERKEGAARD i Haderslev i disse Aar. P. C. KOCH (1807—1880), „Dannevirkes“ Udgiver, var en religiøst stærkt bevæget Mand, udgaaet fra den gamle sønderjydske Pietisme. Han fandt noget hermed beslægtet i Kierkegaards Forkyndelse af Inderlighed og Bod, omend han dadlede det „kolde og menneskefjendtlige“ i „Øjeblikket“. I „Dannevirke“ skrev Politikeren P. C. Zahle (1825—1898) mange Artikler, hvori han udfra Kierkegaard og med Kochs Tilslutning hævdede, at Præster er en jødisk og hedensk Levning — langt senere blev han dog selv en paaskønnet Præst. Den tidligere Skræddersvend, nu Lærer MOGENS SOMMER (1829—1901) var 1853 blevet afskediget som Lærer i Rørvig paa Sjælland efter en Strid med Sognepræsten. Han var nu bleven Lærer ved Borgerskolen i Haderslev; han holdt Vækkelsesmøder i Skolen, hvor der deltog 2—300 Mennesker, mest af den jævne Klasse, dog ogsaa nogle finere Damer. Det blev ogsaa her til voldsomme Angreb paa Præsterne; Sommer beskyldte Fr. Helweg for falsk Lære og tog derpaa sin Afsked og rejste rundt, mest i Jylland, og tordnede mod Folkekirken. Senere virkede han ogsaa i Amerika.

Der var i dette hele Røre meget sekterisk og usundt. Men der var ogsaa Mennesker, som virkelig fik Uro i Retning af Inderliggørelse. Et Brev fra Zahle fra 19. November 1855 er i min Besiddelse, hvori han fortæller nærmere Omstændigheder ved Kierkegaards Død. Det er rettet til JOHN ASCHLUND (1826—1872), theologisk Kandidat og Adjunkt ved Haderslev lærde Skole, Forfatter af mange mindre Skrifter og Afhandlinger af æsthetisk, historisk og religiøs Art, ogsaa af Digte (f. Eks. „I Verden gives der Sorger nok“); Zahles Brev viser, at Aschlund ogsaa har hørt til dem, der gik i Lære hos Kierkegaard („den mægtige“, som han havde kaldt ham i et Brev til Zahle).

Ogsaa to af Præsterne var dybt berørte af den store Urovækker. Fibiger maatte opleve lidt af hvert. Han fik et Brev, der sluttede: „Luk De Deres Kirkedør og skriv udenpaa: Her vrøvles ikke mere af J. Fibiger, Sjælemyrder.“ En Gang havde „Dannevirke“ skrevet, at Præsterne hverken kunde eller vilde røgte den Tjeneste, Herren havde sat dem til. Dagen efter prædikede Fibiger i Gammel Haderslev Kirke, og da han saa Koch sidde der, sagde han, at et Dagblad ikke burde belære Folket om, hvad det ingen Forstand havde paa. Om Eftermiddagen gik han op til Koch og fandt ham meget oprørt. Men da Fibiger sagde: „For Resten har jeg altid været af dem, der med Bæven sidder ved Kierkegaards Fod,“ var Koch lige ved at omfavne ham. Resultatet blev, at Fibiger fik Lov til i „Dannevirke“ at skrive religiøse Betragtninger, hvori han søgte at lægge Kierkegaards svære Dommedagslag til Rette, saaledes at kristne Mennesker

kunde faa besindige Tanker om, hvad der sker med os, og ikke fortvivlede Tanker om sig selv og onde om deres Medmennesker. Saa forkyndte han da om den snævre Port, om Alvoren i Synd og Frelse.

Blandt andet i Samtaler under Roture paa Haderslev Dam drøftede Fibiger Evighedsspørgsmaalet med Kofoed-Hansen, som var en af dem, der forstod Kierkegaard allerbedst. Allerede før Haderslevtiden havde han i Afhandlinger beskæftiget sig med den store ensomme; nu efter hans Død skrev han et Par Skrifter, hvori han skarpt tog hans Parti mod Martensen. Men kunde han da vedblive at være Præst? 1857 indgav han faktisk sin Afskedbegæring, men fik en længere Ferie og blev saa i Embedet. Der var én Ting, som dog tilsidst afgørende skilte ham fra Kierkegaard: dennes absolute Individualisme. Kofoed-Hansen kunde ikke undvære et Samfundsliv, en stor religiøs Organisme, og heri har dog ogsaa Præsten sin Plads som „det Helliges Bestyrer“. Mod Slutningen af sit Liv blev han endda drevet til at træde over til den katholske Kirke.

1859 blev Fibiger forflyttet til København. Hans 1860 udnævnte Efterfølger baade som Lærer ved Latinskolen og som Præst ved Hospitalskirken blev JENSINIUS JOHANSEN (1827—1902); han havde som frivillig Underofficer deltaget i Krigen og nogle Aar været Præst paa Christianshavn. Af Vækst en lille Mand kunde han i Begavelse heller ikke maale sig med Helweg, Kofoed-Hansen og Fibiger. Men han var en alvorlig Præst og en modig Mand.

Til at begynde med fandt han Forholdene rolige; ikke faa hjemmetyske Familier sluttede sig til hans Menighed, maaske tildels, fordi der havde været Uenighed om hans Udnævnelse, og det forlød, at han skulde være bleven ansat imod den danske Embedsstands Ønske. Men med Krigens Udbrud skiltes danske og tyske fra hinanden i et Nu. En Del, som maaske i Stilhed havde været tysksindede, optraadte pludselig bittert danskfjendtligt.

Latinskolen blev lukket og de fleste Lærere udvist, dog ikke Johansen, der vedblev at være Hospitalspræst.

23. April blev Helweg anklaget af en Tilhørerinde for sin Bøn for Fædrelandet. Han blev arresteret af Militæret og kun løsladt, da Provst Kofoed-Hansen gik ind paa at suspendere ham. Men 11. Maj blev han afsat; s. D. afsattes Kofoed-Hansen som Provst, 1. Juni tillige som Sognepræst¹.

¹ De følgende Meddelelser om de preussisk-østerrigske Anordninger samt om Afskedigelser og Udnævnelser fra Verordnungsblatt für das Herzogtum Schleswig (ogsaa paa Dansk); Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigske Invasion, 1. November 1864 og Holger Rørdams Fortegnelse over de afsatte Præster i Evangelisk Ugeskrift, Bd. XII, 18. November 1864.

I denne Tid var sket en Begivenhed, der er som Symbol paa, at en for Danskheden lykkelig Tid lagdes i Graven: Laurids Skaus Begravelse 18. Maj paa Gammel Haderslev Kirkegaard, medens østerrigske Tropper paraderede paa Gaden udenfor. Kofoed-Hansen holdt Talen over ham som „et Skud af Folkets Livsrod, deres inderste; et herligt Skud; her kan gaa lange Tider, der kan gaa Aarhundreder, før der udsendes et lignende“. Men han skjulte ikke, at ogsaa Skau havde erfaret, at Folkegunsten er som en Moder, der forkæler sit Barn. Helweg havde ogsaa udarbejdet en Tale, hvor han fortalte, hvordan han for-gæves havde forsøgt aandeligt at hjælpe den afdøde; det offentlige Liv med dets store Farer stillede sig hindrende i Vejen; men da Skau havde vundet sig et Navn, som skal leve med Folket, var det ham tilsidst om at gøre at frelse Livet. Autoriteterne vilde imidlertid ikke tillade andre end Kofoed-Hansen at tale¹.

Nu var Tiden kommet for de Mænd, som havde maattet rømme Landet 1850. REHHOFF blev 21. April beskikket til at reorganisere Hertugdømmets Kirke- og Skolevæsen. Da han afslog at blive Generalsuperintendent, blev den i Rinkenæs fødte BERTEL GODT fra 1. August Kirkens øverste Tilsynsmand. 2. Maj havde Rehhoff udsendt et Cirkulære om Afskaffelse af en Række danske Lærebøger i Skolerne. Blandt Bøger, som kan bruges, nævner han: „De 52 Historier fra Forlaget i Calw, som er oversat paa Dansk af Pastor Prahl.“ Hermed skulde fjernes en Nybearbejdelse af denne Bog, som den danske Præst Andreas Leth i Aabenraa i Mellemtiden havde foretaget, hvori der var indført sproglige Ændringer og tilføjet en Udsigt over Kirkehistorien i dansk Aand². Det skyldes sikkert ogsaa Rehhoff, at PRAHL blev Kofoed-Hansens Efterfølger som Præst i Gammel Haderslev og Provst. Men hvem skulde være Førstepræst ved Frue Kirke, hvor der nu atter var indført tysk Sprog ved Højmessens?

STRODTMANN havde netop udarbejdet en Fremstilling af sin Afskedigelse, med ubeherskede Angreb paa Boesen og Helweg, da Frederik VII døde og Krigen udbrød. Han udsendte nu Skildringen (i Satura) Februar 1864, og dedicerede den i „underdanigst Ærbødighed“ til „Hans Højhed Hertug Frederik VIII af Slesvig-Holsten, der er lige saa kaldet til som besluttet paa atter at bringe det længe trælbundne Broderland Frihed, Ret og Retfærdighed“. Han levede jo uden Embede i Wandsbeck og følte sig aabenbart berettiget til at faa sin gamle

¹ Kofoed-Hansens Tale er trykt. Helweg har offentliggjort sin i Budstikken 1864. Jfr. ogsaa P. Skau: Minder fra mit Liv og min Tid. 1909, S. 109. ² Om denne Udgave G. Himmelstrup i Sønderjydske Aarbøger 1924, S. 59; 69. 1895 udgav Pastor H. S. Prahl en forøget og forbedret Udgave af sin Faders Bog, ogsaa med bedre Illustrationer.

Stilling igen. I to Breve til Prah! fra 17de og 25de August¹ udtaler han, at der rigtignok gaar Rygter om, at Embedet faktisk er besat, uden at man dog ved, hvem den lykkelige er; at Rehhoff ikke var for ham, turde han vel antage; men hans Regimente var jo nu til Ende, og derfor opgiver han ikke alt Haab.

Det var imidlertid rigtigt nok, at en anden var udset. Hvorfor vilde man ikke have Strodtmann, som dog unægtelig nu var nær til det? Maaske af den Grund, han selv anfører: at han var 67 Aar; dog mente han at kunne forvalte sit gamle Embede nogle Aar uden Skade for Menigheden. Maaske var man bange for hans Fanatisme i Politik; Prah! tog meget roligere paa Tingene; hans begejstrede Tilslutning til Augustenborgeren var maaske heller ikke Preusserne behagelig; Prah! skal have hørt til den preussiske Side. Endelig kan der have været rent personlige Omstændigheder, som maaske ogsaa kan forklare, at han ikke havde faaet Embede i Tyskland.

Den, man havde udset, var MÜLLER, før i Hammelev, nu Provst i Doberan i Mecklenburg. Et Brev fra ham til en Svoger i Haderslev, Raadmand („Senator“) Holm, fra 25. Juli viser, at der gennem Svogeren er kommen en underhaands Opfordring til at søge Embedet. Han drages meget mod den Menighed, i hvilken han er bleven døbt, konfirmeret og viet. Det tiltaler ham ogsaa, at der er tysk Kirke- og Skolesprog; det er nu blevet ham det naturligste og særlig kært, omend han jo fra før har været vant til Dansk. Men han er endnu ikke klar over, om det er Guds Vilje. Han har især to Betæneligheder. Den ene er Hensynet til Strodtmann; hvis han har et retligt Krav, maa Müller jo ikke gaa ham i Vejen. Den anden Betænelighed er Hensynet dels til hans nuværende Landsherre, dels til de politiske Forhold. „Du vil indrømme, min kære Svoger, at jeg kun kan ønske at blive i det gamle Fædreland, især i Nordslesvig, dersom det *ikke* atter bliver dansk. Ganske vist tror jeg, at Faren i denne Retning er ovre; men vide det kan man dog ikke; thi definitivt er vort dyrebare Fædrelands Skæbne jo endnu ikke afgjort.“ Han vil da søge Audiens hos Storhertugen af Mecklenburg-Schwerin, sikre sig hans Tilslutning til at gaa til Haderslev og udbede sig den Gunst, at han atter kunde faa Ansættelse i Mecklenburg, dersom de politiske Begivenheders Gang mod Forventning skulde gøre hans Forbliven i det gamle Fædreland umulig. Han havde ogsaa gerne villet tale med Rehhoff, men erfarer, at han 1. August vendte tilbage til Hamburg.

Dette Brev har Svogeren overgivet Prah!, og denne spørger i et Brev af 5. August, om han maa gøre Skridt til at „das Hauptpastorat zu Sct. Marien“ bliver over-

¹ Disse Breve og de andre i det følgende benyttede Skrivelse findes i Haderslev Provstearkiv i Arkivdepotet i Aabenraa.

draget Müller. Han mener, at omend meget er ødelagt i Menigheden, er der dog endnu saa mange gode Elementer, at Müller kan faa et velsignet Arbejde i den By, hvor hans Vugge stod. Spørgsmaalet om Strodtmann berører han ikke, men udtaler sin Billigelse af, at Müller vil tale med sin Landsherre — han har selv gjort det tilsvarende — og han tilføjer: „Om den Mulighed, at Danskerne igen skulde komme til Magten i Slesvig, kan der vel ikke for Alvor være Tale.“ Af et Brev fra Müller til Prahls fra 25. August synes at fremgaa, at han i en mundtlig Samtale har svaret afvisende. Men nu er han kommet til den Overbevisning, at det umulig kunde billiges, dersom Strodtmann vilde gøre et ubetinget Krav gældende. Og saa sender han da sin Ansøgning. 12. September blev han udnævnt.

Provst Prahls, som nu var sat paa den første Plads i Kirken i Haderslev, havde bevist sit tyske Sindelag ved at lide derfor. Men han vilde være *Kirkens* Tjener, og han kendte Forholdene godt nok til at vide, at det var umuligt at negligere det danske Element. De Skrivelser, Prahls sendte Provstiets Præster, var oftest affattede paa Dansk. Ja selv fra Generalsuperintendent Godt kan man finde Skrivelser paa Dansk.

Johansen fortsatte som Hospitalspræst indtil 1870. Han giver i sine Erindringer meget levende Billeder af Forholdene. Det er mærkeligt, saa meget man taalte af ham. Da Generalsuperintendent Godt i en Rundskrivelse, som skulde oplæses i alle Kirker paa 1. Søndag i Advent 1864, havde anordnet en Takkefest, fordi „Preussens og Østerrigs sejrige Vaaben havde banet Vejen til en Fred, der maa fylde os med levende Glæde“, stemplede Johansen i en Samtale med Prahls Rundskrivelsen som forargelig. Provsten indrømmede, at den var utilbørlig; men han kunde ikke fritage Johansen for Oplæsningen. Johansen svarede, at hvis han skulde oplæse den, maatte han først nedlægge en Protest imod den. Og det gjorde han — med det Resultat, at hele Menigheden forlod Kirken før Oplæsningen. Der skete ham ikke noget i den Anledning.

Da Johansen ønskede at oprette en dansk Realskole, støttede Prahls ham kraftigt i dette Forehavende overfor Myndighederne. Og da Skolekollegiet i Vor Frue Sogn bestandig gjorde Vanskeligheder, blev Skolen aabnet i Gammel Haderslev Sogn, hvor Prahls stod for Styret. Ved Prahls Begravelse 1869 bragte Johansen ogsaa en Tak til ham paa de danske Børns og Forældres Vegne. Johansen maatte overgive Skolen til en anden, men den bestod til 1881. En Lejlighed, hvor Prahls gjorde den spirende, væsentlig danske Indre Missionsbevægelse en Tjeneste, var det Møde i Vojens 20. August 1868, hvor man stiftede „Foreningen af 1868“ for Lægmandsmission, kristelig Diakoni og Børneforsorg. Man

frygtede Angreb fra Præsternes Side og havde derfor bedt Provsten som den eneste Præst med til Mødet. I Flensburger Norddeutsche Zeitung for 25de August fandtes en Notits om Mødet, med den Bemærkning: „Sagen synes ikke at være fri for politisk Partifarve, da ifølge de foreliggende Efterretninger kun bekendte Dansksindede har deltaget i Forsamlingen.“ Prahl tilsendte da Redaktionen et Brev¹, hvori han som den, der havde overværet hele Mødet og sluttet det med Bøn, protesterede mod denne ganske uretfærdige Insinuation.

Langt mindre gunstigt bedømte Johansen Pastor Müller, hvem han kalder en fanatisk Slesvigholstener. Det er sikkert, at Müller ikke var saa vidsynet i sproglige Spørgsmaal som Prahl. Müller og det af Civilkommissærerne udnævnte Skolekollegium arbejdede paa at faa Frue Sogns Skoler gjort tyske; det var jo en Doktrin, at den gamle Tilstand i Byerne skulde føres tilbage, skønt den nu var end mere unaturlig end før. Da spurgte Johansen ham, hvordan han, der saa op til Luther som Kirkefader, kunde gaa med til at berøve Børn Modersmaalet ved Religionsundervisningen. Da Müller blev haardt trængt, sagde han tilsidst, at egentlig skulde Undervisningen gives paa Bibelens Grundsprog, Hebraisk og Græsk! Han synes at have været ikke lidt højkelig; i et Par Artikler om Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Schleswig-holsteinisches Kirchen- und Schulblatt (1867 Nr. 33 og 41) betoner han stærkt, at hvis man skal have en Forfatning, maa den være konservativ med stærk Hensyntagen til Embedet.

Naar Müller var saa uvillig overfor Johansens Drengeskole, faar man det Indtryk, at det maaske ogsaa skyldes, at Johansen flere Gange meget kraftig havde sagt ham Besked. Overfor den danske Pigeskole, som Frk. Louise Tauber ledede med saa stor Dygtighed og Takt, var Müller en i Grunden ikke uvenlig Tilsynsmand². Den blev først lukket 1888.

1869 døde Provst Prahl. Og Aaret efter maatte Johansen opgive sit Embede. Han havde 1867 aflagt Eden til den preussiske Konge, men han kunde ikke bede den foreskrevne Bøn for de tyske Vaaben i Krigen mod Frankrig. Derfor gik han, ligesom f. Eks. Provst Blædel i Nustrup og Pastor Grove Rasmussen i Fole.

Og hermed ender et Afsnit af Haderslevs Kirkehistorie, hvor Traadene slynge sig sælsomt sammen. Nu forsvandt de sidste Præster fra Danmark. Men i den følgende Tid skulde det nordslesvigske Lægfolk selv blive bærende paa en Maade, som hidtil var ukendt.

¹ Koncept i Provstearkivet. Om Foreningen forøvrigt Asylvennen Aug. 1928 og Aug. 1930.

² Herom Henriette Skram i Gads danske Magasin, Aug. 1916, og Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet, I, 1930.

STEMNINGER I KØBENHAVN UNDER KRIGEN 1864

BREVE FRA TROELS-LUND TIL EUG. WARMING

VED

CARL S. PETERSEN

DR. PHIL., OVERBIBLIOTEKAR VED DET KGL. BIBLIOTEK, KØBENHAVN

✱

Da Krigen i 1864 brød ud, var TROELS-LUND 24 Aar gammel og teologisk Student. Af hans ældre Brødre deltog flere i Felttoget; den ene, Peter Lund, en ung lovende Orientalist, saaredes livsfarligt under Kampen i Kær efter Preussernes Overgang til Als og døde den 8. Juli paa Sandbjærg i Sundeved. Selv meldte Troels-Lund sig efter Dybbøls Fald som frivillig, men blev paa Grund af Omstændighederne ikke indkaldt. Egentlige Krigserindringer har han saaledes ikke kunnet efterlade sig; men hvad han hørte af andre, læste sig til i Aviser og Brochurer eller personlig oplevede, følte og tænkte, derom har han aflagt Beretning i samtidige, lange og detaljerede Breve til sin jævnaldrende Ven, Botanikeren Eugenius Warming, der siden 1863 opholdt sig i Lagoa Santa i Brasilien som Amanuensis hos hans Onkel, den berømte Naturforsker Peter Wilhelm Lund. Brevene, der er tre i Tal, findes nu paa det kgl. Bibliotek blandt Troels-Lunds efterladte Papirer.

At udgive disse Breve i deres Helhed vil der ingen Grund være til; dertil indeholder de altfor meget, der er ligesaa godt kendt andet Steds fra, ikke mindst om de militære Operationer. Derimod skal der her meddeles forskellige Uddrag, der kan vise, hvorledes Begivenheder, som senere af den modne Mand¹ erkendtes for at have været af indgribende Betydning for hans Livsgærning, afspejlede sig i Ynglingens Sind.

Det første Brev, der er skrevet i Januar 1864, fortæller om Fællesforfatningen for Kongeriget og Slesvig og dens Vedtagelse i Rigsraadet, hvilket fandt Sted under endeløs Jubel fra de overfyldte Tilhørerpladser. Derefter hedder det:

.... Søndagen [den 15de November 1863] kom, den uhyggeligste Dag jeg nogensinde har oplevet. Man vidste endnu her i Byen intet om at Kongens

¹ Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden, 4. Udg. I. S. XXIX.

Sygdom var farlig. Da kom der Telegram Kl. 11, tidsnok til at der i Kirkerne kunde bedes for hans Liv; som en Løbeild gik nu Rygtet om hans Sygdom rundt, uafbrudt gik Telegraphen med Efterretninger derovrefra; Bladene udgik hver anden Time og meldte stedse mere foruroligende Beretninger om Sygdommen. Alle strømmede til Telegraphkontoret og ventede med spændt Opmærksomhed paa hvad Telegraphen vilde bringe. Endelig Kl. 4 kom den sørgelige Efterretning at Kongen var død; hans sidste Phantasier dreiede sig om Kampen paa Dannevirke, som han troede at forsvare og opmuntrede sine Tropper til at kæmpe tappert. En Dødsstilhed herskede her i Byen, Alle vare paa Gaden, men Skarerne gik ganske tause, man samlede sig vel i Grupper, men der lød kun sagte Hvidsken ingen lydelig Tale. Alle var dybt nedslaaede; nu netop i det Øieblik da de sidste 15 Aars Strid syntes at skulle faae en Endé, og de slesvigske Forhold ordnes, blev pludselig det næsten opfyldte Haab bortveiret og den tagen bort, der havde havt Mod til ved en rask Beslutning at ende det Hele. Dunkle Rygter gik om at Prinds Christian ikke vilde underskrive, der fortaltes han hele Eftermiddagen havde talt med sine halvtydske Venner, men Resultatet vidste man ikke. Den næste Formiddag samlede der sig en uoverskuelig Menneskemasse paa Slotspladsen forat overvære Hyldingen. Hall traadte frem paa Altanen og raabte det Sædvanlige „Kong Fredrik den syvende er død, længe [leve] Kong Christian den Niende!“ Et svagt Hurra lød, Christian den 9de traadte frem, hilsede, man ventede han vilde tale, men han trak sig tilbage igjen. Da lød der et rungende Hurra for Grundloven, nok et for Ministeriet (man troede han vilde afskedige det) og saaledes blev man ved en Timestid.

Kongens Beslutning med Hensyn til Forfatningen vidste man ikke; han havde forlangt Betænkningstid det var alene det Sikre man vidste. Alt muligt gjordes nu i de følgende Dage forat bevæge ham til at underskrive, Borgerrepræsentanterne, Rigsraadet gik i Procession til ham forat bede ham derom, Deputationer fra hele Landet strømmede sammen til Kjøbenhavn forat bevæge ham, Stemningen blev mere og mere ophidset, man vidste han havde henvendt sig til Flere om at danne et nyt Ministerium, men Ingen turde paatage sig det. Hver Aften samledes vi i Studenterforeningen forat høre Dagens Begivenheder; Alle Foreninger sluttede sig sammen under een fælleds Bestyrelse forat handle i Fælledsskab, man besluttede at ingensomhelst Demonstration maatte skee naar det var blevet mørkt, og alle Medlemmer forpligtede sig til at hjælpe til Ordrens Overholdelse paa Gaderne. Man vilde nemlig mindst af Alt at det skulde kunne siges at Kongen var bleven tvungen til at underskrive, i den Henseende havde vi jo en sørgelig Erfaring fra 1848, hvor Fredrik 7des frie Beslutning blev opfattet

overalt som et Resultat af Tvang. Tirsdag Aften kom en Telegraphdepesche om Oprør i Holsten, der blev almindelig Uro i Byen, vi maatte Alle anstrenge os af yderste Evne forat overtale Folk til at oppebie den næste Dag, de vilde strax ud forat opfordre Kongen til endelig at underskrive. Onsdagen den 18. underskrev Kongen om Eftermiddagen, og man saa nu med mere Ro paa Færerne udadtil. Uden Kongens Underskrift vilde nemlig Landet fra 1ste Januar af være ganske uden Forfatning, da den gamle var faktisk ophævet af den slesvigske Majoritet; nu var Forfatningen fastslaaet og Kongen bunden for Fremtiden til Eiderpolitikken. Fredagen den 20de vrimlede igjen alle Gaderne af Folk der strømmede sammen paa Slotspladsen hvor Kjøbenhavns Borgere i et uhyre Optog, ledsaget af Deputationer fra alle Kjøbstæderne kom for at takke Kongen for Underskriften. Hurraraabene syntes ikke at ville faae Ende og en kort Tale som Kongen holdt (hvoraf jeg blandt Andet til min Glæde lærte, at han virkelig kan tale ordentlig Dansk) forhøiede endmere Jubelen. Rigsraadet Borgerne og Deputationer for Bønderne og andre Folk rundt i Landet, alle lovede at ville staae Kongen bie paa enhver Maade og offre alt forat forsvare Kongen og Landet mod hvad der muligt vilde skee. . . .

Under alt dette har der hersket energisk Virksomhed herhjemme forat møde Faren saa godt som muligt. Dannevirke er bleven stærkt befæstet, Armeen bragt op til omtrent 70,000 Mand, der snart alle ere samlede ved Dannevirke, Flaaden udrustes ivrigt, og der er godt Haab hos Alle. Kyndige paastaae, at Dannevirke besat med 70,000 vil kunne holde sig imod 200,000 og selv om den tages have vi de stærke Stillinger ved Dyppel og Fredericia i Ryggen. Stemningen saavel hos Tropperne som Folk i Almindelighed er den bedste, Alle have fast Tillid til at en saa retfærdig Sag som vor maa seire. Det har noget Opløftende ved sig at være Vidne til en saadan Bevægelse som den herhjemme nu, alle Partistridigheder ere ophørte, store Nationalsubskriptioner til Bedste for Soldaternes Familier ere igang, der strikkes Strømper og Undertøi i alle Huse til Soldaterne, og skjøndt den almindelige Værnepligt maa være høist trykkende for Mange, møde dog Alle med største Beredvillighed ved Fanerne. . . . Sverrig og Norge ruste sig stærkt. I nogen Tid troede man at de ikke vilde tage direkte Del i Kampen, men nu synes det som det er sagt bestemt at det første Slag ved Dannevirke er Tegnet til at de komme os til Hjælp, man antager med en 25—30,000 Mand. Mange Frivillige have allerede meldt sig hernede baade fra Norge og Sverrige og tages naturligvis imod med Glæde. Det vil altsaa være første Gang at den skandinaviske Ide gjør sig gjældende i Virkelighedens Verden, jeg haaber at den fælleds Kamp frem for noget Andet vil bidrage til en inderligere Forening mellem Folkene. —

Du seer altsaa at vort Haab om et heldigt Udfald af Krigen ikke er saa urimeligt endda, som det ved første Øiekast kunde synes; og det der fremfor Alt bestyrker os deri, er den Bevidsthed der har grebet Alle, at Kampen for Slesvig er Kampen for Danmarks Existents; erobres Slesvig vil Jylland og Øerne snart følge efter. Man er derfor beredt til at ofre Alt for at bevare Slesvig og en saadan fast Beslutning hos et helt Folk maa dog vel kunne veie op mod erobrings lystne Planer, der kun ere begrundede i Ærgjerrighed, selv om saa Landet hvor de opstaae var mange Gange større end vort. . . . Men — kommer jeg til at tænke paa — hvorfor egentlig skrive alt dette til Dig, maaske kan de saa krigeriske Udsigter forandres, maaske kan Englands ivrige Opfordringer til Tydskland om at holde Fred blive fulgte, og hele Stillingen inden en Maaned have forandret sig aldeles, og saa har jeg uden Grund skræmmet Onkel Vilhelm og Dig ved Efterretninger som det ikke længere staaer i min Magt at meddele Slutningen paa før maaske længe efter. Dog jeg vil stole paa at de brasilianske Aviser indeholde Hovedbegivenhederne herhjemme, saa at hvis Situationen forandres, I da maa faae det at vide førend et nyt Brev kan naae derover; i saa Tilfælde betragt da dette Brev som et Vidnesbyrd om Stemningen herhjemme i et hurtigt kommet og hurtigt svundet farefuldt Moment; men hvis ikke, da haaber jeg at disse Linier maa bidrage til hos Eder at vække det samme gode Haab om Kampens Udfald som besjæler Alle her. Det er jo dog tilsidst ikke Fjendernes Mængde det kommer an paa, men Guds Villie og han har reddet vort Fædreland ud af større Fare og Nød end den nuværende. Paa ham ville vi da haabe! . . .

Efterskrift.

. . . Ved at løbe mit Brev igjennem, seer jeg at Beskrivelsen af Christ. 9des første Regjeringsdage muligvis kunde misforstaaes som om det dog var et gjærende Oprør herhjemme Kongen maatte give efter for. Dette er kun tildels sandt. Det vilde intet Oprør være blevet, thi hele Folket var paa den ene Side, Borgere, Arme, Embedsmænd o. s. v. — Kongen derimod alene paa den anden Side. (Det sidste Halvaars Begivenheder herhjemme have nemlig gjort hele Nationen eiderdansk, og da Forfatningen var vedtaget i Rigsraadet og saagodtsom underskrevet af Fr. 7. holdt Alle paa at Christ. 9de burde overtage Underskriften som en Arv.) Kongen tøvede fordi han vidste at han ved sin Underskrift forpligtede sig til at følge Eiderpolitikken, og denne jo nødvendig maatte staae for ham og hans Omgivelser navnlig Dronningen og den tydske Familie som uheldig; — efter Underskriften da han af Begivenhederne har lært at slipper han lidt paa Slesvig for derved at vinde Holsten, mister han blot dem

begge, har han ærligt fulgt Eiderpolitiken. Folket frygtede Opsættelsen af Underskriften, da man vidste at Noter fra Stormagterne vare underveis for at fraaade det, da det kunde ægge Tydskland. Men nu da det er skeet, indrømmes dog Rigtigheden deraf, og nu er man i Lav med Tydskland forat faae det til at være roligt. — Kongen bliver mere og mere populær, som han fra Charakterens Side vist ogsaa fortjener. Hans Valgsprog er: Fædrelandets Ære! Glædeligt er det at see at Lauenburg skjøndt omgiven af vilde Bander baade mod N. og S. har Mod til at være tro mod Danmark og aabent erklære dette.

Kjøbenhavn den 29de April 1864.

Kjære Onkel Vilhelm og Warming!

... Efterretningen om Dannevirkes Rømning blev i Kjøbenhavn modtaget med største Forbauselse og Sorg. Den kom hertil Kl. 11 næste Formiddag. Ingen vilde troe det, saa uventet kom det. Man ilede til Krigsministeriet forat faae Forklaring. Her er Krigsministeren ude af sig selv af Harme: det Hele er skeet mod hans udtrykkelige Ordre og han er først bleven underrettet derom da det ikke længere kan ændres. Der maa da være begaaet et Forræderi. Den dybeste Fortvivlelse greb Alle. Jeg glemmer aldrig den Dag. Jeg kom fra Universitetet og anede Intet. Der var just nogle Tropper ved at drage afsted, men der lød ingen Hurraraab og glade Sange som ellers. Alle gik tause; Folk der saa dem vendte sig bort og tørrede Øinene. Det var da underligt, men nu ja ja det var maaske tilfældigt. Jeg gaaer videre ned ad Gaden. Alle som jeg møder have den dybeste Smerte malet i deres Aasyn. Blege med knyttede Hænder og Taarer i Øinene gaae de stille, Ingen taler til en Anden, Ingen seer til en Anden. Jeg ilede ned i Krigsministeriet og fik den overvældende Efterretning at vide. Man ventede og ventede paa Forklaring, men der kom ingen. Herhjemme sad vi ved Middagsbordet, Ingen kunde nyde noget. Vi drøftede de forskjellige mulige Forklaringer, men ingen var fyldestgjørende. Der maatte være Forræderi med i Spillet. Nu seer man det Gud ske Lov i et andet Lys, men tænk Eder hvorledes Stemningen dengang maatte være. Vor Hær var kun lille, intet mod den fjendtlige Overmagt, og nu var den ved lumske Forrædere i dens egen Midte lokket bort fra den eneste Stilling, hvor dens Lidenhed ikke var afgjørende. Landet laa nu aabent. Lige til Skagen kunde Fjenden uhindret trænge. — Aftenen kom, men endnu ingen Forklaring. Lad mig slippe for at omtale den Nats bedrøvelige Optrin. Folket var fortvivlet, Fortvivlelsen vilde have Luft, der var intet at lade den gaae ud over, man greb da den første den bedste Anledning. Politiet bad Masserne spredes, der blev Klammeri, den fælleds Nationalsorg

gjorde begge Parter uimodtagelige for Fornuftgrunde og en Kamp begyndte. Dog lad mig forbigaae det Hele, det staaer nu for Tanken som en hæsliq svunden Drøm. Var end Offrene fra hin Nats Strid i Antal kun faa, hvert eneste var beklageligt, dobbelt fordi det var saa unyttigt. Endelig lidt efter lidt kom der da mere og mere op om Sagen og i Løbet af den næste Dag begyndte Taagerne at spredes.

De Meza havde handlet ganske paa egen Haand; forat ikke Efterretningen skulde komme i Fjendens Hænder havde han ladet være med at underrette Krigsministeren om det før bagefter og altsaa taget hele Ansaret paa sig. Dette var maaske rigtigt; men hvad man med Grund har anket over er Maaden hvorpaa Tilbagetoget skete, navnlig den liden Omhyggelighed Meza viste for Soldaterne, selv kjørte han foran i en lukket Wienervogn til Flensborg og lod Armeen skjøtte sig selv. Han blev strax hentet til Kjøbenhavn, stillet for en Krigsret og forflyttet fra sin Post. Hele Spørgsmaalet om Rigtigheden af Dannevirkes Rømning staaer endnu herhjemme som uafgjort, hvad der mest taler derimod er den Omstændighed at Fjenden neppe vilde kunnet holde ud i mange Dage at ligge under aaben Himmel i saa stærk en Frost uden at have Tag over Hovedet om Natten og uden engang at kunne tænde et Baal; thi der er saa godt som ingen Byer eller Huse lige syd for Dannevirke; vore der vare vante til Klimaet kunde bedre finde sig deri. Men der hører saa mange Momenter til at kunne have en begrundet Mening om det Hele at jeg med de Oplysninger der endnu foreligger troer det umuligt at fælde en retfærdig Dom. . . .

. . . Armeen staaer nu paa Als og befæster sig stærkt der. Fredericia har man belært af Erfaringen fra Dybbøl om Fjendens overlegne Skyts, frivilligt rømmet i disse Dage; den kunde nemlig ikke holdes, det var kun et Tidsspørgsmaal, hvorlænge den kunde forsvare sig, og naar den toges vilde hele Besætningen blive taget, hvilket vi jo ikke have Raad til.

Men, spørge I, saa er vel Danmark nu snart udtømt, og vil om kort Tid komme til at afgive det sørgelige Billed af et nyt Polen, thi der er ingen Tvivl om at Preussen forlængst har glemt hvad den egentlig begyndte Krigen for, og kjæmper nu for blot at rive saa meget til sig som muligt og narre baade Tydskland og Schleswigholsteinnismens Phantaster ved selv at beholde alt det Erobrede. Det kan undertiden i et mørkt Øieblik stille sig saaledes men for en rolig Betragtning viser det sig anderledes. Vel har Krigen været den blodigste vi vist nogensinde have ført. I 3 Maaneder have vi vist mistet en 20,000 Mand ved Sygdom, Faldne Saarede og Fangne, hele Halvøen er besat og i aaben Mark kunne vi ikke møde Fjenden; men, og det er det afgjørende, vi ere Herrer paa Søen, alle

preussiske Østersøhavne blokeres, Handelen ligger ganske hen og skal dette vare ved til Høsten kommer vil Landet der jo lever af Kornudførsel ganske ruineres. Derfor: Preussen maa have Fred og snarest muligt. Vi kunne forhaabentlig forhindre ved Skibene at Fjenden kommer over til Øerne, og i saa Tilfælde kan vi holde ud en god Stund endnu; Armeen er stor nok til at kunne forurolige Fjenden føleligt ved hyppige Landgange rundt om paa Halvøens Kyster. Østerrig er led og kjed af Krigen og vil gjerne slutte Fred paa status som før Kong Fredrik d. 7des Død. England er bleven haanet til det Yderste af Preussen for dets holdningsløse Politik, og det engelske Folk har gjentagne Gange heftigere og heftigere fordret af Regjeringen at komme os til Hjelp. Rusland vil paa ingen Maade see det danske Monarchies Integritet ophævet : et uafhængigt el. preussisk Schleswigholstein. Preussen er bleven aldeles overmodig efter Seiren ved Dybbøl og fornærmer til Høire og Venstre, tillige bringes det efterhaanden i en vanskelig Stilling ligeoverfor alle dem, hvem den har lovet at bevare Danmarks Integritet : blot at gjøre Exekution. Kort sagt: den politiske Himmel er langt fra saa formørket for os som man skulde troe. — Og herhjemme er Stemningen fortrinlig. Aldrig har jeg været saa stolt af at være Dansk som netop i disse Tider. Alle ere ved godt Mod, de største Offere bæres med Taalmodighed; paa Efterretningen om Dannevirke nær ere alle Efterretninger, gode og onde, og de sidste har der jo været flest af, blevne modtagne med mandig Ro og tillidsfuld Fortrøstning til Gud og vor retfærdige Sag. I skulde seet, hvilke uhyre Summer der er bleven indsamlet til de Saarede, til Beboerne af Sønderborg, til de Faldnes Efterladte, det er i 100,000 vis, Enhver selv den fattigste vil give med. Overalt i alle Forhold seer man Beviser paa hvorledes Enhver glemmer sig selv for at hjelpe det fælleds Fædreland. Armeen er bestandig ved godt Mod, den har kjæmpet saa selv vore Fjender have maattet beundre den. Og den hele Stemning herhjemme næres stadig ved Yttringer af Sympathi fra hele Europa: Italien, Schweitz, England, Holland have sendt Adresser til os og gjort store Indsamlinger til vore Saarede. En Mængde Svenske og Normænd (de ere nu saa mange at de skulle danne et eget Regiment) have meldt sig frivilligt og kjæmpet med. Selv Polakker og Grækere have meldt sig (dog troer jeg forresten Regjeringen herhjemme har afslaaet alle andre Frivillige end Nordmænd og Svenskere, heldigvis melder der sig især mange Officerer som vi have megen Brug for). Det er hele Nationens sikke Overbevisning, at naar vi blot holde ud faae vi nok en god Fred. . . .

Kjøbenhavn den 6te December 1864.

Kjære Onkel Vilhelm og Warming!

Det er med underligt blandede Følelser jeg begynder paa dette Brev. Siden vi sidst taltes ved, har baade vort Fædreland og vor snevrere Kreds i Hjemmet lidt store Tab, Tab som Tanken har saa ondt ved at gjøre sig fortrolig med, og som dog hvert Øieblik kun altfor tydeligt bekræfter. Jeg har med Villie undladt at skrive Eder til i længere Tid for ikke uden Nytte at drage Eder ind i al den forvirrede Blanding af Sorg og Nedtrykthed som de sørgelige Begivenheder nødvendigt have medført; thi naar Alt kommer til Alt er det Hele dog lettere at bære nærved end paa Afstand. Først nu, da Stemningerne mere have udgjæret og man med roligere Blik kan maale Størrelsen af Tabet men ogsaa af Haabet og Alt det vi endnu have tilbage, skriver jeg Eder til og lader naturligvis Tanken dvæle ved det Meget, der er skeet i den mellem liggende Tid. Hovedtrækkene kjende I vel: Først det lysende Punkt, den glimrende Træfning ved Helgoland, saa den lange Vaabenhvile med dens Haab om fredelig Løsning eller engelsk Hjælp, saa det tunge frygtelige Slag Tabet af Als med dets 14 Timers Blodbad og endelig den sørgelige nødtvungne Fred. Jeg vil ikke indlade mig paa at bedømme Begivenhederne, f. Ex. det Fornuftige eller Ufornuftige i at optage Kri-gen paany og ikke hellere modtage de stillede Betingelser, eller hvorvidt det var rigtigt af det nye Ministerium, der kom efter Als's Erobring, at gaae ind paa en saa ugunstig Fred og ikke hellere, saaledes som netop det Ministerium formaaede, samle alle Partier til en sidste fortvivlet Kamp, om alt Dette maa Historien fælde Dom, vi staae for nær til at have et uhildet Blik. Jeg vil indskrænke mig til at fortælle Eder om det Indtryk Begivenhederne have udøvet paa os herhjemme og saa vidt muligt beskrive Eder Tilstanden her i den forløbne Tid. I kan troe det var glade Dage, da Efterretningen om Slaget ved Helgoland kom hertil. Først vilde Ingen ret fæste Lid til den; vante til sørgelige Budskab nærede man uvilkaarlig Mistro til et glædeligt. Men det bekræftede sig. Det var den første Gang der var kjæmpet med omtrent lige Styrke og vore havde med ringe Tab vundet en fuldstændig Seir. Det var et stolt Syn et Par Dage efter at see Skibene 1ste Pintsedag i det deiligste Veir komme glidende majestætisk ind forbi Tre-kroner. Takkelagen var i en Hast repareret og alle Hullerne i Skrogene vare foreløbig skjulte med Propper og overtrukne med Lærredsplastre, saa Skibene saa ganske uskadte ud. Peter, Ferdinand (en 16 Aars Søn af Onkel Mourits i Kallundborg i Huset hos os) og jeg havde fra Morgenstunden af ligget og roet omkring i en Baad for strax at tage imod dem; Sundet var som overfyldt af lig-

nende Baade, tilsidst roede ogsaa Kongen dem imøde og gik under uendelig Jubel om Bord. Onkel Sigvardt havde ført Corvetten Heimdal og udmærket sig. Han var uskadt. Vi var de første der fik hilst paa ham. Om det saa var Fader, hvis Vei aldrig ellers gaaer til Toldboden, var han med Jette gaaet derud og var med i den jublende Stimmel da Officererne kom i Land. Det var glade Dage, men de varede kun kort. . . .

. . . De senere Begivenheder kjende I vel altfor vel. Den krænkende Fred med Tabet ikke blot af Holsten og Lauenborg, men af det gamle danske Kronland, Slesvig, vor Nationalitets og Sprogs Formur mod Syden. Krigen, der oprindeligt begyndte under Paaskud af at værne om formentlig krænkede nationale Rettigheder er endt med at træde de samme Rettigheder aldeles under Fødder ved at lade 200,000 dansktalende Slesvigere komme under fjendtligt Aag, berøve dem deres Sprog og med Vold indføre tysk Regimente tysk Sprog. Det sidste Haab er at Nordslesvigerne ville trods al udvortes Tryk og Overlast vide at bevare den gamle Hengivenhed for Dansk og Danmark og udvise deres vante Seighed og passive Modstand mod al fremmed Voldsdaad. Skjøndt kun saa kort Tid er gaaet er allerede selv de ivrigste Wühlere i Sydslesvig og Holsten blevne kjede af preussisk Regimente og længes tilbage til den gamle Tilstand under den milde — desværre altfor milde — danske Regjering. Kunne de ikke blive selvstændige ville de være danske igjen, paa ingen Maade preussiske. Der er vist forresten Ingen der spørger dem om deres Mening nu. Preussisk Jernscepter vil vel lære dem at tie og kue enhver Frihedsbevægelse. Og man kan ikke have Medlidenhed med dem, deres barnagtige Lyst til Forandring og af-fekterte Veeklager over Undertrykkelse har kostet Tusinder af Mennesker Livet, Strømme af Blod ere flydte forat hævne Uretter der aldrig ere blevne begaaede og nu, men først forsilde, opdage de at de have ladet sig forlede af tyske Agitatorer til at klage over deres Tilstand og at deres lykkelige Tid er forbi; Frihed, Selvregjering, smaa Skatter, materiel Velvære ved Danmark som Opland for Produkter og Fabrikata — Alt dette miste de ved Tilslutning til Tydskland og faa Intet isteden. Hvorledes forresten det Hele vil ende kan Ingen sige endnu. Preussen, Østerrig, Augustenborgerne, Oldenburg gjøre alle Fordring paa Hertugdømmerne. Herhjemme drømme mange endnu om Muligheden af en Personalunion med Danmark, naar de Andre ikke kunne blive enige. Det vilde vist blive en ulykkelig Løsning, saavidt jeg kan see. Preussen vilde af Lyst til Krigshavne snart igjen fornye Krigen og vi ville ligge i evige Feider. Den ønskeligste Løsning efter min Mening er en Deling af Slesvig efter Nationaliteterne, men det have vi jo desværre kun meget ringe Udsigt til. Nordslesvigerne ere tro til

det sidste, endnu forleden Dag da Kongen var i Kolding mødte over 5,000 Slesvigere, trods alle Forsøg fra den fjendtlige Regjering paa at forhindre det, under almindelig Jubel i Kolding forat hilse paa deres fordums Konge og udtale Haabet om snart atter at forenes med Danmark. Hvorledes alt Dette skal ende maa Gud vide.

Herhjemme seer det sørgeligt ud. Krigen har medført tunge Offre for de Fleste. Dens ulykkelige Udfald har ikke bidraget til at læge de derved lidte Saar. Byen er fuld af fordrevne slesvigske Embedsmænd med ringe Pensioner. Armeen Flaaden Ministerierne indskrænkes i Forhold til Rigets formindskede Størrelse og en Mængde Familier komme derved i meget trange Kaar. For enhver Studerende er der kun meget ringe Udsigter da der jo for lang Tid er nok af Aspiranter til ledige Embeder i alle de afskedigede Embedsmænd. Dog alt dette er jo Onder som Tiden vil læge. Ogsaa gode Følger har den sørgelige Tid havt, som man ikke maa overse: En forøget Kjærlighed til det haardt prøvede Fædreland, en Følelse af at kun ved Anstrængelse af alle aandelige Kræfter kan vi redde vort Sprog og Fædreland fra Undergang, en Lyst til Uafhængighed af tydsk Videnskab og Kultur, naar den ikke vil tillade selvstændig Tilegnelse — saadanne Følelser samtidig med at Folket staaer i fuld usvækket Aandskraft kunne kun love gode Frugter. Det er altsammen Spirer der skjød frem og fik Liv 1848 og som den senere Tid, ogsaa dens smertelige Erfaringer, har bidraget til at udvikle. Paa de fleste videnskabelige Gebeter hvor vi tidligere have staaet tilbage er der i senere Tid fremkomne Værker, der ere en Pryd for vor Literatur, saaledes navnlig paa det historiske, filosofiske og theologiske Gebet. Et Værk jeg navnlig vil nævne er et fortrinligt historisk af Allen: Norden i Unionstiden, hvoraf netop de første Dele ere udkomne nu. Et andet glædeligt Tegn er den Sammenlutning af Partierne der i den senere Tid har fundet Sted, ikke paa det politiske Gebet, thi der staae de skarpt nok overfor hinanden, men paa det religiøse, videnskabelige og kunstneriske Omraade. En velgjørende Følelse af at enhver selvstændig Stræben er berettiget og tillige gavnlig da den forøger vort aandelige Rige — er et heldigt Kjendemerke paa Nutiden herhjemme. . . .

. . . Jeg selv har dygtig travlt med Examenslæsning, hvori jeg blev afbrudt af Krigsbegivenhederne, men som man nu med dobbelt Ro netop ved de lidet tillokkende ydre Forhold kan give sig hen til. Jeg haaber at kunne tage Embedsexamen (i Theologi) om et Aar og vil da fortsætte mit tidligere paabegyndte Studium af den græske Philosophi. Geistlig Virksomhed føler jeg hverken Kald eller Lyst til, men desmere til mit Yndlingsstudium Philosophi, det theologiske Studium betragter jeg som en passende Omvei dertil, det er det Embedsstudium

der tilbyder sig som det nærmeste. Det philosophiske Studium hører jo unægtelig til de brødløse, men det har det tilfældes med de fleste videnskabelige, og man finder vel nok paa en eller anden Maade en liden afsides Krog, hvor man kan have Lov til at sidde og studere i Ro. Det er mit Ræsonnement, som Fader vistnok leer ad, naar han i Spøg foreholder mig at alle Philosopher enten døe af Sult eller tilsidst lade Philosophien fare og see at faae en rig Enke. — Men nu er Papiret nok paa Hellingen, lev da vel og modtag de kjærligste Hilsener fra os alle især fra Eders hengivne

Troels Lund.

Hvis mine Breve for Fremtiden blive kortere saa er Examens Læsningen Skyld deri. Det lakker nu ad Jul, derfor har man Lov til at puste lidt og skrive Breve.

HANS KRÜGERS SAMTIDIGE I HADERSLEV VESTERAMT

AF

M. REFLUND POULSEN

GAARDEJER, BOVLUND

★

For 40—50 Aar siden sagde de gamle i den sydlige Del af Haderslev Vesteramt om Egnen syd derfor: „Ovre i Hertugdømmet“. At de statslige Forhold i nogle Aartier havde været ens, havde ikke været i Stand til at udviske den Forskel i Folkekarakteren, som en lang Fortids Forskellighed i politiske og økonomiske Levevilkaar havde udviklet.

Det er ingen Tilfældighed, at man i vistnok ingen Del af det danske Rige er saa „kongelig sindet“ som i den tidligere „kongerigske“ Del af Sønderjylland. Fra Frederik d. II.s Tid sad Bønderne i et saa frit og billigt Arvefæste, at det grænsede nær til Selveje. Haderslev Vesteramt har siden den Tid kun haft et Gods, Gram, hvor til Gengæld en af de værste Herremandsrettigheder holdt sig saa længe, at min i 1840 fødte Fader har været med paa Hoveri der. Det var kun den lille Undtagelse, der yderligere fremhævede de lykkelige Kaar, som de danske Konger skabte for deres Bønder, hvor Kongen var Hertug.

„Den kongerigske Del“ var selv under Enevælden i højere Grad end det øvrige Land Kongens personlige Ejendom. I den blev de Forbedringer, man agtede at indføre, først prøvet. De store Landboreformer kom først hos os. Lovene om Udskiftning og „den store Landbokommission“ fik vi 10 Aar før det øvrige Land. Dette Gode har rigtignok ogsaa medført en Ulempe. Overalt har det vist sig, at de tidlige Udskiftninger var de lemfældigste, de daarligste. Først efterhaanden vandt man Mod til at gaa radikalt til Værks. Virkningen af dette strækker sig til den Dag i Dag, idet det er en af Grundene til, at mange Egne af Sønderjylland har en saa spredt Beliggenhed af Landejendommenes Jorder.

I de trange Tider efter Statsbankerotten kom Nøjsomhed og Arbejdsomhed i Højsædet. Og disse Egenskaber holdt sig, efter at Tiderne omkring 1830 langsomt havde bedret sig. Ja de holdt sig endog, efter at Tiderne var blevet gode.

Min Moster var som lille Pige, skønt Datter fra en stor Gaard i Bovlund i Nørre-Rangstrup Herred, først i Fyrreerne med til at køre Mergel fra Morgen tidlig til Aften sent. Nu gav det Penge paa Kistebunden. Skønt det var svært at afse Dalerne, havde man let ved at udrede det forholdsvis lille Beløb, der skulde til for at købe sig fri for Fæstet, der blev afløst i de Tider. En god 5 Ottings Gaard i Bovlund blev i 1857 afløst fra Fæstet til fuldt Selveje for 339 Rigsdaler. En anden Ottings Fæsteejendom afløstes i 1860 for 47 Rigsdaler.

Men ellers gjaldt det om at holde paa Skillingerne, saa man kunde faa samlet en Sum til de Børn, der ikke som den ældste Søn fik Gaarden. For det var Hævd og Lov, at den ældste Søn skulde have Gaarden helst kvit og frit med Undtagelse af en rundelig Aftægt til de gamle. Aftægten var jo i Naturalier og Pleje; kun et ganske lille Beløb til Haandpenge aarlig. Der blev spottet over de magre Byer, der kun kunde give en smal Aftægt. Endrupskovs Aftægt var vidt og bredt bekendt. Endrupskov ligger jo paa en Bakke, ved hvis Fod der løber en Aa. Dets Aftægt skulde bestaa i, at de gamle blev sat paa en halv Vogn med et Brød og et Pund Tobak, og saa kunde de trille ned i Aaen. Tyendet blev paa Gaardene i Aartier, ofte hele Livet paa et Sted. Som Dreng har jeg hørt en gammel Arbejdsmand fortælle om, hvor bange de for 100 Aar siden var for ikke at faa Lov til at blive paa Gaarden. Forblev Tyendet ugift, og mange baade af Tyende og Gaardfolks Børn giftede sig ikke, saa kunde det blive „flegfør“. En Flegfør betragtedes som hørende til Familien, om end stadig i en noget underordnet Stilling, hjalp, saa længe de kunde, havde senere, endog retslig efter jydsk Lov, Krav paa Pleje og en hæderlig Begravelse. Til Gengæld tilfaldt alt, hvad Tyendet havde opsparet, Gaarden. I det Tidsrum, jeg har afgrænset ved Overskriften, var den sociale Modsætning mindre end nu, men Forskellen nærmest større. Da en Gaardmandskone sagde til en gammel Arbejder: „Naar Bønderne har Penge, saa har alle Penge,“ svarede denne: „Vi har aldrig haft det saa smaat, som da Bønderne havde deres gode Tid.“ Hvad Bønderne skulde sælge, steg, men Udgifterne, blandt andet til Folkehold, fulgte kun langsomt efter, saa det blev en stræng Tid for Smaafolk. Arbejdstiden var lang og Lønnen lille — i de Kredse var der ikke Overskud af Kraft, saa man kunde tænke paa andet end Stræbet for Føden. Mange satte Kulør paa Tilværelsen med Brændevin. Fra „Smaafolkene“ hørte man intet. Tiden var Bøndernes.

Naar den ældste Søn fik Gaarden, blev de rede Penge delt mellem de øvrige Børn saaledes, at Sønnerne fik en Broderpart, der var det dobbelte af en Søsterpart. Desuden fik de Børn, der blev udskiftet fra Stavnen, noget Udstyr. Da Hans Refslund i Bovlund i 1828 fik den 5 Ottingsgaard efter Forældrene, skulde

han foruden Aftægten betale 2500 Rigsbankdalere eller 1333 Daler i Sølv og til sin Broder „en sadlet Ridehest, tilligemed en Kiste og 3de forsvarlige Klædninger“. Og til sine to Søstre hver „et Shatulle med Skab, 2de Kister, 1½ forsvarlig Seng, et Slagbord, et lidet Bord, 2de Spejle, 9 Stole, 3de Klædninger, nemlig en sort og 2de kulørte. Iøvrigt forbeholdes alle 3 Søsken, saa længe de er i ugift Stand, at have ved Stavnen fri Tilflugt, med Husværelse, Seng, Ild og Lys“. Hans Refslund var saa meget Fremskridtsmand, saa da han i 1847 deler med Børnene, skal den ældste Søn have Gaarden mod at udbetale Broderen og Søsteren hver 2000 Daler curant, desuden maa Broderen efter eget Valg tage en sadlet Ridehest, medens Søsteren skal have den afdøde Moders Kister og Sengeklæder (formodentlig dem, hun har bragt til Stavnen). Da Hans Refslund dør i samme Aar, er der 2500 Daler efter ham, som Retten deler med 1000 Daler til hver af Sønnerne og 500 Daler til Datteren.

Et andet Sted fik ved Midten af Aarhundredet Sønnen Gaarden, medens de to Søstre delte de rede Penge, 2000 Daler, der var til Gaarden, og hver fik desuden et Udstyr.

Det kunde ske, at en yngre Søn kunde faa en Udmark til en ny Gaard, men det var kun sjældent, og Arveparten blev ikke stor nok til at købe sig en Gaard, for helst hele Købesummen skulde udbetales. Det var vel muligt at faa et Laan indprotokolleret, f. Eks. fra en af de ikke faa Bønder, der havde tjent Penge paa Kreaturhandelen — men, som en gammel Bonde sagde: Skal man have Halvdelen til Gæld, saa duer det ikke at være Bonde. Da Guldfundene skete i Kalifornien og Australien, rejste en Del af de yngre Sønner dertil for at prøve Lykken, men efter et Par Aars Forløb kom de hjem igen i hvert Fald rigere paa Erfaring og Fortællinger — og fortsatte saa Livet igennem paa Hjemstavnen. For de ugifte Søsken blev ofte gaaende i Hjemmet, og denne Skik holdt sig saa længe, saa jeg har kendt adskillige Steder, hvor der gik 2 til 3 ugifte Søsken hjemme hos den som oftest gifte Broder, der havde Hjemstavnen. De blev i Folkemunde ved at hedde Piger og Dreng, selv om de blev gamle Folk.

Naar det saa som oftest traf sig saa heldigt, at den ældste Broder blev „godt“ gift, for det havde han Chancer for, vil man kunne forstaa, at Gaardmanden med de opadgaaende Tider kunde blive velstaaende. Senere Tider har fundet denne Arvedeling ubillig og derfor ændret den. Imidlertid har den været grundlæggende for den økonomiske Styrke, vor Bondestand fik, og stærkt medvirkende til den Karakter og det Sindelag, der udvikledes.

De opadgaaende Tider og Arvedelingen var jo ikke noget særligt for den kongerigske Del af Sønderjylland, men til dette solide Grundlag kom saa det

særlige, at man sad paa sit eget, hvor ens Fædre havde siddet gennem mange Slægtled, — som disse følte man sig fri og uafhængig. Velstanden gav et Overskud af Kraft. Man blev svært „kaalhøgen“. Over disse Folk kom saa den nationale Opvaagnen i Fyrrerne, som gav dem aandelige Interesser. Den udløste en Trang, de nu havde, den til at protestere. Man protesterede mod Tyskeriet, mod Embedsmændene. De Folk, der kom for ved Midten af det nittende Aarhundrede, løftede Hovedet højere end deres Fædre, der først og fremmest havde slidt og samlet Penge. Nu havde man Raad til andet ogsaa. Naar den unge Bonde, Bunde Refslund skriver i sin Dagbog: „I Morgen skal vi køre Rug ind, og saa kan jeg ikke komme over at se til Ingeborg. Bare det vilde give Regn!“ saa er han langt fra Faderen, først med i det hele taget noget saa unødvendigt som at føre Dagbog og saa med det letsindige Ønske.

Forældrene havde vel nok kunnet læse og skrive, men ikke, saa de var Herre over det — først dette Slægtled fik fuldt Magten over Pen og Bog. Vi, der har Færdigheden som en Selvfølge, har let ved at glemme, hvilken Landvinding det var. „Spidserne“, som vi nu har lettest ved at kigge i Kortene, skrev — i Modsætning til selve Høvdingen, Krüger — let, godt og meget. Fra de gulnede Blade slaar det én i Møde, hvilken Svir Skriveriet har været for dem. Gaardejer Thomas Høyer i Agerskov skrev Dokumenter for hele Sognet — Aftægtskontrakter, hvori intet var glemt, og i Fattigprotokollen kan man endnu læse, hvad de forskellige Fattiglemmer har vidnet, da en Strid mellem dem skulde bilægges paa Sognets Fattiggaard. Da den nordslesvigske Landboforening for nogle Aar siden holdt 75 Aars Jubilæum, blev Forhandlingsprotokollen fremdraget, og der blev gjort opmærksom paa, at i de første Aartier skrev man meget mere end nu. Som Eksempel paa, hvor grundigt man noterede, blev der nævnt et Referat af et Foredrag om Emnet: Hvornaar er Ajlen tjenlig til Udkørsel?, som havde til Resultat, at den var tjenlig til Udkørsel, naar den slog Blærer. Bunde Refslund, der nitten Aar gammel som ældste Søn efter Faderens Død i 1847 maatte overtage en Gaard i Bovlund, fører i 1850 en Dagbog, der viser en overordentlig Evne til at udtrykke sine Følelser skriftligt. Indholdet har ikke direkte almen Interesse, idet den kun handler om den gamle Historie: hans Glæde over Ingeborg. Ved Siden af viser den hans Belæsthed, hovedsagelig den danske Romantik men ogsaa Goethe og Schiller. Da de havde været til Barselgilde paa Oksgaard, skriver han: „I Aftes vilde Musikanten og Kone nok have kjørt med, men saa vare vi begge to meget bange for at kjøre den daarlige Vej, daarlig fordi den var saa kort, og fordi vi saa ikke vare ene sammen; altsaa kjørte vi den bedre Vej efter Mellerup. Jeg tænker Freia selv har styret Hestene, at de fulgte

Vejen, thi hvor var det vel muligt for mig at passe saa nøje paa dem, naar jeg sad med den ene Arm slynget om Ingeborg med den anden Haand i hendes.“ Et andet Sted skriver han: „Her er ingen Bera, som hindrer Signe fra at elske sin Hagbarth.“ Han og mange andre af Spidserne havde først gaaet i den dygtige men tørre Folkeskole, som stammede fra Rationalismen, og var saa som ung kommet paa Rødding Højskole. Rødding Højskole prægede dette Slægtled stærkt, og vi maa huske paa, at den havde en anden Karakter end de af Kold paavirkede Højskoler, som vi kender. Det viser blandt andet de af Skrumsager nedskrevne Erindringer fra Opholdet. Den var paavirket ikke alene af Romanikken men ogsaa af Nationalliberalismen. Den gjorde mere end vor Tids Højskoler for at gøre Eleverne „dannede“ og kundskabsrige, mere for at skærpe deres Forstand. Mange af Eleverne var der i 2 Halvaar, og de blev prægede af Opholdet for Livstid.

Der var særlig 2 Mænd udefra, som senere virkede i koldsk Retning: Chr. Sigfred Ley og Morten Eskesen. Sigfred Ley blev jo Kolds Efterfølger som Huslærer hos Knud Knudsen i Forballum og senere paa Trøjborg. Med dem var Forbindelsen livlig, og Ley kom ogsaa senere som Huslærer til Bovlund. Der læste han „Hakon Jarl“ for dem, „saa Haarene rejste sig paa deres Hoveder“, og instruerede dem til at spille „Jeppe paa Bjerget“. Morten Eskesen opholdt sig en Tid hos Hans Krüger i Bevtoft, og senere kom han flere Gange om Aaret rundt til forskellige Hjem, hvor han fortalte, sang Kæmpeviser og lærte dem nye Melodier til de nationale Sange. De fik dannet „Danske Samfund“ (i min Saxo staar: Til Danske Samfund i Agerskov og Omegn fra N. F. S. Grundtvig) og gav Stødet til Folkefesterne i Mandbjerg Skov, hvor der blev talt og sunget ud fra det stærke folkelige Røre.

Naar de „Danske Samfund“, Mandbjerg Festerne og en enkelt Folkefest paa „Hyholm“ er nævnt, saa er man i det væsentlige færdig med Foreningslivet og Møderne. Det var ikke nær nok til at rumme den nyvakte Sans for Danskheden. Datidens mange, store Gilder blev til folkelige Fester. Ved Bryllupper, Barselgilder, Julegilder, „Flythøtter“ og „Rejshøtter“ blev der talt og sunget om Kærligheden til Land og Folk. Man mødte til dem med hele den første Generations glubende Appetit, Oplagthed til at more sig, til at synge, tale og høre. Nu har vi det mere praktisk ordnet med at faa Gæsterne ved Gildet paa ret Plads. Den Gang havde Skafferen en stræng Post med at faa Gæsterne til Bords. Det hørte til god Tone at skulle lade sig slæbe til Bords. Endnu i min Barndom har jeg set 2 Skaffere komme slæbende med den beskedne, der greb om Dørkarmen, saa der sprang en Knap. Besværligt og tidsspildende var det, men man morede sig ved

det. Naar man var færdig med at spise, tale og synge, morede man sig, hvis Vejret tillod det, i det fri med Lege, som ældre nu ikke vilde deltage i. Da jeg for godt 50 Aar siden for første Gang var med til et Begravelsesgilde, saa jeg Bønderne „snare Gæs“ ude i Toften, „slaa Kokken af Hønen“ og skiftes til i en Balje at trille ned ad Skrænten. Ved saadanne Lejligheder kunde den sønderjydske Form for Humor, Drilleriet, rigtig faa Lejlighed til at udfolde sig. Det var ofte skarpt og kunde blive grovkornet. En Gaardmand fik fra en Ven sendt en Juleforæring, som han mente var en Kasse Cigarer. Noget efter Jul blev der saadan en ækel Lugt i Huset, som endelig blev sporet hen til Cigarkassen. Den indeholdt fint indpakket Kød fra et Rævekadaver. Da en Gang nogle af Egnens Spidser skulde vise deres Upaavirkethed af Gildets Spiritus ved at køre derfra staaende i en Kassevogn, drillede en af de største „Spolte“ en af de andre med at besørge et lille Ærinde i hans aabentstaaende Frakkelomme. Den Streg blev der lét godt af, men man var i det offentlige saa pæne, saa det vilde have været umuligt at se den paa Tryk.

Ved Gilder og Besøg og for Resten ogsaa til andre Tider blev der nydt megen Spiritus — maalt med vor Tids Alen. Det tidligere Slægtled drak meget mere. Jeg har hørt gamle Folk fortælle om, at da de var Børn, brændte Bønderne selv Brændevin i Smug, og saa gik de rundt og smagte til Pas paa Varerne, saa hele Byen blev drukken. Selv om det i Forhold dertil var Fremgang i Ædrueligheden, saa blev der dog brugt meget af stærke Drikke. Mange af Førerne og i mindre Grad Underhøvdingerne fik mere af Spiritus, end de havde godt af. Selv om de ikke blev drukne (hvilket ogsaa kunde ske, saa de maatte bæres til Vogns) saa blev de i løftet Stemning — det stemte med, som de i det hele var indstillet paa det højtsvungne. Der var noget vist storladent over Tiden. Førerne havde en vældig Kraft — baade i godt og ondt. Man maa sige, at der viste Menigmand at have næmmet noget af Tidens Storsind. Vel var man naturligvis ikke glad ved, at der var noget at sige dem paa, men man var forstaaende nok til at fatte, at var de store i deres Lyssider, saa maatte man bære over med, at de ogsaa havde store Skavanker.

Det Slægtled, der her er Tale om, var i økonomisk Henseende anderledes indstillet end dets Forældre. De havde Bevidstheden om, at de var velstillede, og det medførte, at Forældrenes Sparsommelighed og Arbejdsomhed ikke blev taget i Arv. Der er jo Mennesker, som har en saa stor Arbejdslyst og Trang, at de er flittige, hvordan end Forholdene ligger — men mangen Bonde holdt op med det legemlige Arbejde, da Nødvendigheden ikke mere tvang ham. Jeg har kendt mange Bønder af det Slægtled, der førte en meget magelig Tilværelse —

i Modsætning til Kvinderne, der som Regel sled bravt i det, tit endog over Evne. Velstanden gav sig ogsaa Udtryk i Byggeri — og særlig af den uproduktive Del, Stuehuset. En Bonde paa en middelstor Gaard byggede sig i 1866 et nyt Stuehus paa $25 \times 10,5$ m med Skifertag, to Kviste og Takker paa alle Gavle og med en Loftshøjde af 3,15 m. Der siges, at han skrev op, hvad det kostede, men „han blev led ved det, da han kom til 6000 „Preusere““. Altsaa 18000 Mark = 16000 Kroner. Udbygningerne var det, man sidst tog fat paa, hvilket stemte godt med, at selve Landbrugsbedriften ikke i saa høj Grad havde deres Interesse, og de var ikke saa dygtige deri, som det tidligere Slægtled — og det, der kom efter. Der udfoldede sig efterhaanden en rund og storslaaet Gæstfrihed, og ogsaa megen Selskabelighed. Naar man saaledes tit kom sammen, nøjedes man ikke med en Kaffevisit; man kom til Eftermiddagskaffe, fik varm Aftensmad, Toddi og Aftenskaffe med et Utal af forskellige Slags Kager til. Hvad enten man som i visse Kredse spillede Kort eller ej, saa førte man en livlig Samtale — ofte Forhandling. Sjældnen om Landbrug, for vor Tids levende Interesse derfor havde man altsaa ikke, undertiden om Egnsnyt, men oftest om det, der brændte i dem: de nationale, folkelige og kirkelige Spørgsmaal. Der var Fest over Sammenkomsterne.

Skønt Salgsprodukterne steg og Driftsudgifterne kun fulgte langsomt efter, saaledes at det var en glimrende Landbrugstid, saa satte adskillige Gæld. At det gik de store Førere økonomisk daarligt, var en Selvfølge, for de ofrede Tid og Penge for Sagen, og den Gang blev offentligt Arbejde ikke betalt. Gang paa Gang maatte der derfor samles ind til dem, for at der ikke skulde ske Krack. Men ogsaa adskillige af de andre viste sig ikke at have faaet det økonomiske Udbytte af den langvarige gode Tid, som der var Grund til at vente. Da Landbrugskrisen omkring 1880 kom, bukkede mangen én under, der som ung havde faaet Gaarden for lidt eller ingenting og maaske endda Penge til med Konen. Prisfaldet paa Salgsprodukter og Landejendomme var stort — men man kom nogenlunde over det af forskellige Grunde. Realkreditte og andre Kreditmuligheder var endnu saa svagt udviklet, at man kørte i Staa, før Gælden naaede op til Salgsværdien, selv efter Ejendomsprisfaldet. En stor Gaardmand kørte i Staa med Driften, lejede saa megen Jord ud, saa han kun havde 1 Hest og et Par Køer, og saa indbragte Lejen ham saa meget, at han kunde betale Renterne og de smaa Skatter og endda have en pæn Skilling til at leve for. En anden noget mindre men dog stor Gaard bragte ved samme Fremgangsmaade vel ikke ligefrem Penge over, men Vedkommende beholdt til egen Udnyttelse Jord til 2 Heste og 20 Kreaturer uden Afgift. To middelstore Gaarde kunde hjælpe sig

igennem paa lignende Vis. En maatte sælge men fik dog, saa vidt jeg ved, 4000 Mark tilovers. Disse Eksempler, som er taget i en Mils Omkreds, kunde ved nærmere Gennemgang sikkert forøges med flere lignende. De, der gik fra Gaardene, havde flere Muligheder. Byerne var ikke overfyldte, saa der kunde der findes en eller anden beskeden Tilværelse. Dér saavel som paa Landet var der en Vej at slaa ind paa, som var lønnende og meget benyttet. Man kunde blive Gæstgiver, saa éns Gæstfrihed i Stedet for at tage Penge, kunde blive en Indtægtskilde. Der var nemlig god Brug for mange Gæstgiverier, for der var jo ingen Baner i Haderslev Vesteramt, og Vejene var gennemgaaende daarlige, men man benyttede dem flittigt, saa Heste og Folk trængte til at komme til Kro's.

Man kørte saa meget, dels fordi man før Krisen havde Tid og Raad til at køre, dels fordi man skulde have Slægtninge og Bekendte besøgt, men ogsaa fordi det nu en Gang fulgte med den Maade, hvorpaa et Spørgsmaal blev taget op og løst. Jeg har nævnt, at man tidlig fik „Danske Samfund“, som betød ikke lidet, men det synes, som man endnu ikke var moden til Foreningsliv, for de sygnede snart hen, og det, som vi nu ordner ved Hjælp af vore Foreninger og Institutioner, havde en saa at sige mere frivillig og tilfældig Vej at bane sig fremad. I Stedet for vore vidt ompændende Organisationer, der fatter og udfører Beslutninger, havde de et mindre demokratisk Raad, et Slags ikke regelbundet Frimureri mellem alle Spidserne, som var dem, der sagde, hvad der skulde ske, og sørgede for, at det skete — det sidste rigtignok i meget mangelfuld Form. Naar et Spørgsmaal trængte sig paa, saa var det ikke ved Organisationen paa Forhaand givet, at den og den skulde tage sig af det, nej, den som saa, hvor Tampen brændte, spændte for og kørte hen til den nærmeste Bykonge og tog ham med til den næste. Man regnede ikke at køre 5—6 Mil paa en daarlig Vej. Som Morten Eskesen gik „paa Kongens Togt“, naar han sang og talte om den danske Folkeand, saaledes kørte Spidserne milevidt paa Kongens Togt for at pleje Raadslagninger. Og man skrev lange Brevvekslinger. Saaledes er de kendte Adresser og Deputationer kommet i Stand, og saaledes er Kandidaterne til de forskellige Valg blevet opstillet. Set med vore Øjne er det forbløffende, saa lidt der blev gjort af Valgagitation, endsige for en Plan for denne. At der var saa liden Lyst i den Retning, hænger sammen med hele deres Sindsindstilling. De var — af Natur og Arv saavel som fra den historiske Udvikling — Individualister, „Protestanter“ om en Hals. Men ved „den nationale Opvaagning“ og Begivenhederne i 1848 var de i Følelse og Overbevisning blevet begejstret for

det fælles Folkelige. Denne Modsætning gav en Spænding i deres Sind, som maaske netop har virket til rig Vækst og Udfoldelse.

Da nogle Børn af en mere nøgtern Tid kom hjem fra et Sted, hvor de havde hørt den gamle Morten Eskesen fortælle og synge, berettede de, at han havde haft én med, men han maatte vist være bleven i Forstuen, for de havde ikke set ham. Forældrene gik dem nærmere paa Klingen med, at de dog maatte huske, hvad han i Forstuen hed, og da viste det sig, at det var „Aanden“. Det var imidlertid ikke alene Morten Eskesen, der havde Aanden med sig, ogsaa for de andre var den danske Folkeand en Realitet, som var lige ved at tage Kød og Blod. Selv om vi andre ogsaa tror, at der er en dansk Folkeand, saa er vi dog ikke paa samme Maade Dus med den, som de var.

Ved Gilder, Fester og Besøg blev der tit talt om „Retten“. Den var næsten selvvirkende ved sin Kraft af Sandhed og som Udtryk for Forsynets Vilje. Holdt vi kun fast ved vor hellige Ret, saa skulde det nok vise sig, at selv om Jætterne kunde have Overtaget en Tid, saa skulde Sandhed og Retten nok sejre tilsidst. Og dermed kom man til et tredie af de Begreber, som tit har varmet deres Sind: Haabet. Det blev der efterhaanden talt allermest om. Det skulde holde én frisk, indtil Retten sejrede. Alt blev talt og sunget ud af en højspændt Idealisme. I 1888 spurgte en ældre Mand mig, der var Knøs, om jeg vilde udvandre eller gaa tysk Soldat. Jeg svarede, som jeg saa tit havde hørt i mit Hjem, at hvis vi ikke blev, saa vilde Tyskerne hurtig faa Danskheden ud af Nordslesvig. Skønt han ellers havde forliget sig med den nye Tids Krav, saa vendte det sig dog i ham, og han sagde saa heftig, som om han havde set Hans Krügers Skygge: „Hvis Sønderjyderne aldrig havde bøjet sig det mindste og aldrig haft med Tyskerne at gøre, saa var de blevet nødt til at give Sønderjylland tilbage, for en Stat kunde ikke have en øde Landsdel liggende.“ Det var et Udslag af den Naivitet, som gjorde den Tids Mennesker samlede og stærke, men ogsaa hjælpeløse, da de tørnede sammen med en anden Tidsaand — den Bismarck havde skabt. Vilde én have hævdet, hvad nu er Skolemad, at den politiske Kunst bestaar i at faa det bedst mulige ud af den givne Situation, saa vilde Hans Krügers Disciple, som vel nok gik videre end han selv, have spyttet det onde fra sig og sagt: Nej, sætte sig et Maal og stile lige mod det uden Sideblik til andre — det er en Mand værdigt! Saadan maatte de jo være indstillet. Foruden den ældre Indvirkning af Historien — det særlige slesvigske og inden for dette igen det særlige for den kongerigske Del — stammede de fra Romantikken og „Aanden fra Otteogfyre“. Og da man havde det højtidelige Løfte i § 5, saa kunde det

jo ikke vare ret længe, inden Grænsen atter blev flyttet. Der var kun at kræve sin Ret og haabe og vente paa bedre Tider.

Under denne Venten bredte der sig efterhaanden Mismod. Et Slægtled var udvandret — der manglede Ungdom. Det trøstesløse i Tilbagegang magtstjal.

Krüger mødte Bismarck. Og det gik, som det altid gaar den, der har forældede Vaaben. Et Slægtsleds Anskuelse og Sindsindstilling havde, — hvor velbegrundet det end til sin Tid havde været — nu overlevet sig selv, saa det blev som at sejle med Lig i Lasten. Da den ny Tids ændrede nationale Kampmaade, hvis første Mand H. P. Hanssen blev, kom, maatte meget af det gamle ændres. Mange af os, der den Gang var purunge, syntes, at de gamle ikke havde Øje for, hvad Tiden krævede. Den Gang havde vi ofte svært ved at yde dem den Retfærdighed, de har Krav paa. For som en Mand kan forlange ikke blot at huskes som Olding, men at mindes som han var i sin Manddoms Kraft, saaledes har Hans Krügers samtidige et berettiget Krav paa at mindes som den storladne, af Land og Historie groede Slægt — som den var, da den var paa sin rette Plads i Tiden — og ikke kun fra, da den havde overlevet sig selv.

L. B. POULSENS ERINDRINGER

VED

THADE PETERSEN

FRIMENIGHEDSPRÆST, HADERSLEV

★

Ved de nordslesvigske Frimenigheders Aarsmøde i Bovlund Søndag den 9. Oktober 1910 opfordrede en af Talerne, Gaardejer Mads Gram fra Københoved, de ældre Menighedsmedlemmer til at give deres Erfaringer og Oplevelser videre til Ungdommen. Dette Krav fra hans Side fandt stærk Tilslutning i Forsamlingen og blev støttet af flere andre Talere. I den Sammenhæng opfordrede jeg de ældre i Menighederne til skriftligt eller mundtligt at fortælle deres Minder fra Frimenighedernes Vaartid. Dertil svarede Poulsen, at han ikke kunde skrive om Gennembrudstiden, men han vilde gerne i Frimenighedskredse fortælle om den. Nogen Tid derefter indfrieede han dette Løfte ved et Menighedsmøde i Haderslev. I Tilslutning til, hvad han der havde fortalt, bad jeg ham om at nedskrive sine Erindringer. Nej, sagde han, skrive kan jeg ikke. Skal jeg skrive noget, skal det helst være i Form af et Brev. Men kom ud til mig. Saa vil jeg fortælle, og saa kan du skrive. Ikke længe derefter tilbragte jeg omtrent en Uge i hans Hjem, hvor han fortalte, mens jeg noterede saa meget, at jeg her har været i Stand til at gengive Fortællingen som hans, skønt jeg her og der har maattet sætte senere Tilføjelser ind i deres rette Sammenhæng. Kort Tid forinden havde jeg faaet Jac. Kloppenborg fra Harreby og Jørgen Gundersen fra Vimtrup til at fortælle om Frimenighedsbevægelsens Opstaaen og Udfoldelse paa Røddingegnen. Baade det og Poulsens Meddelelser gav mig yderst værdifuldt Stof til min Bog om Frimenighederne. Men jeg fik jo derved en Mængde biografisk Stof, som jeg ikke fik udnyttet i Frimenighedernes Historie. For Jac. Kloppenborgs Vedkommende brugte jeg det til hans Levnedstegning i „Sønderjydske Aarbøger“ 1925. Her skal jeg nu fremlægge, hvad Poulsen fortalte om sin Barndom og Ungdom, indtil han i 1867 blev sat fra sin Lærergerning og derved ført ind paa Vejen til den Gerning, han længe vil mindes for, Gerningen som Frimenighedspræst i Bovlund.

1. BARNDOM

Jeg var som Dreng stor af min Alder, men noget tilbage i aandelig Udvikling. De andre Drengene vilde derfor gerne drille mig, og jeg havde ondt ved at værge mig mod dem. Min Fader syntes, jeg var alt for godmodig, og jeg husker godt, hvor glad han var, da han første Gang saa, at jeg kunde slaa fra mig i en Kamp med Snebolde.

Min Fader var Daglejer og arbejdede bl. a. ved Tørvestrygning. Det tog han mig tidligt med ud til. Han havde sin egen Fordeling mellem Mad og Arbejde. Naar vi skulde ud at grave Tørv for en Mand, spiste vi jo vor Morgenmad paa Gaarden. For det meste havde vi derfra langt ud til Mosen. Naar vi saa kom derud, satte vi os ned og spiste al den Mad, vi havde med til hele Dagen. Naar det saa var besørget, rejste Fader sig, idet han sagde: „Saa, nu har vi kun det rene, skære Arbejde tilbage.“ Det blev der saa drevet paa med saa lang Dagen var.

I 10—12 Aars Alderen kom jeg ud at tjene hos en Mand i Obbekær. Jeg skulde vogte Køer i Engene ned mod den store, mørke Fæsted Mose. Manden, jeg tjente hos var slem til at bande, Karlene ligeledes. Jeg lærte det da ogsaa hurtigt og fik snart saa stor Øvelse i at bruge de Bande, jeg hørte, at jeg kunde sætte dem sammen i ny Forbindelser og slynge saadan en Remse ud over Køerne, naar de ikke ret vilde skikke sig. Til andre Tider kunde der imidlertid dukke op i mig en Følelse af, at jeg var ved at glide ud i noget, jeg ikke kunde forsvare. Naar det f. Eks. tordnede, og jeg befandt mig ene med Køerne derude ved Mosen kunde jeg blive overfaldet af Angst for at blive kaldt til Regnskab for, hvad jeg sagde og gjorde, og saa turde jeg ikke bande. Jeg begyndte i det hele allerede at faa Følelsen af, at jeg skulde være anderledes, end jeg var. Hvordan jeg saa skulde være, forstod jeg naturligvis ikke, men der foresvævede mig nærmest noget i Retning af som Johannes Kloppenborg¹ var. Ham kendte jeg jo godt nok; og ham saa jeg op til, og jeg tænkte undertiden: „Saadan skulde du egentlig være.“ Jeg fik dog ikke gjort Alvor af det den Gang og i det hele ikke, saa længe jeg kunde selv.

Mens jeg var i Obbekær gik jeg om Vinteren til Skole i Kamptrup. Læreren der hed Bødtcher. Han var hjertelig greben af Kristendommen uden dog at høre til de saakaldte vakte, de pietistiske og herrnhutiske Kredse. Han kunde i Religionstimerne tale saadan til os, at det gjorde stærkt Indtryk paa os, selv

¹ Gaardejer Johannes Kloppenborg i Harreby, ivrig Pietist. Se „De sønderjydske Frimenigheders Historie“ og „Sønderjydske Aarbøger“ 1925 S. 108 ff.

om det, han talte om, sommetider var uforstaaeligt for os. Jeg havde derfor tit, i den Tid jeg gik til Skole, en daarlig Samvittighed over for ham for de Løjers og Gavtyvestregers Skyld, vi Drengene drev. Særlig galt blev det den Vinter, jeg gik til Konfirmandundervisning i Hygum hos Kapellanen, Hjort, der senere kom til Spandet. Han var ligesom Bødtcher en alvorlig, hjærtgreben Kristen. Han kunde tale med os selv om de vanskeligste Ting — f. Eks. Fødselen som en Skaberakt — saadan, at vi blev grebne af det og aldrig glemte det.

Vi Drengene var den Vinter, vi gik til Præsten, kommen slemt i Gang med at spille Kort. Naar vi gik fra Præsten, løb vi lige hen til min Morbroder, Kromanen. Der sad vi saa indtil Middag ved en Høvlebænk i Stalden og spillede Kort. Da min Morbroder opdagede det, jog han os ud af Stalden. Vi fandt saa en Plads paa et Loft. Der var det koldt, blæsende og mørkt, men vi døjede det altsammen blot for at faa et Spil Kort. Senere fandt vi et noget bedre Tilhold hos en gammel Aftægtsmand i Fæsted. Jeg var ivrigt med i Kortspillet, men havde ikke nogen god Samvittighed ved det. Da vi saa en Dag var paa Hjemvejen efter at have spillet Kort, mødte vi Pastor Hjort. Han var til Hest, men holdt Hesten an, da han naaede hen til os. „Saa,“ tænkte jeg, „nu gaar det galt.“ Han vilde imidlertid kun spørge, om nogen af os vilde i Købmandslære, da hans Broder, der var Købmand, søgte en Lærling. Glade var vi, at det ikke var vort Kortspil, han havde opdaget og nu vilde tale med os om.

2. KRISTELIG VÆKKELSE

Efter min Konfirmation kom jeg til at tjene hos min Morbroder i Hundebøl. Der delte jeg Kammer med en Karl, der hed Hans Peter. Af ham fik jeg det dybeste og varigste Indtryk i kristelig Retning. Han hørte til de saakaldte „fynske“ Opvakte. Andre Familier af den Retning var Fredslunds i Hygum, Mads Pedersens i Brendstrup og Knud Hansens i Grønnebæk. De var alle tilflyttet fra Fyn. Men ogsaa nogle der fra Egnen sluttede sig til dem f. Eks. Bendix i Stenderup, der var Gaardejer, men ved Siden af drev lidt Handel med gude-lige Bøger, og Hans Skrædder, der boede Syd for Brendstrup.

Hans Peter var en dygtig, tro og stilsfærdig Karl. Han gjorde aldrig noget Forsøg paa at prædike for os andre eller i det hele at paavirke os i kristelig Retning, men naar vi om Aftenen var gaaet til Sengs, kunde jeg ikke undgaa at mærke, at han stille bad sin Aftenbøn. Jeg tænkte da undertiden: „Det skulde du egentlig ogsaa gøre.“ Det blev imidlertid ved Tanken. Til Udførelse kom den ikke den Gang endnu. Men i mit 18. Aar faldt jeg i en svær Sygdom, og

under den brød det igennem, som allerede længe havde gæret i mig. Jeg blev mig fuldt bevidst, at mit Liv ikke var, som det skulde være, og efter at jeg var kommen til Kræfter igen, sluttede jeg mig til de fynske gudelige Forsamlings Folk. Hos dem fandt jeg mest af det, jeg trængte til.

Da der saaledes var vaagnet Trang til rigere Liv i mig, varede det ikke længe, inden Trangen til at udrette noget i Guds Rige meldte sig hos mig. Men skulde jeg blive i Stand til det, forstod jeg nok, at jeg maatte skaffe mig langt fyldigere Oplysning, end jeg havde, og i det hele stille imod Opdyrkning af mine Evner. Det første Sted jeg i det Øjemed søgte hen til, var Højskolen i Rødding — dog ikke for at blive Elev der, men for at laane Bøger i Biblioteket. Høgsbro¹ hjalp mig godt til rette med det. Under Læsningen blev jeg snart klar over, at jeg trængte til langt mere Undervisning og til Uddannelse til en bestemt Gerning. Jeg besluttede mig da til at søge Optagelse paa et Lærerseminar. At blive Lærer syntes jeg var den eneste Vej, ad hvilken jeg kunde naa frem til en Stilling, i hvilken jeg kunde komme til at udrette lidt i Guds Rige.

Den Vinter boede jeg hjemme hos min Moder og forberedte mig ved Læsning til Optagelsen paa Seminariet. Blandt det, jeg skulde kunne noget af, var ogsaa Violinspil. Men Violinen brugtes jo til at spille paa til Dans. Et Instrument, der brugtes til noget saa syndigt, turde jeg med min unge pietistiske Opfattelse ikke give mig af med. Naar jeg skulde øve paa den, gjorde jeg det derfor paa Bagsiden. Det gjorde jeg ogsaa, endnu efter at jeg var bleven optaget paa Seminariet i Tønder. Det gav jo ikke megen musikalsk Færdighed.

Det Seminar, jeg først tænkte paa at søge til, var det i Jelling. Det vidste jeg nemlig lidt om, fordi en Søn af Provst Matzen i Hygum var Præst der i Byen og Lærer ved Seminariet, og han var af den Slags Præster, som de hellige der hjemme nok kunde bruge. En Lørdag tidlig i Foraaret gik jeg derved. Det var en stærk Østenvind, saa at det blev en baade lang og drøj Tur. Om Søndagen hørte jeg Forstanderen, Pastor Svendsen, prædike. Den Prædiken var ikke ret efter mit Hoved, og da jeg bagefter talte med ham, vilde jeg nok eksaminere ham lidt med Hensyn til hans Kristendomsopfattelse. Det havde han imidlertid ikke Tid til at tale med mig om og henviste mig derfor til Matzen. Heller ikke han passede mig ret. Han var mig alligevel for grundtvigsk — ligesom Svendsen. Jelling syntes mig efter dette at være for farligt et Sted at komme. Jeg gik hjem igen og drog senere til Tønder.

¹ Sophus Høgsbro, Forstander for Rødding Højskole 1850—62.

3. PAA SEMINARIET

Paa Vejen dertil fulgtes jeg med Lykke¹, hvis Fader var Degn i Hygum og med flere andre der fra Egnen. Vi gjorde Turen til Fods og gik og talte om, hvad vi havde læst. De andre havde alle læst en hel Del, jeg næsten intet. Jeg tænkte derfor: „Det slipper du aldrig godt fra.“ Jeg var saa daarligt forberedt, at jeg egentlig kun havde læst Allen². Kendskab til Bibelen havde jeg heller ikke stort af. Jeg stolede paa de Oplevelser, jeg havde haft, og som for mig endnu ved den Tid betød mere end alt andet. Alligevel gik det ret godt ved Prøven. Jeg blev optaget som Nr. 13 af 32. Hvad der gjorde meget, var vel nok det, at jeg saa trygt kunde lægge det hele i Vor Herres Haand og derfor var rolig og uden Frygt for Udfaldet.

Blandt mine Kammerater paa Seminariet var der ingen, jeg havde kristeligt Fælleskab med. Jeg var derfor til at begynde med ret ensom i aandelig Henseende. Blandt Lærerne var Pastor Dahl den første, der fangede min Interesse. Jeg hørte ham prædike og følte mig tiltalt af ham som Præst, kom ogsaa snart i Huset hos ham og kunde samtale med ham om det, der laa mig paa Sinde. Han viste mig hen til Lærerne Rosendahl³ og Appel⁴. Til at begynde med kunde jeg bedst med Rosendahl. Først senere lærte jeg at sætte Pris paa Appel, og han blev da ubetinget den, der kom til at betyde mest for mig. Han var ved den Tid helt Grundtvigs Discipel og førte ogsaa mig i den Retning. En Del betød det da ogsaa i den Henseende, at Pastor Dahl gennem Søren Kierkegaard var havnet hos Grundtvig, og at Thurah⁵ ligeledes var paavirket af ham. Det sidste Aar, jeg var i Tønder, boede jeg i Appels Hjem og var saaledes under daglig Paavirkning af ham. Der synes for Resten ikke at have været hverken Herrnhuter eller fynske Forsamlingsfolk i Tønder. Havde der været nogen af dem der, vilde Pastor Dahl sikkert have vist mig hen til dem.

Vor Religionslærer Meyer kom jeg ogsaa en Del hos. Han tilhørte ikke nogen bestemt Retning, men gjorde paa mig omtrent samme Indtryk som Pastor Hjort i Hygum. Han blev senere Præst i Ringgive.

Kaptejn Thurah kom jeg ogsaa nogle Gange hos. Han stødte mig dog somme-

¹ Død som Frimenighedspræst i Rødding 1924. ² Sandsynligvis hans „Lærebog i Danmarks Historie til Skolebrug“. ³ J. J. Rosendahl, Lærer ved Borgerskolen i Tønder, afsat af Preusserne i Marts 1864, døde som Lærer i Høve paa Sjælland. ⁴ Cornelius Appel, Elementarlærer ved en af Borgerskolerne i Tønder og Timelærer i Skrivning ved Seminariet. 1874—89 Frimenighedspræst i Rødding. ⁵ Laurids de Thurah, Kaptejn, Andenlærer ved Seminariet.

tider ved sin ringeagtende Omtale af Herrnhuterne. Han var vist nok noget paavirket af Grundtvig.

Undervisningen i Tønder var god. Thurah, der underviste i Historie og Geografi, var især udmærket til at fortælle. Han eksaminerede os kun hvert Fjerdingaar i det gennemgaaede Stof, og det var skriftligt. Imidlertid fik vi for lidt Anvisning paa Bøger, vi kunde bruge. Som Følge deraf maatte vi skrive meget. Men ellers kunde Historieundervisningen vist godt staa Maal med den paa en temmelig god Højskole.

Forstander, Professor Kühnells Undervisning i Bibelhistorie og Bibelforklaring var mere tør.

Meyers Troslære var god. Han var et klart Hoved og gav en jævn og letforstaaelig Fremstilling af Stoffet. Han kunde godt taale Indvendinger mod den og drøfte dem med os. Jeg gjorde ikke saa sjældent saadanne Indvendinger ud fra mit pietistiske Syn paa Kristendommen.

Af de nævnte Lærere var det dog Thurah, der særlig satte Præg paa Seminariet.

Endnu mens jeg opholdt mig paa Seminariet havde jeg et Sammenstød med Forstanderen om hans egen Undervisning i Bibelforklaring. „Nordisk Skoletidende“, der udkom i Odense, havde begyndt en Artikelrække „Paraleller imellem de danske Seminarier“ og i Nr. 6, 1862 bragt en Artikel om Seminariet i Skaarup. Efter Opfordring havde jeg skrevet en om det i Tønder, som fremkom i det følgende Nummer. Om Bibelforklaringen skrev jeg med det grundtvigske Syn paa Religionsundervisning, som jeg nu havde tilegnet mig, bl. a.: „Det historiske i det gamle Testamente meddeles saa vidt muligt med Bibelens Ord, dog saaledes, at Eleverne mestendels kan hjælpe sig igennem ved at fortælle efter Müllers Bibelhistorie og forklare efter Kurtzes Vejledning i Bibellæsning. Den Del af det gamle Testamente, der ikke indeholder historisk Stof, som Salmerne, Ordsprogene, Profeterne o. s. v. meddeles der et Slags Indholdsfortegnelse over, væsentlig saaledes som Indholdet er angivet over hvert Kapitel i den almindelige Bibeloversættelse, ligesom der ogsaa anstilles Undersøgelser om vedkommende Bøgers Ægthed o. s. v., og der meddeles alt det historiske, man véd om Forfatterne, Bøgenes Affattelsestid og -sted.“ Om Kirkehistorien skrev jeg, at den var „mere Kætter- end Kirkehistorie“.

Denne min Meddelelse vakte en hel Del Opsigt paa Seminariet, og et Fjerdingaar efter dens Fremkomst gjorde „flere af Seminariets Elever“ Indsigelse imod den i samme Blad, idet de hævdede, at det havde været min Hensigt at dadle, at min Fremstilling var ensidig, at jeg havde givet Forstanderen „et vist

despotisk Anstrøg“, at hans Bibelforklaring havde „ikke blot Navn men ogsaa Karakter af Bibelforklaring, og at det var usandt, at Kirkehistorien var mere Kætter- end Kirkehistorie“. Til Slutning bemærkede de at „den Paastand, at vore 3 fastansatte Lærere væsentlig giver Seminariet Karakter ikke er rigtig; ti en af Timelærerne bidrager desværre sit dertil saavel i som udenfor Seminariet“.

Den sidste Sætning var naturligvis møntet paa Appel og hans Indflydelse i grundtvigsk Retning.

Til alt dette bemærkede Redaktionen, at det maatte være læst mellem Linjerne. I Artiklen stod der intet om det. Den havde i det hele kun meddelt Kendsgerninger og ikke indladt sig paa Bedømmelse. „Skumlende Hentydninger“ agtede Redaktionen ikke at ændse.

Jeg svarede paa Indsigelsen med en udførligere Beretning om Seminariet i Tønder, som fremkom — under Navn — i Nr. 25. Inden jeg skrev den var jeg imidlertid paa Seminariet bleven udpeget som Ophavsmand til den første Beretning, som havde været anonym. Jeg blev derefter kaldt ind til Professor Kühnel og havde en længere Samtale med ham navnlig om Bibelforklaringen og i det hele om Religionsundervisningen. I denne Samtale hævdede jeg mit Syn, mens han naturligvis forsvarede sin Fremgangsmaade. Jeg maatte ganske vist indrømme — hvad jeg da heller ikke havde nægtet — at hans Forklaring var udførligere end Indholdsangivelserne over Kapitlerne, mens han paa sin Side ikke kunde nægte, at den var i Stil med dem, og jeg havde den Tilfredsstillelse, at vi efter den Tid blev fritaget for at lære de enkelte Kapitler og kun behøvede at gengive Indholdet af dem med egne Ord. I det væsentlige havde jeg altsaa faaet Ret.

Jeg havde for Resten en Gang før besværet mig over et Forhold paa Seminariet. Den sidste Jul, jeg var Elev der, besøgte jeg Forstanderen for paa fleres Vegne at bede ham om at blive fri for Omflytningerne ved Eksamen, da vi syntes de var uværdige for os. Denne Besværing tog han godt imod. Vi blev for Fremtiden fri for Omflytningerne.

Fra 28. April til 8. Maj 1862 havde vi Afgangseksamen. Min Optræden i det sidste Fjerdingaar kom mig her slet ikke til Skade. Jeg fik i alle Fag „udmærket godt“ eller „meget godt“ og som Hovedkarakter „meget dulig“ med 195 Points og blev saaledes Nr. 4 af de 26, der bestod Eksamen.

I den ovennævnte „udførligere Beretning“, som jeg skrev tæt efter at jeg havde forladt Seminariet, indrømmede jeg, at naar man tog Ordet Bibelforklaring i den almindelige forstandsmæssige Betydning, saa havde vi faaet virkelig og endogsaa god Bibelforklaring, givet dygtigere og med større Inderlighed end

paa de fleste andre Seminarier, men som „Undervisning, der bidrager til at oplukke Bibelens dybe aandelige Indhold, saa den Aand, der har talt gennem Skriftens Forfattere, ligesom træder frem for Tilhørerne og lader høre sin mægtig og kærlig vækkende, kaldende og oplysende Røst“ og fører Eleverne derhen, hvor „Herren har ladet Livskilden springe, for at alle Støvetts Børn — — — kan deri blive fornyede til evigt Liv“ havde den ingen Betydning.

Af de Kammerater paa Seminariet, jeg efterhaanden fik mest Omgang med, skal jeg især nævne Lycke, Jacob Kloppenborg¹, Gustav Johannsen², Chr. P. Jacobsen fra Aabenraa, der fra 1868—81 udgav „Landmandsbladet“ og i 1872 var med til at oprette Markfrøkontoret, som han blev Leder af efter at han i 1873 var flyttet til København³. M. M. Schmidt fra Bovlund, der senere blev Redaktør af „Bornholms Tidende“, Kjølseth fra Aabenraa, der i mange Aar var Kordegn i Randers og Carstens, der blev Forstander for Bergs Navigations-skole. Gustav Johannsen kom jeg dog i de Aar ikke meget sammen med. Han var et Aar senere end mig.

Den af dem, jeg fik mest med at gøre var Jacob Kloppenborg, skønt han kom Aaret efter mig. Han var fra Harreby i vort Nabosogn. Han var opvokset i et strengt herrnhutisk Hjem. Faderen var meget utilfreds med, at han vilde paa Seminariet. Da jeg var hjemme i Ferien, kom de over til os for at tale med mig. Faderen var ikke meget opbygget af, hvad jeg fortalte fra Seminariet. Han mærkede jo nok, at jeg allerede var smittet af de grundtvigske Tanker, som var ham en Vederstyggelighed, men Sønnen satte sin Vilje igennem, og jeg kørte med dem til Tønder efter Ferien. Undervejs besøgte vi en herrnhutisk Familje i Arrild⁴. Der var de ogsaa meget utilfreds med mig.

I den Tid, vi var sammen i Tønder omgikkes jeg meget med Jacob Kloppenborg, og jeg hjalp ham med hans Arbejde, især med Regning og Stil. Skønt han var vel begavet, havde han vanskeligt ved at tilegne sig de Kundskaber, der krævedes. Vi spadserede tit sammen, og han havde mange Spørgsmaal at drøfte med mig. Jeg blev ved alt dette en Hjælper for ham til at komme ud af det pietistiske Snæversyn, han var opdraget i. Jeg fik ham ogsaa med til Pastor Dahl og Rosendahl, senere ogsaa til Appel. Det endte med, at han tilsidst helt sluttede sig til det grundtvigske Syn paa Kristendommen ligesom jeg.

I Foraaret 1862 gik jeg som før nævnt op til Eksamen. Kühnel gav mig i Anledning af min Indstilling til Eksamen denne anbefaling:

¹ Gaardmandssøn fra Harreby. Se „Sønderjydske Aarbøger“ 1925. ² Senere Rigsdagsmand.

³ Se Biografisk Leksikon VIII Bd. S. 345 f. ⁴ Rimeligvis Erik Andersen Bastian, „gamle Jerk“, som han kaldtes. Se J. Brodersen: „Fra gamle Dage“ S. 218 ff.

„Laurids Bertelsen Poulsen fra Hundebøl blev optagen som Elev paa det kongelige Skolelærer-Seminarium i Tønder den 29. April 1859. I de tre Aar, i hvilke han har nydt Seminariets Undervisning, har han bestandig arbejdet med Flid, Alvor og tænksom Selvstændighed og derfor ogsaa gjort gode Fremskridt. Jeg holder mig derfor overbevist om, at han vil blive en dygtig og samvittighedsfuld Lærer. Paa Seminariet har hans Opførsel altid været rosværdig.

Efter at have gennemgaaet det fuldstændige Kursus agter han i indeværende Foraar at underkaste sig den befalede Afgangsprøve.

Forstanderskabet for det kongelige Skolelærer-Seminarium i Tønder
den 9. Marts 1862.

A. Kühnel.“

Eksamenen gik jo for mit Vedkommende rigtig godt. Jeg underkastede mig ogsaa Prøven i Tysk. Det har jeg nu aldrig været synderlig granner til. Det blev da ogsaa kun „temmelig godt“. Ogsaa Gymnastik lod jeg mig prøve i. Det gav da „meget godt“.

4. LÆRER I RANGSTRUP

Straks efter min Eksamen fik jeg Ansættelse som Andenlærer i Rangstrup. Samtidig kom flere andre unge Lærere her til Egnen, nemlig M. M. Schmidt, Chr. Appel (senere Lærer paa Sjælland), Hammershøys (fra Agerskov) og Rosendal (Farbror til nuværende Frimenighedspræst Knud Rosendal¹). Den sidstnævnte Lærer kom fra Blaagaard Seminarium. De kom alle med ny Undervisningsmetoder og søgte ogsaa at virke oplivende ved Afholdelsen af Aftenmøder for de voksne. Det satte Liv i Egnens Befolkning, men vor Undervisningsmaade vakte ogsaa Opsigt, og der rejste sig en Del Modstand mod den. Jeg skrev i den Anledning til Grundtvig for at faa Raad og Hjælp, men jeg fik ikke noget Svar. Ogsaa hos andre søgte jeg Styrkelse i min og mine jævnaldrendes Maade at undervise paa. I min første Sommerferie rejste jeg saaledes over til Kold i Dalum og drøftede Forholdet med ham. „Jeg vil,“ sagde han, „raade jer til at faa Folk skilt ad, saa at de, der kan sammen med jer, slutter sig til jer i en fri Skole.“ Jeg besøgte ogsaa nuværende Landstingsmand Jørgen Pedersen. Han havde allerede nogen Tid holdt Friskole, men havde kun faa Elever, saa at det ikke kunde fortsættes.

Efter min Hjemkomst fortsatte vi med vore Møder, som vi i Almindelighed holdt i Skolen. Der var imidlertid allerede begyndt et Arbejde med større Møder, ogsaa under aaben Himmel. Det var „Dansk Samfund“, der foranstaltede dem.

¹ Død 1931 som Sognepræst i Hellested paa Sjælland.

Medvirkende ved dem var Morten Eskesen¹ og Sigfred Ley². Som Talere havde de faaet Thurah, Appel, J. L. Knudsen o. a. til at komme. Møderne afholdtes i Mandbjerg Skov og en enkelt Gang paa „Hyholm“³.

Til Aftenmøderne om Vinteren var der ret god Tilslutning, ogsaa af Folk, der ellers ikke helt delte det grundtvigske Livssyn. Ved dem talte jeg for mit Vedkommende om dansk-nationale Emner for en stor Del historisk. Med visse Mellemrum holdt Pastor Boesen Bibellæsning i Skolen. Saa deltog vi i den. Ved disse Lejligheder talte jeg dog ikke, saa vidt jeg husker.

Pastor Boesen var i 1858 kommen fra Vodder til Agerskov. Han var noget pietistisk i sin Kristendomsopfattelse, men sluttede sig dog til Grundtvig og deltog i de Møder, der holdtes paa Egnen. Hans Børns Huslærer P. L. Juhl begyndte i Efteraaret 1860 at holde Aftenskole for voksne unge i Præstegaarden. Til dette samlede han rigelig en halv Snes unge Mænd. Efter at Juhl var flyttet til Sjælland fortsatte Lærer Juul i Bovlund Aftenskolen. Som Tilsynshavende ved Skolerne i Sognet var Pastor Boesen ked af det, naar Folk kom og klagede over vor Undervisningsmaade. Han selv personlig kunde heller ikke helt samtykke med os i vor Maade at tage vort Skolearbejde paa og vilde i hvert Tilfælde gerne have, at vi skulde gaa forsigtigere til Værks ved Indførelsen af det ny. I Hovedsagen var han ellers enig nok med os.

Der var da for Resten ogsaa en Del af selve Befolkningen, der straks forstod Fortrinnet ved den friere Undervisning og ydede os fornøden Støtte. Af dem kan jeg f. Eks. nævne Refslunderne, Appel i Rangstrup og Fausbøl. Efterhaanden naaede da ogsaa flere til at forstaa det rigtige i den.

5. I KRIG

Da Krigen brød ud i 1864 følte jeg det som min Pligt at gøre, hvad jeg kunde, ogsaa i den Henseende. Som fast ansat Lærer var jeg ikke forpligtet til Militærtjeneste, men jeg syntes ikke jeg kunde unddrage mig den. Jeg tænkte længe paa det at melde mig som frivillig og talte ogsaa med andre om det. Blandt det der stod i Vejen for at gaa med i Krigen var ogsaa den Gæld jeg havde. Hos min Morbroder havde jeg laant Penge til Uddannelsen, og han forstod ikke, at jeg kunde føle mig forpligtet til at gaa med i Krigen, naar jeg sad i en Stilling, der gav mig Ret til at blive hjemme. Inden jeg kunde melde mig som frivillig, maatte jeg derfor have mine Pengesager ordnet. Jeg gik i det Øjemed

¹ Den Gang Lærer i Hyrup i Bevtoft Sogn. ² Huslærer hos Landstingsmand Aug. Bech i Visby. Se Biogr. Leksikon X, S. 263 f. ³ En enlig beliggende Pold midt ude i Bovlund Enge.

til flere af mine Venner og Bekendte og fik dem til at kavtionere for 25 gamle Daler¹ hver. De forpligtede sig derved til at betale Beløbet, enten jeg faldt eller blev lemlæstet, saa at jeg ikke selv kunde betale. I Rangstrup havde de fleste for Resten ogsaa ondt ved at forstaa, at jeg vilde med i Krigen. Først da de mærkede, at jeg falmene ved at gaa og gruble over det, gik det op for dem, at det var fuldt Alvor for mig. Jeg fik det da ordnet saaledes, at min Morbroder havde fuld Sikkerhed for sine Penge. Da jeg kom med Kavtionsbeviserne, syntes han, det var lidt flovt for ham, men han tog dog imod dem. Ogsaa med Provsten og Amtmanden fik jeg det ordnet saadan, at mit Embede stod aabent for mig, naar jeg kom tilbage.

Efter at jeg saaledes havde faaet mig frigjort, rejste jeg ved Nytaarstide til København og meldte mig som frivillig. Jeg kom til at bo hos Oberstinde Fru Wagner. Hendes Svigersøn, Ludvig Schrøder, der var Forstander for Højskolen i Rødning, havde skrevet til hende om at tage sig af mig. Her kom jeg til at bo sammen med Officersaspirant, Skovrider Christian Schrøder, Broder til Johannes og Ludvig Schrøder.

Paa Vejen til København overnattede jeg paa Højskolen i Dalum hos Kold. Han havde nær taget Modet fra mig. Da han fik at vide, hvad jeg havde i Sinde, sagde han: „Tror De, at De kan udrette noget, der kan give Krigen en anden Vending?“ Nej, det troede jeg da ikke. Ja saa vilde han raade mig til at blive hjemme. Han havde prøvet noget lignende i 1848. Jeg sagde saa, at det var for min egen Skyld, jeg maatte med. Det havde han ikke noget at sige til. Han vilde nærmest se, om det ikke kun var en Flyvegrille hos mig. Han havde selv syntes, at han havde alle de Egenskaber, der var nødvendige for at blive en god Soldat, da navnlig Fædrelandskærlighed, men han opdagede snart under Øvelserne, at han ikke havde „Fingerfærdighed“ nok. Det gik mig noget lignende. Da jeg efter Dybbøls Fald skulde eksercere sammen med de andre, mens vi laa paa Fyn, blev jeg tit bag efter og maatte have særskilte Øvelser.

Jeg boede i København altsaa hos Fru Wagner. Hun og jeg stødte for Resten undertiden sammen med vore forskellige Meninger om Klosterpolitikken. Iøvrigt traf jeg i hendes Hjem mange gode Folk, bl. a. Ernst Trier og Ludvig Wagner, som indførte mig hos Grundtvig. Jeg var i København fra lige efter Nytaar til midt i Marts, da jeg kom til Dybbøl. Meste Tiden derovre gik med Øvelser. Min Kaptejn var Svend Grundtvig. Han kendte Bunde Refslund i Bovlund, som havde givet ham Oplysninger om Eventyr og Kæmpeviser. Derved kom ogsaa jeg i Forbindelse med ham. Min Fritid havde jeg jo til egen Raa-

¹ à 3 Kr. 20 Øre.

dighed, og den brugte jeg saa godt som muligt saaledes, at jeg kunde faa noget ud af Opholdet derovre.

Mit første Indtryk af Livet i Dybbøl Skanserne fik jeg af Angrebet den 17. Marts. Da hørte jeg første Gang Kuglerne hvine og var unægtelig lidt underlig ved det. Vi stod opstillet, klar til Udrykning og ventede, at vi skulde med. Det slap vi imidlertid for. Angrebet blev jo afslaaet.

Jeg havde i København læst sammen med en ung norsk Frivillig, Bogbinder Moe. Vi laa ogsaa nu sammen ved 18. Regiment. Moe og jeg var fælles om forskellige Ting, bl. a. om en Kaffekande. Den brugte vi for Resten baade til Kaffe og til Øllebrød.

Efter denne første Dag var vi stadig med i Skanserne. Der blev jævnlig nogen ramt af Granatstumper, men det vænnede man sig snart til, blev ret inderlig ligegyldig ved det og gik roligt sin Gang uden at bryde sig om Skydningen. Kun en enkelt Dag var jeg noget ængstelig. Jeg lagde da i Bøn mit Liv i Guds Haand og overvandt min Frygt og Uro.

Christian Appel, der senere i mange Aar var Forstander for Holsted Efterskole, var ogsaa med. Han var en dygtig Soldat og blev udnævnt til Korporal. En Dag, jeg havde været nede ved Lazarettet med en Mand, der var bleven ramt i Nakken, men dog nok kunde gaa, traf jeg paa Tilbagevejen Appel. Han havde Tid til at gaa med, og vi fulgtes saa ad op ad Landevejen. Tyskerne skød netop voldsomt den Dag. Vi gik alligevel aabenlyst. Det var i Virkeligheden farligt, men vi var allerede bleven saa vant til det, at vi ikke ændsede Faren.

„Det er varmt,“ siger Appel saa med Hentydning til den voldsomme Skydning.

„Ja,“ siger jeg, „men det bedste i os kan de da ikke ramme.“

Senere sagde han: „Den Udtalelse har jeg haft godt af. Før tænkte jeg, at de ikke kunde ramme mig, men det var jeg nu kommen til at tvivle paa. Nu har jeg fundet Tryghed i det, Du sagde.“

En Dag var hans Deling noget sløv. Det kunde han ikke lide. Han vilde da have dem til at synge. Men det kunde de ikke, paastod de. „For Skam da“, udbrød han, „kan I da ikke bande?“ Jo det kunde de nok. Og det gjorde de den ene efter den anden. Om han saa ogsaa fik dem til at synge, ved jeg ikke, men han fik da Humøret livet op i dem.

Fra hans senere Virksomhed som Friskolelærer mindes jeg i denne Forbindelse et morsomt Træk af hans Maade at tage Eleverne paa. Der blev klaget over, at Drengene havde ødelagt et Plankeværk. Han blev imidlertid saa glad over at se, at de havde faaet saa stort et Stykke Arbejde gjort, at han ikke kunde nænne at skælde paa dem for det.

En hel Maaned havde jeg været paa Dybbøl og havde endnu ikke faaet Lejlighed til at skyde paa Tyskerne. Men den sidste Dag før Stormen kom vi til at bruge vore Bøsser. Jeg laa ude ved Landevejen. Da var de lige ved Skanserne med deres Løbegrave. Vi kunde lige naa dem og de ogsaa os. Vi skød da efter dem, naar der var nogen at se.

Den 17. April om Aftenen blev vi afløste i Skanserne og kom til Brohovedet. Der stod vi altsaa den 18. April. Vi hørte den vældige Kanonade, saa vældig som aldrig før. Pludselig hørte den op. Der blev en ængstelig Stilhed. Tyskerne kom nu i Løb op af Løbegravene og tog det hele i Løbet af ganske kort Tid. Da Skanserne saa var taget, begyndte Stormløbet paany ned mod Brohovedet. Vi var dog dækket der, men kunde ingenting gøre. Vi var de sidste, der kom over Broen. Saa laa vi der i Sønderborg og kunde høre, hvor de festede og spillede derovre paa den anden Side.

Faa Dage efter Stormen blev jeg syg af Overanstrengelse og indlagt paa Augustenborg. Senere blev jeg ført til København og indlagt paa Frederiksberg Slot. Der blev jeg en Del af Sommeren.

I den Tid kom jeg en Del hos Sofus Høgsbro. Han var dog sjælden hjemme, da Rigsdagen helt optog ham. Det var derfor hans Kone, jeg fik mest med at gøre. Med hende havde jeg mange Samtaler om kristelige Forhold. Jeg hørte ogsaa tit til, naar hun fortalte Sagn og Historie for Børnene. Der var jeg som hjemme.

Ligeledes kom jeg en Del hos Niels Lindberg eller rettere hos hans Moder og Søster Elise. Der traf jeg sammen med Lorenz Birkedal. Niels Lindberg var jo en meget lærd Mand, men vilde gerne samtale med os, ogsaa i Spøg. Han var meget fornøjelig.

Det tredje Sted, jeg kom, var hos gamle Grundtvig. Det var nu rigtignok det mindst hjemlige af de tre Steder. Alligevel kunde jeg godt samtale med ham. Dog kom jeg ikke den Gang synderligt i med ham. Det skete først, efter at jeg havde talt ved Vennemødet i 1869 og vi havde faaet Grundtvig knyttet til vor Sag her i Nordslesvig. Han sad under min Tale og godtede sig og lo¹. „Det var en Karl!“ sagde han, da jeg kom ned af Talerstolen. Det gjorde jo mig godt.

I Juli kom jeg tilbage til mit Regiment paa Fyn og hjem i Avgust efter at Fredspræliminærene var underskrevne.

Skønt min Deltagelse i Krigen ikke varede ret længe, havde den dog været haard og anstrengende nok, og et nedslaaende Indtryk havde den jo gjort paa mig. Alligevel var det mig en Tilfredsstillelse, at jeg havde været med og saaledes ikke havde svigtet, hvad der lød i mit Indre. Desuden oplevede jeg jo

¹ Poulsen talte som altid senere sønderjydske Folkemaal.

derved det, at det at være Kristen kunde bære en oppe selv der, hvor Død og Lemlæstelse truede en. Paa en enkelt Dag nær gik jeg rolig i det alt sammen. Selv den 18. April kunde jeg staa rolig og tryk, mens det suste med Granater og Stumper og Kugler rundt om en. Det at have været tro mod sig selv, og det at have følt, at man kunde gaa trygt under Faren, vilde jeg ikke have undværet. Det har derfor alligevel haft noget at betyde for mig selv, skønt det ikke fik det for Landet.

Da jeg vendte hjem, stod mit Embede i Rangstrup jo aabent for mig. Efter at Tyskerne havde taget Styret, maatte jeg prøves i Tysk af Provst Blædel. Det var dog ikke stort jeg kunde. For Resten kunde jeg uhindret undervise paa samme Maade som før. Men i 1867 kom saa Edsspørgsmaalet. Den almindelige Opfattelse var, at man ved at aflægge Eden blev tysk, forpligtede sig til at blive det. Derfor rejste der sig saa stærk Modstand mod Edsaflæggelsen. Den Opfattelse havde jeg ikke. En Ed skal efter min Mening forstaaes saadan, at den, der modtager den, skal ligesaagodt holde sig Loven efterrettelig som den, der aflægger den, og man har godt nok Lov til at arbejde paa en Ændring af Tilstanden og Loven. Jeg havde derfor ingen Skrupler ved at aflægge Eden, men det havde alle mine Slægtninge. Naar jeg alligevel nægtede at aflægge Eden, saa var det, fordi jeg nok kunde forstaa, at vilde jeg vedblive at være fri og frank og arbejde imod Tyskerne, saa vilde jeg alligevel blive smidt væk som Lærer. Jeg havde derfor ingen Grund til at gøre noget, som i alle mine og min Hustrus nære Slægtninges Øjne saa mistænkeligt ud. Jeg kunde altsaa lige saa godt sige Nej straks.

Vi havde for Resten drøftet Spørgsmaalet ikke saa lidt. Meningerne var delte, men Eksistenspørgsmaalet fik afgørende Indflydelse paa mange, saa at de aflagde Eden og blev i deres Embede. Provst Blædel var oprindelig stemt for at nægte Edsaflæggelsen, da vi havde en Forhandling om det hos Pastor Randbøl i Bevtoft, men inden det kom til Stykket, svingede han og raadede til at aflægge Eden. Han begrundede, saa vidt jeg husker, dette med, at det vilde være heldigst for Befolkningen. Det vilde det ogsaa have været, hvis man ikke derved var bleven svækket i sit eget Liv, som mange faktisk blev det, da Tyskerne begyndte at bruge Magt. Claus Lycke, Fog i Vodder og jeg var oppe hos Overpræsident Scheel-Plessen for at bede om at blive fri for at blive edfæstet, men fik selvfølgelig Afslag. Jeg nægtede altsaa at aflægge Eden og fik saa i Maj 1867 min Afsked. Jeg havde holdt Bryllup den 17. August 1866. Nu maatte vi saa forlade vort Hjem efter faa Maaneders Forløb.

DE NATIONALE FORHOLD PAA NORDALS I MIN UNGDOM

AF

NIS NISSEN

SPAREKASSEDIREKTØR, NORDBORG

★

De Mænd der stod som Førere for Danskheden i Als Nørreherred i min Ungdomstid havde alle oplevet Nederlaget i 1864, Udvisning af danske Embedsmænd og de unges Udvandring for at undgaa prøjsisk Militærtjeneste. Det var Minderne fra 1848 og Tiden mellem Krigene man levede paa, sammen med Troen paa og Haabet om en Genforening. Tysklands Sejer over Frankrig i 1870 og de danske Stemmetals Nedgang fra Valg til Valg stillede deres Haab paa en haard Prøve. Modgangen kuede dog ikke deres Mod og deres Fortrøstning til Fremtiden. Det var en Oplevelse for os unge at kunne overvære og deltage i de Sammenkomster man havde dengang i den herværende selskabelige Forening „Konkordia“ hvor Mænd som Gdr. F. C. Hansen, J. H. Smidemand, Stolbro, Johannes Moldt, Købmændene Thomas With, N. C. Fangel, Nørborg og flere andre førte Ordet, manede til Troskab mod Fortiden og begejstret forsikrede os om Sejer for Danskhedens Sag. Her lærte man at synge de danske Sange man ikke kendte hjemmefra. Af de nævnte Mænds Hustruer var Fruerne Doris Hansen og Louise With særlig dygtige til at fremelske den gode danske Sang. Haab og Længsler gaves fuldtonende Udtryk i Sange som „I alle de Riger og Lande“, „Unge Gjenbyrds Liv i Norden“, „Vort Modersmaal er dejligt“, „Moders Navn er en himmelsk Lyd“, „Blev nu til Spot“, „Længe var Nordens“ o. fl. a.

De senere saa almindelige folkelige Foredragsmøder var ukendte.

Der afholdtes heller ikke politiske Møder. Agitationen forud for Valgene øvedes ved personlig Paavirkning og heri var F. C. Hansen („Frits Hansen“) den dygtigste og mest ihærdige af Alle. Han kørte i Valgtiden Nørre Herred igennem fra By til By, satte Mod i de svage, ængstelige Danske og tog ogsaa Hjemmetyskerne under Behandling. Han havde i saa Henseende et Gaa-paa-Mod der søgte sin Lige. Naar der skulde forhandles om Kandidatspørgsmaal ved Rigs- og Landdagsvalg paa Møder i Aabenraa, Haderslev og Vojens, stod han

som Repræsentant for Egnen i Tilslutning til Lassen, Lysabild, Reimers og Moldt, Sønderborg.

Af kongerigske Dagblade kom der kun ganske faa Eksemplarer af Plougs „Fædrelandet“ og „Berlingske Tidende“ herover. Paa Landet holdt man „Dybbølposten“ og „Flensborg Avis“, hvortil senere kom „Hejmdal“. Dybbølpostens Redaktør Joh. Moldt var født og havde tilbragt sin Ungdoms- og første Manddomstid her som Fuldmægtig paa Amtsstuen under Amtsforvalter von Gähler. Efter 1864 blev der fra tyske Myndigheders Side under Haanden gjort Forsøg paa at overtale ham til at gaa i prøjsisk Statstjeneste hvad han afslog. I flere Aar herefter boede han sammen med sin gamle Moder, der var Enke, tjente den danske Befolkning med gode Raad og Hjælp i politiske og juridiske Anliggender, var Formand for Nørborg Sparekasse 1870—1875 da han kaldtes til Sønderborg som Redaktør Pingel's Afløser ved Dybbølposten.

Den danske Højskole fandt sent Tilslutning paa Nordals i Forhold til Sundeved. Den i 1844 i Rødding oprettede Højskole havde kun een Elev her fra Egnen, senere blev nogle ganske faa Elever paa Askov Højskole, af disse fik kun Hans Smidemand Stolbro, der vendte tilbage og overtog Fødegaarden, Betydning for Danskheden.

Med afdøde Gaardejer Peter Grau fra Pøl — en Fætter til den landskendte Peter Grau sammesteds — der som 17-aarig udvandrede til Danmark og blev Elev paa Ryslinge Højskole, knyttedes der en varig Forbindelse med denne Skole og Egnens Ungdom hvor en Række flinke Karle og Piger blev Elever og derfra vendte tilbage til Hjemegnen. Senere sluttede sig hertil talrige Efterskolebesøg i Vester Vedsted, Skibelund og Hejls af et yngre Slægtled. Højskolen og Efterskolen blev en uvurderlig Støtte for Danskheden. Med Afholdelsen af folkelige Foredrag lagdes der ud den 23. Novbr. 1884 ved et Møde i mit Hjem med Rs. Thomsen, Broager — senere Frimenighedspræst i Haderslev — som Taler. I Begyndelsen af 1885 knyttedes der Forbindelse med H. P. Hanssen, der dengang tjente hjemme paa Nørremølle. Jeg havde med største Interesse læst hans Artikler „Fra Hjemmetyskeriets Verden“ undertegnet „En Bondeknøs“ i „Dybbølposten“ Aaret forud og Søndag den 1. Febr. 1885 fulgte jeg Indbydelsen til vort første Møde i hans Hjem, der førte til gensidige Besøg, en flittig Brevveksling og et Venskab der har staaet sin Prøve gennem de mange Aar og havt stor Betydning for mig. Det var den fælles Interesse for Danskhedens Fremgang der førte os sammen. Paa Sundeved samledes man dengang til Foredragsmøder i Nybøl Kro hvor afdøde Gdr. Andreas Andresen Skjellemark og H. P. Hanssen optraadte som Indbydere. Ogsaa i Bovlund

blev der paa den Tid arbejdet med folkelige Foredrag. Gennem H. P. Hanssen, der havde Forbindelse med Mændene der — L. B. Poulsen, Bunde Refslund den ældre o. fl. — fik vi Raad og Vejledning for Arbejdet paa Als.

Et Forsøg paa Afholdelsen af et offentlig Foredragsmøde med Højskolelærer Holger Begtrup, Askov, som Taler, hvortil der blev indvarslet den 2. Marts 1885 i Byens danske Gæstgivergaard blev der nægtet Tilladelse til af Amtsforstander P. Klinker. Kun en prøjsisk Undersaat kunde det tillades at holde Foredrag. Da R. Thomsen Broager stillede sig til Raadighed men maatte sende telegrafisk Afbud i sidste Øjeblik paa Grund af Sygdom og der ikke var Tid til at aflyse Mødet, blev Gæstgiveren anmodet om at meddele de mødte, at Afholdelsen vilde foregaa i mit Hjem. Vor største Stue fyldtes af Tilhørere. Begtrup fik godt begyndt paa et Foredrag om Ansgar, da Mødet blev forstyrret af en indtrædende Gendarm, der forlangte Oplysninger først af mig siden af Begtrup. Sidstnævnte forklarede at han talte om Ansgar „den Tysker der bragte Kristendommen til Danmark“. Gendarmen fjernede sig derefter men mødte kort efter igen sammen med selve Amtsforstanderen og denne raabte med heftig Stemme og paa Tysk: „I Kongens Navn befaler jeg Dem øjeblikkelig at forlade Lokallet“. — Saaledes endte dette Møde. Begtrup skyndte sig næste Morgen tilbage til Askov for at undgaa en Udvisning og jeg fik kort efter en Bøde paa 40 Mark.

Sagen var dog ikke skrinlagt hermed. Aaret efter oprettedes Foredragsforeningen for Nørborg og Omegn. Afd. Gdr. Erik Eriksen Oksbøl overtog Hvervet som Formand mens jeg virkede som Sekretær og Kasserer. Foreningen holdt sit første Møde Søndag d. 21. Fbr. 1886 med et Foredrag om Dronning Margrethe og de holstenske Grever af Redaktionssekretær Rossen Flensborg.

Mellem de senere Talere paa Foreningens Møder var bl. a. Højskolelærer P. Andresen Ryslinge, der som født i Ullerup havde bevaret sin prøjsiske Statsborgerret, A. C. C. Holdt, Flensborg, Skrumsager, Chr. Lund, Dyrslæge Gram, Københoved, L. B. Poulsen Bovlund, H. P. Hanssen.

Sidstnævnte holdt d. 23. Maj 1886 Foredrag om Digteren Johannes Ewald — hans første offentlige Optræden som Taler herhjemme.

Han optraadte i disse Ungdomsaar med en Kækhed, Begejstring og strøm-mende Veltalenhed vi ikke kendte Sidestykke til, der betog os alle og varslede om en rig Fremtid for vor Folkesag med ham som Mærkesmand og Fører.

AABENRAA 1864—1871

AF

FRODE GRIBSVAD

MAG. ART., ARKIVAR VED DET MIDLERTIDIGE ARKIVDEPOT, AABENRAA

★

Aabenraa ligger skjult, i Læ af Skove og Bakker, der — ikke nu længere — men i fordums Tid spærrede Byen ude fra Omverdenen. Den laa ikke paa alfar Vej, tværtimod gik Vejene udenom Byen¹. Dog til een Side var Adgangen fri og aaben. Den dybe, friske Fjord var som en Landevej, der førte ind til Byen, og ad den drog Aabenraas Sønner ud i Verden, og ad den vendte de tilbage til den lille By, som de hang ved, hvor i Verden de end færdedes. Dette har ned igennem Aarhundrederne præget Byen. Den alt overvejende Indtægtskilde var Skibsfarten, medens Handelen kun var ringe. Indbyggerne var Søfarende: Skibskaptajner, Styrmand, Matroser, hvortil kom nogle Skibsbygmestre og en Del Skibstømmermænd, og Smaahaandværkere, men kun faa Købmænd og Handlende. I Tiden 1735—77 var af de henimod 650, der i den Tid fik Borgerbrev i Aabenraa, kun ca. en Snes Købmænd, og i Tiden 1791—1850 af ca. 900 kun 75 Købmænd². Kornhandelen gik udenom Aabenraa til Flensborg og Haderslev, kun var der nogen Handel med Tømmer og Jern³. Vel var der i Halvtredserne nogen større økonomisk Foretagsomhed ogsaa indenfor Handelen. Af de 500, der 1851—63 fik Borgerbrev, var ca. 60 Købmænd og Handlende, og desuden drev de fleste af de 47, der fik Borgerbrev som Gæstgivere, tillige Høkeri. Men baade i det 18. og Størstedelen af det 19. Aarhundrede levede Byen dog væsentligst af Skibsfart og Skibsbyggeri. Med ca. 4000 Indbyggere havde den i

¹ Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte. 1790, S. 511. (Af Byens første Historieskriver Claus Möllers Beskrivelse af Aabenraa.) ² Tallene er hentet fra Aabenraa Borgerprotokol (Det midlertidige Arkivdepot i Aabenraa), hvor der fra 1735 ved Indførelsen af Navnene paa dem, der fik Borgerbrev, er angivet vedkommendes Næringsvej, og hvor han er født. Undertiden er det dog udeladt, hvorfor Tallene maaske skal være lidt højere end de angivne. Borgerprotokollen mangler for Tiden 1778—90. ³ P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede. 2. Bd., S. 3, jvf. I. P. Trap: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. 1864, S. 332.

1842 5—600 Skibsførere og Sømænd, paa Værfterne arbejdede 250 Skibstømrere, og enhver nogenlunde velstillet Aabenraaer ejede Skibsparter¹. Endnu i Begyndelsen af 1870'erne var dette Tilfældet. „Om det var gode eller daarlige Tider, var mere betinget af Forholdene i de kinesisk-japanske Farvande end af den hjemlige Høst“². Ved Skibsfart og Skibsbyggeri tjente Aabenraaerne deres Penge, ikke store Formuer, saaledes som de kan indvindes ved Handel, men i gode Tider til jævn Velstand. Der er ikke i Aabenraa bygget flotte Patricierhuse som dem, Kniplingskræmmerne i Tønder opførte, heller ikke er der bygget offentlige Pragtbygninger, men enkelte Skippere, der havde tjent godt, oprettede Stiftelser med Friboliger for gamle.

Og ikke blot fik Aabenraaerne deres Udkomme ved Skibsfarten, men den kom ogsaa til at præge deres Sind. Der synes ikke at have været nogen nær Forbindelse med Bønderne i Omegnen, Løjtland dog undtaget, og dér var Bønderne Skippere. Bakkerne spærrede for Udsynet, der vendtes imod Fjorden. Drengene satte Pælemuslinger og pjaskede paa Pramme omkring i „Kilen“, den inderste Vig af Fjorden. Og naar de var konfirmerede, søgte de til Søs. De for vide om Land, men glemte ikke deres lille By. De glædedes ved at træffe Bysbørn paa fjerne Have og var stolte over at møde andre Aabenraaskibe paa Kinakysten. Skipperne havde ofte deres Koner med ud, og ikke faa Aabenraabørn var født paa den anden Side af Jordkloden. Og naar Kaptajnerne lagde op, tyede de tilbage til deres By, og mange, mange Aar efter kunde de daglig gaa op paa Bakkerne for at se ud over Fjorden, ad hvilken de saa mangan Gang var sejlet ud til de store Have, og ad hvilken de igen var vendt tilbage til deres „Affenraa“. Jordkloden var bleven lille, og dog var Aabenraa Centrum. Trofasthed i deres Kærlighed til Hjembyen mere end vidt Udsyn prægede dem. Hygge, Jævnhed, Bravhed, en vis Konservatisme var Karaktertræk hos dem. Lidt sejge og vanskelige at trække op, men sikre og til at stole paa, naar de først var kommen med. Noget helstøbt var der over dem³. De havde Humør og tørt Lune. „Aabenraaerne er gemytlige; de er vittige og slagfærdige, fremmede er ikke længe om at faa et Øgenavn, og det er altid rammende. I Aabenraa er man vis paa at more sig“⁴.

¹ P. Lauridsen, anf. Værk, 2. Bd., S. 4 efter „Aabenraa Ugeblad“ ³⁰/₁₁ 1842. ² „Erlebnisse und Beobachtungen des ehemaligen Generalsuperintendenten von Schleswig D. Theodor Kaftan“, S. 81. ³ Jvf. P. Lauridsens Skildring i anf. Værk, 2. Bd., ikke blot af Fr. Fischers sejge Kamp for Danskheden, men ogsaa af Vanskeligheden ved at faa Borgerne vakte og af Gennembrudet i 1848. — Marcus Lauesens Karakteristik i „Tiiskueren“s Novemberhæfte 1931 af Kaptajn C. C. Fischer giver et godt Bidrag til Forstaaelse af Aabenraakaptajnerne. ⁴ Ingeborg Thomsen: „Aabenraa“ i „Sønderjylland, som det er“ ved Anker Kirkeby og Erik H. Schack, S. 89.

Aabenraa kom til at spille en stor Rolle i Danskhedens Historie, næsten fra dens første Opvaagnen til den Dag i Dag. Nævner man Koch og Nissen og „Dannevirke“, maa man i samme Aandedrag mindes Fr. Fischer og hans Blad. Senere er Aabenraa Junggreens By, og efter at H. P. Hanssen i 1893 flyttede til Aabenraa, har den haft en Forgrundsplads i Sønderjyllands Historie. Og nu ligger Byen ikke længere afsondret fra Omverdenen. Nyere Tiders Kommunikationsmidler har givet den en central Beliggenhed, saa at det ofte blev i Junggreens Hjem eller paa Hotel „Danmark“, i nyere Tid paa „Folkehjem“, hvor Mænd og Kvinder fra hele Sønderjylland samledes for at tage afgørende Beslutninger. Men bag de Førerskikkelser, der har haft hjemme i Aabenraa, har der siden det nationale Gennembrud staaet en trofast Danskhed. Her skal gives nogle Bidrag til dens Historie de første Aar efter 1864.

Aabenraa havde i 1864 ca. 5000 Indbyggere¹. Det vil ikke være uden Interesse at se lidt paa, hvorfra Byens Indbyggere stammede, især at undersøge, hvor stor Betydning Indvandring til Byen ned igennem Tiderne havde spillet, og hvorfra den var kommen. Det vil næppe være muligt at foretage en saadan Undersøgelse for den gottorpske Tid, men fra 1735 er der i Borgerprotokollen (d. e. Magistratens og Deputeretkollegiets Forhandlingsprotokol) indført, hvor de, der erhverver Borgerbrev, er fødte. Af 631, der fik Borgerbrev i Tiden 1735—77, var 224 fra Byen (Landsognet medregnet), 91 fra det daværende Aabenraa Amt, 147 fra det øvrige Nordslesvig (Flensborg medregnet), 21 fra Sydslesvig, 80 fra Kongeriget, 45 fra Tyskland, deraf 7 fra Holsten, 3 fra Norge, 17 fra Sverige og 3 fra andre Lande². Af 846, der fik Borgerbrev i Tiden 1791—1850, var 414 fra Byen, 83 fra Amtet, 167 fra det øvrige Nordslesvig, 34 fra Sydslesvig, 87 fra Kongeriget, 49 fra Tyskland, deraf 16 fra Holsten, 5 fra Norge, 3 fra Sverige, og 4 fra andre Lande. I Tiden mellem Krigene 1851—63 var af 498, der fik Borgerbrev, 166 fødte i Aabenraa By og Landsogn, 78 i Aabenraa Amt, 115 i det øvrige Nordslesvig, 33 i Sydslesvig, 60 i Kongeriget, 43 i Tyskland, deraf 19 i Holsten, 2 i Norge og 1 i Sverige. Det ses heraf, at godt og vel Halvdelen af Byens Borgere — hvilket ikke er helt det samme som Byens Indbyggere — var født i Byen og Amtet, og at tre Fjerdedele var født i Nordslesvig. 11 $\frac{1}{2}$ pCt. var født i Kongeriget, 2 pCt. i Holsten og 4 pCt. i det øvrige Tyskland. Man vil ogsaa lægge Mærke til, at Indvandringen fra Kongeriget ikke var større i 1850'erne end tidligere, men at derimod Indvandringen fra Tyskland var noget større. Videre viser Borgerkskabslisterne os, at medens de fra Kongeriget og fra Tyskland indvandrede for

¹ Aabenraa havde 1860: 5133 Indb. (Trap, anf. Værk, S. 332.) ² Ved enkelte er Fødestedet ikke angivet. Disse er ladet ude af Betragtning, men det kan ikke forandre Billedet.

langt den største Dels Vedkommende tilhørte Haandværkerklassen, var de Søfarende og især da Skipperne og Styrmandene næsten alle fra Byen eller Amtet og de, der var fra Amtet, næsten udelukkende fra Løjtland. Muligvis har en Del af de Skipperne fra Løjt, der tog Borgerskab i Aabenraa for at føre Skib, ikke været bosiddende i Byen, men har haft deres Gaarde paa Løjt, hvortil de trak sig tilbage, naar de holdt op med at sejle; en Del er dog ogsaa flyttet til Byen, og den Fornylse, Skipperstanden i Aabenraa havde Brug for, hentede den dels fra Løjtland, dels fra Haandværkerklassen i Byen. Der siges endnu, at man skal have levet tre Slægtled i Aabenraa, før man er en ægte Aabenraaer, og Borgerskabslisterne indtil 1864 viser os da ogsaa, at den Stand, der gav Byen sit Præg, Skipperstanden, i udpræget Grad var indfødt, medens Tilvandringen, saavel fra Nord som fra Syd, næsten kun fandt Sted til de lavere, mindre bemidlede Borgerklasser.

Aabenraa har sit Særpræg iblandt Sønderjyllands Byer, og det har ogsaa sin særlige Dialekt, „Affenraask“, vist mere særpræget end de andre Byers og vist ogsaa mere sejt bevaret. Dansk er Sproget, og Tysk har ikke kunnet faa Bugt med det, tiltrods for først plattysk, senere højtysk Embeds- og Kirkesprog, tiltrods for tysk Skolesprog og Salmesang, endog til danske Gudstjenester. Inden 1848 havde næsten kun Embedsmændene og nogle enkelte Syd fra indvandrede Familier tysk Hjemmesprog, Fr. Fischer anslog dem i 1840 til omtrent 5 pCt. af Befolkningen¹. I 1850'erne, da de tysktalende Embedsmænd, Advokater, Læger o. s. v. var væk, spillede det tyske Sprog en endnu ringere Rolle i Byen. Martin Bahnsen hævdede i Stænderforsamlingen 1854, at af Byens 800 Familier eller fuldstændige Husholdninger havde kun 30 tysk Omgangssprog, af disse var 20 indvandrede Syd fra, af de andre 10 var i de 5 Tilfælde Manden eller Konen tysk født og indvandret. Af de indfødte Nordslesvigere havde kun 5 Familier tysk Hjemmesprog. Skønt deres Forældre havde talt Dansk, paastod de, at Tysk var deres Modersmaal. I Virkeligheden var der kun een af de fem Familier, der med Rette kunde paastaa, at dens Modersmaal var Tysk — og den var jødisk. Af de 30 Familier, der havde tysk Hjemmesprog, var der kun 2, der ikke kunde tale Dansk².

Saaledes var det Aabenraa, der i Tiden fra Danskhedens Opvaagnen til 1864 havde oplevet saa mange Omvæltninger. Indtil 1848 kæmpede Fr. Fischer med kun nogle faa trofaste Venner ved sin Side sejt og ufortrødent for Danskheden imod et overvældende Embedsmandsparti og en Del af Borgerskabet, hos hvem slesvigholstensk Liberalisme og Augustenborgisme havde faaet Indpas, medens

¹ P. Lauridsen, anf. Værk. 2. Bd., S. 23. ² Slesvigsk Stændertidende. 1853—54. Sp. 662 f.

langt den største Del af Borgerskabet saa sløvt og ligegyldigt til. I 1848 vaagnede Danskheden brat og brød igennem med et Foraars Friskhed. Efter Krigen var Byen dansk, Embedsmændene var danske, Fischers Venner sad i Magistraten og Deputeretkollegiet, og Slesvigholstenerne var Minoriteten, men Fr. Fischer følte sig skuffet og tilovers¹. Saa kom 1864 med alle dets Ulykker og Sorger. Atter kom Byens tysksindede ovenpaa. Nu var det dem, der sad i Byens Styrelse².

Hvorledes var da de nationale Forhold i Aabenraa, da Byen gik ind under Fremmedherredømmet? I 1850'erne havde Agent Jørgen Bruhn været Byens rigeste Mand. Han var stor Skibsreder og havde paa Øen Kalø i Gennerbugt et Skibsbyggeri, hvor der i Aarenes Løb blev bygget mange Skibe, af hvilke Bruhn selv ejede eller havde Part i de fleste. Foruden sin store Gaard paa Store Torv ejede han Vindmøllen ved Sønder Port, Slotsvandmøllen og Nymølle og havde bygget Stenbjerg Mølle paa Løjtland. Han var Raadmand indtil 1849, da han traadte tilbage, og havde stor Indflydelse i Byen. Han indtog en meget forsigtig og tilbageholdende Stilling i national Henseende. Fr. Fischer siger flere Gange i 1840'erne, at han inderst inde var dansk, men han vilde først og fremmest Fred³. Han var imidlertid død i 1857, og hans Ejendomme deltes imellem Børnene. Af disse var eller blev de fleste tyske, om end de ikke tog nogen fremragende Del i den nationale Kamp. Sønnen Ingvard Bruhn var dog dansk og vel ogsaa nok Adolph Bruhn, der fik Ejendommen paa Torvet. Dennes Datter blev siden gift med Advokat Bekker. Svigersønnen Kaptajn Wilfang, der i 1850'erne ansaas for dansk, var en af de første, der sprang fra i 1864. Da Danskerne i Marts sendte en Adresse til Civilbestyrelsen og bad om at maatte beholde de danske Embedsmænd, vilde han og Kommerceraad Jørgen Lorentzen ikke skrive under⁴.

Det største Skibsbyggeri i Aabenraa var Paulsens. Jørgen Paulsen havde oprindelig været Slesvigholstener, men i Halvtredserne slog han om. Ved Frederik 7.s

¹ Se Fischers Brev til Junggreen af 26/3 1855 i Sønderj. Aarb. 1930, S. 253 ff. ² Om Begebenhederne i Aabenraa i 1864, se Frederik Fischers Dagbøger, trykte i Sønderjydske Aarbøger 1930, S. 161—222. ³ P. Lauridsen, anf. Værk. Bd. 2, S. 158, 168, 200. ⁴ A. H. H. Worsaae: Bidrag til mit Livs og min Tids Historie, med særligt Hensyn til Forholdene i Nord-slesvig og specielt i Aabenraa i Aarene 1864—71. (Kgl. Bibliotek. Ny kgl. S. 1762. Fol.) S. 87. Dette Skrift er Hovedkilden til den følgende Skildring af Aabenraa 1864—71 og citeres herefter: Worsaae. — A. H. H. Worsaae var født i Vejle 16/12 1822 som Søn af Amtsforvalter J. Worsaae. 5/8 1851 fik han Privilegium paa at maatte anlægge et nyt Apotek i Aabenraa og oprettede derefter Svaneapoteket her. 1872 solgte han det og flyttede til København, hvor han døde 1886. I 1876 fuldførte han sine Erindringer, især fra sine Aar i Aabenraa, et stort Værk paa 1038

Besøg i 1854 hejsede han Danebrog, og fra den Tid hørte han til i Danskernes Lejr¹. Skibsbygmester Gustav Raben var derimod en af Tyskernes ivrigste og mest fremtrædende Mænd. Han var ganske vist født i Halk Sogn, men stammede fra Horsensegnen. Han boede paa Store Torv. Af de andre Skibsbygmestre var Skifter Andersen, hvis Fader var kommen fra Norge, og Jacobsen, der var født i Vinding ved Vejle, danske.

Den rigeste Del af Borgerskabet bestod af Skibsrederne, Kaptajnerne og enkelte Købmænd. Indenfor denne Klasse var Flertallet dansk. Byens største Skatteyder i 1863 var Kommerceraad Jørgen Lorentzen², der som nævnt slog om i 1864 og herefter er at træffe paa Tyskernes Side. Den næststørste var Dr. Grauer, der var dansk. Blandt Danskernes første Mænd træffes Farver, fhv. Raadmand, Stænderdeputeret Martin Bahnsen, Agent Middelheus, den unge Tobaksfabrikant J. P. Junggreen, Apoteker Worsaae, Fysikus Th. Dahl, Udgi-
veren af „Freja“, Boghandler Nicolai Sørensen, Skibskaptajn N. Elberg, Fr. Fischers Broder, Agent Fischer, Købmændene P. H. Callesen, I. A. Jørgensen og A. C. Schmidt, Mægler Fr. Callsen, Farver K. Ries og fra den nærmeste Omegn Teglværksejer Callsen, Posekær, og Kammerraad C. H. Møller, Skovgaard. En Del flere vil i det følgende blive nævnt. Iblandt Hjemmetyskerne træffer vi foruden Gustav Raben og Jørgen Lorentzen gamle Jørgen Ahlmann, som var den første, der hængte det slesvigholstenske Flag ud fra sit Hus, da tre prøjsiske Dragoner den 10. Febr. 1864 red igennem Byen³, Tobaksfabrikant H. Offersen, der var født Nordmand, Købmand Hoffgaard, der stammede fra Omegnen af Fredericia, Guldsmed Møller, der var fra Fyn, Skibskaptajn Kier, der var fra København⁴, Mægler Hundewadt, Dr. Cohn, Smed Wismar, Snedker Gebhardt, Købmand Johan Jacobsen o. s. v. Gør vi den nationale Stilling op, bliver Resultatet, at i den mere velhavende Del af Borgerskabet, var Danskerne i Flertal, i Mellemlassen var der en Del Tyskere, medens Danskerne var stærkest i Smaaborgernes Klasse⁵.

— 1864 havde været et bevæget Aar. Det havde givet rig Anledning til Sorg og Ængstelse, til Haab og Frygt, til Lidelse og Nød for Danskerne i Aabenraa.

Foliosider i 3 Bind. Han gør Indtryk af at være en ædruelig og paalidelig Skildrer. At han ser paa Begivenhederne med danske Øjne, er naturligvis givet. Foruden sine egne Optegnelser har han til Udarbejdelsen benyttet Fr. Fischers Dagbøger og nogle Notater af Martin Bahnsen. Værket er benyttet af P. Eliassen: „Trængselstider“ i Sprogforeningens Almanak. 1923, S. 10—31, hvor enkelte af de Begivenheder, der vil blive berettet i det følgende, allerede er omtalt. ¹ Sdj. Aarb. 1930, S. 259. Se ogsaa Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen, S. 81 f. ² „En gammel Skattebog for Aabenraa By“ i „Hejmdal“ ³⁰/₉, 1925. ³ Worsaae, S. 75. ⁴ Worsaae, S. 204. ⁵ Worsaae, S. 116 f. og 794.

Da Præliminærfreden blev bekendt, grebes alle Danske her som andetsteds af dyb Sorg. De danske Sønderjyder besluttede at indgaa til Civilkommissærerne i Flensborg med en Adresse, hvori de „vilde vidne for Alverden, at det er det almindelige Ønske i Nordslesvig, at kunne blive ved og leve i Forbindelse med Danmark, ja vi modtage hellere en Deling af Slesvig efter Nationaliteten, end at vi ønske at følge Holsteen til Tydskland og derved danne et Slesvigholsteen“¹. Martin Bahnsen paatog sig at sørge for Underskrifter paa Adressen i Aabenraa By og Omegn. Myndighederne lagde alle mulige Hindringer i Vejen², men alligevel fik Adressen 625 Underskrifter i Aabenraa By, 1450 fra Omegnen³. Naturligvis fik Adressen ingen Betydning. Den 30. Oktober underskrevs Wienerfreden. Paa mange virkede den vel i første Øjeblik lammende. Nu brast Haabet. Læser man Fr. Fischers Dagbøger fra disse Dage, undres man maaske over ikke at finde Freden eller de Stemninger, den fremkaldte, omtalt udover en Meddelelse om, at Tyskerne flagede den 31. Oktober, da man fik Meddelelse om, at Freden var underskrevet⁴. Alligevel var han langt nede. Han fortæller den 9. Decbr., at han opholder sig hos sin Fætter Callsen paa Posekær, hos hvem han er som hjemme, og hvor han vil blive nogle Dage⁵. Han er antagelig taget derud for at adspredes noget. Apoteker Worsaae fortæller, at han tænkte paa at forlade sin Fødeby og sit Fædreland og at tage Ophold hos en gift Datter i Sverige⁶. Ogsaa Bahnsen tog sig Freden meget nær og saa Danmarks Fremtid i det mørkeste Lys⁷. Men Haabet om bedre Tider vaagnede igen snart hos Fischer og siden ogsaa hos Bahnsen og som hos dem saaledes ogsaa hos Befolkningen i dens Helhed⁸. At Hertugdømmernes fremtidige Skæbne ikke var endelig afgjort, bevirkede, at Haabet om, at Nordslesvig endnu kunde komme tilbage til Danmark, holdtes i Live.

Medens Danskerne ikke tabte Haabet og Modet, var Slesvigholstenerne ængstelige for, hvorledes det endelige Udfald skulde blive. Begivenhederne i 1864 havde igen bragt de 2 Partier i Aabenraa til at staa skarpt overfor hinanden. Skønt Danskerne og Hjemmetyskerne var af samme Oprindelse og levede under samme Levevilkaar, stod de nu som de skarpeste Fjender overfor hinanden. Danskerne saa først og fremmest Slesvigholstenerne og Hjemmetyskerne som Fjenden. Medens under Krigen Danskerne kom bedre ud af det med Østrigerne end med Prøjerne, svingede Stemningen nu, da det blev klart, at Østrigerne holdt paa Augustenborgeren, som Prøjsen stod kølig overfor. Og omvendt med

¹ Adressen findes som Bilag til Worsaae, S. 168.   ² Se f. Eks. Sdj. Aarb. 1930, S. 208 f.

³ Worsaae, S. 174.   ⁴ Sdj. Aarb. 1930, S. 215.   ⁵ Sdj. Aarb. 1930, S. 217.   ⁶ Worsaae, S. 224.

⁷ H. Lausten Thomsen og Nicolai Svendsen: Haabets Mænd, S. 57.   ⁸ Worsaae, S. 205.

Hjemmetyskerne. Deres Begejstring for Prøjserne kølnedes hurtigt. Allerede ved Festlighederne paa Kong Wilhelms Fødselsdag den 22. Marts 1865 deltog Hjemmetyskerne ikke i synderlig Grad, men overlod dem til det garnisonerende prøjsiske Militær¹, og Aaret efter, da man vilde give Fødselsdagen et festligere Præg, flagede kun faa Hjemmetyskere, og den augustenburgskindede Borgmester Gottburgsen havde nogle Dage i Forvejen ladet Flagstængerne nedtage fra Kirketaarnet. Amtmand v. Levetzau havde forsøgt at faa Danskerne til at deltage i et Festmaal, men forgæves. Dette fandt Sted paa Raadhuset, og Deltagerne var væsentligst Embeds- og Bestillingsmænd. Efter Maaltidet begav disse sig til „Colosseum“, hvor de prøjsiske Soldater havde Bal med deres inviterede Tjenestepiger². Paa denne Tid foretog ogsaa Hansen-Grumby sin „Dänenfahrt“. Den 12. Decbr. 1865 kom han til Aabenraa og havde paa Hotel „Danmark“ en 5 Timer lang Sammenkomst med de nordslesvigske Stænderdeputerede, af hvilke der dog kun var mødt 5. Han vilde have, at man skulde faa Regeringen til at indkalde Stænderforsamlingen. Han holdt imidlertid bestandig paa et Slesvigholsten under Friedrich der Achte, men med forskellige Indrømmelser til Danskerne. De danske Stænderdeputerede ønskede en Deling af Slesvig, og kunde den ikke opnaas, foretrak de at gaa op i Prøjsen fremfor et Slesvigholsten. Hansen-Grumby foreslog da, at man alligevel skulde arbejde sammen for at opnaa Stænderforsamlingens Indkaldelse, saa kunde hvert Parti i denne arbejde for sit Formaal. De andre Danske var tilbøjelige til at gaa med hertil, men Bahnsen vilde ikke, da han frygtede for at blive overlistet, og paa et senere Møde i Flensborg strandede Hansen-Grumbys Forsøg³.

1864 havde bragt de danske Embedsmænd bort og sat nye, slesvigholstensindede i Stedet. Den 27. Juni blev Amtmand Heltzen afskediget, og Augustenborgeren Herredsfoged Petersen blev konstitueret i Stedet⁴. Den 19. Juli blev Advokat Jürgensen udnævnt til Amtmand. Han var Farbroder til den siden bekendte Amtsdommer og Landdagsmand, Gehejmerraad Jürgensen, Husum. Han var ivrig Slesvigholstener og var blevet afsat som Advokat i Tønder⁵. Men Aaret efter var Augustenborgernes Aktier sunket, og i September 1865 gik der Rygter om, at Jürgensen skulde afsættes, og at Baron Hugo v. Scheel-Plessen skulde være Amtmand. Der fortaltes, at Gustav Raben og Gaardmændene Claus Clausen fra Aarslev og Hansen fra Egelund var hos den prøjsiske Civilkommissær v. Zedlitz for at tale Jürgensens Sag, og at v. Zedlitz skulde have svaret, at alt

¹ Worsaae, S. 216. ² Worsaae, S. 292 f. ³ Worsaae, S. 277 f., se ogsaa M. Mackeprang: Nordslesvig. 1864—1909. S. 15 f. ⁴ Worsaae, S. 134 f. og 137. Sdj. Aarb. 1930, S. 195.

⁵ Worsaae, S. 146.

vilde blive ordnet paa bedste Maade. Nogle Dage efter, den 22. September, indfandt Kammerjunker Werner v. Levetzau sig uventet paa Slottet, hvor han præsenterede sig som Jürgensens Efterfølger. Denne flyttede nogle Dage efter ud til sin Broder Boy Jürgensen, der ejede et Teglværk udenfor Byen, og fik siden Ansættelse i Flensborg¹.

W. v. Levetzaus Fader havde været Overhofmarskal under Kristian 8. og Frederik 7. Han selv havde været Landfoged paa Sild og siden Amtmand over Ahrensboek og Pløn Amter i Holsten. Der fortæltes, at han dér var ilde lidt paa Grund af sine danske Sympatier. Ogsaa efter at han var kommet til Aabenraa, kunde han erklære, at han var dansk. Worsaae mener, at han nærmest var Helstatsmand². Han var nu tysk Embedsmand og kunde ikke altfor udpræget lægge danske Sympatier for Dagen. Efter sin Ankomst til Aabenraa aflagde han Besøg hos flere tysksindede, men ikke hos nogen af Danskerne³. H. P. Hanssen siger om ham, at han viste Forstaaelse af de vanskelige Forhold, hvorunder den nordslesvigske Befolkning levede, og blev af denne skattet som en retsindig og forholdsvist human Embedsmand⁴. Hans Kone var Datter af Hofchef Grev Blücher-Altona. Hun var født i København og fik ligeledes Skyld for at nære danske Sympatier. Biskop Kaftan siger om hende, at hun endnu i 70'erne bestandig stod paa en noget spændt Fod med det tyske Sprog⁵.

Borgmester Lunn var bleven suspenderet allerede den 15. April 1864 og en „Kirchspieltvogt“ Richardi fra Rendsborg konstitueret i Stedet. Han var ret godt lidt af Danskerne⁶, men blev her kun kort. Den 31. August erstattedes han af Advokat Gottburgsen fra Rendsborg. Denne var ivrig Slesvigholstener og ikke afholdt af Danskerne, men han var ikke uden Dygtighed og blev derfor ved den præjssiske Administrations Indførelse udnævnt til Medlem af Kredsretten i Flensborg⁷. Ved hans Afrejse den 1. September 1867 blev fungerende Aktuar A. v. Krogh konstitueret som Borgmester og Politimester. Denne var ganske ubetydelig.

1850—63 var Pastor A. Leth dansk Præst i Aabenraa, medens Pastor Holdt var Præst for den tyske Menighed. I 1864 blev Holdt dansk Diakon og Provst Göttig Hovedpræst. Om dennes mærkværdige danske Sprog er Historierne mange. Han manglede, som han selv sagde, „Øvening“. 1865 blev Holdt Præst i Løgumkloster. I Aabenraa fik han til Efterfølger en Ewertsen, der var ganske skikkelig, men ikke duede som Prædikant. 1868 kom han til Hviding. Leth var

¹ Worsaae, S. 268 f.   ² Worsaae, S. 269 f.   ³ Worsaae, S. 270.   ⁴ Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, S. 592.   ⁵ Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen, S. 82.

⁶ Se Sdj. Aarb. 1930, S. 178 og 206.   ⁷ Worsaae, S. 500.

grundtvigsk og havde haft temmelig stor Betydning for Kirkelivet i Aabenraa¹. I hans Tid var Kirken gerne overfyldt. Nu, da baade han og Holdt var borte, var Kirken næsten tom ved de danske Gudstjenester. Danskerne søgte især til Kirke hos Pastor Michaelsen i Bjolderup, der var dansksindet og en begavet Taler. Der holdt om Søndagen ligefrem Kapervogne udenfor Byen for at befordre Folk til Bjolderup til Kirke. Da Pastor Michaelsen engang under en Vakance prædikede i Aabenraa, var Kirken overfyldt, saa at der maatte anbringes Bænke i alle Gangene, og der var stor Altergang med over 300 Altergæster². Efter Pastor Ewertsen kom Pastor Grønning. Han var pietistisk og samlede en Kreds om sig, og efterhaanden hørte Tilstrømningen til Bjolderup Kirke op.

Den 8. Januar 1865 havde Provst Göttig stævnet alle Byens Skolelærere til sig og givet dem Ordre til at indføre blandet Sprog i Skolen. De skulde først fortælle og eksaminere paa Dansk og bagefter gentage det hele paa Tysk³. Men det var kun en Begyndelse. I Oktober 1864 var der blevet stemt om, hvorvidt Skolesproget skulde være dansk eller tysk, og Tyskerne havde overrumplet Danskerne og sejret⁴. Den 10. Marts 1865 indstævnedes Lærerne for Skolekollegiet for at faa meddelt, at de havde deres Afsked fra 1. April, da Tysk nu skulde indføres som Hovedsprog. De fik nogle Ventepenge, som ikke var store, og Udsigt til Embeder paa Landet ved indtrædende Vakancer. 2 Lærere, Jessen og Prehn, havde dog slaaet om, og de bevarede deres Stilling. Rektorskolen førtes tilbage til Forholdene før 1848. Til Førstelærer udnævntes en Prøjsjer, Dr. Wolf⁵. En af de afskedigede Lærere var anden Pigelæreren J. C. Juhler. Han fik tilbudt en Pension paa 300 Mark Kurant om Aaret. Han tog herimod paa den Betingelse, at han maatte oprette en Privatskole i Aabenraa. Tilladelsen blev givet. Han købte et Hus i Slotsgade og begyndte her sin Skole i 1866. Her virkede han og hans Hustru til hans Død i 1883, ikke uden at der lagdes ham Vanskeligheder i Vejen — i 1872 blev Pensionen taget fra ham — men med voksende Elevantal. Han har haft stor Betydning for Danskheden i Aabenraa, og han mindes den Dag i Dag af sine Elever med Taknemmelighed⁶.

I Borgerskolen indførtes Tysk helt fra 1. April 1867, hvilket dog ikke kunde gennemføres i de lavere Klasser. I Rektorskolen gik derimod det hele paa Tysk med Undtagelse af nogle faa Dansktimer, og der maatte ikke tales Dansk i Fri-kvartererne. Skete det, blev det straffet, f. Eks. med, at vedkommende maatte

¹ Se f. Eks. Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen, S. 88 f.   ² Worsaae, S. 550 f.
³ Worsaae, S. 210.   ⁴ Se Sdj. Aarb. 1930, S. 212—14.   ⁵ Worsaae, S. 213.   ⁶ Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, S. 580.

skrive paa den store Tavle: „Dänisch darf nicht gesprochen werden“ 50 Gange¹. Ogsaa i Navigationsskolen indførtes Tysk som Undervisningssprog, og den omdannedes efter præjsisk Mønster, men medens den tidligere havde haft 20—30 Elever, gik den herefter tilbage, saa at den i December 1870 kun havde 3 Elever. De sønderjydske Sømænd søgte til Skoler i Danmark, især til Fanø, senere til Kolding².

Til daglig lagde Danskerne deres Sindelag for Dagen overalt, hvor de kunde komme til det. En Lejlighed var Kristian 9.s Fødselsdag, den 8. April. Man fejede Gaden og strøede Sand og Blomster udenfor sit Hus, men Borgmesteren paabød ved Vægteren, at det hele skulde væk inden en Time, og skete det ikke, bragte Politiet det bort, og vedkommende mulkteredes. Dagen efter — i 1865 — var en Søndag, og om Aftenen samledes talrige Danske i Frederiksklubben paa Hotel „Danmark“. Der blev Kristian 9.s Skaal udbragt, og der blev sunget nationale Sange. Ved Titiden var dog allerede de fleste gaaet hjem. Lidt over 10 viste Gendarmvagtimester Olsen og Politibetjent Gielow sig i Salen og bød de tilbageværende at holde op med at synge og at forlade Salen. De fik dog Lov til at drikke Punchen først. Man sendte Bud til Bestyrelsen, og Junggreen kom. Ved Døren stod en Betjent og en Gendarm. Junggreen spurgte, hvad der var paa Færde, og Betjenten fortalte det. Junggreen lovede, at han skulde faa de forsamlede til at gaa hjem, og gik op i Salen. Det lykkedes ham at faa de tilstedeværende til at gaa ind paa at gaa hjem, og man skulde lige til at tømme Glassene, da Døren blev revet op, og Politibetjenten, Gendarmen og en Vagtkommando med fældede Bajonetter trængte ind og erklærede de tilstedeværende for Arrestanter, dog med Undtagelse af Junggreen, som man vidste lige var kommen til Stede. 17 Personer førtes under Eskorte til Raadhuset. Udenfor „Danmark“ stod der en Skare Hjemmetyskere og hoverede, og da man kom forbi „Rudebecks Hotel“ (det nuværende „Hotel Royal“), hvor Tyskerne havde deres Forsamlingssted, kom der ogsaa en Del Tyskere ud herfra for at se Optøget. Arrestanterne anbragtes i 4 Arrester og blev først løsladte næste Formiddag Kl. 10. Iblandt de arresterede var Gaardejer og Sognefoged Hans Madsen Møller i Kolstrup, Fotograf Caprani, Skipper Iversen, Skipper Cleemann, Drejer Erichsen, Tobaksfabrikant Sørensen og nogle unge Mennesker. Mandag Formiddag gik Frederiksklubbens Bestyrelse, Dr. Grauer, Kaptajn Elberg og Junggreen, til Borgmesteren og besværede sig over det passerede. Borgmesteren beklagede det og lovede at undersøge Sagen. Dr. Grauer svarede, at man saa vilde afvente Resultatet af Undersøgelsen, men at det ellers havde været Meningen at

¹ Worsaae, S. 459.   ² Worsaae, S. 948 f.

rejse til Slesvig for at besvære sig hos Civilkommissærerne. Da man de følgende Dage ikke hørte noget til Sagen, rejste nogle af de arresterede til Haderslev for at faa Advokat Salicath (Advokat Bekker var endnu ikke kommen til Aabenraa) til at forfatte et Klageskrift til Civilkommissærerne. Endelig den 27. April erklærede Borgmester Gottburgsen overfor Frederiksklubbens Bestyrelse, at Politbetjenten og Gendarmvagtmeesteren havde overskredet deres Beføjelse¹.

Det var langt fra det eneste Tilfælde, hvor de slesvigholstensksindede Embedsmænd begik Overgreb overfor Danskerne. Der herskede megen Utilfredshed herover, og en Deputation, som Bahnsen og Agent Middelheus var Medlemmer af og Bahnsen Ordfører for, klagede over Embedsmændene hos Civilkommissærerne, hvilket bevirkede, at Bismarck sendte Prinsen af Hohenlohe-Ingelfingen til Nordslesvig for at undersøge Forholdene. Fhv. Amtmand i Tønder, Grev Arthur Reventlow til Sandbjerg underrettede Martin Bahnsen om Prinsens Sendelse et Par Dage før hans Ankomst til Aabenraa, og „Pumpeværket blev øjeblikkeligen sat i Bevægelse“².

Den 9. Juni 1865 om Aftenen kom Prinsen til Aabenraa og tog ind paa „Stadt Hamburg“ (nu Hedvigsøstrenes Klinik). Han sendte Bud efter Fotograf Caprani, med hvem han havde en timelang Samtale om Arresteringen af Frederiksklubbens Medlemmer, og han forlangte en skriftlig Fremstilling af Sagen næste Dag. Næste Formiddag var Bahnsen og Agent Middelheus stævnedet til Prinsen. Denne spurgte dem, om de havde noget at anke over. Bahnsen klagede først over Fremgangsmaaden ved Valget af Skolesprog i Oktober 1864 og hævdede, at $\frac{9}{10}$ af Byens Indbyggere udelukkende havde Dansk til Modersmaal. Prinsen lod Bahnsens Udtalelser føre til Protokols, ogsaa hans Andragende om atter at faa dansk Skolesprog. Prinsen spurgte, om han ikke vilde tilføje, at hvis dette ikke kunde opfyldes, der da i det mindste maatte gives nogle flere Timers Undervisning i Dansk. Bahnsen svarede: Nej, det var ham kun om at gøre, at Børnene overensstemmende med Naturen undervistes paa deres Modersmaal, skete dette ikke, var det ham aldeles ligegyldigt, om Dansk var Undervisningsgenstand i nogle Timer mere eller mindre, siden det dog førte til intet. Han talte derefter om Sprogforholdene i Almindelighed, om Skolerne og om Lærerne, om de kirkelige Forhold, om Provst Göttig, hans Virksomhed og hans Jagt efter Gebyrer og om det uforsvarlige i hele Kirkevæsenet og fremhævede Ligeberettigelsen for Dansk og Tysk under dansk Styre, idet der da hold-

¹ Worsaae, S. 218 og 220 ff. En lidt anderledes Fremstilling af Sagen findes i M. Michelsen: „Ved Frederiksklubbens Jubilæum“. S. 27. ² Fr. Fischer i Brev til Worsaae af 11/6 65, hvori hele Historien skildres: Worsaae, S. 240 ff.

tes skiftevis dansk og tysk Højmesse, og kirkelige Handlinger kunde udføres paa det Sprog, der forlangtes, medens nu alle de danske Gudstjenester holdtes om Sommeren Kl. 7 om Morgen og om Vinteren Kl. 2, og den danske Præst ikke maatte foretage Daabshandlinger og Vielser i Kirken og i Husene kun med den tyske Præsts Samtykke. Han nævnte, at man havde anbragt det slesvigholstenske Flag paa Lysekronen i Kirken, hvad Prinsen ikke rigtigt vilde tro. Denne spurgte, om det var rigtigt, at Provst Göttig i sin Prædiken havde sagt „Flæsk“¹. Nu kom Jørgen Paulsen og Nicolai Sørensen, der klagede over deres Afskedigelse som deputerede Borgere. Prinsen vilde nu selv se det slesvigholstenske Flag paa Lysekronen i Kirken, og Bahnsen fulgte ham derop og gjorde ham ogsaa opmærksom paa, at Korsbanneret var borttaget fra Alterets Kristusfigur. — Der kom intet ud af Prinsens Sendelse udover, at Embedsmændene maaske blev lidt forskrækkede. Borgmester Gottburgsen havde begyndt at forlange, at Folk skulde male Skiltene paa deres Huse paa Tysk. Nu fik de Lov til at male paa deres Huse, hvilken Indskrift de lystede.

Spændingen mellem Slesvigholstenerne og Prøjerne var tiltagende. Den augustenburgske Prætendent havde Fødselsdag den 6. Juli. Hjemmetyskerne i Aabenraa vilde fejre Dagen med Flagning, Blomster, Optog, Skiveskydning o. s. v., men Aftenen før kom der Ordre til Amtmanden og Borgmesteren om at forhindre Optog og Demonstrationer. Politibetjenten maatte afsted, og nu var det Tyskerne, der maatte til at skaffe Sand og Blomster bort fra Gaden. Det blev fortalt, at det var forbudt Embedsmændene at flage, og i hvert Fald kom det slesvigholstenske Flag først op paa Slottet imellem Kl. 7 og 8 om Aftenen. Der sagdes, at Amtmand Jürgensen om Eftermiddagen var kommen ud til „Schweitzerhalle“ (nu „Folkehjem“) og dér efterhaanden var kommen i en saa opløftet Stemning, at han havde sendt Ordre ud til Slottet om at hejse Flaget. Muligvis var denne Historie medvirkende til hans Afsked i September. Om Aftenen samledes Tyskerne paa „Rudebecks Hotel“. Da den prøjsiske Vagtpatrouille over Midnat trak forbi, blev der sunget

„Schleswigholstein stammverwandt,
jagt die Preussen aus dem Land“

og raabt: „Wir wollen keine Preussen sein, wir wollen ein selbständiges Schleswigholstein unter unserem eigenen Herzog Friedrich dem Achten“. Patrouillen rapporterede det til Kommandanten, Major v. Cranach, der med en Kommando

¹ Det fortælles, at Provst Göttig havde talt om, at Aanden er redebon, men Flæsket skrøbeligt.

ryddede Salen og noterede de tilstedeværende. Nogle Dage efter holdt han paa Torvet en Tale til Mandskabet, som Worsaae gengiver saaledes: Der var to Partier i Byen, men heldigvis var de rolige og fredelige danske Borgere, hos hvem Soldaterne altid fandt de bedste Kvarterer, i stor Majoritet, og overfor dem skulde de være høflige og forekommende, men han havde nu selv overbevist sig om, at i Minoriteten, som var de tyske Borgere, fandtes Folk, som insulterede Prøjsen, dets Konge og Militær paa en saadan Maade, at det ikke længere kunde taales. Han havde derfor ladet uddele skarpe Patroner og givet Ordre til, at Militæret ikke turde gaa ud uden at være bevæbnet med Sidegevær. Hvor Soldaterne traf paa urolige, skulde de ikke stifte, men befale Fred, og gjordes der Modstand, skulde de uden videre gøre Brug af deres Vaaben. De slette Folk var dem, der forsamlede sig i „Bürgerverein“, de var „Wühlere“ og næsten Oprørere, og han gad se, om de, naar Prøjserne var i Vaaben, vilde være i Stand til, som de sang, at jage dem ud af Landet. — „Bürgerverein“ blev lukket, og Tyskerne og Soldaterne levede i den kommende Tid paa en spændt Fod med hinanden. Flere tysksindede Borgere blev om Aftenen overfaldne af Soldaterne, tre fik saaledes bagfra Sabelhug i Hovedet, men Soldaterne flygtede, før de kunde blive paagrebne. Heldigvis blev Bataillonens kort Tid efter kommanderet til Øvelse ved Lockstedt¹.

De prøjsiske Officerer levede temmelig isoleret. Hverken Danske eller Tyske vilde have med dem at gøre. Apoteker Worsaae var dog i Marts 1866 sammen med nogle nyankomne Officerer, nogle af Embedsmændene og nogle danske Familier ved et Middagsselskab. Samtalen ved Bordet blev mest ført paa Dansk, hvilket undrede Officererne. Efter Bordet satte Sønnen i Huset sig til Fortepianoet og spillede og sang paa Kommandantens Opfordring „Dengang jeg drog afsted“. Husets Frue kom til og standsede ham, da hun troede, at Sangen var forbudt. Amtmand v. Levetzau meddelte da, at det kun var paa offentlige Steder og ikke i private Huse, den var forbudt. Fruen ønskede dog i Stedet „Kong Christian“ spillet. Det skete, medens Fruen, Amtmanden og de tilstedeværende Danske sang dertil². Naar man mindes senere Tidens Forbud imod danske Sange, er det ret ejendommeligt at tænke sig Amtmanden i Aabenraa i 1866 synge „Kong Christian“.

Midt i de tunge Tider, som disse Aar jo dog var for de Danske, var Københavnsturen 2.—6. September 1865 en Befrielse. I Aabenraa dannede Junggreen, Farver Ries og Kobbersmedemester Løbger Komiteen, der skulde sørge for at arrangere Turen. Der meldte sig overalt i Sønderjylland flere, end der kunde

¹ Worsaae, S. 259 ff.   ² Worsaae, S. 291 f.

komme med — man havde kun 6 Dampskibe til Raadighed. Fra Aabenraa By og Omegn var der 300 Deltagere. Dampskibet „Øresund“ bragte dem til Korsør, hvorfra de kørte med Toget. Da Skibet den 6. September bragte Deltagerne tilbage, var en stor Menneskemængde forsamlet ved Havnen for at modtage dem¹. Det var vel den første af de mange Fællesrejser til Kongeriget, som igennem hele Udlændighedstiden var Lyspunkter baade for Gæster og Værter.

Aaret 1866 blev præget af Krigen mellem Prøjsen og Østrig og af Paragraf 5. Ved Krigens Begyndelse svirrede som altid ved en saadan Lejlighed mange forskellige Rygter. Man begyndte ogsaa at frygte for en prøjsisk Rekrutudskrivning, selv i de tyske Kredse. H. Offersens Søn rejste i Besøg til sine Slægtninge i Norge, den unge V. (Søn af en Hjemmetysker) fik pludselig aldeles nødvendige Forretninger i Stockholm og seks „Turnere“ fik skyndsomst deres Passer viserede til Jylland². Da Fredspræliminærerne blev bekendte, vakte § 3 (§ 5 i den endelige Fred) stort Røre i begge Lejre. Hos Danskerne blev der stor Glæde, om end man knap rigtigt turde tro paa, at man saa let skulde opnaa, hvad man ønskede. Man var straks enige om, at Als og Sundeved maatte henhøre til „Slesvigs nordlige Distrikter“, ellers var man villig til at vente paa bedre Tider, som man mente nok engang skulde komme³. I Tyskernes Lejr blev der stor Allarm. „Bürgerverein“ var igen bleven kaldt til Live, og her kom det til skarpe Sammenstød imellem de store og de smaa Hjemmetyskere. De sidste vilde ikke underskrive en Adresse til den prøjsiske Konge, hvori man bad om, at der ingen Afstemning maatte finde Sted. De var bange for, at det skulde blive dem, der kom til at betale Gildet, hvis man nu igen kom til Danmark. Ved et Møde af 14 af de store Tyskere vedtoges det at sende en Adresse til Berlin. Det var vanskeligt at faa nogen til at rejse med den, men Dagen efter Mødet rejste dog Herman David- sen og B. B. Jessen⁴.

Efter Pragfreden fandt de 47's Rejse til Berlin Sted for at takke Kongen for Paragraf 5 og bede om dens snarlige Udførelse. Iblandt de 47 var der ingen fra Aabenraa, hvilket udelukkende skyldtes en Fejltagelse. Det var Mening, at Bahnsen og Kammerraad Møller, Skovgaard, skulde have været med, og Bahnsen var endog udset til at være Ordfører, men paa Grund af, at et Telegram blev misforstaaet, kom de ikke med, og Ahlmann blev Ordfører⁵. Som bekendt opnaaede de 47 ikke Audiens hos Kongen. Den 16. September holdtes der en Fest i Haderslev for dem, og efter denne blev der sat en Adresse i Gang i Nordslesvig, der udtalte Tilslutning til de 47's Adresse. Myndighederne lagde den alle mulige

¹ Worsaae, S. 267. ² Fischers Dagbøger 10/6 66, her efter Worsaae, S. 307. ³ Worsaae, S. 312. ⁴ Worsaae, S. 313 f. ⁵ Worsaae, S. 319.

Hindringer i Vejen, især i Aabenraa og Omegn, hvor de gerne optraadte strængere end i Haderslev, idet de allerede var ved at opgive Haderslev, men mente dog maaske at kunne redde Aabenraa for Tyskland¹. Junggreen, Farver Backmann og Farver Ries blev banket op om Natten af Politibetjente, der afkrævede dem Adresserne, og Junggreens Pige blev grebet, da hun gik ud af Porten, og ført til Raadhuset, hvor hun blev visiteret paa Kroppen. Ikke desto mindre lykkedes det i Løbet af nogle faa Dage at faa 600 Underskrifter i Aabenraa By². Tyskerne holdt den 14. Oktober et Møde i Rødekro, hvor det blev besluttet at oprette en Forening til at modarbejde Slesvigs Deling, og i Begyndelsen af November bar Skræder Schou en Adresse rundt i Aabenraa, der gik ud herpaa. Man havde affattet den saaledes, at man havde troet ogsaa at kunne faa dansksindede til at skrive under paa den, men Skræderen fik en saadan Modtagelse, hvor han prøvede at henvende sig til Danske, at han skyndsomst opgav det³. Den 18. December kom Overpræsident Carl v. Scheel-Plessen paa sin Rejse i Nordslesvig til Aabenraa. Han gav Audiens baade til Danske og til Tyske. Til Danskerne sagde han, at Afstemningen vilde finde Sted, men hvornaar og i hvilken Udstrækning vidste han ikke — og man var lige klog⁴.

Der er i det foregaaende nævnt flere af de betydende danske Mænd i Aabenraa, men hvem var deres egentlige Fører? eller rettere sagt: hvem skulde i den kommende Tid, da Kampen skulde føres paa Grundlag af Paragraf 5, blive det? Frederik Fischer havde vakt Danskheden i Byen, ikke blot ved sit Blad, men ogsaa ved de daglige Sammenkomster, der fandt Sted hos ham. Efter Trearskri-gen var han bleven skuffet, især over at Sønderjylland ikke var bleven inkorporeret i Kongeriget, han følte sig ogsaa skubbet noget til Side. 1859 solgte han „Freja“ til Nicolai Sørensen, men han blev ved at holde de daglige Sammenkomster, „Børs“, i sit Hjem, hvor Dagens og Tidens Begivenheder drøftedes. Anden Paaskedag 1865 flyttede Fischer ind i sin nye og sidste Lejlighed nede ved Havnen, som Jørgen Paulsen og Apoteker Worsaae havde indrettet til ham for Penge, som hans Venner havde skudt sammen. Her var der et stort Værelse, hvor han kunde have sine Bøger og sine Instrumenter, og hvor Sammenkomsterne kunde holdes, og her samledes da hans Venner hver Dag fra Kl. 5 til 7. Disse Sammenkomster har sikkert haft stor Betydning for Danskernes Sammenhold i Aabenraa⁵. Endvidere samledes de „mest formaaende danske Mænd“ en Aften hver Uge Vinteren igennem skiftevis i Hjemmene, „dels for at diskutere alle Anliggender af almindelig Interesse, og dels for at styrke hinanden i Troen paa

¹ Worsaae, S. 330.   ² Worsaae, S. 331 ff.   ³ Worsaae, S. 338 f.   ⁴ Worsaae, S. 355.

⁵ Worsaae, S. 224.

og Haabet om bedre Tider“¹. Da der i 1869 blev dannet Kommunalforeninger i Sønderborg og Haderslev, fandt man derfor ikke, at der var nogen Grund til at danne en saadan i Aabenraa.

Men Fischer kunde jo ikke optræde. Den Mand, der først maatte træde frem, var hans nære Ven lige fra den Tid, han i 1838 begyndte med Udlaan af danske Bøger, Farver Martin Bahnsen. Fra 1850 til 1864 var han Raadmand, fra 1853 Stænderdeputeret. Indtil sin Død i 1875 hørte han til de ledende Dan-skere i Aabenraa og var ogsaa kendt videre ud, men han træder dog efterhaanden noget tilbage. Den Mand, der nu kom frem i første Række, var Tobaksfabrikant Jens Peter Junggreen, der skulde naa frem til ikke blot at blive en Fører for Aabenraas Danskhed, men for hele Nordslesvigs. Allerede længe havde Fischer set hen til ham som en af dem, der skulde fortsætte hans Arbejde. Da han var i Kalifornien, kaldte Fischer paa ham i sit Brev af 25. Febr. 1855: „Beslut dig snart til Hjemrejsen . . . Hvem ved, hvad Fremtiden bjerger i sit Skjød, og om ikke en trofast Sammenholden af alle Kræfter atter kan blive fornøden“². Efter 1864 staar han iblandt Danskernes Førere i Aabenraa, og efter Pragfreden begyndte han sine Artikler i „Freja“ og fra 1868 i „Dannevirke“. Disse skulde gøre ham kendt videre ud og faa stor Betydning for de danske Sønderjyder, bidrage til at holde Modet oppe i tunge Tider, skrevne med stor Dygtighed, som de var, prægede af et religiøst, alvorligt, retfærdshungrende Sind, vidnende om stor historisk Viden³.

Nævnes maa ogsaa Apoteker Worsaae, ikke blot fordi han i sine Erindringer fra disse Aar har givet et saa fyldigt Bidrag til Aabenraas nationale Historie i den første Tid under Fremmedherredømmet, men ogsaa af en anden Grund. Til Førerne kan han næppe regnes. Han indtog en noget mere forsigtig, tilbageholdende Stilling, havde jo ogsaa et Privilegium, som han skulde passe paa ikke at sætte til, men han stod i et nært Forhold til de betydende danske Borgere og var med ved og vidste Besked om alt, hvad der skete af national Interesse i Byen. Han, der var velsitueret, foretog flere Udenlandsrejser, saaledes i 1867 til Verdensudstillingen i Paris. Paa Vejen derved besøgte han Redaktør, Dr. Heinrich Kruse, „Köllnische Zeitung“. Dette frisindede Blad havde siden 1864 viet Nordslesvig megen Interesse og ud fra sit Standpunkt paa Nationalitetsprincippet Grund talt Sønderjydernes Sag. Efter Pragfreden hævdede det, at Paragraf 5 maatte udføres snarest, kun vilde det ikke gaa med til at afstaa Als og Dybbøl. Da Worsaae ikke traf Dr. Kruse paa Bladets Kontor, opsøgte han ham i hans Hjem. Skønt han traf ham midt i Maaltidet, fik de en lang Sam-

¹ Worsaae, S. 802 f.   ² Sdj. Aarb. 1930 S. 260.   ³ Worsaae, S. 353. Sdj. Aarb. 1892, S. 105 ff.

tale. Dr. Kruse hævdede, at han af Hensyn til det præjsiske Militærparti var nødsaget til at indtage det Standpunkt, han gjorde, med Hensyn til Als og Dybbøl. Han klagede over, at det var vanskeligt for ham at benytte de danske Blade i København, da deres Korrespondancer fra Nordslesvig var stærkt farvede, hvad Worsaae indrømmede, og det fremfor alt var nødvendigt for ham, at de Efterretninger, han bragte og byggede sine Udtalelser paa, var paalidelige. Worsaae gav en Skildring af Forholdene i Nordslesvig, som Dr. Kruse noterede ned, og faa Dage efter fandtes den i „Köllnische Zeitung“. Worsaae gik ind paa at sende Dr. Kruse Meddelelser om nordslesvigske Forhold, og denne erklærede, at han ikke vilde optage noget om denne Sag, som ikke var udgaaet fra Worsaaes Haand. Og dette Løfte holdt han, siger Worsaae. Denne skrev i Aarenes Løb en Del Meddelelser og Artikler til Bladet, som Bahnsen og Fischer oversatte paa Tysk. Naar „Köllnische Zeitung“ i de følgende Aar var saa godt underrettet om nordslesvigske Forhold, er Meddelelserne altsaa udgaaet fra Aabenraa. Efter den fransk-tyske Krig tabte Dr. Kruse Troen paa, at hans Arbejde for Nationalitetsideen vilde bære Frugt, og i 1872 opgav han Bladet¹.

Gav Pragfreden Danskerne Paragraf 5, gjorde den det jo samtidig fuldstændig af med et augustenborgsk Slesvigholsten. Det havde længe været klart, at det bar derhenimod. For mange Slesvigholstenere var dette en stor Skuffelse, og dog maa man undre sig over, hvor forholdsvis let mange fandt sig til Rette hermed. I Aabenraa besluttede Bykollegiet, der dog var eller havde været helt augustenborgsk, den 9. Juli 1866 at sende en Lykønskingsadresse til Kongen af Prøjsen i Anledning af den præjsiske Armés Sejr², som jo dog netop nedslog alle Forhaabninger om et selvstændigt Slesvigholsten, og Aaret efter drog den 3. Juli paa Aarsdagen for Slaget ved Königgrätz „Liedertafel“, „Bürgerverein“, „Turnerverein“ og Eleverne fra en Drengeskole i Procession ud til Hjelm Skov for at fejre Dagen³. Den 18. September 1866 vedtog man i Bykollegiet at anskaffe et Flag med Ørn til Raadhuset og at lade Flagstangen male sort og hvid, ligesom Skilderhusene skulde males „anordningsmæssigt“⁴. Den 24. Januar 1867 proklameredes Hertugdømmernes Indlemmelse i Prøjsen, og dette skulde jo gerne ske med Pomp og Pragt. Fra 49 Huse flagedes der, fra nogle med baade det præjsiske og det slesvigholstenske Flag, ialt var der 36 præjsiske og 34 slesvigholstenske Flag ude. Af de 49 var 8 offentlige Bygninger og Embedsmænds Boliger, de 16 var Raadmændenes og de deputerede Borgeres, 8 var Hoteller og Værtshuse, 3 tilhørte Borgere, der var afhængige af Autoriteterne, nemlig „Kasernemager“

¹ Worsaae, S. 440 ff. ² Borgerprotokollen. (Det midlertidige Arkivdepot i Aabenraa.)

³ Worsaae, S. 460. ⁴ Borgerprotokollen.

Joh. Jacobsen, Redaktør Keppler og Stenbrolægger Hass. Af de 14 andre, der flagede, var 1 fra Hamborg, 1 Holstener, 1 Hannoveraner, 1 Prøjsen, 2 Syd-slesvigere og 8 Nordslesvigere. Det var saaledes ingen overvældende Begejstring, Aabenraas tysksindede Borgere lagde for Dagen ved at være kommen ind under Prøjsen. „Bürgerverein“ gik med et Musikkorps i Spidsen i Optog fra „Rudebecks Hotel“ til Raadhuset, ialt var der 46 i Optoget. Johan Jacobsen, der havde været ivrig Augustenborger, og Redaktøren af den tyske Avis, Keppler, gik forrest, umiddelbart efter Musikken. Kl. 12 oplæste Aktuar v. Krogh fra Raadhusets Trappe Patentet og Proklamationen om Inkorporationen og udbragte et Leve for Kong Wilhelm. Den forsamlede Mængde, der ikke udgjorde 80 Personer, nogle Skoledrenge fraregnet, kunde ikke engang udfylde Pladsen foran Raadhuset. Det regnede og blæste, saa meget festligt var det ikke. I nogen Frastand stod der en Del nysgerrige og saa til. Om Aftenen var der Fest paa „Rudebecks Hotel“¹.

Den 19. Februar vajede Ørneflaget fra Raadhuset. Den Dag aflagde nemlig nogle af Byens Embeds- og Bestillingsmænd Ed til Kongen af Prøjsen. Den 2. Marts fandt der igen Edsaflæggelse Sted. Da Fysikus Th. Dahl nægtede at aflægge Eden, blev han suspenderet og senere afsat². Han blev i nogle Aar boende i Aabenraa og var en af Danskernes første Mænd. Siden blev han Stiftsfysikus i Aalborg.

I den følgende Tid blev prøjsisk Administration og tildels ogsaa Lovgivning indført i Hertugdømmerne. Amterne omdannedes til Kredse, og Amtmændene blev Landraader. Den dømmende Myndighed skiltes fra Politimyndigheden. Der oprettedes Amtsretter og ansattes Amtsdommere. Borgmesteren blev Politimester, for Landets Vedkommende fik Herredsfogederne Politimyndigheden o. s. v. Kommunalt Selvstyre indførtes, men der var dog sørget for Ventiler, der som oftest gjorde Selvstyret temmelig illusorisk. Mangt og meget af dette var maaske Forbedringer, men i hvert Fald skønnede den nordslesvigske Befolkning ikke paa disse Forbedringer. Den følte — konservativ som den var — Ubehaget ved at gaa fra det tilvante til det nye og fandt, at de idelige Valg var en Ulempe. „Gud skal vide, at den danske Befolkning kun skønnede lidt paa alle de Velsigelser, der i Form af Love og Forordninger i en uafbrudt Række strømmede ind over os,“ udbryder Worsaae³.

1867 blev et Valgaar. Ved Valget den 12. Februar til den nordtyske grundlovgivende Forsamling blev der stemt 3 Steder i Byen: paa Raadhuset, hos Gæstgiver Krause i Vestergade og paa „Rudebecks Hotel“. Der blev fra Aabenraa By afgivet 516 danske og 469 tyske Stemmer, fra Landsognet 90 danske og

¹ Worsaae, S. 363 ff.   ² Worsaae, S. 393.   ³ Worsaae, S. 850.

43 tyske Stemmer¹. Det danske Stemmetal svarede ganske godt til Antallet af Underskrifter paa Adressen, der udtalte Tilslutning til de 47, og det godtgjordes altsaa nu med Tal, at Flertallet i Aabenraa var dansk, trods Udvandring Nord paa og Indvandring Syd fra. Foruden en Del værnepligtige var saaledes omtrent 100 dansksindede Skibstømmermænd søgt til Danmark, da det var sløjt med Arbejdet i Aabenraa, og Syd fra var der kommen henved 50 lippe-detmoldske Teglværksarbejdere². Borgerprotokollen viser ogsaa, at en stærk Tilflytning Syd fra fandt Sted i disse Aar. I Aarene 1864—67 fik 8, fødte i Sydslesvig, 10, fødte i Holsten, og 12, fødte i det øvrige Tyskland, Borgerbrev, men kun 1, født i Danmark.

Den 31. August fandt Valget til den nordtyske Rigsdag Sted. Danskerne var forud for Valget betænkelige. I Aarets Løb var yderligere en Mængde værnepligtige rejst til Danmark, hvilket jo medførte en Svækkelse for Danskerne. I Haderslev var man stemt for ikke at deltage i Valget, men i Aabenraa mente man, at man burde. Ved et Møde i Haderslev den 9. August af Mænd fra de 3 nordligste Valgkredse besluttedes det at deltage³. Kampen var haard. Tyskerne havde alle Jern i Ilden, men Danskerne havde ogsaa deres Organisation i bedre Orden end i Februar. Fra dansk Side beskyldte man Tyskerne for ligefrem Stemmekøb. Uroligst gik det til i „Stadt Hamburg“. Hele Formiddagen opholdt Bahnsen, Junggreen og Apoteker Worsaae sig der for at paase, at det gik ordentligt til. De blev begegnede med Skældsord og forskellige Forhaanelser, men blev rolig staaende. Da en Dansker var kommen i Strid med Kaptajn Michael Jebsen, vilde Junggreen tale dem til Rette, men da før den tysksindede Advokat Schwensen løs paa ham, holdt ham en knyttet Næve op for Ansigtet og raabte: „Hier müssen Sie Deutsch sprechen, sonst halten Sie das Maul!“ Efterhaanden som der blev drukket mere, steg Faren for, at det skulde komme til Haandgribeligheder, og der blev da sendt Bud efter flere Danske, saa at de kunde besætte Skænkestuerne, og lidt efter lidt fortrak Tyskerne. Under Stemmeoptællingen var det dog nær gaaet galt. Tyskerne med Michael Jebsen og Advokat Schwensen i Spidsen havde igen erobret Skænkestuerne, og nu trakteredes tyske Haandværkssvende og lippe-detmoldske Teglværksarbejdere med Drikkevarer, og da Stemningen var kommen tilstrækkelig højt op, trængte hele Skaren med H. Offersens Søn i „Einjähriger“-Uniform ind i Salen, hvor Stemmeoptællingen foregik, syngende „Schleswigholstein“. Man fik dem dog ud igen, uden at det kom til Slagsmaal. Resultatet af Valget blev 523 Stemmer for Ahlmann og 478 for den tyske Kandidat Kraus. Baade Danskerne og Tyskerne var gaaet

¹ Worsaae, S. 385.   ² Worsaae, S. 488.   ³ Worsaae, S. 484.

faa Stemmer frem fra Februarvalget. Tyskerne havde været saa sikre paa Sejren, at de havde bestilt Musik og forberedt Fakkeltog og stort Gilde paa „Rudebecks Hotel“. Dette maatte nu aflyses, medens nogle af de mere velhavende Danskere inviterede de danske Vælgere til et Glas Punch paa Hotel „Danmark“. Her blev der sunget og udbragt Skaaler, men de fleste var allerede gaaet hjem inden Kl. 8^{1/2}, da Borgmester Gottburgsen indfandt sig. Han erklærede overfor Værten, Jessenius Hansen, at han saa godt kunde forstaa, at Danskerne var glade for Dagen og følte Trang til at samles, og herimod havde han heller intet at indvende, men han vilde anmode Hansen om at faa de forsamlede bort inden Kl. 9 og i hvert Fald faa dem til ikke at synge efter Kl. 9, da det var Søndag Dagen efter. Hansen svarede, at de fleste allerede var gaaet hjem, og Borgmesteren erklærede sig da tilfreds hermed og gik bort ad Madestien. Kort efter kom en Flok Tyskere med Advokat Schwennsen og Smed Tönningens i Spidsen ned ad Gaden fra „Hotel Rudebeck“, syngende Slesvigholstenervisnen. De sprængte Døren til Hotel „Danmark“ og trængte ind. Det kom nu til formeligt Slagsmaal. Tyskerne blev drevne tilbage, men de knaldede saa Ruderne. Der blev sendt Bud efter Politiet, og Borgmesteren kom med Betjentene, og straks efter mødte der en Militærvagt, der ryddede Gaderne og siden efter „Rudebecks Hotel“. Næste Aften holdt Frederiksklubben Fest paa „Danmark“. Alle Lokalerne var fulde og Stemningen fortrinlig. Da traadte pludselig den nye Borgmester — han var tiltraadt samme Dag — A. v. Krogh ind, ledsaget af et Par Politibetjente, og bød: „Im Name des Gesetzes: Stille!“ hvorpaa han spurgte: „Was ist los?“ Han forlangte at tale med Værten og paabød denne, at der ikke maatte synges, og at man skulde slutte Festen Kl. 9, hvorefter han gik, men straks efter kom han igen og holdt nu en Tale paa Dansk, hvori han sagde, at han havde ikke noget imod, at man morede sig, men formanede til Besindighed og opfordrede til at arbejde for Enighed imellem alle Byens Borgere. Da Borgmesteren var gaaet, foreslog Junggreen, at man straks skulde skilles for at undgaa Overfald og Tumulter som Aftenen i Forvejen, og det gjorde man saa¹.

Den 30. Oktober skulde der vælges Valgmænd til Valg af Deputeret til den prøjsiske Landdag, og Lidenskaberne kaldtes igen frem. Resultatet blev, at der valgtes 10 danske og 9 tyske Valgmænd. Alle Valgene med almindelig Valgret viste altsaa det samme: en lille dansk Majoritet. I Sønderborg valgtes 14 danske og 4 tyske, i Haderslev 13 danske og 20 tyske Valgmænd. I Flensborg deltog Danskerne ikke i Valget, da Valgkredsinddelingen var saaledes, at de ingen Indflydelse kunde faa paa Valget af Landdagsmanden². Aaret var saaledes rigt

¹ Om Valget og Begivenhederne bagefter, se Worsaae, S. 487 ff.   ² Worsaae, S. 515.

paa Valgkampe, og „førte disse end mange Ulemper med sig for Befolkningen, idet Lidenskaberne blev satte i stærk Bevægelse og derved fremkaldte Had og Ophidselse, saa foraarsagede de tilkæmpede Valgsejre dog en overordentlig Glæde og Opmuntring i al den iøvrigt herskende Sorg og Nød“¹.

Valgkampene bidrog ogsaa til at skille Byens Danske og Tyskere mere fra hinanden end før, saa at man endnu mere afsondrede sig i to Lejre, der holdt sig hver for sig. Ved de officielle Jagter var f. Eks. tidligere Danske og Tyske mødtes i Fordragelighed. Det var sket i dansk Tid, da Jagtjunker Jensen var Skovrider, og den tyske Skovrider Wulff, der afløste Jensen i 1865, fortsatte med at invitere Danske og Tyske sammen til Jagterne, men nu gik det ikke længere. Borgmesteren og Fysikus erklærede overfor Skovrideren, at Embedsmændene ikke vilde deltage i Jagterne, hvis Bahnsen og Worsaae blev inviterede. Skovrideren maatte, om end modstræbende, bøje sig. Hjemmetyskerne syntes ikke derom, da de danske Skovridere altid havde indbudt Tyskerne og behandlet dem med al mulig Opmærksomhed, men Bruddet kunde ikke heles, og „den Mur, som i Løbet af de sidste Aar lidt efter lidt havde rejst sig mellem de Danske og de Tysksindede, var nu fuldt færdig og ikke mere til at overstige“². Allerede forinden havde Tyskerne skilt sig ud af Landboforeningen for Aabenraa Amt og stiftet en tysk „landwirtschaftlicher Verein“. Den gamle Forening fik i 1866 Afslag fra Regeringen paa en Ansøgning om Understøttelse til Afholdelse af Dyrskue, medens den tyske Forening let opnaaede Understøttelse. Denne afholdt sit første Dyrskue den 16. Juli 1867 paa en Mark ved Hjelm Skov. Der var ikke mange Dyr fra Aabenraa Amt, og man havde maattet ty til Flensborg og Tønder Amter, ja endog længere mod Syd, for at faa et antageligt Antal Dyr — for den Sags Skyld ogsaa Mennesker — med til Skuet. Festlighederne ved begge Foreningers Dyrskuer fik herefter et nationalt Præg³.

Endnu et Valg fandt Sted i 1867. Det var Valg af Ligningskommission, der sammen med Magistraten skulde paaligne Klaseskatten. Til 1. Klasse hørte der kun de 3 største Skibsrederier, og Skatten i denne Klasse var paalignet af Regeringen i Slesvig. Til 2. Klasse skulde Byens større Næringsdrivende, d. v. s. de mere velhavende Borgere, vælge 5 Deputerede og 5 Suppleanter, og Hotel-ejere, Gæstgivere og Værtshusholdere skulde ligeledes vælge 5 Deputerede og 5 Suppleanter. Valget fandt Sted den 17. Juni. Baade Danske og Tyske var mødt fuldtalligt. Her var det Borgerne selv, der havde Afgørelsen, og Embedsmændene havde intet at skulle have sagt. I de højere Næringsdrivendes Klasse sejrede Danskerne fuldstændigt. I Hotelejernes og Gæstgavernes Klasse havde

¹ Worsaae, S. 534.   ² Worsaae, S. 521.   ³ Worsaae, S. 476 f.

Danskerne over 40 af lidt over 50 Stemmer¹. 1868 sejrede Danskerne ligeledes, og som Deputerede for Handelsstanden valgtes Agent Middelheus, Købmand Jessenius Hansen, Skibsmægler Fr. Callsen, Murmester I. H. Callesen og Farver Backmann, som Suppleanter valgtes Jernstøberiejer Stallknecht, Farver K. Ries, Skibsbygmester Jørgen Paulsen, Købmand I. A. Jørgensen og Købmand A. Johannsen². 1869 genvalgtes disse med 38 danske mod 27 tyske Stemmer, og ved Gæstgavernes Valg mødte kun enkelte tysksindede³. 1870 mødte Danskerne som efter en Snor som sædvanlig, medens der kun mødte een Tysker. Borgmester v. Krogh foreslog da, at man uden videre skulde genvælge Ligningskommissionen, hvilket man gjorde⁴. Dette godtgør tilfulde, at — som forhen paavist — Danskerne var i Flertal i den mere velhavende Del af Borgerkabet.

I økonomisk Henseende blev Aarene efter 1864 vanskelige for Aabenraa. I Skibsbyggeriet indtraadte der Stilstand. Skibsbygmester Jacobsen siger herom: „Dette var vel nok en stor Del paa Grund af, at Søfarten begyndte at blive mindre lønnende; men ogsaa det for Danmark og alle danske Slesvigere saa sørgelige Udfald af Krigen med Preussen og Østrig, nemlig Afstaaelsen af Slesvig til Preussen, var Skyld i, at Folk herfra Egnen foreløbig ingen Skibe vilde lade bygge.“⁵ At dette medførte, at en Mængde Skibstømmermænd maatte forlade Byen og søge Arbejde i Danmark, er nævnt. Ogsaa Skibsfarten gik tilbage, da man ikke længere kunde sejle under dansk Flag. Det var tungt for mangan en Sømand at maatte stryge Danebrog. Nogle Aabenraaskibe, som laa ude paa Kinakysten, blev forladt af alle Matroserne, da Danebrog for sidste Gang gled ned⁶. Det blev efter Afstaaelsen i 1864 bestemt, at Hertugdømmernes Skibe maatte føre det slesvigholstenske Flag, men der fulgte med det ikke de Fordele, som den danske Handelsflaade havde, ligesom det jo overalt var ganske ukendt. Selv Slesvigholstenere foretrak derfor at sejle under Hamborgerflag. Fra 1. April 1868 var det ikke noget i Slesvig hjemmehørende Koffardiskib tilladt at føre andet Flag end det nordtyske Forbundsflag. De aabenraaske Smaaskippere vilde nødigt føre tysk Flag. De sejlede derfor uden Flag, saa længe de var paa tysk Omraade, og naar de kom herudenfor, hejsede de det danske Flag⁷. Ogsaa Paragraf 5 medførte Slaphed i Erhvervslivet, idet man tøvede med at sætte Fore-

¹ Worsaae, S. 457. ² Worsaae, S. 611. ³ Worsaae, S. 759. ⁴ Worsaae, S. 909. ⁵ Skibsbygmester Niels Jacobsens Levnedbeskrivelse. (Trykt som Manuskript.) S. 30. Af Levnedbeskrivelsen fremgaar det, at da Jacobsen i de første Aar efter 1864 kun modtog en enkelt Bestilling, byggede han for egen Regning, men han havde meget vanskeligt ved at faa Skibene solgt, saa at han maatte sælge for lave Priser og tildels selv tage Part i dem. ⁶ Worsaae, S. 215.

⁷ Worsaae, S. 562 f.

tagender i Gang, da man mente, at man levede under midlertidige Forhold, som snart vilde ændres. Dog blev i disse Aar Jernbanen fra Aabenraa til Rødekro bygget. Den aabnedes den 12. September 1868, forøvrigt uden nogen særlig Højtidelighed¹. De daarlige Tider gav sig Udslag i, at der i 1868 var 16 Fallitter i Aabenraa, der ramte Mænd i de forskelligste Stillinger. Ejendomspriserne sank. Hotel „Stadt Hamburg“ blev med Inventar solgt ved offentlig Auktion for 10,000 pr. Thaler (26—27,000 Kr.), medens det før 1864 vilde have kostet 60—70,000 Kr. Dertil kom, at Skatterne steg. Før 1864 betalte Aabenraa i Statskat 13,226 $\frac{2}{3}$ Kr., i 1868 betaltes til den prøjsiske Regering 38,400 Kr. Den kommunale Grundskat og de personlige Skatter udgjorde i Aarene før Krigen 35—40,000 Kr., i 1868 ca. 50,000 Kr.²

Aabenraa var blevet Garnisonsby. Siden December 1864 havde der ligget prøjsisk Garnison i Byen³. For Danskerne var det ingen Glæde daglig at se de prøjsiske Pikkelhuer i Gaderne. De tysksindede havde været ivrige for at faa Garnison og saa i denne en Støtte overfor Byens Danskhed, og dog har vi set, at der kunde opstaa Modsætninger imellem de slesvigholstensksindede Hjemmetyskere og det prøjsiske Militær. Byen havde ingen Kaserne, og Soldaterne maatte indkvarteres hos Borgerne, hvilket betød en Byrde mere. „Kasernemageren“, den ivrige Hjemmetysker Købmand Johan Jacobsen var stærkt optaget af Planer om at faa opført en Kaserne. Han ejede nogle Arbejderboliger, der laa i Nærheden af den udtørrede Vig af Fjorden, „Kilen“. Dem fik han omdannet til Kaserne, senere fik han med Hjælp af Byens Kasse opført en Kasernebygning til. I 1865 akkorderede han saa med en Del af Byens Borgere, at han i sin Kaserne skulde huse de Soldater, de skulde have i Indkvartering, imod at faa de Indkvarteringspenge, der blev betalt af Regeringen, samt 20 Mark Kurant om Aaret for hver Mand. Da Indkvarteringspengene i Januar 1868 blev nedsatte, forlangte Jacobsen 1 Sk. Kurant daglig mere pr. Mand af Borgerne, da han ellers maatte erklære sig fallit. Da mange daarligt kunde og nødtigt vilde have Indkvarteringen, maatte de gaa med dertil. Et Stykke af Engen, der grænsede til Kasernebygningen, blev grøftet og drænet, der blev kørt Sand og Grus paa, og det omdannedes til Eksercerplads. Danskerne sagde til hverandre, at den kunde bruges til Markedsplads, naar Sønderjylland kom tilbage til Danmark og den prøjsiske Garnison maatte drage bort, og da Garnisonen blev ophævet, blev Pladsen virkelig Markedsplads⁴.

¹ Worsaae, S. 576. ² Byens Regnskaber i det midlertidige Arkivdepot i Aabenraa. Lidt anderledes Opgivelser hos Worsaae, S. 661—63. ³ Sdj. Aarb. 1930, S. 217. ⁴ Worsaae, S. 539 ff.

Den prøjsiske Presselov, der traadte i Kraft i Hertugdømmerne den 1. September 1867, gav med sin, om end ret begrænsede Pressefrihed den danske Presse i Sønderjylland, der siden 1864 enten var ganske standset eller havde ført en Skintilværelse, Mulighed for igen at tage et Arbejde op. Hvad „Freja“ angaar, havde Redaktøren den 27. Marts 1864 fra Kommandanturen modtaget en Skrivelse, at Bladet tilligemed en bekræftet Oversættelse til Tysk for Fremtiden skulde forevises for Kommandanten, som skulde sætte sit Stempel paa det, inden det maatte udgaa. Dette kunde Udgiveren, Boghandler Nicolaj Sørensen, ikke gaa ind paa, og Bladet maatte standse¹. Nogle Maaneder efter, vistnok i September-Oktober, fik Bladet dog igen Lov til at udkomme, hvilket gik saaledes til: I Aabenraa udgik en tysk Avis, „Apenrader Nachrichten“, hvis Redaktør var en indvandret Holstener, Keppler. Han var ivrig Slesvigholstener og Augustenborger og var i disse Maaneder meget højt oppe. En Dag, da Bladet „specielt svulmede af Galskab“², viste Apoteker Worsaae det til Kommandanten, Major v. Krohn, der var indkvarteret hos Worsaae, og spurgte, om der ikke burde skrides ind mod Bladet. Majoren spurgte, hvad der kunde gøres, og Worsaae svarede da, at den simpleste Maade at afkøle Hr. Keppler paa, vilde være at kalde Konkurrenten „Freja“ til Live igen. Majoren bad da Worsaae gaa med ham til Sørensen, og efter at have faaet nærmere Underretning om, hvorledes det var gaaet til med Undertrykkelsen gav han Tilladelse til, at „Freja“ atter maatte udgaa. Major v. Krohn blev dog straks efter betænkelig og tog Tilladelsen tilbage, da han først vilde forebringe Civilkommissærerne Sagen. Efter nogen Tids Forløb fik Sørensen dog Tilladelse til at lade Bladet udkomme, da Worsaae benyttede enhver Lejlighed til at minde Kommandanten om hans Løfte. Saaledes beretter Worsaae³. Enkeltheder er dog maaske ikke helt rigtige. Det har saaledes næppe været Kommandanten, der har indberettet Sagen til Civilkommissærerne. Han har snarere foreslaaet Sørensen at indsende en Ansøgning om at maatte udgive Bladet igen. Hvad enten nu Ansøgningen har været indsendt til Kommandanten og af denne er sendt videre til Civilkommissærerne, eller den er sendt af Sørensen direkte til Civilkommissærerne, saa sendte disse den i hvert Fald til Magistraten til Udtalelse. Ved Magistratens Møde den 14. September var Sagen til Behandling, og man besluttede „efter Bladets hele Holdning tidligere og med Hensyn til Supplikantens Personlighed saavel som til, at der ikke var Trang dertil („das mangelnde Bedürfniss“), afgjort at fraraade Ansøgnings Bevilling“⁴. Tilladelsen blev altsaa dog tilsidst givet, hvad enten den nu kom fra Kommandanten eller fra Civilkommissærerne. Der var dog kun ringe

¹ Worsaae, S. 89. ² Worsaae, S. 157. ³ Worsaae, S. 157. ⁴ Borgerprotokollen 14/, 1864.

Frihed for Bladet. Det risikerede let at blive beslaglagt. I 1867 fik Sørensen at vide, at hvis der skete flere Beslaglæggelser, vilde Bladet blive konfiskeret. Der vilde ikke blive taalt noget i Bladet om Embedsmændene eller om Afstemningen, heller ikke flere Junggreenske Artikler¹, et Vidnesbyrd om, hvor megen Vægt ogsaa Modstanderne tillagde Junggreens Artikler. Samtidig kunde „Apenrader Nachrichten“ tillade sig at kalde den danske Befolkning „blödsinnig“. Den bebudede nu ogsaa at ville bringe Artikler og Meddelelser paa Dansk og haabede derved at kunne fortrænge „Freja“. I denne Tid var Fr. Fischer Redaktør. Den 15. Marts 1867 maatte han møde i Retten, indstævnet af Gustav Raben for Injurier, fordi han havde paataalt, at Valgkomiteen forud for Februarvalget i en Skrivelse uden Navne under havde søgt at true Koncessionshavere til at stemme Tysk. Fischer blev idømt en Bøde paa 15 Mark Kurant, at betale Sagens Omkostninger med 7 Mk. 12 Sk. Kurant, at gøre Afbigt og give Æreserklæring for Retten og at lade Dommen offentliggøre i „Freja“. Fischer appellerede Dommen, der imidlertid blev stadfæstet af den højere Instans, og han tilsagdes til at møde paa Raadhuset den 12. Juli Kl. 10 for at gøre Raben Afbigt, men Kl. 9 kom Retstjeneren til ham med den Besked, at han ikke behøvede at møde, da Raben havde „verzichtet“ derpaa².

Fr. Fischer havde, som nævnt, i nogen Tid redigeret Bladet. Han var imidlertid igen fratraadt, og Bladet havde siden været meget tamt, men ogsaa meget interesseløst. Ikke desto mindre fik Nic. Sørensen den 20. Maj 1867 Meddelelse om, at Koncessionen til Udgivelsen var frataget ham. Bladet maatte da gaa ind. Man sagde, at „Bürgerverein“ havde bedt Overpræsidenten Scheel-Plessen om at forbyde Bladet. Det havde i det sidste Kvartal haft henved 1700 Abonnenter³. Efter Indførelsen af den prøjsiske Presselov var der aabnet Mulighed for, at „Freja“ igen kunde udgaa. Boghandler Sørensen maatte stille en Kaution paa 2000 pr. Thaler for at kunne lade Bladet udkomme. I 1874 blev Redaktøren, dansk Reserveløjtnant Richard Sørensen udvist, og det bevirkede, at Bladet kort Tid efter solgtes til Redaktør Hiort-Lorenzen, „Dannevirke“.

Redaktionen af „Apenrader Nachrichten“ blev 1. April 1868 overtaget af en Dr. Resenschmidt, som hverken var Doktor eller hed Resenschmidt. Hans virkelige Navn var Carl Soedorff. Han var født af danske Forældre og opdraget i og ved Aabenraa. Han kom nu fra Kiel, hvor han havde været Købmand. Bladet fik Navneforandring og kom til at hedde „Schleswigsche Volkszeitung“ og udgik baade med dansk og tysk Tekst⁴. Men dets Niveau laa meget lavt.

¹ Worsaae, S. 406 efter en Korrespondance af 15/3 67 til „Fædrelandet“. ² Worsaae, S. 409 f.

³ Worsaae, S. 452. ⁴ Worsaae, S. 553.

Som Prøve paa dets Journalistik kan følgende tjene: „En gammel Matrone, som af Ærgrelse allerede er bleven gul, klædt i en saakaldt „Adrienne“ (Skjødtrøje) og med stor „Dormeuse“ (Natkappe med Strimler), paa den spidse Ørnenæse et Par blaa Brillen (dansk Fabrikat), den knyttede Næve fremstrakt under den modbydeligste „Skæren Tænder“, paa Armen en Kurv med „lavn To'sk“ og de store med plumpt Skotøj beklædte Fødder vidt skilte ad — se dette er det Billede, der uvilkaarligt træder En for Øjnene, naar man læser „Köllnische Zeitung“s Demonstreringer for Nordslesvigs Afstaaelse“¹.

Dr. Resenschmidts Tid i Aabenraa blev da heller ikke lang. I Begyndelsen af Oktober maatte Keppler, der ejede Bladet, igen overtage Redaktionen. Resenschmidt havde i den senere Tid drevet om paa Værtshusene og søgt at indlede Samtaler med dansksindede, men var kun til Latter. Han overtog nu Redaktionen af „Sønderborg Avis“ efter Advokat Grimm og gik efterhaanden ganske i Hundene².

Nytaarsnat imellem 1867 og 1868 samledes Tyskerne paa Store Torv. Ved Midnat blev et Baal antændt, man afsang en Koral „Des Jahres letzte Stunde“. Derefter drog man rundt i Gaderne, syngende Slesvigholstenervisen, hvis Omkvæd man havde forandret til: „Jagt die Dänen aus das Land“ — bedre hjemme i det Tyske var man ikke. I Morgenstunden trak Reveillen igennem Byen. Denne Skik gentoges de følgende Aar.

I 1868 foranstaltedes der en Rejse til Danmark. 700 Sønderjyder aflagde i Dagene 4.—7. Juli Besøg i Aarhus og Randers. Fra Aabenraa var der omtrent 60 med. Sammen med Flensborgerne og Alsingerne sejlede de med Dampskibet „Vigilant“ til Aarhus³. Samtidig, nemlig den 6. Juli — Fredericiadagen var naturligvis ikke tilfældig valgt, til stor Ærgrelse for Tyskerne — afholdt den danske Aabenraa Amts Landboforening Dyrskue i Aabenraa med Festmiddag paa Hotel „Danmark“. Her blev der holdt Taler og sunget nationale Sange. Det blev ogsaa foreslaaet at sende en Hilsen til Festen i Randers samme Dag til Ære for de sønderjydske Gæster. Et Telegram affattedes saalydende: „Til Festkomiteen i Randers. Aabenraa Amts Landboforening sender Sønderjyderne og Jyderne en broderlig Hilsen. Bestyrelsen“. Imidlertid kom Telegrammet tilbage fra Telegrafstationen med den Besked, at det af „politiske Hensyn“ ikke kunde ekspederes. Man antog, at det var Ordet „broderlig“, det var galt med, og affattede et nyt Telegram, hvor dette Ord udelodes, og der tilføjedes: „I Tankerne dvæle vi hos Eder“, men heller ikke dette Telegram kunde befordres af „politiske Hensyn“. Dette blev dog selv Tyskerne — eller i hvert Fald nogle

¹ Efter Worsaae, S. 574.   ² Worsaae, S. 612.   ³ Worsaae, S. 567.

af dem — for stift. Et berlinsk Blad, „Volkszeitung“, tog i en Korrespondance fra Slesvigholsten Afstand herfra og talte om „blind Fanatisme og smaalige Drillerier fra tysk Side“, som skadede mere end hele den danske Agitation, og „Köllnische Zeitung“ skrev i denne Anledning: „Det er Fremmedherredømmets Forbandelse, der hviler over Nordslesvig, som i sin Tid over Venedig. Ret, Pligt, Ære, Fordel, alt forener sig for at bevæge Prøjsen til snarest muligt at opgive denne sørgelige Besiddelse“. Ogsaa „Kieler Zeitung“ paatalte skarpt Tilbagevisningen af Telegrammerne. Overtelegrafdirektør Krüger lovede i Bladet en Undersøgelse af Sagen, og hen i August Maaned modtog Landboforeningens Bestyrelse Meddelelse fra Telegrafdirektøren om, at Telegrafbestyreren i Aabenraa havde faaet en Tilrettevisning, fordi han havde nægtet at besørge Telegrammerne¹.

I September 1868 kom Kong Wilhelm til Nordslesvig². Myndighederne og Tyskerne fik travlt med at forberede Modtagelsen, som naturligvis skulde foregaa med Pomp og Pragt. Men ogsaa Danskerne kom i Bevægelse. Man vilde ikke, at Kongen kun skulde faa det Indtryk af Stemningen, som Tyskerne vilde søge at bibringe ham. Ved et Møde i Haderslev blev det besluttet, at Krüger og Ahlmann i Spidsen for en Deputation, der saavidt muligt skulde bestaa af de samme 47, der 1866 forgæves havde forsøgt at faa Audiens i Berlin, nu skulde søge Audiens hos Kongen i Flensborg. Videre vedtog man: i Anledning af Kongens Ankomst at virke hen til, at Befolkningen gav Møde i størst muligt Antal for at tolke Hs. Majestæt sin Glæde over Pragfredens § 5 og sit Ønske om sammes snarlige Udførelse. Og man valgte en Deputation for Haderslev By og Amt. Imidlertid kom Kongen slet ikke til Haderslev. I Sønderborg valgte man ved et Møde den 13. September ligeledes en Deputation til at overbringe Kongen Befolkningens Ønske. I Aabenraa holdt man først Møde den 15. September, to Dage før Kongens Ankomst. Indbyderne var Dr. Grauer, Junggreen, Købmændene A. C. Schmidt, I. A. Jørgensen og P. H. Callesen, Kammerraad Møller, Skovgaard og Gaardejer Jørgen Jørgensen Nymann i Bolderslev. I Mødet deltog mange baade By- og Landboere. Politimesteren (d. v. s. Borgmesteren) og en Politibetjent overværede Mødet. Kammerraad Møller var Dirigent. Junggreen foreslog paa Indbydernes Vegne at vælge en Deputation til at overrække Kongen en Adresse. Ved Akklamation valgtes de Mænd, som Indbyderne foreslog, nemlig: Dr. Grauer (Ordfører), Agent Middelheus, Skibsbygmester Jørgen Paulsen og Købmand P. H. Callesen for Aabenraa By, Grd. Peter Han-

¹ Worsaae, S. 569 og 572 f. ² Om Kongens Besøg i Nordslesvig, se Worsaae, S. 577 ff., tildels efter Fischers Dagbøger.

sen i Sdr. Hostrup, Eschel Eschelsen i Nybøl, Nis Callesen i Lerskov, Thomsen i Svejlund, Elberg i Lammetsbjerg i Løjt Sogn, Jacob Lassen i Aarslev, Nis Rossen i Stubbæk, J. Grau paa Barsø, Carl Iversen i Felsted og Teglværks-ejer Chr. Callsen, Posekær for Omegnen.

Adressen, som skulde overrækkes Kongen, vedtoges saalydende: „I dybeste Ærefrygt tillade vi Undertegnede os at forebringe Deres Majestæt de Ønsker og Forhaabninger, som enstemmig ere bleven vedtagne af en større Forsamling af Beboere fra Aabenraa By og Amt, og som det er blevet os paalagt allerunderdanigst at forebringe Ds. Majestæt. Deres Majestæt vil ikke miskjende vore Følelser; vi ere et konservativt Folk og som Følge deraf vor gamle Herskerstamme og vort gamle Fædreland hengivne. Da vi ved Wienerfreden bleve adskilte fra vore Landsmænd, blødte vore Hjerter, men vi maatte søge at finde os i det Uundgaaelige. Pragfreden, som ved sin 5te Paragraf gav os Udsigt til atter at blive forenede med vort gamle Fædreland, fyldte vore Hjerter med Glæde og med Haabets skjønneste Straaler. Siden den Tid er der hengaaet over 2 Aar, og endnu ere Pragfredens Bestemmelser, Nordslesvig angaaende, ikke blevne opfyldte; — maatte det behage Ds. Majestæt at lade disse udføre, da vilde den inderligste Taknemmelighed opfylde vore Hjerter, og vi ville nedbede Himlens Velsignelser over Ds. Majestæt. Vi have, saa ofte der gaves Lejlighed, ad lovlige Veje søgt at lægge vort Sindelag for Dagen og at vise, i hvilken Retning det gaaer; vi kunne ikke Andet, endskjønt vi ofte ere blevne miskjendte derfor. Dog Ds. Majestæt vil ikke unddrage et Folk Deres Sympati, som udgjør det store Flertal af Befolkningen i vor By og Amt, og som vedholdende har bevaret Kjærligheden til sin Nationalitet, sit Sprog og sit gamle Dynasti.

Vi bede endnu engang underdanigst, at Ds. Majestæt maatte behage at befale, at Udførelsen af § 5 i Pragfreden skal iværksættes.“

Man tager vel næppe Fejl, naar man tillægger Junggreen i hvert Fald en væsentlig Del i Affattelsen af denne Adresse, ligesom han havde forfattet den Adresse, den store Deputation vilde overrække Kongen i Flensborg. Paa Mødet paa Hotel „Danmark“ meddelte han, at han og nogle enkelte andre samme Eftermiddag vilde rejse til Flensborg for at slutte sig til den store Deputation, der Dagen efter vilde søge Audiens hos Kongen. Da Toget, hvormed de rejste, skulde afgaa, var en stor Mængde Mennesker samlede paa Banegaarden, og man gav de bortdragende et nidobbelt Hurra med paa Vejen.

Deputationen fik imidlertid ikke Foretræde for Kongen. Overpræsident Scheel-Plessen meddelte den, at Kongen ikke modtog politiske Deputationer, da han ikke havde sin Udenrigsminister med. Heller ikke i Sønderborg eller Aabenraa

vilde Kongen modtage de danske Deputationer. I Aabenraa henvendte man sig til Landraaden for at faa at vide, hvornaar og hvor man kunde faa Audiens hos Kongen. Landraad v. Levetzau lovede siden at underrette Deputationen herom, og om Formiddagen samme Dag, Kongen skulde komme, modtog man en Skrivelse fra Landraaden, „at Hs. Majestæt paa Gjennemrejsen i Apenrade ikke kunde give Audiens, da Opholdet her kun vilde vare meget kort“. Mødet paa Hotel „Danmark“ og Rygterne om Danskernes Deputationer gjorde adskillige Hjemmetyskere ængstelige. Gendarmen i Felsted indberettede den 15. September til Landraaden, at 27 Grundbesiddere fra Felsted, Tombøl, Svejrup og Traasbøl samme Dag var taget til Mødet i Aabenraa¹, og Dagen efter sendte Sognefoged Hansen i Stubbæk følgende Skrivelse til Landraaden:

„Til det høie Kongel. Landraad Amt i Apenrade.

Da der for tiden ingen Militair er i Apenrade, kan det maaske give Exesser Morgenaften, Rygtet gaaer at Danskerne vil være paa det nordre Market, som vil udarte med Demonstration, hvorvidt det vil skee kan jeg ikke sige noget over.

I Dag er de til Flensburg en Deputation ved Kongen om Paragraf 5.

Der kommer vel dog mange Gensdarne, Politie o. s. v. Da jeg hørt at Rygtet gaar saaledes, fandt jeg det rigtig at gjøre det bekendt for det Kongl. Landraad.

Underdanigst

*H. Asm. Hansen.*²

Stybbec d. 16. Septb. 1868.

Den gode Sognefoged kunde have sparet sig sin Ængstelse. Der var ikke Fare for Excesser fra Danskernes Side. Kongen skulde komme Torsdag Aften den 17. September med Skib fra Sønderborg. Den tyske Komité, der skulde sørge for Byens Udsmykning, havde i en hel Uge været i travl Virksomhed. Paa Skibsbroen ved Rabens Værft var der bygget en Æreport af Grønt med 3 Buer. Over Hovedbuen stod ud imod Havnen Kongens Navnetræk med Krone over og paa den anden Side Byens Vaaben med Indskriften „Op ewig ungedeelt“. Paa den ene af Sidebuerne stod „Heil Dir im Sieges-Kranz“, paa den anden „Vater des Vaterlands“. Ved Sønderport var der rejst en anden Æreport med Indskriften „Willkommen“. Langs Hovedgaden havde Tyskerne pyntet deres Huse med Guirlander og Flag. Desuden havde Komiteen udenfor Danskernes Huse ladet plante Stænger med Flag, udenfor Junggreens endog baade et prøj-

¹ Aabenraa Amts Journalsager. 1868. I. Nr. 1. (Det midlertidige Arkivdepot i Aabenraa.)

² Aabenraa Amts Journalsager. 1868. I. Nr. 1. (Det midlertidige Arkivdepot i Aabenraa.)

sisk og et slesvigholstensk. Man havde dog ikke Flag nok. Der blev flyttet om paa Stængerne, og adskillige Danske slap fri for denne Prydelse udenfor deres Huse. Ialt var der fra Sønderport til Nørreport 142 Flag, deraf var 72 opplantet udenfor Danskes Huse. Flere Tyske flagede med mere end eet Flag, fra Købmand Bodes Hus vajede der endog 12 Flag. Kommerceraad Jørgen Lorentzen flagede med et stort prøjsisk Ørneflag, et tidligere Skibsflag, og Huset var pyntet med Kranse og Guirlander. En Mængde Mennesker var kommen til Byen, selv fra Haderslev og Tønder Amter. Ogsaa en Del Danske var der iblandt dem. Skibet med Kongen skulde være kommen Kl. 6, men kom først Kl. 7. Borgmesteren lod da sende Bud fra Hus til Hus paa Hovedgaden, at man skulde sætte Lys i Vinduerne, hvilket ogsaa alle gjorde. Skibsbroen var sort af Folk, Embedsmændene, Byens og Omegnens Præster, Skyttelavet, „Liedertafel“, Turnerne, hvidklædte Damer og nysgerrige. Da Kongen gik i Land, blev der raabt Hurra 3 Gange. Landraad v. Levetzau holdt en Velkomsttale, hvori han bl. a. sagde: „Möge es Ew. Majestät vergönnt sein, noch lange Jahre in ungeschwächter Kraft das Scepter zu führen in diesen Landen, dann werden auch diejenigen, die bis jetzt nur widerstrebend der neuen Ordnung der Dinge sich fügen, immer mehr und mehr den Segen erkennen lernen, dessen sie sich unter Ew. Majestät weisser und gerechter Regierung erfreuen, dann werden Ew. Majestät — dessen getrösten wir uns — den Tag erleben, wo auch hier Aller Herzen mit gleicher Liebe und Treue ihrem teuren König entgegenschlagen“¹. Der kan jo hermed være tænkt baade paa Danskerne og paa Slesvigholstenerne. De hvidklædte Damer traadte derefter frem, og en af dem fremsagde et Velkomstdigt. Kongen stod med Armene ned langs Siderne og med foroverbøjet Hoved, stiv som en Støtte. Han sagde derpaa nogle Ord til Damerne, hvorefter Landraaden præsenterede ham for Embedsmændene. Han henvendte nogle Ord til Provst Götting og talte lidt længere med Pastor Grønning. Han steg saa til Vogns for at køre ud til Sønderport og gennem hele Byen til Banegaarden. Han kørte i Kommerceraad Jørgen Lorentzens Ekvipage. Der blev fortalt, at 5 Minutter, efter at Landraaden havde modtaget Lorentzens Tilbud om at stille Vogn til Raadighed, kom Gustav Raben med det samme Tilbud, og at han var meget fortrydelig over, at han var kommen for sent. De hvidklædte Damer greb fat i Kongens Vogn og fulgte med gennem Byen. Ved Banegaarden var der ogsaa rejst Æreport. Her holdt Borgmester v. Krogh en Tale, hvorefter Kongen kørte med Toget til Tønder.

Danskerne var ilde tilfredse med Kongens Besøg. At han nægtede at modtage

¹ Worsaae, S. 598.

alle de danske Deputationer, betragtede man som en Haan. I Flensborg havde han modtaget 2 andre Deputationer, nemlig Haderslev Borgmester og kommunale Repræsentanter og en Deputation fra den tyske „landwirtschaftlicher Verein“. De kom blot for at hilse paa Kongen. Derimod kunde den danske Deputation ikke modtages, da det var en politisk Demonstration. Apoteker Worsaae sendte imidlertid en Beretning til „Köllnische Zeitung“ om Kongebesøget i Aabenraa og meddelte den Adresse, man vilde have overrakt Kongen, saa at den paa denne Maade alligevel kom frem.

Skyttelavet i Aabenraa var efter 1864 bleven erobret af Tyskerne, og dets Skyttefest 3. Pinsedag havde faaet et fuldstændig tysk Præg. 1869 foranstaltede derfor Frederiksklubben en Skiveskydning ved „Schweitzerhalle“ samme Dag, 3. Pinsedag den 18. Maj. 114 af Medlemmerne havde tegnet sig til Deltagelse i Skydningen. Vejret var straalende. Musikken spillede i Haven, og mange Tilskuere indfandt sig. Skytterne vandrede i Procession fra Hotel „Danmark“ til Skydepladsen og efter endt Skydning tilbage igen. Festen sluttede med Bal paa „Danmark“. Foreningens Formand, fhv. Fysikus Th. Dahl havde af Herredsfoged Jensen, i hvis Jurisdiktion „Schweitzerhalle“ laa, idet det hørte til Kolstrup, der dengang ikke var indlemmet i Byen, faaet Tilladelse til at lade Skyttefesten afholde og mente ogsaa at have faaet Tilladelse til, at Skytterne maatte gaa i Procession til og fra Skydepladsen. Men han havde ikke tænkt paa, at man et ganske kort Stykke Vej maatte gaa ind over Byens Grund, og havde derfor ikke indhentet Tilladelse hos Borgmesteren. Et Par Dage efter Festen blev derfor Dr. Dahl tilsagt til at møde hos Borgmester v. Krogh, der meddelte ham, at han som „Polizeianwalt“ saa sig nødsaget til at drage vedkommende til Ansvar, fordi de uden Politiets Tilladelse var gaaet i Procession og med Musik i Spidsen over Byens Grund. At Herredsfogeden havde givet sin Tilladelse, at Kommandanten heller intet havde haft at indvende derimod, og at det kun drejede sig om et ganske lille Stykke Vej, betød altsammen ingenting. Sagen var meget alvorlig. Det var en Demonstration mod det ældgamle tyske Skyttelav. Senere blev Dahl igen kaldt i Politiforhør, og han var uforsigtig nok til at udlevere Listen over de 114, der havde deltaget i Skydningen. Man hørte nu ikke mere til Sagen før den 17. Juni, da en Politibetjent bragte Bestyrelsens Medlemmer og en Del andre Borgere, som Politiet mente at have set i Processionen, en „Strafverfügung“. De 4 af Bestyrelsesmedlemmerne, nemlig Th. Dahl, Agent Middelheus, Købmand H. P. Callesen og Kobbersmed Chr. Løbger fik hver en Bøde paa 10 pr. Thaler og 15 Silbergrossen i Omkostninger, medens det femte Bestyrelsesmedlem, Advokat Bekker, skulde betale 11 Thaler og 1 Thaler „als Leiter

und Redner“. De menige Medlemmer slap med at betale 2 Thlr. 5 Sgr. Man forlangte Sagen henvist til Rettens Afgørelse. Her blev Dr. Dahl og Advokat Bekker, der hævdede, at de havde været de eneste Ledere af Optoget, dømte til at betale henholdsvis 12 Thlr. og 10 Thlr. 15 Sgr., medens alle de andre slap med 1 Thl. 5 Sgr. Senere fik alle de øvrige, ca. 40, der havde deltaget i Skydningen, en „Strafverfügung“, hvorefter de skulde betale hver 1 Thl. 5 Sgr., men da de paastod, at de ikke havde deltaget i Processionen, maatte Borgmesteren lade Sagen falde for deres Vedkommende. Men han vandt ikke i Anseelse ved denne Historie, som ogsaa de mere fornuftige Hjemmetyskere misbilligede¹.

De danske Sønderjyder fulgte med levende Interesse Begivenhederne indenfor den danske Kongefamilie. Ved Prinsesse Dagmars Giftermaal med Storfyrst Alexander havde Sønderjyderne skænket dem et Maleri fra Sønderjylland. Det var malet af P. C. Skovgaard. Man havde som Motiv villet vælge et af de smukkeste Partier i Sønderjylland, og Valget faldt da paa Udsigten nedover Aabenraa, set nordfra, fra Diemen. Det var forøvrigt ikke blevet færdigt til Brylluppet og blev først overrakt det høje Brudepar af en Deputation i Maj 1867. Ved Kristian 9.s og Dronning Louises Sølvbryllup den 26. Maj 1867 overrakte sønderjydske Kvinder dem et Divantæppe, bestaaende af 26 Stykker, der var broderet af 26 Damer, og syet saa kunstfærdigt sammen, at man ikke kunde opdage S sammensyningen. Det skulde være et Symbol paa, at hvad der havde været adskilt, kunde igen sammenføjes². I Aabenraa lagde man den Dag Blomster og Kranse paa de faldnes Grave paa Kirkegaarden. Kronprins Frederiks Bryllup med Prinsesse Lovisa den 28. Juli 1869 fejrede Frederiksklubben med en Fest var Farvers Mølle. Herredsfogden og et Par Gendarmer gav Møde, men Stemningen blev ikke af den Grund mindre god. Om Aftenen var der Bal paa Hotel „Danmark“. Ogsaa ved den Lejlighed blev de danske Soldaters Grave pyntet af Byens unge Damer. Danskerne i Sønderjylland forærede Brudeparret en Sølvopsats, som blev overrakt af en Deputation den 11. August. Fra Aabenraa var Junggreen og Callsen, Posekær, med i Deputationen³. Danske Kvinder i Sønderjylland gav Kronprinsessen et smukt indbundet Eksemplar af Grundtvigs Sakseoversættelse.

Den 8. August 1869 bragte „Staatsbürger Zeitung“ en Artikel, hvori sagdes, at Nordslesvigs Befolkning ikke havde gjort noget Forsøg paa at foranstalte en Afstemning angaaende Ønsket om en Genforening med Danmark, skønt den præjsiske Forenings- og Forsamlingsfrihed gav den Adkomst dertil. „Berlingske Tidende“ gengav Artiklen, og skønt det jo var en absurd Tanke, at Befolkningen

¹ Worsaae, S. 707 ff.   ² Worsaae, S. 453.   ³ Worsaae, S. 733 f.

selv skulde kunne foranstalte Afstemningen, vakte Artiklen dog et vældigt Røre. I „Dybbølposten“ opfordrede 14 Mænd fra Als til, at man skulde foretage Afstemningen. Apoteker Worsaae fortæller, at han for at forhindre, at der blev begaaet overilede Handlinger, som maaske kunde faa meget uheldige Efterpil, foreslog Junggreen, at de skulde køre over til Sønderborg Ladegaard for at tale med Ahlmann, som de vidste var af deres Mening, om Sagen¹. De telegraferede til Ahlmann, om han kunde træffes den 24. August, og tog saa over til ham den Dag. Man var enige om, at Bevægelsen maatte standses i det Spor, som den var kommen ind i, men man mente ogsaa, at den ikke længere helt kunde standses, og talte derfor om at lede den i Retning af en Massepetition til Kongen og besluttede at indbyde en snævrere Kreds af Mænd til et Møde for at overveje, hvad der skulde gøres. Ahlmann skrev nu en Artikel i „Dybbølposten“, der tilraadte, hvad han, Junggreen og Worsaae havde talt om. Forøvrigt havde „Dannevirke“ raadet til Besindighed allerede, inden Worsaae og Junggreen henvendte sig til Ahlmann². Det omtalte Møde havde man først tænkt at holde paa Hotel „Danmark“ i Aabenraa, men man forandrede det til „Harmonien“ i Haderslev. I disse Aar mødtes ofte Danske fra hele Sønderjylland til Raadslagning paa „Harmonien“, saa et Møde dér vilde vække mindre Opsigt. Worsaae sørgede for Lokalet i Haderslev. Den 3. September holdtes Mødet, hvortil var mødt flere, end man havde tænkt. Der var over 100, flest vesterfra. Man vedtog en Adresse til Kongen af Prøjsen, hvori man udtalte, at man længtes „inderligen efter den Dag, der skal forene os med vore fraskilte Brødre“, og at man ikke troede „at kunne forsvare for os selv at undlade paany at henlede Deres Majestæts Opmærksomhed paa de sørgelige Tilstande, som Traktatens Ikke-Udførelse har fremkaldt“³.

Dagen efter Mødet blev Worsaae af en Politibetjent tilsagt til at møde hos Borgmesteren. Denne viste ham en telegrafisk Ordre fra Staatsanwalt Macco i Flensborg til at optage et Forhør over Worsaae i Anledning af hans Deltagelse i Mødet i Haderslev. Borgmesteren talte Tysk, Worsaae Dansk. Borgmesteren forlangte, at Worsaae skulde opgive, hvem der havde foranlediget Mødet, hvem der havde indbudt til det, og hvem der havde holdt Taler paa Mødet. Worsaae nægtede dette. Han maatte som Privilegiehaver være forsigtig i sine Handlinger, han havde hidtil ikke sat og agtede heller ikke i Fremtiden at sætte sit Navn under noget, der kunde bringe ham i Kollision med Autoriteterne, og det fandt hans ligesindede Medborgeres Bifald og Billigelse. Han havde derfor heller ikke

¹ Worsaae, S. 743.   ² M. Mackeprang: Nordslesvig. 1864—1909, S. 50.   ³ Worsaae, S. 745; se ogsaa M. Mackeprang, anf. St.

sat sit Navn under Opfordringen til at underskrive Adressen. Navnene paa de 69 Mænd, der havde gjort dette, kunde læses i „Dannevirke“, og af dem vilde Borgmesteren kunne faa de ønskede Oplysninger. Borgmesteren vidste imidlertid, at Worsaae havde været hos Ahlmann for at aftale Mødet og i Haderslev for at bestille Lokalet. Enhver Diskussion om offentlige Anliggender var forbudt, naar Mødet ikke var anmeldt til Politiet, hvorfor de, der havde indbudt til Mødet, og de, der havde talt ved Mødet, vilde blive mulkteret. Tilsidst sagde Worsaae, at Junggreen havde indbudt ham til Mødet, og at Hovedtalerne havde været fhv. Advokat Pingel fra Sønderborg og fhv. Advokat Salicath i Haderslev.

Worsaae underrettede straks Junggreen og Bahnsen om, hvad han havde sagt i Forhøret, og disse lod det gaa videre til andre, som kunde risikere at blive stævned i Forhør. Den 8. September blev Bahnsen, Junggreen og Nic. Sørensen kaldt til Borgmesteren. Denne forelæste dem nogle Paragraffer af den præjsiske Straffelov, der truede med Fængsels- og Tugthusstraf for Forsøg paa at løsrive Dele af den præjsiske Stat. Bahnsen hævdede, at Paragraf 5 berettigede Befolkningen til det tilsigtede Skridt. Borgmesteren troede, at denne Paragraf kun var bleven optaget i Pragfreden af Høflighed mod Kejser Napoleon, og at den intet havde at betyde, da den var saa ubestemt affattet, at man ikke engang kunde se, om Aabenraa vilde komme med ved Afstemningen. Denne troede han aldrig vilde komme til Udførelse, da en saadan kun var bleven foretaget en eneste Gang før. Man svarede hertil, at Nordslesvigerne holdt urokkelig fast ved den Overbevisning, at Paragraf 5 havde Betydning og vilde blive udført til Trods for dens ubestemte Affattelse. Der havde fundet Afstemninger Sted to Gange, i Nizza-Savoyen og i Venetien. Afstemningen i Venetien kendte Borgmesteren intet til. Han paastod saa, at Nordslesvigerne ikke var rigtige Danske. Junggreen spurgte ham da, om han antog, at Befolkningen i Angel talte Tysk. Ja, det gjorde han rigtignok. Junggreen sagde nu, at Angelboernes Tysk stod langt fjernere fra det tyske Skriftsprog end Nordslesvigerens Dansk fra det danske, saa var Angelboerne Tyske, maatte Nordslesvigerne endnu mere være Danske.

Myndighedernes Forfølgelse fortsattes, og en Del af Deltagerne i Mødet — deriblandt Junggreen og Callsen, Posekær — idømtes Bøder, fordi Mødet ikke var anmeldt for Politiet, og de derved havde gjort sig skyldig i Overtrædelse af § 12 i Forordningen af 11. Marts 1850 angaaende Forebyggelse af en den lovlige Frihed og Orden truende Misbrug af Forsamlings- og Foreningsretten, skønt ingen af dem var vidende om denne Forordnings Eksistens, men den var i 1867 bleven kundgjort i den „berlinske Lovtidende“ paa den lovlig foreskrevne Maade. — Worsaae betalte det halve af Junggreens Bøde.

Myndighederne søgte ogsaa at lægge Hindringer i Vejen for selve Adressen. Ikke desto mindre fik den i Løbet af 7 Uger 27,470 Underskrifter af Mænd over 21 Aar, som havde Hjemstedsret i Nordslesvig, hvilket var mere end 3500 flere, end der blev afgivet danske Stemmer ved Augustvalget 1867, hvor Valgretsalderen var 25 Aar. I Aabenraa By fik den 560 Underskrifter (37 flere end danske Stemmer ved Augustvalget 1867), i Aabenraa Amt 3988 — deraf i Aabenraa Landsogn 100 (783 mere end i August 1867). Adressen blev indbundet i 5 tykke Foliobind, eet for hver af de 5 Købstæder med tilhørende Landdistrikter¹. Men heller ikke denne Gang vilde Kongen modtage Deputationen, der skulde overrække Adressen, og som bestod af Krüger og Ahlmann og de tre Provinslanddagsmænd².

Den prøjsiske Kommunallov for Byerne var efter Inkorporationen bleven indført i Sønderjylland, og i November 1869 skulde der være Valg af Byrepræsentationer. Ved Fastsættelsen af Census og ved Opstillingen af Borgerrullerne (Valglisterne) søgte Myndighederne forud at sikre Tyskerne Flertal, og da der var Flertalsvalg, dermed alle de Deputerede. Medens Aabenraas Indbyggerantal i 1867 var 6155 og Haderslevs 8596, var der optaget 492 Vælgere paa Valglisterne i Aabenraa og kun 399 paa Valglisterne i Haderslev. I Haderslev og Sønderborg, ja endog i Tønder protesterede man imod Borgerrullerne. I Aabenraa havde man mindre Grund hertil og gjorde det heller ikke. Iblandt de mere bemidlede Borgere var Danskerne i Flertal, som forhen paavist. Man havde derfor sat Censussen saaledes, at saa mange som muligt af Mellemlassen, i hvilken der fandtes en Del Tyskere, blev optaget paa Valglisten, medens man dog ikke gik saa langt ned, at man tog de danske Smaaborgere med. Der var oprindeligt ikke saa stor Fare for, at Danskerne skulde komme i Mindretal, men saa blev alle Skolelærerne, alle Toldbetjente og en hel Del andre mere eller mindre afhængige Funktionærer sat paa Valglisten, og Danskerne kom nu ved omhyggelig at gennemgaa denne til det Resultat, at hvis alle mødte, vilde Tyskerne sejre med et lille Flertal. Det kom altsaa an paa, hvorledes Vælgerne mødte frem, og fra begge Sider satte man alle Kræfter ind paa at faa sine Vælgere med. Valget fandt Sted den 15. og 16. November. Aabenraa skulde efter den nye Kommunallov have 1 Borgmester, 4 Raadmænd og 12 deputerede Borgere, ligesom den hidtil havde haft. Der skulde i 1869 vælges 4 Deputerede, 2 hver Dag. Den første Dag fik Tyskerne deres Kandidater, Garver Tondering og Sejlmager Frellsen, valgte med 202 Stemmer, medens de danske Kandidater, fhv. Fysikus Th. Dahl og Skibsbygmester Jørgen Paulsen, kun fik 162 Stemmer. Af de danske Vælgere var 3 syge, 26 udeblev, 3 var bortrejste, og 9 stemte Tysk. Den næste Dag

¹ Worsaae, S. 760. ² Om Adressens videre Skæbne, se M. Mackeprang, anf. Værk, S. 51.

besluttede Danskerne ikke at deltage i Valget. Tyskerne valgte den Dag Bager H. C. Lorenzen og Barber W. Speckhahn, ligeledes med 202 Stemmer¹. „Freja“ bragte en Artikel om Valget, hvori det bl. a. hævdede, at Valgets Udfald skyldtes den høje Census, som udelukkede de danske Smaaborgere fra Deltagelse i Valget. Borgmesteren lod Bladet beslaglægge, fordi „Kjendsgerningerne om Borgernes Valgberettigelse ere fremstillede paa en usandfærdig Maade, og man i Artiklen maa finde den Hensigt at lægge statslige Indretninger for Had“². Statsadvokaten frigav dog det beslaglagte Nummer af Bladet.

Den 15. Januar 1870 var der Valg af Borgmester, hvor det forresten gik ganske mærkværdigt til. Der var præsenteret 3: den hidtil konstituerede Borgmester A. v. Krogh, Assessor de Fontenay fra Kiel og fhv. Herredsfoged Petersen i Rise og Sdr. Rangstrup Herreder. Danskerne overvejede, hvorvidt de skulde deltage i Valget eller ikke. Borgmester A. v. Krogh havde før 1848 taget juridisk Eksamen i Kiel, men med saa daarligt Resultat, at han ikke kunde gøre sig Haab om noget Embede. I 1848 gik han med de slesvigholstenske Friskarer og blev taget til Fange i Slaget ved Bov. Efter hans Løsladelse fik han af den provisoriske Regering Ansættelse ved Toldvæsenet, men blev senere afskediget, da hans Foresatte erklærede ham for ubrugelig til selvstændig Virksomhed. Efter Krigens Afslutning gik han til Tyskland og udgav her en Bog om sine Lidelser i dansk Fangenskab, hvorved han erhvervede sig Stempel som tysk Martyr og tillige Ansættelse i en lille By i Sachsen. 1864 vendte han som saa mange andre tilbage til Sønderjylland og blev konstitueret som Herredsfoged i Rødding, hvor han blev ilde lidt. Han var særlig omtalt i Klagen til Civilkommissærerne over de augustenburgskindede Embedsmænd, og efter Prinsen af Hohenlohes Rejse blev han suspenderet fra sit Embede. Han blev siden konstitueret som Aktuar i Aabenraa, fra 1. September 1867 som Borgmester og Politimester³. Der har i det foregaaende flere Gange været Lejlighed til at beskæftige sig med ham. Danskerne havde i og for sig ingen Grund til at stemme paa ham. Fordelen ved at beholde ham skulde være den, at han var ganske ubetydelig og ogsaa kunde være ret velvillig, naar han fik Lov til at raade sig selv, men ganske vist var han oftest under Paavirkning af andre. Embedsstanden og de fornuftige Hjemmetyskere holdt paa de Fontenay, medens Danskerne frygtede for, at han skulde blive en intelligent Leder for det tyske Parti, der savnede en saadan. Herredsfoged Petersen vilde ikke een Dansker stemme paa. Han var meget ilde lidt af Danskerne, blandt andet paa Grund af den Hensynsløshed, han havde udvist overfor værnepligtige, der opterede for Danmark. Danskerne besluttede da ikke at del-

¹ Worsaae, S. 794 og 799 f.   ² Worsaae, S. 801.   ³ Worsaae, S. 500 f.

tage i Valget, idet de mente, at v. Krogh vilde faa Flertallet af Tyskernes Stemmer og altsaa blive valgt, uden at Danskernes Hjælp var nødvendig, men det Rygte var kommet ud iblandt Tyskerne, at Danskerne henimod Slutningen af Valget vilde møde og stemme paa de Fontenay. v. Kroghs Tilhængere mødte derfor talrigt op, medens de Fontenays holdt sig tilbage for at afvente Danskernes Komme. Imidlertid mødte der nogle Danskere, som gik paa egen Haand og stemte for v. Krogh. Da de Fontenays Tilhængere saa det, tabte de Modet og gik bort uden at stemme. Resultatet blev derfor, at v. Krogh valgtes eenstemmigt med 197 Stemmer for 6 Aar og med en Gage af 3200 Kr. foruden Kontorholdsgodtgørelse¹.

Den 24. November 1869 var der Valg af Menighedsrepræsentanter efter den nye, tyske Kirkeforfatning. Alle 21-aarige uberygtede og selvstændige Mænd havde Valgret. Aabenraa By og Landsogn skulde vælge 18 Repræsentanter. Der blev stemt 4 Steder. Danskerne antog forud for Valget efter at have gennemgaaet Valglisten, at de havde Flertallet i første Distrikt, at der omtrent var Stemmeligbed i andet Distrikt, og at der i tredje Distrikt vilde være nogle flere tyske end danske Stemmer. Men det gik ganske anderledes, idet der i første Distrikt valgtes 5 tyske og i de tre andre Distrikter 13 danske Repræsentanter. I første Distrikt stemtes der i Kirkens Sakristi. Op langs Kirkegulvet stod der Tyskere, som søgte at faa Danske til at ombytte deres danske Stemmesedler med tyske, hvilket bevirkede, at flere gik bort uden at afgive deres Stemme. Bahnsen og Worsaae opholdt sig nogen Tid i Kirken for at være især de danske Smaakaarsfolk iblandt Vælgerne til Støtte, men gik bort, da de følte sig saarede over, at Kirken blev misbrugt til politisk Uvæsen². Da Valgets Resultat blev bekendt, blev der stor Forbitrelse iblandt Tyskerne. Der blev nedlagt Protest imod Valgets Gyldighed, begrundet med, at Stemmesedlerne ikke var bleven oplæste efter Valghandlingen, og at 1 Stemmeseddel var bleven afgivet af en anden end den paagældende selv. Valgbestyrelsen afviste Protesten, men Konsistoriet i Kiel forkastede Valget, fordi der ikke var ført nogen Valgprotokol. Der skulde altsaa afholdes nye Valg. Medlemmerne af Valgkomiteerne var fornærmede over, at Valget var blevet forkastet, og vilde ikke fungere ved det nye Valg. Provst Göttig maatte da henvende sig til dansksindede og gik først til Apoteker Stisgaard, Løveapoteket. Denne erklærede sig villig til at indtræde i Valgbestyrelsen paa den Betingelse, at Halvdelen blev dansksindede. Dette gik Provsten ind paa og henvendte sig til Orgelbygger Kornmann og Købmand H. P. Callesen. Denne sidste stillede yderligere den Fordring, at der ogsaa skulde være

¹ Worsaae, S. 821 f.   ² Worsaae, S. 808.

danske Bisiddere paa alle Valgsteder. Det nye Valg fandt Sted den 17. Februar 1870. Resultatet blev ganske det samme som ved det første Valg: 13 danske og 5 tyske Repræsentanter. De danske var: Farver Backmann, Skibskaptajn Ingvard Bruhn, Bødkermester P. Hansen, Skomagermester C. Heitmann, Købmand I. A. Jørgensen, Orgelbyggerne Kornmann og Marcussen, Tobaksfabrikant Meyer, Vævermester Otzen, Købmand Poulsen, Kolstrup, Farver K. Ries, Bødkermester A. Schrøder og Skibskaptajn Thomsen. Kirkerepræsentanterne valgte sammen med de 2 Præster 6 Kirkeældste. De valgte var alle danske. Det var Kaptajn Ingvard Bruhn, Købmand P. H. Callesen, Dr. Grauer, Orgelbygger Marcussen, Skibsbygmester Jørgen Paulsen og Snedkermester Nicolai Thayssen¹.

Den 6. Juli 1870 holdt Aabenraa Amts Landboforening sit aarlige Dyrskue med Spisning paa Hotel „Danmark“. Som sædvanligt formede det sig som en national Fest med udmærket Stemning. Junggreen udbragte en Skaal for Kong Kristian 9., „der har været vor Konge, og om hvem vi haaber, at han atter skal blive det“. Th. Dahl talte om Sammenhold og Udholdenhed i Danskernes Kamp for at værne om deres Ret og deres Nationalitet. Der blev udbragt Skaaler for Krüger og Ahlmann og for Brødrene i Kongeriget. Gaardejer Jes Nielsen i Kassø talte indtrængende for Modersmaalet og dets Betydning som Værn for den danske Folkelighed og Ret. Ahlmann, der kom med Toget nordfra og skulde videre med Dampskibet til Sønderborg, kom til Stede. Da han traadte ind i Salen, rejste hele Forsamlingen sig og modtog ham med et Hurra. Ahlmann tog Ordet og mindede om, at der i Danmark var Brødre, der følte, at med Udfaldet af Sønderjydernes Sag var ogsaa deres Skæbne afgjort, og som derfor vilde støtte Sønderjyderne af al deres Evne. Hele Forsamlingen fulgte Ahlmann til Dampskibet og udbragte endnu et Leve for Nordslesvigs trofaste og djærve Repræsentant. Da man kom forbi Fischers Bolig, udbragtes der ogsaa et Leve for ham².

Danskerne havde imødeset Aaret 1870 med store Forventninger. Den Tro havde bredt sig, at Afstemningen vilde blive foretaget, naar Optionsfristen, 6 Aar fra Ratificationen af Wienerfreden, var udløbet, og det var den den 16. November 1870. Syner og Spaadomme spillede en stor Rolle i disse første Aar efter 1864. Ogsaa Jomfru Fanny³ havde varslet om store Begivenheder, der skulde ske i 1870. Worsaae gengiver hendes Spaadom saaledes: „I 6 Aar skal Slesvig

¹ Om Valget af Menighedsrepræsentanter og Kirkeældste, se Worsaae, S. 807—10.

² Worsaae, S. 861 f. efter „Freja“. ³ Jomfru Fanny var en Dame, der som spædt Barn var bleven bragt til Aabenraa — efter Opgivelse fra Meklenburg — og som af Aabenraaerne antoges at være en Datter af Kristian 8. Hun ansaas for at være fremsynet.

være under Fremmedherredømmet, men i Aaret 1870 vil der komme en stor Krig, hvorimod al Krig hidtil kun har været Børneværk. Her vil komme Krigsmænd, som vi aldrig før have seet, et stort Slag vil blive leveret i og omkring Aabenraa, Danmarks Konge vil komme ridende paa en hvid Hest, der vil vade i Blod i Gaderne, de danske Tropper ville efter at have erobret Byen blive jaget ud igjen, men derefter komme tilbage for bestandig, Danmark vil faae sine gamle Grændser og Mere til o. s. v.“¹ Af dette gik jo virkelig i Opfyldelse, at der i 1870 kom en stor Krig, men ganske vist intet ellers. Jomfru Fannys Spaadom lever endnu i Aabenraa. Man har glemt, at den tog Sigte paa Aaret 1870. Siden er det jo ogsaa sket, at Danmarks Konge er kommen ridende paa en hvid Hest, men da det øvrige: det store Slag ved Aabenraa — der siges Knivsbjerg — Blodet, man vader i i Gaderne, og det, at Danmark skal have sine gamle Grænser igen, ikke er gaaet i Opfyldelse, tror adskillige Aabenraaere fuldt og fast, at Jomfru Fanny har varslet om endnu en Krig, som forestaar.

Det blev Krigen imellem Tyskland og Frankrig, der kom til at præge Aaret 1870. Ogsaa for de danske Sønderjyder fik den stor og skæbnesvanger Betydning. Den 16. Juli om Morgenen kom Budskabet om Krigens Udbrud til Aabenraa. „Alle Danskere er meget glade, alle Tyskere yderst bekymrede“, skrev Fr. Fischer den 17. Juli i et Brev til Worsaae, der var i Karlsbad ved Krigens Udbrud². Efter at have omtalt flere tysksindede, der var indkaldte, fortsætter Fischer i samme Brev³: „jo, det kniber nu tilgavns for de „store Tydskere“ — selv „Gustav“⁴ skal være yderst bekymret over, hvad der vil komme. Iblandt Embedsmændene hersker samme fortrykte Stemning, kort sagt, det tidligere Brouteri er veget for Forknythed. Den dansksindede Menigmand bygger de mest rosenfarvede Luftkasteller, og de politiske Kandestøbere ere fuldkommen paa det Rene med, hvorledes Alt skal gaae. Som et morsomt Yttringstegn af Vedkommendes Opfatningsmaade hørte min Datter en af Smed Frimanns Dreng sige: „at Junggreen var rejst til Kjøbenhavn for at hente Tilladelse til at slaae Tydskernes Vinduer ind“; Enhver har sit høieste Formaal. — Samtlige vore Venner ere alle oplivede af de bedste Forhaabninger.“

Endnu var Optionsfristen i Henhold til Wienerfreden ikke udløbet, og mange værnepligtige meldte sig i disse Dage for at lade sig overskrive til Danmark. I Aabenraa som andetsteds nægtede Landraaden i Dagene 18.—22. Juli at ordne Optionen, antagelig fordi Regeringen — ligesom Befolkningen — troede, at Danmark vilde gaa med i Krigen, men de værnepligtige og indkaldte udvandrede alligevel i Skarevis. En „Feldwebel“ ved Garnisonen i Aabenraa fortalte, at

¹ Worsaae, S. 821.   ² Worsaae, S. 874.   ³ Worsaae, S. 876.   ⁴ d. e. Gustav Raben.

af 300 indkaldte mødte kun 24, tre Gange havde han raabt alle 300 Navne op, men kun de 24 var der¹. Da det blev bekendt, at Landraaden igen „skrev over“, som man kaldte det, blev der en stor Tilstrømning af Landboere, der selv vilde „overskrives“ eller havde Sønner, der vilde det. Fra om Morgenen Kl. 7 til om Aftenen Kl. 6 med et Par Timers Afbrydelse i Middagsstunden stod der fuldt af Folk udenfor Kontoret². Dampskibet fra Sønderborg var hver Dag fyldt med Flyttegods fra Folk, der belavede sig paa at forlade Sønderborg, da man frygtede for et Angreb af den franske Flaade³. Togene gik Dag og Nat, Rygter svirrede i Luften, og Jomfru Fanny sagde, at et prøjsisk Skib, forfulgt af 6 andre, skulde komme ind i Aabenraa Fjord. Danskerne viste, hvor deres Sympati var, ved at spille Marseillaisen rundt om i Hjemmene, og Tyskerne ærgrede sig, naar de gik forbi paa Gaden og hørte det. Den 25. Juli om Aftenen skulde den garnisonerende Bataillon drage af Sted. Kl. 8¹/₂ stod den opmarcheret paa Eksercerpladsen. Landraaden, Byens Embedsmænd og en stor Mængde Mennesker var forsamlede. Landeværnsmajor Kornatzki talte for det tyske Fædreland og for Prøjsen og udbragte et Leve for Kong Wilhelm. De prøjsiske Soldater og Hjemmetyskerne raabte med og svingede deres Hjelme og Hatte, medens Danskerne stod tavse og med bedækkede Hoveder. Bataillonens Chef, Major v. Reibnitz og Borgmester v. Krogh talte ogsaa. Derpaa blev der sat et Bord frem, fra hvilket Pastor Grønning, som man havde set paa Pladsen, skulde tale til Tropperne, men Præsten var forsvundet. Majoren sagde fortrædeligt: „Han vil ikke, nu, vi kan undvære ham.“ Tropperne marcherede nu til Banegaarden. Husene var illuminerede, og Tyskerne flagede. Paa Banegaarden muciserede Knacks Musikkorps, og Drengene fra en tysk Skole mødte med Stoklygter. Tilsidst var alt i Orden, saa Toget — 3 Lokomotiver med 41 Vogne — kunde afgaa. Da var Klokken 10¹/₂⁴.

Den 1. August erklæredes de fem nordligste Kredse i Slesvig i Belejringstilstand. De danske Blade blev forbudte, og de værnepligtige, der havde opereret for Danmark, men var vendte tilbage til Aabenraa, fik Ordre til ufortøvet at forlade Byen og begive sig over Grænsen. Den 4. August kom den første tyske Sejrsmedling. „Den udøvede en overordentlig nedtrykkende Virkning paa alle dansksindede, medens Tyskerne jubede i højen Sky“⁵. Den 9. August kom Meddelelsen om Sejren ved Wörth. Der blev flaget fra Raadhuset og fra mange private Huse, medens Danskerne modtog Efterretningen med Mistro. Der opsloges

¹ Fischers Dagbog ¹⁹/₇, efter Worsaae, S. 880.   ³ Fischers Dagbog ²⁵/₇: Worsaae, S. 883.

² Fischers Dagbog ²⁰/₇: Worsaae, S. 880.   ⁴ Fischers Dagbog ²⁶/₇: Worsaae, S. 883 f.

⁵ Worsaae, S. 889.

Plakater paa Gadehjørnerne med Meddelelse om Sejren: Tyskerne havde taget 40,000 Fanger. Efter Middag gik Borgmester v. Krogh selv rundt og stregede et Nul ud. Det var „en Trykfejl“.¹ Den 10. August ophævedes Belejringsstilstanden, og de danske Blade kunde igen udkomme. Den 3. September kom Meddelelsen om Slaget ved Sedan og Napoleons Tilfangetagelse. Fischer skriver i sin Dagbog²: „En feberagtig Bevægelse greb hele Befolkningen her i Byen. De Tydsksindede gratulerede hinanden og de mest overspændte Pralerier om, hvad der var sket og vilde ske, gjenløde alle Vegne, hvor de mødtes. — Iblandt de Dansk-sindede bleve ikke Faa meget forknytte, men fattede dog Mod igjen. Om Eftermiddagen lod Borgermesteren Vægterne gaae fra Hus til Hus med Bøn — ikke Befaling — om at illuminere om Aftenen, og de tyske Borgere bleve sammenkaldte til at møde i „Stehrs Hotel“. Et Par Kanoner bleve bragte frem fra Toldpakhuset, men dog ikke brugte. Illuminationen om Aftenen var langt fra almindelig. Ikke alene de Dansksindede illuminerede ikke, men ogsaa adskillige af de Tydsksindede undlode det. Raadhuset var straalende oplyst, men Slottet var aldeles mørkt, ligesaa Posthuset. Et Fakkeltog, som var bleven omtalt, fandt ikke Sted, og skjøndt der indtil sildigt paa Natten bevægede sig en Mængde Mennesker i Gaderne, hørtes hverken Sang eller Klammeri; ingen Uorden forefaldt, og ingen Vinduer blevne indslagne“.

Det er forstaaeligt, at de tysksindede glædede sig over Sejrene, og lige saa forstaaeligt, at de dansksindede følte sig skuffede. Da Krigen udbrød, havde man haabet, at nu skulde Udlændighedens Tid være forbi, nu indsaa man, at Prøjsen næppe vilde bringe Paragraf 5 til Udførelse for det første, og dog holdt man Modet oppe „paa en næsten ubegribelig Maade“³. „Vi vidste altsaa, at vi indtil videre maatte bære den tunge Skæbne, der var bleven vor Lod, men at det engang nok skulde blive godt igjen, det Haab svigtede ikke“⁴. Saa længe Freden endnu ikke var sluttet, kunde der ske uventede Ting, som kunde ændre Udsigterne ogsaa for de Danske i Sønderjylland — hermed slog man sig foreløbig til Ro.

Den 9. November 1870 foretoges der Valgmandsvalg til den prøjsiske Landdag. Det var under vanskelige Forhold for Danskerne. De tyske Sejre virkede til Gunst for Tyskerne. Der var foretaget Forandringer i Valglisterne i Tyskernes Favør. Medens der i 1867 var valgt 19 Valgmænd i Aabenraa, skulde der nu vælges 24. Resultatet blev, at der valgtes 12 danske og 12 tyske Valgmænd, medens der i 1867 var bleven valgt 10 danske og 9 tyske. Og Tyskerne naaede endda kun dette Resultat ved en Uregelmæssighed. I 1. Valgdistrikt faldt der ved

¹ Worsaae, S. 889 f. Franskmændene mistede i Slaget ved Wörth 8000 saarede og døde, og 6000 blev taget til Fange. ² Worsaae, S. 893. ³ Worsaae, S. 897. ⁴ Worsaae, S. 897.

Valget i 2. Klasse lige mange danske og tyske Stemmer. Mægler Hundewadt, der fungerede som Valgbestyrelsens Formand, lod nu ikke straks foretage Omvalg, men udsatte det til, efter at Valget i 1. Klasse var foretaget. Det stred imod Valgloven, og Apoteker Worsaae protesterede derimod med Loven i Haanden, men Hundewadt erklærede, at der ved Valget ingen Diskussion maatte finde Sted, og lod foretage Valg i 1. Klasse, og imidlertid fik man sendt Bud i Byen efter et Par Tyskere, saa da Omvalget i 2. Klasse blev foretaget, havde Tyskerne Flertal. De 12 danske Valgmænd, der valgtes, var: I. P. Junggreen, Købmand P. H. Callesen, Købmand Johannsen, Gæstgiver H. P. Schmidt, Købmand A. C. Schmidt, Farver K. Ries, Farver Backmann, Træhandler J. Storm, Jernstøberiejer Stallknecht, Skomagermester Kaufmann, Gæstgiver Hammer og Bagermester Offersen¹.

Den 29. November skulde der være Valg af 2 Byraadsmedlemmer. Imod Betaling fik Danskerne en Politibetjent til at afskrive den udlagte Valgliste, og man samledes til et Møde og gennemgik Listen. Man kom til det Resultat, at der vilde blive afgivet omtrent 208 tyske imod 172 danske Stemmer, og besluttede derfor ikke at deltage i Valget².

Ogsaa Tyskerne begyndte nu at længes efter Freden. Der kom Efterretninger om, at flere unge Mænd fra Byen var faldne. Men nu nærmede Freden sig ogsaa. Den 20. Januar 1871 kom der Meddelelse om, at Kong Wilhelm havde erklæret sig villig til at lade sig udnævne til Kejser. „Herre Gud!“ udbrød Fr. Fischer, „saa er vi arme Syndere da nu bleven „kaiserlich-königliche Untertanen“; ja, ingen veed, hvad han før sit Endeligt kan blive til!“³ Da Meddelelsen om Fredspræliminærenes Undertegnelse kom til Aabenraa, lod Landraad v. Levetzau hejse Flag paa Slottet, men Flagstangen knækkedes af Stormen, og Flaget forsvandt, og naturligvis blev der heri set et Varsel.

Den 2. Marts lidt over Middag kom Efterretningen om, at Freden var undertegnet. Tyskerne forberedte skyndsomst Festligheder. Flagene kom ud, og udfor de dansksindedes Huse plantedes der Flagstænger, der blev skudt Salut, ringet med Kirkeklokkerne, og et Fakkeltog forberedtes. Alle tilsagdes til at lade deres Vinduer illuminere. Flere Danske kom til Junggreen, Bahnsen og Worsaae og spurgte, hvad de skulde gøre. Disse svarede, at de ikke selv illuminerede, men enhver maatte tage Ansvar for, hvad han vilde gøre. Senere kom et Par ansete danske Borgere til Junggreen og Worsaae for at overtale dem til at illuminere, da de ellers frygtede for at faa deres Ruder slaaet ind, men det vilde og kunde Junggreen og Worsaae ikke gaa ind paa. Om Aftenen var kun Tyskernes Huse

¹ Worsaae, S. 916.   ² Worsaae, S. 933.   ³ Worsaae, S. 1008.

illuminerede, og især laa Store Torv temmelig mørkt hen, men da Fakketoget skulde til at sætte sig i Gang fra Nørre Torv, og Musikken begyndte at lyde, kom der pludseligt Lys i Vinduerne hos et Par ansete Danskere paa Store Torv, og straks hed det sig over hele Byen, at Smaaborgerne var forraadte, og at det blev dem, der kom til at betale Gildet, og der blev nu overalt stillet Lys og Lamper i Danskernes Vinduer. Kun omtrent 20 Huse i hele Byen blev ikke illuminerede. Der skete ingen Overlast paa disse, medens der lød Ord som „danske Kujoner“ udfor de illuminerende Danskeres Huse. Paa Store Torv holdt Borgmesteren en Tale, og Fakketoget endte igen paa Nørre Torv, hvor Faklerne kastedes i Hob. Flagstængerne blev staaende med Flag den følgende Dag over. Den næste Dags Morgen igen var alle Stængerne knækkede, og Flagene var taget bort fra Stængerne udfor Agent Middelheus og Apoteker Worsaae. Denne sidste blev stævnet i Forhør hos Borgmesteren. Hvem der havde ødelagt Flagstængerne, kom ikke for Dagens Lys¹.

Den 3. Marts var der Valg til den tyske Rigsdag. Det var ikke med store Forventninger, Danskerne gik til Valget. Nu var Stemningen tilmed trykket efter den uheldige Illumination Aftenen forud. Resultatet blev daarligere, end man havde ventet. Der blev afgivet 322 danske og 371 tyske Stemmer². Fra dansk Side paastodes, at der var forskellige Uregelmæssigheder med Hensyn til Valg-listerne³, men Resultatet var i hvert Fald, at Danskerne havde tabt Flertallet af Stemmerne i Aabenraa, og de genvandt det ikke i tysk Tid.

— Apoteker Worsaae rejste i Maj Maaned til Karlsbad. Da han tog Afsked med Fr. Fischer, der i den sidste Tid havde følt sig mindre vel, bad han ham om som sædvanlig, naar han var paa Rejse, at holde ham à jour med Begivenhederne i Aabenraa. Fischer afslog det, fik Taarer i Øjnene, greb Worsaaes Haand og sagde: Jeg er træt og trænger til Hvile. Nu maa yngre Kræfter træde til. Bed til den gode Gud for mig, at han vil gøre mit Endeligt kort. — Han takkede saa Worsaae for hans Venskab og sagde, at hvis der passerede noget af Vigtighed, vilde han bede Junggreen om at meddele Worsaae det⁴. Knap 14 Dage efter, den 4. Juni 1871, døde Frederik Fischer af et apoplektisk Tilfælde. Martin Bahnsen døde den 12. Marts 1875. 1872 solgte Worsaae Apoteket og rejste til København. 1877 forlod ogsaa fhv. Fysikus Th. Dahl Byen, og nogle af de Mænd, som vi paa de foregaaende Sider har truffet Gang paa Gang, var ikke mere i Aabenraa. Fischers Død sætter ikke Skel i Danskhedens Historie

¹ Worsaae, S. 1019 ff.   ² Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, S. 372 og 379. Worsaae har Tallene: 339 danske og 385 tyske Stemmer.   ³ Worsaae, S. 1024 ff.

⁴ Worsaae, S. 1034 f.

i Aabenraa. Visselig savnedes han og hans „Børs“, men i de Aar, som her er skildret, var dog Fischer ved at blive en gammel Mand, ogsaa Bahnsen gled efterhaanden i Baggrunden. I Fyrrerne gjorde Fischer sin største Indsats, Bahnsen sin i Tiden imellem Krigene, men i disse første Aar efter 1864 er det Junggreen, der mere og mere træder i Forgrunden. Han træder naturligt frem som Fischers og Bahnsens Arvtager. Der er ingen Modsætning mellem dem og ham. Han kan snarest betragtes som Fischers kæreste Elev. Naar Fischer til Worsaae talte om, at yngre Kræfter maatte træde til, da har han jo sikkert tænkt paa Junggreen. Og denne vokser frem til at blive mere, end hans Forgængere var: ikke blot en Fører for Aabenraas Danskhed, men for hele Sønderjyllands.

Men 1870—71 sætter alligevel Skel i Aabenraas, og ikke blot i Aabenraas, men i hele Sønderjyllands Danskheds Historie, ja, for saavidt ogsaa i Danmarks Historie. Det er Tysklands Sejr over Frankrig, der danner Skellet. Tiden fra 1864 til 1871 var en Foreløbighedens Tid. Man vænnede sig saa smaat til den Opgave, som skulde blive det følgende halve Aarhundredes: at hævde sin Danskhed under Fremmedherredømmet, men man troede ikke, *vilde* ikke tro, at den Tilstand, der var skabt ved Wienerfreden, skulde blive andet end en midlertidig og af kort Varighed. Først Landets uafgjorte Skæbne, saa Paragraf 5 holdt denne Tro oppe. Og Haabet om, at Prøjsens Overmod maatte blive kuet, kuet af Frankrig, blev omtrent til Forvisning. Nu styrtede det i Grus. Nu glippede Troen paa Paragraf 5's snarlige Opfyldelse. Frankrigs Nederlag i 1870—71 gjorde os først rigtig vort eget i 1864 klart.

FRA 1864 TIL VÆLGERFORENINGENS DANNELSE

DET POLITISKE SAMARBEJDE OG DETS FORMER

AF

HANS LUND

CAND. MAG., HØJSKOLEFORSTANDER, RØDDING.

✱

Det politiske Samarbejde, der før Vælgerforeningens Dage har været mellem de ledende Kredse i Sønderjylland, er almindeligvis bleven opfattet som værende af ret tilfældig Art, skabt af Øjeblikkets Behov og ophørende, når dette var sket Fyldest. Det er nærværende Afhandlings Opgave på Grundlag af Materiale, der i de senere År er åbnet Adgang til i private Brevsamlinger, at belyse dette Forhold nærmere ved at undersøge, hvilke Planer og Overvejelser der til de skiftende Tider har været fremme om at give Samarbejdet fastere Former, og hvad der faktisk blev nået med Hensyn til en ordnet Samvirken mellem de ledende Mænd. Fra første Færd har Tanken om Organisationsdannelse syssel-sat Sindene, og der har stadig været dem, der har kunnet se, hvilken Styrkelse af det danske Forsvar der kunde vindes herigennem. Selv om man ikke når ret meget videre end til Tilløbene, vil det dog kunne have Interesse til Tidens Belysning at følge denne Sags Udvikling gennem Aarene.

Første Gang, Tanken om at samle den danske Befolkning i Slesvig i en politisk Organisation fremsættes efter 1864, er i Efteråret 1866. På det Tidspunkt søgte den tyske Agitation at vinde Folkestemningen *mod* § 5 ved at fremstille Sagen således, at det, Afstemningen skulde dreje sig om, var, om Slesvig skulde deles eller ej¹. D. 14. Okt. mødtes en Kreds af Tyskere i Rødekro og vedtog Oprettelsen af en Forening *mod* Slesvigs Deling, hvis Bestyrelse og Ledelse skulde have hjemme i Haderslev². Meddelelsen herom kunde måske nok være egnet til at fremkalde Uro. Før 1864 havde Tanken om Slesvigs Deling mødt stærk Afvis-

¹ Jfr. Brev fra Fr. Fischer til L. N. Elberg. omkr. 1/10 66 — Rigsarkivet. ² Fædrelandet 22/10 1866.

ning i Sønderjylland, og det kunde endnu ikke erkendes, hvor dybt Begivenhederne i 1864 og i Månederne efter Fredsslutningen i så Henseende havde ændret Befolkningens Tankegang. Man kunde derfor nok fra dansk Side få Følelsen af, at den tyske Aktion var sat ind på et farligt Sted, og at der måtte foretages noget derimod. Dertil kom, at der som Modvægt mod de tyske Adresser og Deputationer trængtes til danske Livsytringer, så ikke Tyskerne alene overfor Omverdenen kom til at tale på Slesvig Vegne. Dette er Baggrunden for følgende.

D. ²⁰/₁₀ 1866 skrev Orla Lehmann nedenstående Brev til Pastor Mørk Hansen (1850—64 Præst i Felsted ved Åbenrå og tidligere Medlem af de slesvigske Stænder), der nu i 1866 var kaldet til Sognepræst i Vonsild, og som herfra let vilde kunne pleje gamle Forbindelser med den sønderjyske Befolkning. Brevet¹ lyder således:

„Gode Ven! Vil De ikke tage det Spørgsmål under Overvejelse, om det ikke måtte være rigtigt, om de danske Slesvigere stiftede en Forening, der med alle lovlige Midler vilde virke for Gjennemførelsen af Fredstractaten, som med denne ene Forandring ordret fulgte den tyske Forening for at forhindre Gjennemførelsen, således at Love, Bestyrelse, Virksomhed osv. osv. — lige indtil dens Grundlæggelse i røde Kro og dens Bestyrelse i Haderslev — blev en ligefrem Kopi af hiin, altid følgende bagefter, men altid lige i Hælene . . .“

Som man ser, nævner Orla Lehmann som Foreningens to Opgaver: Arbejdet for Slesvigs Deling og ingen tyske Demonstrationer uden tilsvarende danske.

Mørk Hansen svarede straks tilbage, at han efter at have overvejet Sagen med en pålidelig Ven fandt, at Ideen burde udføres, forudsat at Lederne i Haderslev gav deres Tilslutning. Men da Sagen kom til deres Afgørelse, afviste de nærmest Tanken. Herom berettede Mørk Hansen i et nyt Brev efter at have haft en Sammenkomst med et Par af Haderslev-Førerne²: de ventede Afstemningen inden Nyår og kunde godt se, at en Forening kunde være til Nytte, — den vilde let komme til at omfatte de samme 16000 Mand, der nu havde underskrevet „de 47“s Adresse — „men de ansee det for tvivlsomt, om en sådan Demonstration var hensigtsmæssig, da den nærmest kun kunde godtgjøre Nordslesvigernes Længsel efter at komme tilbage til Danmark, medens det, som nu er Hovedsagen, er, at Preussens Regjering vitterlig udfører Art. V, og dertil vilde en sådan Demonstration ikke hjælpe. Snarere var det næsten godt, om Preussen på en vis Måde kunde dysses lidt i Ro og blive lidt mindre bekymret for Udfaldet af Af-

¹ Det findes i Pastor M. H.'s efterladte Papirer hos Skovrider Mørk-Hansen, Ravnholt, Fyn.

² Mørk Hansens Breve ²²/₁₀ og ²⁸/₁₀ 1866 til Orla Lehmann findes i Dansk Folkeforenings Arkiv — Rigsarkivet.

stemningen. — Jeg indvendte herimod, at Preussen jo godt veed, hvad Nord-slesvigerne ville, men at Foreningen nærmest skulde tjene til at vise Stemningen ligeoverfor de andre Magter, som skulle virke for Fredstraktatens Opfyldelse. Desuden vilde jo en sådan Forening hjælpe til at binde Deltagerne og således gjøre Afstemningens Udfald så meget desto sikrere.“

De lovede at overveje Sagen yderligere, men om disse Overvejelser kan der intet oplyses. I Datidens Breve har jeg ikke set nogetsomhelst, der kunde tyde på, at der var arbejdet videre med Tanken.

Det vilde forøvrigt ikke have været uden Betydning, om man kunde være gået ind i det begivenhedsrige År 1867 med et vel tilrettelagt Samarbejde indenfor den danske Lejr. Nu måtte man i det væsentlige lade alt bero af, at de lokale Ledere hver på sin Egn gjorde deres Pligt. Der var Egne, hvor man stod vel rustet for det Tilfælde, at den bebudede Afstemning skulde komme, og Forberedelserne gik på sine Steder nogen Tid tilbage. Således havde man i Haderslev-Eggen alt rede til en Afstemning allerede før Meddelelsen om Præliminærfreden i Nikolsburg var nået hertil; man havde strax, da Krigen mellem Østrig og Preussen brød ud, en Følelse af, at nu var store Forandringer forestående, og allerede da knyttedes Tanken herom til Tanken om en Afstemning. Prof. I. N. Madvig gæstede i sin Sommerferie sin Broder, Fysikus Madvig i Haderslev, og herfra skrev han $\frac{1}{8}$ 66 (før Nikolsburg-Bestemmelserne er bekendt) til A. F. Krieger¹: „Man er så forberedt herpå (∴ på Afstemningen), at man sognevis har optaget Lister over hver Gårdmand og Husmand efter hans politiske Sindelag, og her spørges ved politisk Sindelag kun om dansk eller tysk, det sidste i de to Nuancer. Man tror at have sikret sig Midler til i det ringeste i Haderslev at hjælpe de Småborgere, mod hvem fra tysk Side Opsigelse af Prioriteterne kunde bruges som Skræmmemiddel, og anseer sig overhovedet for aldeles sikker i sin Sag lige til Flensborg.“

Man synes i Haderslev ikke alene at have haft Orden i sine egne Sager, men også at have rakt en hjælpende Hånd til andre Egne, hvor Stillingen ikke var så god. Således fortæller Mørk-Hansen i Okt. til Orla Lehmann, at der „i Mellemslesvig, hvorved jeg nærmest tænker mig Eggen syd for Åbenrå“, ingen rigtig Organisation findes, „skjønt det ikke mangler på brave Mænd“. „Derfor er det af så stor Betydning, at man fra Haderslev personligt besøger dem og holder dem i Ånde. Hertil anvendes navnlig Consul Amorsen i Haderslev.“² — Også fra andre Egne — f. Ex fra Vestereggen — klages der over Sløjhed og Træghed som Følge af Mangel på et bevidst ledet Arbejde³.

¹ Brevet i Kriegers Arkiv, Rigsarkivet. ² Brev $\frac{22}{10}$ 66. ³ Brev fra J. B. Eliassen, Bruns-gård til H. R. Hiort-Lorenzen $\frac{30}{11}$ 66 Kgl. Bibl.

Afstemningen kom ikke, men i Stedet fik man Valget til det nordtyske Forbunds grundlovgivende Rigsdag d. $12\frac{1}{2}$ 1867, der af mange opfattedes som den egentlige Afstemning. Det smukke Resultat, Valget gav for Danskheden, var ikke nået uden bevidst Arbejde. I Byerne har der været lokale Valgorganisationer. H. R. Hiort-Lorenzen fortæller i sine Erindringer¹, at der i Haderslev var en fortrinlig Valgorganisation. „Hele Byen var inddelt i en Mængde små Distrikter, der hver havde to „Indpiskere“ — således kaldte vi dem for Spøg — som skulde føre Control med, at ingen danske Vælgere udeblev.“ — Om Arbejdet i Flensborg fortæller en Lærer i Brev til Pastor Gråe²; han er, så snart Skolearbejdet er forbi, optaget af at „opmuntre, hverve til Afstemning“; som i Haderslev er Byen inddelt i små Distrikter med hver sin Formand, der skal sørge for, at hver Dansk får sin Stemmeseddel og møder d. $12\frac{1}{2}$. — „hele Byen er undermineret“. — Valgarbejdet på Landet lader sig desværre ikke følge i Enkeltheder. På udsatte Steder har man sørget for, at der var Mænd til at udføre det agitatoriske Arbejde. Den senere Redaktør Johs. Moldt ledede således Valgagitationen i Mellemslesvig og havde i nogle Uger sit Hovedkontor på Humlekærren i Tønder³.

Men meget beroede på de lokale Lederes Energi og Omtanke, og man oplevede her sine Skuffelser. Når Løgumkloster og Ravsted mødte med tyske Flertal, skyldtes det svigtende Organisation af Arbejdet fra dansk Side. — Da man i Sommeren 1867 stod overfor Valget til det nordtyske Forbunds første ordinære Rigsdag, var man i ledende danske Kredse betænkelig ved Valgdeltagelsen på Grund af de store Udvandringer, der siden Februarvalget var sket som Følge af Kontrolforsamlingerne. Men når ved det afgørende Møde d. $9\frac{1}{8}$ 67 i Haderslev, hvor 100 danske Mænd fra alle Nordslesvigs Egne var mødt, Tilhængerne af Valgdeltagelse sejrede, var det bl. a. under Henvisning til „den fuldstændigere Organisation, vi agtede at indføre ved dette Valg“, der ved sit Arbejde skulde opveje Nedgangen. Man har da ved Valget $31\frac{1}{8}$ 67, hvor Stemmenedgangen ganske vist ikke blev undgået, men hvor *alle* Sogne nordfor „Afstemningsgrænsen af 1867“ mødte med dansk Flertal, øjensynlig haft et organiseret Samarbejde over hele Landsdelen⁴.

Man kunde heraf have draget en gavnlig Lære m. H. t. Fremtiden, men det skete ikke. Man byggede ikke i de følgende År videre på det, der her var begyndt.

¹ S. 67 f.   ² Brev $5\frac{1}{8}$ 67 i Regensburgs Arkiv. R. A.   ³ H. P. Hanssen i „Håbets Mænd“ S. 150.   ⁴ Apotheker Worsåc: Mit Livs og min Tids Historie med særlig Hensyn til Forholdene i Nordslesvig og specielt i Aabenraa 1864—71. — S. 484. Dette Håndskrift findes på Det kgl. Bibliothek. Ny kgl. Saml. Fol. 1762.

Der var nok dem, der følte, at der her blev forsømt noget — I. N. H. Skrumsager fortæller i sine (utrykte) Erindringer om et Møde sidst i 60'erne, hvor han drøfter Tanken om en Organisation med Bunde Refslund d. æ. — men til at komme ud over det tilfældige Samarbejde mellem enkelte selvkårede Førere var der foreløbig ikke Kraft og Vilje. Da fik man i Efteråret 1869 gennem den Forstyrrelse, der voldtes ved en Artikel i Berliner-Bladet „Staatsbürger Zeitung“, et stærkt Indtryk af, hvor nødvendig en samlet Ledelse var, når vigtige politiske Afgørelser skulde træffes. Bemeldte Blad, som Regeringen lejlighedsvis brugte som Talerør for sine Ønsker, havde overfor østrigske Angreb mod den preussiske Regering, fordi den ikke lod foretage nogen Afstemning, hævdet, at der intet var at bebrejde Preussen — Afstemningen skulde Nordslesvigerne ordne på egen Hånd. Ideen blev grebet af Red. Pingel ved „Dybbølposten“, der stærkt tog til Orde for, at der skulde skrives til Handling. I Haderslev og Åbenrå var man forfærdet over dette „Nonsens“¹, og man vilde for enhver Pris standse Aktionerne, men Befolkningen var imidlertid kommen i en sådan Bevægelse, at der måtte gøres noget for at skaffe Uroen en vis Udløsning. Man fik slået Afstemningsplanen ned og vedtog i Stedet — trods megen Ængstelse for Udfaldet — at indgive en Massepetition til Kong Vilhelm. Situationen viste med stor Tydelighed, hvor tilfældigt Forholdene kunde få Lov at udvikle sig i den „organisationsløse Tid“: En ret vild Idé udkastes, en enkelt Mand, der ingenlunde ellers var blandt de førende, tager Tanken op og påtvinger Offentligheden den, uden at Førerne har haft Lejlighed til at tage Stilling til den, og man nødes til en Demonstration, som for de fleste ledende står som mindre ønskelig². — Men man gjorde ved samme Lejlighed andre Erfaringer. Da Adresserne skulde underskrives, voldte Arbejdet med deres Fordeling og Indsamling et stort Besvær på Grund af de uordnede Forhold³, og man havde svært ved at få de nødvendige Penge til Dækning af Udgifterne ved Foretagender af den Art⁴. — Kort efter måtte man for en enkelt Indsamlings Skyld prøve at bygge en hel Organisation op. Krüger havde under sine Ophold i Berlin pådraget sig store Udgifter — Rigsdagsmedlemmer oppebar ikke Diæter — og den Byrde kunde Vælgerne ikke vedblivende lægge på ham. Der blev da sat et Indsamlingsarbejde i Gang i hans Valgkreds Jan. 1870 — „Bidragenes Størrelse skal være overladt til enhver Givers Skjøn“⁵. — Men var det ikke naturligt, om dette indgik i en større Sam-

¹ Fr. Fischer til Læge Gundel 17/9 69. (Kgl. Bibl.). ² Jfr. om disse Begivenheder: Mackeprang: Nordslesvig S. 49—51. ³ Worsåe S. 859. ⁴ Brev fra Jørgensen-Mommark til Møller L. Jacobsen, Brøns 12/12 1871. ⁵ Brev fra Godsforvalter Raunsøe til Møller L. Jacobsen, Brøns 27/1 70.

menhæng? Dertil kom nu, at der hos de mere nøgterne begyndte at vokse en Følelse frem af, at det måske kunde have lange Udsigter med Genforeningen. En langvarig national Kamp lod sig ikke føre uden fast Ledelse og en Organisations Støtte. De med kongerigske Forhold fortrolige kunde henvise til, hvad „Bondevennernes Selskab“ havde betydet for dette Partis Vækst og Sammenhold¹.

Dette er Baggrunden for det Forsøg på at skabe en nordslesvigsk Vælgerorganisation, der finder Sted i 1870. Desværre kan jeg ikke oplyse, fra hvem Initiativet til dette Arbejde er udgået. Worsåes Omtale af Sagen kunde måske tyde på, at Tanken er undfanget i den Fischerske Kreds i Åbenrå. I denne By samledes d. 29. Juni 1870 25 af Nordslesvigs førende Mænd til et Møde, hvor Beslutningen blev taget om at oprette en „Dansk Folke- og Vælgerforening for Nordslesvig“. Dens Formål er Fuldbyrnelsen af § 5, og den vil med alle lovlige Midler virke for, at „den nordslesvigske Befolknings sande Stemninger ved enhver Lejlighed får et så fyldigt Udtryk som muligt, i Særdeleshed ved forefaldende Rigsdags- og Landdagsvalg“². Et Udvalg bestående af de 2 Landdagsmænd (Krüger og Ahlmann) og de 3 Provinslanddagsmænd (P. Skau, C. Callsen, Hans Lassen) skulde udarbejde et Forslag til Love.

Da det måske kan være af Interesse at se, hvem der er Deltagere i denne Nordslesvigs uofficielle Repræsentation, skal jeg meddele Navnene på dem, der var til Stede i Åbenrå d. 29. Juni:

Haderslev Amt:	Købmand I. A. Detleffsen, Haderslev. Red. H. R. Hiort-Lorenzen, Haderslev. Gdr. H. A. Krüger, Bevtoft. Møller Wielandt, Gram. Gdr. P. Skau, Bukshave.
Åbenrå Amt:	Rådmand M. Bahnsen, Åbenrå. Dr. Grauer, Åbenrå. Bogtrykker N. Sørensen, Åbenrå. Tobaksfabrikant Junggreen, Åbenrå. Dr. Th. Dahl, Åbenrå. Teglværksejer C. Callsen, Posekjær. Gdr. P. H. Petersen, Hostrup. Kammerråd Schmidt, Kollund. P. Jespersen, Stollig. Gdr. I. Nielsen, Kassø. Propr. C. H. Møller, Skovgård.

¹ Worsåe S. 859.   ² Dannevirke 30/6 70.

- Sønderborg Amt: Red. I. C. Pingel, Sønderborg.
 Propr. N. Ahlmann, Werthemine.
 Gdr. Hans Lassen, Lysabild.
 Farver Jürgensen, Gråsten.
- Tønder Amt: Godsejer H. A. Knudsen, Trøjborg.
 Red. C. A. Willemoes, Møgeltønder.
 Urmager H. P. Rosenbom, Løgumkloster.
- Flensborg Amt: Boghandler Gustav Johannsen, Flensborg.
 Advokat Muus, Flensborg.

Man vil lægge Mærke til Åbenrå Amts meget fyldige Repræsentation, hvad der naturligt hænger sammen med, at Mødestedet er Åbenrå By — men man kan måske også heri se et Vidnesbyrd om, at det er i denne Del af Landet Interessen for Sagen er størst. Haderslev Vesteramt er kun repræsenteret gennem Møller Wielandt, Gram, og fra hele Vestkysten er der kun 3 Mand, hvad der godt nok svarer til den forholdsvis passive Holdning, Vesteregnet i det hele i de første År under Fremmedherredømmet indtog. Fra Egnen sydfør Afstemningsgrænsen er der ingen mødt.

Krigen standsede imidlertid Sagens videre Udvikling. Skuffelsen over dens Udfald og Myndighedernes hårde Fremfærd mod Befolkningen betog den Lysten til videregående Aktivitet, og det er først i Forsommeren 1871, at der igen røres ved Planen. Først bragte „Vestslesvigsk Tidende“ Sagen på Bane, og derefter omtalte også „Dannevirke“ Tanken i en Artikel, hvor det bl. a. hedder¹: „Det er en aldeles uafviselig Nødvendighed at hele den nordslesvigske Befolkning nu slutter sig sammen til en eneste tætsluttet Skare . . . og navnlig, at der søges tilveiebragt en nøjere og inderligere Forbindelse mellem de forskellige Egne . . .“ Af „Dannevirkes“ videre Omtale af Sagen mærker man øjensynlig Efterdønningen af Modsætninger, der før har været fremme: Tanken kan virkeliggøres på to Måder, enten kan man samle *alle* danske Nordslesvigere i en Forening, eller man kan danne en løsere Organisation, hvor det faste er en Slags Generalstab med Tillidsmænd ud over Landet. „Dnv.“ — d. v. s. Hiort-Lorenzen — foretrækker den sidste Ordning; en almindelig Vælgerforening vil på Grund af Foreningsrettens Bestemmelser blive hæmmet i sin fri Virksomhed og underkastet Øvrighedens Tilsyn på en sådan Måde, at Tilgangen til den vilde blive alvorlig begrænset; derfor måtte man foretrække, at „en inderlig Samvirken mellem de forskellige Dele af Nordslesvig m. H. t. alle fælles offentlige Interesser“ sker uden Offentlighedens direkte Indblanding.

¹ Dnv. 6/6 1871.

Først hen på Efteråret 1871 skred man til Handling. Man var igen bleven mindet om Nødvendigheden af et nøjere Samarbejde. I Foråret 1871 var der bleven nedsat en Kommission for at forberede Indførelse af Undervisning i Tysk i Kommuneskolerne. Meddelelsen herom havde i nogle Egne fremkaldt levende Protester, men i andre Egne synes man at have taget Sagen med Ro. I Aug. 71 kom Forordningen om Indførelse af 6 Timers ugenlig Undervisning i Tysk. Det var før ventet, og flere Steder kom bagefter med deres Protest. Det hele fik et ret planløst Forløb, og Ahlmann kunde i den Anledning skrive, at hvis der havde været en bedre Forbindelse mellem Befolkningen, vilde der være kommen en almindelig Protest¹.

Just i de Dage, da denne Artikel fremkom, besøgte Krüger og Hiort-Lorenzen Ahlmann og drøftede Organisationsplanen med ham²; man planlagde et Møde om Sagen, og flere Mænd gik i Lag med at udarbejde Forslag til Love, bl. a. Red. Pingel³ og Hans Lassen⁴. D. 31/10 indbød Ahlmann en Række Mænd til et privat Møde i Flensborg d. 9/11 hos Vinhandler Colding. Mødets Opgave var at drøfte forskellige Udkast til Statutter samt aftale det nærmere om at sætte Foreningen af 1870 i Virksomhed.

Lige inden Mødet skete der imidlertid noget, der fik Lederne til at ændre Kurs. D. 3/11 skriver Ahlmann til Hiort-Lorenzen: „Jeg har modtaget begge Deres Breve af 1/11. Jeg seer og indseer — efter B.'s Fremstilling — at vi ei kunne gå frem på den tilsigtede Måde, men jeg er enig med Dem i, at vi alligevel må afholde Mødet i Flensborg og der see, hvad vi kunne sætte i Stedet for det Påtænkte. Da De udtaler Ønsket om at see en Ytring af mig om dette Punkt, har jeg ei villet undlade at efterkomme det.“

Dette Brev — jeg har desværre ikke kunnet finde andre Oplysninger om denne Begivenhed — viser, at der umiddelbart før det Møde, hvor Vælgerforeningen skulde grundlægges, „gennem B.'s Fremstilling“ er bleven draget Ting frem, der gør, at Hiort-Lorenzen og Ahlmann allerede før Mødet opgiver den Plan, Mødet skulde virkeliggøre. Hvem er da den „B.“, hvis Indgriben kommer til at forhindre Vælgerforeningens Dannelse? Han er øjensynlig at søge i de indviede danske Kredse; indenfor disse er der da kun 2, hvis Navne begynder med B. — Rådmand Martin Bahnsen og Advokat C. H. Bekker, begge fra Abenrå. Bahnsens kloge Råd blev tit søgt, men det er dog næppe ham, der er Tale om; det sandsynligste er, at B. er Advokat Bekker, der i disse År var ved at vinde sig sin Stilling som de danske Kredses juridiske Rådgiver. Man har

¹ Dannevirke 30/9 71. ² Brev fra Ahlmann til Hiort-Lorenzen 26/9 71. — Kgl. Bibl. ³ Brev fra Ahlmann til Hiort-Lorenzen 14/10. ⁴ Brev fra Ahlmann til Hiort Lorenzen 9/11 71.

været usikker på den ny Forenings retslige Stilling, og man har forinden det afgørende Møde villet have Klarhed — rigtignok på et noget sent Tidspunkt — og har bedt Bekker udtale sig. Han har så understreget de Betæneligheder, som Hiort-Lorenzen havde fremdraget i sin Artikel i „Dannevirke“ i Maj, på så afgørende en Måde, at Hiort-Lorenzen og Ahlmann svinger og den oprindelige Plan må erstattes af en anden. — Sagen kunde måske også hænge sådan sammen: Hiort-Lorenzen har været Modstander af Tanken om den almindelige Vælgerforening, han har ikke kunnet få de andre til at slippe Planen, men han har da henvendt sig til Bekker, som han vidste delte hans Synspunkter, og han kan tale med en sådan Vægt, at han får Ahlmann til at ændre Standpunkt.

Givet er det i alt Fald, at ved Mødet d. 9/11 71 i Flensborg blev Tanken om den almindelige Vælgerforening skrinlagt, og det blev Planen om den løsere Organisation, der sejrede. I Stedet for at bygge Organisationen op fra neden, valgte man at danne en øverste Ledelse, der så gennem et Tillidsmandssystem knyttede Forbindelse med de almindelige Vælgere. Man opnåede ved at følge den Vej at holde sig fri af Myndighedernes Kontrol. Nogen Meddelelse til Offentligheden om Mødet i Flensborg og dets Resultat fremkom da heller ikke. Det er fra private Breve, man må hente Oplysningerne om det Samarbejde, der nu fandt Form. Kollaborator Monrad beretter i et Brev til Regensburg¹ om Mødet: „Den tidligere omtalte høiere Sammenslutning af de ledende Kræfter har vi nu fået i en, som jeg tror, god Gang. Vi har i en større privat Forsamling af Mænd fra hele Landet valgt 7 Mand (de 3 Stænderdeputerede, Krüger, Ahlmann, Knudsen (Hedegård?) og G. Johannsen) til at foranledige udnævnt 3 for Haderslev Amt, 2 for Sønderborg, 1 for Åbenrå, 1 for Tønder og 1 for Flensborg Amt. Disse vælge sig en Spidse og sørge for den videre Organisation nedefter . . . Forslaget om Stiftelsen af en Forening med skrevne Love etc. blev vi snart enige om, var aldeles upraktisk. Vi bevæge os på den fuldstændige Lovligheds Område, men tale desuagtet naturligvis så lidt om Sagen som muligt.“

Af Breve fra de følgende År er det også muligt at få at vide, hvem der fik Sæde i det centrale Udvalg. Det var følgende:

Haderslev Amt:	Red. Hiort-Lorenzen. P. Skau, Bukshave. Godsforvalter Raunsøe, Gram.
Åbenrå Amt:	Tobaksfabr. Junggreen.
Flensborg Amt:	Gustav Johannsen.

¹ 27/11 71. R. A.

Tønder Amt: Godsejer H. A. Knudsen, Trøjborg.

Sønderborg Amt: Gdr. Hans Lassen.

Nik. Ahlmann.

Sekretærarbejdet påhvilede Hiort-Lorenzen, Formandshvervet har, så vidt jeg kan se, været Ahlmann betroet.

Udbygningen nedefter fandt også Sted. I Anledning af en vigtig Afgørelse i Efteråret 1872 skulde der holdes et større Møde i Åbenrå, og Ahlmann skriver da til Hiort-Lorenzen, at til dette skal „alle de Mænd i de respektive Sogne, der er udsete til at virke som Ledere i hvert enkelt Sogn i vore påtrængende Anliggender, indvarsles.“¹

Udvalget havde sit første Møde i Flensborg allerede d. 15/12 71, og Dagsordenen her kan give et Indtryk af, hvilke Opgaver man agtede at arbejde med; der er 3 Punkter: Fremgangsmåden ved Valgene til Landdagen, Understøttelse til Red. Willemoes og Familie (W. var i Fængsel) og Modstand mod det tyske Sprog i Skolerne². Man overtog Indsamlingen til Krüger og fik den ind i et fastere Leje ved en Fordeling på de forskellige Sogne efter det ekstraordinære Plovtal (Skrave Sogn skulde udrede 10 Rdl. R. M.)³.

Som Dagsordenen viste, tog man også Stilling til de almindelige politiske Spørgsmål. Allerede ved Stiftelsesmødet 9/11 71 havde der foreligget en Sag af ret stor Betydning. Krüger ønskede at få en Forespørgsel frem i Rigsdagen vedrørende § 5, og der syntes i Efteråret 71 at være Mulighed for at få den fornødne Støtte til at få Sagen fremmet. Imidlertid var man i København betænkelig ved Sagen og søgte at holde ham tilbage⁴. Krüger ønskede nu at høre sine Landsmænds Mening, og de stillede sig bag ham i en Adresse, som Hiort-Lorenzen samme Dags Aften rejste til Berlin med. (Adressen findes blandt Krügers Papirer, og herfra får man Navnene på Deltagerne i Flensborg-Mødet at vide.) — Et andet vigtigt Spørgsmål optog i de følgende Måneder Sindene. Det var Stillingen til Landdagsvalgene. Krüger og Ahlmann havde i Efteråret 1870 nedlagt deres Mandater; i Okt. 1871 udskreves der nyt Valg, og Valgmændene genvalgte dem; de nægtede at tage mod Valg, og nye Valg udskreves i Nov. og Jan. med samme Resultat. Regeringen stod magtesløs overfor denne „Valgmandsstrejke“. Ikke des mindre var der i den danske Lejr nogen Kritik af denne passive Kampmåde, og det blev allerede efter den første Mandat-

¹ Brev 17/11 72. ² Ahlmanns Brev til Hiort-Lorenzen 20/11 71, Hiort-Lorenzen til Lydik Jacobsen 10/12 71. Ahlmann til H.-L. 28/12 71. ³ Trykt Skrivelse til Skrumsager Febr. 72.

⁴ Krieger: Dagbøger V, 207 (13/11 71).

nedlæggelse i 1871 ved et Møde på Als udtalt, at man burde vælge ny Deputerede (der dog heller ikke skulde aflægge Eden)¹, og Ahlmann var tilbøjelig til at give dem Ret. I Nov. opstillede man dog igen de gamle Kandidater. Men inden der skulde vælges næste Gang, var den ny Organisation dannet, og det blev naturligt den, der måtte tage Stilling til Spørgsmålet om Genopstilling eller ny Valg. På Als ventede man nu nye Mænd. Lige før Udvalgmødet d. 15/12 skrev Jørgensen-Mommark til Møller Jacobsen, Brøns: „Næstkommende Fredag skulle de 7 Vise [der var 8!] holde Møde i Flensborg for at enes om 2 Kandidater til Landdagsvalget i Stedet for Ahlmann og Krüger.“ Mødet gav dog ikke det Resultat. Men fra flere Sider ønskede man, at Valgmændene skulde indgive en Petition til Landdagen, der skulde rumme en Udtalelse om deres Tilslutning til deres Repræsentanter, en Protest mod de forhåndenværende Tilstande og en Bøn om, at Traktaten måtte blive holdt. Denne Adresse, som Krüger oprindelig var imod, er gennemført med Organisationens Støtte. — Da Tyskerne i Efteråret 1872 truede med en større Adresse om § 5's Ophævelse, var der Planer om en dansk Massepetition, som skulde drøftes ved et større Møde, hvortil alle Sognetillidsmændene skulde indbydes².

Det organiserede Samarbejde er bleven fortsat de følgende År, men har øjensynlig haft Vanskeligheder at kæmpe med. Der var i disse Aar i 70'erne en almindelig Svækkelse i den danske Lejr. Ahlmanns Bortrejse i 1875 vakte adskillig Bitterhed, netop fordi Arbejderne var så få, at ingen kunde undværes. — Trægheden mærkedes på flere Punkter; bl. a. gik Indsamlingen til Krüger meget besværligt³. Jeg tænker mig, at det er Følelsen af, at en anden Organisationsform bedre kunde kalde på den enkeltes aktive Interesse, der har bevirket, at man i 1876 påny optog Tanken om Dannelsen af en egentlig Vælgerforening. Initiativet udgik denne Gang fra Haderslev, og det er øjensynlig Hiort-Lorenzen, der har været den drivende Kraft. Han har i Breve fra de foregående Måneder ret stærkt givet Udtryk for sin Følelse af Svagheden i den danske Lejr. D. 31/8 1876 udsendte han sammen med Bankdirektør Amorsen, Ritmester Düring, Fysikus Madvig og Bogtrykker Sabroe en Opfordring til en Række Mænd Nordslesvig over om at være Medindbydere til et Møde i Åbenrå for at få oprettet en „nordslesvigsk Forening“ „i Erkjendelse af, at vor lange Vente- og Prøvetid mere og mere nødvendiggør en nøjere Sammenslutning af alle sande Fædrelandsvenner i Nordslesvig“. — Et Udkast til Love medfulgte. De lyder således:

¹ Ahlmann til Krüger 20/11 71. Krüger til Ahlmann 14/1 72. ² Dannevirke 29/10 72, Ahlmann til Hiort-Lorenzen 17/11 72. ³ Brev fra Raunsø til Hiort-Lorenzen 20/1 76.

VEDTÆGTER FOR DEN NORDSLESVIGSKE FORENING

§ 1.

Foreningens Formål er at fremme den nordslesvigske Befolknings Særinteresser.

§ 2.

Foreningens Bestyrelse består af 9 Medlemmer, som vælges for 5 År. Afgår i Mellemtiden et Bestyrelsesmedlem, supplerer Bestyrelsen sig selv. Bestyrelsen vælger af sin Midte en Formand, som skal have Bopæl i Haderslev, hvor Foreningens Domicil er.

§ 3.

Bestyrelsen vælger for hver af Kjøbstæderne Flensborg, Sønderborg, Åbenrå og Tønder samt Flækken Løgumkloster og for samtlige nordslesvigske Landdistrikter Kredsbestyrere, som stadfæstes af Generalforsamlingen.

§ 4.

Medlem af Foreningen kan enhver selvstændig Mand blive, når han melder sig hos Bestyrelsen gennem en Kredsbestyrer.

§ 5.

Til Bestridelsen af Foreningens Udgifter erlægges ethvert Medlem et årligt Bidrag af . . . . .

§ 6.

Bestyrelsen repræsenterer Foreningen og varetager tilligemed Kredsbestyrerne Foreningens Anliggender.

§ 7.

Ordentlige Generalforsamlinger afholdes mindst een Gang årlig. Tidspunktet og Forsamlingsstedet bestemmer Bestyrelsen. Overordentlige Generalforsamlinger kunne sammenkaldes af Bestyrelsen eller på Forlangende af 25 Medlemmer.

Enkelte af disse Bestemmelser griber måske tilbage til Former, Samarbejdet før har haft. Det gælder således Bestemmelsen om de 9 Bestyrelsesmedlemmer, idet, såvidt jeg kan se, det centrale Udvalg er bleven udvidet med een Repræsentant til for Haderslev Vesteramt (Møller Jacobsen, Brøns)¹, og man tager Begrebet „Landdistrikter“ som noget fastslået.

Tanken slog an, for så vidt som 18 Mand foruden de 5 førnævnte medunderskrev Indbydelsen til Mødet i Åbenrå ⁶/₁₀ 1876. Ser man disse Navne igennem, er der det mærkelige, at Flensborg By og Amt slet ikke er repræsenteret, at Åbenrå By mangler Junggreen som Repræsentant, og at Tønder-Eggen slet ikke har nogen Medindbyder. Det er så meget mærkeligere, som Krüger i et Brev til Dr. Madvig ²/₉ har formanet Kredsen til at sørge for at give Planen så bred

¹ Brev fra Ahlmann til Hiort-Lorenzen ¹⁷/₁₁ 72.

en Basis som mulig¹. Men det hænger måske sammen med, — som det senere skulde vise sig — at der ingenlunde var Enighed om Betimeligheden af den ny Forenings Dannelse.

Det var i alt Fald ingen Tilfældighed, at Junggreen ikke var med blandt Indbyderne. I et Brev til Hiort-Lorenzen ^{28/9} 76 skriver han: „Som De veed, synes jeg ikke godt om selve Forslaget . . .“, men da der nu er udsendt Indbydelse til Mødet, vil han gøre opmærksom på, at det må anmeldes til Politiet, da der ellers kan befrygtes Sagsanlæg mod Deltagerne. „Men på den anden Side synes det mig umuligt at discutere et sådant Forslag i en tysk Politiebedsmands Nærværelse. Såvel de, der ere stemte for, som de, der ere stemte imod, må jo komme frem med deres Grunde. Det er uundgåeligt . . . at man kommer til at omtale Ting, som vore Modstandere helst ikke måtte vide. Det er jo just for at hjælpe på vort Partis svage Sider, at Forslaget fremsættes, og det er netop, fordi jeg troer, at vi i denne Henseende kun gjøre Ondt værre, at jeg ikke synes om det . . . Den eneste Udvej, jeg kan øjne, er, at jeg anmelder en Forsamling for Politimesteren til d. ^{6/10}, at vi på denne kun taler i Korthed om Forberedelserne til de forestående Valg, at vi så slutte Forsamlingen og spise til Middag og først ved Bordet tale om vort egentlige Emne. Jeg ser ingen anden Udvej.“

Hvorledes Åbenrå-Mødet er forløbet, får man et ret nødtørftigt Begreb om gennem „Dannevirkes“ Referat Dagen efter. Det fortælles, at der har været mødt c. 100 Mand fra de forskellige Egne, og at der er blevet forhandlet i flere Timer. Junggreens Henstilling er ikke bleven taget til Følge. Politimester Krogh og en Politibetjent har overværet Mødet — hvad der gav Anledning til en lille ejendommelig Episode. Inden Mødet begyndte, forlangte Politimesteren det preussiske Flag hejst i Salen, fordi denne var dekoreret med Frederik 7's, Kristian 9's og Dronning Louises Buster. Da Dirigenten, Advokat Bekker, foreslog at fjerne de 3 Buster fra deres Plads, frafaldt Politimesteren sin Fordring. Mødets Resultat giver Bladet i følgende: „Uagtet Planen om Oprettelsen af en sådan større Forening ikke fandt udelt Bifald, idet det navnlig fra flere Sider blev fremhævet, at der ikke syntes at foreligge Nødvendighed derfor, var Stemningen dog overvejende for en større Forening . . . Da Meningerne om Foreningens Nødvendighed var så delte, blev man enig om ikke at gå videre på dette Møde, men at tage denne vigtige Sag under Overvejelse ved et nyt Møde, når Underhusvalgene var overstået.“²

Inden dette Møde kunde holdes, er der bleven arbejdet yderligere for at vinde Tilslutning til Planerne.

¹ Koncept i Krügers Arkiv. R. A.   ² Dannevirke ^{7/10} 76.

Sidst i Nov. var Hiort-Lorenzen på Rejse for at agitere for Tanken. Hos Laust Arnum i Bovlund var han samlet med en Del Mænd fra Nr. Rangstrup Herred for at drøfte „Foreningsplanen fra Abenrå-Mødet“¹; først i Dec. havde han en lignende Sammenkomst med Mænd fra Hvidding Herred hos Møller Jacobsen i Brøns og i Gram hos Raunsøe med Folk fra Røddingegnen. Allevegne fandt han Stemningen „særdeles gunstig for Foreningen“. Han drøftede derefter Tanken om et nyt Møde i Abenrå med de oprindelige Indbydere, men mødte Modstand. „De andre Herrer frygtede for, at Stemningen endnu ikke var tilstrækkelig forberedt, da der ikke vidstes at være gjort noget i de andre Amter, og da jeg til Dels måtte give dem Ret i, at vi må vogte os for at gjøre Fiasko endnu en Gang på et offentligt Møde i Abenrå, så enedes vi om at opgive at få Foreningen færdig til Valgene, hvad der alligevel næppe vilde kunne lade sig fuldstændig gennemføre. Jeg påtog mig da at gjøre en Reise til Als og til Abenrå Vesteramt for at undersøge Stemningen der. Efter Nyår tager nogle af Indbyderne med mig til Abenrå for at tage Herrerne der under alvorlig Behandling — thi fra dem udgik egentlig den værste Modstand — og det konstituerende Møde tænkes så afholdt i Januar Måned. Vi ville da forhåbentlig få bedre Held med os end sidst.“²

Om et sådant nyt Møde foreligger der ingen Oplysninger, og man kan vel gå ud fra, at det ikke er bleven holdt. Man mærker da intet til Planen i den følgende Tid. Tankens ivrigste Talsmand, Red. Hiort-Lorenzen blev i Løbet af 1877 erklæret for dansk Undersåt og måtte rejse til Danmark, og der synes ikke at have været nogen til at tage Arven op efter ham. I den følgende Tid blev det nærmest Junggreen, der sørgede for, når Forholdene krævede det, at få sammenkaldt Lederne til Rådslagning. Men man vendte i de kommende Ar, hvor indre Modsætninger i så høj en Grad havde krævet et fastere Samarbejde, tilbage til den mere løse og tilfældige Samvirken, man havde haft før 1871. En hel ny Tanke om at lade Landdagsvalgmændene være en Slags nordslesvigsk Rigsdag, hvor de vigtigere Afgørelser skulde træffes, kom i Arene omkring 1880 til at spille en Rolle.

I 1879 efter at Meddelelsen om Ophævelsen af § 5 var kommen til Nordslesvig, indkaldte Junggreen og Gustav Johannsen et Møde i Haderslev, hvor det blev besluttet at lade Valgmændene underskrive en Protestadresse i denne Anledning. Krüger var mod denne Tanke — han vilde selv protestere og fandt dette tilstrækkeligt — og dette gav Anledning til, at Dele af Haderslev Vester-

¹ Brev fra Hiort-Lorenzen til Møller Jacobsen 22/11 76. ² Brev fra Hiort-Lorenzen til Møller Jacobsen 9/12 76.

amt slog fra, så at Planen kun med store Vanskeligheder lod sig gennemføre. Den aldrende Krüger havde her for første Gang mærket, at Tøjlerne var ved at glide ud af hans Hænder. Men dette var kun Indledningen til de senere hårde Kampe. Man stod i Sommeren 1879 overfor et nyt Landdagsvalg, og nu kom den Modsætning, der længe havde været mellem Krüger og Hans Lassen m. H. t. Edsaflæggelsen, åbent frem, idet Hans Lassen under de forandrede Forhold fandt, at Tiden nu var inde til at opgive den passive Politik, man hidtil havde fulgt, hvad Krüger ikke vilde. Den dyrebare Enighed var truet. Under disse Forhold indkaldte Junggreen og Madvig 30 Mand til et Møde i Åbenrå ^{31/8} og her kom det til skarpe Sammenstød bl. a. mellem P. Skau og Krüger. Man enedes tilsidst om at indanke Sagen for de nyvalgte Valgmænd; de skulde afgøre, om der skulde vælges 2 Edsaflæggere eller 2 Edsnægttere¹. — Denne Fremgangs-måde blev imidlertid denne Gang slået i Stykker, idet Vesterboerne erklærede, at de, hvad enten Valgmændenes Flertal bestemte det ene eller det andet, vedblivende vilde stemme på Krüger.

Dette Resultat var ret forstemmende, og på Junggreen virkede det en Tid sådan, at han ikke mere vilde sammenkalde til fælles Rådslagning. En Opfordring til at indkalde til et Møde om Hjemmeundervisningen afslog han således². Han har imidlertid i Eftersommeren tumlet med Tanker om en ny Organisation. I et Brev til Gustav Johannsen ^{7/8} 1880 skriver han, at der er noget, han gerne vil tale med ham om, og i den Anledning vil han opsøge ham i Flensborg Søndag 15. Aug. „Der er meget, vi kunde trænge til at tale om. Vi trænge til at gjøre større Anstrengelser end hidtil, hvis Sagen skal opretholdes, og der foresvævede mig en Idé om at samle og styrke alle de spredte Kræfter ved Oprettelsen af en Slags Nationalforening. Men nu kunne vi tale derom, når vi sees.“ — Det er denne Idé, der i Løbet af Efteråret under Samtaler med Gustav Johannsen og C. F. Monrad bliver til Tanken om Sprogforeningen.

Men denne Organisations Arbejde var begrænset til det danske Sprogs Bevarelse, og man kunde ikke gennem den få de politiske Spørgsmål afgjort, selv om den Tanke har været fremme, bl. a. i Skau'ernes Kreds, ved en Udvidelse af Sprogforeningens Område at få en fast politisk Ledelse³. — Man optog da påny Tanken om at lægge de politiske Afgørelser i Valgmændenes Hånd. Da Krügers Sygdom i 1881 gjorde Spørgsmålet om hans Efterfølger aktuelt, indbød Junggreen med Krügers Samtykke Valgmændene fra hele Nordslesvig til et Møde i Åbenrå for at træffe Afgørelsen. Det vil være almindelig kendt, hvor-

¹ Mackeprang S. 125 f. ² Brev til L. Jacobsen ^{20/8} 80. ³ Brev fra P. L. Skau (Mariégård) til Gustav Johannsen ^{26/11} 81.

ledes Vesterboerne nægtede at bøje sig for Flertallets Beslutning, og hvorledes dette videre efter Krügers Død kort efter spaltede den danske Befolkning i to hinanden bekæmpende Partier, der ved Rigsdagsvalget i 1. Kreds samledes om hver sin Kandidat. — Modsætningerne tilspidsedes yderligere, da Hans Lassen i Vinteren 1882 aflagde Landdagseden, mens Krügers Eftermand i 1. Kreds A. D. Hørlyck fremdeles nægtede den. Stærke Kræfter arbejdede dog på at få Enighed om fælles Optræden bragt tilveje, og man søgte da påny at lade Valgmændene afgøre Sagen. Hans Lassen og Hørlyck udsendte i Sept. en Skrivelse¹ til samtlige — nyvalgte — Valgmænd om at stemme enten for Edsaflæggelse eller for Edsnægtelse, og den af de to Kandidater, Afgørelsen gik imod, forpligtede sig til at trække sig tilbage. Men da Valgmændene i 4. Kreds — med H. A. Knudsen og Fr. Høyberg i Spidsen — nægtede at være med til denne Fremgangsmåde, erklærede Hans Lassen, at han ikke følte sig bunden af Aftalen². Samtidigt havde der været Planer af videregående Art gående ud på „at vælge Valgmænd med det Formål for Øje at lægge Ledelsen af alt, hvad der vedrørte vort politiske og nationale Liv i deres Hånd“. Sagen blev dog stillet i Bero, „vel nærmest af den Grund, at man — og vist med Rette — frygtede for, at den vilde være vanskelig at udføre, og tvivlede om, hvorvidt det var lovmedholdeligt at give Valgmændene et sligt Program“³. Nogen praktisk Organisationsform vilde en sådan Valgmandsledelse heller ikke byde; alene Valgmændenes store Antal vilde gøre det vanskeligt at forene alle om en samlet Optræden. — At det ikke lykkedes at hidføre Enighed m. H. t. Landdagsvalget, nødte foreløbig til Skrinlæggelse af alle Tanker om nøjere ordnet Samarbejde.

Hist og her kunde der under Stridens Hede i de følgende År dukke Organisationsplaner op⁴, men det var dog først, da de indre Modsætninger løjede af, at man havde Mod på at tage fat igen. — I Febr. 1887 henvendte Red. Mathiesen i Haderslev sig til Skrumsager i Anledning af det forestående Rigsdagsvalg og spurgte, om der i 1. Kreds blev foretaget, hvad der skulde, for at få alle danske Vælgere til Valgurnerne. Selv mente han, at Spørgsmålet måtte besvares med et absolut Nej. „Jeg har ikke kunnet finde nogen anden Grund dertil end den, at vi i Virkeligheden mangler en fast politisk Ledelse, Organisation, eller hvad man nu vil kalde det. Vilde det være umuligt at få en slig Ledelse dannet, og vilde den ikke kunne komme os til Nytte ved mange Lejligheder og da først og fremmest ved Valg.“ At vende tilbage til den gamle Tanke om Valgmændenes Le-

¹ 24/9 82. ² Hans Lassen til Hørlyck 13/10 82 (Hørlycks Papirer). ³ Brev fra M. C. Mathiesen til Skrumsager 2/3 1887. ⁴ Således har Møller Jacobsen, Brøns, i Efteråret 84 ført Tanken frem — Breve fra S. Amorsen og Red. Bjørnshauge til ham 4/11 og 14/11 84.

delse finder han upraktisk. „Derimod vilde jeg finde det ubetinget heldigt, om et mindre Antal, f. Eks. 10 eller 20 Mænd fra forskellige Egne af Kredsen (Haderslev) forenede sig om at tage Ledelsen i deres Hånd.“ De vilde så hver få 5—10 Valgdistrikter under sig, hvor de ved personlige Forbindelser skulde sørge for, at Agitationsarbejdet blev gjort¹.

Før Rigsdagsvalget denne Gang (²¹/₂ 87) kunde Tanken ikke udføres, men midt i Marts holdtes der et Møde i Kolding om Sagen². Om Resultatet af dette har jeg ingen andre Oplysninger, end at P. Skau og Dr. Madvig, da Vælgerforeningstanken kommer frem i Foråret 1888, er mod den og finder, „at vi lige så godt kan arbejde efter den Ordning, der vedtoges i Kolding“³.

Vælgerforeningens nærmeste Forhistorie skal ikke her skrives. Når Organisationstanken nu kunde sejre, var det både fordi Sagen denne Gang blev grebet an med ung og frisk Energi, og fordi Splidens og Opløsningens År endelig hos en stejl og stridig Befolkning havde skabt den Vilje til at følges i „Tugt og Takt“, som var nødvendig til at bære et ordnet Samarbejde oppe.

¹ Mathiesen til Skrumsager ⁸/₂ 87.   ² Mathiesen til Skrumsager ¹⁰/₂ 87. A. D. Hørlyck til Skrumsager ²²/₂ 87.   ³ P. Skau til Skrumsager ²²/₄ 88.

GREV FRIJS OG BISMARCK I 1869

AF

AAGE FRIIS

DR. PHIL., PROFESSOR VED UNIVERSITETET, KØBENHAVN

★

I Foraaret 1869 saa Grev C. E. Frijs meget mistrøstigt paa Resultaterne af sin Virksomhed som Konsejlspræsident og Udenrigsminister; det var højlig imod hans Ønske, at han ikke kunde træde tilbage. De personlige Forhold indenfor hans Regering var ikke harmoniske; flere af hans Kolleger var syge eller politisk opslidte. Da han dannede Ministerium i November 1865, havde hans Forudsætning været, at han kunde samle et stabilt Flertal, ikke blot til Gennemførelse af den nye Forfatning, der kom i Juli 1866, men ogsaa til fortsat politisk Arbejde, ved Mægling mellem modstaaende Anskuelser. Dette syntes ikke at lykkes; Modsætningerne blev stadig større, og Venstreoppositionens Fremstød alvorlige. Det pinte ham, at Traktaten med de nordamerikanske Fristater om Salget af de dansk-vestindiske Øer ikke blev ratificeret af Senatet i Washington, men først og fremmest var det ham en dyb Skuffelse, at der intet havde kunnet udrettes i det nordslesvigske Spørgsmaal, selv efter at dette ved Indføjelsen af Forbeholdet i Pragfredens Art. V var indtraadt i en ny, og som man i første Øjeblik havde maattet haabe, mere lykkelig Fase. Den almindelige storpolitiske europæiske Situation forekom ham højst uhyggelig; han ventede naar som helst Udbrud af en stor Krig mellem Preussen og Frankrig, og det var uberegnelig, om ikke andre med eller mod deres Vilje inddroges deri. Just derfor beklagede han dybt den stadig skærpede indrepolitiske Strid i Danmark; i Marts 1869 mente han, at enhver, der havde mindste Smule Bonsens, maatte indse, „at uden indbyrdes Enighed vilde vi ikke kunne overleve den nuværende Phase i

---

Ovenstaaende er et Brudstykke af „Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark“, hvis afsluttende Bind tilegnes H. P. HANSEN som den Enkeltmand, hvis personlige Indsats betød mest for Nordslesvigs Bevarelse for Danmark i den Periode efter Art. V's Ophevelse, da Arbejdet for Slesvigs Deling gled ud af den danske Regerings Hænder og alene kunde varetages af Nordslesvigs Danske.

Europas Udvikling“; det var overhovedet et stort Spørgsmaal, om vi ikke trods al Endrægtighed og Forsigtighed vilde blive knuste under den forestaaende almindelige store Kraftprøve, men kom det til at skorte paa de nævnte Egenskaber, vilde vi være redningsløst fortabte¹. Det huede ham ikke, at der i de tyske Blade fremkom Antydninger om, hvor uheldig den demokratiske Bevægelse i Danmark var; han mistænkte Stormagterne, ganske særlig Preussen, for at have onde Hensigter mod Smaastaterne, og den Maade, hvorpaa siden 1866 Forhandlingerne om Nordslesvig var forløbet, fyldte ham med bange Anelser.

Vel havde Bismarck i Maj 1867 taget Initiativ til Forhandlinger med Danmark om Udførelse af Art. V, men i Marts 1868 var de direkte Forhandlinger ophørt, da Preussen havde stillet helt uantagelige Betingelser for Afstaaelsen af en minimal Del af det overvejende danske Nordslesvig. Straks efter var der, atter paa Initiativ af Bismarck, forsøgt at naa et Resultat ved Zar Alexander II som Mellemand, men denne Vej havde vist sig ufarbar, og Erfaringerne under de hemmelige og vanskelige Forhandlinger for med russisk Hjælp at opnaa et Resultat havde paa ny lært Danmark, hvor ringe virkelig Støtte det kunde vente af en venligsindet Stormagt; Zaren og hans ledende Minister, Fyrst Gortchakow, var nøje knyttet til Preussen og var øjensynlig parat til at ofre danske Interesser, naar det blot kunde lykkes at bringe et ubehageligt Spørgsmaal ud af Verden. Grev Frijs og Direktøren i Udenrigsministeriet, P. Vedel, hans højre Haand i alle de vigtige udenrigske Forhandlinger, frygtede, at Bismarck, naar han, tilsyneladende af Interesse for en Løsning af det nordslesvigske Spørgsmaal, havde draget Zaren ind i Forhandlingerne, havde en Bagtanke, nemlig, at Rusland vilde øve et Tryk paa den danske Regering, saaledes at denne maatte lade sig nøje med en ganske utilfredsstillende Grænseændring eller, hvad der var endnu farligere, blev tvunget til som Vederlag for en Stump af Nordslesvig at indgaa politisk eller militærpolitisk Forbindelse med Preussen.

Samtidig med, at disse Forsøg paa at faa Art. V udført var strandet, havde man i Maanederne fra Oktober 1868 til hen paa Foraaret 1869 gjort uhyggelige Erfaringer om Bismarcks Stilling til *Optantspørgsmaalet*. Dette var efter Krigen 1866 og Slesvigs Indlemmelse i Preussen bleven mere og mere ubehageligt; de preussiske militære og civile Myndigheders Optræden mod de værnepligtige, dansksindede Nordslesvigere havde affødt Forholdsregler, der ramte den danske Befolkning haardt, vakte voldsom Forbitrelse i Danmark og, nu for første Gang som stadig siden en Menneskealder igennem, en for Preussen ubehagelig Opmærksomhed i den europæiske Presse. Allerede under denne første Fase af Op-

¹ Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879 (citeres i det flg.: Akter) II, S. 224 f.

tantspørgsmaalet var fremtraadt en dybtgaaende Modsætning mellem paa den ene Side Lokalmyndighederne i Slesvig, der ønskede den haardest mulige Behandling af Optanterne, og paa den anden Side Centralregeringen i Berlin. Denne sidste anlagde udenrigspolitiske Synspunkter og paavirkedes i dette Tilfælde navnlig af Hensynet til det Indtryk, som en haardhændet Optantpolitik kunde gøre i St. Petersburg, medens Spørgsmaalet om en Grænseregulering endnu var uafgjort. Resultatet af de meget ubehagelige Forhandlinger om Optanternes Stilling blev i denne Omgang til syvende og sidst relativt tilfredsstillende for Danmark, men den danske Regering havde faaet Indtryk af, at Bismarcks Fortolkning af Wienerfredens Art. XIX stred direkte imod, hvad man fra dansk Side ansaa for soleklar Ret. Paa et givet Tidspunkt talte Grev Frijs og Vedel om, at man eventuelt maatte appellere til den europæiske Offentlighed, men alene denne Antydning fremkaldte en saa voldsom Reaktion fra Bismarcks Side, at den danske Gesandt i Berlin, Quaade, i dybeste Fortrolighed kunde sige til sin russiske Kollega, Baron Oubril, at man paa dette Tidspunkt kun havde været „to Fingersbredder fra en ny Krig“¹. Grev Frijs havde faaet den Opfattelse, at Bismarck, „naar den alvorlige Del af Festen begyndte“ ved Udbrudet af en europæisk Krig, endnu mindre end før vilde betænke sig paa noget som helst Retsbrud lige overfor Danmark². Man kunde snarest befrygte et Strejftog mod København; Preusserne vilde vel ikke sætte sig fast der, men, naar de ikke kunde vente at beholde København, mente Grev Frijs, at de vilde handle med endnu større Hensynsløshed end de i 1866 gjorde overfor Frankfurt a/Main. „Det er et lysteligt Fremtidsbillede.“

I sine fortrolige Breve til P. Vedel og Quaade³ udtrykte Grev Frijs sin Pessimisme. Han ansaa Eksplosionen for nær forestaaende, og det vilde da være et yderst kritisk Moment for dem, der enten „laa i Vejen eller paa Vejen for at de Vedkommende kunde komme i Haarene paa hinanden“. Vi kunde da, skrev Grev Frijs i sit kærnefulde knudrede Sprog, „ikke alene risquere at blive overrendt, et os ikke i vor historiske Erfaring ubekjendt Phænomen, men paa Grund af de store Masser og Kræfter som ved denne Lejlighed ville komme i Bevægelse, risquerer man ligesaa let at quæles ved en alfor varm Omfavnelser, naar man skulde benyttes til en Slags débouché (Udgangssted), som man risquerer ved et Overfald i den noble Hensigt at uskadeliggjøres à la facon de Francfort og naturligviis dette i en forhøiet Potents; i begge Tilfælde kan den resterende Livskraft fuldstændig tilsættes“⁴.

¹ Oubril til Gortchakow 9/21 Marts 1869 (Moskwa).   ² Akter II, S. 225.   ³ Trykt i Akter II, S. 219—28, 232—33.   ⁴ Akter II, S. 226—27.

Der taltes mere og mere om truende Krigsforberedelser baade i Preussen og i Frankrig, og Grev Frijs indskærpede Quaade at skaffe Rede paa, hvorledes den militære Situation egentlig var. „Det gælder for os om at sælge vort Liv saa dyrt som muligt og tillige ikke at bortødsle løst Krudt, hverken i Talemaader eller i finantsiel Henseende.“¹ Det vilde efter hans Opfattelse for de smaa Stater allermost komme an paa at holde til Raade saavel med Mandskab som med Pengeudgift under den første Fase af den eventuelle Krig, hvor den allerstørste Hensynsløshed maatte befrygtes at finde Sted; naar den Periode var overstaaet, stod de bedre ved den endelige Opgørelse, hvis de ikke havde overanstrengt sig i Begyndelsen, men havde baade militære og finantsielle Kræfter i Behold; i saa Fald vilde deres relative Vægtfylde være større end i Begyndelsen af Krigen. Men yderligere mente Grev Frijs, at „efter vor nationale Ejendommelighed“ og „ifølge den Landet iboende væsentlige finantsielle Kraft“, var Chancerne snarest for at sejre ved Udholdenhed, mere „end ved en Begeistrings Overanstrengelse“, fordi denne sidste aldrig i fuldt Maal kunde komme tilstede; „det er imod Nordboens, idetmindste Danskens Natur, og naar i enkelte Tilfælde Sligt kunstig er bleven skabt, er Folket paa en vis Maade kommet til at lee af sig selv, fordi det aldeles ikke har kunnet gjenkjende sig selv, men ligesom fundet sig besat af en fremmed svulstig, jeg havde nær sagt tysk Aand“. Det forekom Grev Frijs, at det saa vel for en General som for en Statsmand maatte være paatrængende nødvendigt at skønne rigtigt om „de aandelige Fakulteter“, han havde at disponere over i den ejendommelige Folkekarakter; det var kun ved at finde de sande Faktorer og at benytte det Stof, der forefandtes, at man kunde blive i Stand til at suge den størst mulige Nytte deraf. En Misregning i denne Henseende paa det aandelige Gebet maatte lige saa fuldt hævne sig, som naar Misregning fandt Sted med Hensyn til de legemlige Kræfter.

I Marts-April 1869 mente Grev Frijs, opfyldt af triste Tanker som han var, at hans Helbred ikke kunde holde til en fortsat Ministergerning under de nærværende Forhold; han befandt sig, skrev han den 18. Marts til Quaade, baade legemlig og aandelig i en Tilstand som „et Stykke mørbanket Kjød, hvor al Saft og Kraft er ude af“². Det kunde vel se ud, som om Anstrengelserne ikke var store, „men dette aldrig at kunne skride fremad, men i det Allerhøjeste kun at kunne naae saa vidt, at man ikke gik noget Skridt tilbage“, — dette var sløvende og berøvede En tilsidst den Ligevægt og Sindsro, som var absolut fornøden, naar man med Nytte skulde styre andre. Han haabede, at Sommeren vilde gaa rolig hen, saa han kunde slippe bort i August og September, som fri Mand

¹ Akter II, S. 227.   ² Akter II, S. 228.

drive Jagt paa Norges Fjælde, derefter omkring Aarsskiftet tage syd paa for at varme sig i Ægyptens Sol og overlade sine Efterfølgere Fornøjelsen i Folke-ting og Landsting. Han mente, at Størstedelen af hans Kolleger var udslidte, og det „evig at maatte gaa i Tøjet, snart mægle til den ene snart til den anden Side“ virkede i høj Grad sløvende paa ham¹.

Ogsaa P. Vedel havde det Indtryk, at Ministeriet ikke kunde holde sammen eller holde sig ret længe; men da han sidst i April fortrolig fortalte Quaae, hvor pessimistisk Grev Frijs saa paa Stillingen og hvor usikkert det hele var, tilføjede han, at han næppe behøvede at sige, at han for sin Del gjorde alt, hvad han kunde for at holde Grev Frijs fra at gaa af. „Baade troer jeg, at han er den bedste Minister, vi for Tiden kunne faa, og han er for mig den behageligste Chef, der kan tænkes; vi arbejde godt sammen, og vi kjende nu hinanden.“²

Foreløbig holdt Ministeriet, men Rekreation maatte Grev Frijs dog have og den 21. April tog han nogle Ugers Ferie for sammen med sin Familie at bruge Badene i Marienbad. Den 12. Juni kom han tilbage til Danmark, og hans Rejse var blevet mærkelig ved, at den havde givet Anledning til et Møde mellem ham og Bismarck og dermed til den eneste personlige og mundtlige Drøftelse om Nordslesvigs Genforening med Danmark, der fandt Sted mellem Lederne af Danmarks og Tysklands Udenrigspolitik i hele Perioden fra 1864 til 1920, da det nordslesvigske Spørgsmaal stod uløst hen³.

Til Marienbad rejste Grev Frijs over Wien og gjorde, for ikke at støde, den østrig-ungarske Rigskansler Grev Beust sin Opvartning⁴. De talte om almindelige politiske Emner, men skønt Lejligheden bød sig, vilde Grev Frijs med Vilje ikke tale om Nordslesvig. Under de daværende spændte Forhold i Europa vilde en Drøftelse derom højst fremkalde en Opmærksomhed, der ingenlunde var ønske-

¹ Akter II, S. 233   ² Akter, II, S. 234—35.   ³ Endnu en Gang efter 1869 drøftede ganske vist en dansk Udenrigsminister i Berlin Spørgsmaal vedr. Nordslesvig, nemlig da Grev Raben-Levetzau, efter Kejser Wilhelm den II.s udtrykkelige Indbydelse ledsagede Kong Frederik VIII og hans Dronning, da disse den 19. og 20. November 1906 besøgte det tyske Hof. Men den Samtale, som Grev Raben den 20. November førte om Forholdene i Nordslesvig, var ikke med Rigskansleren, Fyrst Bernhard v. Bülow, selv, men, efter Aftale, med dennes Stedfortræder, Statssekretæren v. Tschirschky und Bögendorff, og Genstand for Drøftelse var alene dels det almindelige Forhold mellem Danmark og Tyskland, dels den Konvention om Optanternes og Optantbørnenes Retssstilling, der just den Gang var under Forberedelse og, efter at den danske Regering havde raadført sig med H. P. HANSEN, den 11. Januar 1907 blev afsluttet mellem den danske og preussiske Regering. Om en Ændring af Nordslesvigs statslige Stilling kunde der, saaledes som Forholdene laa i de 30 Aar fra 1879 til 1918, ikke tales.   ⁴ Akter II, S. 236.

lig, da man aldeles ikke kunde regne paa nogen virkelig Støtte hos Østrig. „Man vilde dog ikke gøre denne Sag til almindelig Krigsaarsag, uden efter en bestemtere Opfordring. Det kan vel nok siges, at man tit kan spøge og selv ønske at spøge saalænge med Ilden, at dennes Udbrud kan faae Udseende af et Accident uden at være det“, men hvis man i Bedømmelsen heraf tog fejl, vilde vi alene komme til at betale Gildet ved at blive brugt som „Jouet“ (Legetøj), skrev Grev Frijs til P. Vedel. Han paalagde den danske meget geskæftige Gesandt i Wien, Kammerherre Falbe, at passe paa, at hans korte Ophold i Wien ikke blev brugt til „Røverartikler i en eller anden Retning, da det uden Hensyn til hans personlige Smag laae i Sagens Natur, at vi for Øjeblikket ikke kunde ønske alfor meget at henlede Opmærksomheden paa os“¹. Det maatte fremfor alt være Danmark magtpaaliggende for hele Verden at tydeliggøre, at vi ikke satte vort Haab til at fiske i rørt Vande, men tværtimod til, at der under en fredelig Udvikling dog tilsidst vilde blive vist den lille mishandlede danske Stat Retfærdighed, saaledes at det derigennem blev almindelig erkendt, at den danske Stats Eksistens var nødvendig for hele det europæiske Statssamfund.

For at undgaa „Vidtløftighed og Mistydninger“² afslog Grev Frijs en Indbydelse til Middag hos Beust, men da han paa sin Udrejse havde hilst paa den østrigske Rigskansler, mente P. Vedel, at det, skønt Besøget i Wien havde været aldeles upolitisk, var passende, at den danske Konsejlspræsident lagde Vejen hjem over Berlin og gjorde Visit hos Bismarck, hvis det nordtyske Forbunds Kansler da var i Byen³.

I Marienbad var Grev Frijs glad ved at være udenfor alle pinlige Forretninger, og særlig glad ved ikke, som han havde frygtet, at træffe den slesvig-holstenske Overpræsident, sin gamle Bekendt Baron Carl von Scheel-Plessen, der „var den Personlighed, der personlig var ham meest imod“⁴ ikke blot paa Grund af hans Holdning som slesvig-holstensk Fører før 1864, men ganske særlig, fordi han efter 1864 var bleven Bismarcks haandgangne Mand og, efter Grev Frijs's og mange andre Danskes Opfattelse, havde en væsentlig Del af Skylden for at den preussiske Politik var saa ubehagelig mod Danmark og de danske Nord-slesvigere.

Grev Frijs var overordentlig ked af at skulle afslutte sin fredelige Badekur med Besøg hos Bismarck. Han var forberedt paa at faa en mere eller mindre „schnöde“ Afvisning, og det vilde han paa Grund af sin Stilling nødig udsætte sig for, selv om det personlig var ham ganske ligegyldigt. Efter nogen Brev-

¹ Akter II, S. 236—37.   ² Akter II, S. 238.   ³ Korrespondancen herom er trykt Akter II, S. 238—251.   ⁴ Akter II, S. 239.

veksling med Quaade og Vedel gik han dog naturligvis ind paa Vedels Henslilling. Om en Samtale med Bismarck kunde gavne, var han ude af Stand til at bedømme, men, skrev han til Vedel, „forsaavidt som det kunde bero paa hans Fremtræden, vilde han ret alvorlig og inderlig bede Vorherre at styrke ham til denne Gjerning og give ham Ligevægt og Disponibilitet i Sindet, hvilket just ikke var let umiddelbart efter en Badekur, under en eventuel Samtale, saa at denne idetmindste maatte bidrage til at skaffe nogen Agtelse selv hos en saa overmodig Mand som Grev Bismarck“. Frijs havde hverken stor Tro til sine Overtalelsesevner eller Fortrøstning til, at der i Øjeblikket kunde udrettes noget for Danmarks Livssag, men da han ikke bestemt kunde benægte Muligheden, vilde han aldrig kunne forsvare for sig selv ikke at have gjort Forsøget. Just fordi det var ham i allerhøjeste Grad personlig ubehageligt og pinligt, vilde han bestandig gøre sig Bebrejdelser for at have taget mere Hensyn til egen Bekvemmelighed og Behagelighed end til, hvad der kunde gavne hans Fædreland, selv om Muligheden herfor var meget ringe¹.

Han lagde da Hjemvejen over Berlin, og efter Henvendelse gennem Quaade modtoges han den 10. Juni Kl. 12 beredvillig af Forbundskansleren; denne havde, da han paa Forhaand var meget stærkt optaget, bedt Grev Frijs spise hos sig, men da Frijs havde sagt, at det var umuligt, da han kom lige fra en Badekur, havde Bismarck trods sin knappe Tid ordnet Modtagelsen om Formiddagen².

Det var ikke første Gang, de to Mænd mødtes, og til deres første Samvær var knyttet en pinlig Erindring³. I August 1857 havde Baron Blixen-Finecke og hans Svoger Landgrev Frederik af Hessen, Broder til den daværende Prinsesse Louise af Danmark, arrangeret en Jagtudflugt til Småland, hvor de havde ført Bismarck sammen med forskellige politisk betydende danske Godsejere, deriblandt Grev Frijs. Blixen havde haft en politisk Bagtanke ved at forestille sin personlige Bekendt, Forbundsgesandten fra Frankfurt, for de danske Herrer, men Grev Frijs var bleven højst forbitret over, at man, uden at der var sagt til i Forvejen, „havde slæbt politiske Personligheder op til et Møde, hvor man vilde fornøje sig med Jagd“, saaledes at han ikke frit havde kunnet bestemme, om han under den Forudsætning vilde komme til Stede eller ej. Paa Grund heraf og ikke af nogen personlig Uvilje havde han derfor saa tydeligt som det vel var muligt uden just at være grov, vist Bismarck, at han „gav ham en god Dag.“ Dette var naturligvis ingen behagelig Baggrund for Mødet nu, men imidlertid, Besøget

¹ Akter II, S. 250—51.   ² Akter II, S. 252—53.   ³ Akter II, S. 252. Danske Magazin, 6. Rk. II, 366.

skulde jo vise, „at man var Herre over sine Følelser, ønskede at vise sædvanlig Høflighed, men hverken havde isinde at supplikere, ei heller at smigre Storheden“.¹

Grev Frijs satte „sit mildeste Ansigt“ op og forsøgte, som han skrev til Vedel, at forstille sig saa godt som muligt; han havde dog under Samtalen den Følelse, at Bismarck ogsaa var en fuldkommen Mester heri. Forbundskansleren bestræbte sig ogsaa at give sig Udseende af „en frank og aaben Personlighed“².

Da Cigaren var tændt, indledede Grev Frijs Konversationen med at sige, at han ikke havde villet rejse gennem Berlin uden at forny Bekendtskabet; det glædede ham at se Bismarck etc. etc., det var mærkeligt, at denne kunde holde saadan ud, skønt han havde Rigsdag og Parlament næsten stadig samlede. Derved kom Bismarck ind paa en længere Udvikling af, at det blev nødvendigt, at Kamrene højst samledes hvert andet Aar og af, at Toldparlamentet rimeligvis gik fuldstændig over Styr, idet Sydtyskere og Østrigere ikke i Længden kunde gaa sammen med Nordtyskerne. Grev Frijs bed Mærke i, at Bismarck i denne Forbindelse sagde, „at man ikke var tjent med *at faae Folk ind i et Samfund* eller Forbindelse, som *ikke ønskede* at være der, thi det blev aldrig nogen Forøgelse af Kraft“.

Hver Gang der blev en Pavse i Samtalen, blev Frijs ved at tale om „Sundhedshensyn og Bismarcks store Virksomhed“, idet han var bestemt paa ikke selv at begynde paa at lukke sin Mund op om Nordslesvig, selv om han skulde blive siddende der til næste Dag. Dette maa Bismarck vel have forstaaet³; han tog i alt Fald selv fat paa Nordslesvig i Anledning af, at Samtalen kom ind paa det stadig brændende Luxembourg-Spørgsmaal, paa den sydtyske Presses Optræden overfor Nordtyskland og paa Angreb paa ham personlig, som han beklagede sig over. I dette Tilfælde som ofte, naar Bismarck overhovedet drøftede det nordslesvigiske Spørgsmaal, tog han sit Udgangspunkt i „en Fremstilling af den politiske Stilling og sin egen næsten umulige Stilling under Forhandlingerne i Nikolsburg, da Kong Wilhelm var bleven hidset og pustet Ild til af Generalerne og hvor han aldeles bestemt havde maattet indgive sin Demission“. Den eneste, der havde holdt med ham, var General Moltke, men Kongen havde slet ikke villet indlade sig paa at afgøre Sagen med, at Haderslev Amt tilbagegaves til Danmark; det havde Bismarck ønsket, og dermed vilde Franskmændene have været fornøjede, thi de saa ikke saa meget paa Gebetets Størrelse; det havde snarest været for en Forms Skyld (*c'était plutôt pour la forme*). Bismarck var

¹ Akter II, S. 251—52.   ² Akter II, S. 253.   ³ Sml. Depeche fra Mohrenheim til Westmann
6/20 August 1869 (Moskwa).

overbevist om, at det havde været det ønskeligste, om Sagen den Gang var bleven endelig afgjort; det havde været langt lettere, men han havde kun faaet Moltke til at gaa ind paa sin Opfattelse, at Preussen var bedre tjent med at faa Sagerne endelig ordnede og i det hele taget paa en Maade, der ikke altfor stærkt saarede andres Interesser. Mere end Haderslev Amt havde han ikke tænkt at genafstaa til Danmark; men heri havde han altsaa ikke faaet Medhold; langt mindre var der derfor Tale om, at han eller nogen vilde gaa ind paa, hvad man fra dansk Side ønskede. Siden 1866 havde Forholdene ingenlunde bedret sig til Fremme af de danske Ønsker; om ogsaa han kunde ønske en Afgørelse, saa stod han nu saa at sige alene. Kong Wilhelm vilde ikke miste sin tyske Popularitet, og saa snart Sagen omtaltes i Bladene, mødte der Adresser og Petitioner fra Haderslev om den Ulykke, der vilde vederfares de derværende Tyskere. Heraf benyttede Kongen sig, og hos Kamrene fandt Bismarck ikke nogen Støtte, endnu mindre i Pressen, thi da vilde først for Alvor alle welfiske, hessiske og beust'ske Blade blæse Alarm.

I denne Forbindelse gav Bismarck dog „en fin Antydning af, at der muligvis under de forestaaende Begivenheder vilde findes en gunstig Tid“.

Til denne Antydning bemærkede Grev Frijs, at han var overbevist om, at det maatte være i fælles, og i alt Fald i dansk Interesse, at Spørgsmaalet kunde afgøres alene af de to Parter, som det vedkom, idet en Afgørelse vundet ad denne Vej vilde skabe et permanent Venskabsforhold. Yderligere bemærkede han, at den danske Konge jo ikke lagde Vægt paa, om der vandtes mere eller mindre Land, men det kom an paa, „at den nationale Individualitet, som han repræsenterede, vandt den berettigede Anerkendelse og Agtelse, hvilket under de nuværende Forhold ikke fandt Sted“. Hele Danmark ønskede, som Kong Christian gentagne Gange havde udtalt, i højeste Grad at komme paa en god Fod med Tyskland og Preussen, men dels hørte hertil to Viljer, der samstemmede, dels var det en nødvendig Forudsætning, at den nationale Individualitet respekteredes; uden dette kunde den gensidige Bestræbelse fra Regeringernes Side ikke faa nogen sand Grund at bygge paa. Bismarck omtalte Tyskernes Stilling i de Dele, der eventuelt skulde tilbagegives Danmark; man kunde dog ikke tvinge dem til at flytte, men hertil bemærkede Grev Frijs, at det var alle Dage en Besværlighed, hvoraf Danmark kom til at bære Byrden.

Da Samtalen, der naturligvis var bleven ført i den største Høflighed, havde varet en tre Kvarterstid, kom Grevinde Bismarck og kigede ind ad Døren. Grev Frijs troede, at det enten maatte være et aftalt Tegn eller viste, at Bismarck virkelig skulde af Sted; han overbeviste sig senere om, at den sidste

Formodning var rigtig; han anbefalede sig derfor efter at have gjort Bekendtskab med Grevinden.

Da han kom ud paa Gaden og hastigt begav sig til sit Hotel for straks efter at rejse til Hamburg, følte han sig meget medtaget; efter Badekuren virkede enhver fortsat aandelig Beskæftigelse stærkt paa ham og jog ham Blodet til Hovedet. Nu saa han ud som en kogt Krebs, men han havde under hele Samtalen gjort den Iagttagelse, at ogsaa Bismarck var meget medtaget, omend vel ikke af Samtalen, saa i det hele taget. Frijs fandt ikke, at Bismarck havde vundet i Udseende ved det anstrengende Arbejde og den Indflydelse, han havde haft paa Verdens Gang i de Aar, der var gaaet siden de første Gang havde set hinanden. De Spor, Begivenhederne havde efterladt paa hans Fysiognomi, havde hverken virket forskønnende eller forædlende; Bismarck gjorde et nervøst og noget opdunstet Indtryk, saa angrebet ud, oppustet i Ansigtet. Grev Frijs troede ikke, at Bismarck længe kunde holde dette Liv ud, hans Legeme vilde ikke kunne bære den aandelige Modgang, som han ligesom enhver var udsat for. Naar Bismarck i Samtalens Løb ufrivillig og som instinktmæssigt havde ytret, at det havde været bedre, om man tidligere havde økonomiseret med Tid og Kræfter for nu at kunne være fuldstændig Herre over dem, forekom det Frijs, „at det lød som et Hjertesuk af en ærgerrig Sjæl, der saa, at det gik nedad Bakke“. Dette Grev Frijs' Indtryk af Bismarcks legemlige Svaghedstilstand og aandelige Medtægtethed svarede til andres i samme Tid, men han som de fleste undervurderede Bismarcks Kræfter; den væsentligste og mest oprivende Del af hans Livsgerning laa i Fremtiden.

De to Herrer skiltes med Haab om Gensyn, men Frijs' stiltiende Ønske var rigtignok, at et saadant „maatte blive under noget gunstigere Vilkaar for ham eller den danske Repræsentant og ikke under de nuværende Forhold, hvor den preussiske Premier og det hele Væsen staaer med det rasende Hovmod og Overmod lige overfor det øvrige Europa, navnlig lige overfor Danmark“. Skønt Samtalen var forløbet uden mindste ubehagelige Incident, havde den været Frijs meget pinlig og var, som han mente, en meget slet Efterkur. Alligevel var han overbevist om, at han havde handlet rigtigt i at opsøge Bismarck, men „noget behageligt eller lovende Indtryk“ havde Samtalen ikke gjort paa ham. Han mente imidlertid „at have fastholdt det gamle eller hidtilværende danske Standpunkt“ og havde ikke følt sig fristet til i noget Punkt at fravige dette.

Den 10. Juni om Aftenen naaede Grev Frijs Hamburg. Den følgende Dag skrev han til Kong Christian om Besøget og gav umiddelbart efter P. Vedel en længere Beretning, idet han, medens Samtalen endnu var levende i hans Erin-

dring, vilde have nedskrevet sit Indtryk af den¹. Da han kom hjem, fortalte han naturligvis baade Kongen og Vedel og enkelte andre flere Enkeltheder. Det skete dog med en vis Forsigtighed, som han straks havde angivet overfor Vedel, da han i sin første Beretning bad denne beholde de fleste Bemærkninger om det Indtryk, Bismarck havde gjort paa ham, hos sig selv. Samtalen havde gjort ham klart, at Bismarcks Ømfindtlighed overfor Kritik saavel i Blade som af Personer vedrørende „ikke alene hans Færd, men ogsaa selve det ydre Habitus“, var bleven ganske overordentlig forøget i den senere Tid; det var ham derfor meget magtpaaliggende, at hans kritiske Bemærkninger ikke kom Bismarck for Øre.

Besøget kunde og skulde selvfølgelig ikke være nogen Hemmelighed, men det ser ikke ud til, at det vakte større Opmærksomhed, eller at man tillagde det væsentlig Betydning. Straks efter sin Tilbagekomst til København efter Besøg paa sine Godser i Jylland fandt Grev Frijs sig foranlediget til at opsøge den franske Gesandt, Dotézac, og udførlig fortælle om Samtalerne i Wien og Berlin²; nogle Uger senere gav han den russiske Gesandt, Baron Mohrenheim, et tilsvarende Referat³. Ogsaa den belgiske Minister van Loo hørte om Sagen⁴ og ligeledes den tyske Gesandt, Hr. v. Heydebrand und der Lasa⁵. Hverken i Heydebrands officielle Indberetninger eller i hans Regerings Skrivelse til ham er Samtalen omtalt; den belgiske Gesandt nævnede kort Indholdet, men baade Dotézac og Mohrenheim gav paa Grundlag af Grev Frijs' Meddelelser udførligere Besked. I alt væsentligt svarede disse Referater til Grev Frijs' egne Beretninger til Kong Christian og Vedel; Mohrenheim billigede udtrykkelig den stærke Tilbageholdenhed, som den danske Udenrigsminister havde vist baade overfor Beust og overfor Bismarck.

Grev Frijs var interesseret i at erfare noget om, hvilket Indtryk han paa sin Side havde haft af Samtalen; han ventede „despecteerlige Ytringer“, idet det stod ham klart, at Bismarck „i sit Overmod oversaa alt, hvad der ikke havde tilstrækkeligt Antal af Bajonetter“⁶. Det var dog mere af politisk end af personlig Interesse, at Grev Frijs ønskede at vide, hvad Bismarck havde sagt; han ventede hverken efter sit tidligere Kendskab til Bismarck ej heller efter det sidste Møde at finde nogen gunstig Bedømmelse af sin Person. Ønsket blev, saa vidt det kan ses, ikke tilfredsstillet. Quaade kunde intet indberette, og Samtalen

¹ Brevet til Kongen findes i Kongehusets Arkiv i R. A.; Brevet til Vedel er trykt Akter II, S. 251—257. ² Origine sdiplomatiques de la guerre de 1870—71 T. XXV, S. 38 f. ³ Mohrenheim til Gehejmraad Westmann ⁸/₂₀ 1869 (Moskwa). ⁴ Van Loo til van der Stüekelen ²/₇ 1869 (Bruxelles). ⁵ Akter II, S. 258. ⁶ Akter II, S. 258.

findes, efter hvad der foreligger oplyst¹, hverken omtalt skriftlig i nogen Optegnelse fra Bismarck eller mundtlig til nogen af de mange, der nedskrev Ytringer af ham. Han har formentlig ikke tillagt den nogen Betydning. Hans Udtalelser har Frijs utvivlsomt i alt væsentligt gengivet korrekt; de svarer nøje til, hvad vi ellers ved om hans Standpunkt til det nordslesvigske Spørgsmaal paa hint Tidspunkt. Dette Standpunkt var uden Velvilje i Gærning.

¹ Haehnsen, Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens II, S. 257.

FRA KØLLERPOLITIKENS DAGE

AF

H. V. CLAUSEN

MAG. ART., FHV. LEKTOR, KØBENHAVN

★

Om Køllerperioden i Nordslesvigs historie har H. P. Hanssen skrevet en stor afhandling, ja en hel lille bog. Her skal kun gives bidrag til et par sider af den, dog ikke til den, hvori det mest omtalte navn var fru Wildenradt-Krabbes. Køllerpolitiken gav sig et uhyggeligt udslag, da man vilde tvinge de unge Sønderjyder, som opholdt sig på danske højskoler og landbrugsskoler, til ufortøvet at vende hjem; man truede dem og forældrene med, hvis de ikke lystrede, at ville udvise alle danske undersåtter i det sogn, hvor vedkommende unge hørte hjemme, og i mange sogne udgjorde de Slesvigere, der havde opereret for Danmark, en meget stor del af befolkningen. Der var stor fare for, at de unge af sig selv vilde følge kommandoen, eller at deres forældre skulde kalde dem hjem, af medlidenhed med dem, der ellers kunde udvises, eller af frygt for den indignation, der vilde opstå i sognet, når de, omend kun indirekte, blev årsag til, at deres slægt, venner, naboer, sognefæller skulde jages fra hus og hjem. Gode råd var dyre. Fra Slesvig, det vil sige fra H. P. Hanssen, fik jeg bud om, at der skulde handles hurtigt. Til skolerne sendtes så breve ud for at få oplysninger, om der var Sønderjyder på dem, og da hvem det var, i en henvendelse, underskrevet af Begtrup, Frederiksborg, Brinch-Lassen, Tune, H. V. Clausen, Niels Hjort, Villars Lunn, Otto Petersen, Holger Petersen og Rosendal, Lyngby. Jeg har endnu indberetningerne fra forstanderne. Og der sammenkaldtes til et møde i Søvavillonon i København. De slesvigske elever fra de nærmeste skoler, Frederiksborg, Lyngby og Tune, blev stævnet herind, og de bedste folk, vi kunde finde, blev opfordret til at tale for dem. De med størst autoritet og med størst veltalenhed. Det var Høffding som formand for foreningen 4 S. Det var Georg Brandes, der altid var redebon, når man kaldte på ham i den nationale sag. Det var Vilh. Andersen og Flensborgeren, grosserer Peschcke-Køedt. Det blev disse, der manede de unge til at holde stand og ikke give efter for den tyske

trusel. Meget var afhængigt af virkningen heraf; bøjede Slesvigerne sig på dette punkt, vilde Tyskerne sikkert komme med større og større krav. De unge stod fast — alle — og Tyskerne turde ikke iværksætte deres trusel. Det civiliserede Europa var nemlig i de dage for en kort stund blevet opmærksomt på Nord-slesvig, netop på grund af Tyskernes overgreb.

Vigtigst af alt blev dog den gang kampen for bevarelsen af den danske jord. Også her havde Tyskerne fra midten af goerne sat ind med en mægtig energi, idet de drog fordel af de svage punkter, som hævdelser af jorden netop i de år frembød. Den preussiske regering købte i stort tal proprietærgårde op i Nord-slesvig, benyttende sig af danske ejeres økonomiske svaghed, eller idet man fristede dem med de rigelige tyske penge.

Så rystede de på egebord de sølverpenninge hvide.

„Dem skænker dig alle den rige Knud, hvis du for ham tør stride.“

Da Bjørnen så det møgde sølv, begyndte han at skule.

„Såmænd da,“ mælte den liden smådreng, „nu fanger ej skjoldet bule.“

Dog kun 14 danske storgårdsejere fik deres skjold plettet. De gav efter for fristelsen. Kun 14, og regeringen måtte derefter bruge sine overflødige penge til at købe 22 tyske ejendomme. Med bevidst hu foretoges købene væsenlig langs med den daværende nordlige grænse; man vilde dermed lægge et tysk bælte tværs over landet, der skar sig ind mellem den danske befolkning i Nørre-jylland og den syd for Kongeåen. I forvejen støttede man sig, især østpå, til en række storgårde, der var i privat tysk besiddelse.

Til de 14 danske hørte Mussmann, der i året 1900 kvitterede Keldet i Fjelstrup sogn, en af landets bedste gårde, skønt han var en meget rig mand. Det tjæner ikke til befolkningens ære i Haderslev Østeramt, at denne mand i en række år havde kunnet spille en førende rolle; hans eneste adkomst var de mange penge. En stor, bred, selvbehagelig mand, hvis drævende uafadelige tale kunde jage en langt bort. Som formand for den nordslesvigske fælleslandboforening havde han lagt sin døde hånd over al fremdrift. Jeg har flere breve fra en fremragende landmand på Als, hvori denne i meget bitre ord udtrykker mer end sin misfornøjelse, — sin harme over Mussmann som formand her, og jeg har jamrende breve fra den stakkels sekretær i foreningen, hvem han kuede og kuskede. Jeg har endelig fra grosserer Julius Nielsen, Damager, en beretning om salget af Keldet:

Da det rygtedes, at Mussmann havde tilbudt gården til Nybyggerkommissionen, henvendte Schmidt sig øjeblikkelig til ham. Tiltrods for, at Schmidt udtalte, at han var sikker

på at kunne skaffe dansk køber, vilde M. dog ikke tage sit tilbud tilbage. Alt hvad der kunde nås var, at M. gav løfte om, at når hans tilbud ikke accepteredes, vilde han d. 20de lade høre fra sig. Den 20de gik, men intet fra M. Den 21de var Schmidt hos ham, men traf ham ikke, han var i København. — Den 23de aften rygtedes, at M. var kommet syg hjem, samt at regeringen havde accepteret. Den 24de fandt Schmidt ham sengeliggende, i højeste grad nedbrudt og ulykkelig, grædende over salget. „Jeg fortryder det bitterligt; kunde De finde udvej?“ sagde han. — Fra Januar af er en ny lov trådt i kraft, hvorefter salg eller køb af „grundbesitz“ først bliver bindende og „rechtskræftig“, når dokument attesteret af notar eller amtsdommer foreligger. Denne lovbestemmelse kan kun have til formål at forhindre, at overilede salg eller køb finder sted, og en del gode mænd, der tilfældig var samlede, besluttede, at Schmidt, Skau og jeg skulde gøre M. opmærksom herpå, samt søge at formå ham til at gøre brug af sin ret. Vore bestræbelser mislykkedes. Han vilde ikke benytte sin ret; kun når regeringen ikke vilde opfylde en del betingelser, han yderligere havde at stille, vilde han trække sig tilbage. Mandag morgen kom kommissionen, og kl. 10 begyndte forhandlingerne, der endelig onsdag eftermiddag førte til afslutning af salg. Mussmann benyttede retten til at kunne trække sig tilbage, benyttede udsigten til mulig at kunne få solgt til anden til at presse regeringen til at gå ind på en række nye fordringer.

Der er blevet lagt al den pression på M., man har kunnet, mange forsøg er gjort for at forhindre katastrofen, Schmidt har gjort et stort og smukt arbejde, der havde fortjent bædre løn. Det sidste forsøg, der gjordes for at vinde tid og for muligvis at trætte kommissionen, foresloges af hr. Bülow og var, at der stilledes ham m. 10,000 mere for gården i udsigt. „Ja så går jeg op til kommissionen, siger den, at der nu er budt m. 10,000 mere. Den kan ikke gå højere inden den forhører [sig] hos ministeren. Kan De i løbet af en time stille sikkerhed for, at denne handel går i orden, er gården Deres.“ Så hans ord. Men hans fordring kunde jo ikke opfyldes, og en fornyet henvendelse om 24 timers respit forblev uden resultat.

Det er meget trist, at en mand, der har stået i så fremskudt stilling, viser sig så lille, og det er meget bedrøveligt, at en sådan ejendom går bort, men glædeligt er det, at vi nu sandsynlig kommer af med M. Han har i de senere år gjort megen skade; jeg tør næsten sige: Hellere regeringens forvalter på Keldet end Mussmann.

Hvad der sigtes til med den skade, Mussmann havde gjort i de senere år, er det intime forhold, han ene af alle Nordslesvigere opretholdt med den landsforræderske, fru Wildenradt-Krabbe, den preussiske regering havde fået anbragt som redaktør af det gamle danske blad „Dannevirke“, da dette af en insolvent ejer var bleven afhændet til den. Med købet havde Preusserne vistnok nærmest det formål, at skabe ikke en egentlig tyskhed, men lunkenhed blandt bladets abonnenter. At en dansk fører havde solgt sin gård til dem, skulde medføre, at andre danske kunde skaffe sig en undskyldning for også at sælge. For nogle kunde også den pekuniære nødvendighed tjæne som forsvar. Om en forgældet mand handler følgende brev, ligeledes fra Julius Nielsen:

Fuglsang, Mariegård, Jørgen Schmidt, Glasergård og I. H. Schmidt var i lørdags hos N. N. De herrer forsøgte at formå N. N. til at afholde sig fra salg . . . men han var meget kort for hovedet: hvis ikke gården købtes idag, kunde den ikke fås. Prisen der fordredes . . . er altfor høj, vore sagkyndige mener at selv [til 15—19,000 m. mindre] vilde det falde svært at finde køber iblandt egnens folk, og at man selv til denne pris måtte regne med at holde gården, måske i åringer. Jeg er noget ængstelig for det slette eksempel, som en mand som N. N. giver, og jeg er meget ængstelig for, at han, når han skal til at forsvare sig mod de angreb, der kommer, kunde være istand til f. ex. at blive medarbejder af „det gamle Dannevirke“, kortsagt blive talsmand for det mellemparti, regeringen absolut vil have dannet . . . Det er et kedeligt tilfælde, men der kan intet gøres imod. At præmiere danskhed på denne måde må sikkert virke deprimerende og afføde uholdbare tilstande.

Tiderne skifter. Ved genforeningen 1920 blev ikke blot de 14 tidligere danske ejendomme, men også de 22 tyske, danske statsdomæner; på de allerfleste af dem er de tyske forpagtere forsvundet, eller også er gårdene udstykket til småbrug.

Ved siden af disse storkøb satte den preussiske regering også penge i 3—400 mindre ejendomme, de såkaldte rentegårde, således, at den samtidig hævdede sig tilsynsret og forkøbsret til dem. „Ejerne“ var således ganske afhængige. Storsindet opgav den danske regering efter genforeningen alle de rettigheder, den havde arvet efter den preussiske.

For det tredje dannede Tyskerne selskaber, der skulde formidle købet af danske gårde, og som nye ejere tilkaldte Tyskere sydfra. Også her lagde man tyngdepunktet mod nord, af den grund, der lige er nævnt, men også fordi den danske modstandskraft her var ringere: her havde udvandringen bort fra Sønderjylland været størst og varet længst. Nu sad på gårdene især i Røddingegnen gamle folk, hvis sønner var fredløse i deres fødeland. Så døde de gamle, eller de magtede ikke længere at drive deres ejendomme. Danske købere fandtes ikke; henved et par hundrede ejendomme større eller mindre gik så i denne egn over til tyske nybyggere. Kendt er Valdemar Rørdams digt om Jens Gram, der blev fulgt til jorden af 8 sønner; inden 24 timer måtte de igen være ude af landet; de havde haft lov til at bære faderen til graven og skrive under på ejendommens overgang til en Tysker.

Gode råd var dyre; fra Nordslesvig lød angstråbet over i Kongeriget til de foreninger, som den gang virkede for danskhedens bevarelse dernede; men disse foreningers midler var små og kunde aldeles ikke magte den opgave, at bevare jorden. Jeg glemmer aldrig, da den forlængst afdøde Asbjørn Skrumsager stod i vor midte og bad om hjælp til at redde Tornumgård i Lintrup sogn, men

gik den gang forgæves. Denne gård blev reddet ad andre veje, men det var galt nok endda. Diskussioner var der nok af og projekter ligeså, men de var kun halvvejs gennemtænkte og blev slået ned af juristerne eller af de praktiske folk.

Da var det, jeg sagde til mig selv: dette må have en ende. Ord havde vi haft nok af, men vi måtte have handling, det vil sige, vi måtte skaffe penge. Selv havde jeg ingen forstand på penge, men jeg fik en sammenkomst istand med fire mænd, der var klogere end jeg, valgte ved omhyggelig omtanke. De er nu alle fire døde. Det var landstingsmændene, grosserer Holger Petersen og gods-ejer Villars Lunn, vexellerer Laurids Bing og senere skoledirektør Niels Hjort. Blandt dem, der dernæst droges ind i sagen, skal nævnes højesteretsadvokat Nellemann og Flensborgeren murermester Carl Kruse. Sekretær, senere bestyrelsesmedlem i den forening, der nu blev dannet, blev nuværende højesterets-sagfører Fritz Bülow.

Holger Petersen var den 25. Juli 1862 med ved afsløringen af Løven paa Flensborg kirkegård og var da allerede patriotisk grebet. To år efter viste han dette ved at gå med i krigen som frivillig og give sit blod for fædrelandet; han blev såret i affæren ved Lundby. At han også senere bevarede denne sin nationale følelse, viser hele hans færd. Gennem mange år kunde man se den tavse mand være tilstede ved møder med Slesvigere, ofte beskedent i baggrunden, men de, der iagttog ham, kunde tydeligt spore, hvorledes hans følelse mættedes, opbyggedes ved den stemning, der ved slige lejligheder skabtes; og han var ikke den, der lod sin følelse blive uden efterfølgende handling. Han lod dog ikke sin højre hånd vide, hvad den venstre gjorde; det kan kun anes igennem, hvad der tilfældigt er kommet til andres kundskab; også i Slesvig har han privat grebet ind i det stille, hvor det gjordes nødvendigt. Hans overordentlige autoritet, hans grundfæstede indflydelse inden for købmandsstanden kunde gøre også mange hidtil ligegyldige interesserede. Også Laurids Bing nød stor anseelse blandt de københavnske pengemænd, men han døde desværre ikke ret længe efter at sagen var kommen i gænge.

Villars Lunn, der var svigersøn af den sønderjydske fører Junggreen, havde på samme måde meget at sige hos godsejerne, fra hvem der også skulde komme penge. Han havde en mærkelig suggestiv ævne til at foreholde dem sagens moralske betydning. Også han har personligt bragt meget store ofre for at hævde stillingen dernede. Undertiden kunde han volde os vanskeligheder; kunde true med at gå fra det hele; han var et stemningsmenneske, der svingede mellem optimisme og — oftere — pessimisme, — og han var meget påvirkelig fra en bestemt slesvigske side, der måske nok vilde sagen vel, men ikke de folk, vi brugte

i arbejdet dernede. Gennem ham fik vi f. ex. at vide, at — falskeligt — der bestod et spændt forhold mellem Gustav Johannsen og H. P. Hanssen. Sommetider syntes han, at Sønderjyderne ikke var hjælpen værd, når de viste mindre ideelle sider frem, men så kunde han brat slå om. I et brev skrives: Villars Lunn er bleven et helt andet menneske, siden han var i Slesvig; måske skal han sendes på en sådan rejse, hvergang hans melankoli kommer over ham.

Men sjælen i foretagendet blev Niels Hjort, min skolekammerat fra 14—15 års alderen og min ven til hans tidlige død i 1917. Selv en slesvigsk præstesøn af dem, der blev fordrevet i 1864, fik han allerede som russ sin indvielse i Sønderjylland. Af en fodtur, der tiltrådtes af den nybagte student med 4 kr. i lommen, et langt sigtebrød og nogle hårdkogte æg, og som skulde være gået fra Nyborg til Svenborg og tilbage igen, blev for ham og for to kammerater en færd, der strakte sig til Als og Dybbøl, til Flensborg og Danevirke. Gennem mange år optaget af sin gerning som skolestyrer fik først nu hans fædrelandskærlighed praktisk udslag. Han blev den rette mand i det rette øjeblik. Han blev den, der udkastede slagplanen, og den der væsenlig gennemførte den; han havde den mageløse ævne, når han var blevet greben af en sag, alene at hellige sig den og kaste alt andet til side, „selv gå op i alterflammen“; han havde en vældig arbejdskraft — tilsidst sled han sig dog selv op — og han havde et mærkeligt praktisk greb på at finde udveje, således også her. Han sagde strax: „Vi skal ikke lave kreditforening eller få penge tillåns i bankerne; de midler, vi skal skaffe frem, må stå frit til vor rådighed, de skal gives os“. Således blev foreningen af 5. Oktober 1898 stiftet, årsdagen efter A. D. Jørgensens død; denne vor første historiker havde været hovedmanden i slesvigske foretagender, både Nord-slesvigernes vejleder heroppe fra og den, der forstod at binde modsætningerne i Kongeriget sammen.

Uge efter uge samledes en kres af folk, der havde særligt hjerte for sagen, i en sal i Dagmarhotellet og gennemgik Københavns skattebog for at finde dem, man skulde gå til. Med dem samledes man til møder i salen under den store børssal, hvor så Hjort indtrængende og overbevisende gjorde rede både for stillingen dernede og for udvejene. Den første aften indkom på eet bræt 75.000 kr. fra 45 deltagere, på det næste 100.000 fra o. 100. Af hver bidragyder krævedes der mindst et beløb af 500 kr. Det var på den tid, da højre og venstre endnu for nylig havde stået skarpt overfor hinanden; efterdønningerne fra provisorietiden var stadig kendelige, men møderne her var blandt de tegn, der indledede blidere tider, dem der førte til systemskiftet 1901. Smukt kom dette til syne på det første møde, da provisoriernes mest pågående agitator, Flensborgeren pro-

fessor Matzen, i sin glæde over resultatet sluttede den radikale Hjort i sine arme. Fra København forlagdes møderne ud i landet, vi kom til Alborg, Hobro, Randers, Århus, Odense og Svenborg; det lille Svenborg gav vist nok det forholdsvis bedste resultat, 11.000 kroner på en time. Jeg kan ikke her komme ind på at nævne navne på medlemmer i den nye forening. Jeg vil blot fremhæve, at ligesom Hjort og Holger Petersen på mødrene sider var Jøder, således kom forholdsvis mange deltagere og store pengesummer ind fra nationalsindede Jøder, og een ting endnu, blandt medlemmerne var den fremfor alle dengang som fædrelandsløs udskregne redaktør af „Politiken“, Viggo Hørup. I bestyrelsen kom foruden ovennævnte til at sidde grosserer Adolph, kammerherre Castenschiold til Borreby, helten fra Dybbøl, oftalmologen, professor Grut, bankdirektør Axel Heide, der var født i Haderslev, professor Høffding, fabrik-ejer Vilh. Jørgensen, borgmester Koch i Odense, der før 1864 havde været appellationsretsråd i Flensborg, bankdirektør Nørgaard, dengang i Århus, høj-skoleforstander Schrøder, Askov, grosserer Selgen Sthyr og kammerherre Vind, Sanderumgaard.

I foråret 1899 var der indsamlet en 600.000 kr., hvad der dengang betød meget mere end nu, særlig når man tager hensyn til, at alt dengang måtte foregå i dybeste stilhed; da sønderjydske Fond blev dannet efter krigen, da Landeværnet blev skabt i 1926, kunde der handles med fuld åbenhed og ikke blot indenfor meget snævre krese. Adskilligt mere havde vi sikkert kunnet opnå, hvis ikke ud på foråret en indenlandsk kalamitet var stødt til, den store lock-out, som nu optog al interesse. Så nedlagde vi arbejdet, de indsamlede midler viste sig imidlertid at være fuldt tilstrækkelige, således som de blev anvendt.

Men det var ikke nok gennem de gode folk at have fået pengene herovre; det gjaldt også om at finde den mand i Slesvig, hvem vi kunde tage med, når pengene skulde ud at gøre nytte; han måtte være i besiddelse af tilstrækkelig autoritet dernede, han måtte stå ganske uafhængig, han måtte byde garanti i pekuniær henseende, og han måtte ikke have haft nogen national-politisk fortid. Af den sidste grund holdt vi H. P. Hanssen ganske ude fra foretagendet, men mine kolleger gik med til at udse grosserer Julius Nielsen på Damager ved Haderslev til dette ansvarsfulde hverv, en af Nordslesvigs første forretningsmænd, i besiddelse netop af de fornødne egenskaber. Han havde særlig i Haderslev Amt lært befolkningen, hvilken betydning det havde for dens selvstændighed, at den også i økonomisk henseende kunde stå på egne ben. Mange var de mennesker, for hvem han i årenes løb havde været rådgiver og støtte. Det var altid hans glæde at have med reelle foretagender at gøre. I politisk hen-

seende stod han til venstre både for H. P. Hanssen og redaktør Jessen. Han følte sig i mange måder tiltalt af de socialistiske idéer. Som købmand havde han ævnen til at afveje chancer og at handle hurtigt i øjeblikke, hvor hurtighed var nødvendig, hvad der netop fik stor betydning, når Tyskerne var ude med overbud efter danske ejendomme, og vi først fik det at vide i sidste øjeblik. Pengene gik gennem „Haderslev Bank“, i hvis bankråd Jul. Nielsen var formand.

Gennem Julius Niensens virksomhed for os henledtes Nordslesvigernes opmærksomhed på ham også til politiske ombud. 1901—1908 var han medlem af den preussiske landdag i Berlin; i Haderslev kresdag (amtsråd) var han gennem mange år den kritiske ordfører overfor landråden og det kunstig skabte tyske flertal.

Et årstid igennem var dog forretningsgangen meget besværlig. På brevhemmeligheden kunde man ikke stole (jeg har sikre vidnesbyrd derom), og al forhandling måtte foregå personlig; i løbet af et år færdedes jeg 22 gange mellem København og Nordslesvig, rejste lørdag aften fra hovedstaden — dengang havde man ikke sovevogne — måtte tilbringe et par uhyggelige timer på Vamdrup banegård i den tidlige morgenstund, før toget gik sydpå, fik så god forplejning hos Julius Nielsen i Haderslev, var igen hjemme mandag morgen for at passe min skole.

Forud var dog gået en recognoscering af den mest medtagne egn omkring Rødding. Imellem jul og nyår kørte afdøde dyrlæge Gram i Københoved mig i bidende kulde, 10° frost, fra by til by i Rødding-egnen for at få forholdene undersøgt. Adskillige folk havde vi udsigt til at få til at sætte på gårdene heroppe, når de gamle ikke kunde mer. Det var mænd fra Als og Sundeved, hvor udvandringen tidligst var ophørt, hvor der var et lille overskud af unge, som havde været i den preussiske trøje. Men en vinteraften herude i Karl Frandsens lune og lave stue i Dover i Lintrup sogn meldte sig den første køber fra egnen selv, ja hvorfor ikke nævne hans navn, Nis Gammelgård fra samme by. Sidst hilste jeg på ham ved festen, da H. P. Hanssen blev tresindstyve år. Selvfølgelig havde han betæneligheder og hans fader endnu fler, men handelen kom dog istand, og siden mange ydermere.

Den nævnte forretningsgang var jo ret besværlig, men så kom tilfældet d. v. s. Preusserne os til hjælp. I vinteren 1899 afskedigede de læreren J. H. Schmidt i Snogbæk i Sundeved, fordi han ikke vilde lade sig tvinge til at deltage i festerne i anledning af den tyske kejsers fødselsdag. Han var af en god dansk slægt i Nordslesvigs sydligste egne. Jeg kendte godt manden af omtale, havde også haft ham til studium i en jærnbaneakupé, uden at han vidste af det. Det slog

øjeblikkelig ned i mig, da jeg læste om hans afskedigelse: „Der har vi manden, vi kan bruge.“ Han blev under titlen ejendomskommissionær (tyisk: hypothekemakler) foreningen af 5. Okt.s forretningsfører, der sammen med Julius Nielsen afgjorde, hvad vi herovre ikke kunde skønne over. Vi fik ingen grund til at fortryde valget. Han havde det sikre skøn til at bedømme mennesker såvel som jord, han havde ævnen til at kunne holde ud i forhandlinger frem og tilbage, han kunde tage en beslutning, selv om den medførte risiko eller nødvendigheden af at gå udenfor sine instruxer, han havde den redelighed og ubestikkelighed, der var såre nødvendige egenskaber, hvor man som han blev omlejret af egoister og plattenslagere. Hans diskretion endelig gjorde, at man uden frygt kunde søge ham. Han var blandt mændene med „faste hjerter“. Han var en stolt mand, til tider stejl; han kunde ikke gå under øjne, han havde det Jakob Knudsenske „Sind“, den bundne lidenskab, der ved lejlighed kunde bryde frem i vælde, men bagved den stærke vilje lå den bløde følelse. De gentagne angreb, som ad omveje nåede frem til os og som blev ved lige til foreningens salige ende, kunde han møde med åben pande.

Foreningen af 5. Oktober afsluttede realiter sin tilværelse, da den i 1910 overlod sine midler til den nydannede nordslesvigske kreditforening. Der var da bleven behandlet o. 250 sager. Dens levnedsløb var ganske ubemærket; bene vixit qui bene latuit; de juridiske formaliteter tog den sig let, dens love fandtes kun i eet exemplar på et ark almindeligt brevpapir, som er skrevet med min hånd. Bestemmelserne om et repræsentantskab faldt bort af sig selv efter et par års forløb og ingen spurgte efter det. Sådan tillid viste man de mænd, der stod i spidsen for foreningen, der dannede dens forretningsudvalg, Laurids Bing, Niels Hjort, Villars Lunn, Nellemann, Holger Petersen og H. V. Clausen. Ved dødsfald gik de fem af disse bort og erstattedes af Vilh. Jørgensen, professor Camillus Nyrop, kammerherre Sehestedt Juul, grosserer Sthyr, Nørgaard, grosserer Albrechtsen, Bülow og ingeniør Poul Larsen, for de flestes vedkommende dog først efter at pengenes forvaltning var gået over til kreditforeningen. De penge, der stod til rådighed, da foreningen også formaliter ophævedes 1921—22, blev sat i mellemslesvigske ejendomme.

Hvad der også bør fremhæves, er den ubrydelige tavshed, der blev bevaret ikke blot om forhandlingerne i forretningsudvalget, men også af de menige medlemmer om foreningens tilværelse i almindelighed. Tyskerne, så nysgerrige de end var, fik aldrig noget at vide om, hvorfra de kapitaler skrev sig, som de dog snart mærkede rislede ud over jorden i Nordslesvig. Dyrlæge Gram i Københoved skriver 19. marts 1899:

Nu vides det overalt heromkring, at der er billige danske penge at få, men underligt nok er det brygger Carl Jacobsen, der sætter dem i ejendomme herovre. For godt en uges tid siden kom amtsforstander Thiermanns skriver, hr. Brodersen, til kromand Petersen i Rødding Vesterkro og spurgte: Veed De noget om, at brygger C. Jacobsen har givet 12 mill. til lån i nordslesvigske ejendomme. Petersen: 12 mill., nej, det er (en ed) 25 mill. — Lad ham fylde den i amtsforstanderen, sagde Petersen.

At Schmidt særlig i den første tid kunde møde ubehageligheder og ret fræk inkquisition fra øvrighedens side, skildres bl. a. af ham i efterfølgende brev. Navnene på de danske i det er ændrede.

Det var grundbogsdag [i Rødding] og jeg skulde udbetale penge til Chr. Hansen, P. Madsen, Holm og Jensen. Strax ved min indtrædelse spurgte sekretæren: Sind Sie vertreter der dänischen bank. Jeg: Nein, ich bin hypotheckenmakler. Sekretæren: Sie machen geschäfte nur mit dänischgesinnten leuten. Jeg: Ich mache geschäfte mit wem ich kann. S.: Dann darf ich wohl auch einen mann an Sie senden, um geld zu leihen. Jeg: Das dürfen Sie gerne. Kann ich geschäfte mit ihm machen, dann thue ich es mit vergnügen . . . Amtsdommeren råbte strax, da han så mig: Wieder Haderslev Bank. Jeg: Ja. A.: Es ist dänisches geld; Sie haben doch den artikel gelesen in den Hamburg. Nachrichten. Jeg: Hr. Amtsrichter, ich bin hypotheckenmakler und habe das geld aus der H. B. Woher die bank ihr geld hat, weiss ich nicht. A.: Sie sind ein abgesetzter preussischer volksschullehrer. Jeg: Nein. A.: Sie sind doch entlassen. Jeg: Ja. A.: Beziehen Sie pension. Jeg: Nein. A.: Warum nicht? Jeg: Das wird die regierung Ihnen am besten sagen können. A.: Sie haben gewiss den kindern einen guten unterricht im deutschen gegeben? Jeg: Ja. A. til Chr. Hansen: Was wollen sie. Chr. H. kunde ikke få sagt noget på tysk. A.: Wollen oder können Sie nicht deutsch? Chr. Hansen leende: Können nix, könne nix. A.: Von 1. januar 1900 wird doppelt gebühr gezahlt von denjenigen, die nicht deutsch sprechen. Så gjorde han papirerne færdig, men Chr. Hansen havde næppe underskrevet, før A. råbte: Adieu, adieu. . . A.: Wieder H. B.? Jeg: Ja. A. til Madsen: Sie wollen dänisches geld haben? Madsen: Ich kann nix mehr bi de sparkass laanen, dafür hat ich bi de bank laant. A.: Es ist dänisches geld. H.: Dat weet ich nicht. A.: Rufe Christiansen. Denne, arrestforvareren, kom. A. til Christiansen: Ist Madsen dänisch gesinnt? Chr.: N-e-i-n. A.: Verhält er sich ruhig. Chr.: Ja. Så blev den sag gjort færdig, mens A. pegede på mig og sagde til Christiansen: Das ist ein preussischer volksschullehrer. Jeg: Nein entschuldigen Sie, ein gewesener. — Holm kommer. A.: haben Sie noch mehr. Jeg: Ja. A.: Wie viele? Jeg: Noch zwei. A. til Holm: Haben Sie nicht am deutschen kriege teil genommen. Holm: Neh. A. ringede, Christiansen kom: Hat Holm nicht am deutschen kriege teil genommen? Chr.: Nein. A. til Holm: Sie wollen auch dänisches geld haben, wir merken uns diese leute. Holm: Ich bekomme geld von d. H. B. A.: Wie kann die H. B. ein unsicheres geld hinsetzen, denn das geld steht bei Ihnen doch unsicher? Holm: Nein. A. ringede påny, Chr. kom. A. til Chr.: Wie gross ist der werth der hufe? Chr. vidste det ikke ret, men A. hjalp ham at vurdere og bægge kom til det resultat, at gården var 50—60.000 mark værd. Trods det at Holm fik 2000 mark indført efter 43.000,

udbrød A.: Das geld steht doch unsicher, og henvendt til mig: Glauben Sie nicht, dass die preussische regierung auch etwas thun wird? Jeg: Ich habe keine meinung darüber, was die regierung thun wird. [Så kom turen til den næste. Schmidt rådede Holm til at besvære sig, men næste gang undskyldte amtsdommeren sin optræden.]

Jeg gad vide om Vogelgesang er blevet modtaget sådan på et dansk embedskontor.

Et andet brev fra Schmidt fortæller, at Boy Hoyer i Øster Lindet fik brev fra kommuneforstanderen, at hvis han ikke lod være at anwise danske købere, vilde hans folk blive udvist. Hoyer tog intet hensyn dertil. Om resultatet af 5. Oktobers virke allerede på et tidligt tidspunkt fortæller Schmidt i et brev 4. Decbr. 1899:

O. 40 for største delen unge mænd har kunnet erhverve eller beholde [ejendomme]: „Vi er godt tilfredse, det skal nok gå.“ I moralsk henseende har gærningen haft sin store betydning. De lunkne, som i foråret næppe vilde have betænkt sig på at sælge til Nybyggerforeningen, erklærer nu, at de meget nødig vil sælge til Tyskere. Den kendsgærning, at de, som absolut skal sælge, kan få solgt til danske på grund af støtten fra Danmark, såfremt de ellers vil give en smule tid, har haft sin gavnlige indflydelse. „Kan Danmark ofre så meget for os, så kan vi dog i det mindste give tid.“ Regeringen vil også betænke sig; den har gjort mange sørgelige erfaringer med de tyske købere.

Efter den første famlen var det såvidt jeg husker advokat Nellemann, der foreslog, at vi ganske vist skulde sætte pengene yderst, men gennemgående kun til unge folk, hvis dygtighed og pålidelighed garanteredes ved, at slægtninge og venner satte ligeså meget og ligeså yderligt som vi. Vor og deres tillid blev ikke skuffet. Jeg husker ikke et eneste tilfælde, hvor nogen mand, som vi satte på en gård, ikke inden den bestemte frist havde betalt lånet tilbage, således at pengene kunde komme i nyt omløb. Dette omløb kunde i årenes løb foregå flere gange, og på denne måde har de 6—700.000 m. kunnet gøre meget mere nytte, end om de var bleven sat fast bestemte steder på længere tid. Men man må huske, at vi i højeste grad blev hjulpe af de gunstige konjunkturer for landbruget, som fra forrige århundredes slutning vedvarede lige til verdenskrigen og lettede låntagerne deres afbetalinger. Det var andre tider end nu.

Hvilken modsætning mellem dette stilsfærdige arbejde og så den larm, den reklame, hvormed Tyskernes ledere gjorde deres; til de officielle ejendoms-kommissionærer hørte også præster, dommere, forvaltningsembesmænd i flæng. Hvilken modsætning mellem den kyndighed, hvormed det danske arbejde blev ledet gennem folk, hvis rod stod i landet selv og som vidste, hvorledes Slesvigs jord skulde drives, og så letsindigheden og uvidenheden om landlige forhold på den anden side. Dær blev embedsmændene ofte taget ved næsen

af deres håndlangere, af mæglere, af sælgerne selv. Hvilken modsætning også mellem de unge danske, som kom til gårdene, og så de dårlige landmænd, de sølle folk sydfra, ofte æventyrere, der lokkedes herind. Den nervøsitet, der skyldtes den tyske indvandring, hørte som Schmidt skrev snart op. Nu i 1932 er næsten alle indvandrede i denne egn borte. Udenfor Rødding sogn, hvor der kom tysk håndværkerindvandring, var der i Frøs herreds 8 andre sogne ved folketingsvalg 1929 3442 danske stemmer og 49 tyske. I Rødding sogn 790 danske og 52 tyske. Skandalerne indenfor den tyske embedsmandsstand skal jeg ikke komme ind på, de er tilstrækkelig oplyst af H. P. Hanssen i hans afhandling om Køllerpolitiken. Den kostede ham tre måneders fængselsophold.

DE SØNDERJYSKE KØBSTADMÅL

AF

MARIUS KRISTENSEN

DR. PHIL., FHV. HØJSKOLELÆRER, KØBENHAVN

✱

Det danske rigssprogs udvikling har man, siden den historiske sprogforskning blev til, og det vil sige nu i godt hundrede år, søgt at finde ud af ved at granske de skrifter, der er affattede på vort sprog lige fra runeskriftens indførelse. Man var også tidlig opmærksom på, at der i de gamle skrifter findes ejendommeligheder, som må skyldes, at det talte sprog ikke var ens i de forskellige landsdele. Det varede noget, inden dette helt blev opfattet, men fra midten af forrige hundredår stod det klart, at vore ældste håndskrifter viser tydelige provinsejendommeligheder.

Man havde allerede langt tidligere set sådanne stedlige forskelle i nutidens almuemål, men det er først mændene fra fyrterne, LYNGBY og DYRLUND, der påpeger, at det er de samme (eller lignende) forskelle på et ældre trin, der træder frem i de gamle skrifter. Derfor bliver undersøgelsen af stedmålene nu forskellig fra, hvad den før havde været. Det er ikke blot de særlige *ord*, man nu søger at oplyse, men endnu mere stedmålenes ejendommelige *lyd-* og *bøjningsforhold*. LYNGBY er den store banebryder, som opstiller de to grundsætninger, at alle dialektformer skal *gengives lydtro* (og helst med lydskrift) og at alle former skal *stedefæstes*. For sit eget vedkommende gennemførte han disse grundsætninger, og hans efterfølgere FEILBERG og THORSEN har fulgt hans eksempel.

Det var naturligt, at man først søgte de mest udprægede mål. Derfor er jysk og bornholmsk da også først behandlet, men nu er fynsk for øvrigt ved at komme godt med, og de andre ømål vil også komme. Dyrhund, som selv var sjællandsfar, har for øvrigt syslet meget med ømålene, men han har ikke fået så meget frem.

Imidlertid er der nu ved at komme et nyt spørgsmål op. Selvfølgelig er mange af de mænd, som har skabt det danske rigssprog, fra landet — i middelalderen var der næppe danske købstæder til. Men i den nyere tid har købstæderne jo været midtpunkter for det åndelige liv, og stiftsstæderne var det allerede tidligere. Hvorledes har sproget været i dem? Har der været talt en slags rigssprog,

eller har de haft samme mål som landet omkring dem, eller er de sprogligt noget for sig selv?

Man har snart svaret ja på det første, snart på det andet af disse spørgsmål, men nu er man ved at svare nej på dem bægge. Man er mere og mere ved at komme til den opfattelse, at købstædernes talesprog i den ældre nytid — fra reformationstiden og frem mod vor tid — nok var stedpræget, men dels på grund af folkeblandingen, dels på grund af den livligere samfærdsel og den mere udbredte læsning, dog ikke så lidt forskelligt fra de omliggende egnens mål.

Denne opfattelse har for nylig fundet et tydeligt udtryk i docent Peter Skau-trups afhandling om det danske sprog i professor Jakob Madsen Århus' bog om bogstaverne (fra 1586). At Jakob Madsens sprog er jysk, er sandt nok, men det er ikke den fulde sandhed, og hvis hans sprog er det daværende talesprog i Århus, så har dette talesprog ligget nærmere ved rigssproget end egnens mål på ikke så få punkter. For Randers-sproget har vi måske mulighed for at finde noget lignende i en gammel komedie af rektor Peder Thøgersen, og i Hieronymus Justesen Ranchs skuespil kan vi måske finde fingerpeg om Viborgs talesprog i Kristian den fjærdes tid.

Der er også et dansk købstadsprog udenfor Danmark, som man er begyndt at undersøge i ældre kilder; det er Visby-målet på Gotland, som nu er væsentlig forsvensket, men som man kender noget til fra gamle digte.

Skal spørgsmålet opredes, er der dog to grupper af købstadmål, som er af ganske særlig betydning, fordi de har holdt sig som selvstændige lige til vor tid. Den ene er de sydkånsk-bornholmske (de nordligere skånske købstæder er næsten helt forsvenskede), og den anden er de *sønderjyske*. Når disse således har bevaret deres stedpræg, hænger det naturligvis sammen med, at de havde tysk som offentlig sprog både i retten og i skolen, ja til dels i kirken.

Det havde været af den største værdi, om man tidligere havde forstået, hvad lys over den almindelige danske sprogdudvikling der kunde hentes fra disse hængemte købstadmål. Nu er det umuligt at få noget som helst at vide om, hvorvidt det danske i *Slesvig* var forskelligt fra det i Sydangel og Svansø. Det skulde have været undersøgt for et par hundrede år siden. *Flensborg* er det også galt med; endnu for et halvt hundrede år siden kunde man i udkanterne høre det ejendommelige flensborger-dansk, men nu lader det sig vist ikke optegne. Helt opgive håbet vil vi ikke, da det andensteds har vist sig, at der kan leve rester, hvor man ikke skulde tro det. Men det vil blive vanskeligt, og det kan slet ikke gøres uden stedlig hjælp, at finde gamle, indfødte Flensborgere, der har talt dansk fra barndommen af og endnu husker det gamle mål.

I de nordlige byer er det derimod endnu muligt at få ikke så lidt at vide. Men det er på den yderste tid, ialfald i *Tønder* og *Sønderborg*, og vist også i *Höjer* og *Lagumkloster*. *Nörborg* er vist lidt mindre vanskelig, og i *Åbenrå* og *Haderslev* er der endnu ikke så få yngre, der idetmindste kender det gamle mål, selv om mange af dem ikke mere taler det. Når vi da, sent omsider, er begyndt at undersøge disse bymål, gælder det om, at vi snarest får så meget optegnet, at vi kan afgøre, hvad der er — eller var — det ejendommelige ved dem i forhold til målene på landet og til rigssproget.

Det er for tidligt at skrive om disse ejendommeligheder, så meget mere, som de forskellige købstæders mål ikke er ens. Det, jeg kender bedst, fordi jeg har været med til at optegne det, er Tønder-målet, men jeg har endnu ikke i enkelthederne kunnet sammenligne det med landmålene. Der er ikke så få *ord*, som ikke er fælles for by og land, dels fordi byen har haft en temmelig stor tysktalende befolkningsdel, og derfor har fået tyske ord ind, som ikke kendes på landet — sproget er noget *misket*, som de siger —; dels fordi en stor del af landboernes ordforråd er knyttet til ting og arbejder, som ikke forekommer i byen, og omvendt. Der er også forskel i *bøjning*; bysproget nærmer sig her noget til rigssproget, selv om det ikke er så meget. Med hensyn til *lyd* (udtale) er der et par stærkt fremtrædende forskelle: den overalt på landet gængse udtale af *nd* og *ld* (næsten som *nj* og *lj*) kendes ikke i bysproget, og tvelydene (især *ej*, *øj*) udtales som i københavnsk (og visbysk og bornholmsk). Så vidt jeg ved, kommer bægge disse ejendommeligheder frem også i de østlige købstæders sprog, men for de to nordliges er de vist i overensstemmelse med landmålene. Her kommer dog andre forskelle frem, som Åbenråtvelydene *au* for *ev*, *ov*, *øv* og *ju* (*u*) for *if*, *iv* (*skru* skrive, *gjut* gifte).

Det er dog, som sagt, endnu for tidligt at skrive blot nogenlunde indgående om disse ting. Men det er allerede tydeligt, at de sønderjyske købstadmål vil få afgørende betydning for vor opfattelse af de ældre danske — nu helt forsvundne — købstadmåls forhold til de omgivende landmål. Dette er den største betydning der kan tillægges den nu påbegyndte undersøgelse af købstadmålene, og det er i erkendelse af denne betydning, at staten har bevilget så forholdsvis rigelige midler til denne undersøgelse.

De danske købstadmål i Sønderjylland har været en national fare, fordi de kunde stemples som underklassesprog. Den fare er nu forbi, og vi skal ikke glemme, at disse mål i al deres skrøbelighed dog også har været bærere af dansk bevidsthed og dansk åndsliv. Men nu er deres levetid vist ikke lang. Overfor det danske rigssprog vil de have langt mindre modstandskraft end landdialekterne.

Jeg vil ikke ønske H. P. Hanssen, at han skal opleve købstadmålenes uddøen, men jeg vil ønske, at han må opleve, at de fra en fare for danskheden bliver en hjælp til at kaste lys over et dunkelt punkt i den danske sproghistorie. Det er jo, hvad han og vi ønsker, at alle kræfter i Sønderjylland bliver tjænere for hele vort fædrelands vel, hver på sin måde, hvordan de så ellers i mange henseender er forskelligt orienterede.

EN VESTSLESVIGSK EGN

AF

NICOLAI SVENDSEN

AMTSSKOLEKONSULENT I TØNDER AMT, TØNDER

★

Under den Kamp, som den danske Konge Erik af Pommern førte mod Hertugerne paa Gottorp om Sønderjylland, enedes Parterne om at indanke Sagen til Voldgiftskendelse af Kejser Sigismund. Denne sendte sine lærde Mænd herop for at undersøge Mellemværendet, og efter at alle Forholdene var nøje gransket, afsagde Kejseren den 28. Juni 1424 den Kendelse, at Hertugdømmet Sønderjylland efter fuldgyldige, uimodsigelige Vidnesbyrd var et dansk Len, et Land med dansk Ret, Sprog og Fortid, og at Hertugerne ingensomhelst Adkomst havde til det.

Hvis denne Dom var bleven respekteret af den følgende Tids Udvikling, saaledes at Landet fremtidig var blevet styret som en dansk Provins, havde det formentlig været muligt at bevare Landsdelens oprindelige danske Karakter i fuld Udstrækning indtil den Dag i Dag. En Bekræftelse af denne Antagelse finder vi i de saakaldte jyske Enklavers Historie gennem Tiderne.

Ved Begyndelsen af det 15. Aarhundrede, altsaa faa Aar før Kejser Sigismunds forannævnte Kendelse blev afsagt, samledes, til Dels ved Dronning Margrethes kloge Politik, et sammenhængende Strøg paa Sønderjyllands Vestkyst, det udstrakte Trøjborg Gods og Lø Herred, et Omraade, som senere omfattede de blandede Sogne Skast, Emmerlev, Hjerpsted og Højer og de overvejende kongerigske Sogne Døstrup, Mjolden, Randerup, Brede, Visby, Daler og Møgel-tønder under Ribe Bispestol, hvorved de udskiltes af Hertugdømmerne og fik deres eget danske Styre og bevarede det danske Præg, som trods Tidernes Om-skiftelser har holdt sig indtil vore Dage.

I det følgende skal gøres et Forsøg paa ved Hjælp af de talrige foreliggende trykte Kilder og Overleveringen, som den har holdt sig i Folkemunde, at give en Skildring af et Par af disse Sogne gennem Aarhundreder.

Øst for den gamle Randerup Kirke, umiddelbart op ad Kirkegaardens

Kampestensmur, ligger noget ophøjet og endnu tydeligt kendeligt i Jordsmønnet Brorson-Slægtens Bosted. Nu er der ikke mere levnet Sten paa Sten. Stormfloder og Ildsvaader har lagt den ene Præstegaard efter den anden øde, indtil man for ca. hundrede Aar siden flyttede den ned mod Syd til Landevejen fra Brede.

Staar man en Oktobereftermiddag paa denne historiske Grund med Blikket vendt mod Nord, har man foran sig et ejendommeligt Stykke vestslesvigsk Natur, mærkeligt baade i landskabelig og kulturhistorisk Henseende. Følger man den Skæbne, som dette Strøg og dets Befolkning har været udsat for helt siden Middelalderen, er det som i en Række sammentrængte Billeder at tage et Udsnit af selve Sønderjydens Historie, økonomisk, politisk og aandeligt.

Minderne faar Magt over Sindet, mens man søger at lade Øjet fange de enkelte Linjer og Hovedpunkter i dette Kystlandskab. Marsken, hvor det om Sommeren myldrer med gule, røde og hvide Engblomster, og Viben og andre Vand- og Vadefugle giver Egnen Farve og Liv, henligger som et graagrønt Kæmpetæppe, indrammet længst ude mod Vest af den mørke Digestreg, der skjuler Havet. Til højre har man ude i det vide Engdrag den afsides liggende By Lunde, hvor man endnu kan finde Ensomhed og gammeldags Bondehygge. I en halv Mils Afstand længere fremme ser man paa Landevejens venstre Side Forballums smukke Smaagaarde ligge i Række langs med Vejen mod Vest og med alle Ruder mod Solsiden. Til højre for Hovedvejen og endnu noget længere borte fortoner sig Mjolden By ud af en sort Trægruppe omkring Kirken og Præstegaarden paa det høje Værft.

Kraftige graablaa Skyer kæmper med Solen om Fordelingen af Lys og Skygge over dette Efteraarslandskab. I et Solstrefj øjner man længst oppe i Baggrunden Gasse Højene, der kroner den sandede Bakkeaa, som her skyder sig frem mod Havet, og Stationsbyen Skærbæks nye røde og graa Huse op ad Skraaningen og omkring det høje firkantede tønninglenske Taarn.

Men saa trækkes Skydækket for, og en Lysflage kastes ud bag Forballum Enge, saa man tydeligt skelner den brøstfældige Rest af en ældgammel Bondegaard ude paa Hybjerg, hvor Bredeaaens Vande i store Bugtninger langsomt glider frem mod Vadehavet.

Næsten umærkeligt hæver sig her og der i Marsken en forladt Boplads, et saakaldt Værft, en Jordforhøjning, som skabtes for tusind Aar siden. Hvert af disse har sin Historie om Menneskeliv, der levedes her, og hvis Saga er udslettet, uden at Navne og Begivenheder, der knyttede sig hertil, kendes.

Men i de gammeldags Gaarde lever Sagn og Beretninger fra Fortiden, om

Havet, der flere Gange hvert Aarhundrede brød ind over hele den store Slette med Rædsel og Død i Følge, om Krig og onde Tider, men ogsaa om Perioder, hvor et rigt aandeligt Liv, religiøst og nationalt, bredte sig fra Hjem til Hjem og højnede Slægternes Gang gennem Tiden.

Ved at Enklaverne allerede i den sene Middelalder kom ind under Ribe Bispestol og derefter ved Reformationen overgik til Kronen og blev en Del af Ribe Amt, knyttedes Egnen nøje til den gamle By, og herfra skete da ogsaa en Paavirkning, der prægede disse Sogne i Modsætning til Nabobyerne. Styret foregik efter danske Love og ved danske Embedsmænd. Præsterne, der ofte var hjemmehørende paa Egnen, gik i deres Ungdom i Ribe Skole og modtog deres Uddannelse paa Københavns Universitet. Den aandelige Udvikling fuldbyrdedes ubrudt i naturligt Forhold til Æt og Fortid.

Da det i saa Henseende har en vis Interesse at se, hvad de i Randerup og Mjolden Kirker ophængte Tavler fortæller om disse Bondesønner, der blev Præster og som saadanne boede midt iblandt deres Folk, skal her meddeles lidt om de første af dem.

Paa Tavlen i Randerup Kirke, ophængt Anno 1700 den 3. April „de Afdøde til Ære-Minde og de Efterlevende til Efterretning“, nævnes bl. a. følgende: „Anno 1553 blev Hr. Truels Jacobsen, som var Munk 16 Aar, Reformerit og var Luthersk Præst udi 13 Aar. Anno 1566 succederede Hr. Tyge Bentzen og levede udi 29 Aar. Anno 1595 blev Hr. Iver Jensen Præst og levede udi 32 Aar. Anno 1627 blev Hr. Ole Præst og levede 2 Aar 9 Maaneder. Anno 1630 blev Hr. Laust Sørensen Præst og levede i 17 Aar. Anno 1647 blev Hr. Steen Christensen Præst og levede i 2 Aar og 3 Maaneder.“

Ganske tilsvarende Navne, men med flere oplysende Tilføjelser, finder vi paa Præstetavlen i Mjolden Kirke: „Hr. Marten Iversøn. Hr. Ogge Hansen Husum. Gift med Hr. Povel Sonnichsens Datter af Roager — og de levede tilsammen i Ægteskab i 61 Aar. Hr. Peder Hansen Hybjerg. Han døde af Næsebløden, som paakom ham i Skriftestolen. Hr. Peder Andersen Riibe. Da han kørte fra Hybjerg (hvor han havde været til Barselgilde), foer han vild, kom i Aaen og druknede. Hr. Peder Pedersen Hjortlund. Han døde af Stensmerte paa Rømø, da Svenskerne var i Landet. — Hr. Peder Hansen Hybjerg, Hr. Peder Andersen Riibe og Hr. Peder Pedersen Hjortlund var alle gift med Else Peders. Hun var 3 Gange gift og var født paa en Bondegaard i Medolden Vesterby.“

Man havde ikke fra Landsbyerne herude noget videre Samkvem med Omverdenen. Det laa i Sagens Natur, da Randerup og Mjolden Sogne landskabeligt set paa en Maade dannede en Verden og maaske ogsaa i kulturel Hen-

seende et lille Samfund for sig. Der gaves i Virkeligheden kun een Vej, der forbandt dem og førte fra By til By. Den bestod af et Par dybe, hullede Hjulspor gennem den klægede Marsk med brede Grøfter paa begge Sider. En stor Del af Aaret var den ufremkommelig. De rigtige Færdselsaarer gik fra gammel Tid fra Nordjylland over Arnum, Løgumkloster til Tønder og fra Ribe over Roager, Ulmølle, forbi Gasse Høje, over Brede Bro, Aaspe, Sølsted og Visby Hede til Lindskov Mølle, hvor denne Vej mødtes med en Vest fra, og som vistnok kendtes allerede i Oldtiden. Ad den gik Kristine Svendsdatter fra Østerby til Tønder, da hun Aar 1639 fandt det første Guldhorn ved Gallehus. Den eneste Vej helt vesterude ved Havet har ligeledes fra gamle Dage i sære Snoninger ført fra Ballum ind mellem Masser af Kæmpegrave nord og syd for Hjerpsted og videre over Emmerlev til Højer. Men ude i Marsken og selv paa Randen af det store Engdrag var det vanskeligt at færdes.

Her laa helt fra den Tid, da Menneskene begyndte at bosætte sig i faretruende Nærhed af Havet, Gaarde og Huse paa de saakaldte Værfter, som allerede har været nævnt, eller paa naturlige Banker i solret Linie og kun til Dels opført af Grundmur. Ofte var de bygget af Bindingsværk med Tavl af Tegl. Det hændte vel, at Gaardene var grundmuret; men til Gengæld var saa Længdevæggene af Planker.

Vi veed naturligvis kun meget lidt om disse Boliger fra før Reformationen. Men det er dog værd at gøre opmærksom paa, at de gamle Betegnelser for de enkelte Rum har holdt sig gennem Tiderne. Gaardens største og oprindelige Opholdsrum var Piselen. Senere kom hertil et Dørns og efter et Aarhundreds Udvikling eller længere store Dørns og lille Dørns. Indgangen skete gennem Framgulvet. Til venstre var Menneskenes Opholdsrum, til højre Lo, Baas og Lade. I Forbindelse med Piselen stod Kløven. Endnu den Dag i Dag bruges fra Emmerlev og langt nord paa disse Ord som Betegnelse for Bøndergaardens forskellige Dele.

Piselens Vægge var ofte rigt forsynet med udskaaet Panelværk, navnlig Alkovernes, d. v. s. de indelukkede Senges Forstykker. Her møder vi henimod Slutningen af det 16. Aarhundrede en Bondekunst, der havde sit bestemte Præg og navnlig gav sig Udslag i Træværkets Forsyning med Udskæringer. Det gjaldt baade Panel og Bohave som Kister og Skabe.

Museumsinspektør Chr. Axel Jensen har i sin Bog om „Danmarks Snedkere og Billedsnidere“ paapeget, hvilken Betydning der bør tillægges Stiftsbyen Ribe i den Henseende, idet Byens store Opland dannede et sammenhængende Stilomraade. Det i Formen og Udførelsen indbyrdes beslægtede Bohave i Bønder-

gaardene fra sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede træffes ifølge Magister Jensens Undersøgelse over hele Ribe Amt fra Nord til Syd og ikke blot i Bondens Hjem, men ogsaa i adskillige af Vestslesvigs Kirker. Man har i denne Forbindelse talt om en Ribe Billedskærerskole fra nævnte Tid. Det er ret sandsynligt, at Ribe har været Centrum for denne Industri, men at der ogsaa har været Værksteder i enkelte af Amtets Landsbyer, til Eks. Skærbæk, hvorfra disse ud-skaarne Ting er udgaaet, som har holdt sig saa godt, at de endnu findes bevaret og holdes i Ære i ikke saa faa af Vesteregnens Bøndergaarde, samtidig med at denne Bondekunsts Frembringelser fra det nævnte snævre Omraade er godt repræsenteret baade i danske og nordtyske Museer. Vi veed altsaa ret nøje, hvorledes Bondestuens Bohave har set ud i disse Sogne helt fra Midten af det 16. Aarhundrede.

„Den store vestjydske Gruppe, Ribeegnens Gruppe, som den ogsaa kaldes, er ikke blot den største af Overgangsstilens Grupper, men ogsaa den, hvis danske Karakter er mest fremtrædende“ skriver nævnte Forfatter med Rette. Der mærkedes jo nemlig samtidig i Slesvig en Indflydelse fra det frisiske og fra Holland. Om Bohavets danske Karakter vidner blandt andet de gamle Fyndsprog paa Kister og Skabe. Et af dem, som stadig gaar igen, lyder saaledes: „SET TIL GVD ALE DIN LID OC TRO, SAA FANGER DV LØKE OC ØVIGE ROO. Det er tillige et Vidnesbyrd om Befolkningens Trang til at give sin religiøse Bekendelse et ydre og varigt Udtryk. At dømme efter det, der trods senere Generationers bristende Forstaaelse er bevaret, har hvert Bondehjem i Datiden været udstyret med disse solide Egetræskister, Skabe og Paneler, ligesom ogsaa Kirkerne har været rigt prydet med Billedskærerarbejde fra Værkstederne i og omkring Ribe. En Del er undgaaet Ødelæggelse i Randerup og Mjolden Kirker. Men særlig bør her henvises til den smukke Alterbordsforside af Fyrretræ i Døstrup Kirke, skaaret 1572, med Akantusværk og Stavværk.

Alt dette sammenholdt: det ophøjede Bosted, Gaardens Form, dens klare Inddeling og Benævnelsen af de enkelte Dele i det indre samt Hjemmets Udstyrelse vidner saaledes om en tydeligt fremtrædende Bondekultur i de nævnte afsides liggende Landsbyer allerede i det 16. Aarhundrede.

I første Halvdel af det ny Aarhundrede hærages Egnen pludselig af en Ulykke, der var langt værre end Krigsfolkets Udsugning og Skændselsgerninger under Tredivaarskrigen, som rasede samtidig og ligeledes hjemsøgte det vestlige Slesvig.

„Om Natten mellem den 11. og 12. Octobris vaar en skrækkelig stor Vandflod, som kom møget hasteligen ved Midnatstid paa os og druknede mange

Minsker i omliggende Sogne.“ Saaledes begynder Præsten Michael Andersen i Døstrup, der tillige var Provst i Lø Herred, i en gammel Kirkebog en Beskrivelse af Stormfloden i 1634, „denne Guds forfærdelige Stormflod“, som den ogsaa blev kaldt. Den lagde hele Egnen og al den gamle Kultur øde.

Stormfloden hærgede hin Nat Kysten fra Elben til Ribe. Størstedelen af Øen Nordstrand sank i Havet med Landsbyer, Kirker og Tusinder af Mennesker. Efter en Beregning, som dog næppe er helt nøjagtig, omkom der langs Vestkysten af Hertugdømmerne 11—12.000 Personer, imellem Vidaa og Kongeaa alene 600 Mennesker.

Paa Tønder Bibliotek findes en gammel haandskreven Bog, der giver Oplysning om denne Tildragelse. Det er Lø Herreds Tingbog fra 1635, som har tilhørt Arkivet paa Trøjborg. Nuværende Pastor M. H. Nielsen i Skrydstrup har i „Sønderjydske Aarbøger“, Aargang 1900 og 1901, udførligt behandlet Emnet og derhos benyttet en Række af Tingsvidner, som findes aftrykt i Bogen, angaaende de Tab, Beboerne led hin Oktobernat 1634. Ganske vist levede i Folkemunde fra Slægt til Slægt Sagn om store Floder, der var gaaet hen over Landskabet gennem Aarhundrederne. Man havde gamle Krøniker om disse Floders Voldsomhed og den Ulykke, de efter hvad Overleveringen berettede, havde afstedkommet. Men det var saa længe siden. Menneskene havde nu alt i mange Slægtled følt sig trygge, naar de bosatte sig ude i Marsken og opførte Landsbyer langs med Gestranden. Der var ikke sket nogen større Stormulykke i Mands Minde. Natten mellem den 11. og 12. Oktober 1634 skabte imidlertid nye Sagn og Beretninger af et forfærdende Indhold for de kommende Generationer paa disse Egne.

De i Tingbogen nævnte vestslesvigske Landsbyer, som rantes af Bølgernes Magt, var Randerup, Kringlum, Forballum, Lunde, Mjolden, Ottersbøl, Døstrup, Nørre Vollum, Sønder Vollum, Apterp og Gaardene paa Hybjerg og Bosholm. Nogen Skade led ogsaa Brede og Drengsted. En Sammenstilling af de forskellige Opgivelser i Tingbogen om Tabet af Menneskeliv og Kreaturer i de anførte Byer og Gaarde giver følgende Resultat:

Der druknede indenfor dette Omraade alene omkring 90 Mennesker, nemlig 57 i Mjolden, de „tretten Ejlandes By“, som den hed. Byen var fuldstændig ødelagt. I Randerup druknede 10 og i Lunde 13 Personer.

Mattis Martensen af Randerup vidnede paa Herredstinget, at „han havde mist og var fordruknet Fader, Moder og Søkende“. I Forballum druknede Peder Krestensen med alle sine Folk. Mattis Jebsen sammesteds mistede Hustru og 3 Børn. I Lunde hos Jes Frandsen og Peder Lauersen druknede alle Folk. I

Mjolden druknede alle Folk i 5 Gaarde og 4 Forbedelseshuse. Desuden druknede hos Selvejer Hans Pedersen 4 Personer. „Selv flød han hen til et andet Sogn paa et Stykke Hus.“ „Gunder Anders Kun“ mistede sin Mand. Selv undkom hun med 3 smaa Børn. I Apterp druknede Niels Mikkelsen med 2 Børn.

Efter en Liste, som ikke er udtømmende, omkom i nævnte Sogne af Husdyr: 134 Øg, Heste og Bæster (deraf ca. 120 Øg), 24 Føl, endvidere druknede 623 Stykker Hornkvæg (Køer, Nød, Stude, Okser, Rømplinger, Kvier og Kalve), 469 Faar og 7 Gildinger, 286 Svin og 103 Gæs.

Bygningerne betegnes næsten alle som mere eller mindre, undertiden ganske „nedslaaet neden Bjælker“, nogle — deriblandt foran omtalte 5 Gaarde i Mjolden — som „rent hen med alt“.

Ude paa de otte Værfter i Misthusum, nærmest Havet, udspillede samtidig et Drama, som ikke er omtalt i Tingbogen, da Byen ikke hørte til Lø Herred. Her laa 11 Halvgaarde. De reves alle bort den samme Nat af Floden, og de fleste af Beboerne omkom. Sognepræsten begravede faa Dage senere paa Skærbæk Kirkegaard Liget af 44 Personer fra Misthusum, som fandt Døden i Bølgerne hin Rædselsnat. Et gammelt Egetræsbræt, der til Minde om denne Begivenhed blev slaaet op paa en Bjælke i en af de faa Gaarde, som blev genopført derude, gemmes nu i Museet i Tønder. Der berettes kort i stive, udskaarne Bogstaver: „1634 DA SKEDE DEN STORE FLOD OC BORTTOG ALT DET HVS.“

I Randerup skylledes Degnehuset helt bort, og i Præstegaarden naaede Vandet til Bjælkerne.

Hverken før eller senere har man i historisk Tid paa denne Del af Kysten oplevet en saadan Ødelæggelse. Nøden var stor hos de Efterlevende, som næsten uden Undtagelse havde mistet Hus og Hjem med Bohave, Besætning, alt Brødkorn og Foder. Desuden havde Ager og Eng taget Skade af Saltvandet.

Stormflodsaaret 1634 danner Indledningen til en ny Tidsperiode med en anden og bedre Udvikling baade paa økonomisk og aandeligt Omraade i de følgende halvandet Hundredaar. Stormflodsnatten saa godt som udslettede foreløbig de gamle Landsbyer og spredt liggende Gaarde over hele Marsklandskabet. Almindelig Elendighed var Følgen. De, der havde frelst Livet, maatte bede om Fritagelse for Skat og Tynge i flere Aar derefter, og der hengik ganske naturlig rum Tid, før Beboerne i og omkring Bredeaaens Marsklavning atter kunde friste en menneskeværdig Tilværelse.

Sagnet beretter, at man søgte at fremstille Hjem søgelsen ved Stormfloden i 1634 som en Straf for den Ugudelighed, der havde bredt sig over Landsdelen,

og som skal have været særlig slem i denne afsides liggende Egn, næppe et Aarhundred efter Reformationens Indførelse. Man bør imidlertid huske, at Luthers Lære ikke kom til Vestslesvig som et religiøst Gennembrud, men nærmest som et fyrsteligt Magtbud, saaledes som vi i hvert Fald kender det fra Nabodistriktet Tørninglen og Haderslev Østeramt, og de gamle Bondepræster, som er nævnt foran, udmærkede sig næppe alle ved særlig kristelig Nidkærlighed.

Vankundighed og Overtro tog Overhaand omkring 1600-Tallet. Beretninger om Vold og Slagsmaal fylder Siderne i Lø Herreds Retsprotokol. Berygtet for deres Færd var ifølge Overleveringen Bymændene i Misthusum. Historisk er vistnok, hvad Pontoppidan beretter i sin Kirkehistorie, at den lærde og kendte Biskop Jens Dynesen Jersin af Ribe paa sin Visitats i Mjolden Kirke i Sommeren 1634 kom i en saadan Ordstrid med en Bonde, at Biskoppen paa sin Side blev temmelig hidsig, og Bonden forgreb sig i den Grad, at han gav Biskoppen en Ørefigen. Man veed fra anden Side, skriver Kinch i „Ribe Bys Historie og Beskrivelse“, at der netop det paagældende Aar havde været et Par Bønder i dette Sogn, som forsaa sig slem, den ene endog ved at mishandle sin Sognepræst. Mellemværendet mellem den Ribe Bisp og Bonden i Mjolden fremstilledes af nogle højtstaaende Mænd for Regeringen, og Biskoppen blev nødsaget til at rejse til København for at retfærdiggøre sig, men døde undervejs i Nyborg. Et Par Aar tilforn dræbte Præsten i Skærbæk Johannes Andreæ sin Kaldsfælle Christian Billum fra Brøns med en Pennekniv inde i selve Kirken bag Alteret.

Efterhaanden byggede imidlertid en ny Slægt nye Gaarde og Huse paa Tomterne af de gamle, højere beliggende, fastere tømret og alle opført med Grundmur.

Som Havet havde begravet den ældre Generation og udslettet den overleverede Egenskultur i Løbet af faa Timer, blev Havet til Gengæld ogsaa Vejen til ny Velstand og en anden ydre Kultur, samtidig med at det aandelige Liv ved Paa-virkning udefra, men ved hjemlige danske Mænds Virksomhed fik et Indhold, der blev til Gavn for hele det danske Folk.

Den økonomiske Opgang skyldtes i første Linje Studehandelen, som var begyndt langt tilbage i Fortiden, men som navnlig i det 17. Aarhundrede for denne Egns Vedkommende trods Krigtidens Trængsler tog et hidtil ukendt Opsving og skabte rige Dage. Udviklingen begunstigedes ved den Omstændighed, at Enklaverne som en kongerigsk Landsdel var fritaget for den Studetold, som skulde udredes af Beboerne i Hertugdømmet. Opsvinget begyndte med, at man i stadig større Omfang fra den vestslesvigske Kyst udskibede Stude til Holland, hvor man hurtigt fandt et godt Marked for dansk Kvæg. Gennem 14., 15. og

16. Aarhundrede, da vor eneste Handelsforbindelse var Hansestæderne Lybæk og Hamborg, kan der ikke være Tvivl om, at Studene gik den Vej. Nu var Nederlandene imidlertid i Færd med at erobre Handelen paa Vesterhavets Kyster. De danske Konger støttede dem. Gennem 200 Aar kommer hollandske Prangere hvert Foraar herind, gennemrejser Landet fra Gaard til Gaard, opkøber Fedestudene og betaler kontant. „Det er en Handel, der har noget at betyde, naar vi betænker, at Tallet kunde løbe op til 100.000 Stude aarlig,“ skriver Jesper Madsen i sin Skildring af „Studehandelens Historie“. „Sætter vi Prisen til 35—45 Rigsdaler Parret,“ fortsætter han, „saa faar vi ca. 64 Kroner for Stykket, altsaa i bedste Aar en Indtægt af 6,4 Millioner Kroner. Sætter vi saa, at Pengene i den Tid havde en fire Gange saa stor Værdi som i vore Dage, kommer vi op paa 26,6 Millioner Kroner.“ Man vil forstaa, at det var en uhyre Indtægt, Landet havde ved Studeopdrættet trods alle de urimelige Forbud og Toldskranker.

Senere gik det hollandske Studesalg over paa Melleghandlers Hænder. I Landsbyerne langs med Kysten ligesom længere nordpaa og i Byerne Tønder og Højer oparbejdede sig en Række Studeprangere, som ofte i egne Skibe og ved Søfolk, som de selv hyrede, aarlig sendte Hundreder af Stude til Nederlandene. De kendte de hollandske Søhavne Enkhusen, Groningen, Amsterdam og Haag ligesaa godt som deres Egn derhjemme. Folk fra Vestslesvig bosatte sig i de nederlandske Havnebyer som Værtshusholdere og Handelsmænd. Fra Ballum og Hvidding Nakke ligesom fra Højer stod hele Flaader af Studeskibe flere Gange om Aaret over Vesterhavet mod Holland. Paa Havet truede der Fare ikke blot fra de oprørte Bølger, men ogsaa fra fjendtlige Kapere og Sørovere. Men trods Tab tjentes der dog som nævnt mange Penge ad den Vej.

Naar Skibene vendte tilbage, var de fragtede med Masser af Bruggenstande, som ellers herhjemme hørte til Sjældenhederne. Man kan ligefrem sige, at der dannede sig en hollandsk Smagsretning i Vestslesvig i Forbindelse med denne Samhandel.

I store Dørns og lille Dørns forsynedes Ydrevæggene med Fliser, der i blaat og flere Farver i naive Tegninger gengav bibelske Emner, Billeder af hollandske Krigere i fuld Rustning eller Skibe for bredden Sejl. I Piselen opstilledes kostbare Skabe, forfærdiget i Amsterdam af østindisk Træ. Paa Væggene hang Spejle i forgyldte Rammer. Kobbertøj og Tinfade prydede Gesimserne. Porcellæns-tallerkener fra Østindien pyntede det trinde Egetræsbord, naar man bænkedes til Fest efter lykkelig Hjemkomst. Lange Kridtpiber, som vi kender dem fra Datidens hollandske Billeder, kom i Brug og stoppedes med Tobak, som lige-

ledes var købt i de fremmede Havnebyer. I Køkkenet duftede det af oversøiske Krydderier og andre rare Sager. Men ogsaa Jern, Mursten og endog Gravsten hentedes paa denne Maade hjem fra det fremmede.

Enkelte af Studeprangerne blev saaledes Storkøbmænd. Kendt er Navnet paa Peder Beyer af Skastgaard. Han begyndte Studehandelen i 1680 og blev ved Giftermaal med den rige Pige Gøe Marie Andersdatter og ved sin Vindskibelighed snart Egnens mest velhavende Mand. Blandt Bryllupsgæsterne i 1686 nævnes fjorten af Vesteregnens Præster. De sjældne hollandske Varer er sikkert kommet til deres Ret ved denne Lejlighed. Skastgaard var opført Aar 1606. Den gjaldt endnu over to hundrede Aar senere paa Grund af sin ejendommelige Stil for en Seværdighed. Engang i forrige Aarhundrede blev den nedreven. Af andre Studeprangere fra samme Tid kan nævnes Herredsfoged Fedder Lund af Højer og Tycho Thomsen af Hjerpsted. I den gamle Kirke i hans Fødeby minder en stor malet Fremstilling paa en Kæmpetavle paa Skibets ene Sidevæg om denne Handelsmands Frelse af Havsnød under en Hjemrejse fra Holland.

I denne Tid har i det hele taget en Række af Vesteregnens Bondeslægter, som hævdede sig gennem Generationer og har været Bærer af Fremskridt, deres Oprindelse. Der kunde nævnes en hel Del Navne fra Landsby til Landsby.

Langs med Kysten, til Eksempel i Emmerlev, Hjerpsted og Ballum, men ogsaa længer nordpaa i Randerup, Mjolden og Skærbæk levede en stor Del af Befolkningen af Skibsfart. De unge Mænd kom paa denne Maade viden om og fik et større Udsyn, end det ellers var Tilfældet med Befolkningen i Nordslesvig i Datiden.

Nationaløkonomen Dr. Georg Hanssen skriver saa sent som i 1832, at de Ballum Mænd ansaas for at være fødte Søfolk. Han har ved sine Undersøgelser faaet oplyst, at endnu for hundrede Aar siden, altsaa i første Del af det attende Aarhundrede, var mange hollandske Ord i Brug.

Fra Ribe kendes en Overlevering om, at der aarlig hvert Foraar fra denne By sejlede en Flaade paa indtil 270 Skibe til Holland, og fra Egnen omkring Møgeltønder til Ballum taltes 94 Øksenskuder, som gik i Studefragt paa Nederlandene.

Da Præsten Broder Brodersen i Randerup i 1689 fejrede sit Bryllup med Cathrine Margrethe Clausen fra Trøjborg, leverede Peder Beyer ikke blot hollandsk Tobak, men ogsaa en Hat til Præsten og „tre Dossin piber for 2 Rigsdaler og 12 Skilling“. Det veed vi fra Handelsmandens Regnskabsbog, der er bevaret.

Denne Præst var en Søn af Broder Pedersen, kaldet Pædapolitanus efter sin Fødeby Drengsted, hvor denne Slægt kan føres langt tilbage i Tiden. Sidstnævnte er Brorson-Slægten Stamfader og virkede som Sognepræst i Randerup fra 1649 til 1685, da han altsaa efterfulgtes af Sønnen Broder, der forestod Kaldet fra 1685 til 1704, mens en anden Søn, Peder, blev Præst i Ballum og en tredje Præst paa Amrum.

Da Broder Brodersen eller Brorson, som Slægten senere kaldte sig, i nævnte Aar afgik ved Døden, efterlod han Enken og tre Sønner i stor Fattigdom, tyngtet af Gæld og Elendighed. Enken giftede sig med Efterfølgeren Ole Holbek, der synes at have været en økonomisk dygtig og omsorgsfuld Mand. Han skabte ikke blot Orden i Familiens Formuesforhold, men sørgede ogsaa for, at hans tre Stifsønner: Nicolaj, Broder og Hans Adolph, af hvilke den sidste var opkaldt efter Slotsherren paa Trøjborg, modtog en god Undervisning i Hjemmet, indtil de i Aaret 1709 kunde sendes i Ribe Skole og faa Aar senere til Københavns Universitet.

Disse tre Præstesønner er det berømte „rare Kløverblad fra Randerup“, hvis Virksomhed blev af varig Betydning for dansk Kirkeliv. Det var imidlertid ikke Hjemmet, der prægede dem i denne Henseende, heller ikke Opholdet i den af Krigen ilde medhandlede Ribe By end sige Studiet i det pesthærgede København, men derimod, som bekendt, Paavirkningen fra den tyske pietistiske Bevægelse ved Førstepræsten Provst Johan Herman Schrader i Tønder og unge nordslesvigske Teologer som Enevold Ewald fra Højst, Wedel fra Døstrup og andre, der havde tilbragt noget af deres Studietid i Tyskland. Bevægelsen førtes ved dem til deres Hjemland, og der opstod som Følge deraf, navnlig i Vest-slesvig, et aandeligt Røre, som senere bredte sig til andre Egne og blev til Lise for mange Sjæle. Selve Brorson-Slægten virkede i Enklavernes forskellige Præstegaarde til henimod Slutningen af det 18. Aarhundrede, og dens Medlemmer var alle nidkære Kirkens Tjenere, der bidrog til en Inderliggørelse af Sjælelivet, som holdt sig paa Egnen gennem et Par Slægtled, altsaa længe efter at de tre Brødre var forfremmet til vigtige Embeder i andre Dele af Landet. Deres Betydning er imidlertid ikke blot den, at de mere end andre medvirkede til at give Pietismen en almindelig Udbredelse, efter at det aandelige Liv i lang Tid havde været stivnet i gold Formalisme, men ogsaa den, at de forstod at omplante den tyske Forkyndelse til dansk Tænkning, Tale og Digting.

Da Stiffaderen Ole Holbek fik sin Helsot ved at maatte flygte fra den gamle Præstegaard i Randerup ved Juletid formedelst Vandflod, som det hedder, og Aaret derefter afgik ved Døden, blev Hans Adolph Brorson hans Efterfølger

som Sognepræst i sin Fødeby fra 1721 til 1729. Her i sin Hjemegn modnedes den unge Præst til sit Kald som Danmarks store Salmedigter. Kendere af hans kirkelige Poesi har eftervist, at adskillige af de Billeder, han anvender i sine Vers, er hentet herude fra den store, stille og afsides liggende Marskslette. Selv som gammel Mand, mærket af Modgang og adlet i Lidelsens Skole, fandt han Trøst ved, saa tidt Lejlighed dertil gaves, at ty fra Bispegaarden i Ribe til sin Barndomsegn, som sikkert ogsaa stod for hans Blik, da han skrev Verset:

Hvad skal jeg sige, naar jeg gaar
blandt Blomsterne i Enge,
og Fuglesangen sammenslaar
som tusind Harpestreng.

Skønt fremmed Krigsfolk, som antydet, flere Gange huserede slemt og blev en ren Landeplage, var det 18. Aarhundrede dog paa flere Maader en god Tid for Vesteregnet, baade i timelig og aandelig Henseende. Foruden Krigsfolket og Pest lagde imidlertid en anden Hjem søgelse en Dæmper paa den almindelige Opgang.

Bonden Jef Thygesen af Emmerlev skriver i sin Regnskabsbog: „Anno 1744 straxen efter Nytaar lod sig en usædvanlig Stjerne se paa Himlen om Aftenen Kl. 7 slæt udi Sydvest med et Ris op fra sig og gik neder udi Vesten til Norden saa ungefær Klokken 11 til 12. Men hvad kommer derefter? Stor Syndestraf. Anno 1745 om Pintsdagstid begyndte Fæsygdom hos mig.“

I Virkeligheden var Kvægsygen i det 18. Aarhundrede en Plage for hele Europa. Den viste sig først omkring 1712 i Italien og naaede godt tredive Aar senere herop, hvor den i tre Perioder fra 1745—46, 1762—65 og 1779—82 hjemsøgte disse Egne. Efter en overleveret Statistik døde i Løbet af de sidste otte Aar alene 63.160 Kreaturer i Hertugdømmerne. Sygdommen kom i denne Egn første Gang til Udbrud 1745 i en Bondegaard i Sønder Vollum og snart smittedes de omkringliggende Sogne.

De lokale Myndigheders strenge Bud om Afspærring virkede lige saa lidt som de Lægemidler, man foreskrev, og de Mirakelkure, Almuen selv fandt paa. Afspærringen kunde til Tider ramme en Gaard eller en Landsby meget haardt, naar der til Eksempel kom Lig i Huset. Det hændte, at den Døde ikke maatte føres bort, men blev begravet paa Stedet. I andre Tilfælde nedlagdes det i en beget eller tjæret Kiste, som afhentedes af Fremmede og i Stilhed lagdes i Graven.

Kvægsygen har, efter hvad der foreligger af Meddelelser fra hin Tid, ramt

Midterlandet haardere end Vestslesvig. Naar Anders Petersen i Ørsted, Jels Sogn, saaledes ifølge Mejborg: „Nordiske Bøndergaarde“ med Henblik paa disse Forhold Aar 1771 skriver, „at alt er nedsunket i Armod, at mange Konkurser forefalder, at Gaardene næsten intet koster, og at Betlere ser man i store Skarer, at mange lider Hunger, at de giver sig til at stjæle og røve, saa man næppe er sikker i sit eget Hus“, er dette vistnok en Overdrivelse, i hvert Fald for de vestlige Sognes Vedkommende, skønt Ulykken var stor nok, i Særdeleshed i de Landsbyer, der hørte ind under Trøjborg. Her døde i eet Aar alene 3.077 Kreaturer.

Tyve Aar efter Sygdommens Ophør synes Tabene dog at være genoprettet, og der var da atter almindelig Velstand blandt Bønderne i dette paa Omskiftelser saa rige Aarhundrede. Dertil bidrog sikkert Indtægterne ved Kniplieriet i Egnen imellem Læk og Ribe. Fra dette ret begrænsede Omraade gaar Kniplingskræmmerne ud over hele Danmark og over Grænserne baade nord og syd paa til Nabolandene. De vestslesvigske Kniplinger, som kun delvis med Føje faar Navn efter Byen Tønder, bliver en højt skattet Luksusvare i de fine Hjem viden om. Amtmand U. A. Holstein i Tønder kunde derfor i 1767 til den ældre Bernstorff indberette: „Kniplingshandelen er meget indbringende, og jeg er overbevist om, at den bringer flere Penge til denne Provins end Handelen med Stude, Heste og de andre Handelsgrene.“

I 1717 var der 7 Kniplingshandlere i Tønder, i 1737 var Tallet steget til 25. Studehandel og Knipleri, de Erhvervsgrene, der udmærkede denne Egn frem for nogen anden, har givet Tønder By den Skikkelse, Købstaden har haft i det sidste halvandet Aarhundrede med gamle Købmandsgaarde og smukke Patricierhuse. I 1780 regnede man, at der ialt paa nævnte Strøg, Rømø medregnet, fandtes 12.000 kniplende Kvinder. I 1805, da Højdepunktet var naaet, opgjordes det udenlandske Salg af Kniplinger til 260.000 Rigsdaler. I 1760 skrev Præsten i Emmerlev, at Sognets bedste Næring bestod af Skibsfart og Knipleri.

I Landsbyerne Møgeltønder, Østerby, Daler, Emmerlev, Hjerpsted, Skast, Ballum, Randerup, Mjolden og til dels i Skærbæk og paa Rømø knipledes i saa godt som hvert eneste Hus, baade af Unge og Gamle, af mange hele deres Livstid. Forannævnte Dr. Georg Hanssen meddeler saa sent som i 1832, at der i Ballum fandtes ca. 200 jordløse Huse, som for Størstedelen var beboede af Kniplersker.

Da Kvinderne saaledes var optaget af dette siddende Arbejde, maatte Mændene ofte tage sig af den daglige Syssel indendørs. Det tilkom dem at ælte Dejgen, at sætte Brød i Ovn og at salte Kød og Flæsk.

Hos de Tusinder af kniplende Kvinder, der ved deres stillesiddende Gerning havde god Tid til at fordybe sig i andet end Fingrenes Kunst og Pindenes Spil med Hørtraaden, fandt den pietistiske Forkyndelse og Brorsons Salmer en god Modtagelse fra Hus til Hus, fra Sogn til Sogn. Senere, da Pietismen havde mistet sin Kraft, var det Herrnhuterne, som lettest fandt Indpas i disse Kredse. Der er saaledes en vis Forbindelse mellem det økonomiske Opsving og den aandelige Udvikling. Den smukkeste Kvindeskikkelse fra Pietismens og Knipleriets Dage er Geske Marie, f. Outzen, af Emmerlev, Moderen til den kendte Biskop og Skolemand Peter Outzen Boisen. I sin Bog „Godt Mod“ har Pastor N. A. Jensen i Møgeltønder givet en særdeles fyldig Skildring af hendes Liv og Samtid.

Knipleriet svandt langsomt ind med Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. Konkurrencen blev større, og Moden skiftede; men endnu i 1847 var der dog ifølge Godsinspektør H. C. Davidsens Opgivelse 6 privilegerede Kniplingsfabrikanter tilbage, nemlig Hanquist i Tønder, der sysselsatte 250 Kniplersker, Winther i Brede og Hanquist i Løgumkloster med hver 200 og Jens Wulff i Brede med ca. 500. Sidstnævnte var en kendt og meget anset Mand. I sin smukke Gaard ved Landsbygaden i Brede, der var udstyret med en for Datiden ret enestaaende Smag, modtog han i 1847 Besøg af Kong Kristian den Ottende og Dronning Karoline Amalie, ved hvilken Lejlighed han blev udnævnt til Dannebrogsmænd, mens Kongen personlig overrakte ham Fortjenstmedaillen i Guld.

Det 19. Aarhundrede med Følgerne af dansk Udenrigspolitik under Napoleonskrigene bringer som for hele Landet ogsaa for Vestslesvig Nedgangstider, baade i økonomisk og aandelig Henseende. Handelen paa Holland var længst ophørt og Knipleriet kommet i Forfald. I det hele og store var de to tidligere saa betydelige Indtægtskilder, som var særegen for disse Vestkystsogne, saa godt som udtømte, samtidig med at Pengenes Værdi gik stærkt nedad. Befolkningen, som gennem et Par Aarhundreder havde haft et større Udsyn ved Forbindelsen med Holland og de udsendte Kniplingshandlere, blev nu henvist til sig selv og nedsank i Fattigdom. Gamle Folk mindes fra deres Forældre at have hørt Tale om Gaarde, som blev solgt for et Pund Tobak, og Pengesedler, der brugtes som Fidibus til at tænde Piben med. Den kristelige Vækkelse var ophørt, bortset fra den herrnhutiske Lægmandsbevægelse, som ofte viste sig at være ret kraftig. Præsterne i de Sogne, der her er Tale om, var særlig typiske Repræsentanter for den aandsforladte Rationalisme.

Det var imidlertid trods alt Kreaturopdræt, som Vestslesvigs Bønder ifølge

Jordbundens naturlige Forhold vedvarende maatte leve af. Man drev nogen Handel med Stude paa Hamborg og solgte særlig Køer til København.

Blandt Handelsmændene var Hans Oksen af Forballum, født 1768, en Bonde af den gamle Skole, som vi forestiller os ham med sid Vadmelstrakke, Knæbukser, hvide hjemmelavede Uldstrømper og Spændesko. Han bar, som det var Skik i Datiden, om Hverdagen en rød eller hvid strikket Hue og om Søndagen til Kirkegang en stiv sort Hat, „æ Raendhat“, som den kaldtes.

I de fattige Aar gik der paa hele Egnen Frasagn om gamle Hans Oksens Rigdom. Det faldt nemlig i hans Lod ved Arv at komme i Besiddelse af hele fire Gaarde i Forballum og en Gaard paa Hybjerg. Denne jævne Bonde, der ellers alle Dage af megen Erfaring var bange for Papirspenge, samlede bogstaveligt en Formue i klingende Mønt. Han ejede efter Sigende seks Marskgaarde og dertil en hel Tønde Guld. Hans Jordareal repræsenterede 48 Tønder Hartkorn.

Gamle Hans Oksen i Forballum blev saaledes den rigeste Mand i Kystsognene mellem Højer og Ribe. Kun Greven paa Schackenborg og Herremanden paa Trøjborg var ham overlegen. I Ægteskab med Anne Marie Andersdatter af Mjolden havde han en eneste Datter, som fødtes 1806 og i Daaben fik Navnet Gye(de) Marie Hansdatter. Hendes Moder døde allerede 1811, Hans Oksen 1824, og Gyde Marie var saaledes eneste Arving til en Kæmpeformue.

Den unge Pige, som altsaa ved Faderens Død kun var atten Aar gammel, havde naturligvis mange Bejlere. Engang var der Tale om, at hun skulde giftes med Kancelliraad Holsts Søn paa Trøjborg. Hun blev imidlertid forlovet med Broder Thomsen af Ballum. Da hun snart opdagede, at han syntes bedre om Gaardens Stude end om hende, brød hun Forbindelsen og skal have udtalt, at den eneste, hun nu kunde tænke at gifte sig med, var „Knud fra Ribe“.

Denne, Knud Lausten Knudsen, var Søn af det mærkelige Ægtepar Værts-husholder og Kreaturhandler Kresten Lauridsen Knudsen og hans Hustru Maren af Ribe, begge barnefødt og opvokset i Rejsby. Deres Sønesøn Forfatteren Jakob Knudsen har i sin bekendte Bog „To Slægter“ søgt at give en Skildring af dette Par og dets Omgivelser. Den ældste Søn Knud drev Kreaturhandel ligesom Faderen. Paa Handelens Vegne kom han ogsaa til Forballum for at købe Lødekøer, og ved en saadan Lejlighed lærte han Gyde Marie at kende. Ægteskabet kom dog, efter hvad der berettes, i Stand ved en Mellemmand. Man var ikke karrig, da han skulde have sin Umage betalt, men gav ham i Fæstepenge en Gaard i Ballum.

Brylluppet fejredes i Forballum i Aaret 1826. Han var 22 og hun 20 Aar gam-

mel. Knud Lausten Knudsen kom snart til at gælde for at være Egnens bedste Mand. Han vedblev hele Livet igennem trods sin Rigdom at være jævn i sin Færd. Derhos var han højsindet og hjælpsom. Gyde Marie udmærkede sig ved sit forstandige Væsen; hun var smuk og saare statelig.

Den gamle Stavn i Forballum led en Del under den høje Stormflod i 1825. De opførte derfor i 1830 midt i Landsbyen med alle de store Vinduer rettet mod Syd ud mod den vide Ballum Marsk en stor omlukket, firelænget Gaard, der mere svarede til deres Formuesomstændigheder. Gaardens Stuer udstyrede en kunstfærdig Ribesnedker med stilfulde Mahognimøbler, og baaret af den megen Velstand udmærkede dette Hjem sig vel nok frem for Egnens øvrige Bøndergaarde, som kun langsomt arbejdede sig frem i de opadgaaende Tider i Tyverne og Trediverne.

Denne store Gaard i Forballum, hvis Stuehus med Ægteparrets Navne indhugget i en Plade over Døren endnu er bevaret, fik ved den Slægt, der saaledes havde samlet og bygget den, og ved de Mænd, der gennem en Snes Aar gik ud og ind her, en Betydning, der i folkelig og national Henseende fuldtud kan maale sig med Rækkevidden af den Indsats paa kirkeligt Omraade, der var skabt ved Brorson-Slægten med sit Udgangspunkt i Randerup gamle Præstegaard, der kun ligger i en halv Mils Afstand fra Forballum.

Da Nationalitetsbevægelsen i Trediverne havde grebet om sig i hele Slesvig, og Frederik den Sjettes Enevælde samtidig truedes, naaede Dønningerne fra Nord og Syd ogsaa ud til denne afsides liggende Egn. Det samme var Tilfældet med Forholdene paa kirkeligt Omraade.

I 1835 kom den unge Ludvig Daniel Hass, kun 27 Aar gammel, som Præst til Mjolden. Han var i mange Henseender, der ikke vedrører denne Skildring, en ejendommelig Mand. Som en af Grundtvigs første Disciple optraadte han straks med stor Nidkærhed i sit Kald, ligesom han var folkelig i hele sin Færd. „Naa er æ Døvel igjen kommen i æ Kirk,“ sagde Husmand Peder Møller paa sit drastiske Almuemaal, da man spurgte ham om, hvad han mente om den unge Præst. Det var en ny Aand, som med ham drog ind i Mjolden Kirke, og Folk flokkedes atter som i Brorson-Slægten Dage under den gamle Prækestol. Pastor Hass var en Mand, der taltes om, og som satte Sindene i Bevægelse. Han drøftede baade kirkelige og nationale Spørgsmaal med den interesserede Del af Befolkningen, og da Knud Lausten Knudsen et Par Aar senere manglede en Huslærer til den store Børneflokk, som voksede frem i Forballum, var det naturligt, at han henvendte sig til Præsten og bad ham hjælpe sig med at finde en passende Mand.

Ved Præstens Medvirken antages saaledes den nordjydske Bondeseminarist Kristen Kold fra Thisted. En Foraarsdag i Maj Maaned 1838 vandrer denne unge Mand med Vadsæk paa Nakken ad de krogede og sandede Veje fra Ribe syd paa. Det var maaske første Gang i Egnens Historie, at baade Præst og Lærer var kommen langt nord fra, og dette blev af den allerstørste Betydning, forsaa-vidt som begge havde Forbindelse med det danske Aandsliv, der var i Færd med at bryde frem.

Kristen Kolds Undervisningsmaade havde intet tilfælles med Overleveringen. Han førte Børnene fra Skolestuen ud i Marsken, ud i de grønne Enge og til den brede Aa, der giver Landskabet Præg. Han fortalte dem om Blomster og Dyr, om Livet, som det rører sig i Naturen, om Skaberens Almagt og Menneskenes Skæbne gennem Tiderne, mens han særlig dvælede ved Nordens Historie efter Grundtvigs Fremstilling. Han var en svoren Fjende af al Lærebogsvisdom og erfarede i Forballum, at Børnene ved at iagttage selve Naturen og ved at lytte til Fortælling om Fædrenes Færd bedst faar Interessen vakt.

Udenlandske Pædagoger havde lejlighedsvis forkyndt det samme; men i Danmark var det i hvert Fald paa nævnte Tidspunkt noget nyt. Det var derfor ikke saa mærkeligt, at det vakte Provstens Misbilligelse, da Kold nægtede at lade Eleverne lære Balles Lærebog udenad, at selv den forstaaende Biskop raadede ham til at give efter og følge Myndighedernes Anvisning. Dette æggede imidlertid den unge jyske Seminarist til yderligere Modstand. Hans første Opræden i Forballum var endnu ret uafklaret. Han var ikke ubetinget afholdt af Børnene. Gyde Marie Knudsen kunde ikke lide ham, og han flyttede derfor over i Nabogaarden til Niels Andersen Hansens. Jakob Knudsen, der gennem sin Fader maa have haft nøje Kendskab til Kold, som han skildrer under Navnet Niels Andersen Haar, tilsigter næppe at vinde Læsernes Sympati for denne stadig docerende Pædagog, der forkynder, at han vil opdrage Slægten til „at tro paa Guds Kærlighed og paa Danmarks Lykke“.

Kristen Kolds Virksomhed i Forballum er i og for sig en Episode, hvis Rækkevidde man først lidt efter lidt blev klar over. Hans Vægning ved at følge Skolemyndighedernes Anvisning virker imidlertid som et pludseligt Oprør mod den Bogstavtrældom, som Rationalisme og den indbyrdes Undervisning havde lagt over den danske Skole, i det Øjeblik, da hans Sjæleliv befrugtes af den nationale Bevægelse i Sønderjylland og det grundtvigske Frihedsrøre. Under disse Forhold vækkes de slumrende Kræfter i hans Sind til Handling.

Der er en vis Lighed mellem Skomagersonnen Hans Christian Andersen fra Odense og Skomagersonnen Kristen Kold fra Thisted. Begge er udgaaet fra

et fattigt Hjem i et lille dansk Købstadsstræde og vandrer med tyve Aars Mellemrum ud i den vide Verden ind i deres Livs store Eventyr, baaret af levende Begejstring og en urokkelig Tro paa at skulle naa et bestemt Maal. Deres Vej fører dem gennem Vanskeligheder og Skuffelser, fordi „de er saa store og aparte“, for at bruge et Udtryk fra Eventyret om den grimme Ælling, „og derfor skal de nøfles“. Begge er oprindelig danske i deres Væsen og Ytringsform. Derfor bliver deres Livsværk ogsaa ægte dansk. Den første naar frem til Verdensry som Danmarks store Digter, den anden næsten lige saa langt som Danmarks store Skolemand. Thi det gør ikke noget at være født i Andegaarden, naar man kun har ligget i et Svaneæg.

Kristen Kolds Virksomhed i Forballum som Lærer for Knud Lausten Knudsens og Niels Andersen Hansens Børn blev for ham vel nærmest kun et Eksperiment. Varigere og større Betydning fik hans Gerning blandt de Voksne. Han samlede Ungdommen til Sang og Oplæsning, Sammenkomster, som man ikke havde kendt tidligere. Om Efteraaret og Vinteren lød fra Gaardene i Mjolden og Forballum Grundtvigs Sange og Salmer, som var noget helt nyt, ud i den stille Aften, og en stadig voksende Flok lyttede her i det Par Aar, Kold opholdt sig i Forballum, til hans Oplæsning af „Valdemar Sejer“, „Erik Menveds Barn-dom“, „Kong Erik og de Fredløse“, „Valdemar den Store og hans Mænd“ og lignende Bøger om Danmarks store Fortid.

Uden at han selv var klar over Rækkevidden af denne vor første betydningsfulde Ungdomsskole, lagde han her Grundvolden for den vordende danske Folkeoplysning, der ved denne Mand skulde blive af saa stor Værdi for hele Nationens Fremtid. „Ungdomsmøderne i Mjolden blev en lille frisk Ungdoms-spire, der bebudede den lyse Sommer, hvormed den danske Højskole engang indbydende skulde hilse Ungdommen i Danmark,“ skriver Frederik Nygaard i sin Bog om Kristen Kold.

Det er ogsaa utvivlsomt, at denne unge jyske Skolelærer med de mange dybe Tanker og Særmeneringer fik en overordentlig Indflydelse paa Egnens ledende Mænd bl. a. Knud Lausten Knudsen, Niels Andersen Hansen i Forballum og dennes Broder Jens Andersen Hansen i Randerup, tre begavede, oplyste og overfor Tidens Rørelser modtagelige Bondehøvdinger af ædel Støbning, der senere som deres Medborgeres Tillidsmænd valgtes ind i Folkets Raad. Det var i de Aar, da Peter Chr. Koch i Haderslev begyndte at udsende „Dannevirke“. Bladet blev læst paa Storgaarden i Forballum, og dets Indhold virkede æggende og ildnende paa de Tanker, der her i Forvejen optog Sindene. Kold benyttede saaledes dets Spalter til at skrive om sine Skoleideer, og

Knudsen blev grebet af Planen om at indrette en dansk Højskole i Sønderjylland.

Imidlertid havde Kristen Kolds Optræden medført, at han ikke kunde vente at opnaa Embede i den offentlige Folkeskole. Myndighederne var blevet opmærksomme paa ham og i Stand til at forhindre hans Ansættelse, fordi han ikke vilde undervise Børnene efter Balles Lærebog. Da Provsten i Aabenraa, til hvem han henvendte sig, benægtede, at der gaves en dansk Folkeaad, besluttede han i 1841 at slaa ind paa en anden Vej, at lade sig uddanne til at følge med Pastor Hass, der af det danske Missionselskab skulde udsendes til Smyrna som Missionær.

Mens Kold saaledes maa dele Skæbne med mangen anden Foregangsmand ved i første Omgang at lide Skibbrud med sine Reformtanker og opfyldt af Bitterhed over Skuffelsen forlader sit Fædreland og tager til Lilleasien, kommer der hjemme hurtig Vækst i den Sæd, han havde været med til at lægge.

Fra 1840 til 1850 virkede som Sognepræst i Mjolden Lauritz Christian Hagen, der ligesom Hass og Kold paa en inderlig Maade havde sluttet sig til Grundtvig og derfor med Held kunde fortsætte i disse Mænds Spor. Han offentliggjorde i 1841 en Opfordring til den nordslesvigske Bondestand om at skride til Handling for at fremme Grundtvigs Højskoletanke. Bonden maatte rejses af sin aandelige Umyndighed, saa han ikke skulde sidde „som en ledig Tilskuer ved den store Kamp, som trindt om bevæger Folkene“. Planen var bl. a. tiltraadt af Knud Lausten Knudsen, Jens Janniksen Beier i Barsbøl og flere Vesboere. Blandt de fremtrædende Gæster paa Gaarden i Forballum er i disse Aar Professor Flor og Laurids Skau, der virkede som Højskoletankens utrættelige Talsmænd.

I Juni 1844 gav Kristian den Ottende endelig Tilladelse til Oprettelse af Skolen, og den 7. November samme Aar aabnede Forstander Johan Wegener Nordens første Folkehøjskole i Rødding. Paa den slesvigske Forenings Vegne fik Knud Lausten Knudsen Skøde paa Ejendommen, ligesom han var en af Skolens bedste Støtter i de følgende Aar. Senere ansattes som Lærer ved Skolen den kendte Jens Lassen Knudsen, en yngre Broder til Knud Lausten Knudsen. Ved at færdes sammen med Kold herude i Forballum var hans Sans blevet vakt for det ny, som var fremme i Tiden. Dette gav ham Tilskyndelse til at studere Teologi. Han vandt sig, som bekendt, et Navn som en af Grundtvigs mest fremtrædende Tilhængere indenfor Præstestanden. Hans Søn er Jakob Knudsen.

Det vaagnende Fædrelandssind gav sig stærke Udslag, da Treaarskrigen brød ud. I hver Landsby paa Vesteregnen samledes de unge Karle under Ledelse

af ældre Mænd, der havde været Soldat i Frederik den Sjettes Dage, til Eksercits. Den saakaldte Landstorm dannedes. En Samling af Vaaben fra denne Tid, som gemmes i Museet i Tønder, giver en Forestilling om dens Udrustning. Det drejer sig om hjemmelavede spidse Spyd, forfærdiget og sat paa Skaft af Landsbysmeden. Fra Tid til anden og særlig i Krigens Begyndelse førte Beboerne lidt Smaakrig paa egen Haand. Det var en Folkevæbning, rejst af Beboerne med det Forsæt at værgе Landsdelen mod fjendtligt Indfald, men vel ogsaa i misforstaaet Iver for at gøre dansk Fremstød. I 1848 besatte Knud Lausten Knudsen saaledes Tønder, og jævnlig saa man i den følgende Tid de danske Bønder paa Togt, bl. a. mod de tysksindede Embedsmænd i Løgumkloster og mod Friserne syd for Vidaaen.

Da slesvig-holstenske Jægere i Begyndelsen af Aaret 1849 indkvarteredes i de vestslesvigske Bøndergaardе, hvis Ejere nægtede at betale Krigsskat til den fjendtlige Regering, og saaledes besatte Niels Andersen Hansens Gaard i Forballum, gik det omtrent som der staar i Sinclarvisen, at „Bavnen lyste, og Budstikken gik fra Grande til nærmeste Grande“. Landstormen samledes i Hast fra de nordlige Kystsogne under Anførsel af den stoute Anders Thomsen Stavener af Haved. Det var nærmest en udisciplineret, daarligt udrustet Skare, som begyndte sit Togt i Forballum og efter at have fordrevet Soldaterne herfra og fra Skærbæk, uden større Umage et Par Dage derefter splittedes af den forstærkede slesvig-holstenske Militærstyrke i Træfningen ved Brøns. Men Episoden er trods alt et gribende Vidnesbyrd om Egnens danske Troskab. Derfor melder Stenen ved Brøns med fuld Føje:

„Ej Minde om en Glimredag,
kun om et trofast Hjerteslag.“

I denne Sammenhæng bør ogsaa mindes en fremtrædende Kvinde fra den nationale Brydningstid. Hendes Navn er Anna Christiane Ludvigsen. Hun var Datter af Pastor Lautrup, der virkede i henved et halvt Aarhundrede som Sognepræst i Brede. I en lang Aarrække levede hun, der i sin Ungdom havde været gift med en Præst, som Bondekone i Storde ved Brede og i Nørre Vollum ved Døstrup. Hun havde en Evne til at skrive Vers som „den fromme, ædelt dannede Præstedatter, der udtaler sig i Kunstpoesiens kun alt for gængse Sprog og Former“. Saaledes skildrede Ingemann hendes Vers. Som Emner for sin Digtning valgte hun Danskhedens Sag og dens førende Mænd. Senere under Trearskrigen skrev hun en Del Krigs- og Sejrssange. Omkring 1840 og Aarene derefter begyndte hendes Digte under Mærket „Anna“ at fremkomme i „Danne-

virke“. De virkede ildnende og styrkende paa dem, der stod forrest i Kampen, og vækkende hos Bladets voksende Kreds af Læsere. I 1852 udsendte hun Samlingen under Titelen „Markblomster“. Et Par af hendes Sange som „Tusinders Moder, Vugge og Grav, vældige Hav“ og „Det bruser fælt derude, kom Rok, min vante Tidsfordriv“ synges den Dag i Dag i hendes Hjemegn.

Ved at følge Udviklingen i de vestslesvigske Sogne i Trediverne og Fyrreerne kan man ikke undgaa at nære Beundring for den Indsats, som i al Stilfærdighed blev gjort for Danskhedens Bevarelse og Styrkelse. Man møder saa godt som i hver Landsby mellem Tønder og Ribe en Række stoute og stærke Bondeskikkelser. Naar denne Befolkning grundigt og ret alment kunde modtage og omsætte i Daad de nye Tanker og den aandelige Paavirkning, som for første Gang kraftigt brød sig Vej nord fra, ligger det vel i nogen Grad i, at mange af disse Mennesker gennem Slægtstradition havde deres Rod i Tiden, der førte et Aarhundrede tilbage til Brorson.

Da Krigen var endt i 1850, stod Vestslesvig velforberedt til at gaa ind i Fredens Dage under dansk Udvikling og Junigrundloven. Denne fik dog hernede kun Gyldighed i den kongerigske Del af de blandede Distrikter, d. v. s. i Hovedsagen i Enklaverne som en Del af Kongeriget. Det er imidlertid af Interesse at se, hvorledes de nye Forhold indvirker paa Beboerne i de Sogne, der her skildres. Det laa i Sagens Natur, at de Mænd, der hidtil havde staaet i Spidsen i alle offentlige Anliggender, gik ind i de parlamentariske Forsamlinger som kaaret af Befolkningen. Knud Lausten Knudsen valgtes ind i Landstinget, men forblev der kun kort Tid. Niels Andersen Hansen varetog i en Aarrække et Folketingsmandat, og Jens Andersen Hansen havde Sæde i Viborg Stænderforsamling.

Set med Fortidens Begivenheder som Baggrund var man, billedligt talt, efter en stormfuld Sejlads naaet ind i smult Vande. De Emner og Opgaver, der nu melder sig, er af en hel anden Beskaffenhed end tidligere. Men de viser klart Vanskelighederne ved Sammensmeltningen med det øvrige Land. For saa vidt er der nogen Lighed mellem Tilstandene den Gang og Tiden efter 1920. Her skal blot kort nævnes to Forhold, Klosterpolitikken — for Fuldstændighedens Skyld, da den fra kyndig Side er omtalt udførligt andet Steds i dette Værk — og den administrative Nyordning.

Det blev nu stille paa Gaarden i Forballum. Ved Fredslutningen købte Knud Lausten Knudsen det udstrakte Trøjborg Gods, hvortil bl. a. hørte den kort i Forvejen opdyrkede Visby-Hedegaard med nyopførte Bygninger. Han indførte desuden i Forbindelse dermed en Forbedring af Bondestandens Levevilkaar ved

at afløse Fæsteforholdet til Godset. De to store Gaarde bevarede saaledes for Fremtiden paa danske Hænder og havde i Aarene efter 1864 sammen med Grevskabet Schackenborg og dets Ejere overordentlig stor national Betydning som Bolværker mod den fra Tønderegnet og Slogs Herred fremtrængende Tyskhed. Knud Lausten Knudsen var ogsaa i Tiden mellem Krigene Hovedmanden i det folkelige og økonomiske Arbejde i Vestslesvig. Hele Befolkningen saa op til ham med Ærbødighed, og det er næppe overdrevet, naar Seminarieforsøger J. Byskov i en Levnedstegning i den af Svend Dahl og Axel Linvald udgivne Bog „Sønderjylland“ kalder denne helstøbte Personlighed for „en af de ædleste og skønneste Skikkelser, vor Bondestand har fostret“. Da han i 1866, nedbrudt ved Landets Nederlag, afgik ved Døden, blev der paa hans Grav paa Visby Kirkegaard sat en Sten med følgende Indskrift:

„Med Frihed, Liv og Lys i Pagt,
han var saa jævn og sand,
saa tro imod sit Modersmaal
og mod sit Fædreland.“

Da Knudsens flyttede fra Forballum til Visby-Hedegaard, fulgte en Mand med, som ogsaa bør nævnes i denne Forbindelse. Det var Christian Sigfred Ley, en Københavner af Fødsel, der ligesom Kristen Kold havde været Lærer for Børnene i Forballum. Han var ligeledes udgaaet fra Grundtvigs Vennekreds, men skildres for øvrigt som en saare mærkelig og kantet Person. Han var en dyb religiøs Natur, men mindede i sin ydre Fremtræden og Livsførelse om en Skikkelse, der var hentet lige ud af Sagaen. Denne sære Mand, der levede som Eneboer i de tomme Gemakker paa Trøjborg Slot, indtil dette blev nedrevet, virkede i Halvtredserne og Tredserne ivrigt for det kirkelige Livs Fremme, samtidig med at han var Danskhedens ukuelige Talsmand. Hvilken Betydning de preussiske Myndigheder tillagde hans Arbejde, ses bedst af den Omstændighed, at han blev arresteret ved Krigens Udbrud i 1870 og sammen med Hans Andersen Krüger og andre ført til en Fæstning i Østpreussen. Om hans Færd har der dannet sig Legender, der endnu lever i Folkemunde.

De to Venner Knud Lausten Knudsen og Niels Andersen Hansen hører sammen med Christian Sigfred Ley til den lille Kreds af Mænd, der med Lærer Cornelius Appel af Tønder som Fører fik Navnet „Klosterbrødre“, fordi de i Aarene 1861 til 1863 samledes til Møder i Løgumkloster for der at drøfte Regeringens Politik og vanskelige Stilling i Sydslesvig. I usvigelig Tro til Danskhedens Livskraft under uhemmet Udfoldelse krævede de større sproglige Fri-

heder for de tyske Medborgere. De sluttede i 1863 en Henvendelse til den danske Regering med Ordene: „Altsaa kunne vi kun ønske, at Hans Majestæt Kongen vil give Slesvig en fri Bestyrelse i det hele, fra øverst til nederst, og hvad særlig de aandelige Anliggender angaar, minde disses Talsmænd om, at i Aandens Verden tjenes en god Sag bedst under Friheden.“ Tanken fandt ingen Ørenlyd den Gang. Men over et halvt Aarhundrede senere skulde det forundes Cornelius Appels Søn som dansk Undervisningsminister med Held og som et Eksempel til Efterfølgelse for andre Stater at knæsatte den som dansk Grundsætning i Mindretalsordningen i det genvundne Land.

Mellem Krigene blev der ogsaa paa anden Maade gjort et Forsøg paa at fremskaffe en nogenlunde ensartet Ordning af de slesvigske Forhold. Et Udvalg nedsattes saaledes i 1856 for at udarbejde Udkast til en Lovgivning, hvorved det skulde være muligt at skabe en ny Regulering af Landboforholdene i „de blandede Distrikter“. Man foreslog senere i en Betænkning, at enkelte Sogne i en Række Sager skulde lægges helt ind under Kongeriget, andre under Hertugdømmet. Det strandede imidlertid paa Befolkningens Modstand med selve Grundtvig som dens Ordfører i Rigsdagen. En nærmere Undersøgelse viser, at Grundtvig i det hele taget ved en omfattende Brevveksling var nøje knyttet til Varetagelsen af de offentlige Interesser hos denne sønderjydske Befolkning, som saa trofast havde sluttet sig til hans Tanker. Grundtvig udtaler bl. a. i Tinget, at han finder det „uforsvarligt, at adskillige Beboere i kongerigske Landsbyer derved skulde gaa Glip af de Rettigheder, Grundloven hjemlede dem: Trosfrihed, Trykkefrihed og Forsamlingsfrihed“. Betegnende var det ogsaa, at alle de kongerigske Beboere i 21 Sogne til Regering og Rigsdag indsendte en Protest mod Nyordningen. De henviser saaledes til Trykkefrihedens Betydning for dem efter Junigrundloven i Modsætning til dens Haandhævelse i det øvrige Slesvig, idet „de vil gøre opmærksom paa, at et Bogtrykkeri nylig er anlagt og en „Vestslesvigsk Tidende“ grundlagt her i vort Distrikt, hvor det paa kongerigsk Grund er sikret mod de Processer og andre Ulemper, som gjorde „Dannevirkes“ forrige Udgiver led og ked af det“. Som bekendt blev den for Danskhedens Sag saa fortjente Peter Chr. Koch i Haderslev i Halvtredserne i den Grad fortræddiget af de danske Myndigheder, at han saa sig nødsaget til at afhænde „Dannevirke“, ligesom ogsaa Fr. Fischer i Aabenraa højlydt beklagede sig over den raadende Ufrihed, medens samtidig Forhandlingerne fra Flensborg Stændersal frembød et ret utiltalende Billede af idel Tvedragt og bristende Evne hos de Styrende.

Rigtigt er det ogsaa, naar det endvidere hedder i Protesten: „Saa sandt den danske Frihed staar i inderlig Forbindelse med den danske Fædrenelandskær-

lighed, saa har ogsaa Vestslesvig mellem Kongeaa og Vidaa lovlig Adkomst til Deltagelse i den. Thi man vil desværre forgæves lede om et lignende Strøg i Slesvig, hvor saaledes alle som een holdt med de Danske, hvor folkevalgte danske Embedsmænd sattes mod de tyske, hvor en Landstorm oprettedes, der ikke blev uvirksom, og hvor vi nu efter otte Aars Forløb rejser et Mindesmærke ved Brøns til Ihukommelse for Børnene om deres Fædres danske Holdning.“

Lovforslaget blev ikke gennemført; men Ønsket om større Overensstemmelse i Lovgivningen for Kongeriget og Hertugdømmet holdt sig. Man mente endelig at have fundet en Løsning, idet man vedtog Fællesforfatningen af 18. November 1863. Denne Vedtagelse blev den ydre Anledning til Krigen i 1864. (Jfr. M. H. Nielsen: „De kongerigske Enklaver“ i „Fra Ribe Amt“ 1922 og H. Lausten-Thomsen: „Grundtvig og Vestslesvig“ i „Sønderjydske Maanedsskrift“, Aargang 1926—27.)

Under Krigen i 1864 fik det vaabendygtige Mandskab fra Sognene mellem Ribe og Tønder en særlig Opgave. I Februar Maaned blev det overdraget Kaptajnløjtnant Otto Chr. Hammer at forhindre en fjendtlig Besættelse af Vesterhavsøerne og at assistere Armeen eller Dele deraf paa Vestkysten. Til at udføre denne Opgave stod der 8 paa Fanø oplagte Kanonjoller til Raadighed. Først efter længere Tids Forløb og indtrængende Anmodning sendte Ministeriet yderligere et lille Dampskib, „Liimfjorden“, til Hjælp. Den 14. Februar meddelte Herredsfoged Sarauw i Visby Kaptajnløjtnanten følgende: „Jeg modtog i Dag Deres Opraab at møde paa Fanø. Jeg har troet det rigtigt, at jeg udskriver det nødvendige Mandskab, og vil Ordre til ca. 200 Mand udgaae idag til Møde paa Fanø.“

Hammer bemærkede dertil i en 1865 udsendt Redegørelse: „Der var saaledes gode Udsigter til, at jeg snarest muligt kunde faae tilstrækkeligt Mandskab samlet paa Fanø, og det var saa meget kjærere, at dette kom fra de sydligste sønderjydske Enklaver; thi derfra havde jeg netop i forrige Krig havt mit Mandskab. Det var dengang besjælet af den største Iver og Lyst til at kæmpe mod Tyskerne, og det Bekjendtskab, som jeg paa Grund af Forholdene siden den Tid var vedbleven at staae i til denne Egns Beboere, gav mig den glædelige Forvisning, at disse Folk ikke nu havde mindre Iver og Lyst til at forsvare deres Fædreland.“

Naar Hammer rettede sit Opraab til denne Egn, skyldtes det foruden den af ham anførte Grund ogsaa den Omstændighed, at Mandskabet fra disse Sogne fra gammel Tid betragtedes som søvant.

Imidlertid sendte Stiftamtmanden i Ribe den 16. Februar Kontraordre til Sognene mod at møde paa Fanø, og den 19. samme Maaned gav Marinemini-

steriet telegrafisk Hammer en Tilrettevisning, fordi han havde blandet sig i Udskrivningsvæsenets Bestemmelser. Alligevel indfandt sig paa Fanø ikke saa faa Vestslesvigere, som straks blev indrulleret. Det er ikke Hensigten her at skildre Kaptajnløjtnant Hammers paa Forhaand haabløse Kamp med utilstrækkelige Midler mod en betydelig Overmagt. Der skal blot endnu aftrykkes følgende Sætninger, der omhandler en Begivenhed i sidste Halvdel af Maj Maaned efter Slaget ved Helgoland og Vaabenstilstandens Afslutning. Hammer skriver i nævnte Beretning: „Den af mig udtalte Anskuelse, at Sønderjyderne vare besjælede af Lyst og Villie til at kæmpe for deres Fædreland, stadfæstede sig paa den mest glimrende Maade. Det søværnepligtige Mandskab fra Distrikterne søndenfor Kongeaaen helt ned til Møgeltønder og Høier, som bleve forhindrede i at efterkomme min Opfordring til at møde paa Fanø i Februar Maaned, troede nu, at der nok vilde blive Brug for deres Tjeneste paa Flaaden, naar Krigen atter skulde begynde. Disse brave Gutter benyttede derfor allerede de første Dage af Vaabenhvilen til uden nogensomhelst Opfordring i al Stilhed at begive dem til Fanø for der at erholde nærmere Ordre. I Slutningen af Mai var der mødt henved hundrede Mand, og hver Dag bragte Flere, da der i de første Dage af Juni kom den Besked fra Marineministeriet, at de kunde gaae hjem igjen, da man ingen Brug havde for dem.“

Flere Ord behøves næppe.

En Skildring af Vestslesvigs Historie efter Krigen og Indlemmelsen i Preussen vilde, saa ønskelig den end kan synes at være, kræve længere Tid til Under søgelse og mere Plads, end der her staar til Raadighed. Det turde derfor være tilstrækkeligt i denne Sammenhæng at henvise til det vigtigste, idet man stadig maa se Udviklingen under Fremmedherredømmet som et Udslag af de Tider og Begivenheder og de Mænds Virksomhed, som var gaet forud.

Efter at Pastor Hagen i 1850 var bleven forflyttet fra Mjolden til Stepping, blev Otto Harald Bénédictus Boisen hans Efterfølger. Han var ligeledes en Præst af grundtvigsk Støbning og stor Indflydelse. Den sidste danske Præst i Mjolden hed Caspar David Munthe Fog. Han begyndte sin Virksomhed i 1860, oplevede Krigen og døde, før de nye Magthaveres Afskedsordre havde naaet ham. „Trofast i alt var han ogsaa trofast mod Fædrelandet, hvis Nød hvilede tungt paa ham og bidrog til at nedbryde hans ikke stærke Legeme.“ Saaledes lød hans Eftermæle.

Blandt den ny Tids Mænd var der betydelige Præster som Hans Schlaikier Prahll og den gamle Jørgen Michaelsen; men de vandt aldrig større Indflydelse. „Overalt i Nordslesvig var Forholdet spændt mellem den danske Befolkning og de dem paatvungne Præster,“ skriver Pastor Thade Petersen i sin Bog: „De

sønderjydske Frimenigheders Historie.“ Han fortsætter: „Saa haardt, at det brast, blev det dog kun der, hvor Befolkningen havde smagt Glæden ved at være med i sin egen Folkeligheds Udfoldelse.“

Dette sidste havde i en vis Grad været Tilfældet i Mjolden og til Dels i Randerup Sogn, og det var derfor kun naturligt, at de bedste Mænd og Kvinder fra disse Landsbyer samledes omkring kongerigske Præster og Cornelius Appel, som i de første Aar efter Adskillelsen jævnlig kom til Egnen og holdt Gudstjeneste i forskellige Bøndergaardene. Da de preussiske Myndigheder i Halvfjerdserne skred ind mod denne Forkyndelse, dannedes Frimenigheden i Forballum med L. B. Poulsen som den første Præst. Den vestlige Del af Knud Lausten Knudsens Stuehus indrettedes til Kirkesal, og Gaarden blev saaledes paa ny, men under ganske andre Forhold end tidligere, et Sted, hvorfra der udgik en aandelig Bevægelse, der bevarede sin Styrke og hvervende Kraft helt indtil Genforeningen.

Den ledende Mand i denne Menighed var Andreas Tyssen Hansen af Randerup, født 1834 som Søn af den oftere foran nævnte Gaardmand og Folketingsmand Niels Andersen Hansen i Forballum. Aanden i Hjemmet, hvor Kold, Hass og Hagen havde haft deres Gang, prægede ham for Livstid. Skulde man pege paa en Skikkelse, der var typisk Repræsentant for den vestslesvigske danske Befolkning i Tiden mellem 1864 og 1914, vilde der nok hos alle, der har kendt ham, blive Enighed om at vælge denne sindige, støtte og begavede Mand med den dybe Alvor og det bløde barnlige Sind, følsomt og rigt paa Lune. Han var selvskreven til at være Tillidsmand for sin Egn, og derfor kaaredes han ikke blot som en af de faa danske Repræsentanter til Medlem af Tønder Kredsraad, men fik ogsaa i 1899 overdraget det brydsomme og vigtige Hverv som Formand for Nordslesvigske Skoleforening. Han virkede her sammen med sin Ven Hinrich Thomsen af Roost under de største Vanskeligheder, men med usvigelig Troskab og Uegennytte, indtil Sygdom i 1911 tvang ham til at nedlægge. Hinrich Thomsen var Manden med den klare Forstand og stejle Retsbevidsthed, der viede hele sin Manddomsgerning uden nogen Sinde at ville høre Tale om Vederlag til det nationale Værn. Hans Indstilling var som Tyssens helt i Overensstemmelse med Vesteregns, ligesom Skoleforeningen var oprettet i Skærbæk i Vestslesvig og havde sine ledende Mænd herude. I de allervanskeligste Aar under Køllerpolitikken stod Tyssen og Thomsen i Kampstilling overfor Hærskaren af preussiske Skolelæreres og Underofficerers Paavirkning af dansk sønderjydsk Ungdom. Ved et utrolig primitivt ydre Apparat, men ved at være i Pagt med Ungdommens danske Æt og nationale Arv var Sejren dem vis, da de efter at Stormen var stilnet noget af, overlod Ledelsen til yngre Kræfter.

Da Andreas Tyssen Hansen i Foraaret 1914, en Solskinsdag, mens Lærkens Slag lød hen over den vide Slette, blev stedt til Hvile udenfor den lille Brorson-Kirke, var de gamle Dage udrundet. Den Ungdom, han havde været virksom for at dygtiggøre til at værne den folkelige Arv, drog et Par Maaneder senere ud i Verdenskrigen. Mens de Unge laa i Skyttegravene paa Europas forskellige Krigsfronter, anlagde Tyskerne gennem Mjolden Sogn fra Øst til Vest ved Kysten tredje Linje af den vældige Befæstning, som strakte sig fra Gennerbugt tværs over Landet til Vesterhavet. Den var tænkt at skulle standse en Fjende af Tyskland, som kunde ventes nord fra. Om Eftermiddagen saa man ofte et Luftskib fra de store Haller ved Tønder sejle ud over Vandet mod Vest, ladet med Sprængstof, som faa Timer senere blev kastet ned over Storbyen London, hvor det voldte Ødelæggelse, Gru og Død. Men ude i Engene ved Havbredden gik samtidig muhamedanske russiske Krigsfanger og byggede paa det store Vesterhavsdige, der nu skærmer 5000 Hektar Land mod Stormfloden, hvorved der er skabt Betingelser for en ny økonomisk Udvikling engang i Fremtiden.

Trange Tider langsomt skrider, sang Brorson. Det maatte den danske Befolkning sande. Da Krigen var forbi, stemte denne Egn sig hjem til Danmark med det smukkeste Resultat indenfor noget sammenhængende Strøg i de sønderjydske Landsdele. Der afgaves i Skast 98, i Ballum 96, i Randerup 94, i Mjolden 97 og i Døstrup 95 Procent danske Stemmer. Disse Tal viser bedre end noget andet, hvor lidet al Fortyskningsiver gennem de 56 Aar havde virket i disse Sogne.

Som Begrundelse for, at den, der skriver dette, har ment at skulle benytte et righoldigt og til Dels kendt Stof til en sammenhængende Skildring af et Par Vesteregnssognes Historie gennem Tiderne, skal henvises til den Omstændighed, at Granskere af vor nationale Udvikling undertiden har søgt efter kraftig dansk Indsats fra Vestslesvig i bevægede og afgørende Perioder. Det er rigtigt, at andre Egne af vor snævre Hjemstavn har fostret betydeligere Mænd af større Kraft og blændende Fremtræden. Men der er næppe noget andet Landskab, der har en saa særpræget og omskiftelig Historie som disse vestslesvigske Sogne og en saa trofast Befolkning.

Færdes man herude en Efteraarsdag, kan det hælde, at hele Landskabet forsvinder i tyk graa Taage. Men det kan ogsaa ske, at man en Dag i April ser samme Egn med den vide Udsigt og de store Linjer ligge klart belyst af Foraarssolen som et storslaaet Naturbillede af et ret fortryllende Ynde, eller at man kommer derud en Sommeraften, naar Solen gaar i Havet, og de gamle Gaardes Omrids tegner sig skarpt mod Kimmingens røde Skær.

Saa forskelligt som Egnen kan virke i det rent ydre og øve Indflydelse paa Stemningen, saa foranderlig har ogsaa dens Skæbne været. Til Tider saa det ud, som om Landskabet og dets Befolkning var viet til Undergang. Men der har til Gengæld ogsaa været Perioder, hvor Livet her levedes rigere end andet Steds. En Række af stoute Skikkelser med rigt Aandsliv og stærk Vilje, der har vist Vej fremad i gode og onde Tider, tegner sig skarpt paa Baggrund af denne ejendommelige Omskiftelighed.

Befolkningen som Helhed har sit eget Sind og fine, følsomme Natur. Dens Beslutninger fattes i Sindighed, men udføres ofte med Inderlighed og stor Styrke. Den udmærker sig ved økonomisk Dygtighed og har i det hele taget i flere Henseender sin egen Linje, som den til Tider ogsaa i fælles folkelige Anliggender har fulgt i et vist Modsætningsforhold til Beboerne paa Østkysten. Det skyldes vel nok i nogen Maade de Forhold, under hvilke den har levet gennem mange Slægter.

Dette Modsætningsforhold mellem Øst og Vest har fremkaldt Brydninger, men har maaske, ret betragtet, været en Vinding.

LANDBRUGET I SØNDERJYLLAND FØR OG EFTER GENFORENINGEN

AF

HANS HANSEN

KREDITFORENINGSDIREKTØR, KONSULENT, AABENRAA

★

Enhver, som har haft Lejlighed til at drage Sammenligninger mellem Forholdene i den med Danmark genforenede Del af Sønderjylland og det øvrige Danmark i Tiden mellem 1864 og 1920, kan ikke være i Tvivl om, at der navnlig i den sidste Halvdel af dette Tidsrum udviklede sig Forskelligheder i Erhvervslivet, særlig i Landbruget. Formaålet med efterfølgende Fremstilling skal i første Linje være at pege paa disse Forskelligheder og deres Aarsager samt at søge paavist om, og i hvilket Omfang der efter Genforeningen er sket en Mindskelse eller Forøgelse af de paaviste Forskelligheder.

Ser vi først paa Befolkningsforholdene, kan Forholdene her i Landsdelen karakteriseres ved Tallene i Tabel 1.

Tabel I. Antal Indbyggere i Sønderjylland.

Tællingsaar	Købstæder og Flækker	Landdistrikter	Tilsammen Sønderjylland
1860.....	25231	122059	147290
1910.....	41325	125278	166603
1921.....	39890	123732	163622
1925.....	45003	131430	176433
1930.....	45328	132363	177691

Af disse Tal fremgaar, at det samlede Antal Indbyggere i det lange Aaremaal fra 1860 til 1910 i Landsdelen som Helhed kun steg med 13 0/0 og i Landdistrikterne alene endog kun med 2,6 0/0. Til Sammenligning kan anføres, at Befolkningen i Jylland nord for Kongeaaen fra 1867 til 1910 havde en talmæssig Fremgang paa: 1) Byerne 171 0/0, 2) Landdistrikterne 32 0/0, 3) By og Land

tilsammen 52 0/0. For Danmark som Helhed var Fremgangen i samme Tidsrum 54,5 0/0.

Aarsagerne til den store Forskel, disse Tal er Udtryk for, er ikke vanskelige at faa Øje paa. Her maa i første Linje nævnes den stadige Udvandring fra Landsdelen, først halvt frivillig af Ungdom for at undgaa tysk Militærtjeneste. Denne Udvandring af værnepligtig Ungdom varede ved fra Krigens Slutning, indtil Edskampen var et overvundet Stadium, og den var en Aareladning, som maatte blive skæbnesvanger, om den ikke blev standset i Tide. Desuden skete der næsten til Stadighed Udvisninger, i Køllertiden som bekendt i tusindvis. Til at udfylde Hullerne med skete der nogen Indvandring sydfra, navnlig af Embedsmænd og Næringsdrivende til Byerne, men langt fra i samme Udstrækning som Udvandringen til Danmark og oversøiske Lande. Og de Forsøg, som vore nationale Modstandere op imod Aarhundredskiftet iværksatte for gennem Nybyggerforeninger og Domænekøb at trække Landboere sydfra op til Nord-slesvig, havde heldigvis ikke fremragende Resultater at opvise.

Den Nedgang, Tallene viser for Indbyggertallet i saavel Byer som Landdistrikter fra 1910 til 1921, finder sin naturlige Forklaring i det store Antal Faldne i Verdenskrigen, Nedgangen i Antal Børnefødsler og større Dødelighed i Krigsaarene og den ret betydelige Fraflytning sydpaa fra Krigens Ophør til Genforeningen, en Udvandring, som først noget senere i fuldt Omfang blev erstattet ved Tilflytning nordfra.

En nærmere Undersøgelse af Tællingsresultaterne fra 1860—1910 viser, som man maatte vente, at der var en talmæssig Tilbagegang for Indbyggere i Landdistrikterne indtil 1890, 7—8 0/0, og i de derefter følgende Aar indtil 1910 en Opgang. Naar Hensyn tages til, at den Del af Befolkningen i Landdistrikterne, som er beskæftiget ved andet end Landbrug (Embedsmænd, Mejerister, Haandværkere og Handlende), steg væsentligt i Tiden fra 1864 til 1920, bl. a. i de med Jernbanerne følgende Stationsbyer, kan det med Sikkerhed skønnes, at der ved Genforeningen var færre Mennesker beskæftiget ved Landbrug her i Landsdelen end lige efter 1864.

Ifølge en Artikel af Svejstrup i Sønderjydske Aarbøger (Aargang 1890) skal der indtil 1890 være udvandret 60000 Mennesker medtagende 112 Millioner Mark ud af Landsdelen. Selv om dette Tal sikkert er noget for højt for de nuværende 4 sønderjydske Amter, saa betød den mægtige Udvandring af overvejende Landboudom, hvoriblandt forholdsvis mange Bøndersønner, et Tab saa stort, at det nok skulde sætte sine Spor i Udviklingen. Følgerne var bl. a., at der opstod et Jordspørgsmaal, at Landsdelen blev en Debitorlandsdel, som

ikke kunde undvære Kapitaltilførsel udefra, og at Landbruget her nede blev noget bagefter i Udviklingen over imod mere intensive Driftsformer.

Jordspørgsmaalet, som navnlig gjorde sig gældende efter 1890, var det modsatte af, hvad det var i Danmark, og hvad det blev her nede efter Genforeningen: ikke Trang til flere Landbrugsejendomme, Oprettelse af nye Brug, Udstykning, men tværtimod Vanskeligheder ved at finde Folk til at overtage de bestaaende Landejendomme, naar de gamle Ejere, hvis Sønner var udvandret i Tillid til, at de snart kunde komme hjem igen, naar § 5 blev opfyldt, ikke kunde sidde paa Gaardene længere. Ogsaa Købere til de Ejendomme, hvor Ejer og Familie ved en Udvisningsordre var fordrevet ud af Landsdelen. Alle de, der nu er 50 Aar eller derover, vil huske disse Vanskeligheder, som var størst omkring Aarhundredskiftet.

Fremdriften har trange Kaar i et Land eller en Landsdel, som er fattig paa Ungdom, og sammen med denne Fattigdom virkede den af Kapitaludvandringen foraarsagede Mangel paa Egenkapital ogsaa som en Hemsko paa Fremskridtene. I 80erne foretog vore Landbrugsorganisationer Skridt til at faa oprettet en almindelig Kreditforening for Nordslesvig for at bøde paa Kapitalmangelen og trække Anlægskapital til Landsdelen. Denne Plan fandt imidlertid ikke Naade for Myndighedernes Øjne, og de oprettede i Stedet en Kreditforening nede i Kiel, som der kunde faas Laan fra.

At der gennem mange Aar sad uforholdsvis mange gamle Driftsledere paa Gaardene, at der ikke var Brug for Udstykning i Forbindelse med Oprettelse af nye Landbrug, men tværtimod skete Sammenlægning, saa at Ejendommenes Gennemsnitsstørrelse voksede (1920 var den ca. $\frac{1}{3}$ større end i det øvrige Land), og at Jordens Beliggenhed i Forhold til Bygningerne gennemgaaende er ikke saa lidt daarligere end nord for Kongeaaen, virkede ogsaa imod Overgangen til kapital- og arbejdsintensiv Drift. I samme Retning virkede det Forhold, at medens dansk Landbrug under Krisen i 80erne og efter den Tid holdt paa Frihandel, saa begyndte man 1880 i Tyskland at lægge Indførselstold paa Korn og lod fra den Tid indtil Verdenskrigens Udbrud Korndyrkningen nyde en stedse stigende Toldbeskyttelse. Selv om der senere ogsaa blev indført prisfordyrende Forholdsregler overfor Indførsel af dyriske Produkter, saa virkede Beskyttelsen mest til Fordel for Korndyrkningen og dermed for det mere ekstensive Kornlandbrug og dernæst for Kødproduktionen.

I Tabel 2 er meddelt statistiske Oplysninger om den procentvise Fordeling af det landbrugsmæssigt benyttede Areal paa de vigtigste Kulturarter ifølge 4 Tællinger fra 1878 til 1929. Selv om det Forhold, at de 2 Tællinger stammer fra

prøjsisk, de andre to fra dansk Statistik, og at der er sket en Omarbejdning til de nuværende danske Amter fra de prøjsiske „Kredse“, kan Tallene med fornøden Sikkerhed vise os Retningslinjerne i vort Agerbrug.

Ved Arealtællingen 1878 udgjorde Kornarealet en væsentlig mindre Del af det samlede Landbrugsareal her nede end i Nørrejylland, og paa Øerne var det næsten dobbelt saa stort som i Sønderjylland. Samtidig var Græsarealet meget større i Sønderjylland end i Jylland nord for Kongeaaen og næsten dobbelt saa stort som paa Øerne. Der var imidlertid en meget stor Forskel paa de sønderjydske Amter. Sønderborg Amt er Ø-Amtet, og det havde et Kornareal af forholdsvis Størrelse næsten som de danske Øer, men 6 % mere af Jorden med Græs. Tønder Amt med sin Marsk og sine øvrige, udstrakte, naturlige Græs-jorder havde ikke halvt saa meget af sin Jord med Korn som Haderslev og Aabenraa og ikke $\frac{1}{3}$ i Forhold til Sønderborg, men næsten $1\frac{1}{2}$ Gange saa meget af Jorden med Græs som Haderslev og Aabenraa og akkurat dobbelt saa meget som Sønderborg. Paa dette Tidspunkt var udstrakt Korndyrkning endnu den mest intensive Driftsform. Roedyrkingen var ikke naaet til at lægge Beslag paa mere end 1 à 2 % af Landbrugsarealet, men havde allerede større Udbredelse i Danmark end syd for Kongeaaen.

Det er i Tiden fra Kornkrisen i 80erne indtil Verdenskrigens Udbrud, at den store Omlægning af det danske Landbrug fra Kornsalg til Salg af Husdyrprodukter og en imponerende Stigning i Produktion og Eksport finder Sted. Noget lignende skete her i Landsdelen, men Tallene viser, at det er gaaet i et langsommere Tempo, hvilket er i Overensstemmelse med de foran omtalte Grundbetingelser. I Danmark som Helhed gik Kornarealet i dette Tidsrum lidt nedad. Hele Nedgangen faldt paa Øerne. I Sønderjylland derimod steg Kornarealet med over 5 % af Landbrugsarealet. Stigningen var størst i Haderslev, mindst i Tønder Amt. Sønderborg Amts Kornareal naaede næsten 4 % op over de danske Øers. Græsarealets Andel i Landbrugsarealet var faldende over hele Linjen, det faldt mindst paa Øerne, mere i Jylland og lige saa meget i Sønderjylland, hvor Tønder Amt havde den mindste, Haderslev Amt den største Nedgang.

Mælkeproduktionens Udvikling giver sig i Arealbenyttelsen særlig Udslag i Roearealet. Jo større Kvæghold, navnlig Kohold, desto mere udstrakt Roedyrkning, hvilket atter vil sige desto mere intensivt Agerbrug. Medens Sønderjylland 1913 havde 6,3 % af Landbrugsarealet dyrket med Roer, var de tilsvarende Tal for Jylland nord for Kongeaaen 12,1 %, Øerne 12,6 %, hele Landet 12,3 %. Sønderjylland havde altsaa kun rigelig halvt saa stort et Roeareal, svingende fra 11,9 i Sønderborg Amt til kun 2,7 % i Tønder Amt.

Tabel 3. Kreaturholdet i Sønderjylland.

Aar	Heste	Hornkvæg		Svin	Høns
		Ialt	Køer		
1873.....	24746	168394	88146	21924	—
1913.....	37975	254244	105818	218083	355181
1920.....	38310	218068	82770	108131	407686
1929.....	35203	263017	110457	271041	1.120000

I de 40 Aar fra 1871 til 1913 gik Hornkvægbestanden stærkt fremad. Den samlede Bestand øgedes med 51 %, Køerne med 20 %. I Jylland nord for Kongeaaen øgedes Antal Køer fra 1871 til 1914 med 72 % og paa Øerne med 51 %. Disse Tal viser i Overensstemmelse med det allerede meddelte om Roearaet, at Udviklingen over imod dyrisk Produktion gik meget stærkere baade i Jylland og paa Øerne end i Sønderjylland. Hestebestanden øgedes her i Landsdelen med 55 %, men i Jylland 115 %. Dette til Trods for, at Hesteavlens syd for Kongeaaen nød nogen Beskyttelse i den sidste Del af Tidsperioden. Paa ét Punkt viser en Sammenligning det modsatte. Det er Svinene. Svinebestanden var endnu i 70erne overalt forsvindende lille i Forhold til, hvad den senere blev. Sat i Forhold til Landbrugsarealet var der syd for Kongeaaen ca. 7 mod 10 Svin pr. 100 ha i Nørrejylland. I Tiden indtil Verdenskrigen forøgedes Bestanden i Jylland til det syv dobbelte og her nede til det tidobbelte af, hvad den var først i 70erne. Der var da henholdsvis 72 og 66 Svin pr. 100 ha Landbrugsareal. Ogsaa m. H. t. Svineholdet var der en meget stor Forskel paa de sønderjydske Amter. Sønderborg Amt stod lige før Krigen med en Svinebestand, som vist intet andet dansk Amt havde større, 172 Svin pr. 100 ha Landbrugsareal, hvorimod man i den daværende Tønder Kreds kun havde 27. Her blev dyrket lidt Korn og Roer, produceret lidt Mælk og Flæsk, men saa meget mere af Kød (Stude).

Verdenskrigen varede over 4 Aar, en lang Tid, men kun under saa unormale Forhold nok til at paavirke Landbrugets Driftsordning saa meget, at det giver sig Udslag i Tællingsresultaterne angaaende Landbrugsarealets Benyttelse. Mange vil vist ved at se paa Tallene i Tabel 2 for 1913 og 1920 undres over, at Forskydningerne ikke er større i disse Aar, eller, ifald de har været større i selve Krigstiden 1914—1918, at de i saa Fald er saa nær ved at være udjævnet allerede to Aar senere. Tallene viser for de sønderjydske Amter tilsammen 2,1 % (af Landbrugsarealet) Nedgang i Kornarealet og en Opgang paa 1,0, 0,4 og

1,7 i den Procentdel af det samlede Landbrugsareal, som henholdsvis Roer, Brak og Græs lægger Beslag paa. Trods de mange ekstraordinære Forhold: mange Tusind Driftslederes Fraværelse Aar efter Aar, Maksimalpriser, som var lave i Forhold til Produktionsprisen, Tvangsaflevering og Rationering, Mangel paa Kunstgødning, Fantasipriser paa Kaaeroer til Spisebrug m. m. — saa sker der i Løbet af 4 Aar ikke store Afvigelser fra den i Forvejen lagte og fulgte Plan for Arealbenyttelsen.

I Kreaturholdet griber Krigsforholdene meget mere forstyrrende ind end i Planteavl. En Sammenligning mellem lige før Krigen og Aar 1920 viser, at naar undtages Hestene, hvis talmæssige Styrke næsten var uforandret baade syd og nord for Kongeaaen, saa var der i dette Tidsrum en stor Nedgang for de øvrige Dyregrupper. Holder vi os her til en Sammenligning mellem Sønderjylland og Jylland nord for Kongeaaen, viser Tallene, at her nede gik den samlede Kvægbestand ned med 14 % mod 7 % i Nørrejylland. Begge Steder var Køernes Nedgang større, nemlig henholdsvis 22 og 16 %. Underligt nok gik Svinebestanden stærkere tilbage i Nørrejylland (61 %) end her nede (50 %).

Hvad der i det foregaaende er fremdraget og belyst ved Tal, giver det Hovedindtryk af Landbrugets Udvikling syd og nord for Kongeaaen fra Adskillelsen i 1864 til Genforeningen i 1920, at Landbruget i Danmark nord for Kongeaaen stadig har været et Stykke foran i den Udvikling frem mod den nu almindelige Driftsform, et Agerbrug bedst muligt afpasset til en stor Produktion af de Husdyrprodukter, som mere og mere er bleven til ikke blot dansk Landbrugs, men Danmarks Hoved-Eksportvarer. Det er ogsaa Vejen frem mod mere og mere baade kapital- og arbejdsintensiv Drift. De paaviste Forskelligheder i Udviklingslinjen har navnlig haft deres Forudsætninger i bestaaende Forskelle i Afsetningsforhold, Befolkningsforhold, Ejendomsstørrelse og -beskaffenhed samt mod Slutningen de af Verdenskrigen foraarsagede, store Vanskeligheder for Landbruget i vor Landsdel. Ogsaa nationalpolitiske Særforhold har øvet deres Indflydelse paa Udviklingen. Hvem der ved Selvsyn eller ved at granske Tallene vedrørende Landbrugets Driftsformer og Produktion før Krigen i det dansktalende Nordslesvig og de vigtigste tyske Landbrugsdistrikter har haft Lejlighed til at drage Sammenligninger, kan dog ikke være i Tvivl om, at ingen Egn i Prøjsen og Tyskland før Krigen havde et Landbrug saa nær beslægtet med det danske som Landbruget mellem Kongeaaen og den nuværende Landegrænse. Siden Omlægningen af Landbrugets Drift og Produktion efter 1880 har vort Landbrug saa ganske overvejende taget ved Lære af dansk Landbrug. Dansk landbrugsfaglig Oplysning blev indhøstet paa Rejser og i tjenende Pladser i det

gamle Land, ved Læsning af Fagblade og Bøger, paa Møder her hjemme og paa Ungdomsskoler i det gamle Land. Sprog- og Sindelagsfællesskabet har naturligvis i høj Grad lettet denne Vekselvirkning. Man kan vist med Rette sige, at de Forskelligheder, der kom til Udvikling før Genforeningen, ikke var andre eller større, end hvad Statstilhørsforholdet sammen med mindre Forskelligheder i de naturlige Betingelser uundgaeligt maatte medføre.

Skal vi dernæst til at undersøge, om — og i hvilket Omfang — der fra Genforeningen indtil nu er sket en Tilnærmelse mellem Udviklingslinjerne, saa maa vi først se paa, hvilke Ændringer der er sket i Landbrugsarealets Benyttelse (Tabel 2). Tallene viser, at Kornarealet er gaaet opad, omtrent $2\frac{1}{2}$ Gange saa meget her nede som i Nørrejylland. Fremgangen er omtrent ens i de tre Amter, Haderslev, Aabenraa og Tønder, men noget mindre i Sønderborg Amt, ligesom den er mindre i Østifterne end i Jylland. Modsvarende dertil er der en Nedgang i Græsarealet af omtrent samme Størrelse. Ser vi dernæst paa, hvordan det er gaaet med Roedyrkingen, saa siger Tallene os, at den er bleven udvidet i de 9 Aar med $2,4\%$ af Landbrugsarealet til $9,7\%$ mod $16,2$ og $16,7\%$ i Jylland nord for Kongeaaen og paa Øerne. Der har imidlertid i de 9 Aar været en næsten lige saa stor Fremgang i Roeararealet i Nørrejylland og halvt saa stor paa Øerne, saa man kan ikke med Rette paastaa, at der er halet ret meget ind paa Roedyrkerne i det øvrige Land. Her nede er Opgangen i Roeararealet størst i Haderslev Amt, hvorefter følger Tønder Amt, som nu har næsten $2\frac{1}{2}$ Gange saa meget af Landbrugsarealet med Roer som i 1913. Naar Kornarealet er steget og Græsarealet dalet stærkest i Tønder Amt, kan det muligvis staa i Forbindelse med, at vi derude har haft de mest omfattende Afvandingsforetagender med derefter følgende Nykultiveringsarbejde, hvilket i første Omgang særlig forøger Kornarealet.

En og anden vil maaske undres over, at vi her i Landsdelen trods vort mere ekstensive Agerbrug med mindre Roearrealer ifølge Tællingerne lige fra 1878 til nu synes at have mindre Jord med Brak. Ja, hvis Tallene giver os det rigtige Billede af Forholdene, og til Trods for at en nøjere Undersøgelse viser, at en større Del af Brakarealet hos os er Helbrak, saa er det mærkeligt, da man egentlig ikke ved om Sommeren at færdes gennem hele Landet faar Indtryk af, at vor Jord er tilsvarende mere uren.

Selv om vi kun sammenligner med Jylland nord for Kongeaaen, saa har vi her nede som en Helhed endnu $6,5\%$ mindre af Landbrugsarealet med Roer, $3,9\%$ mindre med Korn og $11,4\%$ mere med Græs end det øvrige Jylland.

Aar 1919 havde de 4 sønderjydske Amter tilsammen 320870 ha og Jylland

nord for Kongeaaen 1.841997 ha Landbrugsareal. Det ses, at vort Areal er lidt under $\frac{1}{8}$ af Jyllands Areal. Hvis vor samlede Kreaturbestand og de enkelte Dele af den skulde svare til Jyllands Gennemsnit i Forhold til det landbrugs-mæssigt benyttede Areal, saa maatte Tællingstallene staa i Forhold til hinanden som 1:5,7. Kreaturbestanden i 1920 fremgaar af Tabel 4.

Tabel 4. Kreaturbestanden i Sønderjylland og Jylland nord for Kongeaaen Aar 1920.

	Sønderjylland	Jylland
Heste	38310	312354
Hornkvæg	218068	1 391432
Deraf Køer	82770	621210
— Stude.....	27259	81906
Svin	108131	542149
Høns.....	407686	8 229000

Et Blik paa disse Tal viser hurtigt, at vi i Genforeningsaaet kun paa ét Omraade stod med en mere talrig Bestand i Forhold til Landbrugsarealet end Nørrejylland, nemlig med Svinebesætninger. Vor Bestand var næsten nøjagtigt $\frac{1}{5}$ af Jyllands. I Hestebestanden mangler der omtrent 16500. I den samlede Bestand af Hornkvæg manglede der kun 26000 Stk. eller en Forøgelse paa 12 % for at staa lige. Værre bliver det, naar vi kommer til Køerne. Af dem skulde der have været 26200 eller 32 % flere, end der var i 1920. Og Studene? ja, af dem skulde der kun have været knap 14400 eller lidt over Halvdelen af, hvad Tællingen viste. Og af Høns burde der have været ca. 3 Gange saa mange.

Saadan var Forholdene i 1920: med Svinebestanden stod Sønderjylland højt i Forhold til Nørrejylland, med samlet Kvægbestand ret godt, men derunder alt for lavt med Antal Køer og endnu mere for højt med Stude. Hvordan er det nu gaaet i de 9 Aar til 1929? Er der sket en Tilnærmelse, hvor Tallene fra 1920 viser de største Forskelligheder, saadan som Tal fra Arealtællingerne lader formode? Eller er Retningslinjerne fra før Krigen bleven fortsat?

Tabel 5 viser den procentvise Stigning i de 9 Aar. Hestebestanden er dalet over hele Landet, mest paa Øerne og mindst i Sønderjylland. Det er næppe noget sikkert Udtryk for, at Landbruget i de Aar er gaaet over til at bruge mindre Heste- og mere Motorkraft, men at Produktionen til Eksport er gaaet i Staa. De andre tre Hovedgrupper, Hornkvæg, Svin og Høns, er alle gaaet stærkt

Tabel 5. Procentvis Tilvækst i Bestanden af Kreaturer fra 1920 til 1929.

	Heste	Hornkvæg		Svin	Høns	Stude
		Ialt	deraf Køer			
Sønderjylland	÷ 8,1	20,6	33,5	150,7	174,8	10,6
Jylland nord for Kongeaaen...	÷ 10,8	24,4	40,3	255,5	47,6	÷ 39,8
Øerne	÷ 17,4	16,4	22,2	204,8	51,8	÷ 51,9
Danmark uden Sønderjylland..	÷ 13,7	21,3	32,3	232,1	49,8	÷ 40,3

frem i Tal. Den samlede Hornkvægbestand er her i Sønderjylland knap nok gaaet saa meget frem som i hele Landet, dog lidt mere end paa Øerne, men væsentligt mindre end i Jylland. Og hvad angaar Køerne, da er Billedet omtrent det samme. Vi er sattet noget mere bagud overfor det øvrige Jylland undtagen m. H. t. Studene, hvor vi har en Fremgang paa over 10 % mod en 4—5 Gange saa stor Tilbagegang i de andre Landsdele. Der er saaledes ikke sket nogen egentlig Tilpasning i Kvægstaldene, snarere det modsatte. I Svinestalden er det gaaet saadan, at Bestanden er bleven forøget meget stærkere i de andre Landsdele end her i Sønderjylland.

Tabel 6. Antal Stude i de sønderjydske Amter i Sammenligning med det øvrige Land.

	1920	1923	1927	1929
Haderslev Amt	10255	7034	8261	10479
Aabenraa —	5142	2941	3639	4929
Sønderborg —	805	310	189	174
Tønder —	11057	10576	12544	14557
Tils. Sønderjylland	27259	20861	24633	30139
Jylland nord for Kongeaaen...	81906	58315	44813	49267
Øerne	3173	1280	766	1527
Danmark uden Sønderjylland..	85079	59595	45579	50794

Studespørgsmaalet har paa Vestereggen ofte været Genstand for Diskussion. Til nærmere Belysning af, hvordan Studene fordeler sig paa Amterne, gengives i Tabel 6 Tallene fra 4 Tællinger. Som de allerfleste vil vide i Forvejen, er der meget faa Stude i Sønderborg Amt. I Haderslev og Aabenraa Amter, hvor Studene fortrinsvis findes i de vestligste Distrikter, er Tallet paa Studene prak-

tisk taget det samme i 1929 som i 1920, hvorimod Tønder Amt viser en Fremgang paa 3500 Stk. Ved at færdes en hel Del i Tønder Amt efter Genforeningen har man nærmest kunnet faa det Indtryk, at Studetillæget var for Nedadgaaende, og at der i de fleste Stalde blev stadig flere Køer. Tallene siger imidlertid noget helt andet. Ganske vist er der 1929 5164 flere Køer mod kun 3500 flere Stude end i 1920, men som Forøgelse af Bestanden i 1920 betyder Studene 32 0/0, Køerne derimod kun 19 0/0. Naar det i foranstaaende flere Gange er fremhævet, at Tønder Amt indtager en Særstilling blandt de sønderjydske Amter og i Forhold til hele Jylland og hele Danmark, maa der mindes om, at de hidtil næsten kun til Græsproduktion egnede Klægjords (Marsk) Arealer spiller en ikke ringe Rolle i Tønder Amt.

Erfaring og Tal fra den siden Genforeningen forløbne Aarrække viser, at Ændringer i Landbrugets Driftsformer fuldbyrdes meget langsomt. Der vil aabenbart endnu forløbe rum Tid, inden de paaviselige Forskelligheder mellem Landbruget i Sønderjylland og tilsvarende Egne i de øvrige Landsdele er i alt væsentligt udslettet.

Bevægelsen i Landejendommenes Antal før og efter Genforeningen er det vanskeligt at faa talmæssigt belyst. I Aarene 1895 til 1907 var der i de 4 Amter en Tilbagegang i Antal Landejendomme med over $\frac{1}{2}$ ha paa 741 eller 3,8 0/0. Tællingen i 1920 viste for Sønderborg Amt i Sammenligning med den præjsiske Tælling af 1895 en Tilbagegang paa 9,3 0/0. Ved at udsende Forespørgsler til ældre Mænd i et Antal Sogne angaaende, hvor mange Landejendomme der er blevet nedlagt og nyoprettet i deres Sogne i Tiden fra 1920 saa langt tilbage mod 1864, som det kan faas oplyst, har jeg modtaget følgende Oplysninger:

Sogn	Antal nedlagte Ejendomme 1864—1920	Antal oprettede Ejendomme 1864—1920
Havnbjerg	13	3
Ullerup	40	12
Bov	6	21
Møgeltønder	7	2
Bedsted	17	9
Egvad	12	16
Skrave	17	4

Jo mindre overvejende dansksindet Befolkningen var, desto mindre var Udvandringen, ligesom der fra disse Egne ikke skete saa mange Udvisninger. Det er dog kun Bov Sogn, der kan opvise mange flere oprettede end nedlagte Ejen-

domme. Den her omtalte Undersøgelse saavel som det sparsomme statistiske Materiale viser i samme Retning, som hvad ældre Folk kan huske fra de sidste Tiaar før Verdenskrigen, at det saa ganske overvejende var smaa Landejendomme, op til Smaagaarde, som blev nedlagt, ved at deres Jord blev lagt ind til større Gaarde.

Til Sammenligning kan anføres, at ifølge Tællingen vedrørende „Hartkornet og Ejendommenes Fordeling i Danmark“ gik „Antal Gaarde og Huse“ i Tiden 1860—1905 frem med 27,8 % i Jylland og 28,7 % paa Øerne, og ifølge Ejendomsskyld-Tabelværkerne forøgedes „Landbrugsejendomme“ i de 12 Aar fra 1904 til 1916 med 9,4 % i Jylland og 4,6 % paa Øerne.

I Overensstemmelse med den paaviste meget forskellige Udvikling af Befolkningsforholdene i Sønderjylland og i Danmark nord for Kongeaaen i Tiden fra 1864—1920 udviklede Landbruget sig her nede i Retning af færre selvstændige Landbrug og stigende Gennemsnitsstørrelse af Brugene, hvorimod Landbruget i det gamle Land gik den modsatte Vej. Ifølge den første danske Tælling (1920) var Gennemsnitsstørrelsen her nede 22,9 ha Landbrugsareal og 2,1 ha andet Areal mod henholdsvis 15,6 og 2,5 ha i det øvrige Danmark.

Hvad er der nu sket paa dette Omraade efter Genforeningen? Et Blik paa Tabel 1 viser, at Befolkningen i Landdistrikterne havde en talmæssig Stigning paa 8631 i Tiden fra 1921 til 1930, hvilket er 5—6 Gange saa stor Fremgang som i den næsten 9 Gange saa lange Aarrække fra 1860 til 1921. Hvad Ejendomsforholdene angaar, er der sket dette, at der gennem Udstykning af tidligere præjsiske Domæner, Præstegaardsjord, af Jordlovsudvalget købt Jord og ved privat Udstykning er bleven oprettet ca. 800 nye Husmandsbrug. Dertil kommer 205 af de saakaldte Jordfordelingsjendomme, mest Smaagaarde, som oprettes i Forbindelse med Magelæg, hvorved bestaaende Ejendomme faar deres Jordbeliggenhed i Forhold til Bygningerne forbedret. Sat i Forhold til Antal Landbrugsejendomme i Sønderjylland 1920 (14400) udgør det en Fremgang paa 7 %. Den Tilpasning til danske Forhold, der er sket paa dette Omraade, maa nærmest siges at være forholdsvis større end den paaviste driftsmæssige Tilpasning.

ORGANISATIONSFORHOLD OG LANDØKONOMISK OPLYSNINGSARBEJDE

Landsdelens Landbrugere havde allerede før Krigen 1864 begyndt at oprette landbrugsfaglige Foreninger. Saa tidligt som i 1846 opstod Den Nordslesvigske Landboforening med et Foreningsomraade omfattende hele Haderslev Amt

(indbefattet de 8 Sogne ved Kolding) og strækkende sig sydpaa ind i Aabenraa Amt. Betegnende for den Tids Forhold var det til at begynde med ikke Bønderne selv, som gik i Spidsen for at faa et organiseret, fagligt Oplysningsarbejde sat i Gang. Dette fremgaar af, at nævnte Landboforenings Formænd i de første 10 Aar var Præsterne PETERSEN i Skrydstrup og RAFN i Gram. En Landsbylærer, FRANK i Bevtoft, var dens første Sekretær.

Aar 1852 oprettedes Den mellemslesvigske Landboforening omfattende Aabenraa og Sønderborg Amter. Den var fra Begyndelsen delt i 3 Afdelinger: 1) Aabenraa Amt, 2) Sundeved og 3) Als. Disse 3 Afdelinger blev i Løbet af en halv Snes Aar til selvstændige Landboforeninger, nemlig Aabenraa Amts Landboforening, Den sundevedske Landboforening og Den alsiske Landboforening. I 1854 kom Det blandede Distrikts Landboforening i Tønder Amt og 1866 Landboforeningen for Flensborg og Omegn. 4 Aar tidligere blev Den nordslesvigske Landboforening delt, hvorved opstod Haderslev Amts Landboforening i Haderslev Østeramt.

De nævnte 7 Landboforeninger omspændte hele Nordslesvig ned til Sproggrænsen og bestod udelte indtil 1880, da Als Nørreherreds Landboforening oprettedes. Efter denne Nydannelse forløb et Tidsrum paa 26 Aar, i hvilket de 8 Foreninger ledede alt dansk, landøkonomisk Organisations- og Oplysningsarbejde i Landsdelen, hvorefter der i de sidste 9 baade nationalt og landøkonomisk set frugtbare Arbejdsaar før Verdenskrigen kom 6 nye Landboforeninger til de 8 ældre Foreninger. Det var: 1) „Fremad“ i Aabenraa, oprettet 1906 med det Formaal at videreføre Aabenraa Amts Landboforenings Arbejde, som var bleven lammet, da Foreningen ved Køllerpolitikens Begyndelse i 1897 blev stemplet som politisk Forening af de præjsiske Myndigheder, 2) Den nordvestslesvigske Landboforening i Skærbæk og Omegn (1907), 3) Roager, Spandet og Vodder Sognes Landboforening (1907), 4) Nørre Rangstrup Herreds Landboforening, opstaaet 1912 ved Deling af Den nordslesvigske Landboforening, 5) Slogs Herreds Landboforening og 6) Den mellemalsiske Landboforening.

De omtalte landøkonomiske Foreninger har i Tiden fra 1864 til Genforeningen udført et omfattende og alsidigt Arbejde, som der kunde skrives et langt Kapitel om. Her kan imidlertid kun være Tale om i stor Korthed at trække nogle Hovedlinjer i dette Arbejde op. Sønderjydsk Landbrug har gennem Aarene modtaget Paavirkning fra 3 Sider. Af Annalerne fremgaar, at den først oprettede Forening til at begynde med en kort Tid har været Medlem af den slesvig-holstenske Generalforening og har anskaffet saavel tysk som dansk Landbrugslitteratur. Sydfra kom holstensk Kobbølbrug og Fremskridtene i Mejeribruget, indtil

Centrifugen holdt sit Indtog i Mejerierne og førte til Overgangen fra Gaardmejerier til de store Fælles- og Andelsmejerier, hvis Oprettelse begyndte midt i Firserne. Gennem mange Aar var der livlig Forbindelse mellem Angel og Nord-slesvig med Indførsel af rødt Anglerkvæg, og ved at talrige unge Landmænd rejste til Angel — delvis ogsaa til Holsten — for at lære Landbrug, Kvægavl og Mejeribrug.

Paa samme Tid drog unge, lærelystne Landmænd vestpaa for at staa i Lære ovre i England og Skotland, hvorfra vi fik Impulser vedrørende Dræning, Røedyrkning, Husdyravl, Fodring med Oljekager m. m. Paa Grund af den længere Rejse og de større Vanskeligheder med Sproget var det ikke saa mange, der drog vestpaa; men blandt dem var flere, som blev Førerskikkelser i Foreningerne og i Oplysningsarbejdet. Som saadanne kan nævnes WINDFELDT, Østergaards Mølle, som var Medlem af Haderslev Amts Landboforenings Bestyrelse i 29 Aar, Formand i 5 Aar. Først og fremmest maa her nævnes CLAUD P. WOLFF fra Gammelgab, Formand for Den sundevedske Landboforening i samfulde 40 Aar, fra 1868 til 1909. En bedre Formand har maaske ingen Landboforening haft: fremragende Praktiker og indsigtfuld, initiativrig Leder og Ordfører i sin Forening samt fuldgod Repræsentant for denne udadtil.

Indtil Landbrugskrisen i 80erne fik vi i overvejende Grad Fremskridt og Impulser syd og vest fra. Saa drejede Strømpilen sig, og fra den Tid indtil denne Dag er det mere og mere blevet nordfra, at vi har hentet de fleste og største Fremskridt til Landbruget. Det var til stort Held, fordi Folkefællesskabet gjorde det langt lettere at udnytte denne Kilde til Fremgang; og at det har haft sin endog meget store Betydning i den nationale Kamp, at Strømpilen blev vendt, kan der vist heller ikke tvistes om.

Det er rimeligt og i Overensstemmelse med dansk Landbrugs Udvikling, at Landboforeningerne i de første Aartier ved Siden af at ordne Dyrskuer særlig virkede for Fremme af Dræning og Mergling, Fremkomst og Udbredelse af bedre Redskaber til Jordens Bearbejdning, og alt hvad der var egnet til at fremme Korndyrkningen. Indtil Omslaget efter Krisen i 80erne var Korndyrkning og Kornsalg i de fleste Egne af Landsdelen en Hovedhjørneste for Landbrugets Økonomi. Efterhaanden som den første Merglings vidunderlige, frugt-bargørende Virkning aftog, og fornyet Mergling blev en Skuffelse, fordi Jorden i Mellemtiden var bleven udpint for Gødningsstoffer, traadte Spørgsmaal vedrørende Staldgødningens Opbevaring og Anvendelse mere i Forgrunden. Mange interessante Drøftelser kunde fremdrages af de gamle Protokoller. Det maa for-bavse, at den første Brug af Kunstgødning er omtalt saa tidlig som i Aaret 1857,

hvilket Aar Boelsmand MADs BRUUN i Sebbelev prøvede at bruge 56 Pund Guano paa ca. $\frac{1}{4}$ Hektar og selv angav ved Tærskningen at have fastslaaet et Merudbytte paa 300 Pund Byg. Et andet Medlem af Den alsiske Landboforening, Forpagter MØLLER, meddelte paa samme Møde, at han samme Aar havde brugt 6000 Pd. fosforsur Kalk (Benmel opløst i Svovlsyre og tilsat Guano) paa 20 Td. Land.

Forskellen paa Øst og Vest giver sig ogsaa til Kende i Landboforeningernes Virksomhed. I det rene Lerjordsamt Sønderborg er det langt op i Tiden Korn og atter Korn, som det gælder om at fremme Dyrkningen af. Ude ved Vestkysten derimod er det særlig Husdyravl og Græs, der er Tale om. I Det blandede Distrikts Landboforenings Vedtægters Formaaalsparagraf stod (og staar vist endnu): „Foreningens Formaal er at virke for Kvæg- og Hesteavlens og Agerbrugets Fremme“. Agerbruget kommer i anden Række. Foreningens Virksomhed var i god Overensstemmelse dermed. Vi naaede Aarhundredskiftet, før Agerbruget i denne Forenings Virksomhed blev nogenlunde sidestillet med Husdyravl og -brug. De udstrakte, naturlige Græsgange og Enge, som for største Delen ikke egnede sig — og i ret stor Udstrækning den Dag i Dag ikke egner sig — til planmæssig Agerkultur, blandt andet ogsaa paa Grund af spredt og fjern Beliggenhed i Forhold til Bygningerne, medførte dette Særpræg. Disse Forhold har helt op til vor Tid i Vesteregnet givet Opdrætning af Græskreaturer og Græsfedning Førstepladsen og holdt Mælkeproduktionen i Baggrunden.

Allerede i 1860erne, da der skete en Prisforskydning til Gunst for Kød og Smør i Forhold til Korn, spores en betydelig Interesse i de østlige Egnes Landboforeninger for Fremme af Mælkeproduktionen. Medvirkende hertil var ogsaa, at man mange Steder erkendte Nødvendigheden af at sørge for mere Gødning til Jorden for at modarbejde den Udpining, som var en uundgaelig Følge af ensidig Korndyrkning og stort Kornsalg. Som Udtryk for de daværende Foreningsledelsers Fremsyn og til deres Ros kan anføres, at vore Landboforeninger paa et meget tidligt Tidspunkt paabegyndte Konsulentvirksomhed. I 1873 antoges V. JENSEN fra Sjælland som Mejeriassistent for de den Gang bestaaende Landboforeninger. Betegnende nok ses det ikke, at Det blandede Distrikts Landboforening har været med i dette Samarbejde. Jensen rejste fra Forening til Forening, meldte sig hos Formanden og fik af ham anvist de Steder, hvor man ønskede hans Bistand. Denne strakte sig over 6 Dage paa hver Gaard, og det var særlig Udnyttelsen af Mælken i Vandmejerier paa de enkelte Gaarde, han var behjælpelig med. Folk, som har kendt Jensen og hans Arbejde paa nært Hold, udtaler, at han udførte et baade dygtigt, samvittighedsfuldt og energisk

Arbejde, som blev meget paaskønnet. I Den alsiske Landboforenings Protokol findes en Beretning om en i 1877 afholdt, efter den Tids Forhold imponerende Smørudstilling. Der var udstillet: fra Kohold paa a) indtil 5 Køer 5 Smørprøver, b) 6—15 Køer 46 Prøver, c) 16—40 Køer 23 Prøver og d) større Mejerier (Fællesmejerier) 8 Prøver, ialt 82 Smørprøver. Det var paa den Tid en stor Smørudstilling fra et Omraade som Øen Als. Smørprøverne indsendtes med Udstillers Navn og Adresse i forseglede Konvolut. Efter Bedømmelsen holdt Mejeriassistenten Foredrag. Denne første Konsulentvirksomhed i vor Landsdel varede fra 1873 til 1880, da Jensen oprettede et Fællesmejeri i Bedsted.

Paa det Tidspunkt, da Kvægavlen begyndte at faa stigende økonomisk Betydning i Landbruget, var Landsdelens Kvægbestand sikkert helt overvejende rødt Kvæg, egnsvis lidt blandet med sorte samt sort- og rød-hvid-brogede Individer. Mod vest var den under Navn af Ballumkvæget kendte, forholdsvis svære, mod øst en noget lettere Type fremherskende. Krydsningen af den røde Landrace med Korthorn er imidlertid af gammel Dato. Saa tidligt som i 1840erne indførtes til Det blandede Distrikts Landboforenings Omraade de første Korthornstyre af Gaardejer KNUDSEN paa Visby Hedegaard. Protokollerne beretter om, at der efter de opmuntrende Resultater af den første Krydsning kom Skuffelser baade avlsmæssigt set og i Form af Tuberkulose og Tilfælde af Kvægpest. Da der i lang Tid efter 1864 næsten ikke blev indført nye Avlsdyr fra England, men nærmest blev drevet planløs Blandingsavl, gik det tilbage med Kvaliteten, og ikke saa faa hævdede den Anskuelse, at man hellere burde have holdt sig til Renavl med den røde Landrace. Naar Krydsning med Korthorn senere atter tog Fart og bredte sig fra Tønder Amt ud over de andre 3 Amter, skyldtes det bl. a., at Kvægavlerne i Ejdersted mere planmæssigt fortsatte og gennemførte Krydsningen over til Fuldblod, saa der opstod en meget nærmere liggende Kilde at hente Fuldblodstyre fra, og at denne Race vandt mere og mere Anerkendelse paa de store Fedekvægmarkeder. Fra Tønder Amt solgtes Fedestudene sydpaa, hvorimod Løbe- og Kælvkvier i stigende Omfang afsattes østpaa til Malkefedning, men derved alligevel banede Vej for Korthornsracens Fremtrængen, støttet som den var af stigende Beskyttelse for Kødproduktionen. Saaledes kom det, at der trods mange og indtrængende Advarsler fra dygtige Talsmænd for den røde Malke race ikke var meget tilbage af den i 1920, nemlig ud over Als og lidt af Sundeved kun enkelte Besætninger hist og her i Aabenraa og Haderslev Amter. Ogsaa om denne Kamp mellem de to Kvæg racer berettes der meget i Landboforeningernes Annaler.

Hesteavlen naaede her i Landsdelen trods den stigende Toldbeskyttelse og

tvungne Avlsforanstaltninger (Kaaring) før Verdenskrigen ikke op ved Siden af den jydsk Hesteavl, endda denne maatte arbejde imod stigende Toldskranker. Helt op imod Aarhundredskiftet var Interesserne ret stærkt delte mellem Avl af Halvblod (Køre- og Rideheste) og saa en noget let Type af den jydsk Hest, kaldet den slesvigske. Senere blev der oprettet en Del Hesteavlsforeninger, som indledede en Udvikling over imod den samme Avl som i Jylland nord for Kongeaaen.

Svineavlen gik i talmæssig Henseende lignende stærkt frem i den sidste Snes Aar før Verdenskrigen her som i det gamle Land; men Retningen var ikke helt den samme. Medens man hist ovre arbejdede sig over imod Produktionen af letfedede og lettere Slagterisvin til Bacon for det engelske Marked, gik Svinene her nede fra sydpaa i levende Tilstand og solgtes i stærkere fedet Stand dels med 100—115 kg, dels 150 kg og endnu højere Levendevægt til de tyske Storbys og Fabriksdistrikter. Landracen krydsedes efterhaanden med baade Yorkshireracerne og med det sorte Berkshire samt det sort-hvid-røde Tamworth Svin.

Landboforeningerne har foruden alt vedrørende Planteavlen og Husdyrbruget ogsaa gennem Aarene beskæftiget sig med Forsikringspørgsmaal (gensidige Forsikringsselskaber), Pengeinstitutter, Biblioteksarbejde, Husflid, Oprettelse af en Sukkerfabrik o. m. a.

Paa et meget tidligt Tidspunkt blev der indledet Samarbejde mellem de bestaaende sønderjydske Landboforeninger. Dette Samarbejde bestod indtil op imod Aarhundredskiftet væsentligt i at holde Fællesdyrskuer, hvortil knyttedes Forhandlingsmøder, Udflugter m. m. De kaldtes Fælleslandbomøder. Saadanne har været afholdt følgende Aar og Steder: 1854 i Flensborg, 1859 og 1869 i Haderslev, 1880 i Sønderborg, 1885 i Flensborg, 1890 i Aabenraa og 1895 i Haderslev. Det næste Fælleslandbomøde skulde have været holdt 1900, men maatte udsættes, da Køllerpolitiken endnu ikke var helt ebbet ud. Det har senere mange Gange været planlagt, men har hver Gang maattet udsættes paa Grund af Mund- og Klovesyge, Verdenskrigen og andre uovervindelige Hindringer.

Det til at begynde med løsere Samarbejde ved Fælleslandbomøderne førte til, at Fælleslandboforeningen for Nordslesvig oprettedes 1893. Aaret efter begyndte Fællesforeningen at udgive Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende, og efterhaanden fik den mange andre Opgaver paa sit Program. Da Køllerpolitiken satte ind, og Myndighederne 1897 stemplede Aabenraa Amts, 1898 ogsaa Haderslev Amts Landboforening som politiske Foreninger, maatte den danske

Landboforeningsvirksomhed i Sønderjylland ligge næsten helt brak i en Aar-række. Længe før Køllertiden havde de gamle danske Landboforeninger mærket Gang efter Gang, at Myndighederne ikke saa med milde Øjne paa dem og deres Virksomhed. Allerede i 1874 nægtedes med paastaaet politisk Virksomhed til Begrundelse Tilladelsen til Bortlodning ved et Dyrskue og krævedes samtidig hejst tysk Flag paa Dyrskuepladsen. Politiet overværede Møder, forbød ved en given Lejlighed, at der blev holdt Taler ved Fællesspisningen efter et Dyrskue, foretog Husundersøgelse hos Haderslev Amts Landboforenings Bestyrelses-medlemmer efter Dyrskuet i 1876, ligesaa paa en og samme Dag hos alle Landboforeningers Bestyrelsesmedlemmer efter Fælleslandbomødet i Flensborg 1885 o. s. v.

Ved Siden af de gamle danske Landboforeninger var der oprettet tyske Landboforeninger (Kredslandboforeninger), én i hvert Amt. De havde en Generalforening for Slesvig-Holsten som Fællesorganisation. Uviljen mod de danske Organisationer kunde maaske delvis forklares ved, at Myndighederne havde ventet, at de skulde gaa op i de tyske Organisationer. I denne Ordning skete der en Forandring ved den prøjsiske Lov af 30. Juni 1894 om Oprettelse af Landbrugskamre. Landbrugskammeret i Kiel blev den offentlige Erhvervsorganisation for Landbruget i hele Provinsen. Til Landbrugskammeret betaltes særlig Skat i Forhold til Grundskat-Nettoudbyttet af alle Landbrugere. De saaledes indkomne Midler og Statstilskud til det landøkonomiske Oplysningsarbejde administreredes af Landbrugskammerets Bestyrelse og Plenarforsamlingen, hvis Medlemmer valgtes af Kredsdagene. Saaledes kom Pengene i overvejende Grad de tysksindede Landmænd tilgode, og de danske Landboforeninger maatte arbejde helt uden Støtte af de Midler, som Medlemmerne var med til at betale som en Særskat.

Fra 1880, da Mejerikonsulent Jensens Virksomhed standsede, indtil Fælleslandboforeningen for Nordslesvig blev oprettet 1893, var der ingen Landbrugskonsulent i Nordslesvig. Fælleslandboforeningen antog Landbrugskandidat C. WULFF som Sekretær, Konsulent og Aaret efter som Redaktør af Landbrugsbladet. Fem Aar senere ophævedes Stillingen som Sekretær og Konsulent, og Wulff overtog Bladet mod en aarlig Støtte dertil fra Fælleslandboforeningen. To Aar senere, 1900, maatte Foreningen atter overtage Bladet og overdrog dets Ledelse til Landbrugskandidat M. REFSLUND POULSEN, der samme Aar blev ansat som Konsulent for Mejeriforeningen for Nordslesvig. Da Refslund Poulsen to Aar senere ønskede at fratræde baade Konsulent- og Redaktionsarbejdet, fordi han havde købt en Gaard i Stenderup ved Rødding, overdrog Fælleslandbo-

foreningen Bladets Ledelse til Landbrugskandidat J. MICHELSEN i Kolstrup ved Aabenraa.

Omkring ved dette Tidspunkt var Køllerpolitikens Tid saavidt forbi, at Landboforeningerne paany kunde begynde at rejse sig af den Dvaletilstand, som de fleste havde ligget i nogle Aar. Det var nu baade folkeligt, nationalt og økonomisk en jævn Opgangstid; et stigende Antal unge Landmænd, hvoraf en ikke ringe Del havde været paa Høj- og Landbrugsskole i Danmark, overtog Landejendomme, og Tiden var efterhaanden moden til et mere omfattende landbrugsfagligt Oplysningsarbejde. 1906 begyndte de to Landboforeninger i Haderslev Amt med Landbrugskandidat H. HANSEN fra „Ovn“ ved Rinkenæs som Forsøgsassistent at udføre lokale Markforsøg hos Medlemmerne, og den følgende Vinter blev der en stærkt voksende landøkonomisk Mødevirksomhed i de fleste Landboforeninger og i en Række Forsamlingshuse. Det følgende Foraar ytrede fra flere Sider Ønsker om at faa Fælleslandboforeningen vakt af Dvaletilstanden, hvilket bl. a. førte til, at Foreningen antog H. Hansen som dens Konsulent i Planteavl og Aaret efter som Redaktør af Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende. Alle de bestaaende Landboforeninger gik med i Samarbejdet. Siden Fælleslandboforeningens første Formand, Gaardejer MUSSMANN, Aar 1900 paa Grund af sit Forhold til Myndighederne var fratraadt, havde C. P. WOLFF fra Gammelgab været dens Formand. Han ønskede nu paa Grund af Alder at fratræde, og i hans Sted valgtes Gdr. M. REFSLUND POULSEN paa Skovgaard ved Aabenraa, den Gang Formand for Landboforeningen „Fremad“, der var Aabenraa Amts Landboforenings Afløser. Da Refslund Poulsen i 1909 flyttede til Bovlund og som Følge deraf fratraadte begge Formandsstillinger, blev Formanden for Haderslev Amts Landboforening, Gdr. P. J. REFSHAUGE, Oksbøl ved Haderslev, Formand og vedblev at være det til efter Genforeningen.

Om Fælleslandboforeningens Virksomhed fra 1907 til 1914 kan her kun berettes ganske kort. Det i 1906 paabegyndte Forsøgsarbejde udvidedes meget hurtigt til, at der aarlig udførtes mellem 150 og 200 Forsøg med mange forskellige Planteavlsspørgsmaal spredt ud over hele Landsdelen. Der lavedes Markvandring om Sommeren og smaa Planteavlsudstillinger ved Dyrskuerne. Om Vinteren blev der foruden almindelige Landbomøder i stort Tal ogsaa holdt mange 2—6 Dages Landbrugskursus. Fremavl af Saasæd antog et aneligt Omfang, og i de sidste Aar undersøgte op imod 4000 Jordprøver for Kalktrang og Mergelprøver for Indhold af Kulsur Kalk. Ved Planteavlsarbejdet var hvert Aar om Sommeren medvirkende 2 à 3 unge Assistenten. Foreningen sørgede for, at der blev uddannet Dræningsmestre under Hedeselskabet i Viborg. Et

Par Aar før Verdenskrigens Udbrud blev det besluttet at ansætte yderligere 2 Konsulenter, én i Grundforbedringsarbejde og én i Kvægavl. Til Stillingerne var udpeget henholdsvis MIKAEL STEFFENSEN og JØRGEN FRANK, som begge var Landbrugskandidater og rede til at begynde Arbejdet, da Verdenskrigen brød ud. Mikael Steffensen faldt i Krigen, hvorimod Jørgen Frank tog fat paa Konsulentarbejdet efter Krigen. Landbrugsbladet naaede frem til i de sidste Aar før Krigen at have en meget stor Udbredelse og at være et godt Aktiv for Foreningen.

Ingen anden Gren af Landbruget i Sønderjylland har hele Tiden haft en Udvikling saa nær sideløbende med Forholdene i Danmark nord for Kongeaaen som Mejeribruget. Lige efter, at det første Andelsmejeri var blevet oprettet i Vestjylland, fik vi det første her nede i Mejlby. Det blev til forholdsvis flere, og mindre Mejerier, men i mindst samme Omfang Andelsmejerier som nord for Kongeaaen. Lige før Verdenskrigen fandtes mellem den nuværende Landegrænse og Kongeaaen 130 Andelsmejerier og 14 Fællesmejerier. Mejeriforeningen for Nordslesvig oprettedes 1893 med 15 Mejerier i Haderslev Amt som Medlemmer. Lige før Krigen havde den 89 Mejerier som Medlemmer. Nuværende Statskonsulent JOHANNES JENSEN blev 1912 antaget som Foreningens Konsulent. Smør fra Nordslesvig havde Ord for at være det fineste Smør i Tyskland, og baade de Priser, hvortil det solgtes, og Præmierne, det hentede hjem fra de tyske Smørudstillinger, viste tilfulde, at det var saadan. En meget stor Del af Smørret blev solgt gennem 3 Andels-Smørekforeninger.

Verdenskrigen var for Landbruget i Sønderjylland som et stort Udsalg. Jorden gik tilbage i Gødningskraft og Renhed, Bygninger forsømtes, Besætninger blev mindre og lavere ydende. Der blev paa alle Omraader drevet Rovdrift, og hvad der kom ud af Driften, var Mark, som i stor Udstrækning tabte deres Købekraft, før man naaede at faa dem anvendt til at bringe Driften paa Fode igen. Dette maatte gøres senere under et meget højt Prisniveau i Kroner, hvilket sammen med et Par Aars stærkt svigtende Produktion og Indtægter, tidlig Afløsning af den faste Markgæld til meget uheldige Kurser ved Hjælp af løse Kronelaan, som stod 1 à 2 Aar til høj Vekselrente, inden fast Prioritering med Kronelaan til delvis meget lave Obligationskurser kunde finde Sted, førte til den skæbnesvangre Udvikling af Landbrugets Gældsforhold, som der ikke her kan gaas nærmere ind paa.

Da det efter Vaabenstilstanden var givet, at Genforeningen vilde komme, maatte der ogsaa fra Landbrugets Side tages fat paa at forberede Overgangen. Saa tidligt som 30. November 1918 holdt Fælleslandboforeningens Bestyrelse

sit første Møde, paa hvilket der bl. a. valgtes 3 Medlemmer til det af Vælgerforeningen nedsatte økonomiske Udvalg. Snart maatte der ogsaa tages Stilling til, om Landboforeningerne her nede skulde blive staaende med Fælleslandboforeningen som en selvstændig provinsiel Fællesforening eller gaa op i Foreningen af jyske Landboforeninger. Efter enstemmig anbefaling fra Fælleslandboforeningens Bestyrelse blev Ordningen den sidstnævnte, at alle Lokalforeninger indmeldte sig i Foreningen af jyske Landboforeninger, og Fælleslandboforeningen blev bestaaende som de sønderjydske Landboforeningers lokale Fællesforening.

Før Verdenskrigen var der ingen Husmandsforeninger syd for Kongeaaen. Straks efter Krigen blev der imidlertid begyndt med at oprette saadanne Foreninger rundt i Sognene, og nu er der 78 Husmandsforeninger i de 4 sønderjydske Amter. Om Formen for Samarbejdet med de tilsvarende Foreninger i det gamle Land var der delte Meninger, hvilket resulterede i, at 53 Foreninger staaer som en provinsiel Fællesforening, De samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger, der er indmeldt i De samvirkende danske Husmandsforeninger, hvorimod de øvrige 25 gennem en lokal Kredsforening og De samvirkende jyske Husmandsforeninger er i Samarbejde med De samvirkende danske Husmandsforeninger. Det fremgaar heraf, at Husmandsforeningerne er med i det landsomspændende faglige Arbejde, ligesom vore bestaaende 13 Landboforeninger er med i det landsomspændende Samarbejde gennem De samvirkende jyske og De samvirkende danske Landboforeninger til Landbrugsraadet. Af de 13 Landboforeninger er 11 de samme som før Krigen, kun med den Forandring, at Landboforeningen „Fremad“ i Aabenraa straks efter Krigen tog Navneforandring til det gamle Navn „Aabenraa Amts Landboforening“ fra før Køllertiden. Landboforeningen for Løgumkloster og Omegn oprettedes 1920 og Landboforeningen for Skærbæk og Omegn 1928. Sidstnævnte virker indenfor det Omraade, hvor Den nordvestslesvigske og Roager, Spandet og Vodder Sognes Landboforening før havde deres Virkeomraader.

Som Landbo- og Husmandsforeninger, saaledes er ogsaa alt, hvad der kan kaldes Avlsforeninger, bleven indordnet i de danske Organisationer. Hesteavlens har helt siden Krigens Ophør ikke haft Medbør. Der er nu Foreninger for baade Avl af jyske og af belgiske Heste. Hvad Kvægavlsarbejdet angaar, var der før Krigen et ret begrænset Antal Opdrætterforeninger og Kontrolforeninger. De havde delvis Samarbejde med Landbrugskammeret i Kiel, dels i de sidste Aar før Krigen med Fælleslandboforeningens „Samarbejde i Kvægavl“. I Aarene efter Krigen blev der oprettet Fællesledelser, hvoraf vi nu har 4. Ordningen

blev her lidt anderledes end nord for Kongeaaen, idet man gik til at lave Race-Fællesledelser. Vi har 2 Fællesledelser for Avlen af Korthorn, en for rødt dansk Malkekvæg og en for hollandsk Malkekvæg. Medlemmer af disse Foreninger er Kontrolforeninger, Kvægavlsforeninger og Opdrætterforeninger. Til Belysning af Forholdenes Udvikling kan anføres, at fra nogle ganske faa Foreninger lige efter Krigen er Tallet steget omtrent fra Aar til Aar, saaledes at der 1930 var 104 Kontrolforeninger i Sønderjylland mod 759 i hele Jylland. I disse 104 Foreninger kontrolleredes Ydelsen af 33,5 % af Køerne i Sønderjylland mod 31,7 % i Jylland som Helhed. Her møder vi atter Sønderborg og Tønder Amter som Mod-sætninger med henholdsvis 45 og 15,5 % af Køerne under Kontrol. Sønderborg staar i den Henseende højest blandt Amterne i Jylland. Gennemsnitsydelsen pr. kontrolleret Ko er ogsaa gaaet rigtig pænt frem. Den steg her i Landsdelen fra 108,4 kg Smør pr. Ko i 1920—21 til 145 kg i 1929—30. Dette til Trods for, at Tallet paa de kontrollerede Køer i samme Aarrække er steget til godt og vel det femdobbelte. Sidstnævnte Regnskabsaar stod af Amterne i Jylland kun ét med en lille Smule højere Gennemsnitsudbytte pr. kontrolleret Ko end Sønderborg, hvorimod Tønder Amt med et lille Antal kontrollerede Køer stod lavest og ikke saa lidt under det næstlaveste.

I Arbejdet til Svineavlens Fremme udgør Sønderjylland det 9. Distrikt. Der bestaar her for Tiden 18 statsanerkendte Svineavlscentre, deraf 15 af dansk Landrace, 3 af Yorkshire Racen. Nødvendigheden af at eksportere Svinene i slagtet Tilstand til England medførte, at der maatte oprettes Slagterier. Af saadanne er der 5 Andels- og 4 Aktie-Slagterier. Det har knebet lidt med at faa den rigtige Svinetype frem, og Slagtinger fra Forsøgsstationerne viser, at vi endnu ikke er helt med paa dette Punkt.

Konsulentarbejdet i Sønderjylland har været inde i en rask Udvikling siden Genforeningen. I de danske Landboforeninger er der nu beskæftiget 8 Planteavlskonsulenter. De tyske Landboforeninger (8 Foreninger med ca. 750 Medlemmer), som nu ogsaa er indmeldte i Foreningen af jydske Landboforeninger, har én Konsulent og Husmandsforeningerne én. Fællesledelserne har to Kvægavlskonsulenter, som ogsaa udfører Kvægavlsarbejde i Landboforeningerne. I denne Forbindelse maa nævnes, at Det danske Hedeselskab straks efter Genforeningen oprettede Kontorer i Tønder, Aabenraa og Haderslev, hvorfra Konsulentvirksomhed øves vedrørende Grundforbedringsarbejde, ligesom Forst-assistenten FROMSEJER i Skærbæk virker for Plantningssagen, og Vejledning vedrørende Kalktrangsforhold og Mergeltransport ydes fra Selskabets Hovedkontor i Viborg. Der er to Smaaskovforeninger i Landsdelen og én Skovbrugskonsulent.

Hedeselskabets Folk udarbejder i stort Omfang Planer for Afvandingsforetagender og tilser deres Udførelse. De har saaledes siden Genforeningen været med til at forbedre Afvandingen paa tilsammen vistnok ca. 30.000 Hektar af Sønderjyllands Jord; desuden omfatter den af Staten støttede og nu i alt væsentligt gennemførte store Afvanding ved Tønder ca. 9000 Hektar Jord. I 8 Regnskabsforeninger arbejder lige saa mange Regnskabskonsulenter. Som foranstaaende viser, er der nu beskæftiget omtrent 25 Mænd med Konsulentvirksomhed inden for det samme Omraade, hvor der før Krigen kun var én og 2 à 3 unge Assistenten. Det faglige Oplysningsarbejde er baade bleven stærkt udvidet og specialiseret. Tilmed har Landboforeninger og Husmandsforeninger samt Avlsorganisationer Part i det Arbejde, som de provinsielle og de landsomfattende Fællesorganisationers Konsulenter udfører.

Landsdelen stod ved Genforeningen fuldtud rustet m. H. t. Mejerier. Der var snarere for mange end for faa. Mange af dem trængte dog til Forbedringer og har senere maattet udvides eller helt fornyes. Mælkeproduktionen var ved Krigen Slutning meget længere nede, end Nedgangen i Antal Køer giver Udtryk for, idet Køerne var sultet ned paa en unormal lav Mælkeydelse. Da Ydelsen var længst nede, forarbejdede Landsdelens Mejerier i et Aar kun ca. 40 Millioner kg Sødmælk. Produktionen er efterhaanden steget saadan, at den aarligt forarbejdede Mængde Sødmælk nu ligger omkring ved 300 Millioner kg. Mejeri-foreningen for Nordslesvig antog ved Genforeningen Navnet Sønderjydsk Mejeri-forening, og dens Konsulent, Johannes Jensen, blev Statskonsulent. Der var et stort Arbejde at gøre, hvilket de første lovbestemte Smørbedømmelser ved Forsøgslaboratoriet viste. Men det kan da ogsaa nu siges, at et godt Arbejde er gjort i den forløbne Aarrække. Som Helhed ligger vi nu med en Smørkvalitet lidt over Landsgennemsnittet. Atter her er der imidlertid en meget stor Forskel fra Amt til Amt. Medens Sønderborg Amt gennem flere Aar har været det danske Amt med den fineste Smørkvalitet, ligger Tønder Amt blandt dem ved den anden Ende. Fra sagkyndig Side hævdes, at det særlig er de forholdsvis mange Fællesmejerier i Tønder Amt, som trækker Amtets Gennemsnit ned. Ja, det er nu en Gang her som med Svineslagterierne, at det er Andelsvirksomhederne, som gør langt den største Indsats til Højnelse af Eksportvarernes Kvalitet.

Hvad angaar de vigtigste Andelsvirksomheder til Forædling og Afsætning af Landbrugsprodukter, da er sønderjydsk Landbrug ret godt med. Det gælder saaledes om Mejerier, Slagterier, Smørekspportforeninger og Ægekspport. Af Dansk Andels-Ægeksports 700 Kredse findes de 58 i Sønderjylland. Der mangler nærmest kun Andels-Kreaturekspportforeninger. Derimod har Andels-Indkøbs-

foreninger hidtil faaet for ringe Udbredelse, hvilket nok delvis skyldes en Del Tilfælde af Skuffelse og Tab paa Grund af Kreditgivning og for daarlig Kontrol med Virksomheden. Til Belysning af dette Spørgsmaal kan anføres, at af Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers 1751 Foreninger findes kun de 36 i Sønderjylland. Jydsk Andels-Foderstofforretning har ialt 874 Lokalforeninger, hvoraf 17 syd for Kongeaaen. Dansk Andels-Gødningsforretning har i hele Landet 1400 Lokalforeninger, hvoraf kun 7 i Sønderjylland. Paa dette Omraade er der langt igen, før Forholdene her nede er som i det øvrige Land.

Straks efter Krigen var der stærke Ønsker fremme om at faa oprettet Ungdomsskoler i Sønderjylland, Efterskoler, Højskoler, Husholdningsskoler og Landbrugsskoler. Det gik ret hurtigt med at faa flere af de førstnævnte to Slags Skoler i Gang, hvorimod det trak noget ud med Landbrugsskolen. Forskellige Forslag angaaende Beliggenhed og Ledelse var fremme, inden det i 1924 blev til Alvor med Skolen, hvor den nu ligger paa Restejendommen af den delvis udstykkede, hertugelige Ejendom Fiskebæk ved Graasten. Den 3. November 1924 aabnedes de nye Skolebygningers Døre for det første Hold Elever, og den har i de forløbne 7 Skoleaar haft 586 Landbrugs elever, hvoraf 423 fra Sønderjylland. Det kan med Rette siges, at Skolen i de 7 Aar har vundet sig en smuk Position hos Landsdelens Landbrugere, og at den har en baade stor og smuk Fremtidsopgave at løse.

Talmaterialet til Tabellerne er taget fra Dr. MADs IVERSEN: „Jydsk Landbrug i Tal gennem 50 Aar“ og velvilligt suppleret af Dr. IVERSEN med de sidste Tællingsresultater. *Forf.*

DE NATIONALE MINDRETAL EFTER VERDENSKRIGEN

AF

L. MOLTESEN

DR. PHIL. & THEOL., FHV. UDENRIGSMINISTER, KØBENHAVN

★

I de Tider, da Nordslesvigerne kæmpede mod Preusservælden for at bevare deres nationale Selvstændighed og Frihed, indskærpede A. D. Jørgensen, at denne Kamp var af almeneuropæisk Betydning. Han jævnførte Kampen for national Frihed med Kampen for religiøs Frihed, i hvilken Sverige med Gustav Adolf havde gjort sin verdenshistoriske Indsats. Nu var en lignende Opgave stillet os, og den nordslesvigske Bonde gaar i Spidsen. Men kun gennem Lidelse naar man de store Maal. Det varede 200 Aar, efter at Gustav Adolf var falden ved Lützen, inden Religionsfriheden sejrede. Hvor længe det skal vare, inden Nationalitetsfriheden sejrer, kan ingen sige, men Sejren er vis, naar vi holder ud. Han oplevede ikke at se Sejrens Dag, han naaede ikke at se sin kæreste Discipel, H. P. Hanssen, staa som den, der bar Sejren hjem i Spidsen for sine trofaste Nordslesvigere.

Ved Reformationen blev det kristne Europas religiøse Enhed brudt. De saakaldte Religionskrige, der havde varet i hundrede Aar, og som bragte i hvert Fald Mellemeuropa i en Tilstand, som den vi kender nu efter Verdenskrigen, endte med den westphalske Fred 1648; her blev det slaaet fast, at i det romerske Rige (Imperium Romanum) skal der vises Taalsomhed — mod Katolikere i de protestantiske Lande og mod de lutherske og reformerte i de katolske Lande, saafremt de er gode Borgere og ikke giver Grund til Uorden. Alle de Magter, der havde undertegnet Fredstraktaten, forpligtede sig til selv med Magt at forsvare disse ligesom de andre af Fredens Bestemmelser; selv de Signatærmagter, der ikke hørte til Imperium Romanum, havde Pligt til i givet Fald at intervenere.

Religionsfreden i Osnabrück og Münster bragte imidlertid ikke Religionsfrihed. Statsmændene holdt det for skadeligt og farligt indenfor samme Stats Grænser at have forskellige Trosbekendelser. Kun Holland blev til sin store Lykke et Fristed. Herfra indskibede de engelske Independenter (Pilgrimsfædrene) sig i 1620 til Nordamerika for dér at finde Frihed til at dyrke Gud, som deres Samvittighed bød dem, men da de havde faaet fast Fod derovre, blev ogsaa de utaalsomme. Mens Katolikerne 1632 gav fri Religionsøvelse i Maryland, vilde Puritanerne i Massachusset ikke taale, at den unge Baptistpræst, Roger Williams, forkyndte religiøs Frihed. Han udvandrede da og grundlagde Kolonierne Providence og Rhode Island; i disses Grundlov af 1663 fastslog han Religionsfrihed som en medfødt Ret, der har sit Udspring i Gud.

Det er første Gang, at Religionsfrihed bliver grundlovsbestemt, men Roger Williams Grundlov blev 1776 Amerikas Forenede Staters Grundlov, og gennem den franske Revolution blev den Forbilledet for alle de europæiske Staters Grundlove i det 19. Aarhundrede.

Kongressen i Wien gav 1815 Religionsfrihed for alle Kristne og udtalte Ønsket om, at Jøderne maatte faa bedre Kaar. Paa Konferencen i London 1830 erklærede Storbritannien, Frankrig og Rusland, at Muhamedanerne i det nye græske Kongerige skulde have samme religiøse, borgerlige og politiske Rettigheder som de kristne, og paa Kongressen i Paris 1856 blev Tyrkiet officielt optaget i den europæiske Familie, efter at Sultanen havde udstedt et Firman, ved hvilket han gav alle Trosbekendelser og Nationaliteter i sit Rige samme Rettigheder, uden at Stormagterne dog fik Ret til at intervenere. Paa Kongressen i Berlin 1878 udtalte Stormagternes Repræsentanter 28. Juni paa Franskmanden Waddingtons Forslag, at nu var det Tid at fastslaa Religionsfrihedens Princip og at fra nu af maatte alle Stater, der ønskede at indtræde i den europæiske Familie, forud godkende de Principper, som er Grundlaget for Samfundsordenen i alle Europas Stater.

Det var under den franske Revolution og Napoleonskrigene, at Folkene vaagnede politisk og nationalt. Liberalismen og Nationalismen gik Haand i Haand mod Dynastier og Statsgrænser, og det 19. Aarhundredes Krige blev Nationalitetskrige i samme Forstand som det 16. og 17. Aarhundredes var Religionskrige, bag dem alle laa imidlertid tillige dynastiske og økonomiske Motiver. Slagordet i det 19. Aarhundrede blev „Folkenes Selvbestemmelsesret“. Dette Princip havde polske Retslærde allerede hævdet i 1464 og franske Retslærde i 1526, de første til Fordel for den polske Konges Ret til Pommern og Preussen,

de andre for at hindre, at Burgund blev afstaaet til Kejser Karl V¹. Det er dog først i 1791, at en Grænse blev dragen ved Folkeafstemning, da Avignon og Venaissin blev forenet med Frankrig, men i det 19. Aarh. blev Plebescitet Midtpunktet i Napoleon III.s og Cavours Politik; i Kraft af det blev Italien samlet og Frankrig fik Nizza og Savoyen ligesom Grækenland fik de joniske Øer og Nordslesvig fik Pragfredens Art. V.

Efter Napoleon III.s Fald blev i det Bismarckske Tidsrum „Folkenes Selvbestemmelsesret“ behandlet med Overlegenhed, de nationale Mindretal anset for statsfarlige. Rigskansler Fyrst Bülow fandt det rette Udtryk for denne Tankegang, naar han sagde, at i Nationalitetskampen er én Nation Hammer, en anden Ambolt; én er Sejrherre, en anden den besejrede, og Livets og Historiens Lov vil, at naar to Nationers Kulturer mødes, vil de slaas om, hvem der skal have Magten². Udfra dette Synspunkt handlede blandt Europas civiliserede Nationer Tyskland og Ungarn med deres Mindretal, et typisk Udslag heraf var Køllerpolitiken i Nordslesvig.

Fredsbevægelsen bragte under Verdenskrigen atter Folkenes Selvbestemmelsesret paa Dagsordenen, og fra 1916 hørte man hyppigt Toner i den Retning fra de allieredes Statsmænd, ogsaa fra tysk Side hørtes noget lignende, i hvert Fald udtalte Rigskansler Bethmann-Hollweg 9. Novbr. 1916, at „Krigen, saadan som vi tillidsfuldt venter det, vil have skabt en Situation, der sikrer den frie Udfoldelse af alle Nationer, store og smaa“³. Præsident Wilson optog Folkenes Selvbestemmelsesret og Nationalitetsfrihed som et Programpunkt for den kommende Fred.

De undertrykte Mindretal saa hen til de allierede Magters Sejr med Haab, og da Fredskonferencen samledes i Paris, kom der Udsendinge fra Mindretal alle Vegne fra og krævede Frihed og Uafhængighed. Konferencen indsaa hurtigt, at Gennemførelsen af Folkenes Selvbestemmelse vilde medføre Opløsning af Staternes territoriale og politiske Enhed, og desuden var det jo slet ikke givet, at en Stat vilde modtage dem, der ønskede ved Folkeafstemning at optages i den⁴. Man maatte paa Konferencen finde et andet Middel til at skabe den lovede Nationalitetsfrihed. Midlet blev Mindretalstraktaterne.

¹ A. van Gennep, *Traité comparatif des Nationalités* (Paris 1922) S. 35 f. Forøvrigt henvises til min Afhandling *La protection des Minorités* i 2. Bind af *Les origines et l'œuvre de la Société des Nations* redigeret af Dr. P. Munch (Kbhvn. 1924). ² E. M. House and Ch. Seymour, *What really happened at Paris* (London 1921) S. 204. ³ Marc Vichniac, *La protection des droits des Minorités* (Paris 1921) S. 23. Ernst Müller Meiningen, *Diplomatie und Weltkrieg II*, S. 951—52. ⁴ Knud Berlin, *Folkenes Selvbestemmelsesret og de nationale Mindretals Beskyttelse*. Aarboeg for de nordiske interparlamentariske Grupper (1921) Side 113 f.

Der var af Præsident Wilson og Lord Robert Cecil stillet Forslag om i selve Folkeforbundspagten at optage Bestemmelser om Værn for religiøse og nationale Mindretal i de nyoprettede Stater og i de Stater, der ønskede at blive Medlemmer af Folkenes Forbund. Efter mange Overvejelser fandt man, at det baade var umuligt og ikke ønskeligt i selve Pagten at paalægge almindelige Forpligtelser, da Forholdene laa saa forskelligt i de forskellige Verdensdele. Kun for visse Dele af Europa var det muligt at skabe et nogenlunde ensartet Mindretalsværn.

Komitéen for de jødiske Delegationer ved Fredskonferencen, der repræsenterede 9 Millioner Jøder og var sammensat af Repræsentanter for Amerikas Forenede Stater, Canada, Czekoslovakia, Grækenland, Italien, Polen og Rumænien, Øst-Galicien, Ukraine, Transsilvanien, Bukowina samt Palæstina, havde til Præsident den amerikanske Dommer, Julian W. Mack. Han fik den amerikanske Delegation til at foreslaa, at der i Fredstraktaten med Tyskland skulde optages Artikler om Jødernes Beskyttelse i Polen. Forslaget kunde paa dette Tidspunkt ikke modtages, hvorfor „det øverste Raad“ (Stormagterne: England, Frankrig, Italien, Amerikas Forenede Stater og Japan) 1. Maj 1919 nedsatte „Kommissionen for nye Stater og for Mindretalsværn“. For denne Kommission indbragte den jødiske Komité 10. Maj et Forslag om Værn for „de forskellige nationale, religiøse, folkelige eller sproglige Mindretal i Bulgarien, Czekoslovakia, Estland, Finland, Grækenland, Jugoslavien, Lithauen, Polen, Rumænien, Rusland, Ukraine og andre Lande i Øst- og Mellemeuropa“. Forslaget gik ud paa under eventuel Sanktion af Folkeforbundet at sikre Folkene i de nyoprettede eller udvidede Stater i Europa følgende Rettigheder: 1) borgerlig, religiøs og politisk Frihed for de enkelte, 2) Ret for de nationale Mindretal til at organisere og udvikle sig og 3) Lighed for Loven saavel for de enkelte som for de nationale Mindretal. Paa Grundlag af dette Forslag udarbejdede Kommissionen en Traktat om Mindretalsværn i de Dele af Europa, som det jødiske Udkast havde taget Sigte paa. De paagældende Stater prosterede herimod: det vilde være en Krænkelse af deres Suverænitet og et Vidnesbyrd om Mistillid til deres gode Vilje. Hvorfor skulde de andre Stater saasom Frankrig, Italien, Belgien og Danmark, der fik tyske Mindretal, ikke lige saa godt have Mindretalstraktater? De vilde ikke forstaa, at man ikke kunde paatvinge Stater som Frankrig, Italien og Belgien dem, og Danmark kunde godtgøre, at dets Grundlov og øvrige Lovgivning gav Mindretallene større Frihed end de paa-tænkte Mindretalstraktater¹.

¹ H. W. V. Temperley, A history of the Peace Conference of Paris V (London 1921) S. 128.

Polen og Rumænien protesterede især kraftigt, og Polens Konsejlspræsident og Udenrigsminister, den store Pianist Paderewski, spurgte oprørt, hvorfor Tyskland da ikke ved Traktat skulde forpligtes til at værne de polske Mindretal i Tyskland, naar man mente at kunne paatvinge Polen en Traktat om Mindretalsværn. Det øverste Raad fandt Spørgsmaalet berettiget, men erklærede, at det under de foreliggende Omstændigheder var umuligt at paalægge Tyskland en Mindretalstraktat og henviste til, at den tyske Delegation i sine „Bemærkninger til Fredsvilkaarene“ 29. Maj 1919 selv havde ønsket en almindelig Beskyttelse af Mindretallene og særlig Beskyttelse af de tyske Mindretal i de afstaaede Lande, samtidig med at den afgav den Erklæring, at Tyskland vilde yde sine nationale Mindretal samme Værn som de tyske Mindretal vilde faa¹. Endelig trøstede det øverste Raad Paderewski med, at de polske Mindretal i Tyskland altid kunde vente Folkeforbundets Beskyttelse. Polen og Rumænien maatte til sidst bøje sig.

Da Clemenceau 24. Juni 1919 sendte Mindretalstraktaten i dens endelige Form til Polens Underskrift, medfulgte et Brev fra ham til Paderewski, hvori han søgte at strø Sukker paa den bitre Pille. Han fremhævede i sit Brev, at dette slet ikke var noget nyt, men at Stormagterne ogsaa før havde paalagt nyoprettede Stater eller Stater, der blev udvidet, visse Vilkaar, hvilken Fremgangsmaade var bleven fastslaaet paa Kongressen i Berlin 28. Juni 1878, da den godkendte Serbiens Uafhængighed paa Betingelse af, at det gav fri Religionsøvelse. Forøvrigt forudsatte Versaillestraktatens Art. 93 en saadan Traktat med Polen ligesom dens Art. 86 forudsatte en lignende med Czekoslovakii, og Bestemmelser i den Retning vilde blive indsat i Fredstraktaten med Østerrig, Ungarn og Bulgarien. Det helt nye i nærværende Traktat er, at nu er Folkeforbundet Garant for Mindretalstraktaterne, før var det Stormagterne, og nu skal alle mulige Stridigheder Mindretallene vedrørende afgøres af den faste mellemfolkelige Domstol; derved føres de fra det politiske ind paa det retslige Omraade, og en upartisk Afgørelse sikres².

Den 28. Juni 1919 undertegnede alle allierede Stormagter (U. S. A., England, Frankrig, Italien og Japan) sammen med Polen „Traktaten om Værn for Mindretal i Race, Religion og Sprog“. Her skal gengives de Artikler af den, som indeholder de almindelige Grundsætninger for Mindretalsværn og som genfindes i alle de andre Mindretalstraktater.

¹ Die deutschen Gegenvorschläge zu den Friedensbedingungen der Alliierten und Assoziierten Mächte. Autorisierte Ausgabe im Auftrage des Auswärtigen Amtes (Materialien, betreffend die Friedensverhandlungen III, S. 34 (Charlottenburg 1919). ² Procès-verbal de la III séance de la II session du Conseil de la Société des Nations S. 58—66. Temperley, A history of the Peace Conference V, S. 433 (Appendix IV).

Art. 1.

Polen forpligter sig til, at de Vedtægter, der indeholdes i nærværende Kapitels Art. 2 til 8 godkendes som Grundlovsvedtægter, saaledes at ingen Lov, ingen Forordning eller officiel Handling maa være i Strid med disse Vedtægter, og at ingen Lov eller Forordning eller officiel Handling skal have Gyldighed i Strid med dem.

Art. 2.

Den polske Regering forpligter sig til at yde alle Indbyggerne fuld og hel Beskyttelse for deres Liv og deres Frihed uden Forskel i Henseende til Fødsel, Nationalitet, Sprog, Race eller Religion.

Alle Polens Indbyggere skal have Ret til fri Udøvelse, saavel offentlig som privat, af enhver Tro, Religion eller Anskuelse, hvis Udøvelse ikke er i Strid med den offentlige Orden eller gode Sæder.

Art. 7¹.

Alle polske Statsborgere skal være lige for Loven og nyde de samme borgerlige og politiske Rettigheder uden Hensyn til Race, Sprog eller Religion.

Forskellen i Religion, i Anskuelse eller i Trosbekendelse skal ikke komme nogen polsk Statsborger til Skade med Hensyn til Udøvelsen af borgerlige eller politiske Rettigheder, særligt ikke hvad angaar Adgangen til offentlige Stillinger, Hverv eller Æresposter eller Udøvelse af forskellige Erhverv og Industrier.

Der maa ikke lægges nogen polsk Statsborger nogen Hindring i Vejen for den frie Brug af hvilket som helst Sprog være sig i private eller i Handelsforhold eller i Religions-sager, i Pressen eller ved Offentliggørelse af nogen Art eller i offentlige Forsamlinger.

Uanset, at der af den polske Regering indføres et officielt Sprog, skal der gives polske Statsborgere, der taler et andet Sprog end Polsk, passende Udveje til at bruge deres eget Sprog saavel mundtligt som skriftligt for Domstolene.

Art. 8.

Polske Statsborgere, som tilhører folkelige, religiøse eller sproglige Mindretal, skal retlig og faktisk nyde samme Behandling og samme Garantier som andre polske Borgere. De skal navnlig have lige Ret til paa egen Bekostning at oprette, styre og kontrollere velgørende, religiøse og sociale Institutioner, Skoler og andre Opdragelsesanstalter med Ret til frit dør at bruge deres eget Sprog og til dør frit at udøve deres Religion.

Art. 9.

Med Hensyn til den offentlige Undervisning vil den polske Regering i Byer og Distrikter, hvor der bor et større Tal af polske Statsborgere af andet Sprog end det polske, tilstaa passende Udveje til at sikre, at der i Folkeskolerne gives disse polske Statsborgeres Børn Undervisning paa deres eget Sprog. Denne Bestemmelse skal ikke hindre den polske Regering i at gøre det til en Pligt, at der i nævnte Skoler gives Undervisning i det polske Sprog.

¹ Art. 3—6 indeholder Bestemmelser om, hvem der af de tidligere tyske, østerrigske, ungarske eller russiske Undersaatter skal betragtes som Statsborgere i Polen, og om Optionsret for disse nye Statsborgere.

I Byer og Distrikter, hvor der bor et større Tal af polske Statsborgere, tilhørende folkelige, religiøse eller sproglige Mindretal, skal der sørges for, at der sikres disse Mindretal en passende Del i Udbyttet og Anvendelsen af de Summer, der ydes af offentlige Midler paa Statens, Kommunens eller andre Budgetter til Undervisnings-, Religions- eller Velgørenhedsformaal.

Art. 12¹.

Polen samtykker i, at, for saa vidt Bestemmelserne i de foregaaende Artikler vedrører Personer, som tilhører folkelige, religiøse eller sproglige Mindretal, disse Bestemmelser betragtes som paalæggende Forpligtelser af international Karakter og stilles under Folkeforbundets Garanti. De kan ikke ændres uden Samtykke af Folkeforbundsraadets Flertal. Amerikas Forenede Stater, Storbritannien, Frankrig, Italien og Japan forpligter sig til ikke at nægte deres Samtykke til nogen Ændring i disse Artikler, som paa gyldig Maade er vedtaget af Folkeforbundsraadets Flertal.

Polen samtykker i, at ethvert Medlem af Folkeforbundsraadet skal have Ret til at henlede Raadets Opmærksomhed paa enhver Krænkelse eller Fare for Krænkelse af nogen af disse Forpligtelser, og at Raadet kan gaa frem paa den Maade og give saadanne Anvisninger, som maatte synes egnede og virkningsfulde i paagældende Fald.

Polen samtykker endvidere i, at i Tilfælde af Meningsforskel om retlige eller faktiske Spørgsmaal vedrørende disse Artikler mellem den polske Regering og nogen af de allierede og associerede Hovedmagter eller enhver anden Magt, der er Medlem af Folkeforbundet, skal denne Uenighed betragtes som en Tvist af mellemfolkelig Karakter i Henhold til Ordlyden i Folkeforbundspagtens Art. 14. Den polske Regering samtykker i, at enhver Tvist af denne Art skal, hvis den anden Part kræver det, henvises til den faste mellemfolkelige Domstol. Den faste Domstols Kendelse skal være uden Appel og skal have samme Kraft og Gyldighed som en Kendelse afsagt i Henhold til Pagtens Art. 13.

I Efteraaret 1919 undertegnede Czekoslovakii, Jugoslavien og Rumænien en Mindretalstraktat. En saadan blev paalagt Østerrig ved Freden i St. Germain, Bulgarien ved Freden i Neuilly og Ungarn ved Freden i Trianon. I Fredstraktaten med Grækenland, Tyrkiet og Armenien (Sèvres 10. Aug. 1919) findes Mindretals-traktaten optagen, men denne Fredstraktat blev ikke ratificeret. Ved Fredstraktaten i Lausanne 24. Juli 1923 fik Tyrkiet en Mindretalstraktat, som traadte i Kraft 6. Aug. 1924, samtidig med at de i Sèvres-Traktaten optagne Mindretalsbestemmelser traadte i Kraft for Grækenlands Vedkommende. Ved Konventionen af 9. Novbr. 1920 mellem Polen og Fristaden Dantzic forpligtede denne sig til Mindretalstraktaten.

Folkeforbundets første Forsamling vedtog 15. Dec. 1920 at anbefale „de baltiske og kaukasiske Stater som ogsaa Albanien, i Fald de ønsker at optages i Folkeforbundet, at tage Forholdsregler, der er egnede til at sikre Gennemførelsen

¹ Art. 10—11 handler om Jødernes Stilling i Polen.

af de almindelige i Mindretalstraktaterne indeholdte Grundsætninger og beder dem om at sætte sig i Forbindelse med Raadet om Enkelthederne i Gennemførelsen“. Finland og Albanien blev optagne som Medlemmer i den første Folkeforbundsforsamling. Albanien undertegnede en Mindretalstraktat, men Finland blev fritagen derfor, da Folkeforbundsraadet blev overbevist om, at Finlands Grundlov og Lovgivning i det hele taget gav Mindretallene større Rettigheder end selve Mindretalstraktaterne. I Aalandsøernes Autonomilov af 7. Maj 1920 havde Finland imidlertid forpligtet sig til at sikre og opretholde Aalandsøernes svenske Sprog, Kultur og stedlige Overleveringer; den finske Regering skal til Forbundsraadet sende de Klager, som Aalands Landsting maatte fremsætte.

I Folkeforbundets anden Forsamling blev Estland, Letland og Lithauen optagne som Medlemmer. 12. Maj 1922 undertegnede Lithauen en Mindretalstraktat, derimod forhandlede Estland og Letland i to Aar herom med Raadet. Forhandlingerne endte med, at ingen af de to Stater formelt fik paalagt en Mindretalstraktat, men Letland afgav til Raadet en Erklæring om, at det vilde handle, som om det havde en saadan Traktat, og Estland kunde paavise, at dets Grundlov og øvrige Lovgivning gav meget videre Rettigheder end Mindretalstraktaterne, og det erklærede, at Raadet altid kunde holde Øje med, hvordan Mindretallene behandledes — uden at denne Erklæring dog maatte udlægges som om Estland paatog sig en Mindretalstraktat.

Efter Folkeafstemningen i Øvre-Schlesien vedtog Ambassadørkonferencen 20. Okt. 1921, at den polske Mindretalstraktat skulde gælde i den polske Del af Øvre-Schlesien, at den tyske Regering i det mindste for en Overgangsperiode paa 15 Aar skulde handle efter samme Traktats Grundsætninger for sin Del af Landet og at de Aftaler, der videre herom maatte træffes mellem den tyske og den polske Regering, skulde være internationalt forpligtende og stilles under Folkeforbundets Garanti. I „den tysk-polske Konvention om Øvre-Schlesien, sluttet i Genève 15. Maj 1922“ handler Art. 64—158 i III. Del om Mindretalsværn. Tyskland forpligter sig til for sin Del i 15 Aar at overholde Mindretalstraktaten, ligesom Polen er forpligtet dertil for sin Dels Vedkommende. Der oprettedes et tysk og et polsk Mindretalskontor, hvortil Mindretallene kan sende deres Klager; kan dette Kontor ikke hjælpe, kan de gaa til Præsidenten for „den blandede Kommission“ i Kattowitz. Denne Kommission bestaar af to Tyskere og to Polakker med en Præsident, der hidtil har været Schweizeren Calonder. Kan Klagerne ikke tilfredsstilles af „den blandede Kommission“, kan de gaa til Folkeforbundsraadet, som forøvrigt kan modtage baade individu-

elle og kollektive Petitioner fra Mindretallene, uden at disse i Forvejen behøver at gaa den nævnte Omvej. Den polske Mindretalstraktat er i denne Konvention bleven uddybet og indeholder særdeles interessante Bestemmelser om Mindretallets Ret i Kirke og Skole. Til Trods for at denne Konvention giver Mindretallet meget store Rettigheder og i Art. 74 fastslaar, at „Tilhørsforholdet til et folkeligt, sprogligt eller religiøst Mindretal hverken maa undersøges eller drages i Tvivl af Øvrigheden“, og til Trods for „den blandede Kommission“, kommer de fleste Mindretalsklager til Forbundsraadet fra Øvre-Schlesien.

Da „det øverste Raad“ mente, at Mindretalstraktater ikke overalt var egnede til at løse Mindretalsspørgsmaalet, valgte man Fremgangsmaader, der synes lige ud i Strid med den for dem til Grund liggende Idé. I Henhold til Art. 56 i Fredstraktaten i Neuilly sluttede Bulgarien og Grækenland 27. Novbr. 1919 en Konvention, hvorved disse to Lande gav deres Undersaatter over 18 Aar, som hører til folkelige, religiøse eller sproglige Mindretal, Ret til *frivilligt* at udvandre til det af Landene, de føler sig i Slægt med. En blandet Kommission, der bestaar af tre af Forbundsraadet udnævnte Medlemmer (en Belgier, en Schweizer og en Nyzeelænder) og to, valgt henholdsvis af den bulgarske og den græske Regering, skal vaage over og lette Udvandringen samt ordne Emigranternes økonomiske Forhold. Da Albanien gik ind under en Mindretalstraktat, var det Meningen, at denne skulde suppleres med en lignende Konvention med Nabostaterne om frivillig Udvandring, men en saadan er ikke sluttet. De tre raadsvalgte Medlemmer af den blandede bulgarsk-græske Kommission fik 29. Sept. 1924 af Raadet Ret til at modtage baade individuelle og kollektive Petitioner fra Mindretal for sammen med de to nationale Medlemmer af Kommissionen at søge at afhjælpe Klagerne; hvis det ikke lykkes, gaar Klagerne til Raadets Afgørelse. Herimod nedlagde den græske Nationalforsamling i Febr. 1925 en enstemmig Protest. Venizelos søgte at mægle, og det lykkedes, efter at Raadet havde udtalt sin Tilfredshed med hvad den græske Regering har gjort for Mindretallene.

Ved Fredstraktaten i Lausanne (24. Juli 1923) gik Tyrkiet ind paa en Mindretalstraktat, men 30. Januar samme Aar havde den græske og den tyrkiske Regering i Lausanne sluttet en Konvention om *tvungen* Udveksling af tyrkiske Undersaatter med græsk-ortodoks Religion og græske Undersaatter med muhamedansk Religion, herfra undtages dog Grækerne i Konstantinopel og Muhamedanerne i Vest-Trakien. Til at ordne alt vedrørende denne tvungne Udvandring, der har medført mange og tunge Lidelser, er der nedsat en blandet Kommission, bestaaende af 4 græske og 4 tyrkiske Medlemmer samt 3 Medlemmer, der vælges af Forbundsraadet ud af de Stater, der ikke deltog i Verdens-

krigen¹. Denne græsk-tyrkiske Traktat om tvungen Udvandring er et af Vidnesbyrdene om, at ikke alle Lande selv i Europa er modne for de høje Principper, der ligger til Grund for Folkeforbundet og for de af det garanterede Mindretals-traktater.

Folkeforbundets Organer som Garant for Mindretalstraktaterne er Raadet og den faste mellemfolkelige Domstol i Haag. Proceduren blev i sine Grundtræk fastlagt i den af den italienske Statsmand Tittoni afgivne Rapport af 22. Oktbr. 1920. I Følge denne kan kun et Medlem af selve Raadet paakalde dette, naar der er Brud eller Fare for Brud paa en Mindretalstraktat. Forbundsstater, der ikke har Sæde i Raadet, eller Mindretallene selv kan indsende Petitioner eller ligefremme Oplysninger om Brud eller Fare for Brud, som da af Forbundets Generalsekretær meddeles uden Kommentarer til Raadets Medlemmer. Raadet er kun pligtig til at tage sig af saadanne Klager, hvis et af dets Medlemmer gør dem til sine. Er den anklagede Stat Medlem af Folkeforbundet, skal Petitionerne eller Oplysningerne meddeles denne samtidig med at de meddeles Raadet, for at den kan gøre sine Modbemærkninger. For at lette det tunge Ansvar, et Raads-medlem paatager sig ved at optræde som Anklager mod en Stat, vedtog Raadet under Drøftelsen af Tittonis Rapport et Forslag af det belgiske Raadsmedlem, Hymans, at der skal nedsættes en Tremandskomité, bestaaende af Raadets Formand og to af denne for hvert enkelt Tilfælde valgte Raadsmedlemmer. Tremandskomitéen skal undersøge de indkomne Petitioner og Oplysninger, uden at man dog derved vil afskære de andre Raadsmedlemmer Ret til at gribe ind. Aaret efter vedtog Raadet, at Petitionerne og Oplysningerne af Generalsekretæren skal meddeles den anklagede Stat, inden Raadet faar dem, saaledes at denne i Løbet af tre Uger kan afgive en Erklæring til Sekretariatet om, hvorvidt det ønsker at gøre nogle Bemærkninger, der i saa Fald skal indgives i Løbet af to Maaneder, hvorefter disse sammen med Klagerne sendes til alle Folkeforbundets Medlemmer. Undtagelsesvis og hvis der er Hastværk kan Generalsekretæren hurtigst muligt f. Eks. telegrafisk meddele Raadet de indkomne Klager og ethvert Raadsmedlem kan da kræve Raadet sammenkaldt straks, idet Generalsekretæren forinden giver Meddelelse herom til den anklagede Stats Repræsentant ved Folkeforbundet.

Polen var meget utilfreds med denne Procedure, fordi den gik udover hvad der var fastlagt i Mindretalstraktaterne, der kun giver et Raadsmedlem Initiativ

¹ De raadsvalegte Medlemmer er for Tiden Nordmanden Hans Holstad (valgt 1926) Chilenserens Rivas-Vicuñia (valgt 1928) og Danskeren Holger Andersen (valgt 1929). Holger Andersens Forgænger i Kommissionen var den tidligere danske Generalkonsul i Buenos-Ayres, Widding.

overfor Klagerne og ikke giver enhver politisk Forening Ret til at sætte Folkeforbundet i Bevægelse. For at forsone Polen, der støttedes af Czekoslovakis Repræsentant, den store Forligsmægler, Dr. Benes, vedtog Raadet 5. Sept. 1923, at Klagerne for at kunne modtages, a) skal dreje sig om Mindretalsværn i Overensstemmelse med Traktaterne, b) de maa ikke gaa ud paa Løsrivelse, c) ikke stamme fra anonyme og slet underrettede Kilder, d) ikke være affattede i et voldsomt Sprog, og e) de skal indeholde Oplysninger eller fremsætte Kendsgerninger, som ikke kort forud har været Genstand for en Klage, der har været underkastet den sædvanlige Behandling. Samtidig vedtog Raadet, at den anklagede Stat kan faa Fristen forlænget udover de to Maaneder, inden den sender sine Modbemærkninger, at Klagerne og den anklagede Stats Modbemærkninger kun skal meddeles Raadets Medlemmer og kun kan meddeles de andre Forbundsmedlemmer eller Offentligheden overhovedet, hvis den paagældende Stat ønsker det eller Raadet maatte vedtage det, samt at Undersøgelsen af de indkomne Klager og Modbemærkninger skal undersøges af Tremandskomitéen, som skal afgøre, om der er Grund til for et eller flere af Raadsmedlemmerne at henlede Raadets Opmærksomhed paa Sagen. I Tilslutning til denne Raadsbeslutning vedtog Forbundsforsamlingen 1923, at Klagerne kun skulde meddeles Raadets Medlemmer, men at enhver Stat, der er Medlem af Folkeforbundet, kunde anmode Sekretariatet om at faa tilstillet de Petitioner med Bemærkninger, der var meddelt Raadet. — For at Tremandsudvalget kan være saa uvildigt som muligt, vedtog Raadet 10. Juni 1925, at Raadets Formand skal træde tilbage for sin Forgænger som Raadsformand, hvis han repræsenterer en Stat, hvortil det klagende Medlem hører, eller en Nabostat eller en Stat, hvis Flertal er af samme Nationalitet som Klagerens; samme Krav stilles til de andre to Medlemmer af Tremandskomitéen. Denne Beslutning betragtede Tyskland som rettet mod sig paa et Tidspunkt, da dets Optagelse i Folkeforbundet var forestaaende, og det søger stadig at faa den hævet.

Man forstaar, at de Stater, der har Mindretalstraktater, ønsker, at disse skal have almindelig Gyldighed. Kravet herom stilledes første Gang paa Forbundets tredje Forsamling 1922 af Letland; det blev afvist, men Forsamlingen udtalte „Haabet om, at de Stater, der ikke overfor Folkeforbundet er bundne ved nogen lovmæssig Forpligtelse i Mindretalsspørgsmaalet, i Behandlingen af deres Mindretal i Race, Religion eller Sprog mindst vil vise samme Grad af Retfærdighed og Taalsomhed, som kræves i Traktaterne og som er i Overensstemmelse med Raadets stadige Optræden“.

Paa Folkeforbundsforsamlingen i 1925 foreslog Lithauens Delegerede, Galva-

nauskas, at der skulde nedsættes et særligt Udvalg til at udarbejde en Traktat, gældende for alle Folkeforbundsstater. Forslaget blev henvist til Forsamlingens 6. Kommission, hvorunder Mindretalsspørgsmaalene behandles. Her mødte det Modvind, og Forslagsstilleren tog det tilbage, men det gav Stødet til en længere Drøftelse. Under denne udtalte den franske Delegerede, de Jouvenel, at han særdeles vel forstod, at det syntes unormalt for de Stater, der havde Mindretalstraktater, at ikke alle havde det, men i Frankrig var der ingen nationale og sproglige Mindretal; for at finde dem maatte man opfinde dem¹. Hvis Frankrig fik en Mindretalstraktat, vilde der vel nok findes et ærgerrigt Departementsraadsmedlem eller en arbejdsløs Provinsadvokat, der kunde finde et Sted, hvorfra han kunde gøre Kvalm overfor Folkeforbundet. Han kunde ikke tage et Forslag som det stillede alvorligt. Mindretalstraktaterne er til for at skabe Fred, ikke for at yppe ny Strid. Forøvrigt ansaa han det for heldigt, at ikke alle Stater havde Mindretalstraktater, thi saa vilde de alle være interesserede i at slappe Forpligtelserne, mens der nu altid var nogle, der kunde paase, at de blev overholdt. Jouvenel tog Spørgsmaalet mere overlegent end det fortjente. Lord Robert Cecil udtalte, at en almindelig Mindretalstraktat vilde være en Byrde, som Folkeforbundet slet ikke kunde bære. Den chinesiske Delegerede erklærede, at China kunde gaa med til det lithauiske Forslag, hvis det blev udvidet, saaledes at ogsaa Majoriteten fik Værn i de Lande, hvor en Minoritet var herskende. — Mens den lithauiske Delegerede kom noget firkantet ind paa og ud af det, var den ungarske Delegerede, Grev Apponyi, sværere at komme om ved. Han havde allerede i 1924 rejst Mindretalsspørgsmaalet under Generaldebatten i Forsamlingen, nu i 1925 talte han for, at de Petitioner, der kom fra bestemte Kilder saasom fra høje kirkelige Myndigheder eller fra kulturelle og økonomiske Institutioner uden

¹ I Frankrig findes af Mindretal følgende: Elsasser, Brettoner, Italienerne, Flamlændere, Basker og Katalonier. Den czekiske Dr. Jan Auerhan giver i *Die sprachlichen Minderheiten in Europa* (tysk Overs. 1926) S. 17 en Oversigt over Mindretalenes Fordeling. Helt uden Mindretal er Portugal og mindre Stater som Island og Monaco, under 5 % af hele Befolkningen har Danmark (til danske Mindretal regner han Tyskere og Færinger), Norge og Sverige, (Finner og Lapper), Italien, Tyskland, Storbritannien og Nederlandene, mellem 5 % og 10 % Albanien, Østrig, Frankrig og Estland, over 10 % og indtil 20 % Finland (Svenske 11,6 %), Ungarn, Bulgarien, Jugoslavien, Spanien (Kataloniere og Basker), Lithauen, Grækenland, Sovjet-Rusland og Letland, over 30 % og indtil 40 % Rumænien, Czekoslovakia og Polen, over 50 % det europæiske Tyrki. Hertil kommer Belgien med 52 % Flamlænder og 46,5 % Valloner og 1,5 % Tyskere, men her kan kun Tyskerne betragtes som et Mindretal — og Schweiz, hvor de tyske er 69 %, de franske 21 %, Italienerne 8 % og Rætoromanerne (Ladinerne) 40,000; kun de sidste regner han til Mindretal. Auerhan regner med, at Mindretallene i Europa udgør 60 Millioner.

videre skulde behandles af Raadet, endvidere at Repræsentanter for de klagende personligt skulde kunne føre deres Sag for Raadet samt at ethvert Retsspørgsmaal straks skulde henvises til den faste mellemfolkelige Domstol. Skønt Ungarn, da det havde store nationale Mindretal, havde behandlet disse hensynsløst, blev Grev Apponyi's Henstillinger, fremsat som de blev paa en afrundet og formfuldendt Maade, modtaget med Respekt, men Lord Robert Cecil erklærede de to første Henstillinger for upraktiske eller overflødige, og hvad den sidste vedrørte, mente han, at det var bedst, at Raadet i hvert enkelt Tilfælde afgjorde, om Sagen skulde for Domstolen eller ej.

Det lithauiske Forslag og Grev Apponyi's Henstillinger blev fremlagt i Raadmødet 9. Decbr. 1925, og her holdt Raadets Ordfører, Brasilianeren Mello-Franco, en stor Tale, hvoraf en væsentlig Del dog efter hans egne Forhaandsudtalelser stod for hans personlige Regning. Han paaviste, hvor umuligt det vilde være at paalægge de sydamerikanske Stater en Mindretalstraktat. Ved at paalægge en almindelig Mindretalstraktat vilde man skabe en kunstig Agitation og skabe mange indbildte Syge. Ved at følge Grev Apponyi's Henstillinger vilde man gøre Mindretallene permanente i Stedet for at de efterhaanden skulde gaa op i det større Samfund. Udtalelser som disse havde Mello-Franco selv erklæret for fremsatte for egen Regning, men de fik videre Betydning, da den engelske Udenrigsminister, Sir Austen Chamberlain, straks gjorde dem til sine ved at udtale, at Raadets Opgave er at sikre Mindretallene en saadan Grad af Retsværn, at de efterhaanden sættes i Stand til at opsuges af det Folkesamfund, hvortil de hører (de se fondre [det engelske Ord var „to merge“] dans la communauté nationale, à laquelle elles appartiennent)¹. Til denne Udtalelse sluttede Dr. Benes og den belgiske Udenrigsminister Hymans sig. — Denne Tale om „Sammensmeltning“, „Opsugning“ vakte stor Bestyrtelse i Mindretalsforeningerne, især i de tyske, der mod dette stillede Kravet om „Kulturautonomi“.

Da Grev Apponyi ikke var Medlem af den ungarske Delegation ved Forbundsfor­samlingen i 1926, fik han først Lejlighed til i Forsamlingen 1927 at svare paa Udtalelserne i Raadmødet 9. Decbr. 1925. Han afviste Talen om „Sammensmeltning“, hvis der derved skulde forstaaes andet end et ikke lykkelig valgt Udtryk for en til det yderste dreven Loyalitet mod Staten, men hvis der derved skulde forstaaes, at Race- og Kulturpræget skulde forsvinde ved en langsom Død i Stedet for ved en pludselig, maatte han af al sin Magt protestere. Han sagde: „Jeg vil tro, ja er endog overbevist om, at de oplyste Mænd, der sidder i Raadet,

¹ Protection des Minorités de langue, de race et de religion par la Société des Nations. Résolutions et extrait des procès-verbaux du Conseil. 2. Udgave (Geneve 1931) S. 47.

ikke har kunnet forstaa Ordet „Sammensmeltning“ i sidstnævnte Forstand, men at de har tænkt paa politisk Sammensmeltning, paa den loyale Opfyldelse af alle Borgerpligter mod Staten“ — da han saa, at Chamberlain nikkede til disse Ord, tilføjede han: „Jeg er lykkelig over ved Tegn paa Tilslutning fra autoritativ Side at se, at jeg ved min Fortolkning har truffet det rette“. Da Chamberlain i Raadet 6. Marts 1929 vendte tilbage til denne Episode, udtalte han: „Jeg har ikke et Øjeblik tænkt paa at hævde, at Hensigten var at se de kulturelle Ejendommeligheder hos den Befolkning, der udgør Mindretallet, opsuges eller forsvinde. Jeg vilde markere, og det er for mig en afgørende Ting, at Traktaternes Hensigt er at skabe i Lande med Mindretal en saadan Situation, at Mindretallene kan være og forblive virkelig loyale Medlemmer af de Stater (nations¹), hvortil de hører“.

Da Raadet i 1927 modtog en Klage fra 21 Ukrainere, der i 1910 og 1912 var udvandrede til Lithauen, over at den lithauiske Regering havde frataget dem deres Ejendom, protesterede Lithauen mod, at Raadet blandede sig i en Sag af den Art, eftersom disse Ukrainere ikke kunde behandles som et nationalt Mindretal og kræve Værn efter Mindretalstraktaten; i saa Fald maatte jo f. Eks. ogsaa de lithauiske Arbejdere, der i langt større Tal havde slaaet sig ned i Frankrig, behandles som Mindretal. En af Raadet nedsat Juristkommission udtalte, at Raadet havde Ret til at modtage Ukrainernes Klager, da de var affattede i Overensstemmelse med Raadets Vedtægt af 5. Septbr. 1923; Raadets Ret til at modtage Klager afgang ikke af, hvor godt eller slet de var begrundede. Derefter krævede den lithauiske Regering at være til Stede i Raadet, naar Klagen mod den behandledes, men en Juristkomité afgjorde, at det havde den ikke Ret til uden i visse særlige Fald².

I Folkeforbundspagten Art. 11, 2. Afsnit hedder det: „Det erklæres ligeledes for ethvert Forbundsmedlems venskabelige Ret at henlede Forsamlingens eller

¹ Misforstaaelsen af Chamberlains Holdning skyldes utvivlsomt for en stor Del, at „Nation“ betyder noget forskelligartet i de forskellige Sprog. I Fransk og Engelsk er Ordet gaaet over til at betyde Stat, mens det paa Dansk og paa Tysk bruges i dets mere oprindelige Betydning som Folk. Under „nation“ i Larousse, Dictionnaire bestemmes det som tous les habitants d'un même pays, vivant sous un même gouvernement og i New english Dictionary hedder det under „nation“: In early examples the racial idea is usually stronger than the political; in recent use the notion of political unity and independence is more prominent. — La société des nations, League of nations oversættes paa Dansk ved Folkeforbund og paa Tysk ved Völkerbund, rigtigere vilde det være at oversætte det ved Staternes Forbund, hvis man ikke som paa Svensk vilde kalde det for Nationernes Forbund. ² Protection des Minorités de langue, de race et de religion par la Société des Nations (1931) S. 70 ff.

Raadets Opmærksomhed paa en hvilkensomhelst Omstændighed, der angaar de mellemfolkelige Forhold, og som truer med at forstyrre den mellemfolkelige Fred eller den gode Forstaaelse mellem Folkene, hvorpaa Freden beror“.

Støttende sig hertil klagede Albanien paa Raadsmødet i Juni 1928 over den Behandling, som Albanerne i Grækenland var udsat for. Den græske Regerings Repræsentant, Politis, der er lige smidig som Politiker og Jurist, bestred Albaniens Ret til at beraabe sig paa Pagtens Art. 11, i Fald der ikke umiddelbart var Fare for Freden. Raadet nedsatte en Tremandskomité, der bestod af den polske Udenrigsminister Zaleski, Sir Austen Chamberlain og Japaneren Adatci. Denne Komité udtalte, at Mindretalstraktaterne ved Siden af deres Hovedformaal at værne Mindretallene yderligere havde til Formaal at hindre, at Mindretals-spørgsmaal førte en Stat til at blande sig i en anden Stats indre Sager. Derfor havde man fastslaaet den Fremgangsmaade, at kun et Raadsmedlem havde Ret til at gøre Raadet opmærksom paa Brud eller Fare for Brud paa Traktaten, hvilket dog ikke hindrede, at en Stat, der ikke sidder i Raadet, kan fremkomme med en Petition om Mindretalsbehandling. „Man vilde handle mod Mindretals-systemets Hovedøjemed og krænke selve Aanden i en vigtig Del af Traktaterne, hvis det blev det normale at appellere til Raadet i Henhold til Pagtens Art. 11 i Stedet for at følge den fastlagte Mindretalsprocedure. Denne Artikel kan kun paakaldes i meget alvorlige Tilfælde, naar Freden virkelig er truet. I normale Fald vil en saadan Appel kun skabe de Faremomenter, som disse Traktater skal forebygge.“ I Henhold hertil blev Albaniens Klager afvist, fordi de var grundede paa Pagtens Art. 11, men de blev behandlede efter den almindelige Mindretalsprocedure for Klager, der er indgivne til Folkeforbundet. Tysklands Repræsentant, v. Schubert, sluttede sig til Tremandskomitéens Udtalelse. Under den paafølgende Debat talte Politis for Sammensmeltningssidéen og hævdede, at han paa det Punkt havde Støtte i Mello-Francos før omtalte Udtalelser, som han med Urette hævdede var fremsat i en af Raadet billiget Rapport, og i Chamberlains formentlige Tilslutning til dem; han tilføjede, at han saa med Ængstelse paa hele Mindretalsspørgsmaalets Udvikling og paa det Fornuft-ægteskab, Mindretalstraktaterne vilde opretholde, et Fornuftægteskab, som i visse Lande vilde faa en modsat Virkning af den tilsigtede, især da Mindretallene stadig bearbejdedes af en underjordisk Propaganda. Raadets Hovedopgave maatte være at minde Mindretallene om deres Pligter og hindre alle Forsøg paa at skabe en mod Regeringen fjendtlig Stemning. Den tyske Repræsentant v. Schubert nedlagde kraftig Protest mod Politis'es Udtalelser¹.

¹ l. c. 78 ff.

Klagen over, at Mindretalsforeningerne virker ophidsende og ikke vejledende kom stærkt frem paa Raadsmødet 15. Decbr. 1928 i Anledning af, at der „Deutsche Volksbund“ havde klaget over, at Polen i Skolespørgsmaal handlede mod den tysk-polske Genève-Overenskomst. Zaleski udtalte: „Et Bevis paa den polske Regerings vidtgaende Frisind er, at den finder sig i, at der bestaar en Organisation, hvoraf visse Medlemmer har øvet Højforrædderi“, og „den Fremgangsmaade, som „der Volksbund“ følger metodisk og ihærdigt, har ikke alene til Formaal at undergrave den polske Regerings Autoritet i Øvre-Schlesien, men er, naar man finder sig i den, en Fare for Freden.“ Herimod tog den tyske Rigs-kansler Stresemann til Orde: „Jeg erklærer rentud, at hvis Folkeforbundet ser saaledes paa Sagen, hvis den vilde ophøre med at tage sig af Mindretallenes Rettigheder, ja saa vilde den miste en af sine Livsbetingelser, og for visse Stater vilde den ophøre med at være det Ideal, der fik dem til at indtræde i det“. Han maatte kræve, at Mindretalsspørgsmaalet i sit fulde Omfang blev sat paa næste Raadsmødes Dagsorden. Raadets Præsident, Briand, sluttede med at sige, at han „saa tydeligt som muligt vilde udtale, at der var intet, som kunde retfærdiggøre den Mistanke, at Folkeforbundet og dets Raad nogensinde skulde tabe Mindretallenes hellige Sag af Syne. . . . Maaske kan man faa den Opgave at søge en hurtigere Procedure, men — og det erklærer jeg, og jeg er vis paa at være Tolk for Raadets enstemmige Følelser — i intet Tilfælde skal Mindretallenes Ret blive sat til Side“¹.

I Raadsmødet Marts 1929 drøftede man i to Dage et af Dandurand, Canadas Medlem af Raadet, forfattet Memorandum om Mindretal. Dandurand har som fransk Canadier en særlig Interesse for dette Spørgsmaal, der er løst saa tilfredsstillende i hans Hjemland mellem det franske Mindretal og det engelske Flertal. Raadet har hidtil altid valgt Ordførere i de europæiske Mindretalskonflikter blandt Ikke-Europæere (Brasilianer, Columbiere og Japaner) for at staa saa uvildigt som muligt, og disse har udført et samvittighedsfuldt Arbejde, naturligvis støttet af de grundige Forarbejder, som foretages i Sekretariatets Mindretalsafdeling, men naar de saa som Mello-Franco i 1925 fra at være Ordfører gør sig til Tolk for personlige Opfattelser, viser det sig, hvor svært det er for dem at sætte sig ind i det europæiske Mindretalsspørgsmaal. Canadierne har bedre Betingelser for at forstaa det, men de tror, at det kan løses lige saa let i Europa som i Canada, og Dandurand er en stor Lysseer. Han stillede i Raadsmødet Forslag til en Ændring i Proceduren, der gik ud paa, at de klagende først skal

¹ l. c. S. 82. Jfr. Georg H. J. Erler, *Das Recht der nationalen Minderheiten* (Münster 1931) S. 466.

sende Petitionerne til deres Regering med Anmodning om, at den vil give Svar i Løbet af 30 Dage eller ogsaa sende dem til Sekretariatet med de Bemærkninger, den for sit Vedkommende maatte finde Anledning til, idet disse dog samtidig skal meddeles de klagende. Er disse ikke tilfreds med Regeringens Svar, skal de meddele denne Grunden dertil samtidig med at anmode den om i Løbet af 30 Dage at sende hele den skriftlige Forhandling til Sekretariatet. Faar de klagende i Løbet af 30 Dage ikke Meddelelse om, at dette er sket, kan de selv sende den skriftlige Forhandling til Sekretariatet. Hvis det er paatrængende nødvendigt, kan de klagende sende deres Petitioner lige til Generalsekretæren samtidig med at de sender dem til Regeringen, og han kan i Nødsfald foretage det fornødne. Endvidere foreslog Dandurand, at hvis Petitionerne var saaledes affattede, at de ikke kunde modtages, skulde ikke Tremandskomitéen, men alle Raadets Medlemmer undersøge Paastandens Rigtighed, og disse skal saa vidt gørligt tage Sagkyndige til Hjælp.

Mod Dandurands Forslag protesterede Mindretalstraktat-Staterne udfra det Synspunkt, at Raadet ikke kan ændre Proceduren uden alle disse Staters Samtykke. Stresemann holdt derefter en stor Tale, hvori han behandlede Opsugningsteorien, som han stemplede som en Idé, der ganske stred mod det ny Verdenssystem, som vi nu skal bygge op. Han var ikke ukendt med de politiske Betragtninger, som man fremførte derfor: „Saaledes siger man, at Mindretalsretten kan ende med at støtte en imod Staternes Integritet rettet Bevægelse og at den kan fremme Irredentisme. For at tale rent ud, jeg tror ikke, at vort Aarhundrede har oprettet en evig Tingenes Tilstand. En Idé, der forøvrigt har faaet Udtryk i Folkeforbundspagten [Art. 19]. Men det har ikke noget at gøre med det Mindretalsspørgsmaal, her behandles. Det er ganske fejlagtigt at sige, at man ved at støtte Mindretalenes kulturelle Ret og Frihed bruger dem som Løftestænger til at søndre Staterne. Freden mellem Nationerne vil blive des sikrere, jo mindre Klager fra Mindretal, der er truede i deres kulturelle Liv, giver Genlyd i Verdens offentlige Mening. Den, der arbejder for Menneskets Ret til sit Modersmaal, den, der arbejder for at bevare sin Race og sin Religion uanset politiske Grænser, han arbejder samtidig for at bevare Freden og ikke for Ophidselse og Vold. Stater med flere Racer og Kulturer, ogsaa de nydannede, vil intet miste i Betydning eller Anseelse ved paa dette Omraade at blive et Forbillede paa samme Maade som det lykkelige Land, hvori vi i Øjeblikket er samlet [Schweiz].“

Forhandlingerne paa Raadmødet i Marts 1929 er et vigtigt Dokument til Forstaaelse af det europæiske Mindretalsspørgsmaal. Det var ved den Lejlighed,

Chamberlain klarlagde sit Standpunkt til det og Stresemann erklærede sig for enig med ham. Chamberlain udtalte følgende:

„Udtrykket „opsuges“ [to merge, se fondre] var daarligt valgt. Jeg har ikke et Øjeblik tænkt paa at hævde, at Hensigten var at se de kulturelle Ejendommeligheder hos den Befolkning, der udgør Mindretallet, opsuges eller forsvinde. Jeg vilde markere, og det er for mig en afgørende Ting, at Traktaternes Hensigt er at skabe i Lande med Mindretal en saadan Situation, at Mindretallene kan være og forblive virkelig loyale Medlemmer af de Stater, hvortil de hører.

Dr. Stresemann frygtede for, at Hr. de Mello-Franco og jeg skulde betragte Traktaterne som slet og ret forbigaaende, til Trods for at de efter deres Natur er permanente. Jeg godkender deres permanente Karakter, men, som jeg fremhævede ved Begyndelsen af mine Bemærkninger, nærer jeg det Haab, at Nødvendigheden for at tage sin Tilflugt til Raadet ikke skal være permanent, fordi Forholdet mellem Mindretallene og de Stater, hvortil de hører, med Tiden skal antage en Karakter, som borttager Trangen til og Ønsket om at henvende sig til denne Institution.“

Herpaa svarede Stresemann følgende:

Jeg har været lykkelig over at høre Sir Austen Chamberlain erklære, at den engelske Gengivelse af hans Erklæring maaske har kunnet give Anledning til Misforstaaelse, at han ikke har villet sige, at Racerne og Mindretallenes Kultur skal smelte sammen med det nationale Flertals, men at han kun har villet udtrykke Haabet om, at, skønt Beskyttelses-systemet er permanent, det Øjeblik vil komme, da det ikke mere er nødvendigt at bruge det, fordi der ikke mere vil være Klager, og at han kun har villet understrege, at den størst mulige Loyalitet fra Mindretallets Side overfor deres Regeringer er nødvendig. Paa det Punkt er vi fuldkommen enige. Jeg har selv udtrykt de samme Tanker i min Tale“¹.

7. Marts 1929 nedsatte Raadet et Udvalg paa tre Medlemmer: den japanske Ambassadør, Adatci (nu Medlem af den faste mellemfolkelige Domstol i Haag), den engelske Udenrigsminister Austen Chamberlain og den spanske Ambassadør, Quinones di Léon, hvis Opgave skulde være at finde en mere formaalstjellig Procedure i Mindretalssager. Kort sammenfattet var Proceduren paa det Tidspunkt følgende: Klagerne gaar ind til Forbundets Sekretariat, der godkender Modtagelsen uden at meddele, om Klagen er modtagbar eller ej. Dersom Klagen af Sekretariatet skønnes at være modtagbar, sendes den til den paagældende Regering og til alle Raadsmedlemmerne. Derefter nedsættes Tremandsudvalget; dersom dette saa paakalder Raadet i sin Helhed, gøres Sagens Akter tilgængelige for Offentligheden, men hvis det ikke sker, faar den klagende Part ingen Meddelelse om den anklagede Regerings Modbemærkninger. Dersom Klagen ikke kommer videre end til Tremandsudvalget, faar Klagerne slet ingen Meddelelse om dens Skæbne.

¹ Protection des Minorités par la Société des Nations (1930) S. 96 og 98.

Tremandskommissionen af 7. Marts 1929 udsendte Spørgeskemaer til alle Folkeforbundsstaterne, men kun 15 af dem svarede, 14 europæiske Stater og China. Tyskland, Østerrig, Ungarn og Bulgarien stillede som et Hovedkrav, at Folkeforbundet i Lighed med Mandatkommissionen nedsatte en fast Mindretalskommission, som altid skulde vaage over Mindretallenes Stilling med Ret til i paakommende Fald at gribe ind. Polen, Czekoslovakia, Jugoslavien, Rumænien og Grækenland henviste til, at Præsident Wilson 31. Maj 1919 havde fjærnet de Betæneligheder, som disse Stater havde haft ved at modtage Mindretalstraktater, ved sin Erklæring om, at de allierede Magter til Gengæld vilde sikre deres Landomraade. Det var ikke blevet til noget med denne Sikring, hvorfor disse Stater nu maatte kunne kræve, at deres i og for sig usædvanlige Forpligtelser blev fortolket paa den lemfældigste Maade, og at den hidtil fulgte Fremgangsmaade ikke engang indirekte blev skærpet.

Tremandsudvalget afgav en Betænkning, der blev Grundlag for Drøftelsen paa Raadsmødet i Madrid i Juni 1929, hvor det kom til kraftige Sammenstød mellem Stresemann og Briand. Ved Imødekommenhed fra begge Sider, men uden at nogen af Parterne opgav deres principielle Synsmaade, vedtog Raadet den saakaldte „Madridoverenskomst“, der traadte i Kraft med det samme og som gaar ud paa følgende: 1) Naar en Klage er formet saadan, at den ikke kan modtages, skal Generalsekretæren meddele Klageren det og eventuelt give ham Meddelelse om Raadets Vedtægt af 5. Sept. 1923 om Vilkaarene for, at en Klage er modtagbar. 2) Raadspræsidenten kan undtagelsesvis bede fire Medlemmer af Raadet i Stedet for som hidtil to om at hjælpe med at undersøge Klagerne. 3) Tremandsudvalgene skal ogsaa kunne træde sammen mellem Raadsmøderne. 4) Naar et Tremandsudvalg er færdig med Undersøgelsen af et Spørgsmaal uden at kræve det opført paa Raadets Dagsorden, giver det de andre Raadsmedlemmer en Meddelelse herom og stiller til deres Raadighed Dokumentationen for det tagne Standpunkt. En Gang om Aaret sender Generalsekretæren alle Raadsmedlemmer en Genpart af de Breve, som de forskellige Mindretalsudvalg har sendt Medlemmerne. 5) Det paalægges Mindretalsudvalgene at tage under alvorlig Overvejelse, om det skulde være muligt med de interesserede Regeringers Billigelse at offentliggøre Resultatet af deres Undersøgelser. Raadet haaber, at Regeringerne saa ofte som muligt vil samtykke i en saadan Offentliggørelse. 6) Generalsekretæren skal én Gang om Aaret i „Journal Officiel“ offentliggøre en Statistik vedrørende a) hvor mange Klager Sekretariatet har modtaget i Aarets Løb, b) hvor mange af dem, der var i en saadan Form, at de ikke kunde modtages, c) hvor mange af dem, der var modtagbare og henvist

til Mindretalsudvalg, d) hvor mange Møder Mindretalsudvalgene har holdt og e) Tallet paa de Klager, hvis Undersøgelse i Udvalgene er afsluttet i Aarets Løb¹.

Denne Madridoverenskomst imødekom delvis det tyske Standpunkt om større Offentlighed, men tog ikke Hensyn til Kravet om en fast Mindretalskommission. Paa Folkeforbundsforsamlingen 1929 udtalte Dandurand, at Overenskomsten var i Overensstemmelse med Canadas Standpunkt. Stresemann erklærede, at han var glad over de vundne Fremskridt, men han haabede, at det tyske Standpunkt engang maatte sejre, og henstillede, at man i Forsamlingens 6. Kommission hvert Aar vilde drøfte Mindretalspørgsmaalet, en Henstilling, som den tyske Delegation siden har sørget for skete Fyldest.

Under Forsamlingens Møde i 1930 drøftede man i tre Dage Mindretalspørgsmaalet i 6. Kommission, idet den tyske Udenrigsminister, Dr. Curtius, under Generaldebatten havde faaet Sagen henvist dertil. Den tyske Delegerede, Dr. Koch-Weser, lagde for med en stor Tale, hvori han — efter at have fremsat den tyske Regerings vigtigste og stadige Krav om en fast Mindretalskommission, der uanset indkomne Klager skal vaage over, at Traktaterne overholdes — skarpt kritiserede Raadets og Sekretariatets Forhold til Mindretalsklagerne. Han støttede sig til Meddelelser i Mindretalsforeningernes Blade, for hvis Rigtighed han vel ikke turde staa inde, men han frygtede dog, at flere af Klagerne var bleven holdt tilbage paa en altfor rigoristisk Maade. Han fik Tilslutning fra de Stater, som i den Sag altid staa ved Tysklands Side, men Grev Apponyi mente dog, at Madridresolutionen skulde have Tid til at virke, inden man skred til nye Ændringer. Fra den anden Side talte Benes og Zaleski med Tilslutning fra Rumænien, Jugoslavien og Grækenland, der som sædvanlig hævdede, at man intet kunde ændre i Proceduren uden de paagældende Staters Tilslutning. Herom drejede Forhandlingerne sig i Førstningen, men 6. Kommissions Ordfører, Schweizeren Motta, erklærede, at Diskussionen herom var ganske upraktisk, da Raadet ikke kunde fatte nogen Beslutning uden Enstemmighed², og i Raadet vilde der altid sidde en Repræsentant for begge Synspunkter. Imidlertid stillede den tyske Delegation en Resolution, der gav Udtryk for Koch-Wesers Kritik, og nu mobiliseredes det svære Skyts. Den græske Udenrigsminister, Michalocopoulos, gjorde sig til Tolk for Opsugningsteorien. Zaleski udtrykte sin Forundring over Tysklands Optræden: Det var jo fast Medlem af Raadet og ofte Medlem i Tremandsudvalgene. Den i Marts 1929 nedsatte Tremandskommission var kommen til det Resultat, at af

¹ l. c. 142 ff. ² Motta støtter sig her til Art. 5 i Folkeforbundspagten, men han har næppe Støtte i selve Mindretalstraktaterne, hvor det i Art. 12 hedder, at et Raadsflertal kan ændre selve Traktaterne.

de 300 Klager, der siden 1921 var indgaaet, havde Halvdelen været af den Art, at de maatte afvises, og herimod havde Tyskland ikke gjort Indsigelse. Hans egen Sympati for Mindretallene var ikke fra i Gaar; han havde selv gaaet i en Skole, hvor det var forbudt at tale sit Modersmaal paa Legepladsen, han havde endnu ikke glemt den Straf, han engang havde faaet, fordi han havde talt Polsk med en Kammerat. Den pludselige Omvendelse hos Tyskerne undrede ham, men vilde Tyskland selv paatage sig en Mindretalstraktat, saa vilde det være et nyt og betydningsfuldt Fremstød for Mindretallene og han kunde da slutte sig til den tyske Resolution. Derefter mødte Dr. Curtius selv i Kommissionen. Han trak noget i Land, idet han erklærede, at den tyske Delegation ikke ønskede den stillede Resolution til Afstemning i Forsamlingen, men kun omtalt i Ordførerens Beretning. Talen om Opsugning mente han var skrinlagt én Gang for alle, og i hvert Fald var det mærkeligt at høre netop en Græker gøre sig til Talsmand for den. Naar den polske Delegerede mindede om Fortiden, maatte han gøre opmærksom paa, at ved de nye Traktater var der skabt en ny Aand, som det var ønskeligt, at alle Stater og Regeringer vilde tilegne sig, og han troede ikke, at det tjente denne Aand at minde om Fortiden. Forøvrigt var Tyskland rede til at drøfte Muligheden af at udvide Mindretalstraktaterne til alle europæiske Stater. — Grev Apponyi sluttede sig til det tyske Synspunkt; han udtalte, at han godt forstod, at Mindretalstraktatstaterne kviede sig ved deres Undtagelsesstilling, men hvorfor vil de da være med til at opretholde den Tilstand, at nogle Stater skal være afrustedede og ikke andre. Folkeforbundet bliver aldrig hvad det skal være, uden at alle dets Medlemmer bliver stillede paa lige Fod. — Briand afviste kraftigt den tyske Resolution med dens Kritik af Raadet og Sekretariatet, der behandlede Mindretalsklagerne med den største Omhu og Samvittighedsfuldhed. Hvorfor dog rejse ny Tvist mellem Staterne i en Tid, der var overfyldt med Brandstof! Mindretalstraktaternes Formaal er ikke at udrydde Mindretallene, men at bevare deres kulturelle Liv, at gøre dem til gode Statsborgere ved en god Behandling, men ikke at gøre dem til Smaanationer i stadigt Oprør. Man skal ikke bruge saa brutale Udtryk som „assimilere sig“, „opsuge“, først efter Aarhundreder kan man sige, om disse Udtryk er nøjagtige. Han maatte imidlertid advare mod de Foreninger, der dannes mindre for at tjene Mindretallene end for at tjene sig selv¹.

Forhandlingen i 6. Kommission, der strakte sig over 3 Dage, og hvor det ofte gik varmt til, endte med Mottas Beretning til Forsamlingen, hvori han gav en elskværdig afslebet Fremstilling af 6. Kommissions Forhandlinger. — Under

¹ Procès-verbal de la sixième commission S. 15—58 (Journal officiel, Genève 1930).

Forsamlingen i 1931 fremdrog Dr. Curtius atter Mindretalsspørgsmaalet i 6. Kommission. Han erklærede, at man ikke kunde blive staaende ved Madrid-overenskomsten, og krævede større Offentlighed samt at der blev draget Omsorg for, at de, der indgav Klager, ikke af den Grund blev forulempede, men forøvrigt maatte han for at være retfærdig rose baade Raadet og Sekretariatet for dets store Arbejde med Mindretalssagerne; han oplyste, at der i 1930 var indkommen 57, i 1931 204 Klager, hvoraf henholdsvis 31 og 73 var erklæret for modtagbare. Under den kortvarige Diskussion kom de sædvanlige Modsætninger til Orde; Lord Robert Cecil udtalte med Støtte fra fransk Side, at Øjeblikket nu ikke var egnet til en dybtgaaende Drøftelse af denne Sag.

Den Sektion indenfor Sekretariatet, som har med Mindretalsspørgsmaalet at gøre, udfører et overmaade stort og fra alle Sider godkendt samvittighedsfuldt Arbejde. Dens Personale er stadig bleven øget, og Budgettet for den saakaldte „Sektion for de administrative Kommissioner [Saar og Danzig, de græsk-bulgarske og de græsk-tyrkiske Udvekslinger] og Mindretallene“ er steget fra 175,000 Guldfrcs. for 1921 til 329,774 Guldfrcs. for 1932, en Stigning, der alene kommer Mindretalsafdelingen til Gode. Kun Italien har engang for-gæves foreslaaet at nedskrive denne Bevilling. Sektionens Medlemmer følger Mindretalsspørgsmaalet dels ved at rejse i de paagældende Lande og træde i officios Forbindelse med Regeringerne, dels ved at følge med i de nogle og tyve Blade, som beskæftiger sig med Mindretallene; dens Døre staar altid aabne for enhver, der søger eller vil give Oplysninger. Dertil kommer Arbejdet med at undersøge de indkomne Klager, om de er saaledes affattede, at de kan modtages; Sektionens Medlemmer er naturligvis til Raadighed under hele Proceduren. Uden dette forudgaaende Arbejde vilde Raadets Tremandsudvalg, som fra 1921—1931 har holdt over 200 Møder, naturligvis staa hjælpeløst. Sekretariatets Mindretalssektion har ikke som den faste Mindretalskommission, Tyskland ønsker — og som forøvrigt blev bragt i Forslag paa Forbundsforsamlingen i 1921 af Sydafrikas Delegerede, den engelske Professor Gilbert Murray — Ret til at gribe ind i Staternes Mindretalspolitik uden Hensyn til, om der er indkommen Klager.

Til Trods for at den nuværende Ordning hyppigt har ført til Afspænding mellem Stat og Mindretal, lyder der stadig Klager over den fra Mindretalsforeningerne, og det bliver i lange Tider næppe anderledes. Da man ingen bestemt Definition har af, hvad der hører til for at udgøre et nationalt Mindretal, finder man deres Antal opgivet meget forskelligt hos de forskellige Forfattere, men efter Verdenskrigen er deres Tal næppe halvt saa stort som

før¹. Mange af dem, der før hørte til Herrefolket, først og fremmest Tyskere og Ungarere, hører nu til Mindretallet, og de føler sig vedblivende overlegne overfor dem, de for ikke længe siden saa ned paa som „minderwertige“, og disse har endnu ikke glemt den Tid, da de var Ambolt.

Den interparlamentariske Union, der som en Forening af Parlamentarikere betragter sig som et Forparlament til Folkeforbundet, har atter og atter drøftet Mindretalsspørgsmaalet². Paa Unionens Konference i København 1923 vedtoges en Resolution, der gik ud paa, at Mindretalsværn burde der være i alle europæiske Stater, og Planen til en saadan Traktat blev udkastet. Der foresloges at nedsætte „paritetiske Kommissioner“, d. v. s. Nævn, der bestaar af Repræsentanter for Flertal og Mindretal, som skulde mægle mellem Regering og Mindretal, saa Klagerne til Folkeforbundsraadet kunde mindskes; endvidere foresloges en fast Mindretalskommission bestaaende af tre særlig juridisk- og socialkyndige Medlemmer, som skulde overtage Tremandsudvalgenes Arbejde. Afsnittet om de paritetiske Kommissioner blev enstemmig vedtaget, mens der var Modstand mod det øvrige, men Modstanderne afholdt sig for Størstedelen fra at stemme, saa Resolutionen blev vedtaget. Der henvises stadig til København-Resolutionen, men paa Konferencen i London 1930 blev Hovedvægten lagt paa de paritetiske Kommissioner, der jo forøvrigt allerede findes i Øvre-Schlesien. — Samme Linje som den interparlamentariske Union følger Folkeforbundsunionen. Da denne Union er klar over, at det ikke er muligt at faa alle Europas Stater til at gaa ind under Mindretalstraktater, holder den Mindet frisk om den 3. Folkeforbunds-forsamlings Resolution, hvori man udtaler Haabet om, at de Stater, der ikke er forpligtet ved Traktater overfor Folkeforbundet, idetmindste vil yde Mindretallene de samme Rettigheder, som disse Traktater tilsikrer. Foruden større Offentlighed ved Proceduren ønskes der paritetiske Kommissioner og en fast raadgivende Mindretalskommission, der ikke alene skal træde i Stedet for Tremandsudvalgene, men som, uanset om der kommer Klager eller ej, skal holde Øje med, at Mindretalstraktaterne overholdes; Folkeforbundsunionen gaar ud-fra som givet, at en saadan fast raadgivende Kommission kan Raadet indsætte uden at have de paagældende Landes Samtykke. I 1930 indgav denne Unions

¹ Jan Auerhan (Die sprachlichen Minderheiten in Europa S. 19) regner med, at de sproglige Mindretal i Europa for Tiden er over 60 Millioner. Den europæiske Mindretalskongres 1928 regnede med, at de nationale Mindretal nu udgør 40 Millioner. Hyppigt ser man Tallene c. 60 Millioner før og c. 20 efter Verdenskrigen. Briand plejer at nævne 100 Millioner før Verdenskrigen. ² Jfr. Werner Hasselblatt, Interparlamentarische Union und Minderheitenfrage (Nation und Staat. Deutsche Zeitschrift für das europäische Minoritätenproblem. Oktober 1929. S. 10 ff.)

Eksekutivkomité et Memorandum herom til Folkeforbundsforsamlingen, idet den henviste til den interparlamentariske Unions Stilling.

I 1925 bragte den tysk-estniske Rigsdagsmand, Dr. Ewald Ammende, en Sammenslutning i Stand mellem de nationale Mindretalsforeninger i Europa. Disse holder aarlige Kongresser, siden 1926 i Genève umiddelbart forud for Folkeforbundsforsamlingens Aabning, og i den tyske Delegations Optræden i Forsamlingens 6. Kommission sporer man Paavirkningen fra disse Kongresser, hvor Mindretallene ikke optræder som de svage, men som Læger og som Bærere af den ny Verdensorden, der skal opbygges paa Mindretallenes kulturelle og økonomiske Selvstyre. Mindretalsforeningerne er fyldt med Kritik over Folkeforbundets Behandling af Mindretalssagerne; paa deres Kongresser stilles de samme Krav som ovenfor omtalt, men Maalet er Mindretalsautonomi som den Tyskerne og Jøderne har faaet i Estland og som Dr. Ammende har været medvirkende ved.

Den Uvilje mod disse Mindretalsforeningers Arbejde, som flere Gange er kommen til Orde i Briands og Zaleski's Taler, skyldes ikke alene det, at Kritik i Almindelighed er ilde hørt, men ogsaa, at den i nærværende Tilfælde har i en ofte irriterende Form et Indhold, der bringer i Erindring Udtalelser i det tyske „Stahlhelms“ Organ, at de tyske Mindretal er „tyske Fortropper“ paa den anden Side af Grænsen, og disse Fortroppers Tal anslaaes til 9 Millioner. Om disse Udtalelser skriver den tyske Pædagog og Politiker, Professor Dr. Fr. W. Foerster: „Das erinnert an das tolle Wort Wilhelms II in Bremen: „Der deutsche Kaufmann ist dazu da, überall in der Welt einen Nagel einzuschlagen, an dem wir unsere Rüstung aufhängen können“. Welcher Hausherr lässt sich solche Nägel einschlagen und verleiht solchen „Vortrupps“ erweiterte Rechte im eigenen Hause?“¹

Udtalelser fra tysk national-socialistisk Hold staar i skarp Modsætning til Dr. Stresemanns og Dr. Curtius'es i Genève og minder om Rigskansler Fyrst Bülow's og Regeringspræsident Köllers. Vort tyske Mindretals Førere stiller sig helt i „den ny Tidsaands“ Tjeneste, den, som Dr. Hans M. Johannsen i Sønderborg karakteriserer saaledes: „Volk und Volksteilen im fremdnationalen Staat alle Möglichkeiten zu bieten, von sich aus selbständig und selbstverantwortlich alles zu tun, um ihren Personenstand zu wahren und ihre völkische Kraft zu entfalten — nicht nur um ihrer selbst willen, sondern um die gesunde Basis friedlichen und fruchtbaren Zusammenlebens zweier nationaler Gruppen im gleichen Staat überhaupt auf die Dauer zu ermöglichen.“ Hr. Johannsen mener at kunne spore noget af den ny Tids Aand i danske konservative Krese, men

¹ Die Zeit. Organ für grundsätzliche Orientierung. Sept. 1930. S. 515.

„i det store og hele er det herskende Synspunkt i Danmark dog det gamle, og det synes under Hans Peter Hanssens almægtige grænsepolitiske Regime at blive ved med at være det samme.“¹ Og vi, som troede, at Danmarks Mindretalspolitik var præget af „den ny Tidsaand“, og da ikke mindst Hans Peter Hanssens og hans Fællers! Danmark fik ingen Mindretalstraktat, fordi vor Grundlov og hele vor Lovgivning giver vort tyske Mindretal større Frihed og Selvstændighed end nogen Mindretalstraktat giver eller kunde tænkes at give, men fra tysk Side stilles Krav om Mindretallets økonomiske og kulturelle Selvstyre (Autonomi) med forholdsvis lige saa stor Støtte af Stat og Kommune som Flertallet og med Ret til at modtage Støtte og Tilførsel fra den stammebeslægtede Stat. Mindretallet faar derved en Stilling som mestbegunstiget Stat i Staten, og det er Kaar, som Staten, saaledes som vi nu kender den, ikke kan udholde, mindst en lille Stat med et Mindretal, der har en stor Nation i Ryggen. Her hører Parallelen op mellem den religiøse og den nationale Frihed, og selv „den ny Tidsaand“ vil ikke være i Stand til at hæve det nationale op ovenover Statsgrænserne i samme Grad som det religiøse. Nation og Stat kan ikke skilles paa samme Maade som Religion og Stat.

Forøvrigt er Mindretallet paa Danmarks Sydgrænse jo slet ikke et Mindretal i europæisk Forstand; Race, Sprog og Religion har det fælles med hele det danske Folk. Først efter at de sønderjydske Landsdele er bleven indlemmet i den danske Stat synes vore „Hjemmetyskere“, hvis Sindelag er bestemt dels af dynastiske Grunde (i den gamle holsten-gottorpske Del), dels af at Adel og Embedsstand i Aarhundreder har været tysk indstillet — for ikke at tale om den Tilvækst de fik under Preusservælden — at ville ombytte deres fra Arildstid nedarvede danske Hjemmesprog med Tysk.

Professor Dr. Otto Scheel skriver²: „Hjemmetyskerne har begyndt med at udsondre sig eller, positivt udtrykt, at slutte sig sammen. De har ikke blot deres egne politiske Sammenslutninger — det er en Selvfølge — men ogsaa deres egne Lærere og Skoler, saaledes som deres Tarv bød. Selv paa kirkeligt Omraade har man begyndt at skille sig ud, omend det her endnu kun er svagt og maaske aldrig helt kan gennemføres. Saaledes gaar en national tysk Blok ind i Nordslesvig, saa sluttet, som man endnu aldrig har set det.“ „Spørgsmaalet, om Hjemmetyskernes Stilling til „det platdanske“ eller jydske Omgangssprog ikke vil ændres og blive erstattet af Højtysk, vil jeg ikke her indlade mig paa. Jeg ser det som muligt, at Slesvigs Deling ogsaa her vil medføre en Ændring og give Hjem-

¹ Nation und Staat, Sept. 1930 S. 747. ² Festgabe für Anton Schifferer (Breslau 1931) S. 114.

metyskerens Holdning et helt ind i Sjælen rækkende nyt Præg. I det nye Slægtled tror jeg at have iagttaget en Ændring i saa Henseende. I alle Fald har man en Følelse af at staa overfor et Problem, som vi ældre i vore unge Aar ikke følte og heller ikke behøvede at føle.“ Dr. Otto Scheel vil ikke gaa nærmere ind paa Spørgsmaalet, fordi, som han forsigtigt skriver, „det formodentlig i en maaske ikke altfor fjærn Tid kan vinde i Betydning“, men han mener, at det vil løses saaledes, at Hjemmetyskeren, hvis „Tyskhed bliver ved at være hans Livs A og Ø“, dog ikke helt vil udskille sig fra de nordiske Folk, hvis sjælelige og folkelige Kræfter er trængt ind i hans Sjæl fra Barnsben af og derfor er bleven en Del af hans personlige Væsen; det gælder især paa det religiøse Omraade, hvor der ska-
bes „eine übernationale Gemeinschaft“ (Side 118).

Mest Betydning for det Spørgsmaal, som her behandles, har det at se, hvilken Mission Dr. Otto Scheel tillægger „Hjemmetyskerne“ i Nordslesvig, det maa citeres paa Tysk: „Als die Heimdeutschen Nordschleswigs Minderheit wurden und das nationale Gut in seiner ganzen Grösse und Heiligkeit erlebten, gewann in ihrem Kreise das Bild von der nationalen Minderheit Gestalt, das den Nationen Europas neue Wege weist, wenn denn anders die Geschichte Europas im 20. Jahrhundert von einer schöpferischen Idee getragen sein soll. Dem Zufall und der Willkür der staatlichen Grenzen wird die organisch gewachsene und wachsende Nation gegenübergestellt, deren Wachstum an keine staatliche Grenze gebunden ist und deren innerer Zusammenhang unabhängig von solcher Grenze besteht und darum unabhängig von ihr gepflegt werden muss. Die durch alte oder neue Grenzen geschaffene nationale Minderheit ist darum nicht eine Anomalie, eine lästige Erscheinung, die je nach dem Kulturstand des die Herrschaft besitzenden Staates entweder mit drastischen Mitteln erwürgt oder durch liberale Toleranz aufgesaugt werden soll, sondern ein Leben, dem dieselben Bedingungen der Erhaltung und des Wachstums gegeben werden sollen, deren sich die Volksgenossen des Herrschaftsstaates erfreuen. Ihr Recht ist kein Fremden- oder Gastrecht. Auch wurzelt es nicht in historisch zufälligen Satzungen des positiven Völkerrechts. Es ist ein heiliges Heimatrecht, so unantastbar wie das Heiligtum, so tief gegründet wie der Heimatboden, seine willkürliche Verletzung darum Tempelschändung. Dies Verständnis der nationalen Minderheit mitsamt ihrer positiven Pflege wuchs aus der jungen Minderheit der heimdeutschen Nordschleswiger in den Preussischen Staat hinein und machte binnen kurzem Deutschland zum Träger eines neuen verheissungsvollen Verständnisses von Nation und Staat. Europa hat es noch nicht begriffen. In Preussen und Deutschland hat es Wurzel gefasst. Ihm hier Rechtsgeltung verschafft

zu haben, ist ein unermessliches Verdienst des heimdeutschen Nordschleswigers an der deutschen Nation und über sie hinaus“¹.

De Ideer, som den „hjemmetyske“ Dr. Otto Scheel her gør sig til Tolk for, ligger i samme Plan som de, den danske Nordslesviger, Dr. A. D. Jørgensen, og hans Lærlinge kæmpede for, da Vejret gik stik imod, og en sviende Østenvind blæste ind over Norden fra Tyskland og Rusland. Det er disse Ideer, der er bleven virkeliggjort og virkeliggøres overfor vort hjemmetyske Mindretal af de skiftende danske Regeringer; overfor Preussen og Tyskland behøver vi paa dette Omraade ikke at slaa Øjnene ned. Om Udviklingen vil gaa i den Retning, som Hjemmetyskernes Førere arbejder for, at disse ombytter deres hjemmedanske Modersmaal med Tysk for efterhaanden at opsuges af tysk Kultur, eller de mere og mere vil smelte sammen med deres danske Landsmænd, er det umuligt at profetere om, ikke mindst nu, da vi staar i og overfor et europæisk Ragnarok, hvor Magten sætter Retten paa en snæversynet Egoismes Grund.

Maatte da „den ny Tidsaand“ i national-politisk Henseende, som Nordslesvig skal være Moderskødet for, vokse videre og herske i hele Europa, saa de nationale Mindretal forbinder Nationerne i Stedet for adskiller, og Slesvig, ikke alene Nordslesvig, bliver en Bro mellem Tyskland og Danmark og saaledes med hele Norden!²

¹ l. c. 115 f.   ² En fuldstændig Fortegnelse over Litteraturen vedrørende Mindretalsspørgsmaalet findes i Jacob Robinson, *Das Minoritätenproblem und seine Literatur* (Berlin 1928). Hertil maa føjes Otto Jespersens Afhandling „Sproglig nationalistiske Strømninger efter Krigen“ i Gads danske Magasin Decbr. 1931.

TYSKE UDTALELSER MOD GRÆNSEREVISIONSKRAVET

AF

NIELS HANSEN

CAND. THEOL., REDAKTØR AF „HEIMDAL“, AABENRAA

✱

Det er nu fra alle Sider anerkendt som en Kendsgerning, at det var ud fra et *Retsfærdighedssynspunkt*, at man fra dansk Side i 1920 krævede Grænsen lagt saaledes, som den blev, i Overensstemmelse med Afstemningsresultatet.

Naar den nye Grænse er bleven bekæmpet saa voldsomt fra visse tyske Kredse, som Tilfældet har været, især i de første Aar efter Genforeningen, og naar Kravet om en Grænserevision Gang paa Gang er bleven fremsat, saa maa dette imidlertid bedømmes paa en anden og dybere Baggrund, nemlig Grænsedragningens Forbindelse med Versailles-Traktaten. Ingen kan jo være i Tvivl om, at det havde været heldigt, om den nye Grænse havde faaet begge de implicerede Parters, Danmarks og Tysklands officielle Sanktion ved en gensidig Overenskomst. Og det er fra tysk Side meget ofte blevet fremhævet, at det dansk-tyske Spørgsmaal *burde* og kunde være ordnet paa den Maade. Men *en saadan Ordning umuliggjordes af Situationen, som den laa efter Verdenskrigens Afslutning og Tysklands Sammenbrud*. Thi Situationen var den, at da laa alle Afgørelser hos de sejrende Ententemagter, og de, navnlig Frankrig, vilde paa ingen Maade tillade, at Forhold vedrørende Tysklands Fremtid blev afgjort udenom dem. Men dette Forhold har visse tyske Kredse ikke *villet* forstaa.

Imidlertid er det ogsaa en Kendsgerning, at Tyskland officielt har erklæret, at det ikke vilde have noget imod, at det tysk-danske Grænsespørgsmaal blev afgjort ved Fredsforhandlingerne i Paris. Det skete nemlig i den tyske Udenrigsminister BROCKDORFF-RANTZAUS Note til de allierede Magter af 14. Maj 1919, hvori det hed:

„Den neutrale danske Regering ved, at den *nuværende* tyske Regering stedse har været beredt til at komme til Forstaaelse med den angaaende en ny Grænse stemmende med Nationalitetsprincippet. *Dersom den danske Regering til Trods herfor skulde foretrække at frem-*

sætte sine Krav ad Omvejen over Fredsforhandlingerne, er den tyske Regering ikke til Sinds at fremsætte Indsigelse derimod.“

Forhandlingerne kom til at gaa „ad Omvejen“ over Versailles, og da Tysklands Politik efter Fredsslutningen har været og maatte være en uafbrudt Kamp imod Versailles-Traktaten, har det ogsaa berørt den dansk-tyske Grænsedragning, og Kravet om en Revision af denne Grænse kunde meget let passes ind i de store Linjer i denne Tysklands Politik — saa meget mere som det er lettere at komme over, hvor Gærdet er lavest, lettere overfor en lille Stat end overfor en Stormagt.

Desværre forspildtes Lejligheden, da den var til Stede, til at løfte Spørgsmaalet ud af dette Komplex, nemlig ved den saakaldte *tresidede* Traktat, der med Tysklands Underskrift vilde have bragt os den officielle tyske Anerkendelse. Men den tresidede Traktat faldt under Bordet efter de bevægede Paaskedage i 1920.

Men Grænsen af 1920 har sin Styrke i sig selv. Derigennem har den øvet sin Virkning i de Aar, der er gaaet, og det vil den gøre i Fremtiden. Og er end Kravet om en Revision af Grænsen bleven fremsat Gang paa Gang fra tysk Side under Grænsedrøftelsen i de forløbne Aar, foreligger der ogsaa fra tysk Side saa mange og saa vægtige Udtalelser i modsat Retning og fra saa betydelige og fremtrædende Mænd, at de yder det danske Standpunkt en meget betydningsfuld, ja afgørende Støtte. Og i denne Forbindelse maa tillige fremhæves alle de Udtalelser om Grænsen af 1920 fra de nordiske Lande, der alle uden Forbehold slutter sig til den danske Opfattelse.

Det vil have historisk Interesse at se og læse de tyske Udtalelser i Sammenhæng. Man faar herved tillige Øje paa den *Udviklingslinje*, der har præget Grænsedrøftelsen. Og Udtalelserne vil derigennem afgive et vægtigt Vidnesbyrd om, at Grænsen, som den blev lagt i 1920, har været en Betingelse for en fremtidig fredelig Udvikling af Forholdet mellem Danmark og Tyskland, i Folke-Forstaaelsens og Forsoningens Aand.

I det følgende aftrykkes Citater, som gengiver Udtalelser af fremtrædende tyske Politikere imod Grænserevisionskravet. Den kronologiske Rækkefølge vil tydeligt vise Udviklingslinjen, hvis Retning vi fra dansk Side kun kan være tilfredse med. Langt de fleste Udtalelser falder i Aarene 1923—24, men fra da af ebber Drøftelsen ganske langsomt ud eller forandrer Karakter.

Den 26. November 1921 afholdtes i Berlin en Konference mellem Repræsentanter for *danske og tyske Arbejderorganisationer* til Drøftelse af Spørgsmaalet om

Beskyttelse af Mindretallene paa begge Sider af den dansk-tyske Grænse. I Forhandlingerne deltog Formændene for det danske og det tyske Socialdemokrati, TH. STAUNING og OTTO WELS, endvidere de tyske Socialdemokrater Rigsdagsmand MOLKENBUHR og Landraad EDUARD ADLER og fra dansk Side Folketingsmand J. P. NIELSEN og Sekretær ALSING ANDERSEN. Der vedtoges en Overenskomst, der offentliggjordes samtidig i „Socialdemokraten“ i København og i „Vorwärts“ i Berlin den 11. December 1921, og hvis Hovedindhold var, at Mindretallene skulde værnes imod Vold og Vilkaarlighed, at deres Ret skulde værnes af Landets Love og ikke ved udenlandsk Diplomati, og at *den nuværende Grænse skulde anerkendes som lovlige fastlagt*. Om det sidste Punkt hed det i Overenskomsten:

„Idet man iøvrigt udtaler Ønsket om et godt broderligt Forhold mellem de to Landes Befolkninger, *anerkender man de ved Versailles-Traktaten og ved de stedfundne Folkeafstemninger fastsatte Grænser som lovlige gældende.*“

Dette Afsnit var særligt fremhævet i „Vorwärts“ ved fede Typer og spærret Skrift.

Overenskomsten vakte Modsigelse og fremkaldte en livlig Drøftelse i tyske Blade. Foreløbig aftrykte det socialdemokratiske Blad i Flensborg „*Flensburger Volkszeitung*“ Erklæringen uden Forbehold og uden Kommentar, men tog senere Afstand fra den og erklærede i en Artikel 17. Jan. 1922, at „hverken de borgerlige eller de socialdemokratiske Grænseboere har erklæret sig enige i Tilkendegivelsen i „Vorwärts“, nej, de har klart og tydeligt taget Standpunkt derimod.“ Dette stod imidlertid i afgjort Modstrid med den Resolution, som Socialdemokratiet i Flensborg havde vedtaget den 9. Maj 1920, hvori det hed:

„Vi kræver, at den Folkevilje, der lagde sig for Dagen ved Folkeafstemningen, respekteres og uforsket bringes til Gennemførelse som det i Fredstraktaten bestemte Grundlag for Grænsefastsættelsen, saaledes at Grunden paa Forhaand borttages for enhver Agitation.

Vi kræver øjeblikkelig Fastsættelse af den tysk-danske Grænse efter Befolkningens Ønske paa Grundlag af Fredstraktaten (Art. 109) som det første Forsøg paa en sand Gennemførelse af Folkenes Selvbestemmelsesret.“

Paa 75-Aars-Dagen for den slesvig-holstenske Rejsning, den 24. Marts 1923, holdt den socialdemokratiske preussiske Ministerpræsident *Braun* en Tale ved en Fest paa Raadhuset i Kiel, hvor han talte om

„den uretfærdige Metode, hvorpaa Selvbestemmelsesretten var bleven anvendt i Nordmarken.“ Derefter fortsatte han: „Med særlig Vemod og Hengivenhed mindes vi i Dag de Folkefæller, der vel i det ydre er gaaet tabt for os, men som i det indre er forbleven i Forbindelse med os.“

(„Hejmdal“ 26. 3. 1923.)

Samtidig udtalte den tyske Indenrigsminister OESER, tidligere Redaktør af „Frankfurter Zeitung“ og preussisk Landdagsmand og efter Sammenbrudet Trafikminister i Preussen, i et Interview med en dansk Korrespondent i Berlin:

„Den tyske Republik har det inderlige Ønske at kunne leve i Fred og Venskab med sine Naboer. Tyskland føler sig lykkeligt over at have fundet venlig Forstaaelse hos de skandinaviske Folk i sin dybe Nød.“
(„Hejmdal“ 27. 3. 1923.)

„Socialdemokraten“ i København modtog kort efter en Artikel fra den socialdemokratiske tidligere tyske Rigskansler PHILIPP SCHEIDEMANN, hvori det hedder:

„At Afstaaelse af slesvigsk Land, at Adskillelsen mellem nord- og sydslesvigsk Befolkning ikke har udløst glade Følelser i Tyskland, behøver ikke at betones for dette Blads Læsere. Men intet forstandigt Menneske kan dog se bort fra, hvor statsklogt Danmark har handlet, idet det lige saa lidt lod sig lede af sine Nationalister som vi af vore Altskere.“
(„Socialdemokraten“ 4. 4. 1923.)

Den kendte tyske Socialistfører, efter Sammenbrudet Understatssekretær i Udenrigsministeriet, KARL KAUTSKY behandlede i en Udtalelse i „Nationaltidende“ Forholdet mellem Frankrig og Tyskland, og heri forekom følgende Sætning:

„Der er foretaget talrige Grænsændringer, men den eksemplariske Maade, hvorpaa dette skete i Nordslesvig, var og blev en Undtagelse.“
(„Hejmdal“ 26. 4. 1923.)

Før den tyske Gesandt VON MUTIUS i Foraaret 1923 tiltraadte sin Post i København, udtalte han i et Interview til „Hejmdal“s Korrespondent i Berlin:

„To Folk, der staar hinanden broderligt nær, glemmer i Grænsestriden deres germanske Familieskab. Det er min faste Beslutning at gøre, hvad jeg kan, for at udligne disse Stridigheder. Jeg tror, det maa kunne lykkes, hvis begge Parter lægger lidt god Vilje for Dagen. Men jeg vil ikke undlade at betone, at efter min Overbevisning tilkommer det Danmark at vise den største Imødekommenhed. Det er Danmarks ridderlige Pligt. Til syvende og sidst er det dog os, der er bleven frataget noget, og det er Danmark, der har faaet det . . . Jeg finder, at det slesvigske Problem i Sammenligning med vore øvrige Grænsestridigheder er saa ringe og lettilgængeligt, at det maa kunne bringes til Klarhed — i hvert Fald i København og Berlin.“
(„Hejmdal“ 30. 4. 1923.)

Den preussiske Ministerpræsident BRAUN, der ved den slesvig-holstenske Mindefest i Kiel 24. Marts havde talte om den „uretfærdige Metode, hvorpaa Selvbestemmelsesretten var bleven anvendt i Nordmarken“, blev et Par Maaneder senere interviewet af „Hejmdal“s Korrespondent i Berlin. I Interviewet udtalte

han sig om den danske og den tyske Mindretalsordning paa en Maade, der viste, at han ikke var rigtig orienteret om de virkelige Forhold; navnlig angreb han skarpt „den danske Agitation for en Ejdergrænse“, som han jo, hvad Udviklingen senere har vist, tillagde langt større Betydning, end den kunde gøre Krav paa. Iøvrigt indledede han sine Udtalelser med følgende:

„Der findes næppe noget Menneske i Tyskland og Preussen, som ikke oprigtigt ønsker at knytte de to Nabofolk, Danske og Tyske, saa tæt og intimt til hinanden som muligt. Der bestaar det næreste Slægtskab imellem os, saavel hvad Folkeracen som hvad det økonomiske Samkvem angaar. *De Kendsgerninger, som hidtil har skilt os, tilhører nu Historien* og burde ikke være bestemmende for Fremtiden. Jeg tror, at Flertallet af det danske Folk nærer de samme Ønsker om gensidigt Venskab, men jeg nægter ikke, at Vejen til dette Maal i Øjeblikket er truet af svære Hindringer. I Landdagens Udvalg har Talere af alle Partier peget paa den Fare, der i Form af dansk Propaganda truer Tysklands Nordmark. Naar De tager min politiske Holdning i Betragtning [Braun er som nævnt Socialdemokrat] vil De indse, at det ikke drejer sig om chauvinistiske Talemaader, naar jeg betegner denne Frygt som begrundet.“ (,,Hejmdal“ 24. 5. 1923.)

I sin Udtalelse kom Ministerpræsidenten ikke med et Ord ind paa tyske Ønsker om at faa Grænsen flyttet mod Nord, — i god Overensstemmelse med hans Fremhævelse af, at „de Kendsgerninger, som hidtil har skilt os, nu tilhører Historien.“

I Modsætning til Braun gjorde PHILIPP SCHEIDEMANN i en Artikel i „Vorwärts“ 3. Juli 1923 den Opfattelse gældende, at „man for Guds Skyld ikke skulde gøre Danmark ansvarligt for den Agitation“, som Braun havde paatalt. Scheidemann indledede sin Artikel, der havde til Overskrift „Det danske Spørgsmaal“, med følgende Bemærkninger:

„Med Forbavselse vil Lærerne sige „Det danske Spørgsmaal“ — Ja, hvad er det? Siden hvornaar har vi ogsaa et dansk Spørgsmaal ved Siden af de andre slemme Spørgsmaal af indre- og ydrepolitisk Karakter?

Jeg er bange for, at vi er paa bedste Vej til ved Dumheder, som de hørte hjemme under det gamle Regime, ogsaa at støde Danskerne fra os, som iagttog en virkelig Neutralitet overfor os under Krigen, som efter Krigen har ydet os Hjælp paa mange Maader, og som varetog den for dem virkelig gode Lejlighed til at virkeliggøre gamle danske Fordringer i Slesvig paa en statsklog Maade, som vi kunde ønske, at Polakker, Belgiere, Franskmand osv. vilde tage til Forbillede; thi Danmark kunde ved Frankrigs Hjælp — det behøver ingen at være i Tvivl om — have faaet saa meget af Slesvig, som det havde forlangt.“ (,,Hejmdal“ 5. 7. 1923.)

Under et Ophold i Danmark udtalte den konservative tidligere tyske Rigs-kansler Dr. MICHAELIS, der som Formand for Tysklands kristelige Studenter-

forbund deltog i et kristeligt Studentermøde paa Nyborg Strand, sig paa følgende Maade i et Interview med „Fyns Venstreblad“:

„Det nordslesvigske Spørgsmaal er efter min Mening afgjort. Vi Tyskere har loyalt bøjet os for Afstemningen, og vi anerkender den. *Den nuværende dansk-tyske Grænse ligger fast*, og begge Folk bør nu arbejde paa at styrke Freden imellem dem i Stedet for at drive chauvinistisk Agitation.

Fra tysk Side har vi opgivet vor Agitation i det slesvigske Spørgsmaal, og de danske Chauvinister bør gøre ligesaa. Det gaar ikke mere paa den Maade. Nu er Befolkningen spurgt, og dens Vilje er opfyldt. Dermed er vi Tyskere tilfredse. Det bør Danskerne ogsaa være.“
(„Hejmdal“ 12. 7. 1923.)

Dr. Michaelis' Udtalelse fremkaldte livlig Drøftelse og skarpe Angreb i den tyske Grænsepresse, og foranlediget deraf offentliggjorde han et Par Uger senere følgende Erklæring:

„Jeg hører, at en Samtale, som jeg tilstod en dansk Korrespondent i Nyborg den 11. Juli, har givet Anledning til Misforstaaelse og Ophidselse. Jeg skal have ytret, at vi i Tyskland var tilfredse med Løsningen af Grænsespørgsmaalet mellem os og Danmark. Det er selvfølgelig ikke rigtigt.

Jeg har paa Spørgsmaalet, hvorledes jeg stillede mig til Grænseproblemet, svaret: Afgørelsen er falden. *Tyskland og Danmark maa slaa sig til Ro dermed* (sich damit abfinden). Hovedsagen er, at den chauvinistiske Kamp paa begge Sider tier, for at Folkene kan faa Ro.“
(„Hejmdal“ 1. 8. 1923.)

Men heller ikke denne Udtalelse tilfredsstillede de tyske Grænsepolitikere, og den i Slesvig oprettede Sammenslutning mod den danske Agitation, „Arbeitsgemeinschaft“, afæskede Dr. Michaelis en ny Erklæring, hvori han udtaler, at han ikke anser Afstemningen for svarende til Retfærdigheden, en-bloc-Afstemningen var til Skade for Tyskland og „førte overvejende tyske Omraader og Landsbyer ind under dansk Herredømme imod Folkenes Selvbestemmelsesret“. Han vedkender sig ikke Udtalelsen: „Befolkningens Vilje er opfyldt, vi anerkender Afstemningen“. Erklæringen sluttede:

„Jeg har i Interviewet ikke udtalt mig om Retten eller Uretten. Jeg har kun konstateret den Kendsgerning, at Afgørelsen var falden, og at der for Tiden paa begge Sider ikke bestaar nogen Mulighed for at ændre noget ved Grænsen. Dertil har jeg knyttet den Advarsel til de stridende at *undgaa chauvinistiske Fjendtligheder*, under Hensyn til den frygtelige Ødelæggelse af de europæiske Folks Livsnerver. Et sagligt berettiget, i Formen maadeholdent Forsvar mod videregaaende fjendtlige Krav skulde ikke ved denne Advarsel være afskaaret fra at komme til Orde.

Jeg har ved mit Ophold i Danmark modtaget det Indtryk, at der i videre Kredse i ikke ringe Omfang er givet Muligheder for Forstaaelse af de modstridende Stand-

punkter. Ikke paa svag, pacifistisk Vis, men under fuld værdig Varetagelse af de nationale berettigede Standpunkter maatte det forsøges at hidføre en Forstaaelse og fjerne Brodden, der til Dels hidrører fra manglende Kendskab til den andens Egenart. Hvad der vilde være utænkligt overfor Polakkerne i Øvre-Schlesien, Posen og Danzig — det er ikke umuligt overfor Danskernes kulturelt højstaaende Folkestamme.“

(„Hejmdal“ 23. 8. 1923.)

Selv denne afpressede Erklæring, hvori Dr. Michaelis i Formen har maattet gøre Indrømmelser overfor den tyske Agitation, viser jo Afstanden mellem ham og denne Agitation og den „chauvinistiske Fjendtlighed“, som han saa indtrængende advarer imod.

Den tyske Rigsindenrigsminister OESER, der tidligere overfor en dansk Korrespondent i Berlin havde udtalt sin Glæde over, at den tyske Republik havde fundet venlig Forstaaelse i de skandinaviske Lande, udtalte ved Indvielsen af den nye Frihavn i Flensborg den 17. Juli 1923 ifølge „Flensburger Nachrichtens“ Referat:

„For ensidige danske Fordeles Skyld er den nye Grænse bleven paanødt det tyske Folk. Tysk Folkeliv og tysk Folkefællesskabs livsvigtige Interesser er bleven haardt krænkedede derved. Flensborgerne har ikke glemt Afstemningstidens haarde Dage under fjendtlig Besættelse. Den urokkelige Vilje til Genopbygning og *Ønsket om et godt Forhold til Nabolandet* har bevæget Rige og Stat til at give Flensborg By den fornødne Hjælp til Indretning af denne Havn.“

(„Hejmdal“ 19. 7. 1923.)

Overfor Indenrigsministerens Tale om, at „Grænsen var paanødt Tyskland for ensidige danske Fordeles Skyld“, vil det være nødvendigt at fastslaa, at Grænsen blev sat i Overensstemmelse med Folkenes Selvbestemmelsesret, som den tyske Regering havde anerkendt. Iøvrigt hørte Dr. Oeser selv til den Kreds af tyske Politikere, der før Krigen ønskede det nordslesvigske Spørgsmaal løst netop paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret.

Efter Afslutningen af den interparlamentariske Konference i København i August 1923, aflagde de tyske Parlamentarikere, der havde deltaget i Konferencen, et Besøg i Horserød-Lejren for at hilse paa de tyske Feriebørn. Ved Afskeden tog den tidligere tyske Rigskansler, Centrumsføreren FEHRENBACH Ordet og udtalte:

„Vi har mødt mange opmuntrende Tegn under disse Dages Samvær, men denne Afslutning opvejer alt andet: Her ser vi Freds- og Forsoningsarbejdet i Gerningen. Det danske Folk — uden Hensyn til Klasser og Anskuelser og uden at spørge om Politik eller Religion — aabnede Favnen for vore syge og sultne Børn og gav dem i Titusinder den kærligste Pleje. Hvilket herligt Folk!

Jeg ved, det maa have kostet Danmark meget at vise denne Kærlighed. Danmark havde meget at glemme, men glemte i Menneskekærlighedens Navn saa fuldkomment, at vi maa sige: Det er den Aand, der kalder Fremtidshaabet til Live i vort arme, fortvivlede Land. Her knyttes ubrydelige Baand mellem det danske Folk og Barnehjerter, der engang vil slaa i voksne Mænds og Kvinders Barm med usigelig Taknemlighed og udødeligt Ven-skab mod Danmark.“
(„Hejmdal“ 20. 8. 1923.)

Et Par Dage efter bragte „Socialdemokraten“ følgende Udtalelse i Form af et Interview med den socialdemokratiske daværende tyske Indenrigsminister SOLLMANN:

„Saavidt jeg fra min fjerntliggende Hjemegn ved Rhinen har kunnet orientere mig i denne Sag, kan jeg overhovedet ikke anerkende, at der eksisterer et slesvigsk Spørgsmaal. Danmark har under Krigen indtaget en saa klar neutral Stilling, og dens Befolkning, navnlig Arbejderklassen, har baade under og efter Krigen gjort tyske Børn saa meget godt, at jeg ikke kan tro, at der skulde være en dyberegaaende politisk Modsætning mellem Tyskland og Danmark.“
(„Hejmdal“ 23. 8. 1923.)

Denne Udtalelse fremkaldte, som det kunde forudses, en skarp Protest fra tysk grænsepolitisk Side, og for ikke at skaffe Regeringen yderligere Vanskeligheder i en kritisk Tid, fandt Indenrigsminister SOLLMANN det hensigtsmæssigt at lade Wolffs Bureau bringe en Berigtigelse, hvori det hed:

„Wolffs Bureau er bemyndiget til at erklære, at dette Interview, for saa vidt som det berører Slesvig, er bleven opfattet fejlagtigt. I Anledning af en Samtale om den politiske Situation blev der bagefter ogsaa forelagt Ministeren Spørgsmaalet om Forholdet til Danmark. Han svarede, at han, der netop var blevet udnævnt til sit Embede, endnu ikke kunde udtale sig om de slesvigske Forhold, og han fremsatte derefter kun de i „Socialdemokraten“ omtalte venlige Bemærkninger om Danmarks Neutralitet under Krigen og om den danske Hjælp til tyske Børn. Han udtalte som sin Overbevisning, at Differencer med Danmark vilde kunne udjævnes uden større Vanskelighed. Om Rigets principielle Stilling til Versailles-Fredens Traktatbestemmelser om Slesvig blev der ikke talt. Det er Rigsindenrigsministerens stadige Bestræbelser at lindre de svære Følger af Fastsættelsen af Nordmarksgrænsen, der er sket uden at Tyskland er bleven spurgt.“
(„Hejmdal“ 30. 8. 1923.)

I Tilslutning hertil udtalte Ministeren sig, som det paa det Tidspunkt næsten altid skete i herhenhørende officielle Udtalelser, imod den „ejderdanske Agitation“, og den paa Tysk skrevne danske Presse sydfor Grænsen. Iøvrigt viser en Sammenligning mellem „Socialdemokraten“s Gengivelse af Interviewet og Wolffs Bureaus Berigtigelse, at Rigsindenrigsminister Sollmann, ligesom Dr. Michaelis, i Realiteten i den afpressede Erklæring fastholdt sin principielle Opfattelse.

Dagen efter Fremkomsten af Rigsindenrigsminister Sollmanns Udtalelse i „Socialdemokraten“ bad „Hejmdal“ Ministerens Partifælle Dr. BREITSCHIED, tidligere tysk Indenrigsminister og det socialdemokratiske Partis Ordfører i udenrigspolitiske Spørgsmaal, om en Udtalelse. Dr. Breitscheid udtalte sin Glæde over Sollmanns klare og bestemte Ord:

„Det er det socialdemokratiske Partis Opfattelse, som Indenrigsministeren her har givet Udtryk.“ (,,Hejmdal“ 24. 8. 1923.)

Da en Medarbejder ved „Nationaltidende“ kort Tid efter havde en Samtale med Rigspræsident EBERT, udtalte denne sig meget rosende om Danmark, men var meget utilbøjelig til at komme ind paa politiske Forhold. Paa Journalistens Spørgsmaal, hvad Rigspræsidenten mente om det sønderjydske Spørgsmaal, svarede Ebert:

„— Det er Politik — og det vil vi ikke ind paa, vel? Men De saavelsom alle Danske ved, at det store Flertal i Tyskland vil et smukt og godt Naboforhold til Danmark. Der er visse Besværligheder, — det er der altid ved Overgang og ved Nyorientering, men ogsaa de vil blive overvundet.

— Flensborg?

— Og jeg vil stadig hævde, at der ikke er to Folk, der har bedre Betingelser end det danske og tyske for at kunne leve godt sammen. Og husk paa, Tiden læger alle Saar — selv dem, der ser ud til at være dybest.“ (,,Hejmdal“ 12. 9. 1923.)

Det var ikke vanskeligt at forstaa, at Rigspræsident Ebert ikke ønskede Afæren med Dr. Michaelis og Indenrigsminister Sollmann om igen.

Den kendte tyske Nationaløkonom Professor WERNER SOMBART kom under et Ophold i København i et Interview med „Nationaltidende“, hvor han betegnede sig selv som Monarkist og Militarist, ogsaa ind paa Grænsespørgsmaalet:

„Jeg antager, at man her i Danmark er af den Anskuelse, at vi lægger megen Vægt paa det i Tyskland. Det, tror jeg, er forkert. Spørgsmaalet er slet ikke saa stærkt betonet hos os, og jeg personlig er fuldkommen tilfreds med den Grænse, som nu er lagt, og den Adskillelse, som har fundet Sted.“ (,,Hejmdal“ 20. 10. 1923.)

Den 28. November 1923 meddelte et Telegram fra Berlin, at der ved et Møde i Flensborg den 25. November af Ledelsen for det tyske og for det danske Socialdemokrati var vedtaget en Udtalelse, hvori man anerkendte den bestaaende Grænse og med sluttet Front vilde bekæmpe enhver Irredenta paa begge Sider af Grænsen. Nogle Dage i Forvejen var de paa Tysk skrevne danske Blade syd

for Grænsen bleven forbudt under de herskende urolige Forhold i Tyskland, der under Udsigt til Borgerkrig havde medført Indførelse af Belejringsstilstand. Forbudet var begrundet med Henvisningen til, at disse Blade havde støttet Bestræbelser for at bryde Grænsen, og tyske Socialdemokrater udtalte, at de derfor maatte henregnes til den Irredenta, som Socialdemokraterne paa begge Sider af Grænsen vilde bekæmpe. Heroverfor erklærede Stauning imidlertid, at „Bladmeddelelserne om, at Konferencen i Flensborg beskæftigede sig med Forholdet til de to af Slesvigs Kommandant forbudte tyskskrevne, men dansksindede Blade, var grebet ud af Luften“.

I Erklæringen, der indledende henviste til den dansk-tyske socialdemokratiske Konferences Beslutning af 26. November 1921, hed det:

„I Anledning af de Planer, som med Tilslutning fra Enkeltpersoner i danske Kredse udkastes om en Forskydning af den danske Grænse til et sydligere Punkt end det nuværende, hvis den ved de sørgelige Forhold i Tyskland paabegyndte Splittelse og Opløsning skrider frem, udtaler de danske Repræsentanter, at saadanne Forsøg paa Udnyttelse af det tyske Riges Nød vil møde det socialdemokratiske Partis og hele den danske Arbejderklasses enstemmige Modstand. I den Henseende staar Danmarks nuværende Regering ifølge Statsminister Neergaards Udtalelse i den danske Rigsdags Folketing den 18. Okt. d. A. paa samme Standpunkt, og der er ikke mindste Tvivl om, at et overvældende stort Flertal af det danske Folk indtager dette Standpunkt.

Paa samme Maade afviser *det tyske Socialdemokrati kategorisk alle Planer om Generobring af det Omraade, der nu er tillagt Danmark*. Disse Planer, enten de har til Formaal at forene det danske Slesvig med det tyske Rige eller at tilvejebringe en selvstændig slesvig-holstensk Stat, vil møde den stærkeste Modstand fra det socialdemokratiske Parti, fra den tyske Arbejderklasse og fra den overvejende Masse af hele det tyske Folk.

Konferencen bekræfter i fuld Overensstemmelse med de socialdemokratiske Partier i Danmark og Tyskland, at den efter Fredsslutningen i 1920 efter stedfundne Folkeafstemninger *fastsatte Grænse mellem Danmark og Tyskland anerkendes som den lovlige gældende Grænse*. Det tyske, saavel som det danske Socialdemokrati afviser enhver irredentistisk Bevægelse.“

(„Hejmdal“ 30. 11. 1923.)

Erklæringen var underskrevet for det tyske Socialdemokrati af OTTO WELS og for det danske Socialdemokrati af TH. STAUNING. — Det meddeltes senere i „Sonderburger Zeitung“, at af tyske Grænsesocialdemokrater havde Formanden for den socialdemokratiske Organisation i Flensborg W. HABERLAND, fhv. Medlem af Weimar-Nationalforsamlingen P. MICHELSEN, Landraad E. ADLER, Egernførde, og Redaktøren af „Flensburger Volkszeitung“ HANS JENSEN deltaget i Konferencen.

At den socialdemokratiske Overenskomst blev betragtet som meget betydningsfuld, fremgik af de voldsomme Angreb, den var udsat for særlig i den tyske

Grænsepresse og slesvig-holstenske Blade. Denne Aktion blev endvidere taget op af de reaktionære Partier i Tyskland og udnyttet til et Angreb mod den preussiske Koalitionsregering, som den socialdemokratiske Ministerpræsident Braun stod i Spidsen for. Den 14. December blev der i den preussiske Landdag af Repræsentanter for Højrepartierne rettet et skarpt Angreb paa Overenskomsten. Det afvistes af Indenrigsminister SEVERING under Henviisning til, at Overenskomsten ikke berørte hans eller Ministerpræsident Brauns tidligere Udtalelser. Samtidig indbragtes af Repræsentanter af Højrepartierne en Interpellation i det preussiske Statsraad (Overhus) om Overenskomsten.

De voldsomme Angreb mod Overenskomsten foranledigede *den socialdemokratiske Forening i Flensborg* til at tage Stilling til Spørgsmaalet paa et Møde den 4. Januar 1924. Paa dette Møde vedtoges en Udtalelse, hvori det hed, at det

„fuldtud stiller sig paa den mellem det tyske og det danske socialdemokratiske Parti afsluttede Grænseoverenskomsts Grund . . . Overenskomsten skal og vil tjene til at trænge Grænsekampen ind i saglige Baner for at afgive Plads for en endelig Forstaaelse mellem de to Folk. Forsamlingen protesterer imidlertid ogsaa paa det skarpeste imod den borgerlige Presses Metode, der fremstiller os som nationalt upaalidelige. Ikke et eneste Punkt i Aftalen giver Anledning hertil . . . Nu som før er det vor Grundsætning, at hvad der er tysk, maa forblive tysk.“
(„Hejmdal“ 7. 1. 1924.)

Den 7. Januar havde Socialdemokraterne indbudt til et *offentligt Møde i Slesvig*, der var besøgt af 1500 Personer, hvor Folketingsmand STAUNING og Rigsdagsmand WELS skulde gøre Rede for Overenskomsten. Stauning talte først, og da Wels var bleven forhindret, talte Partisekretær VERDIECK i Stedet for ham:

„Jeg er bemyndiget til at udtale, at *samlige socialdemokratiske Organisationer i Slesvig-Holsten uden Undtagelse stiller sig bag Aftalen og anerkender den*. Man vidste, at visse danske chauvinistiske Kredse stræbte efter en Grænseregulering, der skulde gaa længere sydpaa. Ligeledes fandtes tyske Kredse, der tilstræbte en lignende Grænseregulering nordpaa. Dette burde forhindres, og derfor havde man foreløbig anerkendt Grænsen som en Kendsgerning, man for Øjeblikket ikke kunde ændre.“
(„Hejmdal“ 9. 1. 1924.)

Ved Mødet havde ogsaa en Række Modstandere af Overenskomsten Ordet for at protestere mod den.

I Tilslutning til Mødet i Slesvig afholdtes lignende Møder i Kiel den 8. Jan. og i Flensborg den 9. Jan. I *Kiel* udtalte det tyske Socialdemokratis Formand, Rigsdagsmand OTTO WELS, at

„Formaalet med den trufne Grænseaftale var, at man vilde arbejde henimod Tilfredshed i Europa. *Det tyske og det danske Socialdemokrati tilbageviste enhver Irredentisme.*“
(„Kieler Zeitung“ 9. 1. 1924.)

I det socialdemokratiske „Flensburger Volkszeitung“ refereres Wels' Tale paa følgende Maade:

„Med fuldt Overlæg udtaler vi i vor Overenskomst, at det danske som det tyske Socialdemokrati *afviser enhver irredentistisk Bevægelse*. Vi giver dermed et Signal til hele Verden. Vi modarbejder enhver Erobring, enhver krigersk Hensigt . . . Ingen af os, der har arbejdet med paa Overenskomsten, var af den Overbevisning at have skabt noget for Evigheden. Men vi vidste, at det skulde være noget, der befæstede Følelsen af Ro og Venskab mellem det tyske og det danske Folk, og det skal fremfor alt hidføre det der, hvor det ikke var. Vi raaber til Alverden: Vi ønsker ingen Irredenta! . . . En irredentistisk Kamp mod Danmark vilde ikke betyde, som Nationalisterne mener, at Irredentaen føres ind i Danmark, det vilde ogsaa indvirke paa Polen, Belgien, Frankrig, Italien. Rundt om i Udlandet vilde man vise hen til Erobringsaandens Genopvaagnen, og vi vilde da paany blive udsat for en ligesaa stor Isolering, som vi har oplevet under Verdenskrigen.“
(„Flensb. Volkszeit“ 10. 1. 1924.)

Det socialdemokratiske Blad „Vorwärts“ i Berlin bragte et Telegram fra Mødet, hvori det til Slut hed, at

„den enstemmige Tilslutning og det livlige vedvarende Bifald ved Slutningen af Wels' Tale viste, at vore Partifæller staar fast bag ved Partiledelsen.“

Ved Mødet i Flensborg forsikrede P. MICHELSEN, tidl. Medlem af Nationalforsamlingen i Weimar,

„at man med alle Midler vilde arbejde hen paa at opfylde det i Grænseoverenskomsten tilsigtede Maal.“
(„Hejmdal“ 10. 1. 1924.)

Og Partisekretær VERDIECK fremhævede, ligesom ved Mødet i Slesvig,

„at det tyske og ogsaa det slesvig-holstenske Socialdemokrati *fuldtud, alle som en, stod bagved Aftalen*, fordi den efter moden Overvejelse var i det tyske Folks Interesse.“
(„Hejmdal“ 10. 1. 1924.)

Overfor den faste og sluttede Stilling, som det tyske Socialdemokrati fastholdt, og som nævnt tillige for at rette et Fremstød mod den preussiske Koalitionsregering besluttede Højrekredsene at forny Angrebet i *den preussiske Landdag* fra 14. Dec., og to tysknationale Landdagsmænd, Dr. WINKLER, Merseburg, og MILBERG fra Slesvig-Holsten, sidstnævnte kendt for sin udprægede danskfjendtlige Holdning, stillede følgende Interpellation til Regeringen:

„Uimodsagt, ogsaa iflg. socialdemokratiske Bladmeddelelser, har Formanden for det forenede socialdemokratiske Parti i Tyskland Wels sammen med de danske Socialdemokraters Førere truffet en Overenskomst, hvorefter *den nuværende Grænse definitivt anerkendes*.

Som Løn for denne Overenskomst skal den socialdemokratiske Presse understøttes med Penge fra Danskerne.

Mener Statsministeriet, hvis Præsident og flere Ressortministre tilhører det forenede socialdemokratiske Parti i Tyskland, at en saadan Overenskomst kan taales?"

(„Hejmdal“ 18. 1. 1924.)

Hvad Beskyldningen for at have modtaget kontant Belønning for Overenskomsten angaar, var den forlængst bleven tilbagevist af tyske Socialdemokrater som usand. „Vorwärts“ skrev Dagen efter, at Interpellationens Ordlyd var bleven bekendt:

„At varetage velforstaede tyske Interesser i den internationale Forstaaelses Aand, det var Formaålet for Overenskomsten, og kun tysknationale Hjerner kan opfinde den smudsige Løgn, at den tyske Kontrahent har givet sin Tilslutning af Pengehensyn.“

(„Hejmdal“ 19. 1. 1924.)

Interpellationen kom til Behandling i Landdagen den 25. Jan. Den tysknationale Landdagsmand MILBERG begrundede Forespørgslen, idet han hævdede, at der var sket et fuldstændigt Omsving i Socialdemokraternes Holdning. Ministerpræsident Brauns Holdning i nationale Spørgsmaal havde ellers hidtil vakt Glæde.

Paa Regeringens Vegne erklærede Ministerialraad Dr. RATHENAU, at Regeringens tidligere Erklæringer angaaende Grænsespørgsmaalet ikke var bleven paavirkede af Overenskomsten.

Ikke tilfreds med denne Erklæring vedtog alle de borgerlige Partier at tilkalde Ministerpræsidenten, og denne kom til Stede i Landdagen og erklærede, at han intet havde at tilføje, han stod i denne Sag paa det Standpunkt, han flere Gange havde præciseret her i Huset. Var det ikke nok, maatte han bede om, at Debatten udsattes, indtil Statsministeriet kunde træffe Beslutning i Sagen.

Det vedtoges derefter at udsætte Forhandlingen men at lade den socialdemokratiske Landdagsmand BARTELS først faa Lejlighed til straks at svare paa Dr. Milbergs Angreb. I sin Tale udtalte Bartels bl. a.:

„Socialdemokratiets Stilling til Reguleringen af det nordslesvigske Grænsespørgsmaal er bekendt. Mit Parti har bekæmpet Afstemningsmaaden i Slesvig og anser endnu i Dag Afstemningsmaaden som en Uret. Ogsaa Grænsedragningen har vi betegnet som uretfærdig, thi tyske Landsdele er ved denne Grænsedragning bleven bragt ind under dansk Styre. Det er det Standpunkt, som Socialdemokratiet har indtaget ved Afstemningen, hvilken Grundopfattelse det endnu i Dag deler og anser som berettiget.

Men der er i Danmark Kredse, der finder, at denne Grænse ikke er trukket sydligt nok, og i Tyskland Kredse, der holder fast paa den gamle Grænse efter 1864. Vi tilbage-

viser begge Retninger, fordi begge Opfattelser ikke er af Interesse for en Forstaaelse mellem Tyskland og Danmark. I den største Del af det afstaaede Omraade opviser Landet en indtil $\frac{9}{10}$ dansktalende Befolkning, der kun modvilligt og tvungen var ved Tyskland.

I den i den samlede Partipresse offentliggjorte Overenskomst staar fejlagtigt Ordet „vedtaget“. Men om en Vedtagelse kan man ikke tale, thi paa Grund af den angribelige Folkeafstemning er der fastsat og ikke vedtaget en Grænse. Grænsen mellem Danmark og Tyskland bliver derefter i Opraabet betegnet som „lovligt gældende Grænse“. Det er udelukkende Anerkendelse af en Kendsgerning. Denne Grænse er lovligt gældende, Rigsdagen som lovgivende Institution har sanktioneret den. . . .

I Overenskomsten afviser det tyske Socialdemokrati kategorisk alle Planer, der gaar ud paa en *Generobring* af det Omraade, som nu er tilsikret Danmark, men dog ikke saaledes, at der maaske ikke senere kunde tales om en Korrektur af Grænsen“.

(„Hejmdal“ 28. 1. 1924.)

Den fortsatte Debat i Landdagen fandt Sted den 1. Februar. Ministerpræsident BRAUN tog straks Ordet, og hans Udtalelse ved denne Lejlighed maa betragtes som en nøje overvejete Præcisering af Statsregeringens Standpunkt. Hans Udtalelse maa derfor ogsaa bedømmes ud fra det Synspunkt, at han jo som Ministerpræsident ikke kunde give specielt Udtryk for Socialdemokraternes Opfattelse. Han henviste først til sin Tale i den preussiske Landdag den 9. Juni 1923, — hvori han havde rettet et skarpt Angreb paa den danske Agitation syd for Grænsen, men til Slut under Henvisning til Danmarks loyale Neutralitet under Krigen og den danske Hjælpevirksomhed overfor tyske Børn fremhævede, at „*vi nærer ikke det mindste Nag til Danmark* som Stat og Folk og ønsker at leve i Fred og Venskab med det.“ — Derefter udtalte han:

„Den *lovlige fastsatte Grænse* maa ogsaa vi anerkende. *Ud fra et statsretligt Synspunkt maa jeg anerkende den.* Fra Moralens Synspunkt kan jeg lige saa lidt anerkende den som de andre Grænser, der er bleven paatvunget os ved Versailles-Freden. Der er derved tilføjet os Uret. . . . Jeg kan kun gentage, hvad jeg har sagt den 9. Juni: *Vi vil leve med Danmark i Venskab.* Men vi forlanger netop af denne Grund, at man fra ansvarlig Side i Danmark hindrer de uansvarlige Kredse i Danmark i deres Virksomhed. Det er ogsaa i Dag mit Standpunkt. Ved ophidsende Chauvinisme paa denne Side af Grænsen styrker man Chauvinismen hinsides Grænsen.“

(„Hejmdal“ 22. 2. 1924.)

Senere tog Indenrigsminister SEVERING Ordet og fremhævede, at udenrigspolitiske Spørgsmaal „ikke bør afgøres af økonomiske Organisationer og Partier. Den mod Ophidselse af Folkene rettede Tendens billiger jeg fuldtud.“

Ordførerne for Centrum, de tysknationale, det tyske Folkeparti og Demokraterne angreb alle Socialdemokraternes Overenskomst.

Efter Debattens Afslutning udtalte BARTELS til „Hejmdal“s Korrespondent: „Vi er fuldt tilfredse med Ministerpræsident Brauns Erklæring“.

Brauns skarpe Udtalelse mod den „danske Agitation“ sydfor Grænsen maa ses paa Baggrund af de herskende Forhold som Følge af Inflationen i Tyskland dengang. Kronen noteredes den Dag i 650—700 Milliarder Mark!.

Samme Dag fandt Interpellationen i det *preussiske Statsraad* Sted. Her begrundede den for sin udprægede Danskfjendtlighed, ogsaa før Krigen kendte Grev RANTZAU-RASTORF Forespørgselen. Han udtalte dog bl. a.: „At Grænsen er lovlig, er utvivlsomt“. Socialdemokraten BAUER tilbageviste Angrebene paa Socialdemokratiets Holdning.

Dermed var Debatten om Socialdemokraternes Grænseoverenskomst afsluttet. De stærke Angreb, der blev rettet imod den, maa bedømmes som et Vidnesbyrd om dens Betydning, men den blev tillige benyttet som Angrebepunkt imod Koalitionsregeringen i Preussen, hvor Højrepartierne gerne vilde sprænge Socialdemokraterne ud fra den ledende Plads.

Men Sagen havde vakt stor Opsigt i hele den europæiske Presse, især fældedes i svenske Blade en skarp Dom. „Vorwärts“ gjorde i en ledende Artikel opmærksom paa den Skade, som tyske Interesser havde lidt ved „de to kæmpemæssige tyske Dumheder“: Forbudet mod de paa tysk skrevne danske Blade og Interpellationen i Landdagen.

Drøftelsen vedblev endnu nogen Tid. I en Artikel i „Hejmdal“ skrev Medlem af det preussiske Statsraad Prof. Dr. R. F. FUCHS i Breslau, der er gift med en dansk Dame fra Aabenraa og velkendt med Forholdene her:

„Ganske bortset fra, at en Ministerpræsident eller en Ressortminister i et Koalitionskabinet altid kun kan afgive en Erklæring, som støttes af det samlede Kabinet, og aldrig kan repræsentere et rent partipolitisk Standpunkt, saalænge Koalitionen skal opretholdes, bestod der i det tysk-danske Grænsespørgsmaal slet ingen principiel Forskel mellem de socialdemokratiske Ministre og deres Parti. . . . Grænsen maa af enhver anerkendes som *lovligt gældende*, selv om dette ikke synes begrundet eller berettiget efter Afstemningsresultaterne.“
(„Hejmdal“ 15. 2. 1924.)

Det socialdemokratiske „*Hamburger Echo*“ beklagede, at Regeringens Repræsentanter „ikke havde imødegaaet Angrebene paa Overenskomsten med den Bestemthed, som de burde“, og fortsatte:

„Naar vi vil leve i god Forstaaelse med vort Nabofolk mod Nord, maa vi ikke mere tillade, at de Vinduer bliver slaaet ind, der skal tjene det venskabelige Samkvem mellem os og Nabofolket.“
(„Hejmdal“ 16. 2. 1924.)

I en Artikel, der fyldte hele Bladets Forside, holdt det socialdemokratiske „*Flensburger Volkszeitung*“ Afregning med de borgerlige Partier, der havde rettet Stormløbet mod Grænseoverenskomsten. Det hed i Artiklen:

„Naar man sammenfatter det altsammen, kan man sige, at ynkelige Anklagere har sat sig til Opgave at drage det Parti, der ved sine Gerninger har udført mest for Grænsetykerne i Slesvig, ned i Snavset, og at Forsøget er ynkeligt strandet.“

(„Hejmdal“ 18. 2. 1924.)

Den kendte tyske Publicist og Fredsven, Redaktøren af „Die Welt am Montag“, HELMUTH VON GERLACH udtalte i et Interview med „Hejmdal“s Korrespondent i Berlin:

„Jeg staar paa det Standpunkt, at Europa ikke kan falde til Ro, før Tyskland helt og holdent anerkender Versailles-Fredens Grænser. Derfor betragter jeg den Overenskomst, som de danske og tyske Socialdemokrater har afsluttet i Flensborg som den bedste modus vivendi. Jeg — og her taler jeg i den tyske Fredsforenings Navn — *anerkender den bestaaende Grænse som en Kendsgerning og finder, at Tyskland bør akceptere den som en varig Institution.* Det er den første Forudsætning for en endelig Løsning paa Spørgsmaalet.“

(„Hejmdal“ 28. 3. 1924.)

Ved den slesvig-holstenske Provinslanddags Aabning den 20. Maj 1924 efter det tyske Rigsdagsvalg den 4. Maj, der havde vist en Fremgang for de danske Stemmer i Mellem- og Sydslesvig fra 4736 i 1921 til 7620, holdt Overpræsident KURBIS en Tale, hvori han ogsaa kom ind paa Grænsespørgsmaalet:

„Hvis de Forhandlinger, som inden Krigens Slutning blev førte mellem Preussen-Tyskland og Danmark, havde ført til et afsluttende Resultat vedrørende en Grænsedragning til Fordel for Danmark, saa vilde ingen i Slesvig-Holsten nu tænke paa at angribe en Grænse, der var skabt paa Grundlag af gensidige Overenskomster under Hensyntagen til den frit udfoldede Folkevilje. I Stedet for afbrød Danmark Forhandlingerne og tog den nuværende Grænse, ikke som Grænsbefolkningens frie Afgørelse, men som en Gave ved en tiltvungen Overenskomst, som vi varigt i dens Følger maa føle som en Krænkelse af de Tilsikringer, der var givet os, og af vore Livsrettigheder.“

(„Hejmdal“ 22. 5. 1924.)

Overpræsidentens Fremstilling er dels ikke rigtig med Hensyn til Forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland og dels kun en Gentagelse af de fra tysk grænsepolitisk Side stadig fremsatte Synspunkter.

I det kendte tyske Tidsskrift „Die christliche Welt“, hvor Johannes Tiedjes berømte Artikler imod Tvangsfortyskningen fremkom i 1909, skrev Forstanderen for den tyske Mindretals-Højskole i Dornfeld i Galicien, Pastor Dr. FRITZ SEEFELD, en Artikel om Grænseforholdene, som han havde lært at kende ved flere Rejser og ved Ophold i Danmark. Han indledede og sluttede sin Artikel, der kritiserede de tyske Myndigheders Behandling af det danske Mindretal, med følgende:

„Det er ligefrem forfærdeligt at rejse i Danmark som Tysker, thi man maa næsten hver Dag overfor de danske Venner paany skamme sig over sin Tyskhed. . . .

Vil man da ikke forstaa i Tyskland, at det i Nordslesvig drejer sig om helt andre Grænse-

forhold end til de andre Sider i Riget? Skal den gamle sørgelige Kurs, der støder Verden for Hovedet, ogsaa bibeholdes i det „nye Tyskland“? Man har i Tyskland intet lært og intet glemt. Sørgeligt, men den bitre Sandhed.“ („Hejmdal“ 11. 6. 1924.)

En anden tysk Højskolemand, Pastor HANS STØRMER, offentliggjorde en Artikel i „Vossische Zeitung“ den 8. Juli, hvori det hed:

„Vi har desværre i Fredstid forsømt at hidføre en Afstemning i Nordslesvig, der vilde have efterkommet Selvbestemmelsesrettens Krav, og det er ydmygende for os, at vort Nederlag og fransk Magt blev brugt til at bestemme den nye Grænse. Ogsaa vore danske Venner maa forstaa, hvor bitre Tyskernes Følelser maa være, efter at vi saa længe har maattet lide under Frankrigs Naalestiks- og Bajonetpolitik. Det tyske Folks Sjæleliv er sygeligt ophidset gennem de sidste 10 Aars Nød og Lidelser.

Men trods alt: Voldspolitikken maa have en Ende! Truende Taler maa ikke mere høres. Folkelig Tænkemaade maa vinde Plads ogsaa hos os, og derfor bekender jeg mig ubetinget til den Grundsætning: *Grænsen ligger fast* og kan kun ændres ved en fredelig Overenskomst.

I denne Aand har vi, d. v. s. mine Folkehøjskolevenner og jeg virket og vil ogsaa gøre det i Fremtiden.“ („Hejmdal“ 9. 7. 1924.)

En Medarbejder ved „Nationaltidende“, cand. mag. K. BØGHOLM, havde i August 1924 en Samtale med den tidligere tyske Rigskansler Dr. WIRTH, Centrum, hvori denne ogsaa kom ind paa Forholdet mellem Danmark og Tyskland. Hr. Bøgholm skriver:

„Jeg fik under Samtalen det Indtryk, at Wirth ønsker et godt og hjerteligt Forhold til Danmark og med Forstaaelse har sat sig ind i alle herhenhørende Spørgsmaal. Der eksisterer, erklærede Dr. Wirth, nu overhovedet intet dansk-tysk „Spørgsmaal“. Han har ikke paa *noget ansvarligt Sted* fundet *nogensomhelst* Tilbøjelighed til at „gøre op“ med Danmark. Der bestaar det bedste Forhold mellem Danmark og Tyskland. I sin Tid tog Dr. Wirth som Rigskansler Afsked med de tyske Nordslesvigere med de fredeligste Ord, og han har ogsaa lagt Mærke til, at man i Danmark har forstaaet det Sindelag, der laa bag. Siden da har Dr. Wirth aldrig behøvet at give sig af med dette Spørgsmaal.“

(„Hejmdal“ 19. 8. 1924.)

Ved Verdensfredskonferencen i Berlin i Oktober 1924 afholdtes i Udenrigsministeriet en Modtagelsesfest, hvor Formanden for den tyske Fredsforening Professor QUIDDE i sin Velkomsttale særlig henvendte sig til den danske Delegation:

„Det Samarbejde, der er i Gang for gensidig Fred og Forstaaelse mellem Danmark og de østlige europæiske Stater, kan trygt regne med Tyskland som et venligtsindet Forbindelsesled. *Forholdet mellem Danmark og Tyskland er ordnet paa den bedste Maade ved den nye Grænse*, og det vil være let at ordne de Vanskeligheder, der endnu bestaar.“

(„Hejmdal“ 5. 10. 1924.)

I September 1924 vedtog „Deutsche Friedensgesellschaft, Arbeitsgemeinschaft Schleswig Holstein“ at lade Bladet „*Die Brücke*“ være Organ for hele

„Arbejdsfællesskabet“, medens det hidtil kun havde været Organ for den flensborgske Gruppe og hidtil ikke havde deltaget i Grænsedrøftelsen. Der indførtes nu en særlig Rubrik „Tyskland og Danmark“, der redigeredes af Købm. A. ANDERSEN, Flensborg, og i en Programartikel redegjorde han for Fredsselskabets Opfattelse af Grænsespørgsmaalet. Artiklen sluttede med følgende:

„Med den afstukne Grænse kan tyske og danske affinde sig. Den var under de givne Omstændigheder den bedste Løsning. Aldrig er der blevet trukket en lykkeligere Grænse end 1920 i Slesvig, i et Land, hvor to Nabofolks Kulturer har blandet sig med hinanden. Netop det skal foranledige os til at slaa en Bro mellem Tyskland og Danmark-Skandinavien.“

(„Hejmdal“ 7. 10. 1924.)

Udtalelserne om Grænsen bliver nu i den følgende Tid sjældnere. Man faar Indtryk af, at Emnet er uddebatteret. Men Drøftelsen havde faaet sit særlige Præg gennem de fra tysk Side fremkomne Udtalelser, der er anført ovenfor, tillige med de Udtalelser, der samtidig fremkom fra fremtrædende politiske Personer og Videnskabsmænd i *de nordiske Lande*, og som alle *bestemt afviste de tyske Krav om en Grænserevision*. Disse nordiske Udtalelser havde en meget afdæmpende Virkning sydfor Grænsen.

Grænsedrøftelsen fortsattes imidlertid derefter under en noget anden Form, idet den mere kom til at dreje sig om Mindretalsordningen paa begge Sider af Grænsen — den tyske Mindretalsordning for det danske Mindretal kom jo først i 1928 — og om en Afspænding i Forholdet mellem Tyskland og Norden, hvorunder det i stigende Grad fra tysk Side fremhævedes, at der maatte ske en Udjævning og Tilnærmelse, og at Slesvig-Holsten maatte blive *Broen*, der førte fra Tyskland til Norden.

I denne Drøftelse om Forholdet mellem dansk og tysk i Grænseområdet deltog Fru MAGDA HOPPSTOCK HUTH med en Artikel, der fremkom i et tysk Tidsskrift ved Nytaarstid 1926. Fru Hoppstock Huth var Formand for den internationale Kvindeliga for Fred og Frihed i Tyskland. Hun er født i Flensborg og havde paa en Rejse studeret Forholdene i Nordslesvig efter Genforeningen. Hun skrev bl. a. i sin Artikel overfor Paastanden om, at den danske Krone i Afstemningstiden havde udøvet et stærkt Tryk paa Afstemningen:

„Denne Paastand er ganske vist rigtig, kun bliver der draget en falsk Slutning, naar det hedder, at den saakaldte I. Zone vilde være bleven tysk, dersom Afstemningen havde fundet Sted under en for Tyskland gunstigere Konstellation. Resultatet vilde nemlig være blevet det samme, fordi der i Nordslesvig virkelig fandtes en stærk Majoritet for Danmark, og det vilde derfor slet ikke ved Afstemningen være kommet an paa et Par Medløbere,

der kan være erhvervet ved et Par danske Flæskepakker. . . . *Sprogligt kunde Grænsen ikke være lagt retfærdigere*, end hvor den nu løber.“ („Hejmdal“ 12. 1. 1926.)

En anden af Fredsvennerne i Tyskland, den tidligere, frisindede Landdagsmand Dr. LEONHARDT i Kiel, der før Krigen havde staaet som en udpræget Modstander af Tvangspolitikken i Nordslesvig, udtalte overfor en Korrespondent til „Dannevirke“:

„*Fredsvennerne i Tyskland anerkender Grænsen uden Forbehold*. De staaer paa det Standpunkt, at der for Tiden gives vigtigere Spørgsmaal at løse. De har allerede for længe siden begyndt at arbejde for en Udjævning og en saavel kulturel som økonomisk *Tilnærmelse* mellem dansk og tysk.

— Mener De da, at den nye Grænse i al Fremtid vil ligge fast?

— Ja, svarer Dr. Leonhardt, og fortsætter med stærkt Eftertryk: Der gives kun en Mulighed, hvorved Nordslesvig atter maa blive tysk, og det er *Krigen*. At der nogensinde vil udbryde Krig for en saadan Bagatels Skyld, som det nordslesvigske Spørgsmaal jo er, derfor bevare os Gud! I Tyskland, hvor man jo næsten intet kender til det nordslesvigske Spørgsmaal, tænker jo ingen paa saadan noget. Naar Tyskland træder ind i Folkeforbundet, [det skete 10. Sept. 1926], er en Krig og en „Tilbagevenden“ af Nordslesvig jo umulig.“ („Dannevirke“ 3. 2. 1926.)

Overfor de mere afdæmpede Røster fra tysk Side mente den tyske Vælgerforening i Nordslesvig at maatte gøre et Fremstød, og den vedtog paa et Delegeretmøde i Tinglev den 2. Okt. 1926 at ændre sine Vedtægter, saa disses § 2 fik følgende Ordlyd:

„Schleswigscher Wählerverein anerkender ikke, at det [Selvbestemmelsesrettens rene og retfærdige Gennemførelse] er sket ved Fastsættelsen af Danmarks Sydgrænse og kræver derfor en ny Afgørelse.“

Hermed havde den altsaa yderligere fremhævet Grænserevisionskravet som sit Program.

Ved Indvielsen af Jernbanedæmningen til Sild den 1. Juni 1927 var Rigspræsident HINDENBURG til Stede. Han aflagde først et Besøg i Kiel, og ved Modtagelsesbanketten her den 30. Maj holdt Overpræsident KURBIS en Tale, hvori han ogsaa kom ind paa en Omtale af Grænsen, at „den ikke var lagt, som Retfærdigheden byder og paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret, men det gjaldt om at slaa Bro over Grænsen“. Han fremhævede videre, at Tyskland var forpligtet til at garantere det danske Mindretal Retten til at pleje dets kulturelle Samhørighed mod Nord. Overborgmester Dr. TØDSEN brugte meget skarpere Ord og talte om „den paatvungne Grænsedragning“ og om en Genforening med

de „fraskilte tyske Folkefæller“. I sin Svartale lod Rigspræsident HINDENBURG sig dog ikke lokke saa langt ud, men talte kun om, at Nordmarkens økonomiske Opland

„var et værdifuldt Stykke tysk Moderjord, hvis Tab maatte efterlade smertende Saar hos alle Tyskere. Til Trods for det haarde Skæbneslag bliver de Mænd og Kvinder, som bebor dette Land, dog ved at holde sig oprejste og være tro, og det er mig en kær Pligt i det tyske Riges Navn at bringe alle de tilstedeværende og alle Beboere af denne havomslyngede Provins en Tak derfor.“
(„Hejmdal“ 31. 5. 1927.)

Dagen efter gentog Rigspræsidenten denne Tak i Flensborg og talte om „den nye dybtgribende Grænsedragning, som ikke tager tilstrækkeligt Hensyn til vort folkelige Omraade.“
(„Hejmdal“ 31. 5. 1927.)

Rigspræsidentens Udtalelser var saaledes holdt i ret almindelige og afdæmpede Former og gav ikke Udtryk for noget Krav om en Grænserevision, hvad der var saa meget mere paa sin Plads, som der ogsaa var indbudt Repræsentanter for det danske Mindretal ved Modtagelsen i Flensborg.

Under Arbejdet for at virkeliggøre Planen om en tysk-nordisk Universitetsuge opholdt Prof. SCHEEL — der, efter at han 26. Okt. 1926 var bleven valgt til Formand for „Schleswig-Holsteiner-Bund“, i sin Programtale i Neumünster havde angivet en ny Kurs i den tyske Grænsepolitik — og Dr. SCHIFFERER sig i Efteraaret 1927 i København, og i et Interview med Venstres Pressebureau fremsatte Professor SCHEEL følgende Udtalelse om Afstemningen:

„Jeg beklager, at den skete i Forbindelse med Versailles-Freden. For Forholdet mellem Danmark og Tyskland havde det været bedre, om de to Ting ikke var blevet kædet sammen.“

Paa Spørgsmaalet, om han mente, at Slesvig Holsten atter kan blive, hvad man saa ofte har udtalt Haabet om, en *Folkebro mellem Nord og Syd*, udtalte Prof. Scheel:

„Ja, det mener jeg, og det vil jeg arbejde for. Og jeg maa i denne Forbindelse have Lov til at paapege, at Størstedelen af Tyskerne i Nordslesvig staar paa min Side i denne Sag. Og vi har fremdeles Grund til at antage, at vort Arbejde og vore Planer billiges af en stor Del af indflydelsesrige [massgebliche] Tyskere i Nordslesvig.“

(„Hejmdal“ 12. 10. 1927.)

Under et Ophold i København skrev den tyske Forfatter ERNST TOLLER i „Socialdemokraten“:

„Det dansk-tyske Spørgsmaal er i Tyskland kun i snævrere Forstand kendt, og dog burde det kendes af en bredere Offentlighed. En Trediedel af det Land, som Preussen i 1864

erobrede fra Danmark, er efter en Folkeafstemning paany tilfaldet Danmark. Afstemningen foregik under det Mindstemaal af Paavirkning, som Afstemninger altid er underkastede. Den omtalte Landstræknings Tilbagevenden til Danmark blev anerkendt de jure af den tyske Republik.“
(„Socialdemokraten“ 15. 1. 1928.)

I andet Bind af sine Erindringer fremdrog Operasanger JOHANNES FØNSS en Udtalelse af afdøde Rigspræsident EBERT, som denne havde fremsat overfor ham i en Samtale i 1920 om Spørgsmaalet, hvorledes han saa paa Ordningen af det sønderjydske Spørgsmaal. Johannes Fønss bemærker, at han straks gik hjem og nedskrev Udtalelsen, der lød saaledes:

„Jeg er glad ved, at det sønderjydske Spørgsmaal endelig naaede frem til en Løsning, som for længst burde være gennemført i Fredens Dage før Verdenskrigen. Og jeg ikke alene haaber, at denne Løsning er den bedste, men venter ogsaa, at den i det lange Løb vil vise sig at være det.“
(„Hejmdal“ 17. 12. 1928.)

Henimod Slutningen af det første 10-Aars Udløb efter Genforeningen blev det klart, at den Stresemannske Forsonings- og Forstaaelsespolitik, som var blevet indledet med Locarno-Overenskomsten, der var bleven underskrevet i London den 1. December 1925, ogsaa var slaaet igennem i Grænsepolitikken. Fra nu af støttes fra alle betydende Sider i Tyskland Bestræbelserne for at skabe Grundlaget for et godt Naboforhold mellem Tyskland og de nordiske Lande. Et Udtryk derfor er bl. a. Prof. Scheels og Dr. Schifferers Bestræbelser for den tysk-nordiske Universitetsuge, den tyske Mindretalsordnings Gennemførelse, o. s. v. og lidt efter lidt kan der i Grænsedrøftelsen iagttages en voksende Afspænding, som de følgende Citater vil vise.

I Anledning af 10 Aars Dagen for Afstemningen i II. Zone 14. Marts 1930 havde Venstres Pressebureau bedt Ministerialraad JOHS. TIEDJE om en Udtalelse, som denne fremsatte i skriftlig Form. Det hed bl. a. heri:

„Det er mig uforstaaeligt, at det skulde være det gentagne udtalte Revisionskrav, der skulde være den alvorligste Hindring for et godt Forhold til det skandinaviske Norden. Følkeheden lever, dens Grænser forandres som ved et Aandedræt. . . . Tyskland har forøvrigt ved Versaillesfreden faaet Revisionskravet anerkendt de jure. Desuden er Versailles-Traktaten ikke bleven overholdt ved den Grænsedragning, der i sin Tid er sket til Ugunst for Tyskland. . . . Mig er det heller ikke bekendt, at Tyskland, Regering eller Folk, fortsat har anmeldt Revisionskravet. Tværtimod staar det tyske Folk i Begreb med gennem Young-Planen at tage Byrder paa sig i 3 Generationer, og er ved sin Østgrænse udsat for en saa skæbnsvanger Belastning af Slaverne, at sikkert enhver ansvarsbevidst Rigsregering vil udsætte Anmeldelsen af de Revisionskrav, der tilkommer den, til et belejliger

Tidspunkt. Hvilke Fordringer de afstaaede Tyskere rejser, er deres egen Sag. Jeg be-
tragter enhver afstaaet Nationalitet som suveræn i, hvad der angaar dem som Folk. . . .

Jeg tror, at de store Kulturopgaver, der ligger i Forbindelsen mellem Nord og Syd, er
paa den bedste Vej til at blive løst, naar de ikke hindres i at blive det gennem uretfær-
dige politiske Krav. Som et saadant vil jeg anse den fra dansk Side saa ofte stillede Be-
tingelse, at vi Tyskere en Gang for alle skulde give Afkald paa ethvert Revisionskrav,
ligesaa lidt som jeg vil billige ethvert ikke tidssvarende Revisionskrav fra tysk Side. Naar
det lille Danmark kunde tie og vente i 50 Aar i Tillid til Pragfredens Art. 5, saa vil mit
tyske Fædreland ogsaa kunne vente 3 Generationer. Dette Stridspunkt vil vi nulevende
ikke kunne skaffe ud af Verden.“ (,,Hejmdal“ 14. 3. 1930.)

Ved selve Afstemningsfesten i Flensborg, hvori Ministerialraad TIEDJE del-
tog som Regeringens officielle Repræsentant, udtalte han,

at Revisionskravet ved Slesvigs Grænse ikke er nogen Realitet. „Maaske rejses det en
Gang i Fremtiden, men maaske vil ogsaa kommende Generationer se helt anderledes paa
Spørgsmaalet om nationale Grænser, end vi gør nu, saa det mister sin Betydning.“
(,,Hejmdal“ 15. 3. 1930.)

Disse Udtalelser af Tiedje maa der tillægges saa meget større Vægt, da han
fremsatte dem som Regeringens Repræsentant, og han har selv bekræftet, at de
i Forvejen var *godkendt af Regeringen*. I Overensstemmelse hermed var endvidere
et Telegram fra den preussiske Ministerpræsident BRAUN til 10 Aars-Afstem-
ningsfesten, der blev oplæst af Overpræsident KURBIS, og som var bemærkelses-
værdig ved, hvad det *ikke* indeholdt:

„Den preussiske Statsregering ihukommer med Taknemlighed den Dag, da for 10 Aar
siden Befolkningen i II. Afstemningszone bevidnede sin Troskab til det tyske Fædreland
og til den tyske Kultur i Handling og derved ogsaa gav de paatvungne andre Folkeafstem-
ninger ved de tyske Grænser et lysende Eksempel paa Troskab. Gid Aanden fra hine Dage
maa virke fremdeles og fæstne den tyske Samfundsfølelse og med Slesvig-Holsten bære
hele Fædrelandet hen ogsaa over økonomisk alvorlige Tider, som vi hidtil har gennem-
levet, til ny Blomstring. Det vil ikke komme til at skorte paa den preussiske Regerings
Hjælp dertil.“ (,,Hejmdal“ 15. 3. 1930.)

Det svarede ogsaa godt hertil, at da „Schleswig-Holsteiner-Bund“ samme Dag
holdt Generalforsamling i Flensborg, fremkom der hverken i Formandens Tale
eller i den vedtagne Resolution nogen Hentydning til Grænserevisionskravet.

Kort Tid efter blev den tyske Gesandt i København Hr. VON HASSEL forflyttet
til Belgrad, og i et Interview udtalte han til „Berl. Tid.“:

„Jeg maa indrømme, at der hersker Meningsforskel i den Metode, hvorefter Grænsen
er bleven reguleret. Men *det Spørgsmaal vil aldrig mere kunne foranledige en Krig mellem Dan-*

mark og Tyskland. Afgjort er det i hvert Fald, at *Danmark ikke længere har noget at frygte mod Syd*, og at Grænseproblemet aldrig mere vil blive et Spørgsmaal af magtpolitisk Natur.

Der er forøvrigt heller ikke Tvivl om, at Stemningen paa begge Sider af Grænsen har bedret sig betydeligt i de senere Aar. Det er, ligesom der blæser en mildere Vind, og som om den Tid er kommen, hvor man kan tale roligt og sagligt om de Ting, der i tidligere Aar bragte Sindet i det vildeste Oprør, blot de svagt blev berørte.“

(„Berl. Tid.“ 27. 3. 1930.)

Ved en Afskedsfest, der holdtes for Gesandten i Langelinjes Pavillon, udtalte han:

„Det danske og det tyske Folk har en fælles Grænse. Gid den ridderlige Tone, som nu er den herskende, maa bevares. Om de to Mindretal paa hver Side af Grænsen faar Fornemmelsen og Forstaaelsen af, at de, naar de iøvrigt loyalt opfylder deres Pligter mod den Stat, de tilhører, kan leve deres erhvervsmæssige, politiske og aandelige Liv ukrænket, saa behøver de ikke at blive en Hindring mellem de to Folk, men kan tværtimod danne Bro.“

(„Hejmdal“ 30. 4. 1930.)

De samme Tanker gav Hr. VON HASSEL Udtryk for i et Interview, som Redaktør ERNST SCHRÖDER i Flensborg offentliggjorde gennem sit Korrespondenzbureau-Nordschleswig. Gesandten udtalte, at han

„efter 3 Aars Virksomhed i Danmark var kommen til den Overbevisning, at Forudsætningen for et sundt og godt Forhold er givet, naar man ikke lader den historiske Udvikling og Forholdene, som de er, ude af Øje eller tilslører dem. Man maa heller ikke gaa for hurtigt frem, men Skridt for Skridt under Erkendelse af, hvad der er muligt at naa. Man vil da se, hvilken Fylde af fælles Interesse, der fører tyske og danske sammen, og hvor let det er at samarbejde, naar man gensidig holder hinanden for anstændige Karle, og uden Tilsløring taler aabent om alt. Man vil da hurtigt mærke, at i Grunden er Størstedelen af alt det, der nogensinde har staaet Danmark og Tyskland imellem, nu faldet bort. Det, som endnu er tilbage, vil under den europæiske Udviklings Gang skrumpe mere og mere sammen. Naturligvis bestaar der virkelig endnu i Øjeblikket tysk-dansk Meningsforskel i Grænsespørgsmaalet, men dette Spørgsmaal vil efter min faste Overbevisning ingensinde mere blive Genstand for magtpolitiske eller krigerske Metoder.“

(„Hejmdal“ 2. 5. 1930.)

Til Slut endnu et Citat, der er fremkommen ganske isoleret og uden direkte Foranledning fra dansk Side. I et Interview, som Redaktør GEORG GRETOR offentliggjorde i „Politiken“ 15. Sept. 1931 med den stedfortrædende Chefredaktør for „Hamburger Fremdenblatt“, Professor i Historie ved Hamborgs Universitet ALFRED HERMANN, udtalte denne:

„At Elsass Lothringen er bleven overladt til Frankrig og *Nordslesvig* til Danmark, *har vel de fleste Tyskere allerede i den sidste Tid affundet sig med.* Særlig hvad Nordslesvig angaar,

saa interesserer man sig nu efterhaanden i Tyskland kun for det tyske Mindretals kulturelle Vilkaar.“
 („Politiken“ 15. 11. 31.)

Udtalelsen er, efter at den er nedskrevet, godkendt af Professor Hermann.

De ovenanførte Citater, der vil blive staaende som vægtige Argumenter mod tyske Grænserevisionskrav, vil, naar de læses i Sammenhæng, og naar Tidspunktet, da de enkelte Udtalelser blev fremsat, tages i Betragtning, trække en tydelig Linje op i Grænsedrøftelsen. Og denne Linje ender — og her har man Lov til at spore Stresemanns Politik og „Locarno-Aanden“ — i en meget tydelig Afspænding.

Denne Afspænding har endvidere i det sidste Aar givet sig Udtryk i mangfoldige Udtalelser. Det var meget paafaldende, at da „Flensburger Nachrichten“ før 10-Aars-Afstemningsfesten i Flensborg 1930 forsøgte at bringe de gamle hadske Kamptoner frem fra Afstemningen i 1920, blev den kraftigt imødegaaet fra tysk Side, af Mænd som Red. Ernst Schröder, fhv. Landraad Adler, Red. P. Michelsen, Chr. Tränckner o. fl., hvis Standpunkt jo fandt fuld Godkendelse ved Ministerialraad Johs. Tiedjes Udtalelser.

Og den følgende Tid bekræftede Afspændingen. Den 8. Maj 1931 havde Flensborg i Anledning af Østersø-Aaret indbudt danske og tyske Pressefolk til en Sammenkomst i Flensborg, der ligesom hele Østersø-Aaret stod under Mottoet: „Flensburg, die Brücke zwischen Deutschland und Dänemark“. Her mødtes danske og tyske Pressefolk fra begge Sider af Grænsen, sammen med Flensborg Bys højeste Embedsmænd, baade i den danske Duborgskoles smukke Festsal, hvor Børnene sang danske Fædrelandssange, i Flensborghus og senere i „Alt Flensburger Haus“ og i den nye Pragtbygning „Deutsches Haus“, hvor der paa det store Orgel spillede et Præludium, hvis ofte gentagne Motiv var den gamle, af danske og tyske kendte Salme „Wie schön leuchtet der Morgenstern“, „Af Højheden oprunden er en Morgenstjerne klar og skær“. Sikkert for alle Deltagerne gribende Øjeblikke. Og ved den paafølgende Middag udtalte Overborgmester Dr. v. HANSEMANN, at „vi kan ikke stirre os blinde paa Grænsen, vi har i mange Henseender et fælles Maal, og vi er klare over, at vi kan gaa et langt Stykke sammen.“

Det var nye Toner, og de fandt Ekko paa dansk Side ved Grænseforeningens Møde paa Skamlingsbanken faa Dage efter, den 17. Maj, i de Taler, som holdtes af to af det danske Mindretals Førere sydfor Grænsen, Red. KRONIKA og Lærer NIELS KJEMS. Og Gensvaret herpaa blev givet af „Schleswig-Holsteiner-

Bund“s Formand Gdr. IVERSEN, Munkbrarup, ved det tyske Mindretals Fest paa Knivsbjerg den 28. Juni 1931, idet han udtalte: „Vi har *en ærlig Vilje til et klart og godt Naboforhold* til vore Naboer mod Nord, men den nuværende Grænse beror paa et Brud paa Vaabenstilstandstraktaten af 5. Nov. 1918. *Fællesinteresser gør Tilnærmelsen mere og mere paakrævet, og den i de senere Aar indtraadte Afspænding maa hilses med Glæde.*“

Men denne Afspænding og denne Linje i Udviklingen, der forøvrigt kan paa-peges og konstateres paa mangfoldige andre Omraader, som der ikke har været Plads til at komme ind paa her, hviler jo paa Grænsen af 1920, der for alle Tider vil være knyttet til H. P. HANSENS Navn.

H. P. HANSEN-BIBLIOGRAFI

VED

SVEND DAHL

OVERBIBLIOTEKAR VED UNIVERSITETSBIBLIOTEKET, KØBENHAVN

✱

Lige fra H. P. Hanssen som ganske ung skrev sine første Artikler i danske Provinsblade, og til han i de seneste Aar gennem Udgivelsen af sine Erindringer og Dagbogsoptegnelser er begyndt at skue tilbage over sit daadrige Liv, har hans Forfatterskab haft et i sjælden Grad ensartet og helstøbt Præg.

Ikke blot bærer allerede de første Bidrag fra hans Haand Vidne om de Egenskaber, der er karakteristiske for ham som Skribent hele Livet igennem: en urokkelig Sagkundskab som det solide Fundament for en Fremstilling, der bæres af en mandig Vilje og et følsomt Sind og hyppigt oplives af et ægte dansk Lune.

Men dette Forfatterskab er ogsaa ensartet i Kraft af det store Maal, som det fra først til sidst har taget Sigte mod. Hvad enten H. P. Hanssen skrev om Optantspørgsmaal eller Valgstatistik, om Tysklands politiske Partier eller om Sønderjyllands Natur, — bag det altsammen laa Tanken om at fremme det nationalpolitiske Formaal, som han havde viet sit Liv. I dette Øjemed vilde han oplyse sine sønderjyske Landsmænd om deres politiske og nationale Kaar og styrke deres Modstandskraft mod Fremmedherredømmet, og samme Øjemed skulde de Skrifter og Artikler tjene, hvori han holdt sine kongerigske Landsmænd underrettet om Nationalitetskampen og søgte at bibringe dem et virkeligt Kendskab til den Stormagt, mod hvilken denne Kamp førtes.

Naar det gælder om at skabe en Fortegnelse over dette Forfatterskab — en H. P. Hanssen-Bibliografi —, stilles man over for den Vanskelighed, at en stor Del af det, og ikke den mindst vigtige, bestaar af Avisartikler, som dels er spredt i en Række forskellige Blade, sønderjyske saa vel som kongerigske, dels i stor Udstrækning er fremkommet anonymt, uden noget Navn eller Mærke, der kan sikre Forfatterens Identitet.

Over for denne Vanskelighed har det været nødvendigt til en vis Grad at resignere, saaledes at der af Avisstoffet kun er taget med de Artikler, der er sig-

nerede, eller som med Sikkerhed vides at være skrevet af H. P. Hanssen selv, idet der dog overfor enkelte af dem maa tages det Forbehold, at de er ført i Pennen af andre, men hovedsagelig dikterede af ham. Notitser og smaa Indlæg i Diskussioner er derimod udeladt. Det vilde dog ikke have været muligt at gennemføre Arbejdet selv med denne Begrænsning, hvis der ikke fra en Kreds af H. P. Hanssens nærmeste Medarbejdere gennem Aarene var ydet Bistand dertil. Frimenighedspræst THADE PETERSEN, Amtsskolekonsulent NICOLAI SVENDSEN, Redaktør NIELS HANSEN og Bibliotekar JAKOB PETERSEN har ved efter de anførte Retningslinier at gennemgaa forskellige Blade (først og fremmest Hanssens eget Organ siden 1893 „Hejmdal“) bidraget væsentlig til, at denne Side af Bibliografien kan fremtræde i en Skikkelse, som gør det sandsynligt, at intet af virkelig Betydning er forbigaaet. Det kan i denne Forbindelse ogsaa nævnes, at H. P. Hanssens Erindringer (Et Tilbageblik I—II) for Tiden indtil 1906 har givet adskillige Vink om, hvor Stoffet skulde søges, og hvilke Dele af det Forfatteren selv tillagde Betydning.

Det vil utvivlsomt forbausse de fleste, naar de gennemser denne Bibliografi, hvor alsidig og tillige hvor omfattende H. P. Hanssens litterære Virksomhed har været. Selv bortset fra Avisstoffet er den imponerende: en Snes større og mindre Bøger og over 150 Tidsskriftbidrag, enkelte endda meget omfangsrige og baserede paa et stort Materiale.

Og dog er det jo saaledes, at H. P. Hanssen for den almindelige Bevidsthed ikke i første Linie staar som Skribenten, — det er som Parlamentariker og Taler, han i særlig Grad har præget sin Personlighed i de manges Sind. Derfor vilde en H. P. Hanssen-Bibliografi ogsaa være ufuldstændig og uretfærdig mod sit Objekt, hvis den ikke foruden den egentlige litterære Virksomhed ogsaa omfattede hans oratoriske Virke, hans Taler i Landdag og Rigsdag og paa de mangfoldige Folkemøder, ved hvilke han har været sine Landsmænds Vejleder og Ordfører. I 2. og 3. Afsnit af Bibliografien vil man finde denne Side af hans Arbejde behandlet; her er givet en fuldstændig Fortegnelse over hans parlamentariske Taler og tillige en Fortegnelse over de Taler ved politiske og andre Møder, som er gengivet i Aviser eller Tidsskrifter efter hans eget Manuskript, efter Stenogram eller i fyldigt Referat. At faa et Overblik over dette stærkt spredte Stof har ikke været let, og det er næppe lykkedes her at opnaa Fuldstændighed. Ikke des mindre giver denne Fortegnelse et fyldigt Indtryk af H. P. Hanssens vægtige Indsats som nationalpolitisk Taler og Agitator, og alt i alt vil Bibliografien forhaabentlig kunne yde kommende Forskere af Sønderjyllands Historie i den sidste Menneskealder en værdifuld Haandsrækning.

Inden for hvert af de tre Afsnit er Bidragene ordnet kronologisk. De fleste

Tidsskrifters og Blades Navne er gengivet helt; kun enkelte meget hyppigt forekommende er forkortet, nemlig:

Dybb.-P. = Dybbøl-Posten,
Hjmd. = Hejmdal,
Hskbl. = Højskolebladet,
Sj. A. = Sønderjydske Aarbøger,
Sprf. Alm. = Sprogforeningens Almanak.

De øvrige anvendte Forkortelser er formentlig let forstaaelige. Alle de anførte Bøgers Format er Oktav. Hvis en Titel ikke oplyser tilstrækkeligt om Bogens eller Artiklens Indhold, er Oplysning herom givet i Noter, der er sat i skarp Parentes.

I. LITTERÆR OG JOURNALISTISK VIRKSOMHED

1884.

Breve om Sønderjylland. Til „Silkeborg Folkeblad“. *Aarhus Folkeblad* 25. Jan., 12. Febr., 1., 18. Marts, 9. April, 1., 23., 30. Maj, 27. Juni, 18. Juli, 6. Sept., 1., 10. Okt., 14. Nov., 4. Dec. 1884; 8. Jan., 5., 6. Juni 1885.

Indtil 10. Okt. 1884 er Brevene undertegnet: Hans Peder Hansen, Sundeved, derefter: H. P. H. De senere af dem hedder: Breve fra Sønderjylland. Silkeborg Folkeblad er en Aflægger af Aarhus Folkeblad.

Nogle Bemærkninger fremkaldte ved de Udtalelser, der faldt paa Kredslærermødet i Sønderborg den 30. Juni d. A. Af en Bondeknøs. *Dybb.-P.* 22., 23., 24., 25., 26. Juli 1884.

Gjenmæle mod Degnen i Ketting [Lærer Bager]. (Efterslæt fra Kredslærermødet den 30. Juni d. A.) Af en Bondeknøs. *Dybb.-P.* 27., 28., 29., 30. Aug. 1884.

Denne Polemik, der er rettet mod Bagers Artikler i „Sonderburger Zeitung“ Nr. 191—194, 1884, er aftrykt i *Dannevirke* 1884.

Fra Hjemmetyskeriets Verden. Smaatræk af Hverdagslivet. Af Rolf. *Dybb.-P.* 28. Nov., 10., 11. Dec. 1884.

Fortsættelse af denne Serie, se 1885.

En Sønderjyde: Udvisningerne fra Sønderjylland. *Hskbl.* Aarg. 9 II, Sp. 806—809.

Svar paa et Spørgsmaal st. Sp. 668.

En dansk Krigergrav [i Snedker Hørlyks Have i Fuglsang, Sottrup Sogn]. *Hskbl.* Aarg. 9 II, Sp. 937—939.

1885.

Breve fra Sønderjylland, se 1884.

H. P. H.: Den tyske Forening i Sønderborg Kreds. *Dybb.-P.* 16. Jan. 1885.

H. P. H.: Hostrup, Sange og Digte fra senere Aar. [Anmeldelse.] *Dybb.-P.* 19. Jan. 1885.

Rolf: „Sølle Finhed“. [Advarsel mod tysk Sprog og Skik.] *Dybb.-P.* 28. Jan. 1885.

Rolf: Fremskridt i Kultur. [Advarsel mod tysk Sprog og Skik.] *Dybb.-P.* 21. Febr. 1885.

Rolf: Noget for Noget, naar Venskab skal holdes. [Svar paa tyske Angreb paa de to foran nævnte Artikler.] *Dybb.-P.* 16. Marts 1885.

Rolf: Fra Hjemmetyskeriets Verden. Smaatræk fra Hverdagslivet. En Slægtshistorie. *Dybb.-P.* 16. Febr. 1885.

Tidligere Artikler af samme Serie, se 1884.

En Dag af en Sønderjydes Liv. Fortalt af
H. P. H. *Aarhus Folkeblad* 7., 10., 16., 17.,
18., 23., 24. Marts 1885.

Uddrag i: Fred. Nørgaard: H. P. Hanssen.
Kbh. 1919, S. 14—15.

H. P. H.: Vort Haab. [Om det voksende Gen-
foreningshaab trods Udslettelsen af § 5.]
Dybb.-P. 1. Maj 1885.

H. P. H.: En mislykket Plan. [Om Tyskernes
mislykkede Forsøg paa at tage Als 2. April
1864.] *Dybb.-P.* 10., 11. Juli 1885.

H. P. H.: Hr. Carstens' Festtale. [Imod Semi-
narieførstander Carstens' svulstige Germani-
seringstale paa Sedandagen.] *Dybb.-P.* 10.
Sept. 1885.

H. P. H.: Svar til „Folkebladet“s Korrespon-
dent i Sundeved. [Imødegaaelse af hans
Fremhæven af det tyske overfor det danske.]
Dybb.-P. 23. Sept. 1885.

H. P. H.: Om den i Askov fortsatte Rød-
ding Folkehøjskole. *Dybb.-P.* 14., 15. Okt.
1885.

H. P. H.: Den tyske Borgerforenings Petition.
Dybb.-P. 10., 11. Dec. 1885.

Skoleforholdene i Sønderjylland. Af en ung
Sønderjyde. *Hskbl.* 1885, Sp. 2034—2038.

En Sønderjyde: Fra Sønderjylland. *Hskbl.*
1885, Sp. 321—325, 464—469, 1649—1656,
1785—1792, 1881—1887 (Om de sønder-
jydske Landboforeninger), 1986—1994 (Søn-
derjyderne i den tyske Rigsdag), 2129—2136
(Om den præsiske Forfatning og det ny
Landdagsvalg i Sønderjylland set i Forhold
til Valget i 1882), 2177—2183 (Om den
sønderjydske Presse), 2273—2278, 2367—
2373.

Et Indlæg mod Artiklen om Pressen af A.
Flensborg Avis 15. Dec. 1885.

Fortsættelse af denne Serie, se 1886.

1886.

En Sønderjyde: Fra Sønderjylland. *Hskbl.*
1886, Sp. 304—311, 393—397 (Om Fore-
dragsforeninger i Sønderjylland m. m.),
481—486, 585—589 (Rigsdagsvalget i Flens-
borg-Aabenraakredsen. Retssagen mod de
danske Landboforeninger), 648—654, 684—
691 (Rigsdagsvalget i Flensborg-Aabenraa-
kredsen), 779—783 (Sønderjyderne i den
tyske Rigsdag), 924—929 (Om Udvisninger),
1068—1073 (Indførelse af tysk Gudstjeneste
i danske Menigheder og kirkeligt Valg i
Haderslev), 1161—1167, 1297—1302 (Kræn-
kelse af Brevhemmeligheden. Ny General-
superintendent), 1393—1399, 1489—1498
(J. P. Junggreen, m. Portr.), 1633—1638,
1777—1782, 1969—1972, 2161—2169, 2209
—2215, 2353—2358.

Tidligere Artikler af samme Serie, se 1885.

Brev fra Tyskland. *Fyns Tidende* 30. Nov.,
28. Dec. 1886.

Fortsættelse af denne Serie, se 1887.

H. P. H.: Brev fra Tyskland. *Aarhus Folkeblad*
5. Juli 1886.

Fortsættelse af denne Serie, se 1887.

1887.

—: Preussens finansielle Stilling. *Dybb.-P.* 11.,
12. Jan. 1887. — Gjenmæle mod „Sonderb.
Zeitung“ 21., 22. Febr. 1887.

H. P. H.: Brev fra Tyskland. *Aarhus Folkeblad* 15.,
29. Jan., 15., 24., 25. Febr., 26. April 1887.

Tidligere Artikler af samme Serie, se 1886.

Brev fra Tyskland. *Fyns Tidende* 26. Febr.,
10. Marts, 28. April 1887.

Tidligere Artikler af samme Serie, se 1886.

De nationale Forhold i Sønderjylland. *Til-
skueren* 1887, S. 472—498.

- Nationale Forhold i Tyskland. *Hskbl.* 1887, Sp. 1—7, 117—121.
- Vor nationale Stilling i Mellemslesvig. *Hskbl.* 1887, Sp. 2177—2185, 2225—2230, 2273—2279, 2321—2325, 2 Kort. — Bemærkn. af En Sønderjyde: Vor Stilling, set med andre Øjne. Sst. 1888, Sp. 97—101. — Svar af H. P. Hanssen Sp. 225—232.
- Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 7—29. Sidste Afsnit tillige i *Fyns Tidende* 15., 16. Marts 1888 under Titlen: Vor Stilling.
- De tyske Rigsdagsvalg i Februar 1887. [Indlæg i Anl. af en Artikel af Marcus Rubin.] *Politiken* 6. Sept. 1887.
- Svar af M. R.-n. Sst. 7. Sept. 1887.
- H. P. H.: Germaniseringen i Sønderjylland. *Politiken* 10. Okt., 28. Nov. 1887.
- H. P. H.: Dansk Skuespil i Sønderjylland. *Politiken* 13. Okt. 1887.
- H. P. H.: Sønderjydske Presseforhold. *Morgenbladet* 14. Okt. 1887.
- H. P. H.: Fra Sønderjylland. *Morgenbladet* 10. Nov. 1887.
- 1888.
- H. P. H.: Gustav Johannsens Motivering af sin Stemmeafgivning omtalt i den tyske Presse. *Dybb.-P.* 20. Febr. 1888.
- Gustav Johannsen i den tyske Rigsdag [22. Febr. 1888]. (Brev til „Morgenbladet“ fra Berlin.) *Morgenbladet* 29. Febr. 1888.
- Hans Lassen i den prøjsiske Landdag [1. Marts 1888]. (Brev til „Morgenbladet“ fra Berlin.) *Morgenbladet* 4. Marts 1888. — (Brev fra Sønderjylland.) Sst. 3. Juli 1888.
- Debatten om Nordslesvig i den prøjsiske Landdag [9. Marts 1888]. (Brev til „Morgenbladet“ fra Berlin.) *Morgenbladet* 16. Marts 1888.
- Politisk Bølgegang i Tyskland. (Brev fra „Morgenbladet“s Korrespondent.) *Morgenbladet* 17. Marts 1888.
- Fra Berlin. (Brev til „Morgenbladet“.) *Morgenbladet* 20. Marts, 4. April 1888.
- H. P. H.: Danmark, Nordslesvig og Tyskland. *Dybb.-P.* 24. Marts 1888.
- Omrids af den ny Provindsialforfatning. *Dybb.-P.* 8. Juni 1888.
- Optrykt i: *Fleborg Avis*.
- H. P. H.: Brev fra Sønderjylland. *Aarhus Folkeblad* 5. Juli 1888. — Fra Sønderjylland. Sst. 12. Sept., 19. Okt., 6. Nov., 13. Dec. 1888.
- Fortsættelse af denne Serie, se 1889.
- H. P. H.: Fra Sønderjylland. *Fyns Tidende* 6. Juli 1888.
- Fra Sønderjylland. (Brev til „Morgenbladet“.) *Morgenbladet* 14., 17. Juli 1888.
- n: Danske og Tyske. (Brev fra Nordslesvig til „Aftenbladet“.) *Aftenbladet* 19. Juli 1888.
- H. P. H.: Fra Berlin. *Hskbl.* 1888, Sp. 193—195, 262—265, 294—300, 353—358, 385—389, 417—422, 513—517.
- Delvis optrykt i: Et Tilbageblik Bd. 1, 1928, S. 243—245, 248—252.
- Den ny Vælgerforening for Nordslesvig. *Dybb.-P.* 18. Juli 1888.
- Det forestaaende Landdagsvalg. *Dybb.-P.* 3. Aug. 1888.
- Den nye Lov om Alderdoms- og Invalideforsørgelse. *Dybb.-P.* 10. Aug. 1888.
- „Sonderburger Zeitung“s Angreb paa Hans Lassen. *Dybb.-P.* 2., 4. Juni 1888. — Svar til „Sonderburger Zeitung“. 21. Juni 1888. — „Sonderburger Zeitung“ og Sandheden. 23. Juli 1888.

- Vort Modersmaal i Folkeskolen. *Dybb.-P.* 17. Aug. 1888.
- „Tyskhedens Fremskridt [i Nordslesvig] i den rette Belysning“. [Indlæg mod „Folkebladet“, „Sonderburger Zeitung“ og „Flensburger Zeitung“.] *Dybb.-P.* 30. Aug. 1888.
- H. P. H.: Den nationale Sag. (Brev fra Sønderjylland) [i Anledning af Kejsers Vilhelms Besøg i København]. *Fyns Tidende* 1. Sept. 1888.
- Indirekte Skatter og Fattighjælp i Tyskland. *Dybb.-P.* 3. Sept. 1888.
- Det tyske Sprog i Haderslev Kreds. *Dybb.-P.* 8. Sept. 1888.
- „Kieler Zeitung“ og Nordslesvig. *Dybb.-P.* 21. Sept. 1888.
- „Sonderburger Zeitung“ og Udvisningerne. *Dybb.-P.* 2. Okt. 1888.
- H. P. H.: Landdagsvalgene i Sønderjylland. *Fyns Tidende* 3. Okt. 1888.
- Embedsmændene og Valgene. *Dybb.-P.* 13. Okt. 1888.
- Om Valgmandsvalgene. *Dybb.-P.* 16. Okt. 1888.
- Vor Stilling ved Valgmandsvalgene. *Dybb.-P.* 27. Okt. 1888.
- H. P. H.: Landdagsvalget i Sønderjylland. *Morgenbladet* 31. Okt. 1888.
- Landdagsvalget i Haderslev. *Dybb.-P.* 9. Nov. 1888.
- Penge, Penge — mere Penge. [Om Tysklands økonomiske Forhold.] *Dybb.-P.* 8. Dec. 1888.
- Den sociale Lovgivning [i Tyskland]. *Dybb.-P.* 12. Dec. 1888.
- H. P. H.: Fra Sønderjylland. [Om Salmebogs-sagen.] *Fyns Tidende* 14. Dec. 1888.
- H. P. H.: Kejsers Wilhelm II af Tyskland. *Hskbl.* 1888, Sp. 921—930, 993—996.
- Den tyske Ungdoms falske Æresbegreber. Efter „Die Nation“ af H. P. H. *Hskbl.* 1888, Sp. 1179—1184.
- Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864—1888. (Studentersamfundets Smaaskrifter Nr. 65—66.) Kbh. (Studentersamfundets Forlag) 1888. 48 S.
- 1889.
- Modersmaalets Fortrængelse af Folkeskolen. *Dybb.-P.* 4. Jan. 1889.
- H. P. H.: Fra Sønderjylland. *Aarhus Folkeblad* 7. Jan., 20. Febr. 1889.
- Tidligere Artikler af samme Serie, se 1888.
- H. P. H.: Præsterne og Bestræbelserne fra oven. *Dybb.-P.* 22., 23. Jan. 1889.
- H. P. H.: Brev fra Sønderjylland. *Fyns Tidende* 21. Febr. 1889.
- H. P. H.: Præsterne og Anvisningen af 18. Dec. f. A. *Dybb.-P.* 8. Marts 1889.
- Biskop Jørgen Hansen [1802—29]. *Dybb.-P.* 19., 20., 21., 22. Aug. 1889.
- H. P. H.: Selvros stinker. [Om Kredsdagenes Lister over brugelige Emner til Amtsforstandere.] *Dybb.-P.* 30. Sept. 1889.
- Nyt Møde i Løgumkloster. *Dybb.-P.* 11. Nov. 1889.
- De nordslesvigske Optanter. *Sj. A.* 1889, S. 137—151.
- Nis Hansen Bondesøn [1808—66, Præst]. *Sj. A.* 1889, S. 311—313.
- Den nordslesvigske Skoles gradvise Fortyknings. *Danskeren* Bd. 2, S. 20—39.

Nis Hanssen: Allerunderdanigst Indberetning til Hans Majestæt Kongen angaaende Sprogforholdene i Slesvig. [Udg. af H. P. Hanssen.] *Sj. A.* 1889, S. 297—310.

Klagerne over [Opløsningen af] Løgumklostermøderne. *Dybb.-P.* 10. Dec. 1889.

1890.

Hans Lassen. [Lysabild, 1831—96, Gaardejer, Landdagsmand]. *Illustreret Tidende* Bd. 31, S. 233—234, Portr.

Mod denne Artikel fremkom i *Avisen* 26. Febr. 1890: En Indsigelse af S. Amorsen; desuden „Aabent Brev“ af S. Amorsen i *Dannevirke* 8. Marts 1890; herpaa Svar af H. P. Hanssen i *Dannevirke* 11. Marts 1890. Endvidere fremkom i *Flensborg Avis* 12. Marts 1890 en Indsigelse under Titel: Før og efter 1878; herpaa Svar af H. P. Hanssen 14. og 17. Marts 1890. Smlg. iøvrigt: Et Tilbageblik II, 1930, S. 73—78.

J. P. Reimers [1826—1922, Slagtermester]. *Illustreret Tidende* Bd. 31, S. 233—234, Portr.

Nicolai Ahlmann [1809—90, Gaardejer, Landdagsmand]. *Illustreret Tidende* Bd. 31, S. 249, Portr.

Rigsdagsvalget i Sønderborg Kreds. *Dybb.-P.* 22. Febr. 1890.

Nicolai Ahlmann. *Nordstjernen* 9. Marts 1890, Portr.

Polakkerne og den tyske Kolonisation. [Om Mødet i Landdagen 10. Marts 1890.] *Dybb.-P.* 14. Marts 1890.

Loven om Invalide- og Alderdomsforsørgelsen af 22. Juni 1889. *Dybb.-P.* 9., 10. April 1890.

Den tyske Hær. [Om Krigsminister Verdys Erklæring i den tyske Rigsdag.] *Dybb.-P.* 27. Maj 1890.

De danske Krigergrave paa Sottrup Kirkegaard. [Forbudet mod at smykke dem.] *Dybb.-P.* 30. Aug. 1890.

Petitionen [ang. Skolesagen] til Landdagen. *Dybb.-P.* 29. Dec. 1890.

Misfornøjelsen med Prøjsens lærde Skoler. *Hskbl.* 1890, Sp. 705—712.

Den tyske Ungdom og Bismarck som Opdrager. *Hskbl.* 1890, Sp. 1191—1195, 1216—1220.

Forhenværende Repræsentanter til Landdagen, Rigsdagen og Provindslanddagen [Hørlück, P. Skau, H. A. Knudsen, Laust Arnum, C. P. Wolff, P. Wiuf, Rasmus Clausen, J. P. Witzke]. *Illustreret Tidende* Bd. 32, S. 111—113, 8 Portr.

Biskop Jørgen Hansen. *Sj. A.* 1890, S. 21—26.

Chr. F. Monrad [1815—89, Skolebestyrer]. *Sj. A.* 1890, S. 27—28.

Karsten Thomsen [1837—89, Gaardejer, Kroejer]. *Sj. A.* 1890, S. 32.

Tysk Gudstjeneste i Nordslesvig. *Sj. A.* 1890, S. 274—293.

1891.

Polakkerne i Prøjsen. *Hskbl.* 1891, Sp. 211—220.

Sønderjydske Foreninger. *Hskbl.* 1891, Sp. 929—934, 977—982, 1011—1017.

Gustav Johannsen. *Nordstjernen* 22. Febr. 1891, Portr.

Gustav Johannsen og Fredsvennen Bajer. *Dybb.-P.* 29. Sept. 1891.

Folkeskolen og Folkeundervisningen i Frankrig. *Hskbl.* 1891, Sp. 1388—1395, 1426—1429, 1438—1443.

Sønderjylland i 1890. *Danskeren* Bd. 5, S. 350—358.

Bismarcks Afskedigelse. *Dybb.-P.* 31. Okt. 1891.

H. P. H.: Fra Sønderjylland. *Sønderjyden* Aarg. 4, Nr. 1 og 4.

Nicolai Ahlmann. *Sj. A.* 1891, S. 20—27.

A. C. C. Holdt [1821—90, Skolebestyrer]. *Sj. A.* 1891, S. 27—29.

Sønderjylland efter sidste Folketælling [1890]. *Sj. A.* 1891, S. 244—255.

Om vor Bondestands Kjøbeævnne og Salgs-
trang. *Sj. A.* 1891, S. 312—320.

Vore Rettigheder. I. Forenings- og Forsam-
lingsretten. Ved H. P. Hanssen-Nørremølle.
Sønderborg (I Kommission hos Johannes
Moldts Boghandel) 1891. 46 S.

De øvrige Skrifter af samme Serie, se 1893,
1898 og 1909.

1892.

Stambogsvers. [Samlede af H. P. Hanssen og
L. Moltesen.] Flensborg (C. K. Thillerups
Bogtrykkeri) 1892. 56 S.

En senere Udgave udgivet 1902 af M. Andre-
sen.

„F[oreningen] D[annevirke].“ Fra Sønderjyl-
land. I. Har vi Tid til at vente? Trykt
som Manuskript. Odense (Fyens Stiftsbog-
trykkeri) 1892. 31 S. (2 forsk. Udg.)

Optrukt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927,
S. 30—48. — Fra Sønderjylland II, se 1895.

Grev Moltkes militære Korrespondance.
Dybb.-P. 3. Marts 1892.

Pastor Jacobsen i Skærbæk. *Dybb.-P.* 8. Marts
1892.

En yngre Sønderjyde: Den sønderjydske Sag.
Tidens Strøm Aarg. 8, S. 154—155.

Hertil et Indlæg af En ældre Sønderjyde:
Ogsaa en Røst fra Sønderjylland S. 178—179
(tillige i *Flensborg Avis* 1. Marts 1892) samt et
Indlæg i *Flensborg Avis* 18. Febr. 1892: Sønder-
jydernes Selvforsvar. Herpaa: Svar til *Flensborg*

Avis af en yngre Sønderjyde i *Tidens Strøm*
Aarg. 8, S. 179—180, 188—189; desuden: Svar
til „en ældre Sønderjyde“ S. 189—190.

Sønderjylland. (Tillæg til „Danmark, Land
og Folk.“) Aalborg (P. Hansens Bogtryk-
keri) 1892. 56 S. (Lande og Folk. Udg. af
K. Byrjalsen. Bd. 1 1898.) (Ogsaa som
Særtryk.)

— 2. Udgave med Ændringer af Forfatteren.
Aalborg (P. Hansens Bogtrykkeri) 1905. 61 S.

Nekrologer. [Jes Jørgensen Bjørnshauge, 1838
—91, Redaktør. — Hans Peter Rosenbom,
1822—91, Urmager. — Christen Hanssen,
1825—91, Gaardejer.] *Sj. A.* 1892, S. 17—19.

J. P. Junggreen [1827—86, Tobaksfabrikant].
Sj. A. 1892, S. 105—109, Portr.

Herefter følger S. 110—134 Junggreens Ud-
talelser om Nordslesvigs nationale Ret 1868—77.

Bidrag til Oplysning om vore Skoleforhold.
Sj. A. 1892, S. 150—157.

Små statistiske Meddelelser. I. Udvandringen
i Årene 1890 og 1891. II. Prioritetsgjælden
i Hertugdømmerne. III. Statens Kolonisa-
tionsforsøg i de polske Landsdele. IV. Gård-
kjøb i Nordslesvig af sydfra Indvandrede fra
1865—1890. *Sj. A.* 1892, S. 307—316.

1893.

Vore Rettigheder. II. Valgretten til Rigs-
dagen. Sønderborg (I Kommission hos Jo-
hannes Moldts Boghandel) 1893. 47 S.

De øvrige Skrifter af samme Serie, se 1891,
1898 og 1909.

Det tyske Rige. (Lande og Folk, udg. af
K. Byrjalsen, Bd. 4. Aalborg (P. Hansens
Bogtrykkeri) 1898, S. 233—338.)

— 2. Udgave. Gennemset og forøget af A. M.
R. Krogsgaard. Aalborg (P. Hansens Bog-
trykkeri) 1898. 123 S.

- Ulykkestilfældet paa Hartspring. [Kritik af de preussiske Forsikringslove.] *Dybb.-P.* 25. April 1893.
- Til vore Læsere. [Tiltrædelsesartikel.] *Hjmd.* 1. Okt. 1893.
- Hjemmeundervisningen. *Hjmd.* 3., 4., 5., 6. Okt. 1893.
- Valgretten [for Tyende og Bondesønner, der har fyldt 24 Aar]. *Hjmd.* 11. Okt. 1893.
- Landdagsvalget. *Hjmd.* 19, 25., 26. Okt. 1893.
- Fremgangsmaaden ved Valget af Landdagsmændene. *Hjmd.* 5. Nov. 1893.
- Atter en lille Sejr. [Om Ophævelse af Forbud mod et Møde i Foreningsforeningen for Rødekro og Omegn.] *Hjmd.* 8. Nov. 1893.
- Tyskheden og Embedsmændene. [Om Nedgangen i de tyske Stemmetal ved Landdagsvalget.] *Hjmd.* 16. Nov. 1893.
- Fremmede Sprog i Preussen. *Hjmd.* 22. Nov. 1893.
- Præstemødet i Flensborg [29. Nov. 1893]. *Hjmd.* 26. Nov., 3. Dec. 1893.
- Tyske Religionslærebøger. *Hjmd.* 1. Dec. 1893.
- Slaa Følge! [Opfordring til dansktalende, tysksindede Medborgere om Samarbejde.] *Hjmd.* 2. Dec. 1893.
- Religionsundervisningen. *Hjmd.* 15. Dec. 1893.
- Blandt dem, der venter. (Et Virkelighedsbillede.) *Hjmd.* 24. Dec. 1893.
- Optrykt i: Et Tilbageblik Bd. 2, 1930, S. 156—163.
- Nekrologer. [Thomas With, 1823—92, Vicekonsul.] *Sj. A.* 1893, S. 9—11.
- Rigsdagsvalget den 15. Juni 1893. *Sj. A.* 1893, S. 158—173.
- Landdagsvalget [7. Nov. 1893]. *Sj. A.* 1893, S. 329—332.
- Et Møde. [Fortælling om en Dreng af dansktalende Forældre.] *Sprf. Alm.* 1894, S. 66—68.
- Optrykt i: Et Tilbageblik Bd. 2, 1930, S. 171—173.
- 1894.
- Sønderjylland 1893. [Aarsoversigt.] *Hjmd.* 3., 4., 5., 6., 8. Jan. 1894.
- Vore kirkelige Forhold. [Om den danske Befolknings Forsvinden fra den tyske Statskirke.] *Hjmd.* 12. Jan. 1894. — Vore kirkelige Opgaver. 13., 15. Jan. 1894.
- Rigsstormklokken. [Om de tyske Skatter og Militærudgifter.] *Hjmd.* 16. Jan. 1894.
- Igen en lille Sejr. [Om et kasseret Valg af Kommunerepræsentanter i Barsmark.] *Hjmd.* 17. Jan. 1894.
- Skoleraad [paatænkes oprettet i Haderslev Kreds]. *Hjmd.* 15. Febr. 1894.
- En Retskjendelse [over Redaktørerne Moldt, Andresen og H. P. Hanssen]. *Hjmd.* 5. Marts 1894.
- Dansk Privatundervisning. [Overforvaltningsrettens Dom i Sagen om Retten til at lade Børn faa Danskundervisning udenfor Skoletiden.] *Hjmd.* 6., 9., 12., 17. Marts 1894.
- Polakkerne rykker frem [i den tyske Rigsdag]. *Hjmd.* 7. Marts 1894.
- Koscielski [polsk Politiker]. *Hjmd.* 13. Marts 1894.
- Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 319—322. — Hertil Brev fra Georg Brandes, 21. Marts 1894.
- Nis Lorensen Lildholdt. [100-Aarsdagen for hans Fødsel.] *Hjmd.* 30. Marts 1894.
- En lukket Forening [Foreningsforen. f. Sundevd]. *Hjmd.* 13. April 1894.

- Udvisninger [i Foraaret 1894]. *Hjmd.* 16. April, 2. Juni 1894.
- Tidsaanden. [Om Ungdommens Sædelighed i Nordslesvig.] *Hjmd.* 18. April 1894.
- Til vore Tillidsmænd [i Foreningerne]. *Hjmd.* 2. Maj 1894.
- Et Møde [i Bov 27. Maj 1894]. *Hjmd.* 28. Maj 1894.
- Prioritetsgjælden [i det preussiske Landbrug]. *Hjmd.* 29. Maj 1894.
- Kirkeligt Samfund [dets Stiftelse i Haderslev]. *Hjmd.* 8. Juni 1894.
- Aabent Gensvar til „den unge Mand“. [Svar paa en Artikel i Tondernsche Zeitung, hvori H. P. Hanssen afkrævedes Bevis for, at Sønderjyderne er danske.] *Hjmd.* 9. Juni 1894.
- Udvisningens Forhistorie. [De kgl. Skuespilleres Udvisning fra Haderslev.] *Hjmd.* 11. Juni 1894. — Andre Artikler om Udvisningen: 15., 16. Juni 1894.
- Vi har igen vundet en lille Sejr. [Valg til Fattigkollegiet i Bovrup.] *Hjmd.* 22. Juni 1894.
- Vore Foredragsforeninger. [Sagen mod dem ved Retten i Sønderborg.] *Hjmd.* 14. Juli 1894.
- Haderslevaffæren. [Om Borgmester Chemnitz' Dimission.] *Hjmd.* 27. Juli 1894.
- Indskrænkning af [Forsamlings-]Friheden. *Hjmd.* 10. Aug. 1894.
- Tysk Retssprog. [Vanskeligheden ved dets Brug i Sager mod de danske Nordslesvigere.] *Hjmd.* 15. Aug. 1894.
- Gjensvar til Hr. Redaktør Jessen [i Anl. af dennes Paastand om H. P. Hanssens ændrede Navneform]. *Hjmd.* 3. Sept. 1894.
- Højskolerne og Sønderjylland. *Hjmd.* 8. Sept. 1894.
- Grov Uorden. [Om en Retsforhandling i Toftlund.] *Hjmd.* 17. Sept. 1894.
- Tyske Religionslærebøger [deres Brug mod Forældrenes Villie]. *Hjmd.* 19. Sept., 16. Nov. 1894.
- Tilbage, tilbage, Don Rodrigo. [Om en Sag ang. en rød- og hvidkalket Skorsten i Søbækled.] *Hjmd.* 6. Okt. 1894.
- En politisk Forening [Foredragsforen. f. Skærbæk og Omegn]. *Hjmd.* 15. Nov. 1894.
- Hvad nu? [4 Foredragsforeninger stemplet som „politiske.“] *Hjmd.* 22. Nov. 1894.
- Ophidsende [danske] Sange. *Hjmd.* 24. Nov. 1894.
- Politimyndighederne og Forsamlingsretten. *Hjmd.* 3. Dec. 1894.
- Kommissariske Amtsforstandere. *Hjmd.* 21. Dec. 1894.
- 1895.
- [Fra Sønderjylland] II. De samvirkende sønderjydske Foreninger. Sønderjylland fra 1864—1895. Trykt som Manuskript. Helsingør (J. M. Welsch's Officin) 1895. 52 S. Fra Sønderjylland I, se 1892.
- Vel mødt! Hilsen fra Sønderjylland [til det af „To Løver“ stiftede Blad]. *Sønderjylland*, udg. af „To Løver“ Aarg. 1, Nr. 2, S. 4—5.
- Nordslesvig 1894. *Hjmd.* 4. Jan. 1895.
- Politiet og Foredragsforeningerne. *Hjmd.* 11. Jan. 1895.
- Lukket Møde [Pastor Thomsens Møde i Kristiansfeldt]. *Hjmd.* 5. Febr. 1895.
- Dommer Schwarz [i den tyske Centralforening]. *Hjmd.* 9. Febr. 1895.

- Landraad Mauve og Kirkeligt Samfunds Gudstjeneste [i Kristiansfeldt]. *Hjmd.* 12. Febr. 1895.
- Amtsforsstander P. Kier forbyder et Møde [i Ragebøl]. *Hjmd.* 19. Febr. 1895.
- H. P. H.: Foredrag [i Berlin af Maikki Friberg] om Folkehøjskolen. *Hjmd.* 8. Marts 1895.
- Sønderborg Bank [dens Fallit]. *Hjmd.* 25. Marts, 1., 8. April, 18. Dec. 1895.
- Højforræderisagen [mod H. P. Hanssen indstilles]. *Hjmd.* 17. April 1895.
- Tysk Retspleje. Statsadvokataanden. [Statsadvokaters Anbringelse som Dommere i højere Instanser.] *Hjmd.* 12., 13. Juli 1895.
- For 25 Aar siden. [13. Juli 1870, Emserdepechen.] *Hjmd.* 16. Juli 1895.
- Aabenraa [som Karantæneplads]. *Hjmd.* 19. Juli 1895.
- Vor Justits. [Amtsdommer Lindemanns Domme.] *Hjmd.* 22. Aug. 1895.
- Et nyt Forbud [mod Gaardejer Fr. Lund, som ikke vilde lade sine Børn læse tyske Lektier]. *Hjmd.* 8. Nov. 1895.
- Felstedtsagen [mod Foredragsforeningen i Felsted]. *Hjmd.* 13., 14., 15. Nov. 1895.
- Vore Foredragsforeningers retslige Stilling. *Hjmd.* 16. Nov. 1895.
- Noget helt nyt. [Forbud mod 6 Bønder mod at have danske Undersaatter i Tjeneste.] *Hjmd.* 21. Nov. 1895.
- Grober Unfug. [Brugen af Navnet Sønderjylland i „Hejmdal“.] *Hjmd.* 25. Nov. 1895. — Vor sidste Dom. 26. Nov. 1895.
- Kræmmerpolitik. [Kromændenes Frygt for at udleje Lokaler til danske Møder.] *Hjmd.* 2. Dec. 1895.
- Valgene til Landbrugskamret. *Hjmd.* 3. Dec. 1895.
- Lerskovsagen. [Nis Callesens Afskedigelse som Kirkeældste.] *Hjmd.* 3., 4., 13., 14. Dec. 1895.
- En snurrig Bog [Strackerjans „Dänische Umtriebe“]. *Hjmd.* 6. Dec. 1895.
- Ein Haupt- und Staatsaktion. [Beslaglæggelse af danske Julehefter og Bøger i Aabenraa.] *Hjmd.* 28. Dec. 1895.
- 1896.
- Den sidste preussiske Skolelov. *Hskbl.* 1896, Sp. 613—616.
- Hans Lassen, [Lysabild. Nekrolog]. *Hjmd.* 21. Jan. 1896.
- Landdagsvalget. *Hjmd.* 30. Jan. 1896.
- Landdagsvalget. [Svar paa J. Jessens Kritik af H. P. Hanssen i „Flensborg Avis“.] *Hjmd.* 6. Febr. 1896.
- Prøvevalget [til Landdagen mellem C. P. Wolff og H. P. Hanssen]. *Hjmd.* 8. Febr. 1896.
- [Brev til Gaardejer Fr. Hansen, Løjtertoft, om H. P. Hanssens Opfattelse af § 5.] *Hjmd.* 8. Febr. 1896.
- Hans Nissen [1842—96, Gaardejer, Viby]. *Hjmd.* 10. Febr. 1896.
- Lysabild Sparekasse. *Hjmd.* 2. Marts 1896. — Andre Artikler om Underslæbet og Rekonstruktionen: 5., 6., 26. Marts 1896.
- Vore Sparekasser. *Hjmd.* 10. Marts 1896.
- Ny Fortolkninger [vedr. Foreningsretten]. *Hjmd.* 11. April 1896.
- Vi havde Ret. [Polemik m. Amtsforsstander Kjer om Pastor Jebbens Tale paa Kejsereens Fødselsdag.] *Hjmd.* 13. April 1896.

- Dansk Sprogundervisning. [Referat af Forhandlingerne i den tyske Rigsdag 14. April 1896.] *Hjmd.* 16. April 1896.
- Igen en aabenraask Dom [om Vandskat]. *Hjmd.* 4. Maj 1896.
- Vor Retspleje. [Om de partiske Domme.] *Hjmd.* 30. Maj 1896.
- Udtraadtes Begravelse. [Om Konsistoriets Forhold til Frimenighederne.] *Hjmd.* 3. Juli 1896.
- Nordborg Sparekasse. *Hjmd.* 17. Aug. 1896.
- Kommunalsparekasser. *Hjmd.* 18. Aug. 1896.
- Vore Amtsforstandere [og deres Forløbelse]. *Hjmd.* 26. Aug. 1896.
- For haardt! [Majestætsfornærmelsessagen mod Johs. Paulsen fra Pamhul.] *Hjmd.* 14. Sept. 1896.
- Fra Mødet i Felsted. *Hjmd.* 17. Sept. 1896 (Klage over Amtsforstanderen), 23. Sept. 1896 (om Kvindernes Deltagelse i Mødet).
- Dr. Mauve. *Hjmd.* 18. Sept. 1896.
- Navnet „Sønderjylland“ [ved Nævningeretten i Aabenraa]. *Hjmd.* 2. Okt. 1896.
- Drengen fra Aabenraa [dømt 1851 for at synge tyske Sange]. *Hjmd.* 17. Okt. 1896. — Akterne [i samme Sag]. 21. Okt. 1896.
- Den sidste Sag. [Titlen „Sønderjydske Aarbøger“ dømt som „grober Unfug“.] *Hjmd.* 30. Okt. 1896. — Amtsdommer Lindemann og Angiverkommissionen. 5. Nov. 1896.
- H. P. H.: De tyske Folkerepræsentanter og [deres Stilling til] Nordslesvig. *Hjmd.* 3. Dec. 1896.
- H. P. H.: Systemet Bismarck paa Anklagebænken. [Om v. Tausch og det politiske Politi.] *Hjmd.* 10., 11. Dec. 1896. — Det politiske Politi. 12. Dec. 1896.
- P. A. Madvig [Fysikus, f. 1816]. *Hjmd.* 18. Dec. 1896.
- 1897.
- Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig. *Sj. A.* 1897, S. 138—164.
- Tyske Ejendomsjøb i Nordslesvig. *Sj. A.* 1897, S. 249—271.
- H. P. H.: Forbudet mod ikke-tyske Sprog i offentlige Forsamlinger. [Om Forhandlingerne i Landdagen 8. Jan. 1897.] *Hjmd.* 11. Jan. 1897.
- H. P. H.: Modersmaalets Brug i offentlige Forsamlinger. *Hjmd.* 12., 22. Jan. 1897.
- H. P. H.: Tvangspolitikken [overfor Polakkerne]. *Hjmd.* 15., 19. Jan. 1897.
- H. P. H.: Finanslovdebatten [i Landdagen]. *Hjmd.* 23., 26. Jan. 1897.
- H. P. H.: Forsamlingsretten. [Om Mødet i Landdagen 29. Jan. 1897.] *Hjmd.* 1. Febr. 1897.
- H. P. H.: Tyske Agrarer [i Landdagen og Rigsdagen]. *Hjmd.* 6., 8. Febr. 1897.
- Vore Amtsdommere. [Striden mellem Lindemann og Clausen.] *Hjmd.* 9. Febr. 1897. Delvis optrykt i: Et Tilbageblik II, 1930, S. 142—143.
- H. P. H.: Den preussiske Landdag. [Om Mødet 15. Febr. 1897.] *Hjmd.* 16. Febr. 1897.
- H. P. H.: Tysklands Orientpolitik. *Hjmd.* 8. Marts 1897.
- H. P. H.: Stortyskland. *Hjmd.* 11. Marts 1897.
- H. P. H.: [Nationalitets-] Kampen ved Østgrænsen. *Hjmd.* 15. Marts 1897.

- Valg til Provstisynoderne. *Hjmd.* 10. April 1897.
- Oberstinde Wagner [Askov, 1811—97]. *Hjmd.* 27. April 1897.
- H. P. H.: Tvangsregimentet [overfor fremmede Nationaliteter og overfor de frisisindede Partier]. *Hjmd.* 5., 6. Maj 1897.
- Hans v. Langen-Allenstein [og hans Piece om Kotzeaffæren]. *Hjmd.* 5. Maj 1897.
- H. P. H.: Den nye Foreningslov. [Om det i Landdagen fremsatte Forslag og dets Behandling.] *Hjmd.* 18., 20. Maj, 25., 26. Juni 1897.
- Synoderne. [Om de nyvalgte Provstisynoder.] *Hjmd.* 17. Juni, 29. Juli 1897.
- H. P. H.: Det sidste Møde [i Landdagen 24. Juli 1897]. *Hjmd.* 28. Juli 1897.
- Præsterne paa Synoderne [og deres Stilling til Religionsundervisningen]. *Hjmd.* 2., 3., 4., 6. Aug. 1897.
- Hr. Lindemann [Amtdommer i Aabenraa, og hans Domme]. *Hjmd.* 14. Aug. 1897.
- Om Udsigterne for den danske Sag. *Fyns Tidende* 1. Sept. 1897.
Optrykt i: *Hjmd.* 26. Maj 1919 og i: *Fra Kampaaarene Bd. 1, 1927, S. 236—241.*
- Et forstyrret Møde [i Majkro 19. Sept. 1897]. *Hjmd.* 20. Sept. 1897.
- H. P. H.: Statskonsulent P. Nielsen [Tystofte, 1829—97]. *Hjmd.* 6. Okt. 1897.
- A. D. Jørgensen [1840—97, Rigsarkivar]. *Hjmd.* 8. Okt. 1897.
- Dr. Mauves Kamp imod Vejrmøller [de danske Foreningsbygninger]. *Hjmd.* 22., 23. Okt. 1897.
- Mødet i Rødding [24. Okt. 1897]. *Hjmd.* 25. Okt. 1897.
- Den sidste Dom [mod Aabenraa Amts Landboforening]. *Hjmd.* 4., 5., 6. Nov. 1897.
- Gensdarmen ved Bryllupper. *Hjmd.* 17. Dec. 1897.
- En Retsforhandling [i Sagen mod H. P. Hansen for at have sunget „Jeg vil værge mit Land“]. *Hjmd.* 17. Dec. 1897.
- 1898.
- Det tyske Rige. 2. Udg., se 1893.
- Vore Rettigheder. III. Valgretten til Landdagen. Aabenraa (Udgiverens Forlag) 1898. 61 S.
Uddrag i: *Hjmd.* 13., 14. Juni 1898.
- 2. Udg. S. St. 1903. — 3. Udg. S. St. 1908.
— 4. Udg. S. St. 1913.
- De øvrige Skrifter af samme Serie, se 1891, 1893 og 1909.
- Tysklands politiske Partier. *Dansk Tidsskrift* 1898, S. 485—502, 691—710.
- Stortyskland. *Dansk Tidsskrift* 1898, S. 343—360.
Optrykt i: *Fra Kampaaarene Bd. 1, 1927, S. 273—288.*
- H. P. H.: Fra Landdagen. [Om det polske Spørgsmaal i Mødet 19. Jan. 1898.] *Hjmd.* 22. Jan. 1898.
- H. P. H.: Elsass-Lothringernes og Polakkernes Valgudsigter [ved Rigsdagsvalget]. *Hjmd.* 3. Febr. 1898.
- H. P. H.: National-Liberale [det nationallib. Parti i Tyskland]. *Hjmd.* 4. Febr. 1898.
- H. P. H.: Socialister [i Tyskland]. *Hjmd.* 15., 16. Febr. 1898.
- Opkøbet af polske Ejendomme [i Landdagen]. *Hjmd.* 7., 8. Marts 1898.

- Fra Landdagen [Mødet 8. Marts 1898]. *Hjmd.* 9., 10. Marts 1898.
- H. P. H.: Revolutionsfesternes første Dag. [Mindefesten i Berlin for Revolutionen 1848.] *Hjmd.* 22. Marts 1898.
- En af Holgers gamle Venner: Fra Anno 1848. [Om Holger Skrædder fra Mels.] *Hjmd.* 23. Marts 1898.
- Slesvig-holstenske Løgne om Krüger og Orla Lehmann. [Om W. Frölichs Skriverier i „Flensb. Nachrichten“.] *Hjmd.* 6. April 1898.
- Hr. Jebsen og Hr. [Landforsikringsraad] Hansen [som Kandidater ved Rigsdagsvalget i 2. Kreds]. *Hjmd.* 30. April 1898.
- Valget. [Rigsdagsvalgets Udfald.] *Hjmd.* 17., 18. Juni 1898.
- Fra Valget. *Hjmd.* 13. Juli 1898.
- Et tysk Angreb afslaaet. [Købet af Gaarden Lysholm paa Als.] *Hjmd.* 27. Okt. 1898.
- Regeringen og Udvisningerne. *Hjmd.* 25. Nov. 1898. — Senere Artikler om Udvisningerne: 28., 29. Nov., 8., 14. Dec. 1898.
- Regeringens [Opgivelse om Udvisningernes] Tal. *Hjmd.* 29. Nov. 1898.
- H. P. H.: Fra Rigsdagen. [Om Mødet 13. Dec. 1898.] *Hjmd.* 15. Dec. 1898.
- Truselspolitikken. *Hjmd.* 16. Dec. 1898.
- A. D. Jørgensen, født d. 11. Juni 1840 — død d. 5. Oktober 1897. *Sprf. Alm.* 1899, S. 89—95, Portr.
- 1899.
- Opdragelsesretten. [Om Forældres Ret til at opdrage deres egne Børn, naar de efter Konfirmationen sender dem til danske Skoler.] *Hjmd.* 13. Jan. 1899. — Forældremyndigheden. 23. Jan. 1899. — Formyndersagerne. 25. Febr., 22. April 1899.
- H. P. H.: Fra Landdagen. [Om Haderslev Fjords Uddybning.] *Hjmd.* 19. Jan. 1899.
- Et lille Overblik. [Udvisningsdebatten i Landdagen.] *Hjmd.* 27., 30. Jan. 1899.
- Rigsdagsdebatten [om Udvisningerne]. *Hjmd.* 21. Febr. 1899.
- Privatsparekasserne [i Landdagen]. *Hjmd.* 9. Maj, 4. Juli 1899.
- Retsprotokollen i Højforræderisagen imod H. P. Hanssen. *Hjmd.* 16., 17. Maj 1899.
- H. P. H.: Kreaturhandel. [Forhandlingerne i Rigsdagen om Kanalloven.] *Hjmd.* 16. Juni 1899.
- Folkemangel [i Landbruget] og Udvisningspolitik. [Om Mødet i Landbrugskamret i Heide.] *Hjmd.* 20. Juli, 9. Okt. 1899.
- Edsbrudssagen [mod Redaktør Th. Janke i Aabenraa]. *Hjmd.* 27. Juli, 22., 26. Aug. 1899. — Leg med Sandheden. 28. Aug. 1899.
- Splittelsens Frugter. [Om Aabenraa Amts og Mellemslesvigsk Landboforening.] *Hjmd.* 27. Juli 1899.
- Ombytningsforsøg. [„Forflyttelses“-Sag mod en Tjenestepige.] *Hjmd.* 29. Juli 1899.
- H. P. H.: Fredskonferencen i Kristiania. *Hjmd.* 3., 7., 14. Aug. 1899.
- Regeringen og Missionshusene. *Hjmd.* 10. Aug. 1899.
- Store Ord. [Regeringens store Ord i Rigsdagen og dens Forhold til Embedsmændene.] *Hjmd.* 1. Sept. 1899.
- Ministerskiftet i Preussen. *Hjmd.* 5. Sept. 1899.
- Forsamlingshuset[s Indvielse] i Sottrup. *Hjmd.* 11. Sept. 1899.

Nemesis: Hammer eller Ambolt? [Om Pastor Jacobsen, Skærbæks Tale i Brøns 17. Sept. 1899.] *Hjmd.* 21. Sept. 1899. — Homo: Hammer eller Ambolt. 26. Sept. 1899.

Bager for Smed. [Om Optantsønnerne og deres Militærtjeneste.] *Hjmd.* 22. Sept. 1899.

Sparekasserne [og Regeringens Normalstatut]. *Hjmd.* 29. Sept., 7., 12. Okt., 20. Dec. 1899.

Landdagsmand M. Jebsen [d. 1899]. *Hjmd.* 2. Okt. 1899.

Optanterne. [Svar paa en Artikel i „Hamburger Nachrichten“.] *Hjmd.* 5. Okt. 1899.

Det tyske Møde i Sottrup [1. Okt. 1899]. *Hjmd.* 6., 7., 9. Okt. 1899.

Opløsningen af et [dansk] Møde i Sottrup. *Hjmd.* 25. Okt., 20. Nov. 1899.

Forældremyndigheden. [De nye Bestemmelser i Bürgerl. Gesetzbuch.] *Hjmd.* 31. Okt. 1899.

En vægtig Udtalelse [af Prof. Hänel om Köllerpolitiken]. *Hjmd.* 11. Nov. 1899.

En Kendelse [om Gaarden Lysholms Ejeres Indførelse i Grundbogen]. *Hjmd.* 15. Nov. 1899.

Tysk Opdragelse [af de fra Arbejdsmand Hansen i Skodborg fjernede Børn]. *Hjmd.* 6. Dec. 1899.

Foreningsretten. [Ophævelse af Forbudet mod Forbindelse mell. politiske Foreninger behandlet i Rigsdagen.] *Hjmd.* 7. Dec. 1899.

Fra den tyske Forenings Overdrev. [Dens Arbejde i Anl. af det forestaaende Byraadsvalg i Sønderborg.] *Hjmd.* 13. Dec. 1899.

Optantbørn. *Hjmd.* 18. Dec. 1899.

Mejerierne og den borgerlige Lovbog. [De nye Bestemmelser fra Nytaar 1901.] *Hjmd.* 20., 23. Dec. 1899.

1900.

Den preussiske Landdag. [Nordslesvigske og polske Spørgsmaal i Mødet 17. Jan. 1900.] *Hjmd.* 19. Jan. 1900.

„Dannevirke“. [Om Fru v. Wildenradt-Krabbes Overtagelse af Bladet.] *Hjmd.* 20. Jan. 1900. — „Dannevirke“ og den Stampeske Sag. 16. Febr. 1900. — Strandede Planer. 20. Febr. 1900. — Dannevirkeaffæren. 4. Aug., 17., 18., 19. Sept. 1900. — Fru v. Wildenradt-Krabbes Fader interviewet. 8. Okt. 1900.

„Vereinsbank“. [Om dens Underbalance.] *Hjmd.* 10. Febr. 1900. — Bankaffæren i Aabenraa. 19. Febr., 28. Maj, 12. Juni 1900. — „Vereinsbank“. 22., 27. Febr. 1900.

„Frej“. [Lukningen af Forsamlingshuset i Tyrstrup]. *Hjmd.* 20. Febr. 1900. — Mødet i „Frej“. Opløsningen var ulovlig. 16. Marts 1900.

De vestindiske Øers Salg. [Opfattelsen i Nordslesvig.] *Hjmd.* 25. Febr. 1900.

Opkøbet af „polsk“ Jord. [Landdagens Bevilling dertil.] *Hjmd.* 5. Marts 1900.

Udvisningspolitikken. [Udtalelser mod Red. Strackerjan.] *Hjmd.* 9. Marts 1900.

„Dr. Mauves Monumenter“. [Om de paa M.s Foranledning opførte nye Kroer langs Smaabanerne.] *Hjmd.* 10. Marts 1900.

De forbistrede Tal. [Mod „Sonderb. Zeitung“s Udtalelser om Folkemængdens Aftagen i Sønderborg Amt i Forh. til Udvisningerne.] *Hjmd.* 20. April 1900.

Amtsforstanderne i Sønderborg Amt. [Om de kommissariske, sydfra hentede Amtsforstandere.] *Hjmd.* 28. April 1900.

Tyske Opdigtelser. [v. Lachmanns Paastande om det Selskab, som har købt „Hejmdal“.] *Hjmd.* 28. April 1900.

- Faa det skriftligt! [Om Nødvendigheden af, at Anvisninger og „Raad“ fra Embedsmændene faas skriftligt.] *Hjmd.* 12. Maj 1900.
- Frimenighedskirkerne. [I Anl. af, at de nye Kirker endelig aabnes for Menighederne.] *Hjmd.* 12. Maj 1900.
- Hr. v. Köller og Niels Heldberg. [Om denne Drengs Fjernelse fra sin Plejefader, Forpagter Chr. Iversen.] *Hjmd.* 14. Juni 1900.
- Dr. Mauve. [Betragtninger ved hans Afgang.] *Hjmd.* 28. Juni 1900.
Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 311—313.
- Tjenestedrengene og Loven. *Hjmd.* 29. Juni 1900.
- Anders Hørlück [1836—1900, Gaardejer, Kredsmand]. *Hjmd.* 5. Juli 1900.
- Statens Opkøb af Bøndergaarde [i Nordslesvig]. *Hjmd.* 18., 22. Aug. 1900.
- Preussisk Selvstyre. [Sammenligning mell. Forholdene i Hessen og Preussen.] *Hjmd.* 6. Sept. 1900.
- Optantbørnene. [Om Udvisningen af A. E. Nissen fra Trappe.] *Hjmd.* 8. Sept. 1900.
- Tjenestedrengkrigen. Akterne i Fritz Andersens Sag. *Hjmd.* 7. Nov. 1900.
- Kredsvalget i Sønderborg. *Hjmd.* 14., 15. Nov. 1900. — Kredsvalgene i Aabenraa Kreds. 30. Nov. 1900.
- Nordslesvig 1899. Udvisningsdebatteerne i Landdagen og Rigsdagen. Gengivne efter de stenografiske Beretninger. [Udg. af H. P. Hanssen.] Aabenraa („Hejmdal“s Trykkeri) (1900). 188 S. samt 4 S. Biografiske Notitser og Noter.
Heri S. 5—21: Et Tilbageblik. Bismarck—Caprivi—Miquel (optrykt: i Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 49—63) samt H. P. Hanssens Udtalelser i Landdagen 25. Jan. 1899.
- H. P. H.: Gustav Johannsen [Rigsdagsmand] 1840—1901. *Sønderjylland*, udg. af „To Løver“ Aarg. 6, 1900—01, S. 91—94, Portr.
- A. D. Hørlück *Sprf. Alm.* 1901, S. 88—91, Portr.
- 1901.
- Røddingaffæren. [Om Sagen mod tidl. Amtforstander Thiermann i Rødding.] *Hjmd.* 27. Febr. 1901.
- Statens Ejendoms køb i Nordslesvig. *Hjmd.* 15., 16. Marts, 6. Juni 1901.
- En Grænseregulering [ved Kærmølleaa og Nørreaa behandlet i Landdagen]. *Hjmd.* 18. Marts 1901.
- Hvis er Skylden? [Om Keiserens Svar paa Landdagens Lykønskning i Anl. af „Attentatet“ i Bremen.] *Hjmd.* 27. Marts 1901.
- Biografiske Optegnelser af C. Appel [1821—1901, Frimenighedspræst]. [Udg. af H. P. Hanssen.] *Hjmd.* 28. 29. Marts 1901.
- En vigtig Retskjendelse [i Optantsagen mod Helene Reimers]. *Hjmd.* 9. Maj 1901. — Dommen i Helene Reimers' Sag. 14. Juni 1901. — Frk. Helene Reimers' Sag. 29. Juli 1901.
- Optantspørgsmaalet. *Hjmd.* 11. Maj 1901. — Andre Artikler om Optanterne: 13., 15. Maj, 20., 29. Juni 1901.
- Overpræsident v. Steinmann er død. *Hjmd.* 6. Juni 1901.
- En frifindende Dom [i tre Sager mod Vælgerforeningen]. *Hjmd.* 18. Juni 1901.
- Kampen om Titlerne. „Dannevirke“ og „Freja“. Sagens Historie. *Hjmd.* 13. Juli 1901.

- Landraad v. Uslar tabte Slaget. *Hjmd.* 30. Juli 1901.
- Køllerpolitikens Balance. [Opgørelse af dens Resultater.] *Hjmd.* 7. Aug. 1901.
- Overpræsidentskiftet. [v. Wilmowskis Tiltræden.] *Hjmd.* 19. Aug. 1901.
- Kom med Beviserne! [„Nord-Ostsee-Zeitung“s Angreb paa H. P. Hanssen.] *Hjmd.* 27. Aug. 1901.
- Hr. v. Köllers Afsked. [Om Festen for ham.] *Hjmd.* 12. Sept. 1901. — Afskedsordet [fra v. Köller ved Festen for ham]. 18. Sept. 1901.
- En vigtig Retskendelse. Danske Forældre har atter Ret til at sende deres skolepligtige Børn til Danmark. *Hjmd.* 2. Okt. 1901.
- Prøv Rettens Vej [i „Forflyttelsessager“]. *Hjmd.* 9. Okt. 1901.
- En vigtig Udvisningssag. Smedemester Rasmus Hansen fra Dybbøl for Retten. *Hjmd.* 9. Okt. 1901.
- Et forbudt Møde [i Bevtøft]. *Hjmd.* 14. Okt. 1901.
- Udvisninger. [Sag mod 11 Personer fra København.] *Hjmd.* 21., 22., 23., 26., 28. Okt. 1901.
- Gustav Johannsen død. *Hjmd.* 25. Okt. 1901.
- Vi havde Ret. Opløsningen af H. P. Hanssens Møde i Sottrup Forsamlingshus [29. Sept. 1901]. *Hjmd.* 2. Nov. 1901.
- Fru Krabbe-Wildenradt og Kandidatvalget i Sønderjylland. *Hjmd.* 21. Nov. 1901.
- Hr. Mussmanns Stilling. [Hans Udtalelser og Afstemning ved Mødet i Aabenraa 21. Nov. 1901.] *Hjmd.* 28. Nov. 1901.
- Uheldsrente til en [udvist] dansk Undersaat. *Hjmd.* 29. Nov. 1901.
- De sidste polske Processer. [I Anl. af en Artikel af Prof. H. Delbrück i „Preussische Jahrbücher“.] *Hjmd.* 10. Dec. 1901.
- De polske Anliggender i Rigsdagen [i Mødet 10. Dec. 1901]. *Hjmd.* 12. Dec. 1901.
- Loven vedrørende Selskaber med begrænset Hæftelse af 20. April 1892. Oversat, forklaret og udgivet af P. Skovrøy og H. P. Hanssen-Nørremølle. Aabenraa (Udgivernes Forlag) 1901. 103 S.
- Oversigt over den almindelige Landsforvaltning og den kommunale Forvaltning i Slesvig. *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*. Udg. af de samvirkende sønderjydske Foreninger, red. af Franz v. Jessen. Kbh. 1901, S. 515—521.
- Oversigt over Retsvæsenets Ordning. *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, S. 521—525.
- Kirkevæsenet i Nordslesvig. *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, S. 529—534.
- Forsamlings- og Foreningsretten. *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, S. 542—544.
- Den tyske Presselov [af 7. Maj 1874]. *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, S. 544—547.
- [Artikler i Nordslesvigsk biografisk Leksikon.] *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, S. 552—553 (Nic. Ahlmann), 556—557 (Laust Arnum), 563 (Detleff Detleffsen), 572—573 (A. D. Hørlück), 591—592 (Hans Lassen), 592 (W. C. J. G. v. Levetzau), 601—602 (Nis Nissen, Nordborg), 603—604 (J. P. Reimers), 608 (P. Skau), 609—610 (J. N. H. Skrumsager), 615—616 (R. P. P. v. Uslar), 617—618 (C. P. Wolff).

1902.

- Den preussiske Landdags Aabning. *Hjmd.* 9. Jan. 1902.
- En Optantsag [mod Peter Bramsen]. *Hjmd.* 10. Jan. 1902.
- Den polske Interpellation [i Landdagen]. *Hjmd.* 14., 15., 16., 17. Jan. 1902.
- En Forlæggelse af den tysk-danske Grænse [ved Nørreaa og Kærmølleaa. Forslag i Rigsdagen]. *Hjmd.* 18. Jan. 1902.
- Dansk eller tysk Undersaatsforhold. *Hjmd.* 25. Jan. 1902.
- Atter en ophævet Politiforordning. *Hjmd.* 28. Jan. 1902.
- Nr. 58. [Om de socialdemokratiske Medlemmer i Rigsdagen.] *Hjmd.* 1. Febr. 1902.
- Den tyske Rigsdagskandidat [Pastor Jacobsen i Skærbæk og hans Tale i Brøns 17. Sept. 1899]. *Hjmd.* 3. Febr. 1902.
- Undersaatsforholdet. [Om Myndighedernes Konsekvens af Bramsen-Dommen.] *Hjmd.* 5. Febr. 1902.
- Optantspørgsmaalet i Landdagen. *Hjmd.* 25., 26. Febr. 1902. — Andre Artikler om Optantspørgsmaalet: 8., 12., 20., 21., 26. Marts, 1. April, 10. Maj, 28. Aug., 1., 2., 3. Sept., 14. Nov. 1902.
- Luk op! [Om Forsamlingshuset Frej i Tyrstrup.] *Hjmd.* 12. Marts 1902.
- Fra Landdagen. [Om Forældremyndigheden.] *Hjmd.* 17. Marts 1902.
- Saadan en Minister har vi aldrig haft før. [Om Indenrigsminister v. Hammerstein.] *Hjmd.* 18. Marts 1902.
- Udvisningsagen fra Københoved. *Hjmd.* 10. April 1902.
- Finnemanns Sag. *Hjmd.* 2. Maj 1902.
- Lidt mere Orden [i Optantsagernes Behandling]. *Hjmd.* 17. Juni 1902.
- Mødet i Frej. Kvinderne jages ud af Huset. *Hjmd.* 19. Juni 1902.
- Polakkerne og Centrum. [Grev Ballestremas Erklæring.] *Hjmd.* 28. Juni 1902.
- Gaardejer Finnemann anerkendt som preussisk Undersaat. *Hjmd.* 15. Juli 1902.
- Det nyeste fra Kristiansfeltegnen. [Et forhindret Møde i Fjelstrup.] *Hjmd.* 15. Juli 1902.
- Omvalg [ved Rigsdagsvalgene i 2. Valgkreds]. *Hjmd.* 8., 9. Aug. 1902.
- Landstingsvalget [i Danmark. Valgmandsvalgenes Udfald]. *Hjmd.* 5. Sept. 1902.
- Niels Finnemanns Sag [ved Nævningeretten i Haderslev]. *Hjmd.* 19. Sept. 1902.
- Hr. v. Uslars Fejltagelse. [Om P. Chr. Rosens Tilbagetrædelseserklæring.] *Hjmd.* 22. Sept. 1902.
- Skolevæsenet i Aabenraa. *Hjmd.* 2., 24. Okt. 1902.
- Philip Møllers Sag. Forhandlingen ved Overforvaltningsretten. *Hjmd.* 11. Okt. 1902.
- To Skoleforeninger [den danske og den tyske]. *Hjmd.* 13. Okt. 1902.
- To nye Optantsager [mod J. Jørgensen fra Rømet og J. Varming fra Raahede]. *Hjmd.* 29. Okt. 1902.
- Heinrich Rickert [tysk Politiker, d. 1902]. *Hjmd.* 4. Nov. 1902.
- Overforvaltningsretten og Optantsagen. Dom i Ravns Sag. *Hjmd.* 5. Nov. 1902.
- Optantlaveriet. Option. [I Anl. af Kaptain Fischers Sag.] *Hjmd.* 14. Nov. 1902.

- Guldbryllup. [J. P. Reimers og Hustrus, 18. Nov.] *Hjmd.* 17. Nov. 1902.
- Dommene i Optantsager. *Hjmd.* 28. Nov. 1902.
- Gaaet i Vandet. [Om Kapt. Fischers Optagelse paa den kommunale Valgliste.] *Hjmd.* 28. Nov. 1902.
- Mejeriernes Retsstilling. *Hjmd.* 13. Dec. 1902.
- Ambolten. [Om de tyske Embedsmænd i Nordslesvig.] *Hjmd.* 30. Dec. 1902.
- Rigsdagsvalget den 8. Marts 1902. *Sj. A.* 1902, S. 157—160.
- Gustav Johannsen som Parlamentariker. *Sj. A.* 1902, S. 264—297.
Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 1, 1927, S. 71—93.
- Tyske Højesteretskjendelser vedrørende Optantspørgsmaalet. *Sj. A.* 1902, S. 298—313.
- Gustav Johannsen. *Sprf. Alm.* 1903, S. 82—87, *Portr.*
- 1903.
- Optantspørgsmaalet. Dommen i Ravns Sag. *Hjmd.* 6. Jan. 1903.
- Politiske Foreninger har Lov til at afholde Dans. En vigtig Kendelse. *Hjmd.* 7. Jan. 1903.
- „Embedsstandens Vagabondage“. Taler i Landdagen [om de hyppigt skiftende Landraader]. *Hjmd.* 17., 18. Febr. 1903.
- Den ældre Finnemann atter udvist. *Hjmd.* 23. Febr. 1903.
- Landraad Brütts Tale [i Landdagen om den daarlige Togforbindelse med Danmark]. *Hjmd.* 28. Febr. 1903.
- Dr. Hahn [som Valgkandidat i 1. Valgkreds]. *Hjmd.* 17. Marts 1903.
- Danmark og Tyskland. [Om Kejser Wilhelms Besøg i Danmark.] *Hjmd.* 8. April 1903.
- K. Knudsen, Lysholm [1819—1903, Gaardejer]. *Hjmd.* 17. April 1903.
- Kromændene og de danske Valgmøder. En Skrivelse fra Landraad v. Uslar. *Hjmd.* 22. Maj 1903.
- Før og Nu. [Et tysk Flyveblad i Anl. af Valget.] *Hjmd.* 12. Juni 1903.
- Læg Mærke til — [ved Sammenligning mell. Valgresultaterne 1898, 1902 og 1903]. *Hjmd.* 15. Juni 1903.
- Valget i Nordslesvig. *Hjmd.* 17. Juni 1903.
- Omvalget i anden Valgkreds. *Hjmd.* 19. Juni 1903. — Omvalgene i [2. og 4. Valgkreds]. 26. Juni 1903.
- Rigsdagsvalget i Nordslesvig 1903. *Hjmd.* 2. Juli 1903.
- Optantsagen fra Rømet [mod J. Jørgensen]. *Hjmd.* 10. Juli 1903.
- Skærbækaffæren. [Om Pastor Jacobsens Virksomhed.] *Hjmd.* 24. Juli 1903.
- Fejl underrettet. [Om Aabenraa Provstis Synodeudvalgs Sammensætning.] *Hjmd.* 30. Juli 1903.
- Skærbæk. Afsløringer og Anklager. *Hjmd.* 5. Aug. 1903. — Skærbæk og Regeringen. [Polemik mod „Schlesw. Grenzpost“.] 19. Aug. 1903.
- Fru v. Wildenradt-Krabbes Farvel. *Hjmd.* 10. Aug. 1903.
- Præstefilosofi [om Pastor Jacobsen, Skærbæk, i det tyske kirkelige Blad]. *Hjmd.* 28. Aug. 1903.
- Landraad v. Uslars Breve og Anordninger [forud for Omvalget i 2. Kreds]. *Hjmd.* 7. Sept. 1903.

Landdagsvalget. *Hjmd.* 16., 28., 29., 30. Sept., 1., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 12., 13., 15., 16., 19., 23. Okt., 7., 9., 10., 13., 14., 19., 21. Nov. 1903.

Optantlaveri og Udvisningspolitik. [Polemik mod „Flensb. Nordd. Zeitung“.] *Hjmd.* 22. Okt. 1903.

[Niels] Finnemann og [Chr.] Becker. [Om den forestaaende Optantsag.] *Hjmd.* 22. Okt. 1903.

„Domæneforvaltning og Kredsbaner som Urvalgere?“ [Om en Artikel i „Magdeburger Zeitung“ om Uregelmæssigheder ved Valget.] *Hjmd.* 25. Nov. 1903.

Valgmandsvalgene til Kredsagen. *Hjmd.* 25. Nov. 1903.

Vore Rettigheder. III. 2. Udg. Aabenraa 1903, se 1891.

Köllerpolitikken. *Sj. A.* 1903, S. 254—300. — 1904, S. 274—312. — 1905, S. 220—281. — 1907, S. 295—360.

Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 94—235. Indledningen aftrykt i *Hjmd.* 9. Jan. 1904.

Den nye tyske Rigsdag. *Det ny Aarhundrede* Aarg. 1, Bd. 1, 1903—04, S. 81—92, 3 Portr.

Kuglen fra Fredericia. [Fortælling.] Af H. *Sprf. Alm.* 1904, S. 53—85, 6 Bill.

1904.

Til Retledning [af „Flensborg Avis“ og de tyske Blade i Anl. af deres Omtale af en Anmeldelse i „Berlingske Tidende“ af „Sønderjydske Aarbøger“]. *Hjmd.* 8. Jan. 1904.

Debatten i Landdagen [11. Marts 1904 om Optantsagen]. *Hjmd.* 15. Marts 1904.

Ny Jagtlove [forelagt i Landdagen]. *Hjmd.* 21. April 1904.

Det sorte Fond [til Køb af Landejendomme i Polen og Nordslesvig]. *Hjmd.* 27. April 1904.

Skærbækaffærene. Fru v. Wildenradt-Krabbe og Landraaderne. *Hjmd.* 5. Okt. 1904.

Landraad v. Tschirschnitz. *Hjmd.* 9. Nov. 1904.

Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 314—318.

Kampen om Jorden i de polske Landsdele. *Det ny Aarhundrede* Aarg. 1, Bd. 2, S. 358—369.

Uddrag i: *Hjmd.* 29., 30. Juni 1904.

Johan Ottosen [1859—1905, Skolemand]. *Sprf. Alm.* 1905, S. 107—110, Portr.

1905.

Tysk Politik. [Om de forsk. brændende politiske Spørgsmaal.] *Hjmd.* 14., 18., 20., 21., 23. Jan., 1. Febr. 1905.

Optantsagen i Landdagen. [Beretning om Mødet 13. Febr. 1905.] *Hjmd.* 14. Febr. 1905. — Debatten i Landdagen. 24. Febr. 1905.

Vidnet [Bodil] Hansens Upaalidelighed. [Berigtigelse fra Amtsforstander Valentiner i Tyrstrup.] *Hjmd.* 21. Febr. 1905. — 2000 Mark-Affæren. 27., 28., 29., 31. Juli 1905.

Det sorte Fond. 95.000 Mark til [Opkøb af Jord i] Nordslesvig i 1905. *Hjmd.* 4. Marts 1905.

Preussens Ejendomskøb [i de polske Landsdele 1904]. *Hjmd.* 8. Marts 1905.

Skadeserstatningen [til det hertugelige Hus Slesv.-Holst.-Sønderborg-Lyksborg]. *Hjmd.* 13., 14. Marts 1905.

Rigsstormklokken. [De nye tyske Skatter]. *Hjmd.* 17. Marts 1905. — [Om den nye Flaadelov.] 7. Nov. 1905. — Opspind og Forvanskning. [Polemik mod „Sønderb. Zeitung“.] 10. Nov. 1905.

- Optantspørgsmaalet. *Hjmd.* 10. Maj, 16. Okt. 1905.
- Optanternes Indfødsret. [Om den danske ministerielle Erklæring.] *Hjmd.* 17. Juni 1905.
- Danmark og Tyskland. *Hjmd.* 1., 2., 9. Aug. 1905.
- Amtsforsanderens [v. Winters] Eftermæle. [Udtalelser af Landraad Becherer.] *Hjmd.* 12. Aug. 1905.
- Den sidste Dom [i Jul. Nielsens Sag mod Red. Strackerjan]. *Hjmd.* 7. Sept. 1905. — Sagen paa Hovedet. 9. Sept. 1905.
- Kampen for Retten. [Om Finnemann-Sagerne.] *Hjmd.* 30. Sept. 1905.
- Skærbæk Bank. [Regeringens Forhold til den.] *Hjmd.* 25. Okt. 1905.
- Folketællingen. [Om Angivelse af Modersmaalet paa Skemaerne.] *Hjmd.* 29. Nov. 1905.
- „Ophidsende Sange“. [Sagen om „den blaa Sangbog“ for Landsretten i Flensborg.] *Hjmd.* 19. Dec. 1905.
- Sønderjylland. 2. Udgave. Aalborg 1905, se 1892.
- Den nye tyske Toldtarif. *Det ny Aarhundrede* Aarg. 2, Bd. 1, S. 660—664.
- P. Skau [1825—1917, Gaardejer]. *Søndagsbladet*, Ugeblad for Land og By, Aarg. 14, S. 177—178, Portr.
- 1906.
- Optantbørnene [og Militærtjenesten]. *Hjmd.* 10. Jan. 1906.
- Kong Kristian IX's Død. *Hjmd.* 30. Jan. 1906.
- Vort Landbrugs Gæld. Efter den officielle Statistik. *Hjmd.* 1., 3. Febr. 1906.
- Optantsagen i Landdagen [6. Febr. 1906]. *Hjmd.* 6. Febr. 1906.
- Trommen røres [i den tyske Forening]. *Hjmd.* 20. Febr. 1906.
- Kirkeskatten [i Hertugdømmerne behandlet i Landdagen]. *Hjmd.* 5. Marts 1906.
- Forslaget om Kredsordningens Ændring [i Landdagen]. *Hjmd.* 8. Marts 1906.
- Eugen Richter [1838—1906, tysk Politiker]. *Det ny Aarhundrede* Aarg. 3, Bd. 2, S. 48—51. — Eugen Richter. *Hjmd.* 12. Marts 1906.
- Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 289—292.
- Lenzmann [tysk Politiker, d. 1906]. *Hjmd.* 23. Marts 1906.
- Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 293—296.
- Ad Snigveje. [Den tyske Presses Snigløb mod den mildere Kurs i Nordslesvig.] *Hjmd.* 19. Juli 1906. — Hvem driver Hyklerti? 21. Juli 1906.
- Redaktør Jessen [Nekrolog]. *Hjmd.* 23. Juli 1906.
- En Stadfæstelse [af Red. Jessens Samtaler med tyske Politikere om mildere Kurs i Optantsager]. *Hjmd.* 27. Juli 1906. — Pressen om Optantspørgsmaalet. 28. Juli 1906. — Optantspørgsmaalet. 14. Aug. 1906.
- Mere Sagkundskab [vedr. Stemmetallene ved sidste Valg i Sønderborg Amt]. *Hjmd.* 31. Aug. 1906.
- Mødet i Frederikshøj. Et Telegram [fra Socialisten Adler, Kiel] og et Svar [fra H. P. Hanssen]. *Hjmd.* 13. Okt. 1906.
- Valget. *Hjmd.* 25. Okt. 1906.
- H. P. H.: Fra Berlin. [Beretninger om tysk Politik og om Rigsdagens Forhandlinger.]

- Hjmd.* 16., 20. Nov., 3., 4., 7., 10., 12., 13., 14., 15. Dec. 1906 (især om Kolonispørgsmaalet (Dernburg og Roeren)).
- Kong Frederiks Besøg i Berlin. *Hjmd.* 19. Nov. 1906.
- 80 Aar. [J. P. Reimers.] *Hjmd.* 24. Nov. 1906.
- Den polske Interpellation. [Om H. P. Hanssens Tale i Landdagen 5. Dec. 1906.] *Hjmd.* 7. Dec. 1906.
- H. P. H.: Rigsdagens Opløsning. Afstemningen. *Hjmd.* 19. Dec. 1906.
Optrykt i: *Fyns Tidende* 20. Dec. 1906.
- Det nordslesvigske Landbrugs Gjæld. *Sj. A.* 1906, S. 214—257.
- En sundevedsk Kaast. [Fortælling.] Af H. Med 4 Tegninger af P. Andersen. *Sprf. Alm.* 1907, S. 71—96, 4 Bill.
- 1907.
- Optantbørnenes Naturalisation. [Om den dansk-tyske Overenskomst.] — Noter til Konventionen. *Hjmd.* Løbeseddel 23. Jan. 1907.
- En dansk Regeringserklæring [om Konventionen]. *Hjmd.* 1. Febr. 1907.
- H. P. H.: Fra Berlin. [Beretninger om tysk Politik og om Rigsdagens Forhandlinger.] *Hjmd.* 26., 27., 28. Febr., 26. April, 11., 17. Maj, 7. Juni, 26., 27. Nov., 3., 5., 6., 9., 10., 11., 14. Dec. 1907 (de sidste 4 Afsnit om Foreningsloven).
- H. P. H.: Overpræsidentskiftet [v. Bülow]. *Hjmd.* 2. Marts 1907.
- Optanttraktaten [dens Virkninger]. *Hjmd.* 24. Maj 1907. — Stempelafgifter paa Naturalisationspatenter. 31. Maj 1907.
- Misforstaaelser [ang. Vælgerforeningen]. *Hjmd.* 1. Juni 1907.
- Deppesagen. [Om Mordsagens Genoptagelse.] *Hjmd.* 25. Juni 1907.
- Ophævet Udvisning [af to Mænd fra Taps]. *Hjmd.* 27. Juni 1907.
- Finnemanns Sag. [Om deres Besøg i Kbh.] *Hjmd.* 1. Juli 1907. — Ordningen af Finnemanns Sag. 4. Juli 1907.
- Skolepligten. Landbrugskamret tager Affære [for ensartet Skolepligt i Preussen]. *Hjmd.* 10., 11. Juli 1907.
- En Samsfundsstøtte. [Tidligere Regeringspræsident] Christoph Tiedemann og Gustav Johannsen. *Hjmd.* 22. Juli 1907.
- Paa Jagt efter Vaaben. [De tyske Blades Angreb paa H. P. Hanssen i Anl. af Optanttraktaten.] *Hjmd.* 7. Aug. 1907.
- Fals slaar sin egen Herre paa Hals. [I Anl. af Overpræsident v. Bülow's Tale i Haderslev og Dr. Hahns Udtalelser i Rødekre.] *Hjmd.* 20. Aug. 1907.
- Paa Krigsstien. [8 frikonservative Landdagsmænds Erklæring mod „Kieler Zeitung“.] *Hjmd.* 22. Aug. 1907.
- „Dybbøl-Posten“. [Angreb paa H. P. Hanssen for hans Forhold ved Ordningen af den Finnemannske Sag.] *Hjmd.* 9. Sept. 1907. — Hr. Svenssons Svar. 11. Sept. 1907.
- Optantsønnernes Militærpligt. *Hjmd.* 19. Sept. 1907.
- Ophidselsesværket. [Tyske Angreb i Anl. af nogle Nordslesvigeres Besøg i Det kgl. Teater ved Opførelsen af „Elverhøj“.] *Hjmd.* 21. Sept. 1907.
- Spørgsmaal til Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad. *Hjmd.* 14. Okt. 1907.

Regeringen og Landdagsmændene. [Den tyske Presses Klager over, at tyske Politikere forhandler med H. P. Hanssen.] *Hjmd.* 16. Okt. 1907.

Foreningsloven. [Forbundsraadets Vedtagelse af den.] *Hjmd.* 22. Okt., 5. Nov. 1907.

Vore Modstanderes Agitation [mod H. P. Hanssens Udtalelser om Foreningsloven]. *Hjmd.* 30. Dec. 1907.

Sottrup Kirke. [Fortælling.] Af H. *Sprf. Alm.* 1908, S. 78—96, 4 Bill.

1908.

H. P. H.: Fra Berlin. [Beretninger om tysk Politik og om Rigsdagens Forhandlinger, bl. a. om Foreningsloven.] *Hjmd.* 10., 22. Jan., 1., 10., 19., 21., 26., 29. Febr., 3., 18., 19., 20., 21., 30., 31. Marts, 4., 6., 7., 9. April, 5., 6., 24. Nov., 2. Dec. 1908.

H. P. H.: Bjørnstjerne Bjørnson om den nationale Undertrykkelse. *Hjmd.* 11. Jan. 1908.

Foreningsloven. *Hjmd.* 7., 12. Marts, 11. Maj 1908.

Den tyske Foreningslov. *Tilskueren* 1908, S. 109—112.

Doktor Hahn og Forældreretssagerne. *Hjmd.* 20., 21., 22. Maj 1908.

Landdagsvalgene. *Hjmd.* 29. Maj 1908.

Indenrigsminister v. Moltkes Besøg i Nord-slesvig. *Hjmd.* 28. Juli 1908.

H. P. H.: Den interparlamentariske Konference i Berlin. *Hjmd.* 18., 19., 21. Sept. 1908.

Landraad Becherer. Et Eftermæle. *Hjmd.* 1. Okt. 1908.

Rigsforeningsloven. Forskellige Slags Møder. *Hjmd.* 3. Okt. 1908.

Forsamlingshusene. *Hjmd.* 14., 15. Okt. 1908.

H. Matzen [1852—1908, „Hejmdal“s Grundlægger, Clichéfabrikant]. Et Eftermæle. *Hjmd.* 16. Okt. 1908.

Fra Landdagen. *Hjmd.* 28. Okt. 1908.

H. P. H.: Kejseren. Maximilian Hardens Angreb. *Hjmd.* 9. Nov. 1908. — Storm. Kejseren og Kansleren. 10. Nov. 1908. — Slaget. Øjeblikkets Indtryk. 12. Nov. 1908. — Slaget. Schrader, Hansmann, Heine. 13. Nov. 1908. — Følgerne. Rygter og Gisninger. 13. Nov. 1908. — Kanslerkrisen. 14. Nov. 1908. — Indtrykket. Rigsdagen gaar over til Dagsordenen. 20. Nov. 1908. — Fra Rigsdagen. 24. Nov. 1908. — Forstemt. Kejseren og Kansleren. 3. Dec. 1908. — Diplomatiets. Kiderlen-Wächter og hans „Selskabsdame“. 7. Dec. 1908. — Spar-sommelighed. Rigskanslernes Formaninger. Erzbergers Svar. 9. Dec. 1908.

H. P. H.: Storstadsdrømme. Kolonien „Hjemland“ [til Fremskaffelse af bedre Boligforhold i Tyskland]. *Hjmd.* 1. Dec. 1908.

1909.

Foreningsretten. Opløsning af Møderne i Padborg og Flensborg. *Hjmd.* 19. Jan. 1909.

H. P. H.: Sparsommelighed. Militærudgifternes vedvarende Stigning. *Hjmd.* 20. Jan. 1909. — Et Varsko. Rigskansleren minder de politiske Embedsmænd om, at det er deres Pligt at støtte Regeringens Politik. 20. Jan. 1909. — Fra Rigsdagen. [Om Foreningslovens Haandhævelse.] 22., 23. Jan. 1909. — Andre Beretninger fra Rigsdagen: 11. Febr., 1., 29. Marts, 23. Juni, 11., 16. Dec. 1909. — Tysk Politik. [Beretninger om brændende Spørgsmaal.] 16. Febr. 1909 (Rigsfinansreformen), 2. Marts 1909

- (Finansreformen og Blokkrisen), 12. Marts 1909 (Taktik. Kampen imod Rigskansleren), 19. Marts 1909 (Flaaderustningerne), 23. Marts 1909 (England og Tyskland), 25., 26. Marts 1909 (Blokken sprængt), 29. Marts 1909 (Bülow taler), 30. Marts 1909 (Rigskansleren), 1. April 1909 (Veteranerne), 1. Juni 1909 (Blokkrisen), 25. Juni 1909 (Efter Dødsboskattens Forkastelse), 12. Juli 1909 (Rigsfinansreformen).
- Hvad forstaas ved et Foreningsmøde? [Om det forbudte Møde i Tyrstrup 6. Jan. 1909.] *Hjmd.* 29. Jan. 1909.
- Landdagsmand [Chr. J.] Jürgensen [1838—1909]. *Hjmd.* 4. Febr. 1909.
- H. P. H.: Debatten i Landdagen. *Hjmd.* 1. Marts 1909. — Fra Landdagen. 2. Marts 1909.
- En gammel Bekendt. Landdagsmand Jürgensens Efterfølger [Amtsforstander Tönnies]. *Hjmd.* 17. April 1909.
- Historien gentager sig. [Om den nye strenge Kurs fra tysk Side.] *Hjmd.* 7. Maj 1909.
- Bernh. v. Bülow. [I Anl. af hans Fratræden som Rigskansler.] *Hjmd.* 16. Juli 1909.
- Tilstandene i Nordslesvig. Kritiske Bemærkninger til en Nordslesvigskers [Tiedjes] Artikel i „Die Christliche Welt“. *Hjmd.* 26., 28., 31. Juli 1909. — Etik og Politik. 5. Aug. 1909.
- Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 254—272.
- H. P. H.: Med Rigsdagen hos Grev Zeppelin [i Tegel ved Berlin]. *Hjmd.* 11., 14., 15. Sept. 1909.
- Nikolaj Ahlmann. [100-Aarsdagen for hans Fødsel.] *Hjmd.* 23. Nov. 1909.
- Et Forslag. Retssagerne imod Rigsdagsmand H. P. Hanssen. [Om deres Udsættelse til Rigsdagssamlingens Slutning.] *Hjmd.* 4. Dec. 1929.
- Vognen. Et Stykke tysk Kulturhistorie fra det 20. Aarhundrede. [Om en Vogn, som skænkedes en Polak til Bolig.] *Hjmd.* 7. Dec. 1909.
- H. P. H.: Haabløs, fuldstændig haabløs! Professor Hans Delbrück om den polske Tvangspolitik. *Hjmd.* 17. Dec. 1909.
- Vore Rettigheder. IV. Rigsforeningsloven af 19. April 1908. Udgivet og forklaret af H. P. Hanssen-Nørremølle. Aabenraa („Hejmdal“s Trykkeri) 1909. 82 S.
- Tidligere Skrifter af samme Serie, se 1891, 1893 og 1898.
- 1910.
- Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 3. Jan. 1910.
- H. P. H.: Den preussiske Landdag aabnes. *Hjmd.* 11. Jan. 1910.
- H. P. H.: Fra Rigsdagen. [Om Embedsmænds Tvangsforflyttelse.] *Hjmd.* 14. Jan. 1910. — Andre Beretninger fra Rigsdagen: 31. Jan. (Junkerhovmod), 12. Marts (Mannesmann-Affæren), 15., 16., 17., 19. Marts (Udvisningerne), 9. Dec. (Valgudsigterne), 12. Dec. (Undtagelseslove overfor Socialisterne), 16. Dec. 1910.
- Johs. Tiedje: Die Zustände in Nordschleswig. [Anmeldelse.] *Die Hilfe* 1910.
- Uddrag i: *Hjmd.* 28. Jan. 1910.
- Baandlagt Jord. [De sidste Oplysninger fra Domæneforvaltningen om Statens Opkøb af nordslesv. Selvejergaarde.] *Hjmd.* 29. Jan. 1910.
- H. P. H.: Fra Landdagen. Schifferer, Tönnies & Co. forlanger flere Penge til Nybyggeri. *Hjmd.* 1. Febr. 1910. — Andre Beretninger fra Landdagen: 14. Febr. (Valgretsreformen), 25. Febr. 1910.

H. P. H.: Martsluft. Socialdemokraterne [i Berlin] og Politiet. *Hjmd.* 8. Marts 1910.

Prof. H. Matzen død [1840—1910, Jurist.] *Hjmd.* 19. Juli 1910.

1911.

Nordslesvig 1910. *Hjmd.* 4. Jan. 1911.

H. P. H.: Imod Pressen. [Forhandling i den tyske Rigsdag om skærpede Straffe for Presseforseelser.] *Hjmd.* 14. Jan. 1911.

H. P. H.: Rigsdagsvalget. Regeringen tager Ordet. [Om Sandsynligheden for Rigsdagens Opløsning.] *Hjmd.* 16. Jan. 1911.

H. P. H.: Pressens Knebling. Centrum gaar med Junkerne. *Hjmd.* 18. Jan. 1911.

Fra Landdagen. *Hjmd.* 20., 26. Jan., 15. Febr. 1910.

H. P. H.: Fra Rigsdagen. *Hjmd.* 25. Jan. 1911 (Elsass-Lothringens Deling). — Andre Beretninger fra Rigsdagen: 5. Maj (Sommerarbejdet), 19. Okt. (Rigsdagens Sammentræden), 21. Okt. (tysk Udenrigspolitik), 15., 16. Nov., 1., 6. Dec. (Marokkooverenskomsten), 2. Dec. 1911 (Straf for Presseforseelser).

Dr. Jazdzewski [polsk Politiker]. *Hjmd.* 2., 3. Febr. 1910.

Opretrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 323—327.

H. P. H.: En Debut. Polakken Wajda holder sin Jomfrutale i Rigsdagen. *Hjmd.* 17. Marts 1911.

Biskop Kaftan [Slesvig, f. 1847]. *Hjmd.* 28. April 1911.

Ledochowsky. [Ærkebisp i Posen L.s Bisættelse i Domkirken i Posen.] *Hjmd.* 29. April 1911.

H. P. H.: Løven. Et sælsomt Møde. [Om en Kopi af Istedløven ved Wannsee.] *Hjmd.* 10. Maj 1911. — En Korrektur. 20. Maj 1911.

Danmark og Tyskland. [Om Marcus Rubins Artikel i Preussische Jahrbücher.] *Hjmd.* 18. Aug. 1911 (smlg. Interview i *Politiken* 20. Aug. 1911).

Rigskansleren og Kronprinsen. [Om Kronprinsens Optræden i Rigsdagen 10. Nov. 1911 i Anl. af Marokkooverenskomsten.] *Hjmd.* 11. Nov. 1911.

Kanslertalen. [Rigskanslerens Angreb paa v. Heydebrand.] *Hjmd.* 12. Nov. 1911.

Edv. Greys Tale [i Underhuset 27. Nov. 1911 om Marokkooverenskomsten]. Indtrykket i Berlin. *Hjmd.* 29. Nov. 1911.

A. P. Jürgensen [1837—1910, Farveriejer]. *Sprf. Alm.* 1912, S. 86—87, Portr.

1912.

To Breve [vekslede om Skærbækaffæren mell. Pastor Jacobsen og H. P. Hanssen]. *Hjmd.* 20. Jan. 1912.

H. P. H.: Fra Rigsdagen. [Om de første Møder og Uenigheden om Præsidentvalget.] *Hjmd.* 9., 11., 14., 15. Febr. 1912.

H. P. H.: Præsidentvalget. Socialdemokratiet og Storblokken. *Hjmd.* 14. Febr. 1912.

Fra Rigsdagen. [Om Taler af Fremskridtspartiets Ordfører og af H. P. Hanssen om de hjemløse.] *Hjmd.* 17., 28. Febr. 1912.

H. P. H.: Fra Rigsdagen. Lov om Statsborgerretten. Ministerkrise? *Hjmd.* 16. Marts 1912. — Loven om Statsborgerretten. Udvalgets Arbejde. 23. Marts 1912.

- H. P. H.: Fra Rigsdagen. [Forhandlingerne om Loven om Statsborgerret og de hjemløse.] *Hjmd.* 28., 29. Marts, 18., 20., 24., 27. April, 24. Maj 1912.
- „Danskerdebatten“ [i Landdagen]. *Hjmd.* 28. April, 1. Maj 1912.
- De hjemløse. Stillingen efter de sidste Debatter. *Hjmd.* 4. Maj 1912.
- Fra Landdagen. [Om Loven om Ejendomsbefæstelse.] *Hjmd.* 10., 15., 18., 19., 21., 24. Maj 1912.
- Fra Landdagen. Forslag om Ændring af Kredsloven. *Hjmd.* 16. Maj 1912.
- Fra Herrehuset. [Om Grev Rantzau, Todsens og v. Köllers Resolution i Mødet 21. Maj 1912.] *Hjmd.* 22. Maj 1912.
- Lysholm. [Om Købet af denne Gaard 1898 og dens Salg 1912.] *Hjmd.* 4. Aug. 1912.
- Landraad v. Tschirschnitz [1837—1912]. *Hjmd.* 21. Sept. 1912.
- Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 1, 1927, S. 314—318.
- Diamantbryllup [J. P. Reimers og Hustrus]. *Hjmd.* 17. Nov. 1912, 2. Portr.
- Fra Rigsdagen. Den udenrigspolitiske Situation. *Hjmd.* 3. Dec. 1912.
- Fra Rigsdagen. Bruddet mellem Centrum og Regeringen. *Hjmd.* 7. Dec. 1912.
- 1913.
- Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 1. Jan. 1913.
- Læsebogssagen. [Om den tyske Gesandts Intervention ang. Vilh. Østergaards Bog „Ungdommen om vort Land“.] *Hjmd.* 10. Jan. 1913.
- Fra Rigsdagen. *Hjmd.* 15. Jan. 1913. — Andre Beretninger fra Rigsdagen: 30., 31. Jan. (den polske Interpellation), 15., 20., 27. Febr. (Loven om Statsundersaaftsforhold), 10., 15., 16. April, 29., 30., 31. Maj, 26. Juni (Loven om Statsborgerret til 2. og 3. Behandl.), 10., 11., 12. Dec. 1913 (Finanslovbehandl.).
- Kirke og Politi. Regeringens sidste Fremstød [mod Frimenighederne]. *Hjmd.* 21. Jan. 1913.
- Fra Landdagen. *Hjmd.* 2. Febr. 1913. — Andre Beretninger fra Landdagen: 4., 8. April 1913.
- Flaaderustningerne [behandlet i Rigsdagen]. *Hjmd.* 8. Febr. 1913.
- Minder om Morten Eskesen [1826—1913, Friskolelærer]. *Hskbl.* 1913, Sp. 253—258.
- Rigsstormklokken. [Om Regeringens Planer om Hærens Forøgelse.] *Hjmd.* 9. Marts 1913.
- Hvem skal betale Gildet? [Om Udgifterne i Anl. af de nye Militærlove.] *Hjmd.* 23. Marts 1913.
- Militærlovene [i Rigsdagen]. *Hjmd.* 8. April 1913.
- Tvangsefterskolerne [i Landdagen]. *Hjmd.* 11. April 1913.
- Før Slaget. [Om det forestaaende Valg.] *Hjmd.* 15. Maj 1913.
- Valget. *Hjmd.* 16., 17., 18. Maj 1913.
- Voldspolitikens Sammenbrud. *Hjmd.* 23. Maj 1913.
- Børnehandel. Uhyggelige Afsløringer [om Børnehandel i Tyskland efter Henriette Arndts Bog „Kinder des Vaterlandes“]. *Hjmd.* 17., 18., 21. Okt. 1913.
- Saverne-Affæren i den tyske Rigsdag. [Officersskandalen i Elsass.] *Hjmd.* 4., 5., 6. Dec. 1913.

De danske Sønderjyder. Uddrag af den officielle tyske Statistik. *Sj. A.* 1913, S. 1—44. — 1914, S. 65—71.

Landeværnets Arkiv. [Udg. af H. P. Hanssen.] Nr. 1—4. Aabenraa (Hartvig Nielsens Boghandel) 1913—14. 64 S.

Vore Rettigheder. III. 4. Udg. Aabenraa 1913, se 1898.

Barndomsminder. *Sprf. Alm.* 1914, S. 42—47, 2 Bill.

1914.

Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 3., 4. Jan. 1914.

Fra Rigsdagen. *Hjmd.* 24., 25. Jan. 1914 (Interpellation om Saverne-Affæren), 5., 6. Febr. (Rigsforeningsloven), 15. Febr. (Forfølgelserne mod Gymnastikforeningerne), 28. Marts (Udvisningerne i Sommersted).

Fra Landdagen. *Hjmd.* 7. Febr. 1914 (Petitioner fra Dybbøl om Krigsskadeserstatninger), 8. Febr. (Fra Berlin), 11. Febr. (Fra Tingene), 15., 17. Febr. (Danskerdebatten), 22. Febr. (Petitionerne om Krigsskadeserstatningerne), 14., 20., 21., 22. Marts (Parcelleringsloven), 29., 30. April, 19. Maj (Grev Moltkes Opfattelse af Nationalitetskamp).

Gengangere. Strackerjan paa Krigsstien. *Hjmd.* 12. Febr. 1914.

Breve fra Berlin. Kampen imod Statskirken. Masseudtrædelserne. *Hjmd.* 13. Febr. 1914.

Fremstødet i det preussiske Herrehus. Flensborgrummelen. [Grev Rantzaus og Dr. Neubers Interpellation.] *Hjmd.* 1. Marts, 27. Maj 1914.

Breve fra Krigsaaret. I—XVIII. [Fra Jørgen Hanssen, Ravnskobbøl, Chr. Hanssen, Nørremølle, Mistin Hansen Fogd, Dybbøl, Bisp og Bispinde Hansen, Als. 4. Dec. 1863—

24. Nov. 1865.] *Hjmd.* 15., 18., 19., 20., 21., 22., 27., 28., 29., 31. Marts, 1., 2., 3., 4. April 1914.

Udgivet som Særtryk: Med en Levnetstegning af Modtageren [H. P. Hanssen, London, 1828—1912, med et Tillæg: Brev fra Chr. Hanssen til samme, samt med en Stamtavle over Hans Jørgensen, Ragebøls Efterkommere]. Udgivet af H. P. Hanssen. Aabenraa („Hejmdal“s Trykkeri) 1914. 52 S.

Breve fra Krigsaaret. En Præstegaard i Sundeved under Krigen 1864. (Breve fra Pastor N. L. Feilberg i Ullerup). [Udg. af H. P. Hanssen.] *Hjmd.* 23., 25., 29. April, 1., 5., 7., 8., 13., 15., 23., 24., 28., 31. Maj, 5., 10., 11., 18., 25., 27., 30. Juni, 5., 31. Juli 1914.

Havets Kæmpe. [Om Hamburg-Amerikaliniens nye Skib „Vaterland“.] *Hjmd.* 6. Maj 1914.

Festtaler. [De tyske Festtaler ved Mindefesterne for Krigen 1864.] *Hjmd.* 1. Juli 1914.

Konsistoriet og Præsterne. Tryk og Tvang [mod de sønderjyske Præsters Talefrihed]. *Hjmd.* 3. Juli 1914.

Overpræsident von Bülow [hans Tilbagetræden]. *Hjmd.* 17. Juli 1914.

En alvorlig Stund. [Om den truende Krig.] *Hjmd.* 2. Aug. 1914.

Et Alvorsord. *Hjmd.* 7. Aug. 1914.

Optrykt i: Vilh. la Cour: Sønderjylland under Verdenskrigen. Kbh. 1916, S. 66—67.

Falske Rygter. [Advarsel mod at tro Rygter om Spioner o. lign.] *Hjmd.* 8. Aug. 1914.

1915.

Fra Landdagen. [Finanslovbehandlingen.] *Hjmd.* 9. Marts 1915.

Fra Rigsdagen. *Hjmd.* 20. Marts 1915 (om Undtagelseslovene), 17. Maj 1915 (Af Finansudvalgets Forhandlinger).

P. Skau 5. Juni 1825—5. Juni 1915. 90 Aar.
Hjmd. 5. Juni 1915.

Kejserinde Augusta Victoria. *Hjmd.* 21. Okt. 1915.

Fred paa Jorden! *Hjmd.* 23. Dec. 1915.

H. P. H.: De Hjemløses Stilling [til Militærindkaldelse]. *Hjmd.* 27. Dec. 1915.

Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 29. Dec. 1915.

1916.

Fra Rigsdagen. *Hjmd.* 17. Jan. 1916, 27. Maj, 2., 3. Juni (Censuren paa Anklagebænken), 7. Juni (Ændring af Foreningsloven), 26. Okt. 1916.

H. P. H.: De Hjemløses Stilling [til Indkaldelse til Militærtjeneste]. *Hjmd.* 18. Jan. 1916.

Aldersrenten [dens Nedsættelse fra 70 til 65 Aar]. *Hjmd.* 20. Jan. 1916.

Kejserens Fødselsdag. *Hjmd.* 26. Jan. 1916.

Orlovsspørgsmaalet. Rigsdagens og Regeringens Stilling. *Hjmd.* 28. Jan. 1916.

Statssekretær Helfferich i Wien. [Hans Forhandling om økonomiske Spørgsmaal.] *Hjmd.* 1. Febr. 1916.

Nye Skatter. Den forestaaende Rigsdagssamling. *Hjmd.* 4. Febr. 1916.

Tyskland og Amerika. [Skærpelsen af deres indbyrdes Forhold.] *Hjmd.* 7., 8. Febr. 1916.

Handelsflaaderne. Tabene under Krigen. *Hjmd.* 7. Marts 1916.

Den forestaaende Rigsdagssamling. Stærke Modsætninger. *Hjmd.* 17. Marts 1916.

De Hjemløse. Uholdbare Tilstande. [Om de danske Myndigheders langsomme Overvejelser.] *Hjmd.* 21. Marts 1916.

Betydningsfuldt Ministerskifte. Statssekretær Delbrück. *Hjmd.* 15. Maj 1916.

Det tyske Folks Ernæring under Krigen. *Hjmd.* 16. Maj 1916.

Madspørgsmaalet. [Beretninger om forsk. tyske Byers Forsyning med Fødevarer.] *Hjmd.* 24. Maj, 19., 20., 21., 22., 23., 24., 29. Juni, 1., 6., 10., 11., 12., 13., 15., 17., 19., 20., 21., 22., 24., 25., 26., 27. Juli 1916.

Bethmann og Reventlow. Vil Kanslerens Modstandere et Personskifte? *Hjmd.* 18. Juli 1916. — Krigen mod Kansleren. 22. Juli 1916. — Rigskanslerens Modstandere. 11. Aug. 1916. — „Kriseluft“. 25. Sept. 1916.

Det tyske Socialdemokrati. [Om den indre Spænding i Partiet.] *Hjmd.* 25. Juli 1916.

Der stander en Strid — [Debatten om Krigsmaalene]. *Hjmd.* 27. Juli 1916.

Fra Nationaludvalgets Møder. *Hjmd.* 3., 4. Aug. 1916.

De Hjemløse. Tysklands Stilling til den nye danske Lov. *Hjmd.* 4. Dec. 1916.

Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 30. Dec. 1916.

1917.

Kejserens Fødselsdag. *Hjmd.* 27. Jan. 1917.

Peder Skau [1825—1917, Gaardejer, Bukshave]. *Hjmd.* 9. Marts 1917.

Dyrlæge [i Københoved] Gram død [1844—1917]. *Hjmd.* 13. April 1917.

Godsejer [Hans A.] Knudsen, Trøjborg [1831—1917]. *Hjmd.* 7. Maj 1917.

Laurids Skau 22. Maj 1817—22. Maj 1917. *Hjmd.* 22. Maj 1917.

Heydebrandt og Bismarck. [Dr. Thimmes Angreb paa Heydebrandt.] *Hjmd.* 23. Juni 1917.

Den nye Rigskansler [Dr. G. Michaelis]. *Hjmd.* 16. Juli 1917.

Aleksander Kerenski [f. 1881, russisk Politiker]. *Hjmd.* 13. Aug. 1917.

Kanslerkrisen. *Hjmd.* 30., 31. Okt. 1917. — Regeringsskiftet. 7. Nov. 1917.

Mikael Steffensen [Landbrugskandidat, d. 1917]. *Hjmd.* 7. Dec. 1917.

1918.

Kejserens Fødselsdag. *Hjmd.* 26. Jan. 1918.

Grosserer Julius Nielsen [f. 1848, Haderslev] 70 Aar. *Hjmd.* 11. April 1918.

Anders Lebeck [f. 1868, Redaktør] 50 Aar. *Hjmd.* 14. Maj 1918.

Thorvald Dau, Hagenbjerg [d. 1918]. *Hjmd.* 15. Maj 1918.

50 Aar. [Landdagsmand H. D. Kloppenborg-Skrumsager f. 1868.] *Hjmd.* 2. Juli 1918.

Jørgen Iversen [f. 1838, Gaardejer, Svejrup] 80 Aar. *Hjmd.* 7. Sept. 1918.

Stillingen. [Om den demokratiske Strømkænting i Tyskland.] *Hjmd.* 2. Okt. 1918.

De nye Mænd i Tyskland. *Hjmd.* 7. Okt. 1918.

Tyskerne og Nordslesvig. *Hjmd.* 4. Nov. 1918.

Det nordslesvigske Spørgsmaal. *Hjmd.* 5. Nov. 1918.

1919.

Parlamentarisk Arbejde i Berlin, belyst ved Uddrag af Breve fra 13. Januar—9. April 1908. *Sønderjylland.* Red. af Svend Dahl og Axel Linvald, Bd. 2, Kbh. 1919, S. 22—44, Portr.

Stillingen. [Om Grænsespørgsmaalet.] *Hjmd.* 13. Maj 1919.

[Brev til Statsminister Zahle af 9. Maj 1919.] *Hjmd.* 25. Juni 1919.

En Redegørelse [for Opgaverne i Overgangstiden]. *Hjmd.* 28. Juni 1919.

Uddrag i: *Politiken* 29. Juni 1919.

1920.

Breve og Avisartikler af H. P. Hanssen og P. Grau samt Vælgerforeningens Resolutioner af 16de og 17de Nov. 1919. *Grænsesvagten* Aarg. 2, 1920, S. 429—433.

Afstemningen. *Hjmd.* 12. Febr. 1920.

Indledningen. *Hjmd.* 30. Marts 1920.

Hilsen fra Sønderjylland. [*Festskrift til Carl Lindhagen.* Sthlm. 1920. S. 96—98.

Optrykt i: *Hjmd.* 2. Maj 1924.

En Redegørelse [for Begivenhederne Okt.—Nov. 1918]. *Hjmd.* 25., 26., 27., 28., 29., 30. Maj 1920.

Grænsespørgsmaalet. Bidrag til dets Historie. En Redegørelse. Kbh. (Gyldendal) 1920. 94 S.

Udvidet og omarbejdet Gengivelse af ovennævnte Artikelserie i *Hjmd.*

Et Brev fra H. P. Hanssen til P. Grau, dat. 9. Nov. 1918. *Dybbøl-Posten* 13. Juni 1920. *Hjmd.* 14. Juni 1920. — Svar til P. Grau. *Hjmd.* 15. Juni 1920.

Dagbogsoptegnelser fra Krigsaarene. *Gads danske Magasin* Aarg. 14, S. 674—692, 729—753, 775—794.

Optrykt i: *Hjmd.* 6., 7., 8., 9., 12., 13., 14., 15., 16. Okt. 1920.

Grænseforeningen. [Om dens Dannelse.] *Hjmd.* 25. Okt. 1920.

Valutareguleringen. *Hjmd.* 19. Nov. 1920.

- De kommende Forhandlinger med Tyskland. *Hjmd.* 24. Dec. 1920.
- 1921.
- Rigskansler v. Bethmann-Hollwegs Fald. *Tilskueren* 1921 I, S. 25—40, 73—92.
- Den hensynsløse Undervandskrig. *Gads danske Magasin* Aarg. 15, S. 20—36, 83—95.
Optrykt i: *Hjmd.* 2. Febr. 1921 under Titlen: En Krise.
- Bethmann-Hollweg [1856—1921]. *Hjmd.* 3. Jan. 1921.
- Et Tilbageblik [over 1920]. *Hjmd.* 3. Jan. 1921.
- J. N. H. Skrumsager [1841—1921, Gaardejer]. *Hjmd.* 7. Jan. 1921.
- H. V. Clausen [f. 1861, Historiker]. *Verden og Vi* Aarg. 11, S. 80, Portr.
- H. V. Clausen. *Hjmd.* 14. Jan. 1921.
- Carl Lindhagen [f. 1861, svensk Politiker]. *Hjmd.* 18. Jan. 1921.
- Fantasi og Virkelighed. [Om H. P. Hanssens Deltagelse i Festen for Nis Nissen.] *Hjmd.* 3. Febr. 1921.
- En Mindedag. [25 Aars Dag for de danske Valgmænds Prøvevalg i Graasten.] *Hjmd.* 7. Febr. 1921.
- Skudt forbi. [Om Polakken Korfanty og om de tilreisendes Stemmer ved Folkeafstemningen.] *Hjmd.* 17. Febr. 1921. — Sandheden [om H. P. Hanssens Stilling til dette Spørgsmaal]. 22., 24. Febr. 1921.
- Mindretalsretten. *Hjmd.* 26., 27. Aug. 1921.
- Erzberger [1875—1921, tysk Politiker]. *Hjmd.* 27. Aug. 1921.
- Jordspørgsmaalet. [Polemik med R. Rasmussen, Toftlund, om Nordslesvigsk Kreditforening.] *Hjmd.* 8. Sept. 1921.
- Afklaring [i Grænsepolitikken efter Tysklands Sammenbrud]. *Hjmd.* 21. Nov. 1921.
- Dansk Kolonisation. *Hjmd.* 23. Nov. 1921.
- Det første Aar under Danmark. [Bidrag til en Enquête.] *Dansk Julealbum* Aarg. 4, S. 34.
- Jacob Jensen, Gøllinggaard [1852—1920, Gaardejer]. *Sprf. Alm.* 1922, S. 82—83, Portr.
- H. P. H.: Sprogforeningen [dens Virksomhed under Krigen]. *Sprf. Alm.* 1922, S. 98—100.
- 1922.
- Ved Aarsskiftet. Et Tilbageblik. *Hjmd.* 2., 3., 4. Jan. 1922.
- De dansk-tyske Forhandlinger om Art. V 1867—1868. [I Anl. af Aage Friis' Bog.] *Hjmd.* 13. Jan. 1922.
- De flensborgske Socialdemokrater og Grænsen. [Mod „Flensb. Volkszeitung.“] *Hjmd.* 18. Jan. 1922.
- Optionstraktaten. *Hjmd.* 28. April 1922.
- Nis Callesen, Lerskov [1837—1922, Gaardejer]. *Hjmd.* 31. Maj 1922.
- Danmark og Tyskland. Traktatens Ratifikation i Berlin. *Hjmd.* 2. Juni 1922.
- Nis Nissen [Nordborg], 5. August 1862—5. August 1922. *Hjmd.* 4. Aug. 1922, Portr.
- Et Svar til Ribe Stiftstidende [om dansk Retsplejes Indførelse i de sønderj. Landsdele]. *Hjmd.* 15. Aug. 1922. — Ansvar for Rets-skandalerne. 18. Aug. 1922. — Ribe Stiftstidende. 19. Aug. 1922. — Justitsministeren og Møllgaard-Affæren. 25. Aug. 1922.
- Rigspræsidenten [Ebert] i Flensborg. *Hjmd.* 8. Sept. 1922.

Til Retledning [om H. P. Hanssens Stilling til Retsskandalerne og til de politiske Partier]. *Hjmd.* 9. Sept. 1922.

Fru Margaretha Johannsen [f. 1837] 85 Aar. *Hjmd.* 2. Okt. 1922.

Det slesvigske Spørgsmaals diplomatiske Historie 1914—20. [Anmeldelse.] *Hjmd.* 12., 13., 14. Okt. 1922.

Tyske Tjenestefolk [tiltrækkes af Kronelønnen]. *Hjmd.* 19. Okt. 1922.

Skoven og Træerne. [Om den tyske Indvandringens nationalpolitiske Virkninger.] *Hjmd.* 6. Nov. 1922.

Ny-Slesvig-Holsteinismen. Program og Kritik. *Hjmd.* 30. Nov., 1., 2. Dec. 1922.

Slesvig delt. [Anmeldelse af den af L. P. Christensen udgivne Bog.] *Hjmd.* 12. Dec. 1922.

Peter Reimers. 24. Novbr. 1826—25. Marts 1922. *Sprf. Alm.* 1923, S. 93—96, Portr.

N. H. Callesen [Gaardejer]. 8. Jan. 1837—30. Maj 1922. *Sprf. Alm.* 1923, S. 97—98, Portr.

1923.

Planen om en selvstændig slesvigsk Stat. *Hjmd.* 12. Marts 1923. — Kanalstatsplanerne. 26., 27. Juni 1923.

Jørgen Iversen, Svejrup, død. *Hjmd.* 11. Maj 1923.

Jordspørgsmaalet. *Hjmd.* 27. Maj 1923.

Administrationens Forenkling. [Om Forenklingsskmissionen og den sønderj. Kritik af dansk Administration.] *Hjmd.* 3. Juli, 10., 13., 18. Aug. 1923.

I. P. Jensen, Laurup [1841—1923, Gaardejer]. *Hjmd.* 7. Juli 1923.

Overenskomsten [om Grænsespørgsmaalet mellem de danske og tyske Socialdemokrater]. *Hjmd.* 30. Nov. 1923.

Forbudet mod „Neue Flensburger Zeitung“. *Hjmd.* 12. Dec. 1923. — Svar paa Tiltale [mod „Dybbøl-Posten“]. 21. Dec. 1923.

Jørgen Iversen [1838—1923, Gaardejer, Krogejer]. *Sprf. Alm.* 1924, S. 101—104, Portr.

Johannes Moldt. *Haabets Mænd* ved H. Lausten Thomsen og Nicolai Svendsen, Flensborg (1923), S. 149—156, Portr.

1924.

Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 2. Jan. 1924.

Advokat Ravn. [Om hans Frifindelse i Leipzig.] *Hjmd.* 15. Jan. 1924.

Støtte til politiske Bestræbelser. [Om C. O. Pedersens Tinglev-Tale.] *Hjmd.* 16. Jan. 1924.

Søndre Landsret og Aabenraa-Løgumkloster Banen. *Hjmd.* 29. Jan. 1924.

Tyskernes Ejendoms køb [i Sønderjylland]. *Hjmd.* 31. Jan. 1924.

Stillingen [efter Valget]. *Hjmd.* 14. April 1924.

En tysk konservativ Fører [v. Heydebrand]. *Hjmd.* 22. Nov. 1924.

Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser. 1—2. Kbh. (Gyldendal) 1924. 338 S., Portr.; 411 + XXVII S.

— (2. Oplag). 1—2. S. St. o. A. — 3. Oplag. 1—2. S. St. 1925.

Delvis optrykt i: *Hjmd.* 20., 23., 30. Nov., 5., 7. Dec. 1928 under Titlen: For 10 Aar siden. — Bemærkninger til mine Dagbogsoptegnelser i Novbr. og Decbr. 1918. *Hjmd.* 14. Dec. 1928.

Peter Sofus Paulsen [d. 1924, Gaardejer]. *Sprf. Alm.* 1925, S. 55—57, Portr.

- Asmus Christian Nielsen [d. 1924, Gaard-ejer]. *Sprf. Alm.* 1925, S. 62—64, Portr.
- 1925.
- Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 2., 3. Jan. 1925.
- Usømmelig Journalistik. [„Apenrader Tage-blatt“s Udtalelser om det danske Styre i Sønderjylland.] *Hjmd.* 7. Jan. 1925.
- Eduard Bernstein [tysk Politiker, f. 1850]. *Hjmd.* 7. Jan. 1925.
- Men hvi ser du Skæven. [Mod Rektor Koop-manns Udtalelser om det tyske Mindretals Behandling under dansk Styre.] *Hjmd.* 17. Jan. 1925. — Hr. Koopmanns Klager. 24. Jan. 1925.
- Præstegaardsjorderne. [Menighedsraadenes Stilling til det nye Forslag.] *Hjmd.* 3. Febr. 1925.
- Rigspræsident Eberts Død. *Hjmd.* 28. Febr. 1925.
- Grænseforeningen. [Mod „Haderslev Amtstidende“.] *Hjmd.* 28. Marts 1925.
- Den politiske Situation i Tyskland. *Hjmd.* 6. Maj 1925.
- Peter Skau. 5. Juni 1825—5. Juni 1925. *Hjmd.* 4. Juni 1925.
- Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879. [Om 2. Bind af Aage Friis' Værk.] *Hjmd.* 29., 30. Juni 1925.
- Den tyske Centrumsfører Dr. Spahn død. *Hjmd.* 6. Aug. 1925.
- Fra Amerika. [Breve fra H. P. Hanssens Rejse til den 23. interparlamentariske Konference.] *Hjmd.* 27., 28., 29., 30. Okt., 3., 6., 7., 11., 16., 18., 23., 26. Nov. 1925.
- En dansk Fredsven: Et aabent Brev til Pastor Horstmann [i Anl. af hans Bog: „Erinnerungen aus verlorenem Lande“]. *Hjmd.* 9. Dec. 1925.
- Mindretalsspørgsmaal. *Nordens Aarvog* 1925, S. 67—78.
- Uddrag i: *Hjmd.* 15., 16. Aug. 1925.
- 1926.
- Mindretalsspørgsmaalet. [Om Slesvig-Holsternes Stilling dertil.] *Hjmd.* 13. Jan. 1926.
- Saglighed og Partipolitik. [Svar til Holger Andersen vedr. de Konservative og Sønderborgs Interesser.] *Hjmd.* 2. Febr. 1926.
- Administrationen i Sønderjylland. [Om Amts-assessorembedernes Nedlæggelse.] *Hjmd.* 5. Febr. 1926.
- Afklaring. [Om Wall, Obdrups Tilbageven-den til den tyske Lejr.] *Hjmd.* 23., 24., 26., 27. Marts 1926.
- Manglende Virkelighedssans. [Om dansk poli-tisk Mentalitet, som den viste sig i Kampen om Grænsespørgsmaalets Løsning.] *Hjmd.* 21. April 1926.
- Tal, som taler. [Polemik mod Cornelius Peter-sen vedr. Danmarks økonomiske Forhold.] *Hjmd.* 17. Maj 1926.
- Slesvig paa Fredskonferencen. [Anmeldelse af André Tardieus og Franz von Jessens Bog.] *Hjmd.* 22., 23. Juni 1926.
- Erich Schlaikjer er atter paa Krigsstien. *Hjmd.* 9. Juli 1926.
- Dansk og tysk i Skolen. Et gammelt Doku-ment. *Sønderjydsk Maanedsskrift* Aarg. 3, S. 49—50.
- Et Par Bidrag til Sønderjyllands Historie efter 1864. I. En Retskendelse. II. En Protokol [over Vælgermødet i Gram Slotskro den 20. Aug. 1881]. *Sj. A.* 1926, S. 143—160.

- Den danske Fredsdelegations Rejse til Paris og London i 1919. Dagbogsoptegnelser. *Sj. A.* 1926, S. 161—204.
- Sprogforeningen efter Genforeningen. *Sprogforeningens Aarsberetning* 1926, (Aabenraa 1926), S. 3—10, 1 Kort.
- Fisker Peter Jensen [d. 1925]. *Sprf. Alm.* 1927, S. 97—98, Portr.
- Sønderjyderne under Fremmedherredømmet. *Det danske Folks Historie* skrevet af danske Historikere, red. af Aage Friis, Axel Linvald, M. Mackeprang, Bd. 7, Kbh. 1926—27, S. 247—324, 15 Bill.
- 1927.
- Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 3., 4., 5., 6., 7. Jan. 1927.
Delvis optrykt i: *Grænsevagten* Aarg. 9, S. 51—53.
- Søndre Landsret. [Om dens eventuelle Op-hævelse.] *Hjmd.* 13. Jan., 23. Febr. 1927.
- Georg Brandes' Stilling til Nationalitetskam-pen. *Politiken* 20. Febr. 1927. *Hjmd.* 21. Febr. 1927.
- Landets egne Børn. [Om Tyskernes Klager over, at det danske Styre ikke tager Hensyn nok til dem.] *Hjmd.* 6. Maj 1927.
- Støvle-Affæren. [Sagen mod Skotøjsfabrikant Jørgen Petersen.] *Hjmd.* 16. Maj 1927.
- Indvielsen af Dæmningen til Sild. *Hjmd.* 31. Maj 1927.
- „Fraværende: Schmidt!“ [Om Pastor Schmidts hyppige Fraværelse ved Afstemninger i Folketinget.] *Hjmd.* 19. Juli 1927.
- Krebsegang. [Om Pastor Schmidts Henven-delse til sine Vælgere og om hans Stilling til Grænsspørgsmaalet.] *Hjmd.* 1. Aug. 1927.
- Sprogforeningen. *Hskbl.* 1927, Sp. 577—588.
- Fra Niels Daels Ungdom [f. 1857, Frimenig-hedspræst; Brev skrevet af H. P. Hanssen om Niels Dael 12. Aug. 1883]. *Hskbl.* 1927, Sp. 871—874.
- J. P. Junggreen 14. August 1827—14. August 1927. *Hskbl.* 1927, Sp. 993—1000, Portr. *Sprf. Alm.* 1928, S. 33—36, Portr.
- J. P. Junggreen. 1827—14. August—1927. *Hjmd.* 13. Aug. 1927. 1 Portr., 2 Bill. — Brev til Junggreen fra H. P. Hanssen 10. Febr. 1886. Sst.
- Megen Skrig og liden Uld. [Om Cornelius Petersens Pengeseddelfabrikation.] *Hjmd.* 18. Aug. 1927.
- Stillingen. [Om Sammenslutningen af de danske Kræfter mod det tyske Fremstød.] *Hjmd.* 24. Aug. 1927.
- Stillingen, som den er. [Mod Red. A. Svens-sons Angreb i „Haderslev Stiftstidende“.] *Hjmd.* 26. Aug. 1927.
- Det gaar atter fremad [med Spareevne og Sparesans i Sønderjylland]. *Hjmd.* 30. Aug. 1927.
- En Bog om Reimers. [Anmeldelse af Kaj Edvard Larsens Bog: En sønderjydsk Høv-ding, Jacob Peter Reimers.] *Hjmd.* 27., 28. Okt. 1927.
- Slesvig-Holstenernes Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie. [Anmeldelse af Dr. Karl Alnors Bog.] *Hjmd.* 28. Okt. 1927. — Dr. Alnor og Hjemløshedsspørgsmaalet. 8. Nov. 1927. — Dr. Alnors Haandbog. [Interview.] 9. Nov. 1927.
- Erich Schlaikier. [Udtalelser om hans Udvik-ling og skiftende nationale Standpunkt.] *Hjmd.* 19. Nov. 1927.

- Grænsespørgsmaalet. (Kronik.) *Politiken* 23. Nov. 1927.
- En ideal Tilstand. [Mod Pastor Horstmanns Opfattelse af de kirkelige Forhold før og efter Genforeningen.] *Hjmd.* 9. Dec. 1927.
- Alt for skarp gør skaaret. [Om de tyske Blades Omtale af en Bevilling til Skoledirektionen i Tønder.] *Hjmd.* 16. Dec. 1927.
- Vandene skilles. [Om „Schleswig-Holstein Bund“ og „Landbund“.] *Hjmd.* 22. Dec. 1927.
- Alsisk Indbydelse til Bryllup. (Optegnet ca. 1880 efter en gammel Mand i Helved paa Als.) *Sønderjydske Maanedsskrift* Aarg. 3, 1926—27, S. 79—80.
- Grænseomraadet. *Hskbl.* 1927, Sp. 1401—1414.
- Fra Kampaarene. Afhandlinger og Foredrag. 1—2. Kbh. (Gyldendal) 1927—29. 327 og 259 S.
- Friedrich Naumann [tysk Politiker, 1860—1919]. (1908.) *Fra Kampaarene* Bd. 1, 1927, S. 297—310.
- Minder fra Fængselsophold [i Centralfængslet i Neumünster]. *Sprf. Alm.* 1928, S. 9—19, 2 Portr.
Smlgn. Et Tilbageblik Bd. 2, 1930, S. 313—322.
- 1928.
- Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 2. Jan. 1928.
- De nationale Foreningers Fællesopraab. *Hjmd.* 24. Jan. 1928.
- Erich Schlaikjer [Forfatter, d. 1928]. *Hjmd.* 13. Febr. 1928.
- Ungdom jeg mødte under Verdenskrigen. *Hjmd.* 16. Marts 1928.
- Den sønderjydske Dag. [Opfordring til at støtte Indsamlingen.] *Hjmd.* 12. April 1928.
- Sløret løftes efterhaanden. [Om Lei-Bevægelsen.] *Hjmd.* 13. April 1920. — Mødet i Tinglev. 16. April 1928. — Leibebevægelsen. 24. April 1928. — Tinglev-Bevægelsen. 7. Maj 1928. — Hvad vi har imod Lei-Bevægelsen. 16. Maj 1928.
- Fejlgreb? [Om „Dybbøl-Posten“s Angreb paa de økonom. Forholds Ordning i de sønderj. Landsdele.] *Hjmd.* 14. April 1928.
- Drøftelsen af de økonomiske Vanskeligheder. *Hjmd.* 23. April 1928.
- Et Par Angreb [i „Ribe Stiftstidende“]. *Hjmd.* 11. Maj 1928.
- Der er Forskel! [Om den tyske Opskrivning af Marktilgodehavender.] *Hjmd.* 22. Juni 1928.
- Den ny tyske Regering. *Hjmd.* 29. Juni 1928.
- Folkeforbundsunionens 12. Kongres i Haag. *Freds-Bladet* Aarg. 37, S. 66—67.
Delvis optrykt i: *Hjmd.* 23., 24. Juli 1928.
- Fra Grænselandet. *Hskbl.* 1928, Sp. 833—842.
- Det tyske Kejserriges Sammenbrud. *Politiken* 11. Nov. 1928.
- Et Tidsdokument. [Skrivelse af 13. Nov. 1918 vedr. Grænsereguleringen fra Tillidsmænd i Sønderborg Amt.] *Hjmd.* 16. Nov. 1928.
- Af Sundeveds Historie. *Hjmd.* 30. Nov. 1928, 2 Bill.
- Fyrst Lichnowskys Skrift [og dets Udbredelse]. *Hjmd.* 4. Dec. 1928.
- P. Lauritsen: A. D. Jørgensen. [Anmeldelse.] *Hjmd.* 19. Dec. 1928.
- Fhv. Landraad Adler og Begivenhederne i 1918. [Om hans Udtalelser i „Apenrader Tageblatt“ ang. H. P. Hanssens Dagbogsoptegnelser.] *Hjmd.* 21. Dec. 1928.

- Folkeforbundsunionens Kommissionsmøde i Bruxelles. *Freds-Bladet* Aarg. 37, S. 30—32.
- Chr. Andersen og H. P. Hanssen: Naturfredningsarbejdet i Sønderjylland. Aabenraa Amt. *Dansk Naturfredning*, Danmarks Naturfredningsforenings Aarsskrift 1927—28, S. 75—82, 7 Bill.
Optrykt i: *Sønderjydsk Maanedsskrift* Aarg. 5, 1929—30, S. 145—153, 7 Bill.
- Grænseomraadet. [Om Sprogforeningens Opgaver dér.] *Sprogforeningens Aarsberetning* 19[27-]28, (Aabenraa 1928), S. 3—19, 1 Kort.
- Et Tilbageblik. Barndom og Ungdom. Kbh. (Gyldendal) 1928. 260 S. 7 Bill. — 2. 1888—1906. S. St. 1930. 325 S. 4 Bill.
Af Bd. 2 er et Kapitel forud offentliggjort i *Hskbl.* 1930, Sp. 1517—1526 under Titlen: Hjemmeundervisning. 1. Afsnit af Bd. 1 optrykt i *Hjmd.* 29. Okt. 1928.
- Bjørnstjerne Bjørnson og Sønderjylland. *Askov Lærlinge*, Aarsskrift for 1927, S. 9—48. *Dansk Udsyn* Aarg. 8, S. 9—48.
- Martha Ottosen [1866—1929, Forfatterinde]. *Spf. Alm.* 1929, S. 91—93, Portr.
- Ti Aar efter Tysklands Sammenbrud. *Tidskrift for dansk Folkeoplysning* Aarg. 2, 1928—29, S. 81—87.
- 1929.
- Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 2., 3., 4. Jan. 1929.
- Fra Sætterlærling til Rigskansler. Philipp Scheidemanns Erindringer. *Hjmd.* 11., 12., 15., 16. Jan. 1929.
- Svar paa Tiltale. [Mod Udtalelser om Danmarks Stilling ved Krigens Udbrud, fremsatte af J. P. Nielsen i „Social-Demokraten“.] *Hjmd.* 2., 4. Febr. 1929.
- Det sønderjydske Landsarkiv [bør lægges i Aabenraa]. *Hjmd.* 7. Febr. 1929.
- Pastor Schmidts Forslag [til en Skoleordning for det tyske Mindretal]. *Hjmd.* 23., 25. Febr. 1929.
- En Episode. [Red. Ernst Schröders Skildring af Bevægelserne i Nordslesvig.] *Hjmd.* 1., 2. Marts 1929.
- Folkeforbundsligaernes Kommissionsmøder i Bruxelles. *Freds-Bladet* Bd. 38, S. 18—20.
Optrykt i: *Hjmd.* 20., 21. Marts 1929.
- To Fødselsdage. [Jørgen Zachariassen, Dybbøl, Gaardejer, f. 1859, og Dr. Sarauw, Augustenborg, f. 1869.] *Hjmd.* 27. Marts 1929.
- Stillingen og Opgaverne i Nordslesvig. (Kronik.) *Politiken* 22. April 1929.
- Professor Hans Delbrück [f. 1848, tysk Historiker] død. *Hjmd.* 16. Juli 1929, Portr.
- Folkeforbundsunionens Delegeretmøde i Madrid. *Freds-Bladet* Aarg. 38, S. 63—65.
Optrykt i: *Hjmd.* 23., 24. Juli 1929.
- Udstykningssagen i Nordslesvig. *Hjmd.* 29. Juli 1929.
- Hejmdal 1879—1929. *Hjmd.* 1. Okt. 1929, Portr., 3 Bill.
- Rimbrev fra Fængslet [i Aabenraa 1895]. *Hjmd.* 1. Okt. 1929.
- Realitetspolitikeren Stresemann. *Politiken* 4. Okt. 1929.
- En Hundredeaarsdag. [Om den tyske Politiker Eduard Lasker, f. 1829]. *Hjmd.* 14. Okt. 1929.
- Bernhard von Bülow [f. 1849, tysk Rigskansler]. *Hjmd.* 28. Okt. 1929.
- Dr. Alnors Bog om Pastor Schmidt. *Hjmd.* 9., 10. Dec. 1929.

- Folkkehøjskolerne i Sydslesvig og Holsten. *Hskbl.* 1929, Sp. 289—294.
- Den tyske Velfærds- og Skoleforening for Nordslesvig. *Hskbl.* 1929, Sp. 327—332.
- Holger Begtrup [f. 1859, Højskolemand]. *Hskbl.* 1929, Sp. 811—814, Portr.
- Tysk Grænsearbejde. *Sprogforeningens Aarsberetning* 1928—29 (Aabenraa 1929), S. 3—24, 16 Bill., 1 Kort. *Hskbl.* 1929, Sp. 1169—1176, 4 Bill., 1 Kort.
- Optrykt i: *Tidsskrift for dansk Folkeoplysning* Aarg. 3, 1930, S. 256—264.
- [Udtalelser om Fredssagen]. *Freds-Bladet* Aarg. 38, S. 38—39.
- Sønderjylland under Verdenskrigen. *Det danske Folks Historie* skrevet af danske Historikere, Bd. 8, Kbh. 1929, S. 427—446, 5 Bill.
- Et Fremblik — for 42 Aar siden! Indledning til et Foredrag om Henry George holdt i August Maaned 1887 i Hejls Forsamlingshus ved Kolding. *Grundskyld* Aarg. 6, S. 65—67, 96—97, Portr.
- Nationalitetsfølelse og Nationalitetskampe 1789—1914. *Fra Kampaarene* Bd. 2, Kbh. 1929, S. 7—52.
- Opriindelig holdt som Foredrag paa Askov Højskole.
- Fra Kampaarene*. Bd. 2, 1929, se 1927.
- Fru Maren Hansen [1856—1929, g. m. Møller H. Hansen], Krusmølle. *Sprf. Alm.* 1930, S. 101—102, Portr.
- Museumsdirektør, Dr. M. Mackeprang, 60 Aar. *Sønderjydsk Maanedsskrift* Aarg. 6, 1929—30, S. 81—82, Portr.
- Arbejdssekretariat [i Tyskland. Opfordring til Oprettelse af et lignende i Nordslesvig]. (1908.) *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 134—140.
- Opriindelig Indledning til en Drøftelse i Vælgerforeningen.
- Nationalitetskampens Udvikling. (1902.) *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 58—61.
- Skarpere Kurs. (1910.) *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 179—183.
- 1930.
- Sønderjylland 1929. *Hjmd.* 2., 3., 4., 6. Jan. 1930.
- En Samtale [som H. P. Hanssen skulde have haft i Berlin Febr. 1915 med Pastor Schmidt]. *Hjmd.* 7. Jan. 1930. — En Usandhed [om samme Sag. Mod Red. A. Svensson]. 13. Jan. 1930.
- Eduard Bernstein og Nordslesvig. *Hjmd.* 8. Jan. 1930.
- Delingstanken. *Hjmd.* 10. Febr. 1930.
- Ti Aar efter Afstemningen. (Kronik.) *Politiken* 10. Febr. 1930.
- Optrykt i: *Tidsskrift for dansk Folkeoplysning* Aarg. 3, 1930, S. 249—252. — Uddrag i *Hjmd.* 14. Febr. 1930: Tirpitz og det nordslesvigske Spørgsmaal.
- Husk det paa Dybbøldagen. *Hjmd.* 10. April 1930.
- Ti Aar efter Genforeningen. *Hjmd.* 15. Juni 1930, 1 Bill.
- Landskabsarkitekt Jens Jensen [i Illinois, f. 1860]. (Kronik.) *Politiken* 13. Sept. 1930.
- Kloppenborg-Skrumsager død. *Hjmd.* 4. Okt. 1930, Portr.
- Sprogforeningen gennem 50 Aar. *Hjmd.* 13. Okt. 1930, 10 Portr., 2 Bill.

- Den politiske Situation. H. P. Hanssen om sine Indtryk fra den tyske Rigsdag [Interview]. *Hjmd.* 24. Okt. 1930, Portr. af Indenrigsminister Severing.
- Folkeforbunds-Ligaernes Konference i Danzig. *Freds-Bladet* Aarg. 39, S. 99—102.
Optrykt i: *Hjmd.* 18., 19. Nov. 1930.
- Et traadløst Interview [ved Red. Svend Thorssen]. H. P. Hanssen om sine Erindringer. *Hjmd.* 19. Dec. 1930.
- Nordslesvig i 1930. *Hjmd.* 31. Dec. 1930.
- Et Tilbageblik Bd. 2, 1930, se 1928.
- Ti Aar efter Afstemningen. Tre Indlæg. *Tidskrift for dansk Folkeoplysning* Aarg. 3, S. 248—264, 2 Kort.
Indeholder: Indgang. Af Ejnar Skovrup. — Afstemningens Forhistorie og dens Forberedelse. Tale paa Folkehjem d. 10. Februar (efter *Hjmd.*). — Ti Aar efter Afstemningen (efter *Politiken*). Tysk Grænsesarbejde (efter Sprogforeningens Aarsberetning 1928—29).
- Fra Magtpolitik til Kulturpolitik. *Tilskueren* 1930 II, S. 33—42.
Uddrag i: *Hjmd.* 4. Juli 1930.
- Mindretalsspørgsmaalenes Udvikling efter Verdenskrigen. *Dansk Udsyn* Aarg. 10, S. 171—188.
1931.
- H. P. H.: Hvem er og hvad vil Adolf Hitler? Nationalsocialisternes Førers Liv og Program. *Hjmd.* 20., 21. Febr. 1931, Portr.
- III. Bind af Bülow's Erindringer. *Hjmd.* 25., 26. Febr. 1931.
- Flensborg. (Kronik.) *Politiken* 14. Marts 1931.
- Kiel —. Frisindets Hovedborg, der blev til Nationalsocialisternes Tumbleplads. Rejsebrev. *Hjmd.* 23. Marts 1931.
- H. P. H.: Breve fra Berlin. *Hjmd.* 25., 31. Marts, 1. April 1931.
- Som man raaber i Skoven —. Tyske Statsmænd og Politikere om Fyrst Bülow's Erindringer. *Hjmd.* 30. April 1931.
- 50 Aar. [Redaktør Niels Hansen, Aabenraa.] *Hjmd.* 2. Maj 1931.
- Foruroligende Udvikling syd for Grænsen. (Kronik.) *Politiken* 17. Nov. 1931.
- Grænsekampen som Kulturkamp. *Sprogforeningens Aarsberetning* 1930—31, (Aabenraa 1931), S. 3—10.
- 1932.
- Ved Aarsskiftet. *Hjmd.* 2. Jan. 1932.
- Forsøgsmarken. [Om Sønderjyllands Benyttelse til Forsøgsmark for yderliggaaende Ideer under Fremmedherredømmet og under den nuværende Krise i Landbruget.] *Politiken* 3. Jan. 1932.
- Da Optanttraktaten blev til [1907]. [Interview.] *Hjmd.* 22., 23. Jan. 1932.
- Edvard Brandes og Sønderjylland. *Tilskueren* 1932, S. 85—91.

II. PARLAMENTARISK VIRKSOMHED I BERLIN OG KØBENHAVN

1. TALER I DEN PREUSSISKE LANDDAG I BERLIN

Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Landtages. Haus der Abgeordneten.

18. Legislaturperiode, 4. Session, 1896—97.

11. Febr. 1897: 30. Møde. Bd. 2, S. 897—898: Klage over Politimyndighedernes Optræden (Forbud mod Foredrag og Koncerter (Frida Schytte), Trusler om Udvisning, Forbud mod Indvielsen af den ny Kirke i Bovlund).

12. Febr. 1897: 31. Møde. Bd. 2, S. 908: Krænkelser af Foreningsloven; „Danske“ og „danske Undersaatter“.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 13. Febr. 1897.

22. Juni 1897: 97. Møde. Bd. 4, S. 3172—3173: Brugen af dansk Sprog i Folkeskolerne, bl. a. ved Religionsundervisningen.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 26. Juni 1897.

18. Legislaturperiode, 5. Session, 1898.

8. Marts 1898: 41. Møde. Bd. 2, S. 1251—1252: Forbud mod privat Undervisning paa Dansk.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 11. Marts 1898.

19. Legislaturperiode, 1. Session, 1899.

25. Jan. 1899: 6. Møde. Bd. 1, S. 170—171, 174: Forhøret over H. P. Hanssen 1895; Angreb paa den danske Presse; Myndighedernes Optræden overfor den dansktales Befolkning; Udvisningerne; den danske Agitations Lovlydighed.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 28., 31. Jan. 1899. Optrykt i: *Nordslesvig 1899.* Aabenraa 1900.

19. Legislaturperiode, 2. Session, 1900.

17. Marts 1900: 49. Møde. Bd. 2, Sp. 3293—3295: Overpræsidentens Dispositionsfonds Anvendelse til Understøttelse af den altskye konservative Presse; Belysning af Köllerpolitiken i det hele taget. — Sp. 3298—3299: Myndighedernes Forfølgelse mod dansk Sprog, bl. a. ved Religionsundervisningen.

19. Legislaturperiode, 3. Session, 1901.

15. Febr. 1901: 27. Møde. Bd. 2, Sp. 1703—1711: Optanterne og deres retslige Stilling; Udvisningerne (Tilfældet Fred. Bohnfeldt fra Haderslev). Optantbørnene og deres Undersaatsforhold; Tilfældet Christensen fra Dybbøl. Krav om en lovmæssig Ordning af de hjemløse Optantbørns Statsborgerforhold.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 20., 21. Febr. 1901.

19. Legislaturperiode, 4. Session, 1902.

24. Febr. 1902: 34. Møde. Bd. 2, Sp. 2288—2302: Optantspørgsmaalet: Udvisningerne af C. og N. Finnemann. Optionens Retsgyldighed, Optionsfristen. Tilfældet M. Kjær fra Københoved. Flere Tilfælde, hvor Myndighederne har frataget preussiske Undersaatter Valgretten. Indfødsretten med særligt Henblik paa Forholdene i Nordslesvig.

25. Febr. 1902: 35. Møde. Bd. 2, Sp. 2369—2371: Indfødsretten og Spørgsmaalet om Optantbørnene. Regeringskommisær, Dr. Peters' Opfattelse af Indfødsretten.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 28. Febr., 1., 5. Marts 1902, *Sønderjyden* Aarg. 15, 1902, Nr. 4—6.

19. *Legislaturperiode, 5. Session, 1903.*

7. Febr. 1903: 16. Møde. Bd. 1, Sp. 1029—1037: Klager over Optanternes Behandling; Tilfældene C. og N. Finneemann. Renaturaliserings-Spørgsmaalets Betydning for Optanter og Optantbørn. Optanternes Militærtjeneste.

9. Febr. 1903: 17. Møde. Bd. 1, Sp. 1080: Tilbagevisning af personlige Angreb.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 12., 13. Febr. 1903.

20. *Legislaturperiode, 1. Session, 1904—05.*

27. Febr. 1904: 29. Møde. Bd. 2, Sp. 1948—1949: Anmodning om Fremme af Opførelsen af Underrettens Bygning i Aabenraa.

3. Marts 1904: 32. Møde. Bd. 2, Sp. 2164—2165: Anmodning om Fremme af det planlagte Anlæg af en Fiskerihavn paa Østkysten af Als, f. Eks. ved Mommark.

14. Marts 1904: 41. Møde. Bd. 2, Sp. 2854—2861: Klager over Anvendelsen af kommissariske Amtsforstandere. Pastor Jacobsen i Skærbæk og Kreditbankensst. Amtsforstander Winter v. Adlersflügels Optræden ved Valgene og i Optantspørgsmaalet.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 18., 19. Marts 1904.

13. Febr. 1905: 139. Møde. Bd. 7, Sp. 9947—9953: Klager over Optantspørgsmaalets Behandling; Tilfældene Becker fra Als, Fischer fra Aabenraa, Mathiesen fra Randerup. Optanternes Militærtjeneste og deres Fjernelse fra Reserven i den tyske Hær. Forslag om en international Ordning af de hjemløses Forhold. — Sp. 9969: Tilbagevisning af personlige Angreb.

16. Febr. 1905: 141. Møde. Bd. 7, Sp. 10116—10117: Imødegaaelse af den Deputerede Bachmanns Angreb.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 16., 17. Febr. 1905. *Sønderjylland*, udg. af „To Løver“, Aarg. 10, 1905, S. 7—12.

20. *Legislaturperiode, 2. Session, 1905—06.*

6. Febr. 1906: 18. Møde. Bd. 1, Sp. 1135—1137: Klager over, at kun faa Optanter er bleven renaturaliseret, ligeledes kun faa af de Optantbørn, som har aftjent eller skal aftjene deres Værnepligt i den preussiske Hær. Stærk Tiltagen af de hjemløses Antal.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 9. Febr. 1906.

20. *Legislaturperiode, 3. Session, 1907.*

6. Juni 1907: 70. Møde. Bd. 4, Sp. 5370: Kort Bemærkning i Anledning af den Deputerede Julius Nielsens Forslag om en Ændring af „Kreisordnung der Provinz Schleswig-Holstein“ af 26. Maj 1888.

20. *Legislaturperiode, 4. Session, 1907—08.*

18. Febr. 1908: 33. Møde. Bd. 2, Sp. 2284—2286: Skolepligten, Dispensationerne fra Sommerskolen og Dispensationsrettens Haandhævelse (i Anledning af den Deputerede Engelbrechts Forslag om Genindførelse af nogle Lovbestemmelser vedr. Skolevæsenet af 1799 og 1814).

29. Febr. 1908: 41. Møde. Bd. 3, Sp. 2968—2972: Myndighedernes Optræden overfor Gymnastikforeninger og Gymnastiklærere i Sønderjylland. Kritik af Forsøgene paa gennem Pressen at bibringe det tyske Folk Indtrykket af, at de danske i Nordslesvig har til Hensigt at løsrive sig fra Tyskland.

19. Marts 1908: 57. Møde. Bd. 4, Sp. 4213: Imødegaaelse af den preussiske Kultusministers Angreb paa de af H. P. Hanssen fremsatte Udtalelser om Dispensationsrettens Haandhævelse.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 20. Marts 1908.

2. TALER I DEN TYSKE RIGSDAG I BERLIN

*Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags.**11. Legislaturperiode, 2. Session, 1906.*

5. Dec. 1906: 134. Møde. Bd. 5, S. 4191—4192: Skoleforholdene i preussisk Polen.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 10. Dec. 1906. *Fyns Tidende* 11. Dec. 1906.

12. Legislaturperiode, 1. Session, 1907—09.

10. Dec. 1907: 70. Møde. Bd. 229, S. 2153—2155: Udkast til en Foreningslov; Sprogforholdene, især Undervisningsproget i Sønderjylland.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 11. Dec. 1907. *Sønderjyden* Aarg. 20, 1907, Nr. 12. *Sønderjylland*, udg. af „To Løver“ Aarg. 12, 1907, S. 63—66. *Dansk Aarbog*, red. af Vilh. la Cour, 1907, S. 140—143.

4. April 1908: 140. Møde. Bd. 232, S. 4673—4674: Sprogspørgsmaalet.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 8. April 1908.

22. Jan. 1909: 191. Møde. Bd. 234, S. 6485—6486: Foreningslovens Haandhævelse i Nordslesvig; Forbudet mod Musikafstener; Sprogforbudet i Flensborg Kreds.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 26. Jan. 1909. *Sønderjyden* Aarg. 22, 1909, Nr. 2.

12. Legislaturperiode, 2. Session, 1910—11.

19. Jan. 1910: 20. Møde. Bd. 258, S. 691—693: Administrativ Indskriden overfor Embedsmænd, som havde deltaget i Forsamlinger, hvor der taltes Dansk; Overtrædelser af Foreningsloven; Forholdsregler overfor Gæstgivere.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 22. Jan. 1910. *Sønderjyden* Aarg. 23, 1910, S. 14—15.

14. Marts 1910: 57. Møde. Bd. 260, S. 2109: Forholdet mellem Tyskland og Danmark.

Politikontrol ved Bryllupper. H. P. Hanssens Optræden.

15. Marts 1910: 58. Møde. Bd. 260, S. 2152—2153: Forholdet mellem Danmark og Tyskland; Udvisningerne; Optantspørgsmaalet.

16. Marts 1910: 59. Møde. Bd. 260, S. 2183: Tilbagevisning af personlige Angreb.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 17., 18. Marts 1910.

14. Marts 1911: 147. Møde. Bd. 265, S. 5411—5414: Myndighedernes Optræden overfor Gymnastikforeninger og Gymnastiklærere i Sønderjylland. Foreningslovens Haandhævelse.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 17. Marts 1911.

17. Marts 1911: 150. Møde. Bd. 265, S. 5592: Folketællingen i Nordslesvig; fejlagtige Opgivelser paa Skemaerne vedr. Modersmaalet.

20. Marts 1911: 152. Møde. Bd. 265, S. 5649—5650: Ulykkesforsikringen og Udlændingenes Renter.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 23. Marts 1911.

13. Legislaturperiode, 1. Session, 1912—14.

27. Febr. 1912: 14. Møde. Bd. 283, S. 275—278: Udvisning af Optanter og af Børn af danske Forældre; Hjemløsespørgsmaalet.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 2. Marts 1912. *Sønderjyden* Aarg. 25, 1912, S. 17—19, 22—23.

17. Jan. 1913: 93. Møde. Bd. 287, S. 3056—3058: Forbudet mod Brug af dansk Sprog ved Gudstjenester (Frimenigheder).

29. Jan. 1913: 100. Møde. Bd. 287, S. 3361: Preussisk Voldspolitik overfor de ikke-tyske Nationaliteter.

29. Maj 1913: 154. Møde. Bd. 290, S. 5318—5320, 5322: Indfødsretten; jus sanguinis og

jus soli. De hjemløses Stilling; deres Udvisning, naar de gifter sig (Tilfældet Chr. Laugesen fra Haderslev).

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 3. Juni 1913.

30. Maj 1913: 155. Møde. Bd. 290, S. 5329—5330: Tilfældet Laugesen; tyske Kvinders Tab af Indfødsretten ved Giftermaal med Udlændinge.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 4. Juni 1913.

25. Juni 1913: 169. Møde. Bd. 290, S. 5769—5770: Tilfældet Laugesen. Forslag om Hjemløsespørgsmaalets Løsning ved Overenskomst mellem Danmark og Tyskland.

5. Febr. 1914: 206. Møde. Bd. 292, S. 7023—7025: Klager over Foreningslovens Haandhævelse; Forbudet mod Afholdelse af videnskabelige Foredrag paa Dansk og Norsk, af Koncerter og af Møder under aaben Himmel.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 10. Febr. 1914.

14. Febr. 1914: 214. Møde. Bd. 293, S. 7343—7344: Myndighedernes Optræden overfor Gymnastikforeningerne.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 20. Febr. 1914.

13. *Legislaturperiode, 2. Session, 1915—18.*

20. Marts 1915: 8. Møde. Bd. 306, S. 115: Nødvendigheden af at opgive de mod de danske Nordslesvigere rettede Undtagelsesbestemmelser.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 26. Marts 1915.

5. Juni 1916: 59. Møde. Bd. 307, S. 1495: Det skærpede Forbud mod Brugen af Modersmaalet i Nordslesvig.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 9. Juni 1916. Optrykt

i: Vilh. la Cour: Sønderjylland under Verdenskrigen. Kbh. 1916, S. 105—106.

14. Maj 1917: 108. Møde. Bd. 310, S. 3370—3371: Censurens Haandhævelse i Nordslesvig.

19. Juli 1917: 116. Møde. Bd. 310, S. 3596: Erklæring i Anledning af Afstemningen om Tillægsbevillingsloven for 1917 (Fredsresolutionen).

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 21. Juli 1917.

19. Febr. 1918: 129. Møde. Bd. 311, S. 3994: Forespørgsel om Censurens Haandhævelse overfor den danske Presse i Nordslesvig (Anfrage Nr. 337, se Bd. 322, Anlagen zu den stenogr. Berichten, Nr. 1236, S. 1960).

Smlgn. *Hjmd.* 19. Jan. 1918.

19. Marts 1918: 143. Møde. Bd. 311, S. 4489—4491: Ønske om Løsning af Ålandsø-Spørgsmaalet paa Grundlag af Folkenes Selvbestemmelsesret.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 30. Marts 1918.

23. Okt. 1918: 194. Møde. Bd. 314, S. 6204—6206: Krav om Gennemførelse af § 5 og en definitiv Løsning af det nordslesvigske Spørgsmaal paa Grundlag af Selvbestemmelsesretten. Historisk Oversigt over det nordslesv. Spørgsmaal. Sympatitilkendegivelser fra de nordiske Lande til Fordel for en retfærdig Løsning af det.

Dansk Oversættelse. *Hjmd.* 26. Okt. 1918. *Hskbl.* 1918, Sp. 1353—1358. *Grænsevagten* Aarg. 1, 1918, S. 54—59. Desuden som Etbladstryk i Folio (Aabenraa 1918) og optrykt i H. P. Hanssens Skrift: Grænsespørgsmaalet. En Redegørelse. Kbh. 1920, samt i Fred. Nørgaard: H. P. Hanssen, Kbh. 1919, S. 89—94. — Smlgn. *Politiken* 27. Okt. 1918.

3. TALER I DEN DANSKE RIGSDAG

- Rigsdagstidende. Forhandlinger i Folketinget.*
71. *ordentlige Samling, 1918—19.*
30. Juli 1919: Bd. III, Sp. 6659—6661, 6678—6680: Udtalelser i Anledning af den konservative Forespørgsel til Udenrigsministeren om Sikring af Afstemningsfriheden i 2. Zone og om tysk Rømning af 3. Zone.
72. *ordentlige Samling, 1919—20.*
25. Nov. 1919: Bd. I, Sp. 1754—1760, 1767: Udtalelser under Finanslovbehandlingen om sin Stilling til Grænsespørgsmaalet og om sin Stilling indenfor Ministeriet.
- Optrykt i: *Grænsvegten* Aarg. 2, 1919—20, S. 475—480.
77. *ordentlige Samling, 1924—25.*
27. Nov. 1924: Bd. I, Sp. 2362—2367, 2368: 1. Behandling af Forslag til Lov om Afrustning m. v.
2. Dec. 1924: Bd. I, Sp. 2603: 1. Behandling af Forslag til Lov om Kapitelstakstens Fastsættelse i de sønderjyske Landsdele.
18. Dec. 1924: Bd. I, Sp. 3213—3216: 1. Behandling af Forslag til Lov om Landbrugsjendomme m. m.
5. Febr. 1925: Bd. II, Sp. 4611—4618, 4640—4641: 1. Behandling af Forslag til Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret.
19. Febr. 1925: Bd. II, Sp. 5242—5243: 1. Behandling af Forslag til Lov om Oprettelse af en Laanekasse i Sønderjylland.
25. Febr. 1925: Bd. II, Sp. 5369: 2. Behandling af Forslag til Lov om Jords Udstykning og Sammenlægning i de sønderjyske Landsdele.
26. Febr. 1925: Bd. II, Sp. 5424—5425: 3. Behandling af Forslag til Lov om Indskrænkninger i Retten til Jords Udstykning samt om Jords Sammenlægning i de sønderjyske Landsdele.
27. Febr. 1925: Bd. II, Sp. 5491—5497, 5547—5551: 1. Behandling af Forslag til Lov om Ændringer i Lov ang. dansk Kirkelovgivning i de sønderjyske Landsdele.
3. Marts 1925: Bd. II, Sp. 5662—5663: 1. Behandling af Forslag til Lov om Afvanding af Marsken ved Tønder.
25. Marts 1925: Bd. II, Sp. 6407—6409: 2. Behandling af Forslag til Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret.
25. Marts 1925: Bd. II, Sp. 6428: 2. Behandling af Forslag til Lov om Afvanding af Marsken ved Tønder.
25. Marts 1925: Bd. II, Sp. 6431—6433: 2. Behandling af Forslag til Lov om Ændringer i Lov ang. dansk Kirkelovgivning i de sønderjyske Landsdele.
26. Marts 1925: Bd. II, Sp. 6469: 3. Behandling af Forslag til Lov om Ændringer i Lov ang. dansk Kirkelovgivning i de sønderjyske Landsdele.
78. *ordentlige Samling, 1925—26.*
11. Nov. 1925: Bd. I, Sp. 1539—1540: 1. Behandling af Forslag til Finanslov for 1926/27 (Udtalelser mod Pastor Schmidt vedr. national Autonomi).
26. Nov. 1925: Bd. I, Sp. 2499: 1. Behandling af Forslag til Lov om Ændringer i Loven om Afvanding af Marsken ved Tønder.
4. Dec. 1925: Bd. I, Sp. 2809—2810, 2812—2813: 3. Behandling af samme Forslag.

16. Dec. 1925: Bd. I, Sp. 3360: 1. Behandling af Forslag til Rigsdagsbeslutning vedr. Traktaten mellem Danmark og Siam.
19. Dec. 1925: Bd. I, Sp. 3555: 1. Behandling af Forslag til Lov om Ændring i Lov af 30. Juni 1922 om Tillæg til Sparekasseloven.
3. Febr. 1926: Bd. II, Sp. 4691, 4692: 1. Behandling af Forslag til Lov om Ændringer i og Tilføjelser til Lov om Rettens Pleje af 11. April 1916.
19. Febr. 1926: Bd. II, Sp. 5208: 1. Behandling af Forslag til Lov om Bortfald af Ret til herreløs Arv i Københavns, Haderslev og Aabenraa Kommuner.
17. Marts 1926: Bd. II, Sp. 5968—5969: 1. Behandling af Forslag til Lov om Tinglysning.
31. Marts 1926: Bd. II, Sp. 6583: 1. Behandling af Forslag til Lov om Ændringer af og Tillæg til Lov af 15. Maj 1875 om Tilsyn med fremmede og rejsende m. m.

79. *ordentlige Samling, 1926—27.*

22. Okt. 1926: Bd. I, Sp. 665—666: 1. Behandling af Forslag til Finanslov for 1927/28 (Udtalelser mod Pastor Schmidts Paastande om H. P. Hanssens Stilling til Grænsespørgsmaalet).
23. Okt. 1926: Bd. I, Sp. 704—723: Fortsættelse af Finanslovforslagets 1. Behandling (Udtalelser om Pastor Schmidts Stilling til Grænsespørgsmaalet, om den økonomiske Krise i de sønderjyske Landsdele, om den Cornelius Petersenske Bevægelse og om Ty skernes kulturelle Arbejde i Sønderjylland).

III. TALER VED POLITISKE OG ANDRE MØDER

GENGIVNE EFTER MANUSKRIFT ELLER I FYLDIGT REFERAT

1889.

Tale ved et Møde i Løgumkloster 2. Dec. 1889.
Dybb.-P. 5. Dec. 1889.

Uddrag i: Et Tilbageblik Bd. 2, 1930, S. 91—93, og i: *Hjmd.* 9. Febr. 1920 (H. P. Hanssens politiske Program i 1889).

1890.

Tale (om Kampen for Modersmaalet) ved et Møde i Kommunalforeningen i Haderslev 30. Okt. 1890. *Modersmaalet* 31. Okt. 1890.
Dybb.-P. 4. Nov. 1890.

1892.

Tale ved Festen for Flor paa Askov Højskole 13. Jan. 1892. *Hskbl.* 1892, Sp. 114.

1893.

Tale ved Mindefesten for Laurids Skau paa Skamlingsbanken 18. Maj 1893. *Dybb.-P.* 22. Maj 1893.

1894.

Tale ved Festen paa Højskamling 4. Juli 1894.
Hjmd. 6. Juli 1894.

Tale ved et Møde i Majkro 19. Dec. 1894.
Hjmd. 21. Dec. 1894.

1895.

Foredrag ved et Møde i Møgeltønder 3. Febr. 1895. *Hjmd.* 20. Marts 1895.

1896.

Tale ved et Valgmøde i Nybøl 16. Aug. 1896.
Hjmd. 18. Aug. 1896.

Tale ved et Valgmøde i Felsted 23. Aug. 1896.

Hjmd. 24. Aug. 1896.

Optrykt i: *Sønderjylland*, udg. af „To Løver“
Aarg. 2, 1896, S. 9—14.

1897.

Tale ved et Møde i Majkro 19. Sept. 1897.

Hjmd. 27. Sept. 1897.

Tale ved et Møde i Skovby 28. Nov. 1897.

Hjmd. 1., 2. Dec. 1897.

Optrykt i: *Fyns Tidende* 2. Dec. 1897.

1898.

Tale ved et Valgmøde i Sønderborg 25. Marts

1898. *Hjmd.* 29. Marts 1898.

1901.

Tale ved et Møde afholdt af Dr. Paul Müller
fra Flensborg i Aabenraa 28. Febr. 1901.

Hjmd. 1. Marts 1901.

Tale ved et Valgmøde i Aabenraa 21. Nov.

1901. *Hjmd.* 22. Nov. 1901.

1902.

Tvangspolitikken Virkninger. Tale ved et
Valgmøde i Agerskov 3. Marts 1902. *Hjmd.*
4. Marts 1902.

Tale ved et Valgmøde i Nybøl 5. Marts 1902.

Hjmd. 6. Marts 1902.

Tale ved et Valgmøde i Skodsbøl 5. Marts

1902. *Hjmd.* 6. Marts 1902.

Udtalelser ved Aarsmødet i Aabenraa 28. Juli

1902. *Hjmd.* 29. Juli 1902.

Foredrag ved et Møde i Haderslev 2. Nov.

1902. *Hjmd.* 3. Nov. 1902.

1903.

Tale ved et Valgmøde i Aabenraa 3. Maj 1903.

Hjmd. 4. Maj 1903.

Tale ved et Valgmøde i Kommunalforeningen
i Haderslev 14. Maj 1903. *Hjmd.* 15. Maj
1903.

Tale ved et Valgmøde i Bevtoft 27. Maj 1903.

Hjmd. 28. Maj 1903.

Tale ved et Valgmøde i Ringenæs 30. Maj

1903. *Hjmd.* 2. Juni 1903.

Tale ved et Valgmøde i Sønderborg 25. Okt.

1903. *Hjmd.* 26. Okt. 1903.

1904.

Tyskernes Kamp for deres Nationalitet i andre
Lande. Foredrag i Sønderborg 29. Maj 1904.

Hjmd. 31. Maj 1904.

Optrykt i: *Sønderjylland*, udg. af „To Løver“
Aarg. 9, S. 25—28.

Tale ved Festen i Nordborg for C. F. Hansen,
Løjteroft, 16. Okt. 1904. *Hjmd.* 17. Okt.
1904.

1905.

Foredrag ved et Møde i Agerskov 28. Juni
1905. *Hjmd.* 29., 30. Juni 1905.

Foredrag ved Aarsmødet i Haderslev 16. Juli
1905. *Hjmd.* 17. Juli 1905.

Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929,
S. 67—71 under Titlen: Vor Offervillighed.

1906.

Tale ved et Valgmøde i Haderslev 9. Sept.
1906. *Hjmd.* 10. Sept. 1906.

Optrykti: *Fyns Tidende* 11. Sept. 1906, i: *Sønder-
jyden* Aarg. 19, Nr. 9, og i: *Fra Kampaarene*
Bd. 2, 1909, S. 72—78 under Titlen: Vor Politik.
Programtale. Rigsdagsvalget 1906.

- Tale ved et Valgmøde i Broager 16. Sept. 1906. *Hjmd.* 18. Sept. 1906.
- Tale ved et Valgmøde i Skodborg 28. Sept. 1906. *Hjmd.* 29. Sept. 1906.
Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 79—84 under Titlen: Politiske Spørgsmaal er Magtspørgsmaal.
- Tale om Nationalitetsfølelsens Betydning ved et Valgmøde i Rødding 4. Okt. 1906. *Hjmd.* 5. Okt. 1906.
- Tale ved et Valgmøde i Broballe 7. Okt. 1906. *Hjmd.* 8. Okt. 1906.
- Tale ved et Valgmøde i Roager 8. Okt. 1906. *Hjmd.* 9. Okt. 1906.
Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1909, S. 53—57 under Titlen: Nationalitetsfølelsens Betydning.
- Tale ved et Valgmøde i Høptrup 9. Okt. 1906. *Hjmd.* 10. Okt. 1906.
- Tale ved et Valgmøde i Ullerup 10. Okt. 1906. *Hjmd.* 11. Okt. 1906.
- Tale ved et Valgmøde i Hejsager 11. Okt. 1906. *Hjmd.* 12. Okt. 1906.
- Tale ved et Valgmøde i Hygum 12. Okt. 1906. 13. Okt. 1906.
Optrykt i: *Fyns Tidende* 19. Okt. 1906, under Titlen: Denne Bostavn er vor, i: Sønderjylland som det er. Udg. af E. Schack og Anker Kirkeby. Kbh. 1920, S. 11—18 under Titlen: Sønderjylland — som det var, og i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 85—89 under Titlen: Hygumtalen.
- Tale ved et Valgmøde i Vojens 13. Okt. 1906. *Hjmd.* 15. Okt. 1906.
- Tale ved et Valgmøde paa „Frej“ i Kristiansfeldt 14. Okt. 1906. *Hjmd.* 15. Okt. 1906.
Delvis optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 97—99 under Titlen: En Replik.
- Tale ved et Valgmøde i Toftlund 15. Okt. 1906. *Hjmd.* 16. Okt. 1906.
- Tale ved et Valgmøde i Jels 16. Okt. 1906. *Hjmd.* 17. Okt. 1906.
Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 62—66 under Titlen: De gamle, som faldt —.
- Tale ved et Valgmøde i Sommersted 17. Okt. 1906. *Hjmd.* 18. Okt. 1906.
- Tale ved et Valgmøde i Agerskov 18. Okt. 1906. *Hjmd.* 19. Okt. 1906.
Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 1, 1927, S. 64—70 under Titlen: Gustav Johannsen.
- Tale ved et Valgmøde i Mommark 19. Okt. 1906. *Hjmd.* 22. Okt. 1906.
Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 19, Nr. 12, og i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 90—96 under Titlen: *Fra Drøm til Daad.*
- Foredrag paa Askov 20. Okt. 1906. *Askov Lær-linge*, Aarsskrift for 1919, 1920, S. 3—18. *Hjmd.* 7., 8., 9. 11. Okt. 1920.
Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 1, 1927, S. 242—253 under Titlen: *Stillingen i Sønderjylland.*
- Tale ved et Valgmøde i Skærbæk 21. Okt. 1906. *Hjmd.* 23. Okt. 1906.
Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 100—104 under Titlen: *Tidens Strøm.*
- Tale ved et Valgmøde i Augustenborg 22. Okt. 1906. *Hjmd.* 24. Okt. 1906.
- Tale ved Indvielsen af „Nørherredhus“ 25. Okt. 1906. *Hjmd.* 26. Okt. 1906.

1907.

Programtale ved et Valgmøde i Sønderborg den 6. Januar 1907. *Hjmd.* 7. Jan. 1907.

Uddrag i: *Sønderjyden* Aarg. 20, Nr. 1, i: *Dansk Aarvog*, red. af Vilh. la Cour, 1907, S. 123—126, i: *Fred. Nørgaard: H. P. Hanssen*, Kbh. 1919, S. 66—68 og i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 105—113 under Titlen: *Et Opgør.*

Tale ved et Valgmøde i Rødding 8. Jan. 1907.
Hjmd. 9. Jan. 1907.

Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 114—120 under Titlen: Politik.

Tale ved et Valgmøde i Genner 11. Jan. 1907.
Hjmd. 12. Jan. 1907.

Tale ved et Valgmøde i Haderslev 20. Jan. 1907. *Hjmd.* 21. Jan. 1907.

Tale ved et Valgmøde i Tandslet 23. Jan. 1907. *Hjmd.* 24. Jan. 1907.

Udtalelser ved Aarsmødet i Aabenraa 9.—10. Juni 1907. *Hjmd.* 10., 12. Juni 1907.

Tale ved Indvielsen af Tyrsebøl Forsamlingshus 26. Okt. 1907. *Hjmd.* 28. Okt. 1907.

Tale ved Høstmødet paa „Folkehjem“ 27. Okt. 1907. *Hjmd.* 29. Okt. 1907.

Tale ved et Møde i Skodborg 14. Nov. 1907. *Hjmd.* 15. Nov. 1907.

1908.

Blokkpolitikens Fremtid. Tale ved et politisk Møde i Flensborg 1. Febr. 1908. *Hjmd.* 3., 4. Febr. 1908.

Tale ved et Valgmøde paa „Folkehjem“ 3. Maj 1908. *Hjmd.* 4. Maj 1908.

Tale om den nye Rigsforeningslov ved et Valgmøde i Graasten d. 15. Maj 1908. *Hjmd.* 16., 18. Maj 1908.

Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 21, Nr. 5.

Tale ved et Valgmøde i Hjortkær 24. Maj 1908. *Hjmd.* 25. Maj 1908.

Tale ved et Valgmøde i Rødding 26. Maj 1908. *Hjmd.* 27. Maj 1908.

Tale ved et Valgmøde i Genner 28. Maj 1908. *Hjmd.* 29. Maj 1908.

Foredrag paa Aarsmødet i Rødding 14. Juni 1908. *Hjmd.* 18. Juni 1908.

Foredrag ved Kommunalforeningens Møde i Haderslev 28. Aug. 1908. *Hjmd.* 29. Aug. 1908.

Berlin og Slesvig. [Bemærkninger til tyske Blades Angreb paa Foredraget.] *Hjmd.* 5., 7. Sept. 1908.

Tale ved et Møde i Tandslet 21. Okt. 1908. *Hjmd.* 22. Okt. 1908.

1909.

Tale ved et Møde i Møgeltønder 3. Juni 1909. *Hjmd.* 4. Juni 1909.

Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 141—146 under Titlen: Riget fattes Penge.

Tale ved Aarsmødet i Nordborg 13. Juni 1909. *Hjmd.* 15. Juni 1909.

Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 22, Nr. 6, og i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 147—153.

1910.

Tale ved Aarsmødet i Graasten 12. Juni 1910. *Hjmd.* 14. Juni 1910.

Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 23, S. 41—43, 46—51, i: *Sønden Aa* Aarg. 1, Nr. 12—13, og i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 154—166.

Forsigtighed. Tale ved et Møde i Hvidding 10. Sept. 1910. *Hjmd.* 12. Sept. 1910.

Optrykt i: *Sønden Aa* Aarg. 2, Nr. 2 og i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 167—171 under Titlen: Den politiske Situation.

Tale ved et Møde i Broager 25. Sept. 1910. *Hjmd.* 26. Sept. 1910.

Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 172—178 under Titlen: Modstridende Strømninger.

Tale ved et Møde i Rødding 2. Okt. 1910. *Hjmd.* 3. Okt. 1910.

Optrykt i: *Sønden Aa* Aarg. 2, Nr. 3.

- Tale (om Nationalitetskampene i Europa) i Agerskov 18. Okt. 1910. *Hjmd.* 19. Okt. 1910.
- Tale paa Mødet i Sønderborg d. 30. Okt. 1910 [om Nedlæggelse af Rigsdagsmandatet]. *Hjmd.* 31. Okt. 1910.
- Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 23, S. 70—73, i: *Sonden Aa* Aarg. 2, Nr. 4, i: Fra Kampaarene Bd. 2, 1929, S. 184—193 under Titlen: Selvforsvar, og i: Fred. Nørgaard: H. P. Hanssen, Kbh. 1919, S. 71—78.
- Peter Reimers. En Fødselsdagstale, 24. Nov. 1910. *Hjmd.* 23. Nov. 1910.
- 1911.
- Tale ved Indvielsen af „Folkehjem“ 17. April 1911. *Hjmd.* 18. April 1911.
- Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 24, S. 30—31, og i: Fra Kampaarene Bd. 2, 1929, S. 208—212.
- Tale ved Aarsmødet i Toftlund 11. Juni 1911. *Hjmd.* 13. Juni 1911.
- Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 24, S. 42—43, 47—49, i: *Sonden Aa* Aarg. 2, Nr. 12; Aarg. 3, Nr. 1, og i: Fra Kampaarene Bd. 2, 1929, S. 199—207.
- Frem til Værk og Vagt! Foredrag ved Ungdomsstævnet paa Skamlingsbanke 2. Juli 1911. *Hjmd.* 3. Juli 1911. *Søndagsbladet*, Ugeblad for Land og By, Aarg. 20, S. 533—535, Portr. *Hskbl.* 1911, Sp. 899—904. *Dansk Ungdom* Aarg. 9, S. 500—501.
- Tale i Nørre Hostrup 16. Sept. 1911 om de hjemløse. *Hjmd.* 17. Sept. 1911.
- Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 24, S. 70—72.
- Tale ved Indvielsen af Forsamlingshuset i Sottrup 12. Dec. 1911. *Hjmd.* 14. Dec. 1911.
- Tale ved et Valgmøde i Rødding 14. Dec. 1911. *Hjmd.* 15. Dec. 1911.
- Tale ved et Valgmøde i Haderslev 17. Dec. 1911. *Hjmd.* 19. Dec. 1911.
- Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 2, 1929, S. 194—198 under Titlen: Sunde Samsfundsforhold—utaaleligt Landraadsregimente.
- Tale ved et Valgmøde i Egen 18. Dec. 1911. *Hjmd.* 20. Dec. 1911.
- Tale ved et Valgmøde i Aabenraa 20. Dec. 1911. *Hjmd.* 22. Dec. 1911.
- 1912.
- Tale om de hjemløse ved et Valgmøde i Toftlund 3. Jan. 1912. *Hjmd.* 4. Jan. 1912.
- Tale ved et Valgmøde i Skærbæk 4. Jan. 1912. *Hjmd.* 6. Jan. 1912.
- Optrykt i: Fra Kampaarene Bd. 2, 1929, S. 213—218 under Titlen: Embedsmandspartiet.
- Tale ved et Valgmøde i Hoptrup 6. Jan. 1912. *Hjmd.* 9. Jan. 1912.
- Tale ved Aarsmødet i Broager 9. Juni 1912. *Hjmd.* 11. Juni 1912.
- Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 25, S. 42—44, 49—50, og i: Fra Kampaarene Bd. 2, 1929, S. 225—234.
- Tale ved et Møde i Tinglev 14. Juli 1912. *Hjmd.* 16. Juli 1912.
- 1913.
- Tale ved et Valgmøde i Aabenraa 27. April 1913. *Hjmd.* 29. April 1913.
- Tale ved et Valgmøde i Klipleve 7. Maj 1913. *Hjmd.* 9. Maj 1913.
- Tale ved et Valgmøde i Sønderborg 8. Maj 1913. *Hjmd.* 10. Maj 1913.
- Tale ved Aarsmødet i Brede 8. Juni 1913. *Hjmd.* 11. Juni 1913.
- Optrykt i: *Sonden Aa* Aarg. 5, Nr. 6—7, og i: Fra Kampaarene Bd. 2, 1929, S. 239—247.

Vort Standpunkt til Grænseforeningerne. Foredrag i „To Løver“ 25. Okt. 1913. *Hjmd.* 25. Nov. 1920.

Optrykt i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 235—238.

1914.

Tale ved Indvielsen af „Sønderborghus“ 24. Maj 1914. *Hjmd.* 26. Maj 1914.

Tale ved Aarsmødet i Haderslev 14. Juni 1914. *Hjmd.* 16. Juni 1914.

Optrykt i: *Sønderjyden* Aarg. 27, S. 28—31, i: *Sønden Aa* Aarg. 6, Nr. 6—7, og i: *Fra Kampaarene* Bd. 2, 1929, S. 248—259.

Smlgn.: Vilh. la Cour: *Sønderjylland under Verdenskrigen*. Kbh. 1916, S. 9—11.

1918.

Tale ved Mødet paa „Folkehjem“ 17. Nov. 1918. *Hjmd.* 18. Nov. 1918.

Optrykt i: *Grænsevagten* Aarg. 1, S. 156—160, i: Fred. Nørgaard: *H. P. Hanssen*. Kbh. 1919, S. 96—102, samt i *Uddrag: Hjmd.* 16. Nov. 1928.

Tale ved Statsminister C. Th. Zahles Middag 5. Dec. 1918. *Hjmd.* 7. Dec. 1918.

1919.

Grænse spørgsmaalets Løsning. Tale paa Askovmødet d. 4. Jan. 1919. *Askov Lærlinge*, Aarskrift for 1928, 1929, S. 33—39. *Dansk Udsyn* Aarg. 9, 1929, S. 323—329.

Tale i Haderslev 24. Jan. 1919. *Hjmd.* 27., 28. Jan. 1919.

Tale ved Folkemødet i Sønderborg 7. Febr. 1919. *Hjmd.* 7. Febr. 1919.

Optrykt i: *Grænsevagten* Aarg. 1, S. 278—283.

Tale ved Mødet i Raadhushallen i København 11. Febr. 1919. *Politiken* 12. Febr. 1919. *Hjmd.* 14. Febr. 1919.

Tale ved et Møde i Holbøl 4. Juni 1919. *Hjmd.* 5. Juni 1919.

Optrykt i: *Grænsevagten* Aarg. 1, S. 550—553.

Tale ved et Møde i Gram 12. Juni 1919. *Hjmd.* 13. Juni 1919.

Tale om Genforeningen ved Studentermødet i Ryslinge 3. Aug. 1919. *Fyns Tidende* 4. Aug. 1919. *Hjmd.* 4. Aug. 1919.

Tale ved et Møde paa Kærehave (om Grænse spørgsmaalet) 21. Sept. 1919. *Ringsted Folketidende* 22. Sept. 1919. *Hjmd.* 24. Sept. 1919.

Tale ved et Møde paa „Folkehjem“ 27. Sept. 1919. *Hjmd.* 29. Sept. 1919.

Tale ved et Møde i Hoptrup 19. Okt. 1919. *Hjmd.* 20. Okt. 1919.

Tale ved Nik. Andersens Bisættelse i „Folkehjem“s Sal 20. Okt. 1919. *Hjmd.* 21. Okt. 1919.

Tale ved et Møde i Haderslev 17. Nov. 1919. *Hjmd.* 18. Nov. 1919.

Optrykt i: *Grænsevagten* Aarg. 2, S. 271—278.

Tale ved Møder i Tinglev og Møgeltønder 22. Nov. 1919. *Hjmd.* 24. Nov. 1919.

Tale ved et Møde i Skærbæk 24. Nov. 1919. *Hjmd.* 25. Nov. 1919.

Tale ved et Møde i Aabenraa 29. Nov. 1919. *Hjmd.* 1. Dec. 1919.

De sidste 4 Taler holdt i Anledning af Valget til Vælgerforeningens Tilsynsraad.

Tale ved Vælgerforeningens Tilsynsraads Møde 13. Dec. 1919. *Hjmd.* 15. Dec. 1919.

1920.

Tale ved et Møde i Haderslev 15. Jan. 1920. *Hjmd.* 16. Jan. 1920.

Aaget, der lettes. Af Minister H. P. Hanssens Tale i Toftlund [26. Jan. 1920]. *Hjmd.* 27. Jan. 1920.

H. P. Hanssen om Valutaordningen. Tale ved et Møde i Kristiansfelt 4. Febr. 1920. *Hjmd.* 5. Febr. 1920.

Tale i Tønder 5. Febr. 1920. *Hjmd.* 6. Febr. 1920.

Trykt som Etbladstryk i Folio uden Trykkested og Aar: Rede des Ministers Hanssen in Tondern am 5. Februar 1920. — Efter Talen følger: Der Gift-Zahn ist ausgebrochen.

Tale ved et Møde i Bylderup 6. Febr. 1920. *Hjmd.* 7. Febr. 1920.

Tale i Flensborg 7. Febr. 1920. *Hjmd.* 8. Febr. 1920.

En Holmgang i Ravsted [8. Febr. 1920]. *Hjmd.* 9. Febr. 1920.

Tale ved et Møde paa „Folkehjem“ 13. Maj 1920. *Hjmd.* 14. Maj 1920.

Tale ved et Møde i Herthadalen 15. Juni 1920. *Østsjællands Folkeblad* 17. Juni 1920. *Hjmd.* 18. Juni 1920.

Tale ved Festen paa Hohøj 4. Juli 1920. *Hjmd.* 6. Juli 1920.

Tale ved Genforeningsfesten paa Dybbøl 11. Juli 1920. *Hjmd.* 12. Juli 1920. *Politiken* 12. Juli 1920.

Optrykt i: Genforeningen 1920. Ved Carl Dumreicher. Kbh. 1920, S. 67—69.

Tale ved De danske Ungdomsforeningers Aarsmøde paa Dybbøl 25. Juli 1920. *Hjmd.* 27. Juli 1920. *Dansk Ungdom* Aarg. 18, S. 537—539 under Titlen: Det danske Folk og den ny Tid. 1 Bill.

Tale ved Indvielsen af Rødding Højskole 7. Nov. 1920. *Hjmd.* 8. Nov. 1920.

Tale om Sønderjylland under Krigen ved Centrums Møde i Aalborg 24. Nov. 1920. *Aalborg Stiftstidende* 25. Nov. 1920.

Uddrag i: *Hjmd.* 27. Nov. 1920.

1921.

Tale ved Odense Højskoleforenings Grundlovsfest i Aalykkeskoven ved Odense 5. Juni 1921. *Fyns Venstreblad* 7. Juni 1921.

Uddrag i: *Grønsevagten* Aarg. 3, 1920—21, S. 510.

Det første Aar. Tale ved Genforeningsfesten i Aabenraa 15. Juni 1921. *Hjmd.* 16. Juni 1921.

Optrykt i: *Grønsevagten* Aarg. 3, 1920—21, S. 511—514.

Et Tilbageblik. Foredrag ved Venstres Ungdomsforeningers Møde i Svendborg 3. Juli 1921. *Fyns Tidende* 4. Juli 1921. *Hjmd.* 16., 23. Juli 1921. *Hskbl.* 1921, Sp. 837—844, 865—870.

Optrykt i: *Grønsevagten* Aarg. 3, 1920—21, S. 542—549.

Tale ved Afsløring af en Genforeningssten i Rise-Hjarup 16. Juli 1921. *Hjmd.* 17. Juli 1921.

Tale ved Studenterkredsens Møde i Gram Slotshave 7. Aug. 1921. *Hjmd.* 9. Aug. 1921.

Optrykt i: *Grønsevagten* Aarg. 4, 1921—22, S. 30—37. Uddrag i *Hskbl.* 1921, Sp. 1007—1010. — Hertil Replikker [til den tyske Presse om Mindretalsspørgsmaalet og „Opsagningspolitikken“]. *Hjmd.* 16., 17., 23., 26., 27. Aug. 1921.

Sprogforeningen. Foredrag holdt ved Danmarks Biblioteksforenings Aarsmøde [i Aabenraa] d. 6. Sept. 1921. *Bogens Verden* Aarg. 3, S. 209—216. *Hjmd.* 26. Sept. 1921.

1922.

Danskheden i Dag. Foredrag ved Afstemningsfesten 10. Febr. 1922. *Hjmd.* 11. Febr. 1922.

Optrykt i: *Grønsevagten* Aarg. 4, 1921—22, S. 38—43. — Hertil: Som man raaber. [Bemærkninger til tyske Blades Omtale af Talen.] *Hjmd.* 17. Febr. 1922.

Tale ved Festen paa „Folkehjem“ i Anl. af H. P. Hanssens 60 Aars Fødselsdag 21. Febr. 1922. *Hjmd.* 22. Febr. 1922.

Tale om Genforeningsarbejdet i Aarhus
6. April 1922. *Hjmd.* 7., 8. April 1922.

Uddrag i: *Grønsevagten* Aarg. 4, 1921—22,
S. 138—140, 142—143.

Paa Genforeningsdagen. Tale paa „Folkehjem“
15. Juni 1922. *Hjmd.* 16. Juni 1922.

Optrykt i: *Grønsevagten* Aarg. 4, S. 204—215.

1923.

Tale paa Afstemningsdagen paa „Folkehjem“
10. Febr. 1923. *Hjmd.* 12. Febr. 1923.

Tale ved Genforeningsfesten paa „Folkehjem“
15. Juni. 1923. *Hjmd.* 16. Juni 1923.

Stillingen og Opgaverne i Sønderjylland. Tale
ved det jydsk Venstres Delegeretmøde i
Skive 1. Dec. 1923. *Hjmd.* 3. Dec. 1923.

Tale ved et Venstremøde i Felsted 8. Dec.
1923. *Hjmd.* 10. Dec. 1923.

1924.

H. P. Hanssens Programtale. Tale paa Af-
stemningsdagen 10. Febr. 1924 i Haderslev.
Hjmd. 12. Febr. 1924.

Taler ved en Række Valgmøder (i Rødekrø
21. Marts 1924. *Hjmd.* 22. Marts. — i Gen-
ner 23. Marts. *Hjmd.* 24. Marts. — i Varnæs
24. Marts. *Hjmd.* 25. Marts. — i Jordkær
26. Marts. *Hjmd.* 27. Marts. — i Hoptrup
30. Marts. *Hjmd.* 31. Marts. — i Felsted
1. April. *Hjmd.* 2. April. — i Løjtkirkeby
3. April. *Hjmd.* 4. April. — i Kristiansfelt
4. April. *Hjmd.* 5. April. — i Klipleve 7. April.
Hjmd. 8. April. — i Bolderslev 8. April.
Hjmd. 9. April. — i Haderslev 9. April.
Hjmd. 10. April).

Et Opgør med den tyske Agitation. Tale ved
Genforeningsfesten i Aabenraa 15. Juni
1924. *Hjmd.* 16. Juni 1924.

Tale ved Civildfangernes Sammenkomst paa
„Folkehjem“ 3. Aug. 1924. *Hjmd.* 4. Aug.
1924.

1925.

Tale ved Afstemningsfesten paa „Folkehjem“
10. Febr. 1925. *Hjmd.* 11. Febr. 1925.

Tale ved et Valgmøde paa „Folkehjem“
2. Marts 1925. *Hjmd.* 3. Marts 1925.

Tale ved „Haderslev Amtstidende“s General-
forsamling 10. Juni 1925. *Hjmd.* 11. Juni
1925.

Tale ved Aarsmødet i Sønderborg 14. Juni
1925. *Hjmd.* 16. Juni 1925.

Grænsen 5 Aar efter Genforeningen. Tale ved
Genforeningsfesten i Aabenraa 15. Juni
1925. *Hjmd.* 17. Juni 1925.

Tale ved Jubilæet paa Askov Højskole 11. Juli
1925. *Hjmd.* 13. Juli 1925.

Vore Minder. Tale ved Mødet paa Kalø i
Anl. af Indsamlingen til Nationalmuseet 12.
Juli 1925. *Hjmd.* 14. Juli 1925.

Tale ved et Venstremøde i Sønderborg 29. Nov.
1925. *Hjmd.* 30. Nov. 1925.

1926.

Hvad er „kulturel Avtonomi“? Af et Fore-
drag ved et Møde i Toftlund Ungdoms-
og Foredragsforening 22. Febr. 1926. *Hjmd.*
23. Febr. 1926.

Bemærkninger til „Neue Tondernsche Zei-
tung“s Udtalelser derimod. *Hjmd.* 27. Febr. 1926,
og mod „Apenrader Tageblatt“. Sst. 2. Marts
1926.

Tale ved et Venstremøde paa „Folkehjem“
9. Marts 1926. *Hjmd.* 10. Marts 1926.

Tale ved Aabenraa Amts Landboforenings
Møde paa „Folkehjem“ 11. Maj 1926. *Hjmd.*
12. Maj 1926.

Tale ved et Venstremøde i Haderslev 31. Maj 1926. *Hjmd.* 1. Juni 1926.

Tale ved Genforeningsfesten paa „Folkehjem“ 15. Juni 1926. *Hjmd.* 16. Juni 1926.

Tale ved Aarsmødet i Rødning 27. Juni 1926. *Hjmd.* 28. Juni 1926.

Tale ved det dansk-amerikanske Folkestævne paa Ræbild Bakker 4. Juli 1926. *Politiken* 5. Juli 1926. *Hjmd.* 6. Juli 1926.

En Tak for Brodersind og Broderhjælp. Tale ved de nordiske Interparlamentarikeres Møde paa Dybbøl 18. Aug. 1926. *Hjmd.* 19. Aug. 1926.

Tale ved et Valgmøde i Aabenraa 16. Nov. 1926. *Hjmd.* 17. Nov. 1926.

Tale ved et Valgmøde i Bovrup 20. Nov. 1926. *Hjmd.* 22. Nov. 1926.

Tale ved Afsløringen af Mindesmærket for J. P. Reimers i Sønderborg 24. Nov. 1926. *Hjmd.* 25. Nov. 1926.

1927.

Lad Danmarks Flagstang staa paa Danmarks Jord! Tale ved Afstemningsfesten i Haderslev 10. Febr. 1927. *Hjmd.* 11. Febr. 1927.

Tale ved Landeværnsrådet i Sønderborg 18. Febr. 1927. *Hjmd.* 19. Febr. 1927.

Tale ved Genforeningsfesten paa „Folkehjem“ 15. Juni 1927. *Hjmd.* 16. Juni 1927.

Tale ved Mindefesten paa „Folkehjem“ for J. P. Junggreen 14. Aug. 1927. *Hjmd.* 15. Aug. 1927.

Tale ved Festen i Haderslev for J. H. Schmidt, Vojensgaard 22. Aug. 1927. *Hjmd.* 23. Aug. 1927.

Kiels Universitet og den danske Historieforskning. Tale ved Historisk Samfund for

Sønderjyllands Aarsmøde i Gram 11. Sept. 1927. *Hjmd.* 12. Sept. 1927.

Tale (om de nationale Forhold i Grænselandet) ved det nationale Ungdomsstævne i Sønderborg 23. Okt. 1927. *Hjmd.* 24. Okt. 1927.

Uddrag i: *Grænsevagten* Aarg. 9, S. 322—326.

1928.

Udtalelser ved Tinglev-Bevægelsens Møde paa „Folkehjem“ 5. Maj 1928. *Hjmd.* 7. Maj 1928.

Falder der Støv paa Sandheden, saa visk det af! Tale (om Tyskernes Stilling til Grænse-spørgsmaalet) ved Aarsmødet i Løgumkloster 1. Juli 1928. *Hjmd.* 3. Juli 1928.

Optrykt i: *Grænsevagten* Aarg. 10, S. 258—263, og i: *Hskbl.* 1928, Sp. 877—882, 1 Bill., under Titlen: Tysklands Stilling til Spørgsmaalet om en dansk-tysk Overenskomst om Grænsen. — Svar af Karl Alnor i *Der Schleswig-Holsteiner* Aarg. 9. — Gensvar i *Hjmd.* 12. Juli 1928.

Tale ved Skytte- og Gymnastikstævnet paa Dybbøl 22. Juli 1928. *Hjmd.* 23. Juli 1928.

Tale ved Mindefesten paa „Folkehjem“ for Mødet i 1918, 17. Nov. 1928. *Hjmd.* 19. Nov. 1928.

1929.

Det opbyggende Arbejde i Grænseområdet. Tale ved Indvielsen af Padborghus 13. Jan. 1929. *Hjmd.* 14. Jan. 1929.

Tale ved Grundlovsfesten ved Lille Tønde 5. Juli 1929 (om Pastor Schmidts politiske Virksomhed). *Hjmd.* 5. Juni 1929.

Udtalelser ved det danske Aarsmøde i Nørborg 7. Juli 1929. *Hjmd.* 8. Juli 1929.

Uddrag i: *Grænsevagten* Aarg. 11, S. 242.

Tale ved Indvielsen af Forsamlingshuset i Branderup 6. Okt. 1929. *Hjmd.* 7. Okt. 1929.

1930.

Klager og Krav. Foredrag [om Skoleforholdene for det tyske Mindretal] ved et Møde i Tandslet 17. Jan. 1930. *Hjmd.* 22., 23., 24. Jan. 1930.

Uddrag i: *Grænsevagten* Aarg. 12, S. 91—92.

Tale ved Afstemningsfesten paa „Folkhjem“ 10. Febr. 1930. *Hjmd.* 11. Febr. 1930.

Oprykt i: *Tidsskrift for dansk Folkeoplysning* Aarg. 3, 1930, S. 249—252.

Tale ved Genforeningsfesten paa Dybbøl 15. Juni 1930. *Hjmd.* 16. Juni 1930.

Hans Nissens Liv og Virke. Foredrag ved Afsløringen af Mindestenen paa Hammelev Kirkegaard 28. Sept. 1930. *Hjmd.* 29. Sept. 1930.

Tale ved Indvielsen af Løjt Forsamlingshus 14. Dec. 1930. *Hjmd.* 15. Dec. 1930.

1931.

H. V. Clausen. Tale ved Festen paa hans 70 Aars Fødselsdag 14. Jan. 1931. *Politiken* 15. Jan. 1931. *Hjmd.* 15. Jan. 1931.

Tale (om gamle og nye Toner i Nationalitetskampen) ved Aarsmødet i Haderslev 5. Juli 1931. *Hjmd.* 6. Juli 1931.
